Американська трагедія
Теодор Драйзер

Переклад
І. БУШЕ,
Л. СМІЛЯНСЬКОГО,
Л. ЯЩЕНКО.

Книга ПЕРША
РОЗДІЛ І
Літній вечір, присмерк.
Торговий центр американського міста, де не менш як чотириста тисяч жителів, високі будинки, стіни… Коли-небудь, можливо, стане здаватися неймовірним, що існували такі міста.
І на широкій вулиці, тепер майже затихлій, група, шестеро: чоловік років п'ятдесяти, куценький, товстий, з буйною гривою волосся, що вибивається з-під круглого чорного фетрового капелюха, — надто непоказна особа; на ремені, перекинутому через плече, невеличкий органчик, якими звичайно користуються вуличні проповідники й співаки. З ним жінка, років на п'ять молодша за нього, не така огрядна, але кремезна, одягнена дуже просто, з невродливим, проте не потворним обличчям; вона веде за руку хлопчика років семи і несе біблію та книжечки псалмів. Слідом за ними, трохи віддалік, ідуть дівчинка років п'ятнадцяти, хлопчик дванадцяти і ще дівчинка, років дев'яти; всі вони слухняно, але, здається, без особливого бажання йдуть за старшими.
Спека, але повітря навіває приємну знемогу.
Велику вулицю, якою вони йшли, під прямим кутом перетинала інша, подібна до ущелини; нею рухався в різні боки натовп, машини й трамваї, які безперервно дзвонили, прокладаючи собі дорогу в навальному потоці вуличного руху. Маленька група здавалася, проте, байдужою до всього і тільки намагалася втриматись серед зустрічних потоків машин і людей, щоб вони не заплеснули її.
Дійшовши до рогу, де шлях їм перетинала друга вулиця, — вірніш, просто вузький прохід між двома рядами високих будинків, що не мав у цей час жодних ознак життя, — чоловік поставив органчик на землю, а жінка негайно відкрила його, підняла пюпітр і розгорнула широку тонку книгу псалмів. Потім, передавши біблію чоловікові, стала поруч нього, а старший хлопчик поставив перед органчиком маленький складаний стілець. Чоловік — це був батько родини — оглянувся довкола з удаваною впевненістю і проголосив, ніби зовсім не турбуючись тим, чи є в нього слухачі:
— Спочатку ми проспіваємо хвалебний гімн, і кожен, хто бажає прославити господа, може приєднатись до нас. Грай нам, будь ласка, Естер.
Старша дівчинка, стрункa, хоч і з рисами ще не зовсім дорослої, досі намагалася триматись якнайбільш байдуже й окремо від інших; тепер вона сіла на складаний стілець і почала крутити ручку органчика та гортати книгу псалмів, поки мати не сказала:
— Я думаю, ми почнемо з двадцять сьомого псалма: "Який солодкий бальзам любові Христової".
Тим часом люди різних професій і різного стану, ідучи додому і помітивши групу з органчиком, нерішуче уповільнювали крок і скоса оглядали її, спинялися, щоб довідатися, що тут робиться. З цієї нерішучості, витлумаченої як увага, чоловік біля органчика негайно скористався й проголосив, ніби публіка спеціально зібралася тут послухати його:
— Проспіваймо ж усі разом: "Який солодкий бальзам любові Христової".

Дівчинка почала награвати на органчику мелодію, видобуваючи слабкі, але правильні звуки, і заспівала; її високе сопрано злилося з сопрано матері й дуже непевним баритоном батька. Менша дівчинка й хлопчик, узявши по книжці з купки на органі, тихенько попискували слідом за старшими. Вони співали, а безликий і байдужий вуличний натовп дивився на них, приваблений дивним виглядом цієї непоказної родини, що піднесла голос проти загального скептицизму й індиферентності. В декого прокидалось зацікавлення і співчуття до невеличкої покірної постаті дівчинки біля органа, в інших — до непрактичного й жалюгідного вигляду батька, чиї блі-доголубі очі і млява постать у дешевому костюмі свідчили про його безталання. З усієї групи тільки мати мала ту силу й рішучість, що — які б не були вони сліпі й хибно спрямовані — сприяють якщо не успіхові в житті, то самозбереженню. В ній, більш ніж у будь-кому з інших у групі, видно було переконаність, яка хоч і не походила від достатньої культурності, а проте викликала повагу. Коли б ви бачили, як вона стояла, опустивши руку з книгою псалмів і спрямувавши погляд у простір, ви сказали б: "Так, ось хто попри всі свої недоліки без сумніву прагне робити тільки те, в що вірить".
Хлопчик, втупивши долі очі, неспокійно переступав з ноги на ногу й підспівував не дуже старанно. Високий, але ще незміцнілий, з виразним обличчям, білою шкірою і темним волоссям, він здавався найбільш спостережливим і, безперечно, найвразливішим у цій родині; було зрозуміло, що він невдоволений своїм становищем і навіть страждає від нього. Його більше вабило в житті язичеське, ніж релігійне, хоч він і не цілком усвідомлював це. Безпомилково про нього можна було сказати тепер тільки одно: він не відчував покликання до того, що його примушували робити. Він був надто юний, душа його — надто чула до всякого прояву краси й радості, таких чужих абстрактній і невиразній романтиці, що опанувала душі його батька та матері.
І справді, матеріальне й духовне життя родини, членом якої він був, не переконувало його в силі і реальності того, в що, видимо, так гаряче вірили і що проповідували його мати та батько. Навпаки, їх постійно непокоїли всілякі турботи, і насамперед матеріальні. Батько завжди читав біблію і виступав з проповідями в різних місцях, і головним чином у "місії", недалеко звідси, — він керував нею разом з матір'ю. Одночасно, скільки розумів хлопчик, вони збирали гроші від різних ділових людей, що цікавились місіонерською роботою чи були схильні до благодійності і, певно, схвалювали батькову діяльність. І все-таки родині було скрутно: завжди вони поганенько одягнені, позбавлені багатьох вигод і втіх, приступних іншим людям. А батько і мати постійно прославляли любов, милосердя й опікування бога про них і про всіх людей. Тут явно щось не так. Хлопчик не міг зрозуміти це до кінця, але все-таки не міг не поважати матір; він відчував внутрішню силу й серйозність цієї жінки, так само як і її ніжність. Незважаючи на важку роботу в місії і на піклування про сім'ю, вона вміла бути веселою чи принаймні не втрачала бадьорості; вона часто вигукувала з глибоким переконанням: "Господь подбає про нас" або: "Господь покаже нам путь", — особливо в такий час, коли нестатки родини надто давалися взнаки. І проте, як могли добре бачити і він, і інші діти, бог не вказував їм жодного виходу, навіть тоді, коли його благодійне втручання в справи родини було аж надто потрібне.
Цього вечора, тиняючись великою вулицею разом з сестрамп й братіком, хлопчик палко бажав, щоб усе це закінчилося раз і назавжди чи принаймні щоб йому самому не доводилось брати в цьому участь. Інші хлопчики не займались такими речами, і до того ж у цьому було щось жалюгідне і навіть принизливе. Не раз, ще до того, як його почали отак водити вулицями, інші

хлопчики дражнили його й сміялися з його батька за те, що той завжди привселюдно розпросторікувався про свою віру й переконання. Батько кожну розмову починав із слів: "Хвала господу", і всі хлопчаки з сусідніх будинків, де вони жили, коли йому було сім років, вигукували, побачивши батька:
— А ось іде старий "хвала господу" Гріфітс!
Або гукали вслід хлопчикові:
— Онде в того сестра грає на органчику! А ще на чому вона грає?
І нащо тільки батько торочить скрізь своє "хвала господу"! Інші так не роблять.
В ньому, як і в тих дітях, що дражнили його, промовляло споконвічне людське прагнення до цілковитої подібності, до стандарту. Але його батько й мати не такі, як усі; вони завжди надто багато захоплювались релігією, а тепер, нарешті, зробили її своїм ремеслом.
Цього вечора, на великій вулиці з високими будинками, — гомінливій, людній, сповненій руху, — він із соромом відчував, що його вихопили з нормального життя і поставили на посміховище. Розкішні автомобілі мчали повз них, люди, гуляючи, поспішали до своїх розваг чи занять, про які він міг лише невиразно догадуватися, веселі молоді пари проходили, сміючись і жартуючи, малята витріщали очі на нього, — і все хвилювало його відчуттям чогось іншого, кращого, красивішого, ніж його життя, чи, вірніше, життя його сім'ї.
В гулящому й хиткому вуличному натовпі, який безперервно переливався й змінювався біля них, дехто, здавалося, почував, що відносно цих дітей припущена психологічна помилка: деякі штовхали один одного ліктем, досвідченіші й байдужі підсмикували брову і зневажливо всміхались, а більш чулі й навчені досвідом говорили, що присутність дітей тут зайва.
— Я бачу тут цих людей майже щовечора — двічі або тричі на тиждень щонайменше. — Це говорить молодий клерк. Він щойно зустрівся з своєю подругою і веде її до ресторану. — Мабуть, якесь шарлатанство у вигляді релігії,— додає він.
— Старшому хлопчакові не до смаку це. Видно, він почуває себе не на своєму місці. Не гаразд такого хлопчиська виставляти на люди, коли він того не хоче. Адже він нічого не тямить у цих справах, — каже гулящий бродяга років під сорок, один з постійних відвідувачів торгового центра, звертаючись до добродушного з обличчя чоловіка, що спинився поруч.
— Еге, я теж так думаю, — погоджується той, зацікавлений оригінальним обличчям хлопчика. Ніяковість і замішання були помітні на цьому обличчі, коли хлопчик підводив голову; не важко було зрозуміти, що марно й жорстоко примушувати істоту з ще неуста-леною вдачею, нездатну збагнути психологічний релігійний сенс того, що відбувається, до участі в подібних прилюдних виступах, більш підхожих для людей дозрілих і вдумливих.
І все ж таки йому доводилось підкорятися.
Двоє молодших дітей — дівчинка й хлопчик — були надто малі, щоб по-справжньому розуміти те, що оточувало їх, і їм було байдуже. А старшій дівчинці біля органчика, видимо, навіть подобалась увага глядачів і їх слова про її зовнішність і спів, бо не тільки сторонні люди, але навіть батько й мати не раз запевняли, що в неї чудовий, милий голосок, хоч це було не зовсім вірно. Голос був не такий уже хороший, але батьки дівчинки погано розумілися на музиці. Дівчинка була слабенька, худенька, нічим особливо не відзначалася, — в ній не помітно було й ознак духовної сили чи глибини. Не дивно, що спів був для неї єдиною можливістю хоч трохи визначитися і звернути на ссбе увагу.

А батьки вирішили твердо сприяти, як тільки можна, духовному очищенню суспільства, і коли перший псалом був закінчений, батько почав розводитись про ту радість, яка сходить на грішників, що звільняються від тяжких мук совісті з волі господа, завдячуючи його милосердю й любові Христовій. Клайд, старший хлопчик, і двоє молодших дітей дивилися в землю і лише інколи поглядали на батька; може бути, спадало їм на думку, усе, про що він говорить, і правильно, і важливе, але все ж таки не таке значне й привабливе, як багато інших речей у житті. Вони вже наслухалися всього цього, і їх юний і палкий" розум чекав від життя більшого, аніж оці проповіді на вулицях і в місії.
Кінець кінцем, після другого псалма і після невеликої промови, яку м-с Гріфітс використала, щоб згадати про керовану ними місію, яка містилася на найближчій вулиці, і про їх служіння Христовим заповітам, публіка була вщасливлена третім псалмом і наділена брошурками про спасенну працю місії, а Ейса Гріфітс, глава сім'ї, зібрав деякі добровільні пожертвування. Органчик закрили, складаний стілець склали і дали Клайдові, біблію й книжечки псалмів зібрала м-с Гріфітс, і коли органчик був перекинутий на ремені через плече Гріфітса-старшого, сім'я рушила в напрямі до місії. Весь цей час Клайд говорив собі, що більше він не хоче займатися цим, що він і його рідні смішні і не схожі на інших людей; "вуличні паяци", сказав би він, коли б міг повнотою висловити свою досаду на вимушену участь у цих виступах; він докладе всіх зусиль, щоб не брати більше участі в них. Нащо вони тягають його за собою? Таке життя не для нього. Іншим хлопчикам не доводиться займатися подібними речами. Більш рішуче, ніж будь-коли, він думав про бунт, який допоміг би йому позбутися всього цього.
Нехай старша' сестра ходить по вулицях з органом, — їй це подобається. Молодша сестричка й братік надто малі, їм однаково. Але він…
— Здається, сьогодні ввечері публіка була уважніша, ніж завжди, — зауважив Гріфітс, ідучи поряд з дружиною. Чарівність літнього вечора вплинула на нього заспокоюючe і примусила витлумачити в хороший бік звичайну байдужість людей.
— Справді, в четвер тільки вісімнадцять чоловік узяли брошури, а сьогодні двадцять сім.
— Любов Христа зробить свою справу, — сказав батько, в такій же мірі намагаючись підбадьорити себе, як і дружину. — Мирські турботи і втіхи володіють силою-силенною людей, та коли скорбота навідає їх, декотрі з посіяних нині зерен проростуть.
— Я певна цього. Думка ця завжди підтримує мене. Скорбота й тягар гріха кінець кінцем примусять декого зрозуміти, що їхній шлях хибний.
Вони завернули у вузьку бічну вулицю, з якої вийшли раніше, і, поминувши кілька будинків, увійшли в одноповерховий дерев'яний дім, широкі вхідні двері якого були пофарбовані в світлосірий колір. Поперек обох вікон і фільонок подвійних дверей було написано: "Врата упования. Місія дисидентів. Молитовні зібрання по середах і суботах від 8 до 10 години вечора. По неділях — об 11, 3 і 8 годині. Двері відкриті для всіх". Під цим написом на кожному вікні були начертані слова: "Бог є любов", а ще нижче дрібнішими літерами: "Скільки часу ти не писав матері?"
Маленька група ввійшла в жовті непоказні двері і зникла.

РОЗДІЛ II

Цілком можна припустити, що в сім'ї, яка так побіжно рекомендована читачеві, повинна бути своя, відмінна від інших, історія; так насправді й було. Родина ця являла собою одну з психічних і соціальних аномалій, — в її прагненнях і вчинках міг би знайти логіку тільки найвправніший психолог, та й то тільки з допомогою хіміка й фізіолога.

Почнемо з Ейси Гріфітса — глави сім'ї. Це був не занадто обдарований і нсврівноважений чоловік — типовий продукт свого середовища і релігійних ідей, нездатний мислити самостійно, але сприйнятливий, а тому й дуже вразливий, до того ж позбавлений будь-якої проникливості й практичного чуття. По суті, важко було зрозуміти, які його бажання і що, власне, приваблює його в житті. З другого боку, як уже було сказано, його дружина мала твердішу вдачу і була енергійніша, та навряд чи властиві їй були правильніші й практичніші уявлення про життя.
Історія цього подружжя цікава для нас лише тією мірою, якою вона стосується їх сина, дванадцятирічного Клайда Гріфітса. Окрім деякої вразливості й романтичності, успадкованих швидше від батька, ніж від матері, цей підліток мав палку уяву і прагнув розібратися в житті і постійно мріяв про те, як би він вийшов у люди, коли б йому пощастило, про те, куди б він поїхав, що побачив би і як по-іншому міг би жити, коли б було не так, а отак. До п'ятнадцяти років Клайдові було особливо боляче (і йому ще довго потім було боляче згадувати про це), що покликання чи професія його батьків була на думку інших людей чимось мізерним і жалюгідним. Батьки проповідували на вулицях і керували дисидентською місією в різних містах — в Гренд-Репідсі, Детройті, Мілуокі, Чікаго, а останнім часом у Канзас-Сіті, і скрізь усі—принаймні хлопчики й дівчатка, яких він зустрічав, — з неприхованим презирством дивились на нього і на його брата й сестер — дітей таких батьків! Не раз, завдаючи прикрості батькам, які ніколи не схвалювали подібних проявів характеру, він починав битися з яким-небудь хлопчаком. Але завжди, переможеному чи переможцеві, йому давали зрозуміти, що інші не поважають працю його батьків, вважають її жалюгідною й нікчемною.
І він безперервно думав про те, що робитиме, коли дістане змогу жити самостійно.
Клайдові батьки були зовсім нездатні потурбуватися про майбутнє своїх дітей. Вони не розуміли, що кожному з дітей конче потрібно дати якісь практичні чи професійні знання; навпаки, їм, захопленим єдиною ідеєю — нести людям світло євангельської істини, навіть не спало й на думку влаштувати дітей вчитися в якій-небудь одній школі. Вони переїздили з місця на місце, не раз посеред навчального року, шукаючи ширшого поля для своєї релігійної діяльності. Іноді ця діяльність зовсім не давала прибутку, а тому що Ейса не міг заробити багато, працюючи садівником чи агентом по продажу новинок, — єдине, на чому він трохи розумівся, — то в такий час сім'я жила надголодь, одягалася в дрантя, і діти не могли ходити до школи. Та що б не думали про таке становище діти, Ейса і його дружина й за цих обставин зберігали незмінний оптимізм; принаймні вони переконували себе, що зберігають його, і продовжували непохитно вірити в бога і його заступництво.
Сім'я Гріфітсів мешкала в тому ж домі, де містилася місія. І їх помешкання і місія були досить похмурі, щоб викликати нудьгу в будь-якої юної істоти. Вони займали ввесь нижній поверх старого й непоказного дерев'яного будинку в тій частині Канзас-Сіті, що лежить на північ від Бульвару Незалежності і на захід від Труст авеню; будинок стояв у короткому проїзді під назвою Бікел, що вів до Міссурі авеню — довшої вулиці, але не менш непоказної. І все поблизу зовсім трохи, але все-таки мало приємйо відгонило духом ділового комерційного життя, центр якого давно пересунувся на південний захід від цих місць. Місія Гріфітсів була кварталів за п'ять від того місця, де двічі на тиждень ці релігійні ентузіасти виступали під відкритим небом з своїми проповідями.

Другим боком будинок дивився на похмурі задні подвір'я таких самих похмурих будинків. З вулиці двері вели до просторого залу розміром сорок на двадцять п'ять футів: тут були розставлені рядами штук шістдесят складаних дерев‘яних стільців і перед ними кафедра; стіни прикрашала карта Святої землі — Палестіни і десятків зо два надрукованих на картоні висловів і текстів, як, наприклад:
"Вино — обманщик; пити — значить впасти в безумство: хто піддається обманові — той не мудрий".
"Якщо в тебе є віра завбільшки з зерно гірчичне, і ти промовиш до цієї гори: "Руш із місця", — вона зрушить, і ніщо не буде неможливе для тебе. Від Матфія 17, 20".
"Бо зле не має майбутнього. Притчі 24, 20".
"Не позирай на вино, як воно червоніє. Як змія, вкусить воно і вжалить, як аспід. Притчі 23-31, 32".
Ці всесильні заклинання були розвішані на брудних стінах, ніби срібні й золоті скрижалі.
Решта помешкання являла собою складну і хитромудру комбінацію кімнат і кімнаток; тут були три маленькі спальні, вітальня, вікнами на задній двір, і дерев'яні паркани таких самих дворів, потім кухня, вона ж і їдальня, розміром рівно на десять квадратних футів, і маленька комірка, де було складене майно місії: брошури, книжечки псалмів, скрині, ящики і всякі інші речі, які могли бути потрібні не щодня, але мали, на думку сім'ї, певну цінність. Ця кім-натка-комірчина межувала безпосередньо з залом, де відбувались молитовні зібрання, і сюди виходили м-р і м-с Гріфітс, щоб думати й молитися перед проповіддю чи після неї, або в тих випадках, коли їм треба було порадитись з приводу чогось.
Не раз Клайд, його сестри і молодший брат бачили, як мати або батько чи обоє разом напучували тут яку-небудь заблудну душу, що напівпокаялася й прийшла просити поради чи допомоги (частіш допомоги). Також тут під час найбільших фінансових труднощів батько і мати сиділи й міркували чи, як іноді безпорадно висловлювався Ейса Гріфітс, благали бога вказати їм вихід із становища. Як пізніше почав думати Клайд, це погано допомагало їм знайти вихід.
І все довкола було таке похмуре й смутне, що Клайдові стала ненависна сама думка про те, щоб жити тут і в майбутньому, а що більш ненависне — діяти для справи, служникам якої доводилось щоразу вдаватися до когось по допомогу, завжди молитися й випрохувати подачки.
М-с Ельвіра Гріфітс, перш ніж одружитися з Ейсою, була просто напівписьменна дівчина з ферми і дуже мало думала над питаннями релігії. Та, закохавшись у Ейсу, вона заразилася від нього отрутою євангелізму та прозелітизму і захоплено й радісно стала його послідовницею, розділяючи всі його рисковані вигадки та дивацтва. Її тішила думка, що вона може проповідувати, співати псалми, що вона здатна переконувати й підкоряти собі людей силою "слова божого". Це давало їй певне моральне задоволення і зміцнювало бажання працювати разом з чоловіком.
Коли-не-коли деякі слухачі йшли за проповідниками до їх місії або, почувши про її існування, приходили туди пізніше — дивні, морально неврівноважені й нестійкі люди, яких можна знайти скрізь. Усі роки, поки Клайд ще не міг розпоряджатися собою, він був зобов'язаний допомагати батькам під час цих зібрань. І завжди його більш дратували, ніж зворушували всі ці чоловіки й жінки, які приходили до місії; частіше це були чоловіки; робітники, що відбилися від роботи, бродяги, п'яниці, невдахи, безпорадні й потворні, які, здавалося, збиралися сюди тому, що їм нікуди було більше йти. І завжди вони проголошували про те, як бог, або Христос, або божественне

милосердя врятували їх від того чи іншого лиха, і ніколи не говорили про те, що самі врятували хоч кого-небудь. І завжди батько й мати казали "амінь" і "слава господу" і співали псалми, а потім збирали в присутніх гроші на витрати для утримання приміщення; збирали, як він догадувався, дуже мало: ледве вистачало на те, щоб підтримувати мізерне існування місії.

Тільки одно по-справжньому цікавило Клайда в зв'язку з його батьками: якщо він вірно розумів, десь на Сході — в маленькому місті під назвою Лікург, поблизу Утіки—існував його дядько, батьків брат, який жив зовсім по-іншому. Цей дядько — його звали Семюел Гріфітс — був багатий. З випадкових слів, зронених батьками, Клайд зрозумів, що дядько чимало міг би для нього зробити, коли б тільки захотів, що він крутий, спритний ділок, що в Лікурзі він має чудовий будинок і велику фабрику комірців та сорочок, на якій працює не менш як триста робітників; у дядька є син, приблизно одного віку з Клайдом, і дочки — здається, дві. Всі вони жили в розкошах у цьому самому далекому Лікурзі,— уявляв Клайд. Ці відомості, певно, так чи інакше дійшли на Захід через людей, які знали й Ейсу, і його брата, і їх батька. Клайд уявляв собі дядька якимось Крезом, що живе в достатку і розкошах там, на Сході; а тут, па Заході, в Канзас-Сіті, він, його батьки, його брат і сестри сяк-так перебивалися з дня в день: їх постійною долею була жалюгідна безвихідна злиденність.

Але ніщо йому не допоможе, якщо тільки він сам не зуміє зарадити собі,— Клайд рано зрозумів це. Років п'ятнадцяти, навіть трохи раніше, Клайд почав розуміти, що до його виховання, як і до виховання його сестер і брата, батьки поставились, на жаль, дуже недбало. Тепер йому буде дуже важко наздогнати своїх ровесників, оскільки навіть по більш заможних родинах хлопчаків і дівчаток спеціально вчать, готуючи їх до тієї чи іншої професії. З чого він міг почати за таких умов? З тринадцяти років він став проглядати газети (в дім Гріфітсів їх ніколи не допускали, бо читання їх вважалося вже надто "мирським" заняттям) і з оголошень довідався, що скрізь потрібні або вже кваліфіковані робітники, або хлопчики, щоб навчати їх таким професіям, які в даний момент його не цікавили. Як кожен середній молодий американець з типово американським поглядом на життя, він вважав, що проста фізична праця нижча за його гідність. Як! Стояти біля верстата, класти цеглу, зробитися теслею, штукатуром або водопровідником, коли такі ж, як він, хлопчики стають клерками або помічниками фармацевтів, або бухгалтерами чи рахівниками в банках та по різних конторах! Яке мізерне, принизливе життя, анітрохи не краще за теперішнє: ходити в старому одязі, і так рано вставати вранці, і виконувати всю оту нудну роботу, яку доводиться виконувати людям фізичної праці!

Так, Клайд був у такій же мірі гонористий і гордий, як і бідний. Він був з тих людей, які вважають себе особливими, не схожими на інших. Він ніколи не почував себе невіддільною частиною своєї сім ї і не усвідомлював по-справжньому, що чимось зобов'язаний тим, завдячуючи яким з'явився на світ. Навпаки, він був схильний гудити своїх батьків — щоправда, не занадто різко й гостро, з цілковитим розумінням їх якостей і здібностей. Та, вміючи так розсудливо оцінювати інших, він, проте, до шістнадцяти років не був здатний скласти який-небудь план дій для самого себе і хапався то за те, то за інше.

На цей час в ньому заговорило чуття мужчини: його вабила й хвилювала краса дівчат, і йому хотілося знати, чи може він теж подобатись їм. І, природно, в зв'язку з цим він тепер був неабияк заклопотаний власною зовнішністю й одягом: який у нього вигляд і який вигляд у інших юнаків? Йому було боляче розуміти, що він погано одягнений, не такий гарний і цікавий, яким міг би

бути. Що це за горе народитися бідним, нізвідки не чекати допомоги і не мати змоги допомогти самому собі!
Намагаючись вивчити себе в усіх дзеркалах, які тільки траплялись йому, Клайд переконувався, що він зовсім не потвора: прямий, добре окреслений ніс, високе біле чоло, хвилясте блискуче чорне волосся й очі чорні, часом зажурені. Проте розуміння того, що його сім'я така мізерна і що через професію та зв'язки його батьків у нього ніколи не було і не буде справжніх друзів, дедалі дужче гнітило його й породжувало меланхолію, яка' не обіцяла йому в майбутньому нічого доброго. Іноді він пробував збунтуватися, а потім впадав у заціпеніння. Заглибившись у думки про батьків, він забував про свою зовнішність, — він був і насправді гарний з обличчя і привертав цим до себе погляди, — і витлумачував не на свою користь зацікавлені, зневажливі й одночасно знадливі погляди, які кидали на нього дівчата зовсім іншого кола, намагаючись дізнатися, — подобаються вони йому чи ні, сміливий він чи боязкий?
Але ще до того, як Клайд почав хоч щось заробляти, він завжди мріяв: ах, коли б у нього були, як у деяких юнаків, хороший комірець, тонка сорочка, гарне взуття, добре пошитий костюм, елегантне пальто! О, гарний одяг, комфортабельне помешкання, годинник, персні, булавки… скільки юнаків франтять усім цим! Багато хлопчиків його віку — вже справжні денді! Деякі батьки дарували своїм синам — його однолітам — автомобілі в повну власність. Клайд бачив, як вони, наче мухи, літали туди й сюди по головних вулицях Канзас-Сіті. І з ними були гарненькі дівчата. А в нього нічого немає. І ніколи не було.
А світ такий багатий на можливості, і стільки довкола людей, що мають щастя й успіхи. До чого ж йому взятися? Який шлях обрати? Чому навчитися, щоб мати змогу висунутись? Він не міг відповісти. Він не знав. А ці дивні люди — його батькь — самі не були досить знаючими і нічого не могли йому порадити.
РОЗДІЛ III
Одна подія, гнітюче вплинувши на всю сім'ю Гріфітсів, посилила й хмурий настрій Клайда саме тоді, коли він намагався зробити якийсь практичний висновок: його сестра Еста (її він особливо любив, хоч між ними й було мало спільного) втекла від батьків з одним актором, який приїздив на гастролі до місцевого театру й мимохідь захопився нею.
Треба сказати, що Еста, хоч і дістала суворе моральне виховання й бувала часом сповнена релігійного запалу, все-таки була просто безвольною дівчиною, людиною почуття, яка ще сама не знала, чого хоче. Атмосфера, в якій жила Еста, була їй глибоко чужа. Подібно до величезної більшості людей, що приймають релігію тільки на словах, вона завчила всі догмати віри ще в ранньому дитинстві, сама того не помічаючи, а зміст цих щоденно повторюваних слів і досі залишався для неї незрозумілий. Вона не мала самостійних думок— від них її оберігали батьківські повчання, закон чи "одкровення", що досить добре захищали її, поки всьому цьому не стали суперечити інші теорії, інші положення, зовнішні чи навіть внутрішні спонукання. Та можна було наперед сказати, що як тільки така суперечність настане, релігійність, не підперта її власним переконанням і не викликана особливостями її характеру, не витримає й першого поштовху. Думки і почуття Ести, як і її брата Клайда, постійно обертались навколо кохання, приємного й легкого життя, — речей навряд чи сумісних з релігійними ідеями про самозречення чи самопожертву. Ввесь її внутрішній світ і всі її мрії суперечили цим вимогам релігії.
Але вона не мала ні сили Клайда, ні його здатності до опору. Вона була пасивної вдачі, з невиразним потягом до гарних суконь, капелюшків,

туфельок, стрічок і іншого, подібного до цього, а релігія забороняла їй мріяти про це. Ранками і вдень після школи чи ввечері вона проходила довгими людними вулицями. їй подобались дівчата, що гуляли під руку й пошепки звіряли одна одній якісь секрети; подобались юнаки, — під їх дурощами і забавною невгомонністю, властивою молодій тварині, відчувалися сила й значення того настійливого, інстинктивного прагнення знайти собі пару, яке криється за всіма думками і вчинками молодої істоти. І коли Еста часом помічала десь на розі чи в під'їзді закохану пару або зустрічала жагучий, допитливий погляд якогось шукача пригод, в ній самій прокидалось невиразне хвилювання, нервове тремтіння, яке голосно промовляло на користь усіх видимих і відчутних радостей земного життя, а не на користь безплотних радостей неба.
І погляди юнаків пронизували її, як невидиме проміння, бо вона була гарна і щогодини ставала ще краща. І настрій молодих людей збуджував у ній відгук, викликав ті перетворювальні хімічні реакції, які лежать в основі всієї моральності й аморальності світу.
Одного разу, коли вона поверталася додому з школи, якийсь хлопець заговорив з нею, тому що вона, здавалося, всім своїм виглядом викликала на це. І мало що могло б спинити її, бо вона мала хоч і не пристрасну, але піддатливу вдачу. Проте вдома її так муштрували, повчаючи, як необхідно додержувати скромності, стриманості, чистоти і тому подібного, що, принаймні в даному разі, не було небезпеки негайного падіння. Але за цією першою атакою були інші, вона почала приймати залицяння або не так швидко втікала, і поступово була зруйнована та стіна стриманості, яку побудувало дане їй виховання. Вона стала спритною і затаювала від батьків свої пригоди.
Траплялося, що молоді люди, не слухаючи її протестів', проводили її, пробували говорити з нею. Вони перемогли ту надмірну боязкість, яка спочатку допомагала їй відстороняти їх. Вона стала бажати нових зустрічей, мріяти про якусь радісну, чудову, безтурботну любов.
Так поволі, але невтримно росли в ній ці настрої й бажання, — і тут, нарешті, з'явився цей актор, один з тих пихатих, вродливих і грубих чоловіків, у яких тільки і є, що вміння одягатися та зовнішній лоск, але ні моралі, ні смаку, ні ввічливості, ані хоч би справжньої ніжності; зате в ньому було багато чоловічої привабливості, і він зумів за один тиждень, після кількох зустрічей, так запаморочити голову Есті, що вона опинилася цілком у його владі. А він по суті був майже байдужий до неї. Для цього пошляка вона була просто дівчиськом, одною з багатьох — досить гарненька, сповнена почуттів недосвідчена дурка, яку можна взяти кількома ніжними словами, — треба тільки удати з себе закоханого й пообіцяти їй в майбутньому, коли вона стане його дружиною, щасливе, привільне життя, подорожі по нових місцях.
Але ті ж слова говорив би й справжній закоханий, який залишився б вірний назавжди. Вона повинна зробити тільки одно, запевняв він: поїхати звідси з ним і стати його дружиною зразу, не гаючись. Нащо зволікати, коли зустрічаються такі створені один для одного люди, як вони? Тут, у цьому місті, є перешкоди для їхнього шлюбу, — він не може пояснити, які саме, це стосується його друзів; але в Сент-Луїсі є в нього друг-пастор, який повінчає їх. У неї будуть нові гарні плаття, яких вона ще ніколи не бачила, чарівні пригоди, любов. Вона подорожуватиме з ним і побачить широкий світ. Вона не матиме ніяких клопотів і тривог, їй доведеться тільки піклуватися ним… Для неї все це було правдою — словесним виявом щирої пристрасті; для нього ж це був старий і зручний спосіб зваблювання, яким він часто користувався й до того, і не без успіху.

І за один тиждень, протягом якого вони зустрічались уривками — то вранці, то ввечері, це немудре чарівництво завершилось успіхом.
Якось у квітні, в суботу ввечері, Клайд досить пізно повернувся додому після тривалої прогулянки (він будь-що намагався уникнути звичайних своїх обов'язків під час суботнього молитовного зібрання) і застав батька і матір, стривожених зникненням Ести. Вона за звичаєм грала на органі й співала під час цього зібрання і була, здавалося, така ж, як завжди. Потім вона пішла до своєї кімнати, сказавши, що почуває себе не зовсім добре і рано ляже в постіль. Але об одинадцятій годині, якраз перед приходом Клайда, мати випадково заглянула до кімнати Ести й виявила, що її немає ні там, ні будь-де поблизу. Якась зміна в кімнаті — не видно було суконь і деяких дрібничок, зник старий чемодан — привернула увагу матері. Обшукали весь будинок і переконалися, що Ести ніде немає; тоді Ейса вийшов на вулицю й пройшов по ній з кінця в кінець. Еста іноді гуляла сама або просто виходила у вільний час посидіти під вікнами місії.
Але й тут шукали її даремно. Тоді Клайд та батько пройшли дорогу і далі по Міссурі авеню. Ести ніде не було. Опівночі вони повернулися, і тоді, звичайно, хвилювання в домі зросло ще більше.
Спочатку припустили, що Еста, нічого не сказавши, пішла кудись на прогулянку; та коли годинник вдарив о-пів на першу, потім о першій, потім о-пів на другу, а Ести все не було, вони вже хотіли повідомити поліцію. Але тут Клайд, зайшовши до сестриної кімнати, побачив на її маленькому дерев'яному ліжку приколоту до подушки записку — послання, якого не помітила мати. Він кинувся до неї, охоплений передчуттям; адже ж він не раз питався в себе, яким чином повідомить батьків, коли зважиться потай поїхати від них: він знав, що з доброї волі вони ніколи не дозволять йому їхати від них, якщо тільки самі не передбачать усе до дрібниць. І ось тепер зникла Еста, і ось записка від неї — звичайно, така ж, яку міг би залишити й він. Клайд нетерпляче схопив її, поспішаючи прочитати, але в цю мить до кімнати ввійшла мати і, побачивши у нього в руках аркушик паперу, вигукнула:
— Що це? Записка? Від неї?
Він подав їй записку, мати розгорнула її і швидко прочитала. Клайд помітив, як широке суворе обличчя матері, завжди червонувато-смугляве, побіліло, коли вона повернулася до дверей. Її великий рот стиснувся в різку пряму лінію. Велика ж дужа рука, тримаючи маленьку записку, ледь-ледь тремтіла.
— Ейса! — гукнула мати, входячи до сусідньої кімнати, де на неї чекав чоловік; кучеряве сивіюче волосся на його круглій голові розпатлалося. — Прочитай це!
Клайд, що пішов за матір'ю, побачив, як батько нервово схопив записку пухлою рукою, і його зів'ялі, вже по-старечому зморщені губи дивно пересмикнулися. Кожен, хто добре знав його, сказав би, що саме з таким виглядом Ейса й раніш спрьймав суворі удари долі.
— Тц! Тц! Тц! — тільки це він спочатку й вимовив — звук, що здався Клайдові надто невиразним. Нове: "Тц! Тц! Тц!", і Ейса почав похитувати головою з боку на бік. Потім з словами: "Як ти думаєш, чому вона це зробила?" він повернувся й уставився на дружину, а та на відповідь безпорадно дивилась на нього. Потім він почав ходити туди й назад по кімнаті, заклавши за спину руки, роблячи куцими ногами неприродно великі кроки і похитуючи головою, і знову вимовив своє безглузде "Тц! Тц! Тц!".
М-с Гріфітс завжди дужче почувала, жвавіше на все відзивалася, ніж її чоловік, — і тепер, в цьому тяжкому випробуванні, вона поводилася інакше, живіше. Якесь обурення, невдоволення життям разом з видимим фізичним

стражданням, здавалося, тінню пройшло по ній. Як тільки чоловік підвівся, вона простягла руку і, взявши у нього записку, уткнулась в неї; на обличчі її з'явився жорстокий, але одночасно страдницький вираз. Вона мала вигляд вкрай схвильованої й розсердженої людини, що намагається і не може розплутати якийсь вузол, прагне зберегти самовладання і не скаржитись і все-таки скаржиться гірко й гнівно. Позаду були довгі роки сліпої віри й служіння релігії, і тому її обмеженому розумові здавалося, що справедливо було б увільнити її від такого горя. Де ж був її бог, її Христос, в годину, коли відбувалося таке очевидне зло? Чому РІН не допоміг їй? Як він пояснить це? Де його біблейські обітниці? Його одвічне керування? Його вславлене милосердя?
Клайд бачив, що перед лицем такого величезного нещастя їй важко знайти відповідь, — принаймні відразу. Але кінець кінцем, — Клайд знав це наперед — їй без сумніву пощастить у цьому. Бо й вона, і Ейса, як і всі фанатики, в якомусь засліпленні уперто відокремлювали бога від зла, помилок та нещасть, хоч і визнавали за ним, незважаючи ні на що, вищу могутність. Вони шукатимуть корінь зла в чомусь іншому — в якійсь^підступній, зрадницькій, брехливій силі, яка наперекір божественному всезнанню і всемогутності все ж таки спокушає й обманює людей, і кінець кінцем знайдуть пояснення в гріховності й зіпсутості людського серця — серця, яке створив бог, але яким він не керує, бо не хоче керувати.
Але зараз тільки біль і гнів бушували в матері; і все ж таки її губи не кривилися судорожно, як у Ейси, і в очах не було такого глибокого розпачу, як у нього. Вона відступила на крок, знову майже сердито перечитала лист і сказала Ейсі:
— Вона втекла з кимось, але не пише…
Вона раптом спинилась, згадавши за присутність дітей: Клайд, Джулія і Френк — усі були тут, і всі напружено, з цікавістю і недовір'ям дивились на неї.
— Іди сюди, — сказала вона чоловікові,— мені треба поговорити з тобою. А ви всі йшли б спати, — додала вона, звертаючись до дітей, — ми зараз повернемось.
Разом з Ейсою вона швидко пройшла до маленької кімнатки, що межувала з залом місії. Діти почули, як клацнув вимикач, як батьки заговорили стиха, і всі троє багатозначно переглянулись, хоч Френк був надто малий (йому минуло тільки десять років), щоб зрозуміти до ладу, що сталося. Навіть Джулія навряд чи цілком розуміла, що сталося. Але Клайд, більш обізнаний з життям, почувши фразу матері: "Вона втекла з кимось", прекрасно все зрозумів. Есті остогидло все це так, як і йому. Може, вона втекла з одним з тих франтів, яких він бачив на вулицях з вродливими дівчатами? Але куди? І що це за людина? В записці щось сказано, але мати не дозволила йому прочитати її. Занадто швидко відібрала. Шкода, що йому не пощастило нишком першому заглянути в неї.
— Як ти думаєш, вона зовсім втекла? — з сумнівом спитав він Джулію, коли батьки пішли. Джулія здавалась блідою й розгубленою.
— Звідки я знаю! — відповіла вона дещо роздратовано: горе батьків і вся ця таємничість схвилювали, и не менш, ніж вчинок Ести. — Вона мені нічого не казала. Я думаю, їй було соромно.
Джулія, стриманіша й спокійніша, ніж Еста і Клайд, завжди була ближча до батьків і тому засмутилась тепер дужче за інших дітей. Щоправда, вона не цілком розуміла, що сталося, але де прощо догадувалася, бо й вона часом розмовляла з іншими дівчатками, тільки стримано і обережно. Більш за все її сердило, що Еста обрала такий спосіб залишити сім'ю: втекла з дому

потай від батьків, від братів, від неї, завдала батькам такого страшного горя! Це жахливо! Повітря було насичене лихом.
Батьки радилися в маленькій кімнатці, а Клайд сидів, глибоко замисливши: напружено й допитливо він думав про життя. Що ж зробила Еста? Невже це, як він із страхом припускав, одна з тих жахливих втеч, одна з тих не дуже гарних любовних історій, про які постійно шепталися хлопчаки иа вулицях і в школі? Яка ганьба, коли це так! Вона може ніколи не повернутися. Вона втекла з якимось чоловіком. В цьому, звичайно, криється щось ганебне й погане для дівчини, бо він завжди чув, що всі пристойні взаємини між юнаком і дівчиною, між мужчиною і жінкою завжди призводять до одного — до шлюбу. І ось, на додаток до всіх інших нещасть їх сім'ї, Еста зважилася на таке! Звичайно, їх життя, і без того досить похмуре, тепер стане ще похмуріше.
Скоро повернулися батьки. В обличчі м-с Гріфітс, все ще напруженому й розстроєному, щось відмінилося: може, в ньому тепер менше було розпачу, більше безнадійної покори.
— Еста вирішила поїхати від нас, у всякому разі на деякий час, — сказала вона, побачивши, що діти з цікавістю чекають пояснень. — Ви не повинні тривожитись за неї й багато думати про це. Я певна, що вона через якийсь час повернеться. Поки що, з деяких причин, вона пішла своїм шляхом. Нехай буде воля господня! ("Благословенне ім'я господа", вставив Ейса.) Я думала, що вона була щаслива серед нас, але, мабуть, я помилялась. Очевидно, вона сама1 повинна пізнати життя. (Тут Ейса знову вимовив своє: "Тц! Тц! Тц!") Але ми не повинні погано думати про неї. Це ні до чого. Нехай керує нами лише любов і доброта.
Проте вона вимовила це з деякою суворістю, що суперечила змістові її слів; голос її дзвенів.
— Ми можемо тільки сподіватися, що вона незабаром зрозуміє, який безумний і легковажний її вчинок, і повернеться додому. Вона не може бути щаслива на тім шляху, на який ступила. Це не путь господа і не його воля. Вона надто молода і помилилася. Але ми прощаємо їй. Ми повинні простити. Наші серця повинні бути завжди відкриті для неї, повинні бути сповнені любові і ніжності.
Вона говорила, ніби звертаючись до великої аудиторії, та голос її звучав суворо й печально, обличчя було холодне, застигле.
— Тепер ідіть спати. Нам залишається тільки покладати надії на милость божу і молитися вранці, опівдні і ввечері, щоб ніяке зло не спостигло її. Так, хотіла б я, щоб вона не робила цього, — додала вона без будь-якого зв'язку з тим, що сказала раніше, очевидно, думаючи не про дітей, які стояли перед нею, а тільки про Есту.
Але Ейса!
"Що за батько!" часто думав згодом Клайд.
Окрім власного горя, він, здавалося, ще здатний побачити глибше горе дружини, — але нічого більше! Увесь цей час він стояв з безглуздим виглядом, нахиливши голову набік, — куценький, сивий, кучерявий, мізерний.
— Хай буде благословенне ім'я господнє,— вставляв він від часу до часу. — Ми не повинні закривати перед нею наші серця. Так, так, ми не повинні осуджувати. Ми повинні тільки покладати надії на краше. Так, так! Хвала господу! Звеличмо господа! Амінь! О так! Тц! Ти! Тц!
— Якщо хто-небудь спитає, де Еста, — по паузі продовжила м-с Гріфітс, навіть не подивившись у бік свого чоловіка і звертаючись до дітей, що обступили її,— ми повинні будемо сказати, що вона поїхала до моїх родичів у Тонаванду. Це не зовсім так, але ж ми й самі не знаємо правди, не знаємо

точно, де вона… До того ж вона може незабаром повернутись. Отже, ми не повинні говорити про неї нічого поганого, поки не дізнаємось про все.
— Так, хвала господу, — стиха відгукнувся Ейса.
— Отже, якщо хто-небудь спитає про неї, поки нам самим нічого невідомо, треба відповідати так, як я сказала.
— Звичайно, — промовив Клайд послужливо, а Джулія додала:
— Гаразд.
М-с Гріфітс замовкла і суворо, але водночас ніби прохаючи пробачення, подивилась на дітей. Ейса знову вимовив: "Тц! ТцІ Тц!", і потім дітей послали спати.
Клайдові дуже кортіло довідатися, що ж було в листі Ести, але він з тривалого досвіду переконався, що мати нічого не скаже йому, коли не вважатиме це за потрібне; і він пішов до своєї кімнати, почуваючи втому. Чому батьки більше не шукали Есту, якщо була надія знайти її? Де вона тепер, у цю хвилину? Десь у дорозі, в поїзді? Мабуть, вона не хоче, щоб її знайшли. Певно, їй було тут так само нестерпно, як і йому. Ще зовсім недавно він сам думав піти звідси куди-небудь, уявляв собі, як би поставилась до цього сім'я, і от сестра: випередила його. Як це вплине на його рішення і на його вчинки в майбутньому? Насправді, незважаючи на горе батька й матері, Клайд не міг дивитись на втечу сестри, як на велике нещастя, — в усякому разі ке на саму втечу. Це був просто ще один доказ, що в домі не все гаразд. Вся діяльність місії не мала ніякого значення. В усіх цих релігійних почуттях і розмовах теж мало глузду. Вони не врятували Есту. Певне, вона так само, як і він, не дуже вірила в усе це.
РОЗДІЛ IV
Прийшовши до такого висновку, Клайд став наполегливіше, ніж будь-коли до того, думати про своє майбутнє. Він вирішив, що повинен на щось зважитись і якнайшвидше. Досі-йому щастило знайти тільки таку роботу, за яку беруться хлопчики дванадцяти-п'ятна-дцяти років: якось улітку він допомагав газетяреві розносити газети; друге літо (а по суботах і взимку) працював на складі магазина стандартних цін: відкривав ящики й розпаковував товари, за що діставав щедру винагороду — п'ять доларів щотижнево, — суму, яка здавалась йому тоді цілим багатством. Він почував себе багачем і, наперекір батькам, які вважали і театр, і кіно справою не тільки мирською, а й гріховною, зрідка відвідував ці заборонені місця, десь на гальорці. Такі розваги доводилось приховувати від батьків. Але це не стримувало Клайда. Він вважав, що має право розпоряджатися своїми грошима і навіть брати з собою молодшого брата Френка, який був радий піти з ним і жодного разу не проговорився.
Трохи пізніше, того ж року, Клайд вирішив залишити школу, бо відчував уже сам, що надто відстав; він влаштувався помічником продавця содової води в аптекарському магазині середньої руки; магазин був поруч театру і ніби перебував під його заступництвом. Клайд випадково побачив оголошення: "Потрібен хлопчик" (він ішов мимо по дорозі до школи). Потім він поговорив з молодим продавцем, до якого Клайд мав піти в помічники і який погоджувався навчити його нової професії, якщо Клайд буде тямущий і послужливий; з цієї розмови Клайд зрозумів, що коли він навчиться цього мистецтва, то зможе заробляти п'ятнадцять чи навіть вісімнадцять доларів щотижнево. Як він чув, стільки одержують двоє службовців у магазині Струда на розі Чотирнадцятої і Балтімор-стріт. Магазин, куди хотів найнятися Клайд, платив, проте, тільки дванадцять доларів — звичайну платню в таких закладах.
Та щоб опанувати цю справу, як повідомили його, потрібний час і дружня допомога досвідченої людини. Якщо він хоче стати сюди на роботу й

одержувати спочатку п'ять доларів (обличчя Клайдові витяглося), — ну, скажімо, шість, — він швидко навчиться робити солодкі напої і присмачувати сиропами різноманітні сорти морозива. Але спочатку Клайд буде за учня, отже, він повинен мити й чистити сифони і весь посуд на прилавку і, зрозуміло, о-пів на восьму відчиняти магазин, підмітати в ньому, витирати порох, а також виконувати різні доручення, які може дати йому власник цього закладу. В такі хвилини, коли його безпосереднє начальство, м-р Зіберлінг — самовпевнений і балакучий двадцятилітній франт, — буде перевантажений замовленнями, він передовірить Клайдові виготовлення нескладних коктейлів, що складаються з лимонаду, кока-кола і тому подібного.

І от Клайд, порадившись з матір'ю, вирішив прийняти цю вигідну пропозицію. По-перше, розраховував він, тут можна буде безплатно поласувати морозивом, — немала перевага. По-друге, як він думав у той час, це відкриє йому шлях до якоїсь професії, чого йому дуже бракувало. Потім — і це теж велика перевага — йому доведеться затримуватись на роботі пізно, до дванадцятої ночі, а замість цього він матиме вільні години вдень. Отже, вечорами він не буде вдома і не відвідуватиме вечірніх класів о десятій годині. Від нього вже не зможуть вимагати допомоги на молитовних зібраннях, хіба що в неділю, та й неділями він теж буде зайнятий після обіду і ввечері.

І до того, продавець содової води регулярно може одержувати контрамарки від адміністратора сусіднього театру, фойє якого сполучено бічними дверима з магазином, — ця близькість дуже тішила Клайда. Так цікаво працювати в магазині, який тісно зв'язаний з театром!

Та найголовніше — на втіху, а часом і на відчай Клайдові,— перед кожним спектаклем, а в дні ранкових спектаклів і після них тут збиралися статистки; вони приходили поодинці або групами, сідали біля прилавка, балакали, сміялися і пудрилися. І Клайд, недосвідчене пташеня, незнайомий із звичаями світу, із звичками й манерами жінок, не переставав милуватися з краси цих відвідувачок, їх сміливості, самовпевненості і грації. Перемиваючи склянки, накладаючи морозиво, Наливаючи сиропи, вкладаючи на підносах лимони й апельсини, він уперше в житті міг зблизька спостерігати цих дівчат. Вони — просто чудові! Майже всі так добре, пишно одягнені,— персні, брошки, чудесні капелюшки, хутра, гарні туфлі! І так часто він чув розмови про найцікавіші речі: про пікніки, танці, обіди, бачені ними спектаклі, про гулянки на околицях Канзас-Сіті, про те, чим відрізняється теперішня мода від торішньої, і про чарівність деяких акторів та актрис, особливо акторів, що грають зараз у місті або приїдуть на гастролі. Дома Клайд ні про що подібне не чув.

І дуже часто то одна, то друга з цих юних красунь була з яким-небудь молодим кавалером у фраку, в крохмальній манішці, в циліндрі, галстуку метеликом, білих лайкових рукавичках, лакових черевиках, — у костюмі, що в той час здавався Клайдові останнім словом доброго тону, краси, елегантності і благополуччя. Носити такий костюм з таким невимушеним виглядом! Розмовляти з дівчиною так спокійно і вільно, як ці франти! От найвища справність! Жодна вродлива дівчина, здавалося тоді Клайдові, і дивитись на нього не буде, якщо він не матиме такого костюма. Це конче потрібно, це головне! І якщо тільки Клайд досягне цього, — зуміє отак одягтися, — хіба це не означатиме, що він твердо став на шлях, який веде до блаженства? Всі радості життя, звичайно, відкриються перед ним. Ласкаві усмішки! Таємні потиски рук, і, може, його рука навколо дівочої талії… поцілунок… обіцянка одружитися… і потім, потім…

І все це — немов раптовий промінь світла після довгих років, коли треба було без кінця-краю ходити з батьком і матір'ю вулицями, сидіти на

молитовних зібраннях, вислухувати невимовних, безглуздих диваків, — людей, що занепали й збилися з пуття, — про те, як Христос врятував їх і що бог зробив для них. Будьте певні, тепер він позбудеться всього цього. Він працюватиме, й буде збирати гроші, і вийде в люди… Воістину, цей нескладний, але зразковий добір банальностей сяяв, як чудо духовного переродження, справжній міраж, що виник перед спраглим подорожанином — жертвою пустелі.
Проте Клайд швидко переконався, що одно погане в його новому становищі: хоч тут і можна було навчитися робити різні суміші фруктових напоїв і заробляти дванадцять доларів на тиждень, — це зовсім не давало виходу честолюбним надіям і прагненням, які пожирали його. Альберт Зіберлінг, його безпосереднє начальство, твердо вирішив зберегти для себе одного як таємниці ремесла, так і найприємнішу частину роботи. І до того він, спільно з їх хазяїном-аптекарем, вважав, що Клайд не тільки повинен допомагати йому, Зіберлінгові, у виготовленні напоїв, але ще й бігати з усякими дорученнями хазяїна, а це забирало в Клайда мало не весь його робочий день.
Одно слово, Клайдові було мало користі від цієї роботи: він ніяк не міг одягтися краще, ніж раніше. Гірше того, — Клайда гнітило, що в нього дуже мало грошей, майже немає знайомих і зв'язків. По суті, він був зовсім самотній поза своєю сім'єю, — та чи не такий же самотній і в сім'ї? Втеча Ести несприятливо відбилася на місіонерській діяльності в Канзасі. І тому що Еста не повернулася, Клайдові батьки почали думати про переїзд, поки не було кращого, до Денвера, штат Колорадо. Але Клайд рішуче не хотів їхати з ними. "Яка від цього користь? — питався він у самого себе. — Там просто буде ще одна місія, точнісінько така ж, як і тут".
Він завжди жив з батьками — в помешканні при місії на вулиці Бікел і не міг зносити це життя. З одинадцяти років, з того часу як сім'я переїхала до Канзас-Сіті, він соромився приводити знайомих хлопчиків до себе додому. Тому він ніколи не мав друзів, а гуляв і грався майже завжди один або з братом і сестрами.
Але тепер йому шістнадцять років, він уже досить дорослий, щоб жити по-своєму, і хоче позбутися такого життя. Проте він дуже мало заробляв — недосить, щоб прожити самому, і йому бракувало ще вміння й сміливості для того, щоб улаштуватися краще.
Все ж таки, коли батьки заговорили про переїзд до Денвера і, не припускаючи й думки, що Клайд не захоче поїхати з ними, згадали про можливість для нього одержати там роботу, Клайд почав помалу натякати, що йому краще залишитися тут. Він любить Канзас-Сіті. Яка користь від зміни? Тут у нього є робота, а може, він знайде і щось краще. Та батьки, пам'ятаючи про долю Ести, дуже вагалися. Що може вийти з його спроби так рано почати самостійне життя? Де він житиме після їх від'їзду? З ким? З якими впливами зустрінеться в житті і хто буде поруч нього, щоб дати добру пораду, спрямовувати його по шляху чеснот, шляху, яким простували вони самі? Про все це слід подумати.
Клайд був дуже наляканий: переїзд до Денвера здавався неминучим і наближався з кожним днем; на додаток якраз у цей час містер Зіберлінг, через свою надмірну люб'язність до жіноцтва, втратив посаду; в аптекарському магазині з'явився новий старший продавець, кощавий і похмурий; до того ж, певно, він не хотів мати Клайда за свого помічника. І Клайд вирішив піти звідси, але не відразу: спочатку, бігаючи по місту з усякими дорученнями, він спробує підшукати собі іншу посаду. І ось одного разу йому спало на думку звернутися до продавця прохолодних напоїв у великому аптекарському магазині при головному готелі міста; готель цей,

чудовий дванадцятиповерховий будинок, здавався Клайдові квінт-есенцією розкоші й комфорту. Його вікна були щільно завішені, головний вхід (Клайд ніколи не зважувався заглянути далі) був вигадливим сполученням скла і заліза; за дверима було видно мармуровий коридор, обставлений пальмами. Клайд часто проходив повз готель, з хлоп'ячою цікавістю міркуючи над тим, яке ж там, усередині, життя? Біля під'їзду завжди чекало стільки таксі та приватних автомобілів!

У цей день, відчуваючи, що треба почати діяти, Клайд увійшов до аптекарського магазина, що містився в наріжному приміщенні готелю і виходив на Чотирнадцяту й Балтімор-стріт. Побачивши касирку в маленькій скляній будці біля входу, Клайд спитав, хто" них тут відає продажем содової води.

Зацікавлена його боязкими й невпевненими манерами, а також його глибокими, ніби благаючими очима, касирка догадалася, що хлопчик шукає роботи.

— А ось містер Сікор, управитель магазина, — сказала вона.

Вона кивнула в бік невисокої, з смаком одягненої людини років тридцяти п'яти, яка обладнувала на дашку скляної вітрини виставку туалетних новинок. Клайд підійшов до управителя і, ще не зовсім розуміючи, як треба діяти, коли хочеш домогтися чогось у житті, але, побачивши, однак, що ця людина захоплена своєю роботою, спинився, переступаючи з ноги на ногу, і стояв до того часу, поки, нарешті, управитель крамниці не відчув, що хтось стоїть позаду, і не обернувся.

— В чому справа? — спитав він Клайда.

— Скажіть, будь ласка, вам не потрібен помічник для продажу содової води? І Клайд подивився на нього очима, що красномовно промовляли. "Якщо у вас є посада, я так хотів би, щоб ви взяли мене І Мені так потрібна робота!"

— Ні, ні, ні,— відповів той.

Цей кремезний блондин був на вдачу трохи дразливий і причіп-ливий. Він уже збирався одвернутися від прохача, але, побачивши по обличчю Клайда, як глибоко той розчарований і засмучений, спитав ще:

— А ви коли-небудь працювали в такому місці?

— Не в такому прекрасному магазині, сер, — відповів Клайд, вражений довколишньою розкішшю. — Я працюю тепер у магазині містера Клінкла, на розі Сьомої і Бруклін-стріт, але це зовсім не те, що у вас, і мені хотілося знайти щось краще.

— Мгм, — промимрив управитель, якому було трохи приємно почути це безпосереднє визнання переваги його магазина. — Що ж, це цілком розумно. Але саме зараз я нічого не можу запропонувати вам. Ми не часто міняємо службовців. А ось якщо ви хочете влаштуватися розсильним, я скажу вам, куди піти. Тут у готелі якраз хочуть узяти хлопчика. Начальник розсильних казав мені, що йому потрібен ще один. Я думаю, що це анітрохи не гірше, ніж допомагати продавцеві води.

Потім, побачивши, як засяяло обличчя Клайда, він додав:

— Але не кажіть, що це я надіслав вас, адже я вас не знаю. Просто розшукайте там, під сходами, містера Скуайрса і поговоріть з ним.

Від самої думки, що він може дістати роботу в такому поважному закладі, як готель "Грін-Девідсон", Клайд широко відкрив очі і весь затремтів з хвилювання; потім він подякував порадникові за його доброту і рушив до пофарбованого під мармур проходу в глибині магазина, який вів до вестибюля готелю. Вийшовши з цього коридора, Клайд опинився у вестибюлі. Нічого подібного він ніколи ще не бачив: досі бідність і несміливість заважали йому бодай здалеку заглянути в цей світ. Яка скрізь марнотратна розкіш! Під ногами підлога, як шахова дошка з квадратами чорного й білого мармуру; над головою стеля, оздоблена бронзою, розписом і позолотою. Її підпирає

цілий ліс чорних мармурових колон, — таких самих дзеркально гладких і відполірованих, як і підлога. Ряди колон ведуть до трьох окремих входів — правого, лівого та центрального, на Дальрімпл авеню, а між колонами — лампи, статуї, пальми, крісла, дивани й диванчики, килими — сила-силенна всякої всячини. Одно слово, вестибюль цей був втіленням тієї пошлої розкоші, призначення якої є, за чиїмсь саркастичним зауваженням, "нести вишуканість у маси".

Справді, для солідного готелю у великому і процвітаючому американському торговому місті тут була майже надмірна розкіш. Номери, і хол, і вестибюлі, і ресторани були обставлені надто розкішно— тут не було ані краси, що облагороджувала б, ані витонченості, ані доцільності.

Клайд спинився, розгублено оглядаючи вестибюль, — тут зібралося численне товариство — і жінки, й діти, але найбільше було чоловіків; вони прогулювалися туди й сюди, або стояли і розмовляли, чи відпочивали в кріслах, групами і поодинці. За важкими драпіровками, в розкішно умебльованих глибоких нішах стояли письмові столи з комплектами газет, в одному кутку вестибюля — поштове відділення, в другому — галантерейний кіоск і кіоск для продажу квітів, і тут теж було людно. В цей час у місті відбувався з'їзд дантистів, і багато хто з них із жінками й дітьми зібралися сьогодні в готелі "Грін-Девідсон". Та Клайдові, який нічого не знав про це і взагалі не уявляв собі, що таке "з'їзд", здавалося, що це і є звичайна, повсякденна картина життя готелю.

З шанобливим, лякливим подивом Клайд дивився на все довкола; потім, згадавши про Скуайрса, пішов шукати його до контори "під сходами". Сходи були праворуч від Клайда — величезні, чорно-білі, мармурові, з двома розгалуженнями, які широкими плавними вигинами вели на другий поверх. Між цими двома великими крилами сходів і була, мабуть, контора готелю, оскільки там товклося багато службовців. За ближчим крилом, біля тієї ж стіни, в якій був прохід з аптекарського магазина, містилася висока конторка, і за нею стояв юнак приблизно одного віку з Клайдом, одягнений в коричневий формений костюм з численними блискучими гудзиками. На голові в нього була маленька кругла шапочка, схожа на коробочку з-під пілюль, по-хвацькому насунута на одно вухо. Він олівцем робив записи в книзі перед собою. Тут були й інші хлопчики того ж віку і в такій самій фермі: вони сиділи на довгому ослоні, поряд з конторкою, інші стрілою носилися в усіх напрямах; часом вони повертались до того, що був за конторкою, передавали йому то яку-небудь квитанцію, то ключ, то рахунок, а потім знову сідали на ослін, чекаючи, очевидно, іншого доручення, і їм нібито не доводилось довго чекати. Майже безперервно тріскотів телефон, і юнак за конторкою, вислухавши доручення, дзвонив у маленький дзвінок, що стояв перед ним, або вимовляв: "Черговий", на що відгукався перший від краю хлопчик на ослоні. Викликані бігли відразу до потрібних їм сходів, або до однієї з вхідних дверей, чи до ліфтів, і після цього майже завжди з'являлись, несучи слідом за приїжджими саквояжі, чемодани, пальта, палиці для гольфа. Інші хлопчики зникали в глибині вестибюля і поверталися з пляшками на підносах чи з якими-небудь пакетами, які вони несли до одного з номерів наверх. Певне, таку роботу довелося б виконувати й Клайдові, якби йому пощастило і його взяли на службу в цьому готелі.

І все це робилося так жваво, довкола було стільки руху, що йому дуже заманулося бути таким щасливим і потрапити сюди. Але чи вдасться? І де цей містер Скуайрс? Він підійшов до юнака за конторкою і спитав:

— Ви не можете сказати, де мені знайти містера Скуайрса?

— А ось він іде, — відповів юнак, допитливо подивившись на Клайда жвавими сірими очима.

Клайд подивився в той бік і побачив, що до них швидко наближається франтувата і, без сумніву, бувала людина років двадцяти дев'яти чи тридцяти. Він був такий стрункий, енергійний і прекрасно одягнений, і в нього було таке жорстке, колюче обличчя, що Клайд відчув не тільки збентеження, але навіть благоговійний страх: видно, це була дуже хитра, підступна людина, — в нього був такий довгий тонкий ніс, тонкі губи, такий пронизливий погляд і гостре підборіддя…
— Щойно вийшла висока сива людина з шотландським пледом, бачили? — спитав він свого помічника, спинившись біля конторки.
Той кивнув.
— Так от, мені сказали, що це лорд Ландрейль. Він приїхав сьогодні зранку з чотирнадцятьма скринями й чотирма слугами. Тільки подумати! Важна персона з Шотландії. А проте, він подорожує під вигаданим іменем. Записаний тут як містер Блант. Ось які вони, англійці,— бачили? Вміють показати клас, га?
— Цілком правильно, містер Скуайрс, — з пошаною відповів юнак за конторкою.
Тільки тепер містер Скуайрс оглянувся і кинув побіжний погляд на Клайда. Юнак за конторкою прийшов Клайдові на допомогу.
— Цей хлопець хоче поговорити з вами, — пояснив він.
— Ви хотіли мене бачити? — спитав м-р Скуайрс, повертаючись до Клайда й оглядаючи його зірким, вивчаючим поглядом; не залишився непомічений і дешевий костюм хлопчика.
Клайдові не дуже сподобалася ця людина, але він вирішив справити на неї якнайкраще враження.
— Джентльмен з аптекарського магазина сказав мені…— почав
Клайд, — тобто він порадив звернутися до вас… може, на моє щастя, вам потрібний розсильний. Я працюю помічником в аптекарському магазині Клінкла, на розі Сьомої і Бруклін-стріт, але хочу піти звідти, і той джентльмен сказав, що ви можете… тобто він думав… може, у вас є вільна посада…
Клайд був такий збентежений і збитий з пантелику холодним, допитливим поглядом цієї людини, що ледве міг перевести подих і насилу ковтав слину. Вперше в житті він подумав, що коли хочеш домогтися успіху, треба викликати прихильність до себе в людей, зробити чи сказати щось таке, що їм сподобалось би. Отже, зважившись, Клайд запобігливо, вкрадливо всміхнувся до м-ра Скуайрсаі й додав:
— Якщо тільки ви дозволите мені спробувати, я старатимуся з усіх сил.
Людина, яка стояла перед Клайдом, на відповідь тільки холодно подивилась на нього; але, оскільки він сам був хитрий і вмів досягати своєї мети різними манівцями, то йому подобався кожен, хто спритний, меткий, умів розмовляти з людьми. І, відмовившись від свого першого бажання заперечуюче похитати головою, він зауважив:
— Але ж ви не маєте ніякого досвіду в цій справі?
— Ні, сер, але я швидко навчуся, я дуже старатимуся.
— Ну, гаразд, я подумаю, — сказав начальник розсильних, з сумнівом чухаючи скроню. — Зараз мені ніколи. Приходьте в понеділок надвечір. Тоді поговоримо.
Він повернувся на підборах і пішов.
Клайд, залишившись на самоті і не зовсім розуміючи, що все це має означати, розгублено озирався. Невже йому й справді призначили прийти в понеділок? Невже можливо, що він… Клайд повернувся і вибіг на вулицю. Він увесь тремтів. Оце успіх! Він попросив, щоб його взяли на роботу до найкращого готелю Канзас-Сіті, і йому призначили прийти в понеділок! От

як? Що б це означало? Невже його можуть допустити в цей чудовий світ — і так швидко! Невже й справді так буде?

РОЗДІЛ V

Як у зв'язку з усім цим забуяла фантазія Клайда, які мрії про майбутнє були зв'язані в нього з роботою в цьому прекрасному закладі, про це можна тільки догадуватись: його уявлення про розкіш були загалом надто перебільшені, помилкові й безглузді,— просто невиразна маячня, наслідок постійно пригнічуваної уяви, яка донині не діставала задоволення і живилася самими вигадками.

Клайд повернувся до своїх обов'язків в аптекарському магазині; після роботи він ішов додому, їв і спав; але по суті всі ці дні — п'ятницю, суботу, неділю й понеділок до вечора — він носився десь у хмарах. Він не розумів, що робить, і не раз його начальство в магазині пропонувало йому "прокинутись". А після роботи він ішов не просто додому, а знову туди, на ріг Чотирнадцятої і Балтімор-стріт, і дивився на чудовий готель. Там навіть опівночі перед кожним з трьох головних під'їздів, що виходили на три вулиці, стояв швейцар у довгій коричневій лівреї з безліччю гудзиків і в високому коричневому кашкеті з широким козирком. А всередині, за тонкими шовковими шторами, все ще сяяли вогні у великому залі ресторану і в барі, що містився в нижньому поверсі. Біля під'їздів багато таксі й приватних машин. І звідкись завжди чути музику.

Клайд розглядав будинок у п'ятницю ввечері, і в суботу, і вранці в неділю, а в понеділок, у другій половині дня, як призначив м-р Скуайрс, знову з'явився до готелю; цей суб'єкт зустрів Клайда досить непривітно, тому що вже встиг забути про нього. Але йому справді потрібний був ще один розсильний, і Клайд ніби підходив на цю посаду; тому Скуайрс повів Клайда до своєї маленької контори під сходами, де велично і з цілковитою байдужістю почав розпитувати його про батьків, про те, де він живе, де і що робив досі, чим заробляє на прожиття батько. Останнє пит. ання особливо збентежило Клайда. Він був гордий, і йому було соромно признатися, що його батьки керують місією і проповідують по вулицях. І він відповів (адже так іноді бувало), що батько його працює в одній фірмі агентом по розповсюдженню пральних машин, а неділями проповідує релігійне оновлення; це сподобалось начальникові хлопчаків, які менш за все були схильні до благопристойного й благочестивого життя. Чи може Клайд принести рекомендацію з місця його теперішньої посади? Так, може.

М-р Скуайрс почав пояснювати, що порядки в готелі дуже суворі. Багато хлопців, спостерігаючи життя готелю й перебуваючи серед надмірної, незвичної для них розкоші (м-р Скуайрс, проте, говорив іншими словами), втрачали глузд і збивалися з пуття. Йому постійно доводиться звільняти тих, хто, заробивши трохи зайвих грошей, починає погано поводитись. Йому потрібні хлопці послужливі, виховані, меткі, шанобливі. Вони повинні бути охайні і одягатися чисто й акуратно; на роботу щодня повинні з'являтися пунктуально, без жодного запізнення і в належному вигляді. А той, хто уявить, що, заробивши трохи грошей, можна дозволити собі зухвало відповідати або заводити інтрижки і брати участь у нічній гульні, а потім спізнюватись на роботу або з'являтися втомленим, млявим і неповоротким, — той нехай не думає залишатися тут надовго. Такого виженуть відразу. Він, Скуайрс, не потерпить ніяких дурниць. Це треба засвоїти тепер, раз і назавжди.

Клайд кивав на знак згоди і від часу до часу вставляв з готовістю: "Так, сер", або "Ні, сер"; наприкінці він запевнив м-ра Скуайрса, що він і подумати не може про те, щоб так непристойно себе поводити, та й своєю вдачею він просто нездатний на такі вчинки, про які говорив м-р Скуайрс.

Потім м-р Скуайрс пояснив, що хлопчики одержують у готелі тільки п'ятнадцять доларів щомісячно, а також харчування (у підваль-ному поверсі є спеціальна їдальня для службовців). Але — і це повідомлення було найдивнішим відкриттям для Клайда — кожен постоялець за всяку послугу, — якщо хлопчик принесе чемодан, або глек води, або виконає ще яке-небудь доручення, — дає на чай, і часом досить щедро: десять, п'ятнадцять, двадцять п'ять центів, іноді більше. І ці чайові становлять у середньому від чотирьох до шести доларів щодня, не менше, а іноді й більше, — величезні гроші, подумав Клайд. Серце його закалатало, і він мало не задихнувся, почувши про таку величезну суму. Від чотирьох до шести доларів щодня! Адже це становить двадцять вісім чи навіть сорок два долари на тиждень! Він насилу міг вірити своїм вухам. І це зверху п'ятнадцяти доларів щомісяця й харчування. І крім того, пояснив м-р Скуайрс, з утримання нічого не вираховують за красиву форму, яку носять розсильні в готелі. Але її можна носити тільки на роботі. Потім м-р Скуайрс пояснив, що в понеділок, середу, п'ятницю та неділю Клайд має працювати від шостої ранку до полудня і потім, після шестигодинної перерви, з шостої вечора до півночі; по вівторках, четвергах і суботах він працюватиме тільки від полудня до шостої; таким чином, у нього будуть вільні то друга половина дня, то вечір; але снідати й обідати він повинен у свої вільні години. Нарешті, разом з іншими хлопцями він зобов'язаний пунктуально, у форменому одязі з'являтися на перевірку, яку м-р Скуайрс робить рівно за десять хвилин до початку кожної зміни.

М-р Скуайрс думав ще й про інші речі, але промовчав за них. Він знав: знайдуться люди, які скажуть за нього. Замість того він продовжував щось пояснювати і раптом, зовсім несподівано для Клайда, який слухав усе це ніби вві сні, спитав:

— Гадаю, що ви можете приступити до роботи зараз?

— Так, сер! Звичайно, сер! — відповів Клайд.

— Прекрасно!

М-р Скуайрс підвівся й відчинив двері.

— Оскар! — покликав він найближчого з тих, що сиділи на ослоні, розсильних, і до нього підійшов, поспішаючи, високий кремезний юнак, одягнений у чистеньку формену курточку. — Одведіть цю молоду людину — Клайд Гріфітс, адже так? — на дванадцятий, до гардеробної, щоб Джебокс добрав для нього формений костюм. Якщо жодний не підійде, нехай припасує який-небудь на завтра. Але, я думаю, йому буде якраз по мірці той, що носив Сілсбі.

Потім, звертаючись до свого помічника, який дивився з-за конторки на Клайда, м-р Скуайрс пояснив:

— Беру його на випробування. Нехай хтось із хлопчиків підучить його сьогодні ввечері, чи коли він там почне. Ідіть, Оскар, — сказав він юнакові, якому доручив Клайда. — Він новак у цьому ділі, але, я думаю, справиться, — додав м-р Скуайрс, знову звертаючись до помічника, коли Клайд і Оскар пішли до одного з ліфтів.

І він пішов сказати, щоб ім'я Клайда внесли до платіжної відомості.

Тим часом Клайд, ідучи на буксирі за своїм новим ментором, вислухав ряд таких відомостей, які ще ніколи не досягали його вуха.

— Тут нема чого боятися, навіть якщо ніколи не працював у такому місці,— почав цей юнак.

Як пізніше довідався Клайд, його звали Хегланд, він був родом з Джерсі-Сіті, штат Нью-Джерсі, звідки й привіз свою екзотичну говірку і широкі жести. Він був високий, кремезний, рудоволосий, весь у веснянках, добродушний і балакучий.

Вони ввійшли в ліфт з написом: "Для службовців".
— Ця штуковина неважка, — продовжував супутник Клайда. — От коли я вперше почав працювати в Буффало, три роки тому, — то не тямив ні бум-бум. Ти лиш дивися, що та як роблять інші, зрозумів?
Клайд, значно більше освічений, ніж його супутник, у думках несхвально фіксував неправильності його вимови й жаргонні словечка, але був у цю хвилину такий вдячний за найменшу ознаку уваги, що радо пробачив би своєму доброзичливо настроєному супутникові все, що завгодно, за його щирість.
— Спочатку дивися, хто що робить та як, тоді й сам навчишся. От як дзвякне дзвінок, а ти сидиш крайній на ослоні, значить, твоя черга, — підхоплюйся й біжи. Вони тут люблять, щоб швидше, зрозумів? Коли хто ввійде в під'їзд або вилізе з ліфта з чемоданом, а ти тут крайній на ослоні — біжи й хапай чемодан, однаково — кликав старший чи ні. Не очікуй, поки він гукне, — він іноді занятий, не бачить. Тут треба й самому не ловити гав. Не схопиш чемодани — не одержиш на чай, зрозумів? У кого в руках чемодан чи що інше, тому, ясно, треба допомогти, хіба що він сам захоче тягти свій багаж. Завжди треба бути ближче до конторки, бо кожний, хто входить, насамперед записується і питає номер, — торохкотів він далі, поки вони піднімалися ліфтом. — Потім клерк дасть тобі ключ, — тоді тягни весь багаж прямо до номера. Потім, якщо номер з ванною і вбиральнею, засвіти скрізь світло, щоб вони бачили, де що, зрозумів? Потім попідіймай занавіски, коли день, а коли вечір, — опусти й подивися, чи є в номері рушники, а коли немає,— скажи покоївці, а потім, коли не дадуть на чай, іди собі. Тільки спочатку покрутися там іще, поморочся з ключем біля дверей, перевір кватирку, взагалі, трохи застрягни там, зрозумів? Тоді, коли вони щось тямлять, дадуть монету, а вже коли не дадуть, значить — кришка, треба йти. І не можна й знаку подавати, що невдоволений, нічого такого, зрозумів? А потім, коли не попросять води з льодом або ще чогось, значить — кришка. Йди вниз і миттю на ослін. Штука нескладна. Тільки рухайся швидше та не лови гав, коли хто виходить або входить. У цьому вся штука. А як одержиш форму та почнеш працювати, не забувай віддавати начальникові долар після кожної зміни, коли йдеш додому, зрозумів? А коли дві зміни на день — то два долари. Такий уже порядок. Усі ми так робимо, і тобі доведеться, коли хочеш тут зачепитися. Але це вже — все. Решта — твоя.
Клайд зрозумів.
Певно, з його двадцяти чотирьох чи тридцяти двох доларів частина випадає,— приблизно доларів одинадцять чи дванадцять. Ну, не біда! Адже в нього залишиться ще дванадцять чи п'ятнадцять, а може й більше. І зверх того їжа й форма. Боже мій! Та це ж справжнісінький рай! Межа всіх бажань!
М-р Хегланд з Джерсі-Сіті провів його на дванадцятий поверх, до кімнати, де вони застали зморщену сиву маленьку людину, невиразного віку і вдачі; він враз підібрав Клайдові костюм, який прийшовся якраз на нього, і не потрібні були ніякі переробки. Примірявши кілька шапочок, Клайд добрав таку, яка була йому якраз, і по-хвацькому зсунув її набік, лишалося тільки постригтися: "Волосся в тебе довгувате, треба б ззаду постригти", зауважив Хегланд. Клайд і сам подумав про це ще до того, як Хегланд заговорив. Його волосся й справді було надто довге для такої шапочки, і Клайд відразу зненавидів його.
Коли він повернувся вниз, до м-ра Уіпла, помічника м-ра Ску-айрса, той сказав:
— Прекрасно! Костюм якраз, адже так? Гаразд, приступай о шостій годині. Прийдеш о-пів на шосту і з'явишся в формі на перевірку за чверть до шостої.

Після цього, вислухавши відповідні поради Хегланда, Клайд пішов до гардеробної, замкнув свій формений одяг у шафку і, схвильований, вибіг з готелю — спочатку постриґтися, ^ потім додому, розповісти батькам про своє щастя.
Він буде розсильним у чудовому готелі "Грін-Девідсон"! Він носитиме форму, та ще яку гарну. Він буде одержувати… але він не сказав матері точно, скільки буде одержувати. Спочатку, мабуть, доларів з одинадцять чи дванадцять, він ще не знає напевне. В перспективі раптом він побачив деякий матеріальний достаток якщо не для всієї сім'ї, то хоч би для себе самого, і йому не хотілося ускладнювати справу, назвавши справжню суму свого майбутнього заробітку: звичайно, батьки пред'являть йому тоді великі вимоги. Але він сказав, що безплатно харчуватиметься в готелі,— отже, йому нема чого повертатись додому на обід, а саме цього він. і хотів. І на додаток до всього він житиме й дихатиме в атмосфері цього чудового готелю… Він зможе, коли захоче, повертатись додому не раніш як опівночі… зможе добре одягтися… і зав'язати цікаві знайомства… І, мабуть, розважитися трохи… Ого!
І поки він бігав у всяких справах, в нього народилася ще одна лукава й чарівна думка: він може не приходити додому в ті вечори, коли захоче піти до театру або ще куди-небудь. Він просто залишиться в місті, а після того скаже вдома, що йому довелося працювати. І до того ж даровий стіл і формений одяг! Подумати тільки!
Все це було таке разюче й захоплююче, що він навіть боявся дуже багато думати про це. Краще почекати й подивитись. Просто— почекати й подивитися, чого він може досягти тут, у цьому чудовому, чудовому царстві!
РОЗДІЛ VI
Цілковита недосвідченість Гріфітсів — Ейси й Ельвіри — в усіх економічних і соціальних питаннях допомогла Клайдові здійснити свої мрії. Бо ні Ейса, ні Ьльвіра не мали уявлення про справжній характер роботи, за яку брався Клайд, — навряд чи знали вони про це більш за нього самого; вони не уявляли собі, як ця робота може вплинути на його уяву і моральність, на його матеріальне становище і на багато чого іншого. Ніколи в житті ні Ейса, ні його дружина не спинялися в готелі вище четвертого розряду; ніколи не бували б ресторанах, де обідають люди заможніші, ніж вони самі. їм зовсім не спадало на думку, що для хлопчика у віці Клайда і з його вдачею можлива якась інша робота й інші форми взаємин з людьми, крім перенесення чемоданів від дверей готелю до контори і назад. І обидва вони наївно думали, що платня за таку роботу повинна бути дуже невисока, скажімо, п'ять чи шість доларів на тиждень, по суті менше, ніж заслуговував Клайд за своїм віком і здібностями.
Тому м-с Гріфітс, все-таки більш практична, ніж її чоловік, і більше заклопотана матеріальним добробутом Клайда й інших дітей, не розуміла: чому раптом Клайд так радіє новій роботі, яка, за його словами, забиратиме більше часу і навряд чи дасть більше грошей, ніж попередня. Щоправда, Клайд уже натякнув, що в готелі він може домогтися підвищення на посаді, наприклад, стати клерком, — але він і сам не знав, коли це буде, а' на старій посаді він міг би швидше досягти чогось кращого, принаймні щодо заробітку.
Та коли в понеділок він примчав додому і заявив, що дістав посаду і що йому треба швидше змінити галстук і комірець, постриґтися й бігти назад, на перевірку, мати, дивлячись на нього, заспокоїлась. Ніколи до того вона не помічала, щоб він чимось так захоплювався; йому ж таки буде краще, коли він відчує себе більш впевненим у житті і стане веселіший.

Він віддавав цій роботі весь свій час з шостої ранку до півночі; лише інколи він повертався раніше, в який-небудь вільний від роботи вечір, коли йому раптом спадало на думку піти додому, — і тоді він поспішав пояснити, що його відпустили трохи раніше. В манерах його з'явилося щось різке, неспокійне; коли тільки він не спав і не переодягався, він відразу ж намагався втекти з дому… Все це разом узяте дуже бентежило і матір Клайда, і Ейсу. Готель! Готель! Завжди він поспішає до цього готелю, але з його слів можна тільки зрозуміти, що йому там дуже подобається і що з роботою своєю він нібито справляється. Робота ця далеко приємніша, ніж морока з содовою водою, і він сподівається, що зможе заробляти тут більше, і дуже швидко, та коли — точно він не знає… Проте окрім цього він нічого не хотів чи не міг розповісти.
Батько й мати Гріфітси весь час відчували, що через історію з Естою їм слід виїхати з Канзас-Сіті й оселитися в Денвері. А Клайд упертіше, ніж будь-коли, хотів залишитися в Канзас-Сіті. Вони можуть їхати, але в нього тут хороша робота, і він має намір триматися за неї. Якщо вони поїдуть, він знайде собі кімнату, і все буде гаразд. Але цей план зовсім не подобався Гріфітсам.
А яка величезна зміна сталася в житті Клайда! Того ж першого вечора, рівно о п'ятій сорок п'ять, він з'явився до м-ра Уіпла, свого найближчого начальника, і той поставився до нього схвально, — не тільки за те, що на ньому добре лежав формений костюм, але за його вигляд у цілому, — і з цієї хвилини весь світ для нього зовсім змінився. Клайд і ще сім юнаків виструнчились перед м-ром Уіплом у службовому приміщенні, яке межувало з бюро обслуговування, і начальник оглянув їх; після того, як тільки годинник продзвонив шість разів, весь загін промарширував вестибюлем повз головне бюро і великі сходи до конторки м-ра Уіпла і далі, до довгого ослона. Тут усі вісім хлопчиків сіли (Клайд — останнім у ряді), чекаючи викликів, готові кинутися виконувати будь-яке доручення: змінена команда м-ра Уіпла була відведена в приміщення для службовців і там відпущена. Пост м-ра Уіпла за конторкою на зміну йому посів м-р Барнс.
Дзень!
Задзвонив дзвоник біля конторки номерного клерка, і перший хлопчик побіг.
Дзень! — продзвеніло знову, і підхопився другий хлопчик.
— Черговий! До центрального входу! — гукнув м-р Барнс, і третій хлопчик поплив по мармуровій підлозі до дверей і підхопив чемодани нового пожильця, чиї білі бакенбарди і не по літах світлий шерстяний костюм навіть недосвідчене око Клайда помітило за сто кроків. Таємниче й священне видіння — чайові!
— Черговий! — знову гукнув м-р Барнс. — Довідайся, чого хоче дев'ятсот тринадцятий. Води з льодом, певно.
І четвертий хлопчик зник.
Клайд, весь час пересуваючись на ослоні слідом за Хегландом, якому доручено було трохи його підучити, напружено вдивлявся й прислухався. Нерви його були такі натягнуті, що він насилу дихав, раз у раз здригався й ніяк не міг всидіти спокійно; Хегланд, нарешті, сказав йому:
— Кинь ти боятися. Дужче тримай віжки, зрозумів? Усе буде гаразд. Мене спочатку теж трусило, з новаками завжди так. Але це ж не робота. Легше треба, от що. І нема чого витріщатися на всі боки — дивися прямо перед собою, ніби й ніщо тебе не обходить.
— Черговий! — знову гукнув м-р Барнс.
Клайд ледве тямив, про що говорив Хегланд.
— Сто п'ятнадцятий вимагає паперу і пер.
П'ятий хлопчик зник.

— Де ви берете папір і пера, коли треба? — благальним тоном засудженого до страти спитав Клайд свого навчителя.
— Я ж тобі казав, — у клерка, де ключі видають. Онде, ліворуч. Він дасть і паперу, і пер. А воду з льодом береш у тому залі, де ми Щойно ставали на перевірку. Отам, у кутку, маленькі двері, бачиш?
Хлопцеві, який наливає воду, інколи даси десять центів, — його теж треба задобрити.
Дзень! — дзвоник номерного клерка.
Шостий хлопчик, не кажучи ні слова, пішов виконувати якесь доручення.
— І ще запам'ятай, — провадив далі Хегланд, переконавшись, що надходить його черга, і поспішаючи дати Клайдові останні поради — Коли захочуть чого випити, напої одержиш отам, за їдальнею. Та не плутай назв, бо пожильці розсердяться. А коли ввечері будеш показувати номер, — опусти штори та ввімкни світло, а коли треба що в їдальні, розшукай там старшого та ткни йому в руку, — зрозумів?
— Черговий!
Хегланд підхопився і зник.
Тепер Клайд був першим номером. Четвертий уже знову сідав біля нього, пильно поглядаючи — чи не потрібні будуть де-небудь його послуги.
— Черговий! — вигук Барнса.
Клайд підхопився і став перед ним, радіючи, що ніхто не входить з чемоданами, але його мучив страх, що він не зрозуміє доручення або виконає його недосить швидко.
— Довідайся, чого хоче вісімсот вісімдесят другий.
Клайд помчав до ліфтів з написом "Для службовців", пам'ятаючи, що саме цим шляхом він підіймався з Оскаром на дванадцятий поверх; але інший хлопчик, що виходив з ліфта для гостей, вказав йому на його помилку.
— Викликали в номер? — гукнув він. — Тоді йди до ліфта для гостей. А ці два для службовців і для тих, хто з речами.
Клайд поспішив виправити свою помилку.
— На восьмий, — сказав він.
У ліфті нікого більше не було, і маленький негр-ліфтер заговорив з Клайдом.
— Новачок? Так? Не бачив вас раніше.
— Так, я щойно приступив до роботи, — відповів Клайд.
— Ну, вам тут сподобається, — по-дружньому сказав хлопчик. — Тут, знаєте, всім подобається. Вам який поверх, восьмий?
Він спинив кабіну ліфта, і Клайд вийшов. Хвилюючись, він забув спитати, в який бік йому йти, і тепер, почавши шукати потрібний номер, швидко переконався, що потрапив не до того коридора. Пухнатий коричневий килим під ногами, світлі, пофарбовані в кремовий колір стіни, м'яке світло, що лилося крізь білосніжні кулі, припасовані до стелі,— все це здавалось йому атрибутами найвищого соціального добробуту, неправдоподібної довершеності,— таке далеке це було від усього, що він знав.
Нарешті, знайшовши номер 882, він несміливо постукав і за мить крізь відхилені трохи двері побачив клапоть синьої з білою смужкою піжами і вище — відповідну частину круглого рум'яного обличчя й одно око, оточене зморшками.
— Ось тобі долар, синку, — здавалося, що це промовляло око, і враз виникла рука з папірцем в один долар. Рука була товста й червона. — Побіжи до галантерейника й купи мені пару підв'язок. Бостонські підв'язки, шовкові. Тільки швидше!
— Слухаю, сер, — відповів Клайд і взяв долар.

Двері зачинились, а Клайд уже мчав коридором до ліфта, думаючи про себе, що таке "галантерейник". Хоч Клайдові було вже сімнадцять років, він не знав цього слова, — ніколи раніше не чув його або, може, чув, але не звертав уваги. Коли б йому сказали "магазин чоловічої білизни", він би відразу зрозумів. Але йому звеліли піти до "галантерейника", а він не знав, що це таке. Холодний піт заросив йому чоло. Коліна підгиналися. Чорт! Як тепер бути? А що коли він спитає в кого-небудь, навіть у Хегланда, і його вважатимуть…
Він увійшов у ліфт, і кабіна пішла вниз. Галантерейник… Галантерейник! І раптом йому сяйнула думка. Припустімо, він не знає, що це таке. Але кінець кінцем потрібна пара шовкових бостонських підв'язок. Де ж дістати шовкові бостонські підв'язки? Ясно, там, де взагалі купують речі чоловічого туалету. Ну, звичайно! Магазин чоловічої білизни. Треба побігти до магазина. І по дорозі вниз, помітивши, що негр-ліфтер дивиться привітно, він спитав:
— Не знаєте, де тут поблизу магазин чоловічої білизни?
— В цьому ж будинку, якраз біля південного входу, — відповів негр, і Клайд, відчуваючи велику полегкість, поспішив туди.
Він усе ще відчував себе ніяково і дивно в туго припасованій форменій куртці і в цій кумедній круглій шапочці. Йому все здавалося, що вона от-от злетить з голови, і він нишком раз у раз намагався якнайміцніше насунути її. Вскочивши до яскраво освітленого магазина, він поквапливо сказав:
— Мені треба пару шовкових бостонських підв'язок!
— Прекрасно, синку, будь ласка! — єлейним тоном сказав галантерейник, невисока рожевощока людина з блискучою лисиною і в золотих окулярах. — Певно, для когось у готелі? Ну, ось, це коштує сімдесят п'ять центів, а ось десять центів для тебе, — сказав він, загортаючи покупку й опускаючи долар до каси. — Я завжди радий прислужитися хлопчикам з готелю: знаю, що ви і вдруге до мене прийдете.
Клайд узяв десять центів і пакет. Він не знав, що й думати. Підв'язки коштують сімдесят п'ять центів — так він сказав. Отже, повернути треба тільки двадцять п'ять центів решти. Виходить, десять центів лишаються йому. А тепер… може, й постоялець теж дасть йому на чай.
Він побіг назад у готель, до ліфта.
Десь грав струнний оркестр, і чудові звуки виповнювали вестибюль. Не поспішаючи, проходили люди — такі гарно вбрані, самовпевнеиі, такі не схожі на тих, кого він зустрічав на вулицях і взагалі поза стінами готелю. Дверцята ліфта відчинились. Кілька чоловік увійшли до кабіни, після всіх — Клайд і інший розсильний, який з цікавістю подивився на нього. На шостому поверсі цей хлопчик вийшов. На восьмому вийшли Клайд і літня дама. Він поспішив до дверей № 882 і постукав. Двері трохи відчинилися: мешканець номера вже встиг змінити піжаму на штани й поголитись.
— А, вже! — вигукнув він.
— Так, сер, — відповів Клайд, подаючи пакет і решту. — Він сказав, що підв'язки коштують сімдесят п'ять центів.
— Він просто грабіжник! А решту однаково візьми собі,— відповів той, простягнув Клайдові двадцять п'ять центів і зачинив двері.
Мить Клайд стояв, як заворожений. "Тридцять п'ять центів, — думав він, — тридцять п'ять центів! За одно дріб'язкове доручення! Невже тут завжди так? Не може бути! Це неможливо!" І в той час, коли ноги його потопали в м'якому килимі, а рука стискувала в кишені гроші, він відчував, що ладен заверещати або голосно зареготати. Жарти — тридцять п ять центів за таку дрібницю. Один дав йому двадцять пять центів, другий — десять, а він, власне, нічого не зробив!

Внизу він поспіхом вискочив з кабіни. У вестибюлі його знову полонили звуки оркестру, а пишно вбраний натовп, крізь який він пробирався назад до ослона розсильних, вкинув його в дрож.
Слідом за тим його послали віднести три чемодани і дві парасольки літньому подружжю, — певно, фермерам, що взяли номер з вітальнею, спальнею і ванною на п'ятому поверсі. По дорозі, як помітив Клайд, подружжя уважно розглядало його, хоч не сказало жодного слова. Як тільки вони увійшли в номер, Клайд швидко повернув вимикач біля дверей, опустив штори і розмістив чемодани; і тут літній і незграбний чоловік, що весь час дивився на Клайда, — вельми статечна особа в бакенбардах, — промовив нарешті:
— А ви нібито юнак ретельний і меткий. Кращий за багатьох, які траплялись нам досі, скажу я вам.
— Я взагалі вважаю, що готель — не місце для хлопчика, — прощебетала його люб'язна дружина, пишна, кругла, як куля, особа, що розглядала в цей час суміжну кімнату. — Не хотіла б я, щоб хтось із моїх синів працював у готелі… Як тут люди поводяться!
— От що, хлопче, — продовжував фермер, скидаючи пальто й копаючись у кишені штанів. — Побіжіть-но вниз і купіть мені три або чотири вечірні газети — скільки знайдете, і візьміть по дорозі глек води з льодом, а коли повернетесь — матимете п'ятнадцять центів на чай.
— Цей готель кращий, ніж в Омаху, таточку, — мовила його дружина. — Тут килими й завіси кращі.
Який не був Клайд наївний, він не міг не всміхнутися про себе. Проте обличчя його зберігало урочисту непорушність, наче маска, позбавлена будь-яких ознак мислі. Він узяв дрібні гроші і вийшов. А за кілька хвилин приніс воду й вечірні газети і пішов, усміхаючись, з п'ятнадцятьма центами в кишені.
Та це був тільки початок цього надзвичайного вечора. Тільки Клайд сів на ослін, як його покликали до 529-го номера. Треба було побігти до бара по дві пляшки фруктової води і два сифони содової. Коли двері трохи відчинили, щоб передати Кландові замовлення, він устиг побачити в дзеркалі над каміном компанію франтуватих хлопців і дівчат, що весело балакали й сміялися; гарненька дівчина: в білому сиділа на поручні крісла, в якому розсівся молодий чоловік, що обіймав її за талію.
Клайд задивився на цю сценку, хоч і пробував удавати, ніби не дивиться. Для нього зараз це було однаково, що заглянути у врата раю. В номері зійшлися дівчата й хлопці не набагато старші за нього самого; вони сміялись, балакали і навіть пили — не якусь там содову воду з морозивом, але, звичайно, такі напої, які, з слів його батьків, неминуче ведуть до загибелі, а молоді люди анітрохи не турбувалися про це.
Клайд побіг униз, до бара, взяв напої та рахунок і, повернувшись у номе0, одержавши плату — півтора долара за напої і двадцять п'ять центів для себе. І ще раз кинув погляд на принадну картину. Тепер одна пара танцювала, а оешта наспівувала або висвистувала мотив.
Було так цікаво забігати в номери і крадькома, квапливо розглядати їх мешканців. Не менше цікавила Клайда мінлива панорама головного вестибюля: він спостерігав клерків за головною конторкою— один клерк відав номерами, другий — багажем приїжджих, третій видавав кореспонденцію; були тут і касир, і помічник касира. І різні кіоски довкола: з квітами, газетами, сигарами, відділення телеграфу, бюро обслуговування таксі. І на всіх, хто працював тут, здавалося Клайдові, сама атмосфера готелю наклала якийсь особливий відбиток. А навколо скрізь розгулювали й сиділи такі поважні чоловіки й жінки, юнаки й дівчата, всі так багато і модно одягнені, такі вдоволені, з таким прекрасним кольором обличчя. А якими автомобілями й

екіпажами багато з них приїздили сюди в обідній час і ввечері! Він добре міг розглядіти їх при яскравому сяйві ліхтарів біля під'їзду. А які накидки, хутра та інші речі були на цих людях! Які чемодани несли за ними хлопці, а часом і сам Клайд, до машин або до ліфтів! І все на них пошите з найкращого матеріалу. Така пишнота! Ось воно, виходить, що означає бути багатим, бути впливовою людиною в суспільстві! От що означає мати гроші! Це означає — можеш робити все, чого забажає душа, а інші люди, такі, як він, Клайд, будуть прислуговувати тобі. І вся ця розкіш — твоя. І можеш першої-ліпшої хвилини піти й поїхати, куди забагнеться.

РОЗДІЛ VII

Отже, з усіх благотворних або шкідливих для його розвитку; впливів, яким у той час міг піддатися Клайд, мабуть, найнебезпечнішим, як на його вдачу, був саме вплив готелю "Грін-Девідсон": на всьому просторі між двома великими американськими пасмогір'ями навряд чи можна було знайти місце, де б так повновладно

Панувало все матеріальне й показне, позбавлене смаку. Кафе тут, обставлене м'якими меблями й тьмяно освітлене, нібито навіть похмуре, проте все в веселих вогнях кольорових ліхтариків, було ідеальним місцем побачень і зустрічей — і не тільки для недосвідчених і захоплених дівчат, яких можна було підкупити показною розкішшю, але також і для більш досвідчених і, може, трохи збляклих красунь, яким слід пам'ятати про свій колір обличчя і переваги м'якого, не яскравого освітлення. "Грін-Девідсон", як і всі готелі подібного роду, відвідували люди певного типу: тут бували, головним чином, гонористі чоловіки непевного віку і непевних професій, які прагнули легкого успіху і розраховували своєю появою тут раз чи й два щодня, в години найбільшого пожвавлення, укріпити свою репутацію світської людини, або марнотратника життя, або багача, або людини з смаком, або покорителя сердець, або всього разом.

І тільки Клайд прийшов сюди, як ці дивні юнаки, його нові товариші, поруч з якими він перебував немало часу на ослоні у вестибюлі, поспішили просвітити його й розповіли про багато такого, що відбувається в готелі: про те, що тут бувають певного типу зіпсовані, розпусні, відкинуті суспільством чоловіки (Клайдові показали на кількох), які шукають зближення з такими от хлопчиками, щоб вступити з ними в деякі недозволенні відносини. Клайд спочатку не розумів, що це означає; на саму згадку про це його нудило. І проте деяких хлопчиків у готелі (особливо одного, що працював не з Клайдом, а в іншій зміні) підозрювали в тому, що вони "спіймалися на цю вудку", як висловився один з юнаків.

Самих тільки розмов у вестибюлі, не кажучи вже про сцени в барі, в ресторанах і в номерах, було досить, щоб переконати всяку недосвідчену, не надто розбірливу істоту, нібито головне заняття в житті для кожного, хто має деякі гроші і становище в суспільстві,— це ходити до театрів, влітку відвідувати стадіон, танцювати, кататися в автомобілі, частувати друзів обідами й їздити для розваги до Нью-Йорка, Європи, Чікаго чи до Каліфорнії. А життя майже всіх цих хлопчиків було настільки позбавлене будь-якого комфорту й смаку, не кажучи вже про розкіш, що вони, як і Клайд, не тільки перебільшували значення побаченого в готелі, але й вважали, буцімто ця раптова зміна їх долі дає їм самим щасливу можливість увійти в таке життя. Хто вони, ці люди з грошима, і що зробили вони для того, щоб тішитися всією цією розкішшю, тоді як інші, певно, такі ж точно люди, не мають нічого? І чим саме так відрізнялися ті, кого обійшли, від тих, хто благоденствує, Клайд не міг зрозуміти. І це спадало на думку всім хлопчикам.

А на додаток — компліменти і навіть пряме загравання дам і дівчат непевного типу, які, мабуть, були дуже стримані в своєму колі, та завдяки своєму багатству мали доступ до цього готелю і тут кокетуванням, посмішками й грошима домагалися прихильності найбільш вродливих юнаків. Про це часто говорили Клайдові товариші по службі.
Так, другого дня Клайдової служби в готелі, юнак на прізвище Ретерер, Сидячи поруч на ослоні, штовхнув його ліктем і ледве ПОМІТНИМ кивком голови показав на закутану в хутра багато одягнену струнку блондинку років тридцяти, що входила до вестибюля з маленькою собачкою на руках.
— Бачив? — прошепотів він. — Спритна пташка! Я тобі про не; потім розповім. Ну й штучки викидає!
— А що таке? — з жадібною цікавістю спитав Клайд, тому що жінка здалася йому надзвичайно вродливою й чарівною.
— Та нічого, просто за той час, що я тут працюю, вона приходила сюди з вісьмома різними чоловіками. Вона було сплуталася з Дойлом (один з розсильних, дуже вродливий і стрункий хлопець, з приємними манерами, якого Клайд уже помітив як приклад, гідний наслідування), а тепер знайшла іншого.
— Невже правда? — вигукнув Клайд, дуже здивований, у думках питаючи себе, чи не випаде коли-небудь і на його долю таке щастя.
— Вірніше бути не може, — відповів Ретерер. — Це вже така птаха — їй усього мало. В її чоловіка, кажуть, велике деревообробне підприємство в Канзасі, але тепер вона не живе з ним. У неї тут найкращі кімнати на шостому, але вона половину часу не буває вдома. Мені покоївка казала.
Цей Ретерер, маленький, кремезний, але гарненький, з постійною усмішкою, був такий привітний, м'який і приємний у поведінці, що Клайд одразу відчув симпатію до нього і захотів познайомитися з ним ближче. І Ретерер платив Клайдові тим самим, бо помітив, що Клайд наївний та недосвідчений і радо зробить йому будь-яку дружню послугу.
Розмова про біляву жінку була обірвана викликом на роботу і більше не поновлювалась, але на Клайда вона справила сильне враження. Жінка була дуже гарна з лиця, виплекана, з чудовою шкірою й блискучими очима. Невже правда те, що сказав Ретерер? Вона така гарненька! Клайд дивився в простір, і перед ним поставало невиразне видіння, яке лоскотало нерви і в значенні якого він навіть самому собі не хотів признатися.
А мораль і філософія усіх цих юнаків!.. Кінселла, низенький, товстий, добродушний і дурненький, як здавалося Клайдові, але досить вродливий і мужній, як розповідають — відчайдушний картяр, перші три дні віддавав увесь вільний час навчанню новачка, яке почав був Хегланд. Він був ввічливіший за Хегланда, але Клайдові він не здавався таким приємним і симпатичним, як Ретерер.
І цей Едді Дойл, який з самого початку зацікавив Клайда і якому Клайд неабияк заздрив, такий він був гарний з себе, стрункий, з добірними, граціозними жестами і лагідним, приємним голосом. Надзвичайно привабливий, він миттю полонив кожного, хто зустрічався з ним, — як службовців готелю, так і сторонніх, яким траплялась нагода звернутися до нього з запитанням. Черевики його й комірець сліпучо виблискували, волосся було підстрижене, зачісане і напомаджене за останньою модою, як у кіноактора. Клайда враз підкорили його смак і вміння одягатися — його найелегантніші коричневі костюми, кепі, його галстуки й носки, підібрані до тону. Він носитиме коричневе пальто такого ж крою, з поясом, думав Клайд. І точнісінько такого ж коричневого кашкета. І так само добре пошитий, елегантний костюм.

Приблизно таке ж враження справив на Клайда і той юнак, який першим знайомив його з роботою, — Хегланд. Один з найстарших віком і найдосвідченіших розсильних у готелі, Хегланд дуже впливав на інших своїм веселим, безтурботним ставленням до всього, що виходило за межі його безпосередніх службових обов'язків. Він не був такий освічений і гарний з лиця, як деякі інші юнаки, але він дуже зацікавив Клайда, зачарував його своєю палкою, енергійною вдачею, своєю щедрістю, коли йшлося про гроші й розваги, нарешті, хоробрістю, силою, сміливістю, — тут до нього не могли дорівнятися ні Дойл, ні Ретерер, ні Кінселла, — він був дужий і сміливий часом до безглуздя.

Як він сам пізніше розповів Клайдові, він був сином шведа, підмайстра в пекаря; батько кілька років тому покинув його матір в Джерсі-Сіті напризволяще. Тому ні Оскар, ні його сестра Марта не могли дістати хоч якоюсь мірою задовільного виховання або зав'язати які-небудь пристойні знайомства. Чотирнадцяти років Оскар утік із Джерсі-Сіті у вантажному вагоні і з того часу сам прокладав собі шлях у житті. Він, як і Клайд, безрозсудливо прагнув кинутися у вир насолод, яким здавалося йому довколишнє життя, і готовий був на всякі пригоди, але при цьому не знав властивого Клайдові нервового страху перед наслідками. У нього був друг на прізвище Спарсер, трохи старший за нього, який служив шофером у одного багача в Канзас-Сіті; іноді він потай брав машину і давав її в розпорядження Хегландові для коротких позаміських прогулянок. Ця люб'язність приятеля, хоч і не зовсім чесна й законна, надавала Хегландові в очах інших юнаків особливого, хоч і далеко не виправданого блиску і підносила його у власній уяві.

Хегланд був не такий вродливий, як Дойл, і йому було набагато важче завойовувати увагу дівчат, а ті, у кого йому пощастило домогтися успіху, були не такі чарівні. Все-таки він надзвичайно пишався пригодами подібного роду і неабияк хвалився ними, причому Клайд через свою недосвідченість більш за всіх вірив тому, що він розповідав. Може, через це, почуваючи в Клайді доброзичливого слухача, Хегланд мало не з першого дня полюбив його. Коли їм доводилось ка ослоні сивіти поруч, Хегланд продовжу-вав повчати Клайда. Канзас-Сіті прекрасне місце, якщо тільки вмієш жити. Він працював раніше по інших місцях, у Буффало, Клівленді, Детройті, Сент-Луїсі, але; ніде йому так не подобалось, як у Канзас-Сіті… головним чином тому, — але про це він не вважав за потрібне тоді розказати, — що справи його ніде не були такі блискучі, як тут. Він був "перемивальницею" посуду, прибиральником вагонів, помічником водопровідника… брався за всяку роботу, поки, нарешті, в Буффало не став на службу до готелю. А потім один хлопець, який тепер не служить тут, умовив його переїхати до Канзас-Сіті. Зате тут…

— Розумієш, — казав він, — чайові в цьому готелі — таких ніде не матимеш, це вже я знаю, а головне — народ тут хороший. Ти з ними по-доброму, і вони тебе не скривдять. Я тут уже рік, а скаржитись нема на що. Цей хлопець Скуайрс — нічого, підходить, коли не завдавати йому клопоту. Вимогливий, але ж треба йому про себе подбати. А даремно нікого не вижене. Це я знаю. З рештою все просто. Закінчив роботу — і сам собі хазяїн. Хлопці у нас хороші і вміють повеселитися. Не підведуть і не викажуть. Коли що де відбувається — вечірка або що інше, — всі тут як тут. І не бурчать і не ремствують, коли що не клеїться. Це вже я знаю, адже у нас тут по-всякому бувало!

З його базікання Клайд зрозумів, що всі хлопці в готелі були між собою найближчими друзями — всі, крім Дойла, який тримався дещо відокремлено, хоч і не зарозуміло. ("Надто багато жінок бігає за ним, от і все".) Усім

товариством ходили в гості, в дансинг, на обіди, в одно місце, де можна грати в карти, і ще в такий собі куточок під назвою "Кет Суїні", де є прегарненькі дівчатка, і так далі, і так далі — сила відомостей, про які ніколи не чув раніше Клайд. Ці розповіді примушували його замислюватись, мріяти, сумніватися, тривожитись і питати себе — чи розумно це і чи справді в цьому багато привабного, та й чи дозволені для нього ці втіхи? Адже його все життя вчили якраз протилежному. В усьому, до чого він тепер так уважно прислухався, крилося щось глибоко хвилююче, але невиразне, невирішене.
А Томас Ретерер! З першого ж погляду видно було, що навряд чи зможе він нашкодити кому-небудь, стати чиїмсь ворогом. На зріст він був не вищий за п'ять футів чотири дюйми, товстий, з чорним волоссям і оливковою шкірою, з веселими ясними очима. Він теж, як згодом довідався Клайд, був із зовсім бідної сім'ї і не мав у житті ніяких матеріальних чи соціальних благ. Але він був самостійний, і всі товариші любили його і завжди радилися з ним про все. Він був родом з Уічіти і тільки нещодавно переселився до Канзас-Сіті. Він і його сестра були головною підтримкою для матері-вдови, яку обоє дуже любили. В дитинстві вони бачили, як принижував, ображав і обдурював їх добру, довірливу матір її жорстокий муж. Бували дні, коли сім'я залишалась без шматка хліба. Не раз їх виганяли з квартири, коли їм не удавалося вчасно заплатити за неї. В жодній школі Томмі і його сестра не могли довго залишатись. Нарешті, коли йому минув чотирнадцятий рік, Ретерер перебрався до Канзас-Сіті, де хапався за всяку випадкову роботу, поки йому не пощастило потрапити до "Грін-Дєвідсон"; пізніше до нього переселилися з Уічіти мати й сестра.
Але навіть більше, ніж розкішшю готелю чи цими юнаками, — їх він досить швидко розкусив, — Клайд захоплювався потоком дрібних подачок, який лився на нього, чимдалі збільшуючи приємну вагу в правій кишені його штанів: монетки в п'ять, десять, двадцять п'ять
Центів і навіть півдолари — їх ставало більше й більше, і вже в перший день на дев'яту годину назбиралося більш як чотири долари, а на дванадцяту, коли закінчилося чергування Клайда, в ньому було понад шість з половиною доларів — стільки, скільки раніше він заробляв за тиждень.
З усієї цієї суми треба було тільки віддати долар м-ру Скуайрсу, — один долар, не більш, так сказав Хегланд, а решта — п'ять з половиною доларів за один вечір цікавої, привабливої, чудової роботи— належала йому! Йому важко було повірити в це. Ій-право, ніби в казці! "Тисяча й одна ніч"! І проте рівно о дванадцятій годині цього першого вечора десь пролунав гонг, зачовгали ноги, і з'явилися три хлопці: один зайняв місце Барнса за конторкою, двоє інших мали виконувати доручення. І за командою Барнса вісім хлопців його зміни підвелися, виструнчилися в один ряд і рушили до дверей. У службовому приміщенні, як тільки його відпустили, Клайд підійшов до м-ра Скуайрса й дав йому долар сріблом.
— Правильно, — сказав м-р Скуайрс.
Тільки й того. Потім Клайд разом з іншими зійшов до гардеробної, переодягнувся і вийшов на темну вулицю. Він щасливий, і в майбутньому щастя залежить тільки від нього самого! Це відчуття було таке хвилююче, що він весь тремтів і йому навіть паморочилось у голові.
Тільки подумати, яку він знайшов собі посаду! Щодня одержуватиме стільки грошей! Він був пішов додому, вирішивши добре виспатись перед завтрашньою роботою. Але, згадавши, що другого дня йому треба з'явитися до готелю тільки о-пів на дванадцяту, зайшов до нічного кафе і замовив чашку кави й шматок пирога. І тепер він думав тільки про те, що завтра треба працювати всього лише з дванадцятої дня до шостої вечора, а потім він буде вільний

до шостої години наступного ранку. І заробить ще грошей. І немалу частину витратить на себе.

РОЗДІЛ VIII

Більш за все Клайд думав про те, як зберегти для себе левову пайку грошей, які він заробляв. З того часу, як він уперше почав працювати, встановлений був такий порядок, що більшу частину свого заробітку — принаймні три чверті — Клайдові доводилося вкладати в спільне господарство. Та коли тепер він розповість, що одержує не менш як двадцять п'ять доларів щотижня, — і це не вважаючи п'ятнадцять доларів заробітної плати щомісяця й дарового харчування, — батьки, звичайно, захочуть, щоб він давав їм щотижня доларів десять-дванадцять.

Однак його надто довго мучило бажання мати вигляд не гірш за першого-ліпшого елегантного й добре вдягненого юнака, і тепер, коли траплялася щаслива нагода, він не міг встояти перед спокусою насамперед добре одягтися — і якнайшвидше. Тому він вирішив сказати матері, що всі його чайові не перевищують долара за день. А щоб мати змогу розпоряджатись вільним часом на свій розсуд, він заявив, що часто йому доводиться, на додаток до звичайних робочих годин, заступати інших хлопців, коли хтось із них хворий, або занятий іншою роботою. Він сказав також, що адміністрація готелю вимагає, щоб у службовців був пристойний вигляд не тільки в готелі, але й поза ним. Йому не можна буде довго ходити до готелю в тому одязі, який він носить тепер, сказав він. М-р Скуайрс уже натякав на це. Але, додав Клайд, щоб пом'якшити удар, один з хлопців показав йому місце, де можна купити всі потрібні речі на виплат.

І мати була така наївна в усіх цих справах, що повірила йому.

Та це ще було не все. Клайд тепер весь час перебував у товаристві юнаків, які, працюючи в готелі, набули чималого життєвого досвіду, ознайомилися тут з надуживаннями та з пороками і були вже обізнані з деякими формами розпусти, зовсім невідомими досі Клайдові. Він тільки розкривав рота з подиву, а спочатку навіть і від лякливої огиди. Хегланд, наприклад, сказав йому, що певний процент заробітку компанії, до якої належав тепер Клайд, ішов на гулянки, які влаштовувались вскладчину щомісяця — звичайно того вечора, коли одержували платню. Ці гулянки, залежно від настрою компанії і від готівки, починались іноді "шикарною" вечерею з випивкою в одному з двох досить відомих, але не занадто респектабельних нічних ресторанів. Потім усі гуртом рушали до танцювального залу — дещо простішого, щоб підхопити там якесь дівчисько, або, якщо цього здавалося мало, йшли до якого-небудь відомого публічного дому (звичайно замаскованого під "кімнати з пансіоном"), де за невеликі гроші можна було, як вони часто хвалилися, одержати "будь-яку дівчину на вибір". І тому що вони дуже юні і по суті наївні, щедрі, веселі й непогані з себе, вони зустрічали в цих домах найгостинніший прийом у "мадам" і дівчат, які намагалися — з комерційних міркувань, звичайно, — подобатись їм і примусити прийти знову.

І таке убоге було досі життя Клайда, його так вабило до всіляких розваг, що тепер він жадібно ловив кожний натяк на пригоди й розваги. Не те щоб він схвалював подібні речі. Правду кажучи, спочатку такі розмови ображали й гнітили його: вони надто суперечили всьому, що він чув змалку і в що його примушували вірити багато років. І проте це життя було таким різким контрастом, таким полегшенням після безрадісних, гнітючих занять, до яких Клайда привчали з дитинства, що його невтримно вабило до цих спокусливих пригод, які, здавалося, обіцяли стільки всіляких розваг і блиску. Він слухав уважно і спрагло навіть тоді, коли в своїй свідомості не схвалював почутого. Товариші бачили, що він завжди привітний і веселий, і почали запрошувати його то до театру, то до ресторану, то до себе додому —

пограти в карти, а то й до одного з тих непристойних домів, куди Клайд спочатку рішуче відмовився йти.
Але поступово він щодалі більше зближався з Хегландом і Ретерером, — обидва вони йому дуже подобались, — і коли, збираючись до ресторану Фріссела, вони покликали його, Клайд погодився.
— Завтра ввечері ми влаштуємо у Фріссела чергову гульбу, — сказав йому Ретерер. — Хочеш піти, Клайд? Ти ще жодного разу не бенкетував з нами.
На цей час Клайд уже зовсім призвичаївся до атмосфери готелю і майже позбувся своєї колишньої нерішучості. Старанно і не без користі для себе наслідуючи Дойла, він придбав собі новий коричневий костюм, кепі, пальто, шкарпетки, булавку для галстука й черевики, по змозі такі ж, як у його ментора. І костюм йому дуже, дуже личив, — він здавався тепер гарніший, ніж будь-коли: не тільки його батьки, а й молодший брат і сестра були здивовані і навіть вражені зміною в його зовнішності.
Як зумів Клайд так прекрасно одягтися і так швидко? Скільки все це коштувало? Чи не наробив він заради цієї минущої пишноти занадто великих боргів, сподіваючись на майбутній заробіток, і чи доцільно це? Йому можуть бути потім потрібні гроші. І інші діти багато чого потребують. Та й чи задовільна моральна і духовна атмосфера в цьому готелі, де його примушують працювати так багато і затримують щовечора так пізно, а платять так мало? На все це Клайд відповідав (досить уміло), що все йде гаразд, що робота не над міру важка. Його костюм зовсім не такий уже хороший, — подивилась би мати на інших хлопців. Він витрачає не дуже багато. І в усякому разі все це куплено на виплат, і він може сплачувати поступово.
Але вечеря! Це вже зовсім інша річ. Гулянка, мабуть, триватиме до пізньої ночі, і як він тоді пояснить батькові й матері свою тривалу відсутність? Ретерер казав, що гулятимуть не менш як до третьої-четвертої години ночі; проте, Клайд, звичайно, може піти, коли захоче. Та чи добре буде, коли він розладнає компанію? Так, але чорти б його брали, більшість із них не живе в сім'ї, як Клайд, а якщо й живуть, то батьків, — наприклад, матір Ретерера, — мало турбує, що роблять їх діти. Але все-таки чи розсудлива це річ — така пізня гулянка? Всі його нові друзі — і Хегланд, і Ретерер, і Кінселла, і Шіл — п'ють і не бачать у цьому нічого поганого. Безглуздя з його боку думати, що так уже небезпечно випити трошки, як усі вони роблять у подібних випадках. І до того ж він може й не пити, коли не захоче. Він піде, а як удома спитають, він скаже, що довелося затриматися на роботі. Чого б йому й не прийти коли-небудь пізно додому? Хіба він тепер не доросла людина? Хіба він не заробляє більше за всіх у родині? Пора б йому поводитися так, як він хоче.
Він почав відчувати всю принадність особистої свободи, вже смакував чарівні пригоди, і тепер ніякі материні попередження не могли стримати його.

РОЗДІЛ IX

І ось настав час веселої гульби з участю Клайда. Як і говорив Ретерер, вона мала відбутися у Фріссела. І Клайд, що вже встиг здружитися з товаришами по роботі, був страшенно вдоволений і веселий. Адже для нього почалося нове життя. Всього кілька тижнів тому він був зовсім самітний: жодного друга, майже ніяких знайомих серед ровесників! І ось — так швидко — він збирається на шикарну вечерю в такому цікавому товаристві!
Клайдові, що не переміг ілюзій юності, ресторан здавався принаднішим, ніж він був насправді. Цей ресторан був трохи кращий за пристойну американську закусочну славних минулих часів. Стіни були густо завішені старими афішами і портретами акторів і актрис з їх автографами. Тут прекрасно годували, до того ж хазяїн був привітний, і тому ресторан почали охоче відвідувати

приїжджі актори, політичні діячі, місцеві ділки, а за ними і всі, кого надить до себе все нове, хоч трохи несхоже на те, що їм уже набридло. І юнаки, які не раз уже чули від кучерів і шоферів таксі, що ресторан Фріссела — один з кращих у місті, обрали його для своїх щомісячних гулянок. Окремі страви коштували тут від шістдесяти центів до долара. Каву й чай подавали тільки цілими кофейниками і чайниками. Можна було одержати тут всілякі напої. Ліворуч від головного залу була напівосвітлена кімната з низькою стелею і великим каміном, куди звичайно йшли після обіду чоловіки: вони сідали тут біля вогню, курили й читали газети; ця кімната більш за все й захоплювала хлопчаків з "Грін-Девідсона". Тут вони почували себе ніби трохи старшими, досвідченішими, значнішими, — справжніми світськими людьми. Ретерер і Хегланд, до яких Клайд ставився особливо прихильно, так само як і більшість юнаків, вважали, що в Канзас-Сіті справді не знайдеш кращого місця.

І ось у призначений день Хегланд, Ретерер, Поль Шіл, Девіс Хігбі (теж хлопець з готелю), Артур Кінселла і Клайд, одержавши свою місячну платню і звільнившись о шостій вечора, зійшлися на розі коло аптекарського магазина, де Клайд спочатку шукав роботу, і веселим, шумливим гуртом рушили до Фріссела.

— Чули, яку штуку викинув учора з нашою конторою один хлопець із Сент-Луїса? — спитав Хегланд, звертаючись до всіх разом, коли вони рушили до ресторану. — В суботу замовляє телеграфом із Сент-Луїса номер для себе і для дружини — вітальню, спальню і ванну кімнату і наказує поставити в кімнатах квіти. Мені зараз розповів Джіммі, номерний клерк. Потім він приїздить сюди з своєю дівчинкою, і вони записуються як подружжя, — зрозуміло? А дівчинка прегарненька, я бачив. Ні, ви слухайте! Прожив він у готелі три дні, наші вже почали позирати на нього скоса — розумієте, обіди до номера і все таке… Потім у середу приходить він до контори і каже, що його дружина їде назад до Сент-Луїса і що йому тепер не потрібний такий номер — вистачить і однієї кімнати, і щоб перенесли його скриню і її речі до нової кімнати, бо жінка має от-от їхати. А скриня, бач, не його, а теж її,— зрозуміло? І нікуди вона й не їде, і знати нічого не знає. А їде він. Наставив усім носа, зрозуміло? І покинув її із скринею без жодної копійки. Зрозуміло? А тепер вони її не випускають з її скринею, а вона плаче та друзям телеграми розсилає. А платити силу грошей треба. Бачили ви таке? Квіти в кімнаті! Троянди! І по шість разів їжу в номер носили, ну й пив він теж, ясна річ!

— Я знаю, хто це! — вигукнув Поль Шіл. — Я носив йому вино. Так я й знав, що тут щось не гаразд. Надто вже він був ввічливий і говорив занадто голосно. А на чай тільки й дав, що десять центів.

— І я його пам'ятаю, — сказав Ретерер. — Він звелів мені принести всі чікагські газети за понеділок і теж дав тільки десять центів. Він мені ще тоді здавався пройдисвітом.

— Справді, сіли вони з ним у калошу, — сказав Хегланд. — А тепер вони намагаються виправити гроші з неї. Ось як!

— Мені здалося, що їй років вісімнадцять — двадцять, не більше, — вставив Артур Кінселла, який досі мовчав.

— А ти їх бачив, Клайд? — спитав Ретерер; він взагалі взяв шефство над Клайдом і тепер намагався підбадьорити його і втягти до спільної розмови.

— Ні, не пам'ятаю, — відповів Клайд. — Мабуть, мене до них не посилали.

— Ну, виходить, ти пропустив нагоду подивитись на рідкісного птаха. Він такий високий, у довгому чорному англійському пальті, котелок насунутий на очі, і світлосірі гетри. Бачили б ви, як він розгулює, та ще з паличкою! Я спочатку думав, що це якийсь англійський герцог. Треба тільки вбиратися в

усе англійське і розмовляти голосніше, та всіма командувати, — і клюне: кожен повірить.
— Це правильно, — зауважив Девіс Хігбі.— Добра штука англійський стиль. Я б і сам не від того, щоб так одягтися.
Вони двічі повернули за ріг, перейшли одну за одною дві вулиці і, нарешті, всією компанією увійшли до Фріссела. Клайда засліпило яскраве світло, що відбивалося на фарфорі, на сріблі, на обличчях відвідувачів, він був приголомшений гудінням голосів і брязкотом посуду. Ніколи ще, коли не брати до уваги готелю "Грін-Девідсон", він не бував у такому місці. Та ще з такими знаючими, досвідченими хлопцями!
Вони пройшли до столиків, розставлених перед довгим шкіряним диваном, попід усією стіною. Метрдотель, впізнавши постійних гостей— Ретерера, Хегланда і Кінселлу, розпорядився зсунути докупи два столики й подати склянки, хліб і масло. Компанія посідала: Клайд з Ретерером і Хігбі — на дивані під стіною, Хегланд, Кінселла та Шіл — навпроти них.
— Я почну з доброго старого манхеттенського, — оголосив з жадібністю Хегланд, оглядаючи публіку за столиками і почуваючи себе справді важною персоною. Червонуватосмуглявий, з жвавими голубими очима, з темнорудим волоссям, що стояло щіткою на голові, він скидався на великого задирливого півня.
І Артур Кінселла, потрапивши сюди, теж, як і Хегланд, враз пожвавішав і, здавалося, тішився власним величчям. Він демонстративно підсмикнув рукава, взяв у руки меню і, проглядаючи прейскурант вин, надрукований на звороті, вигукнув:
— Ну, на мій смак, для початку непогано сухе мартіні.
— А я почну з віскі й содової,— урочисто промовив Поль Шіл, вивчаючи тим часом список м'ясних страв.
— Увільніть мене сьогодні від ваших коктейлів, — весело, але рішуче заявив Ретерер. — Я сказав, що не буду сьогодні багато пити, — і не буду. З мене досить склянки рейнвейну із зельтерською.
— Ні, ви тільки послухайте, — висловлюючи невдоволення, гукнув Хегланд. — Він почне з рейнвейну! І це він, старий любитель манхеттенського! Що з тобою скоїлося, Томмі? Адже ти, на мою думку, хотів повеселитися?
— Я й хочу, — заперечив Ретерер. — Але хіба не можна веселитися, поки не видудлиш усе, що тут тільки є пити? Сьогодні я хочу бути тверезий, не хочу більш одержувати догани вранці, і не одержу, якщо розумітиму, що роблю. Минулого разу я ледве виліз на роботу.
— Правильно! — підтримав Артур Кінселла. — Я теж не хочу напиватися так, щоб втрачати розум. Але ще зарано турбуватись про це.
— А ти, Хігбі? — звернувся Хегланд до окатого юнака.
— Мені теж манхеттенського, — сказав той і, глянувши на офіціанта, що стояв поруч, спитав — Як справи, Денніс?
— Не можу поскаржитись, — відповів офіціант. — Останніми днями зовсім добре. А як справи в готелі?
— Прекрасно, прекрасно, — весело відповів Хігбі, вивчаючи меню.
— А ти, Гріфітс? Що ти питимеш? — спитав Хегланд.
Він був обраний на церемоніймейстера, щоб стежити за виконанням замовлень, сплатити рахунок, дати чайові, і тепер виконував свою роль.
— Хто? Я? О, я… — вигукнув Клайд, досить-таки збентежений цим питанням. Адже він ніколи до цієї хвилини не доторкався ні до чого міцнішого за каву чи морозиво з содовою водою і тепер був трохи наляканий веселою розв'язністю, з якою інші замовляли коктейлі й віскі. Звичайно, він не міг зайти так далеко… проте він давно знав з їх розмов, що в такі вечори вони всі п'ють, і не уявляв собі, як можна відстати від інших. Що вони

думатимуть про нього, якщо він відмовиться пити? Потрапивши до цієї компанії, він весь час намагався здаватися такою самою досвідченою світською людиною, як і вони. І проте він ясно відчував за плечима ті роки, коли йому безперервно товкмачили про "жахи" пиятики й поганої компанії. В глибині душі Клайд давно вже повставав проти всіх цих текстів і речень, на які завжди посилалися його батьки, і глибоко зневажав за тупість і нікчемність обірвану юрбу нероб і невдах, яких у місії Грі-фітсів намагалися рятувати, — і все-таки тепер він завагався. Пити йому чи не пити?
Він вагався лише якусь частку секунди, коли в ньому заговорило минуле, а потім сказав:
— Що ж, я… я теж вип'ю рейнвейну із зельтерською.
Він розумів, що така відповідь — найлегша і найбезпечніша. Безневинний характер цієї суміші — рейнвейну із зельтерською — уже був підкреслений Хегландом і рештою юнаків. І все-таки Ретерер замовив собі саме рейнвейн, — ця обставина, як відчував Клайд, робила і його власний вибір не таким уже помітним і смішним.
— Послухайте, що діється! — драматично вигукнув Хегланд.
— Він теж хоче пити тільки рейнвейн із зельтерською! Давайте щось робити, бо, видно, наша вечірка закінчиться до пів на десяту.
Девіс Хігбі, набагато різкіший і шумливіший, ніж можна було думати з його приємної зовнішності, повернувся до Ретерера:
— Чого це ти спозарана робиш дурниці з цим рейнвейном і зельтерською, Том? Не хочеш повеселитися сьогодні?
— Я ж сказав, чому, — відповів Ретерер. — І потім, коли ми минулого разу зайшли до того кубла, в мене було сорок доларів, а вийшов я звідти без жодного цента. Цього разу я хочу знати, що зі мною діється.
"Те кубло", подумав Клайд, слухаючи розмову. Виходить, після вечері, коли всі досхочу нап'ються й наїдяться, вони рушать до одного з таких місць, які звуться кублом, до такого дому. Тут не могло бути ніяких сумнівів. Він розумів, що це означає. Там будуть жінки… погані жінки… розпутні жінки… Але як же він? Невже він теж…
Уперше в житті Клайдові траплялась можливість, якої він давно прагнув: пізнати, нарешті, велику, спокусливу таємницю, що так давно вабила його і збивала з пантелику, надила до себе й трохи лякала. Хоч він багато думав про все це і про жінок взагалі, він ніколи ще не був близький з жодною. А тепер… тепер…
Він раптом відчув, що його кидає то в жар, то в холод. Обличчя й руки його стали гарячі й вогкі, він почував, як палають його щоки й чоло. Дивні, швидкі, принадні й тривожні думки линули в його мозку. Його проймало морозом. Він мимоволі малював у своїй уяві спокусливі вакхічні сцени — і враз намагався викинути з голови, але даремно: вони поверталися знову. І йому хотілося, щоб вони повертались, — і не хотілося… І за всім цим крився переляк. Та невже він такий боягуз? Решту юнаків анітрохи не тривожило те, що мало бути. Вони були дуже веселі. Вони сміялись і трохи жартували один з одного, пригадуючи якісь кумедні історії, що сталися з ними під час останньої гульби.
Але що подумала б його мати, коли б довідалась? Мати! Він не насмілювався зараз думати ні про неї, ні про батька і поспішив прогнати навіть саму думку про них.
— А пам'ятаєш, Кінселла, ту маленьку, руденьку, в домі на Пасіфік-стріт? — вигукнув Хігбі.— Вона ще вмовляла тебе тікати з нею до Чікаго?
— Звичайно, пам'ятаю, — всміхнувся Кінселла, наливаючи собі мартіні: йому саме подали вино. — Вона навіть хотіла, щоб я покинув готель. Обіцяла, що

допоможе мені взятися за якесь діло. Говорила, що мені зовсім не доведеться працювати, коли я залишуся з нею.
— Справді, тоді б у тебе була тільки одна робота! — зауважив Ретерер.
Офіціант поставив перед Клайдом бокал рейнвейну із зельтерською. Глибоко схвильований, зацікавлений, захоплений усім почутим, Клайд підніс бокал, пригубив вино, розсмакував, що воно ніжне й приємне, і випив одним духом. Він так поринув у свої думки, що сам не помітив, як це сталося.
— Молодець, — сказав Кінселла якиайдружнішим тоном. — Ця річ тобі подобається?
— Так, це зовсім не погане, — відповів Клайд.
А Хегланд, баічачи, як швидко посувається справа, і розуміючи, що Клайд — зовсім ще новак у цьому товаристві і потребує підтримки й схвалення, гукнув офіціанта:
— Слухай, Джеррі! — І додав так, щоб не чув Клайд: —Того ж самого, тільки більше…
Вечеря тривала. Було вже близько одинадцятої години, коли вони, нарешті, вичерпали всі цікаві теми — розповіді про минулі пригоди, про колишню роботу, про різні спритні й зухвалі витівки. Клайд мав досить часу поміркувати над усім цим, і тепер він схильний був думати, що сам він зовсім не такий уже жовторотий, як здається його приятелям. А якщо навіть і так… Зате він хитріший за більшість із них, розумніший… Хто вони такі і чого прагнуть? Хегланд, як стало зрозуміло Клайдові, гонористий, дурнуватий, крикливий, і його легко підкупити дріб'язковими лестощами. Хігбі і Кінселла — цікаві й хороші юнаки — чванилися тим, чим Клайд не став би дуже пишатися: Хігбі хвалився, що розуміє дещо в автомобілях (його дядько якось був близький до цієї справи), а Кінселла— вмінням грати в карти і навіть у кості. А Ретерер і Шіл — він ще раніше це помітив — були цілком задоволені з своєї роботи в готелі, готові були залишатися на цій роботі і в майбутньому і ні про що інше не мріяли. А Клайд уже й тепер не міг собі уявити, щоб посада розсильного залишилась межею всіх його бажань. Одночасно він з деякою тривогою думав про ту хвилину, коли всі рушать туди, де він ніколи ще не бував, щоб робити те, чим він ніколи не думав займатися в таких умовах. Чи не краще йому попросити вибачення, коли всі вийдуть з ресторану? Чи, може, піти разом з ними, а потім нишком шмигнути за перший-ліпший ріг і повернутись додому? Він чув, що ось у таких місцях можна підхопити найстрашнішу хворобу і що люди потім помирають від низьких пороків, яких там набувають. Його мати виголошувала немало промов на таку тему, хоч і навряд чи добре знала щось про це. І все-таки ось перед ним аргумент, який спростовує всі оті страхи: його нові товариші анітрохи не стурбовані тим, що вони збиралися робити. Навпаки, для них це була дуже весела й цікава пригода — тільки й усього.
І справді, Ретерер, який щиро здружився з Клайдом, — більше за його манеру дивитись, питати й слухати, а не за те, що Клайд робив чи говорив, — раз у раз штовхав його ліктем і, сміючись, питав:
— Ну, як, Клайд? Сьогодні посвячення? — і широко всміхався. Або, помітивши, що Клайд зовсім затих і замислився, він говорив — Не лякайся, тебе не з'їдять, — що найбільше — вкусять.
А Хегланд час від часу переривав своє самовихваляння і, підхоплюючи натяки Ретерера, додавав:
— Не можна все життя залишатися таким. Так не буває. Але на випадок чого — ми тебе обстоїмо.
Клайд, нервуючи, нарешті обірвав роздратовано:
— Та відчепіться ви! Досить глузувати! Нащо це вам треба було хвалитися, що ви знаєте більш за мене?

Ретерер підморгнув Хегланду, щоб той дав Клайдові спокій, а сам шепнув:
— Не гнівайся, старий, усе в порядку. Ми просто пожартували трохи, ти ж розумієш!
І Клайд, якому дуже подобався Ретерер, швидко пом'якшав і пошкодував, що так по-дурному виказав себе.
Нарешті близько одинадцятої години, коли вже всі досхочу наговорилися, наїлись і напилися, вся компанія на чолі з Хегландом вийшла з ресторану. Безсоромні й темні наміри не примусили їх задуматися, не викликали в них бажання розумового й морального самоаналізу і самобичування, — навпаки, вони так весело сміялись і розмовляли, немов на них чекала просто мила розвага. З подивом і огидливістю слухав Клайд, як вони пригадували свої попередні пригоди. Певно, всім особливо подобався випадок у кублі розпусти під назвою "Дім Беттіни", де вони одного разу побували. їх привів туди одчайдушний хлопець на прізвище Малюк Джоне, службовець з ішого готелю. Цей Малюк і ще один хлопчина на ім'я Бірмінгем, разом з Хегландом, який страшенно напився, дозволили собі такі вихватки, що їх мало не заарештували. Клайд слухав і насилу вірив, що ці хлопці, зовні такі порядні й охайні, могли витівати подібні речі: вихватки були такі грубі й гидотні, що Клайда навіть трохи занудило.
— А пам'ятаєте, як оте дівчисько з другого поверху облило мене водою з глека, коли я виходив! — голосно реготав Хегланд.
— А отой товстун на другому поверсі! Як він підійшов до дверей подивитись, пам'ятаєте? — сміявся Кінселла. — Він напевно вирішив, що тут пожежа чи бунт!
— А ти з тією маіленькою товстунею Піггі! Пам'ятаєш, Ретерер? — верещав Шіл, захлинаючися з реготу і насилу вимовляючи слова.
— В нього навіть ноги підломлювались, так було важко! — репетував Хегланд.
— А як вони обоє нарешті покотились по сходах!
— Це вже ти був винен, Хегланд! — вигукнув Хігбі.— Коли б ти не затіяв цієї історії з шмаганням, нас би не виставили.
— Кажу вам, я був п'яний, — заперечував Ретерер. — У них там страшенно міцне віскі.
— А отой довгий худий техасець з великими вусами? Пам'ятаєте, як він реготав? — додав Кінселла. — Він не хотів нікому допомагати, хто був проти нас. Пам'ятаєте?
— Просто дивно, що нас усіх не викинули на вулицю й не заарештували. Ну й нічка була! — згадував Ретерер.
Усі ці викриття приголомшили Клайда. "Шмагання"! Це могло означати тільки одно!
І вони уявляють, що він візьме участь у чомусь подібному?! Цього не буде! Він не такий. Що подумали б його мати й батько, коли б почули всі ці жахливі історії… І все-таки…
Розмовляючи, вони підійшли до якогось будинку на темній широкій вулиці; біля тротуарів, уздовж цілого кварталу чи й більше, стояв ряд кебів і автомобілів. Недалеко на розі спинились, розмовляючи, кілька молодих людей. На другому боці — ще чоловіки. А за півквартапу компанія Клайда пройшла повз двох полісменів, що мирно розмовляли. І хоч ніде, в жодному вікні не було світла, але, як це не дивно, скрізь відчувалось яскраве, бурхливе життя. Воно відчувалося навіть у темряві вулиці. Раз у раз лунали гудки таксі, що мчали мимо, прокотили дві старомодні закриті карети із спущеними завісками. І двері то грюкали, то тихо відчинялись і зачинялись. І тоді зсередини будинків вихоплювалось яскраве світло, протинало імлу вулиці і знову зникало. Над головою цієї ночі було багато зірок.

Нарешті, не кажучи ні слова, Хегланд, разом з Хігбі й Шілом, піднявся по сходах і подзвонив. Майже миттю двері відчинила молода негритянка в червоній сукні.
— Доброго вечора! Заходьте, будь ласка, — привітно запросила вона, і всі шестеро пройшли за важкі оксамитні драпрі, що відмежовували передпокій від решти кімнат.
Клайд опинився в яскраво освітленій і без достатнього смаку обставленій вітальні; на стінах висіли картини в позолочених рамах, з малюнками голих та напівголих жінок, і величезні дзеркала. На підлозі лежав товстий яскравочервоний килим; по всій кімнаті було розставлено багато позолочених стільців, в глибині на тлі яскравочервоних портьєр — піаніно, теж позолочене. Але ні гостей, ні жінок, що жили в домі, тут не було, — нікого, крім негритянки.
— Сідайте, будь ласка, — сказала вона. — Будьте як дома. Зараз покличу мадам.
І вона побігла по сходах ліворуч, вигукуючи:
— Мері! Седі! Кароліна! У вітальні молоді джентльмени.
В цю хвилину з дверей у глибині кімнати вийшла висока, струнка й бліда жінка років тридцяти восьми чи сорока — дуже пряма, елегантна і, певно, дуже владна і розумна, в напівпрозорому і проте скромному вбранні.
— Хелло! Це ви, Оскар? — заговорила вона з млявою, підбадьорюючою усмішкою. — І Поль? Хелло, Девіс! Прошу, майте себе як удома. Фанні зараз прийде. Вона принесе вам чого-небудь випити. У мене тепер новий тапер — негр із Сент-Джо. Хочете послухати? Прекрасно грає!
І вона гукнула:
— Сем!
В цей час бічними сходами в глибині залу збігли дев'ять дівчат, різних віком і зовнішністю, але, певно, не старші двадцяти чотирьох — двадцяти п'яти років, — усі в такому вбранні, якого Клайд ще ніколи на жодній жінці не бачив. Вони сміялись і гомоніли, видимо, дуже задоволені з себе, і нітрохи не соромилися своєї зовнішності, яка так вразила Клайда; а тимчасом одяг кожної з них був незвичайний: від найлегшого негліже, придатного хіба що для будуара, до трохи пристойнішого нібито, але так само надто відкритого бального туалету. І які різні були всі ці дівчата: тут були й худі, і товсті, і середні, високі й маленькі, брюнетки, блондинки та руді. І всі вони здавались дуже юними, і всі ласкаво і захоплено всміхалися до гостей.
— Хелло, любий! Як живеш? Потанцюємо?
Або:
— Хочеш чого-небудь випити?

РОЗДІЛ X

Клайдові, якого виховували дуже суворо, прищеплюючи йому поняття, що не дозволяли нічого подібного, побачене щойно мало здаватися огидним. Проте з природи йому була така властива романтичність та чуттєвість і давно придушуваний голос статі звучав у ньому так наполегливо, що він тепер був не обурений, а, навпаки, зачарований. Його увагу привертала зараз тілесна пишнота майже всіх цих постатей, хоча б ними й керував тупий і позбавлений романтики розум. Кінець кінцем тут усе ж таки була краса: безсоромна, суто плотська, оголена й доступна. І не треба було перемагати якісь настрої, порушувати якісь заборони, щоб зблизитися з будь-якою з цих дівчат… Одна з них, дуже мила брюнетка, одягнена в чорне з червоним і з червоною стрічкою на чолі, поводилася зовсім просто з Хігбі і вже танцювала з ним у глибині кімнати під джазовий мотив, який хтось безладно барабанив на піаніно.

І Ретерер, на подив Клайда, уже сидів у позолоченому кріслі, а на колінах у нього напівлежала висока дівчина з дуже світлим волоссям і голубими очима. Вона курила цигарку й притоптувала позолоченими туфельками в такт мотиву. Разюче, казкове видовище, — здавалося Клайдові! А перед Хегландом стояла, взявшись у боки і розставивши ноги, пухла, гарненька дівчина німецького чи скандінавського типу. І Клайд чув, як вона питала високим тонким голосом: "Будеш біля мене сьогодні?" Але на Хегланда, мабуть, не дуже впливали ці заграванння: він спокійно похитав головою, і дівчина відійшла до Кінселла.
Поки Клайд дивився й думав, гарненька білявка років двадцяти чотирьох — йому вона здалася молодшою — присунула стілець і сіла поруч нього.
— Ви не танцюєте? — спитала вона.
Клайд нервово похитав головою.
— Хочете, навчу?
— В мене однаково не вийде!
— Та це ж зовсім неважко! Ходімо!
Але Клайд рішуче відмовився, хоч її ласкавість була йому приємна.
— Ну, може, вип'єте? — запропонувала вона тоді.
— Обов'язково, — люб'язно погодився він.
Дівчина подала знак негритянці, і за хвилину перед ними стояв столик, а на ньому пляшка віскі й содової. Побачивши це, Клайд мало не онімів з переляку. У нього в кишені всього сорок доларів, а він чув від інших, що тут кожен бокал коштує не менш як два долари. Подумати тільки, що він витрачає такі гроші! І частує таку жінку! А вдома в нього мати, сестра, братік, і їм ледве вистачає… І проте він замовляв і платив, відчуваючи, що це жахливе, надмірне марнотратство і що він влаштував просто якусь оргію… Та вже коли він тут, слід триматися до кінця.
До того ж Клайд помітив, що дівчина і насправді гарненька. На ній була вечірня сукня з голубого оксамиту, туфлі і панчохи того ж кольору, у вухах голубі сережки. Відкриті плечі, шия та руки були повні й ніжні. Особливо бентежив Клайда глибокий виріз її сукні — він ледве насмілювався дивитися в той бік, і її нафарбовані щоки і губи — найпевніші прикмети продажної жінки. Проте вона не здавалася надто настирливою, навпаки, — трималася дуже просто і з цікавістю дивилася в його глибокі темні очі, сповнені тривоги.
— Ви теж працюєте в "Грін-Девідсон"? — спитала вона.
— Так, — відповів Клайд, всіляко намагаючись показати, що все це для нього не нове і що він уже не раз бував у таких місцях, в такій же обстановці.— А звідки ви знаєте?
— Я знаю Оскара Хегланда. Він тут буває. Він ваш друг?
— Так. Тобто ми разом працюємо в готелі.
— Але ви раніше не бували тут?
— Ні,— швидко відповів Клайд і тут же в думці спитав себе, звідки вона знає, що він не був тут раніше.
— Я так і думала. Майже всіх ваших я вже бачила, а вас — жодного разу. Ви недавно в готелі, правда?
— Так, — сказав Клайд трохи роздратовано. Він раз у раз то морщив чоло, то насуплював брови в гримасі, що з'являлася мимоволі: це бувало з ним завжди, коли він нервував або глибоко замислювався. — Ну, то що?
— Та нічого. Просто я відразу догадалася. Ви не схожі на них, — зовсім інший.
Вона всміхнулася дивно й ласкаво. Клайд не зрозумів ні цієї усмішки, ні настрою дівчини.
— Чим саме я інший? — похмуро й сердито спитав він, надливаючи бокал.

— Одно я знаю напевно, — продовжувала вона, не звернувши уваги на його питання, — ви не дуже любите таких дівчат, як я. Адже так?
— Ні, чому ж… — ухилився він від точної відповіді.
— Ні, не любите. Я бачу. Але ви мені однаково подобаєтеся. Мені подобаються ваші очі. Ви не такий, як усі ці хлопці,— благородніший, добріший. Я вже бачу, що ви інший.
— Ну, не знаю, — відповів задоволений Клайд, якому це було приємно.
Він і далі ще морщив чоло. Можливо, ця дівчина не така вже погана, як він думав. Вона розумніша за інших, більш витончена. І одяг її не такий безсоромний. І вона не накинулась на нього, як інші на Хегланда, Хігбі, Кінселла й Ретерера. Тепер уже майже всі його товариші сиділи на стільцях чи диванах, тримаючи на колінах дівчат. Перед кожною парою стояв столик з пляшкою віскі.
— Дивіться-но, хто п'є віскі! — гукнув Кінселла тим, хто ще міг звернути увагу на його слова, і показав очима на Клайда.
— Не треба мене боятися, — говорила дівчина, тоді як Клайд, зляканий і зачарований, дивився на її руки, шию, на занадто відкриті груди. — Я не дуже давно займаюся цим, і не була б я тут, але от не пощастило мені в житті. Мені б хотілося жити вдома з ріднею, але тепер вони не візьмуть мене.
Вона з серйозним виглядом опустила очі, думаючи головним чином про те, який недосвідчений і дурненький цей Клайд, — зовсім жовтороте пташеня. І ще думала про гроші, які він при ній діставав з кишені,— чимала пачка… І ще про те, що він і справді гарненький: не те щоб дуже вродливий або сильний, але милий.
А Клайд у цей час думав про Есту, про те, куди вона поїхала і де вона тепер? Хто знає, що з нею? Що могло з нею статися? Може, і з цією дівчиною сталося таке ж лихо, як з його сестрою? В ньому росло щире, хоч трохи й зневажливе співчуття, і він дивився на дівчину поруч себе, ніби бажаючи сказати: "Бідолашка". Але зараз він не зважувався промовити жодного слова, не зважувався ні про що спитати.
— От ви, молоді хлопці, приходите в такі місця, як наше, і завжди думаєте про нас дуже погано, адже я знаю. А ми зовсім не такі погані.
Клайд усе морщив чоло. Може, й справді вона не така вже погана? Вона пропаща жінка, звичайно… зіпсута, але гарненька. Час від часу він поглядав на інших дівчат, і жодна не подобалась йому, як ця. І вона вважає, що він кращий за інших, благородніший, — так вона сказала. Комплімент влучив у ціль.
Вона налила бокал Клайдові і примусила його випити разом з нею.
Тимчасом з'явилася нова група гостей, і нові дівчата вийшли із загадкових глибин дому назустріч їм.
Клайд помітив, що Хегланд, Ретерер, Кінселла і Хігбі таємниче зникли кудись задніми сходами, відокремленими від залу важкими портьєрами. І коли з'явились нові гості, дівчина запропонувала Клайдові перейти на диван у глибині кімнати, де було менше світла.
Тут вона присунулась до нього зовсім близько, погладила по руці і, нарешті, взявши його під руку і щільно пригортаючись до нього, спитала, чи не хоче він подивитися, як гарненько обставлені кімнати на другому поверсі.
І Клайд, побачивши, що він залишився тут один з усієї компанії і ніхто не дивиться на них, дозволив дівчині, що лащилась до нього, затягти його по завішених сходах нагору, до маленької рожевоголубої кімнати. І весь час він повторював собі, що робить злочинний і небезпечний крок і що це може закінчитися великим лихом для нього. Раптом він підхопить яку-небудь

жахливу хворобу. Або дівчина зажадає від нього більше, ніж він може заплатити. Він боявся дівчини, себе, всього на світі… надмірно хвилювався і його охоплювали такі сумніви й страх, що він мало не втратив мову. І все-таки він ішов, і, як тільки двері зачинилися за ним, ця принадна, граціозна Венера з округлими формами обернулася й обняла його; потім спокійно стала перед великим дзеркалом, в якому він міг бачити її всю, і почала роздягатися…

РОЗДІЛ XI

Пригода ця вплинула на Клайда так, як вона тільки й могла вплинути на новака, що був глибоко чужий всьому цьому світові. Щоправда, гостра цікавість і нездоланне бажання привели його сюди й примусили піддатися спокусі, але суворі моральні правила, яких навчали його здавна, і властива для нього огида до всього брутального, неестетичного, примушували його дивитись на все, що сталося, як на щось безсумнівно принизливе і гріховне. Певно, батьки мали рацію, коли проповідували, що це низько й ганебно. Все ж таки ця пригода, і світ, у якому вона відбулася, тепер, коли все вже було позаду, набували в свідомості Клайда якоїсь грубої язичеської краси, своєрідної вульгарної чарівності. І поки інші, яскравіші враження не примусили потьмяніти цей спогад, Клайд мимоволі повертався до нього з великою цікавістю і навіть приємністю.

До того ж він не раз говорив собі, що тепер, заробляючи так багато грошей, він може ходити, куди хоче, і робити, що хоче. Йому нема чого йти знову до того дому, якщо не хотітиме, — він може знайти інші місця, можливо, не такі безсоромні, витонченіші. Він не хотів би йти знову разом з усією компанією. Краще було б просто знайти собі якусь дівчину, подібну до тих, з якими він бачив Зіберлінга і Дойла. Таким чином, незважаючи на всі тривожні думки, що мучили Клайда тієї ночі, він швидко призвичаївся до нового джерела втіхи, хоч і не за тої обстановки, в якій він уперше пізнав її. Він повинен, як Дойл, знайти собі дівчину несуворого звичаю і витрачати на неї гроші. І Клайд нетерпляче очікував принагідного випадку, щоб здійснити свої плани.

Інтересам і бажанням Клайда в цей час цілком відповідала та обставина, що і Хегланд, і Ретерер, хоч у глибині душі й відчували його вищість, а може, саме через це, почали ставитись до нього з особливою увагою: догоджали йому, втягали його в усі свої справи й розваги. Так, незабаром після тієї першої пригоди Ретерер запросив Клайда до себе, і Клайд відразу ж зрозумів, що сім'я Ретерера жила зовсім інакше, ніж його власна. Гріфітси додержували суворого статечного способу життя: тут завжди відчувалася зосередженість людей, що живуть під тиском релігійних догм і переконань. У сім'ї Ретерера було якраз навпаки. Матері й сестрі його не чужі були певні якщо не релігійні, то моральні переконання, проте вони дивились на життя досить вільно, а мораліст, мабуть, сказав би "безпринципно". Тут ніколи й мови не було про будь-які суворі моральні підвалини, про тверду лінію поведінки. І тому Ретерер і його сестра Луїза (вона була на два роки молодша за нього) робили так, як їм подобалося, і не дуже замислювались щодо цього. Та Луїза була досить розумна і вольова, щоб не кинутися на шию першому стрічному.

Найцікавіше, що Клайд, незважаючи на деяку витонченість, яка примушувала його дивитися скоса на більшу частину того, що його оточувало, був зачарований простотою й свободою життя, що відкрилося йому. Принаймні серед цих людей він міг вільно поводитись, так, як йому досі ніколи ще не доводилося, і міг триматися більш невимушено, ніж будь-коли. Особливо приємно було йому, завжди нервовому й нерішучому в поводженні з дівчатами, що тепер він майже звільнився від сумнівів у своїй привабливості. До цього

часу, незважаючи на свій перший недавній візит до храму кохання, куди Хегланд і інші показали йому шлях, Клайд був переконаний, що він незграбний і не має чарівності, необхідної, щоб подобатись дівчатам. Варто було тільки якійсь дівчині опинитися поруч Клайда або хоч подивитися в його бік, як він уже відчував себе зовсім пригніченим: його проймав холод, нервовий дрож, він робився тупий і остаточно втрачав здатність розмовляти чи жартувати, як інші хлопці. Але тепер, буваючи в Ретерерів, він дістав цілковиту змогу спробувати, чи зуміє він перебороти свою соромливість і нерішучість.

У цьому домі постійно збиралися друзі самого Ретерера і його сестри Луїзи, які більш або менш однаково дивились на життя. Тут танцювали, грали в карти, не соромлячись, фліртували. До цього часу Клайд не уявляв собі, що батьки можуть бути такими поблажливими чи байдужими в питаннях поведінки й моралі, як м-с Ретерер. Він не уявляв собі, щоб яка-небудь мати могла схвалювати такі вільні товариські взаємини між юнаками й дівчатами, які існували в домі Ретерерів.

Але дуже скоро, завдяки дружнім запросинам Ретерера, він відчув себе частиною цієї компанії; на членів її він дивився трохи звисока за їх розбещеність, за погану англійську мову, але, з другого боку, його приваблювала їх невимушеність, товариськість, уміння веселитися. В цій компанії він уперше міг би обрати собі подругу, якщо тільки в нього вистачить сміливості. І Клайд незабаром спробував здійснити це при підтримці Ретерера, його сестри і всіх їх знайомих; нагода трапилася під час першого ж його відвідання Ретерерів.

Луїза Ретерер служила в мануфактурному магазині і часто спізнювалася додому на обід. В цей день вона не могла прийти раніше сьомої години, і тому обід відклали. Тим часом до Луїзи чогось зайшли дві її подруги і, заставши замість неї Ретерера і Клайда, влаштувались як дома, зацікавлені Клайдом і його новим костюмом. Та Клайд, що одночасно і прагнув дівочого товариства, і боявся його, тримався нервово і не по-компанійському, а подругам Луїзи здалося, що він зарозумілий і чванливий. Ображені, вони вирішили показати себе в усьому блиску і закрутити йому голову — нітрохи не менше. Клайдові дуже сподобалась їх грубувата веселість, і його швидко причарувала одна з них — Гортензія Брігс, гарненька і дуже самовпевнена брюнетка, що, як і Луїза, була всього тільки звичайною продавщицею у великому магазині. І все-таки Клайд відразу побачив, що вона досить вульгарна та грубувата і зовсім не схожа на дівчину, про яку він мріяв.

— Як, вона ще не прийшла? — вигукнула Гортензія, привітавшись з Ретерером і глянувши на Клайда, який стояв біля вікна і дивився на вулицю. — Дуже прикро! Ну, ми трошечки почекаємо, якщо ви не заперечуєте.

Ці слова вимовлялися з такими кокетливими гримасками, які ясно промовляли: "Хто ж буде заперечувати проти нашої присутності!"

Вона підійшла до дзеркала, милуючись собою, і почала перед ним чепуритися. А її подруга, Грета Міллер, додала:

— Звичайно, почекаємо. Сподіваюся, нас не виженуть до її приходу. Ми не обідати прийшли. Ми думали, ви вже кінчили з їжею.

— Звідки це ви взяли, що вас звідси виженуть? — розв'язно відповів Ретерер. — Хто ж вас звідси вижене, коли вам тут подобається? Сідайте, заведіть грамофон, взагалі робіть, що хочете. Незабаром ми будемо обідати, і Луїза от-от прийде.

Познайомивши дівчат з Клайдом, він повернувся до їдальні дочитувати газету. А Клайд під їх поглядами одразу відчув себе покинутим на вутлому човні напризволяще серед невідомого моря.

— Не кажіть мені про їжу! — вигукнула Грета Міллер, спокійно розглядаючи Клайда, кемов вирішуючи в думках, чи вартий він уваги, і, вирішивши, що вартий, пояснила — Скільки нам сьогодні доведеться з'їсти: і морозиво, і пиріг, і тістечка, і сендвічі. Ми якраз прийшли попередити Луїзу, щоб вона не дуже наїдалася. Знаєш, Том, Кітті Кін справляє день народження. В неї буде величезний пиріг і сила всякої всячини. Адже ти прийдеш потім туди, так? — закінчила вона, подумавши, що, можливо, з Ретерером прийде й Клайд.
— Не думаю, — спокійно відповів Ретерер. — Ми з Клайдом збиралися після обіду піти до театру.
— Це ж глупство! — вставила Гортензія Брігс головним чином тому, щоб привернути до себе увагу, центром якої досі була Грета. Вона все ще стояла біля дзеркала і тепер обернулася, щоб послати спокусливу усмішку всім і особливо Клайдові, в чий бік, як їй здавалося, вже закинула вудку її подруга. — По-моєму, це безглуздо — йти до театру, коли можна піти з нами до Кітті і потанцювати.
— Звичайно, ви тільки про танці й думаєте — і ви обидві, і Луїза, — зауважив Ретерер (він іноді умів бути надзвичайно розсудливим). — Просто дивно, як це вам тільки не хочеться інколи відпочити. От я цілий день на ногах і часом не від того, щоб посидіти.
— Не кажіть мені про відпочинок! — заявила Грета Міллер з гордовитою усмішкою і зробила па ліворуч, наче готуючись полинути в танці.— У нас цей тиждень весь занятий. О, як! — вона закотила очі і трагічно стиснула руки.
— Просто жах, скільки нам доведеться танцювати цієї зими, — правда, Гортензія? По четвергах, по п'ятницях, по суботах і неділях. Ну й ну! От жах, правда ж?
Вона кокетливо лічила дні по пальцях і усміхалась до Клайда, ніби шукаючи в нього співчуття.
— Вгадай, Том, де ми були цими днями, — Луїза з Ральфом Торп, Гортензія з Бертом Гетлер, і я з Віллі Бесік?! В Пегрена, на Уебстер авеню. Побачив би ти, скільки там було народу! Ми танцювали до четвертої години ранку. Я думала, що в мене підломляться ноги. Навіть не пам'ятаю, коли я так стомлювалася.
— Та вже ж! — втрутилася Гортензія, трагічно звівши руки до небес. — Я думаіла, що не зможу працювати наступного ранку. В мене так заплющувались очі, що я насилу бачила покупців. А мама так хвилювалася! Просто жах! Вона досі не може опам'ятатися. По суботах і по неділях ще нічого, але тепер ми танцюємо й серед тижня, а мені вранці о сьомій годині вставати, і вже тут мені від мами так перепадає — ну й ну!
— Я її добре розумію, — сказала м-с Ретерер, що якраз увійшла! з блюдом картоплі й хлібом. — Ви занедужаєте, якщо не дасте собі перепочинку, і Луїза теж. Я все кажу їй, що вона не зможе працювати і втратить посаду, якщо так мало спатиме. Але вона так само як і Том: скільки я не кажу — анітрошечки не слухається.
— Ну, мамо, ти ж знаєш, яка в мене робота, не можу я рано повертатися додому, — тільки й відповів Ретерер.
— Та я померла б з нудьги, якби мені довелося просидіти вечір удома! — вигукнула Гортензія Брігс. — Цілий день працюєш, треба ж і повеселитися трошки.
Як у них приємно в домі, думав Клайд. Як легко, вільно! І як задирливо й весело тримаються ці дівчата. Очевидно, їх батьки не бачать у цьому нічого поганого. От коли б у нього була така гарненька подруга, як ця Гортензія Брігс, з маленьким хтивим ротикой і блискучими зухвалими очима…
— Досить мені, коли я двічі на тиждень висплюся, — заявила Грета Міллер. — Батько думає, що я божевільна, а мені просто шкідливо багато спати.

Вона весело розсміялася. А Клайд захоплено слухав її, незважаючи на всі неправильні й вульгарні звороти, якими вона пересипала свою мову. Ось втілення юності, веселості, волі й любові до життя!..
В цю хвилину вхідні двері відчинились, і швидко ввійшла Луїза Ретерер, стрункa дужа дівчина, середня на зріст, в накидці на червоній підбивці і в м'якому голубому фетровому капелюшку, насунутому на очі. Луїза була моторніша й енергійніша за свого брата, лагідніша за своїх обох подруг, і притому не менш гарненька.
— От хто в нас! — вигукнула вона. — Ці два дівчиська і додому прилетіли раніш за мене! А я сьогодні застрягла через плутанину в звітній книжці. Довелось давати пояснення в конторі. І зовсім я не винна, можете повірити. Просто вони не розбирають мого почерку. — І тут тільки помітивши Клайда, вона вигукнула: — Іду на парі, що знаю, хто це! Ви — містер Гріфітс! Том багато говорив про вас. Я все дивувалася, чому він досі не приводив вас.
І Клайд, якому це лестило, промимрив, що він радий був би познайомитись раніше.
Обидві гості разом з Луїзою пішли до маленької спальні — про щось порадитись, але незабаром знову з'явились і після наполегливого вмовляння, в якому по суті не було потреби, вирішили залишитися. Клайд завдяки їх присутності дуже пожвавішав, став веселіший і всіляко намагався справити приємне враження і здружитися з дівчатами. А всі три дівчини, знайшовши, що він симпатичний, так енергійно намагалися сподобатися йому, що він уперше в житті відчув себе вільно в жіночому товаристві, і до нього знову повернулося вміння розмовляти.
— Ми прийшли попередити тебе, щоб ти не занадто багато їла, а самі розсілися обідати, — сміючись, говорила Грета Міллер Луїзі.— А у Кітті будуть і пироги, і тістечка, і різні смачні речі.
— Так, і після всього цього треба буде танцювати! — додала Гортензія. — Допоможи нам, боже, одно можу сказати!
Її рот і особливо усмішка здавалися Клайдові чудовими; він був у нестямі від захоплення. Дивна, чарівна дівчина! Вона так вразила його, що він мало не поперхнувся кавою. Він розсміявся в нападі нестримних веселощів.
У цю мить вона обернулась до нього й вигукнула:
— Дивіться, що я з ним зробила!
— Ви набагато більше зробили! — сказав Клайд, відчуваючи раптовий приплив натхнення й хоробрості. В присутності Гортензії він раптом відчув себе зухвалим і сміливим, хоч і трохи подурнілим, і додав: — Знаєте, тут стільки вродливих дівчат, що мені паморочиться в голові!
— Ну, не здавайся так швидко, — добродушно застеріг Ретерер. — Вони захоплять тебе і примусять водити їх, куди їм заманеться. Краще не зв'язуйся.
І справді, Луїза Ретерер, аніскільки не зніяковівши від братових слів, звернулась до Клайда:
— Ви, звичайно, танцюєте, містер Гріфітс?
— Ні, я не вмію, — відповів Клайд, вмить витверезившись від цього питання: в цю хвилину він щиро пошкодував, що не оволодів такою необхідною справою.
— Але зараз мені страшенно хотілося б уміти, — галантно додав він і майже з благанням подивився спочатку на Гортензію, а потім на Грету Міллер і Луїзу.
Всі вдавали, що не помітили цієї переваги, хоч вона приємно полоскотала самолюбство Гортензії. Вона ще не була певна, чи й справді Клайд уже її цікавить, але ж так легко і з таким блискам домогтися тріумфу над подругами, — це вже дещо! І подруги відчули її перемогу.

— Так, погана справа, — тепер, пересвідчившись, що Клайд віддає перевагу саме їй, вона говорила з ним байдужим і трохи зверхнім тоном. — Якби ви танцювали, ви й Том могли б піти з нами. У Кітті майже весь час будуть танцювати.
Клайд остаточно підупав духом. Подумати тільки: ця дівчина, яка приваблює його більш ніж усі інші, так легко відштовхує його з усіма його мріями й бажаннями тільки тому, що він не вміє танцювати. І в усьому винне його кляте виховання. Він почуває себе розбитим, одуреним. За якого йолопа вони його мають! Ось і Луїза дивиться здивовано й байдуже.
Але тут Грета Міллер, яка подобалась Клайдові менше, ніж Гортензія, прийшла йому на допомогу:
— Можна й навчитися, — це не така вже важка справа. Якщо хочете, я після обіду за п'ять хвилин вас навчу. Треба лише запам'ятати кілька па. І тоді ви зможете піти з нами, коли хочете.
Клайд зрадів і почав дякувати. Він обов'язково навчиться танцювати— тут чи в іншому місці, при першій же зручній нагоді. Чому він раніше не пішов до школи танців, питався він у себе. Але особливо прикро йому було від явної байдужості Гортензії — і це після того, коли він ясно показав, що вона йому подобається. Може, він тому й не цікавить її, що існує цей Берт Гетлер, якого тут згадували і з яким вона ходила танцювати. Ну як йому не щастить у цих справах!
Та коли обід закінчився і всі ще розмовляли, сидячи за столом, саме Гортензія завела грамофон і перша запропонувала дати йому урок танців: вона й тут не хотіла дозволити суперниці взяти над нею гору. Вона зовсім не цікавилася Клайдом, у всякому разі не так, як Грета. Але якщо подруга має намір домогтися успіху в такий спосіб, то чому б не випередити її? І ось, поки Клайд дуже дивувався із зміни в поведінці Гортензії і уявив був, ніби вона ставиться до нього краще, ніж йому здавалося, вона взяла його за руки, думаючи при цьому, що він занадто соромливий. Вона обвила його руку навколо своєї талії, другу руку вклала в свою, тримаючи її на рівні плеча, і, наказавши йому уважно стежити за кожним порухом ніг, почала показувати основні па танцю. Та який не був він старанний і вдячний, майже смішний у своїй напруженій старанності, Гортензії він не дуже подобався: вона вважала, що він простацький і надто юний. І проте було в ньому щось миле, що викликало в неї бажання допомогти йому. Незабаром він уже танцював з нею зовсім легко, а потім танцював і з Гретою, і з Луїзою, але весь час думав тільки про Гортензію. Кінець кінцем усі визнали, що він досить наловчився і може йти з ними, коли хоче.
Бажання бути близько від Гортензії і ще потанцювати з нею з величезною силою опанувало Клайда. І хоч у цей час з'явилося троє молодих хлопців, серед них горезвісний Берт Гетлер, готові йти з дівчатами до Кітті, і хоч він ще раніше домовився з Рете-рером піти до театру, — Клайд не міг приховати палкого бажання піти з усіма, так що Ретерер кінець кінцем погодився облишити думку про театр. Незабаром уся компанія вийшла з дому, і Клайд, засмучений тим, що не може йти з Гортензією, яку вів Гетлер, одразу ж зненавидів суперника; проте він намагався бути люб'язним з Луїзою й Гретою, які приділяли йому досить уваги, щоб він міг почувати себе вільно. Ретерер помітив його захоплення Гортензією і, вибравши зручну хвилину, коли вони залишилися вдвох, прошепотів йому:
— Ти не дуже упадай коло цієї Гортензії Брігс. По-моєму, вона просто кокетка. Крутить і Гетлером, і іншими. Ти тільки танцюватимеш під її дудку і ніякого успіху не матимеш.
Але це чесне дружнє попередження вже не могло навести на розум Клайда. Чарування усмішки, магічна принадність і сила юності, що відчувалися в

кожному її русі,— все це зовсім запаморочило його, і він готовий був віддати і зробити все що завгодно за одну усмішку, за один погляд, за потиск руки. А перед ним була дівчина, яка не більш за метелика знала, до чого вона прагне, і тільки недавно зрозуміла, як зручно й вигідно використовувати юнаків її віку чи трохи старших, для того щоб мати всякі розваги і вбрання, які тільки захоче.

Вечірка була звичайним зборищем молоді, де бурхливо проявляється прагнення дівчат і юнаків підшукати собі пару. Кітті Кін жила в простенькому будиночку на бідній вулиці, де стояли голі грудневі дерева. Та Клайдові, раптово охопленому пристрастю до гарненького личка, все довкола здавалося яскравим, веселим і романтичним. Дівчата і юнаки, яких він зустрів там, дівчата і юнаки типу Ретерера, Хегланда, Гортензії,—все ще були для нього справжнім втіленням сили, невимушеності і самовпевненості, а він готовий був віддати душу, тільки б самому мати ці якості. Цікаво, що Клайд, хоч і нервував трохи, але завдяки новим друзям швидко призвичаївся і взяв участь у загальних веселощах.

Для нього це була нагода спостерігати, як поводяться і розважаються певного типу дівчата і юнаки, — видовище, якого він не бачив раніше, на своє щастя чи нещастя, як завгодно. Тут, наприклад, мали успіх особливо хтиві танці, і Луїза, Грета і Гортензія віддавалися їм з цілковитою безжурністю. Дехто з хлопців приніс з собою віскі в кишенькових флягах і не тільки прикладалися самі, а й частували інших — і юнаків, і навіть дівчат.

Загальна веселість від цього неабияк піднеслася, відносини між юнаками й дівчатами стали інтимніші, флірт сміливіший. Гортензія, Луїза і Грета теж брали в цьому участь. Часом спалахували сварки. І певно, тут вважалося звичайнісінькою справою, коли хлопець обіймав дівчину десь за дверима, або тримав її в себе на колінах, сидячи на стільці в якомусь затишному куточку, або напівлежав з нею на дивані, нашіптуючи інтимні і, безсумнівно, приємні їй визнання. Щоправда, Клайд жодного разу не помітив, щоб Гортензія лежала в такій позі на дивані, але й вона, як він бачив, спокійнісінько сідала на коліна до різних юнаків і перешіптувалася з ними за дверима.

І це так збентежувало і сердило його, що він вирішив більше не мати з нею нічого: вона була надто приступна, вульгарна й нерозсудлива. Щоб не здаватися менш світською й досвідченою людиною, ніж інші, Клайд куштував усі напої, які йому пропонували, поки, нарешті, не набрався невластивої для нього хоробрості і зухвалості,— тут він наважився, чи то благаючи, чи то дорікаючи, заговорити з Гортензією про її надто вільну поведінку.

— Ви кокетка, от що. Вам однаково, кому крутити голову, так?

Він сказав це, танцюючи з нею після першої години ночі. Юнак на прізвище Уілкіс грав на досить-таки розладнаному піаніно, а Гортензія з добродушним і кокетливим виразом обличчя показувала Клайдові нові па і дивилась на нього томно й весело.

— Що ви хочете сказати? Не розумію.

— Ах, не розумієте? — сказав Клайд сердито, а проте з удаваною усмішкою, якою він хотів приховати свій справжній настрій. — Я вже чув про вас. Ви всім крутите голови.

— Ось як? — вигукнула вона роздратовано. — Ну, вам я, здається, не дуже намагалася закрутити голову?

— Та ну, не гнівайтеся, — сказав він благально і разом з тим буркотливо, побоюючись її.— Я не хотів сказати нічого образливого. Адже ви дозволяєте багатьом хлопцям упадати біля вас. В усякому разі ви їм подобаєтесь.

— Ну, так, звичайно, подобаюсь. Але що ж я можу зробити?

— Та ось я що вам скажу, — хвалькувато, з завзяттям пальнув він. — Я можу витрачати на вас далеко більше, ніж будь-хто з них. У мене грошей вистачить.
Тільки за хвилину перед цим він подумав про п'ятдесят п'ять доларів, які тихенько лежали в його кишені.
— О, не знаю, — заперечила вона, дуже зацікавлена цією, так би мовити, грошовою пропозицією і водночас дуже горда своєю здатністю так запалювати мало не всіх юнаків.
Гортензія була не дуже розумна дівчина, надто легковажна й самозакохана; вона не могла спокійно пройти повз дзеркало: щоразу захоплювалася своїми очима, волоссям, шиєю, руками й практикувалася в особливо чарівних усмішках.
Крім того, Гортензія не залишалася байдужою до того, що Клайд був вродливий, хоч і дуже юний. Вона полюбляла злегка дражнити таких жовторотих. На її думку, він був дурнуватий. Але він працював у "Грін-Девідсон", добре одягався і, мабуть, як він сказав, має досить грошей, і він охоче витрачатиме їх на неї. Інші юнаки, які особливо подобалися їй, мали в своєму розпорядженні не занадто багато грошей.
— Знайдеться чимало таких, що охоче витратять на мене свої гроші!
Вона труснула головою, змахнула віями і знову всміхнулася своєю найчарівнішою усмішкою.
Клайдове обличчя відразу спохмурніло. Він був надто слабкий перед її чарами. Чоло його вкрилося зморшками, а потім знову розгладилося. Очі палали, в них було пристрасне бажання і гіркота, давня досада на життя і роздратування обійденого й ображеного. Звичайно, Гортензія сказала правду. Знайдуться люди, в яких грошей більше, ніж у нього, і які можуть більше на неї витрачати. Він смішний із своїми хвастощами, і вона глузує з нього.
Помовчавши, він додав сумно:
— Певно, ви маєте рацію. Але ніхто не любить вас так, як я!
Некорислива щирість цих слів була їй приємна. Кінець кінцем, він не такий уже поганий. Вони граціозно кружляли під звуки безугавної музики.
— О, я не завжди так фліртую, — сказала вона. — Адже тут ми всі свої, всі добре знаємо одне одного, скрізь буваємо разом. Ви не повинні осуджувати нас.
Це була тільки вправна брехня, та проте вонаі заспокоюючe вплинула на Клайда.
— Я б віддав усе на світі, щоб тільки ви краще до мене ставились, — благав він у розпачі й екстазі.— Я ніколи не бачив дівчини кращої за вас! Ви чудова! Я не тямлю себе біля вас! Давайте якось пообідаємо разом, а потім побуваємо в театрі. Гаразд? Хочете завтра ввечері або в неділю? Ці вечори в мене вільні, а всі інші я на роботі.
Вона спочатку вагалася, бо навіть тепер не була певна, що захоче продовжувати це знайомство. Адже є ще Гетлер, не кажучи вже про багатьох інших, і всі вони ревниві й уважні. Хоч Клайд і ладен витрачати на неї гроші, але, може, з ним краще не зв'язуватися. Він і зараз надто палкий, і, мабуть, з ним буде багато мороки. Але одночасно кокетство — друга натура Гортензії — не дозволяло їй відштовхнути від себе Клайда. Раптом він потрапить до рук Грети або Луїзи! І тому вона погодилася кінець кінцем зустрітися з ним наступного вівторка. Але він не повинен приходити до неї додому і не повинен проводжати її сьогодні: в неї є кому проводжати — це м-р Гетлер. А у вівторок о гпв на сьому вона буде біля готелю "Грін-Девідсон".

Він обіцяв їй обід у Фріссела, а потім вони подивляться "Корсара", музичну комедію в театрі Ліббі, за якихось два квартали від ресторану.

РОЗДІЛ XII

Яким би пошлим і буденним не здалося багатьом це знайомство, для Клайда воно було надто значущим. Досі ніколи жодна дівчина, та ще така чарівна, не обдаровувала його навіть поглядом, — так він принаймні уявляв. А тепер він зустрів вродливу дівчину, і вона так зацікавилася ним, що погодилась пообідати разом і піти до театру. Можливо, вона й справді кокетка і ні з ким не буває щирою, і мало надії, що вона так швидко подарує йому свою прихильність, але — хто знає, хто може сказати?..

Додержуючи своєї обіцянки, Гортензія справді прийшла у вівторок на ріг Чотирнадцятої і Вайандот-стріт, недалеко від "Грін-Девідсон". Клайд був такий схвильований, втішений, зраділий, що насилу зміг привести до ладу свої думки й почуття.

Намагаючись показати, що він гідний Гортензії, він з особливою уважністю подбав про свою зовнішність: напомадив волосся, надів галстук метеликом, нове шовкове кашне, шовкові носки, щоб помітнішими були яскравокоричневі черевики, куплені спеціально на цей випадок. Та коли він зустрів Гортензію, він не міг сказати, чи звернула вона на все це хоч найменшу увагу. Зрештою, її цікавила тільки власна зовнішність. До того ж — це була її звичайна хитрість-вона примусила Клайда чекати майже до сьомої години, і за цей час ним оволодів найглибший смуток. А що коли вона за ці дні втратила всяку зацікавленість ним і не хоче більше з ним зустрічатися? Що ж, тоді йому доведеться обійтися без неї. Але це було б доказом того, що він не цікавий для такої вродливої дівчини, як вона, незважаючи на свій прекрасний костюм і на всі свої гроші. Він вирішив, що його подруга, — якщо це не буде Гортензія, — неодмінно має бути вродливою. Негарна не потрібна йому. Ретереру й Хегланду нібито байдуже, чи гарні на вроду їх знайомі дівчата, але для Клайда це було страшенно важливо. На саму думку про те, щоб вдовольнитися менш привабливою дівчиною, ніж Гортензія, його ледве не нудило.

І ось він стоїть на вулиці, в півтемряві під'їзду, а навкруги сяйво вогнів, вивісок і реклам, сотні людей поспішають у всіх напрямах, і майже на всіх обличчях — думка про розваги й зустрічі, що їх чекають, а він — він один, і, можливо, зараз йому доведеться повернутися й піти кудись: обідати — один, до театру — один, і додому він повернеться один, а завтра вранці знову на роботу. Клайд уже майже вирішив, що його спіткала невдача, аж раптом недалеко в натовпі він побачив Гортензію. Вона була елегантно одягнена: в черному оксамитовому жакеті з червонястокоричневим коміром та ви-догами і в великому круглому оксамитовому капелюшку з червоною шкіряною пряжкою збоку. Її щоки й губи були злегка підфарбовані. Очі блищали. І, як завжди, вона була, видимо, дуже задоволена з себе.

— Хелло, я спізнилася, так? Але я ніяк не могла встигнути вчасно. Розумієте, я забула, що обіцяла' побачитися з одним хлопчиною, — це мій друг, теж чудовий хлопчик, — і тільки о шостій годині згадала, що в мене два запрошення. Вийшло так неприємно. Мені треба було попередити когось із вас. Я вже хотіла подзвонити вам і домовитися на інший вечір, та згадала, що вас немає на роботі після шостої. Том ніколи не затримується після шостої. А Чарлі завжди на роботі до пів на сьому, а часом навіть пізніше, і він дуже милий хлопчик — ніколи не сердиться, й не бурчить. Він теж хотів сьогодні повести мене до ресторану і потім у театр. Він працює в тютюновому кіоску в "Орфії". Ну, от, я подзвонила йому. Він був не такий уже задоволений. Але я сказала, що ми знайдемо інший вечір для зустрічі.

Ну, що ж, ви радієте? Ви розумієте, що заради вас я зробила прикрість Чарлі, такому гарному хлопчикові?
Вона помітила тривожний, ревнивий і водночас боязкий вираз, що промайнув в очах Клайда, поки вона говорила про іншого юнака. Думка про те, що можна примусити його ревнувати, захопила Гортензію. Вона зрозуміла, що остаточно підкорила його. І вона труснула головою і посміхнулася, йдучи з ним у ногу.
— Аякже, так люб'язно з вашого боку, що ви прийшли.
Клайд примусив себе промовити це, хоча від її слів про Чарлі, "чудового хлопчика", у нього стислось і горло і серце. Ну, хіба зможе він утримати таку вродливу і таку свавільну дівчину!
— А у вас сьогодні шикарний вигляд, — продовжував він, примушуючи себе підтримувати розмову і сам трохи дивуючись, що це йому вдається. — Вам до лиця такий капелюшок, і жакет теж.
Він, не відриваючись, дивився на неї, і в очах його світилося захоплення і жадібна, голодна пристрасть. Він хотів би поцілувати її просто в губи, але не зважувався тут, на вулиці, та й ніде поки що не наважився б.
— Не дивно, що у вас стільки запрошень. Ви така вродлива!.. Хочете приколоти до жакета троянди?
В цю хвилину вони проходили повз магазин квітів, і Клайд подумав, що добре було б подарувати їй квіти. Він чув від Хегланда що жінки люблять чоловіків, які роблять їм подарунки.
— Так, звичайно, від троянд я не відмовлюсь, — відповіла вона, входячи в магазин. — Або, мабуть, краще букетик фіалок. Вони такі гарні. І вони, здається, більш пасуватимуть до мого жакета.
Їй сподобалося, що Клайд подумав про квіти. І він говорив їй такі приємні речі. Одночасно вона була впевнена, що Клайд дуже мало знає дівчат, а може, і зовсім не знає. А вона віддавала перевагу чоловікам і юнакам більш досвідченим, які не так би легко підкорялись їй, яких було б не так легко втримати. Проте вона не могла не думати, що Клайд чимсь кращий за чоловіків, до яких вона звикла, тонший, благородніший. І тому, незважаючи на всю його незграбність (з її точки зору), вона готова була залишити його біля себе і подивитись, як він буде поводитися далі.
— Оці шикарні! — гукнула вона, вибравши досить великий букет фіалок і прикладаючи їх до жакета. — Ці мені подобаються!
І поки Клайд розплачувався, вона крутилася перед дзеркалом, приколюючи фіалки, як їй подобалось. Нарешті, задоволена ефектом, вона обернулась до Клайда з вигуком:
— Ну от, я готова! — і взяла його під руку.
Клайд, неабияк наляканий її розв'язними манерами, не знав, що сказати. Але даремно він тривожився, — Гортензія була цілком захоплена власною особою.
— Ну, скажу я вам, і тиждень був у мене! Щовечора танці. Поверталась додому о третій годині. А в неділю танцювала майже до ранку. Так, скажу я вам, останній вечір був найважчим. Ви були коли-небудь у Беркета? Це біля перевозу Гіффорда, знаєте? Дуже модне місце, надзвичайне, трохи далі "Біг-Блю" на Тридцять дев'ятій вулиці. Влітку дансинг, а взимку тут же ковзанка і можна танцювати на льоду. І дуже гарний маленький оркестр.
Клайд милувався грою її губів, блиском очей і жвавістю жестів, дуже мало задумуючись над тим, що саме вона говорить.
— З нами був Уоллес Трон… Ну й хлопчина! Коли ми почали їсти морозиво, він пішов у кухню, вимазав обличчя сажею, взяв у офіціанта куртку й фартуха і почав нам прислужувати. Смішний хлопчина! А які фокуси виробляв він з тарілками й ложками.
Клайд зітхнув: він аж ніяк не відзначався такими талантами, як цей Трон.

— А потім, у понеділок вранці, ми всі повернулися додому близько четвертої години, а о сьомій мені вже треба вставати. Я була як варена риба. Мене б звільнили, якби не добрий народ у магазині і не містер Бек. Це, знаєте, завідуючий у моєму відділі. Правду кажучи, я його так мучу, бідолаху. В магазині я роблю, що хочу. Одного разу я дуже спізнилася після сніданку; подруга взяла мою картку й відбила замість мене час на контрольному годиннику, розумієте? А тут увійшов містер Бек і побачив її. А пізніше, вже години о другій, він каже мені: "Послухайте, міс Брігс (він завжди називає мене міс Брігс; я не дозволяю називати себе інакше. Коли б я дозволила, він ще став би допускати вольності). Цей номер не пройде — передавати картку. Треба кинути ці штучки". А я тільки розсміялася. Він іноді так бурчить на нас! Але я все ж таки поставила його на місце. Він, розумієте, не зовсім байдужий до мене — хто-хто, а він мене нізащо на світі не звільнить. Я й кажу йому: "Послухайте, містер Бек, ви зі мною не розмовляйте таким тоном. Я не часто спізнююсь, у мене немає такої звички. І потім я можу знайти собі й іншу роботу в Канзас-Сіті. Якщо вже так повелося, що тільки я іноді спізнюсь, як відразу починаються розмови, — так, будь ласка, звільняйте мене і все". Не могла ж я дозволити, щоб він говорив зі мною таким тоном. Як я думала, так і вийшло — він одразу здався. Тільки сказав: "Ну, одна-ново, я попередив вас. Другим разом вас може побачити містер Тірні, і тоді ви спробуєте, як воно служити в іншому місці". Звичайно, він сказав усе це заради сміху і знав, що я теж жартую. Я зареготала. А через дві хвилини він сміявся з містером Скоттом, я бачила. Але, чорти б його брали, я іноді викидаю там штучки!
Нарешті вони підійшли до ресторану Фріссела, і Клайд полегшено зітхнув. Уперше в житті він міг пишатися тим, що частує дівчину в такому шикарному місці. Тепер він таки дечого домігся. У нього — справжній роман! Гортензія так високо цінувала себе, так настійно підкреслювала свої приятельські відносини з багатьма дівчатами та хлопцями, які весело проводили час, що Клайдові здавалося, ніби досі він зовсім і не жив… Він швидко пригадував, про що вона розповідала: Беркет, ковзани і танці на льоду… Уоллес Трон… молодий продавець з тютюнового кіоска, з яким вона повинна була зустрітися сьогодні… містер Бек, її начальник у магазині, такий закоханий, що не в силі звільнити її. І Клайд дивився, як вона, зовсім не турбуючись про стан його гаманця, замовляє обід до смаку собі, і милувався її обличчям, постаттю, формою кисті, по якій можна здогадатись про витонченість і красу всієї руки, високими, цілком сформованими грудьми, вигином брів, ніжною округлістю щік і підборіддя. І крім того, щось в її м'якому, вкрадливому голосі приваблювало і хвилювало Клайда. Він був захоплений. От якби така дівчина могла належати йому!
А вона й тут, як на вулиці, продовжувала гомоніти про себе, і на неї, очевидно, не справляло ніякого враження^ що вона обідає в такому місці, яке Клайдові здавалося зовсім надзвичайним. В ті хвилини, коли Гортензія не видивлялася в дзеркало, вона вивчала меню й вибирала, що їй подобається: молода баранина в м'ятному желе… ні, омлет вона не любить і ростбіф теж… Ах, ось що: філе-міньйон з грибами… Кінець кінцем вона додала до цього селери і цвітної капусти. І їй хотілося б коктейлю. Так, так, Клайд чув від Хегланда, що обід нічого не вартий без маленької випивки, і тому нерішуче запропонував коктейль. А Гортензія, випивши коктейль, потім другий, стала ще жвавішою, веселішою і більш балакучою, ніж до того.
Але Клайд помітив, що вона й далі продовжує ставитись до нього трохи нещиро, байдуже. Коли він несміливо спробував перевести розмову на їхні відносини, на своє почуття до неї, з'ясувати, чи не закохана вона в когось іншого, дівчина уривала його, заявляючи, що їй подобаються всі хлопці, всі

однаково. Вони всі такі милі, такі уважні до неї. Та так і повинно бути! Інакше вона не буде підтримувати з ними знайомство. Тоді вони їй ні до чого. Її жваві очі виблискували, і вона задирливо стріпувала головою.
І Клайд був зачарований усім цим. Її жести, пози, гримаски, всі її рухи були хтивими і багато обіцяли. Здавалось, їй подобалось дражнити, обіцяти, вдавати, що вона ладна здатись, а потім відмовлятися від усіх обіцянок, прикидаючись цнотливо-стриманою, наче в неї і на думці не було того, що їй приписували.
Клайда збуджувало і кидало в дрож уже тільки те, що вона була тут, поруч. Це була мука, але солодка мука. Йому було боляче від думок про те, як це було б чудово, коли б Гортензія дозволила йому обняти її, поцілувати, навіть укусити. Притулитись губами до її губів. Задушити її поцілунками й пестощами! Часом вона кидала на нього навмисне млосний погляд, і він відчував болісну слабкість, до запаморочення. Клайд мріяв тільки про одне: що коли-небудь наполегливим упаданням або грошима він примусить її полюбити його.
Але й після того, як вони побували в театрі, а потім він доставив її додому, Клайд анітрохи не досягнув помітного успіху. Гортензія мало цікавилась Клайдом, тому вона під час вистави "Корсара" в театрі Ліббі з щирим захопленням стежила за спектаклем, говорила тільки про п'єси, які бачила раніше, висловлювала свою думку про акторів і актрис, пригадувала, хто саме з поклонників водив її на ту чи іншу виставу. І Клайд, замість того, щоб змагатися з нею в дотепності і висловлювати власні міркування, змушений був тільки підтакувати їй.
А вона весь час думала про здобуту нею нову перемогу. І тому що вона давно вже перестала бути доброчесною і зрозуміла, що в нього є якісь гроші і він готовий витрачати їх на неї, вона вирішила, що буде в міру милою з ним — якраз настільки, щоб удержати його, не більше. Тим часом вона, за своїм звичаєм, буде якнайбільше розважатися з іншими, а Клайда примусить купувати їй різні речі і проводити з нею ті вечори, коли в неї не буде інших досить цікавих запрошень.

РОЗДІЛ XIII

Так тривало принаймні чотири місяці. Після того першого вечора Клайд значну частину свого вільного часу присвячував Гортензії, намагаючись зацікавити її в такій мірі, в якій вона, певно, цікавилась іншими юнаками. І все-таки він не міг би сказати, чи здатна вона: по-справжньому бути прихильною до когось одного, але й не міг повірити, щоб у неї були з усіма тільки безневинні товариські взаємини. Проте вона була така спокуслива, що він божеволів: якщо його найгірші підозри справедливі, може, кінець кінцем вона буде прихильна й до нього. Він так очманів від тієї хтивої атмосфери, що оповивала Гортензію, від її мінливості, бажання, яким виразно були пройняті її жести, настрої, голос, манера одягатися, що не міг мати й на думці відмовитись від неї.
Одно слово, він безглуздо бігав за нею. А вона, дивлячись на це, не підпускала його близько, часом уникала, примушувала його вдовольнятися мізерними крихтами своєї уваги і поряд з тим розповідала йому про всі подробиці своїх розваг в товаристві інших хлопців. Він відчував, що більше не в силі отак бігати за нею, і, розлютований, давав собі слово ніколи з нею не зустрічатися. Справді, адже нічого доброго в нього з нею не вийде. Але під час нового побачення,
Спостерігаючи ту ж холодну байдужість у кожному її слові і в кожному вчинку, він втрачав мужність і не мав сили розірвати свої пута.
А проте вона не соромилась казати йому, що саме з речей їй потрібно і що вона хотіла б мати; спочатку це були дрібнички: новий пушок для пудри,

губна помада, коробка пудри чи флакон духів. Потім вона посміливішала і в різний час, з різного приводу говорила' Клайдові про сумки, блузки, туфельки, панчохи, капелюх, які вона з радістю купила б, якби мала гроші; і при цьому не йшла на поступки, відбуваючись хвилинними, без бажання, ласками, інколи з млосним виглядом дозволяючи себе обняти; ця млосність багато обіцяла, але обіцяне ніколи не збувалося. І Клайд, щоб здобути її прихильність і довір'я, купував усі ці речі, хоч іноді, в зв'язку з тим, що відбувалося у нього в сім'ї, ці витрати були йому не під силу. Проте на кінець четвертого місяця він став розуміти, що надто мало пройшов уперед: прихильність Гортензії була така ж далека від нього зараз, як і на початку їх знайомства. Словом, він жив у гарячковій, болючій гонитві за нею без будь-якої певної надії на винагороду.

А тим часом у домі Гріфітсів по-старому панували органічно притаманні всім членам цієї родини роздратованість і пригніченість. Після зникнення Ести почався період смутку, який тривав і досі. Для Клайда становище ускладнювалось таємничістю, що боляче дражнила, більше того — роздратовувала, бо ж ніякі батьки не могли б виявити таку вимогливість, як Гріфітси, в тих випадках, коли в сім'ї відбувалося що-небудь зв'язане з справами статевих взаємин. І особливо це стосувалося таємниці, яка вже певний час оточувала Есту. Вона втекла. І не повернулася. І, скільки знали Клайд і інші діти, від неї не було ніяких звісток. Проте Клайд помітив, що після перших тижнів її відсутності, коли мати й батько надзвичайно стривожились, завдаючи собі муки питаннями — де вона і чому не пише, вони раптом перестали хвилюватись і ніби помирилися з тим, що сталося: принаймні їм уже не так було тяжко від того становища, яке спершу здавалося цілком безнадійним. Він не міг цього зрозуміти. Зміна була надто помітна, і проте ніхто не сказав жодного слова на пояснення. Трохи пізніше Клайд помітив, що мати з кимось листується, а це бувало не часто: в неї майже не було знайомств і ділових зв'язків, і листи вона одержувала чи писала дуже рідко.

Одного разу, незабаром після того, як Клайд почав працювати в готелі "Грін-Девідсон", він прийшов додому раніш, ніж звичайно, і застав матір, що схилилася над листом, мабуть, щойно одержаним і дуже важливим для неї. І, видимо, він був зв'язаний з чимось, що треба було приховувати, бо при появі Клайда мати враз припинила читання, поквапно й нервово підвелася і відклала листа, нічого не пояснюючи. Та Клайд чомусь, може, чуттям — зрозумів, що цей лист від Ести. Він не був певний. Він стояв далеко і не міг упізнати почерку. Та як би там не було, мати й потім не сказала йому нічого про цей лист. Вираз її обличчя промовляв, що вона не бажає чути розпитувань, і стільки стриманості було в їх відносинах, що Клайдові не спало й на думку розпитувати. Він просто здивувався, а потім майже забув про цей випадок.

Через місяць чи трохи більше, коли він уже досить призвичаївся до роботи в готелі і почав цікавитися Гортензією Брігс, мати раптом звернулась до нього з дуже дивним питанням. Одного разу, коли він тільки повернувся з роботи, вона покликала його до залу місії. Не пояснюючи, нащо їй це потрібно, і не кажучи прямо, що тепер Клайд, на її думку, якоюсь мірою в силі їй допомогти, мати сказала, пильно і з хвилюванням дивлячись на нього:

— Клайд, ти не знаєш, як би мені зараз дістати сто доларів?

Клайд був такий здивований, що ледве міг повірити, що це йому не причулося: всього кілька тижнів тому заговорити з ним про суму більшу, ніж чотири-п'ять доларів, було б цілковитим безглуздям. Мати знала це. А тепер вона зверталась до нього, ніби підозріваючи, що він може дістати для неї

такі великі гроші. І правильно, адже його одяг і весь його вигляд свідчили, що для нього настали кращі дні.
Насамперед він подумав про одне: звичайно, мати помітила, як він одягнений і яке провадить життя, і прийшла до висновку, що він обманює її щодо розмірів свого заробітку. І почасти це було вірно; але поведінка Клайда останнім часом так змінилася, що матері теж довелося змінити своє поводження з ним: вона тепер сумнівалася, чи пощастить їй надалі зберегти свою владу над ним. Останнім часом — відтоді, як він почав працювати на новій посаді — їй чомусь здавалося, що він став більш розсудливим, впевненим у собі, менш піддавався сумнівам і мав намір жити по-своєму й сам за себе відповідати. Це неабияк тривожило її, але, з другого боку, подобалось їй. Вразлива й неспокійна Клайдова вдача завжди була загад* кою для матері, і бачити його, нарешті, самостійним — це вже чи-мало; правда, спостерігаючи, яким він стає франтом, вона часом тривожилась і, не розуміючи, питала себе, в якому товаристві він буває. Та оскільки робота в готелі забирала в нього так багато часу, а весь свій заробіток він, очевидно, витрачав на одяг, вона вважала, що не має підстав нарікати. Ще одно побоювання іноді виникало в неї: чи не поводиться він занадто егоїстично, чи не занадто клопочеться про своє благополуччя. Але, знаючи, як довго він не мав жодних втіх у житті, вона не могла тепер дуже суворо осуджувати його за бажання розважитися.
Клайд дивився на матір, не зовсім розуміючи її справжні наміри.
— Але де ж я дістану сто доларів, мамо! — вигукнув він.
В думці він уже бачив, як внаслідок ось таких нечуваних і незрозумілих вимог вичерпується щойно здобуте ним джерело багатства, і на його обличчі відбилися засмучення й недовір'я.
— Я і не думала, що ти можеш дістати для мене всю цю суму, — делікатно відповіла м-с Гріфітс. — У мене є план, я маю надію сама дістати більшу частину грошей. Я тільки хочу, щоб ти порадив мені, як здобути решту. Я не хотіла б звертатися до твого батька, якщо цього можна уникнути, а ти стаєш уже досить дорослим, щоб трохи допомогти мені.— Вона з зацікавленням і схваленням дивилась на Клайда. — Батько не сильний у ділових питаннях, — провадила вона далі,— і в нього й без того багато клопоту.
Вона втомлено провела широкою долонею по чолу; Клайд бачив, що вона потрапила в дуже скрутне становище, і йому стало шкода її, хоч він і не знав, в чому річ. До того ж, попри все своє небажання розлучитися з грошима, в ньому заговорила цікавість: для чого все це? Сто доларів! Оце номер!
— Я тобі скажу, який у мене план, — після паузи додала мати. — Мені конче потрібні сто доларів, але я не можу зараз сказати тобі, та й нікому іншому, на що, і ти мене не питай. Ось тут, у столі, старий золотий годинник батька і мій золотий перстень та булавка. Коли їх продати чи заставити, за все повинні дати двадцять п'ять доларів, не менше. Крім того, є ще мої срібні ножі й виделки, і срібне блюдо, і глек. (Клайд добре знав ці сувеніри). Саме це блюдо коштує двадцять п'ять доларів. Я гадаю, за них теж дадуть доларів двадцять чи двадцять п'ять. Коли б ти знайшов десь недалеко від твого готелю хороший ломбард і заставив би все це, і коли б потім ти деякий час давав мені зайвих п'ять доларів щотижня… (Обличчя Клайда витяг-лося.) Я могла б попросити одного мого друга, — ти знаєш, містера Мерча, який буває тут, — позичити мені стільки, скільки невистачить до ста, а потім я зможу повертати йому з тих грошей, які ти мені даватимеш. І в мене самої є ще доларів десять.
Вона подивилась на Клайда так, немов хотіла сказати: "Сподіваюся, ти мене не залишиш у біді", — і Клайд полагіднішав, хоч усе це й означало, що

тепер він не зможе, як розраховував, витрачати на себе весь свій заробіток. Він погодився віднести речі до ломбарду і давати матері на п'ять доларів більше до того часу, поки не буде сплачений борг. І проте він не міг перебороти мимовільне роздратування. Зовсім недавно він почав заробляти пристойно — і ось мати вимагає дедалі більше й більше. Уже десять доларів щотижня! Завжди в них щось не гаразд, думав Клайд, завжди їм щось потрібно, і немає ніякої певності, що потім не буде ще нових вимог.

Він узяв речі, поніс їх до найсолідніщого ломбарду, який тільки міг знайти, і взяв запропоновані йому за все сорок п'ять доларів. Отже, з десятьма доларами матері виходить п'ятдесят п'ять, ще сорок п'ять вона позичить у містера Мерча — і буде сто. Це означає, що протягом дев'яти тижнів йому доведеться віддавати їй по десять доларів замість п'яти. Тепер, коли йому так хотілося жити зовсім інакше, ніж до того, добре одягатися і не відмовляти собі в деяких розвагах, це відкриття дуже мало тішило його. Проте він вирішив виконати просьбу матері. Кінець кінцем він їй дечим зобов'язаний. Вона в минулому багато чим жертвувала заради нього й інших дітей, і він не зважувався бути надто великим егоїстом. Це не було б порядністю.

І ще одна думка вперто наверталася йому: коли мати й батько будуть розраховувати на його грошову допомогу, вони почнуть більше зважати на нього. Насамперед йому повинні дозволити пізно повертатись додому вечорами. До того ж він одягався за свій рахунок і харчувався в готелі,— а це, як він розумів, значно скорочувало витрати батьків.

Проте скоро перед Клайдом постала нова проблема. Ось як це було. Незабаром після історії з шуканням ста доларів Клайд випадково зустрів матір на Монтроз-стріт, одній з найбідніших вулиць міста; вона простяглась на північ від вулиці Бікел, де жили Гріфітси, і являла собою просто два ряди дерев'яних двоповерхових будиночків: тут здавалися квартири без меблів. Навіть Гріфітси, при всій своїй убогості, вважали б приниженням оселитися на цій вулиці. Мати зійшла з ганку одного з будиночків, не такого ветхого, як інші; у вікні нижнього поверху впадала в око табличка: "Мебльовані кімнати". Потім, не оглядаючись і не помічаючи Клайда, який ішов другою стороною вулиці, вона1 пішла до іншого такого ж будинку, за кілька кроків від першого: тут теж була виставлена об'ява про ви-наймання мебльованих кімнат. Мати уважно оглянула, будинок, потім піднялася на ганок і подзвонила.

Клайдові спочатку здалося, що мати розшукує когось, не знаючи точно адреси. Але, перейшовши вулицю якраз у ту хвилину, коли господарка відчинила двері, він почув, як мати спитала:

— У вас є вільна кімната?

— Є,— була відповідь.

— З ванною?

— Ні, але ванна є на другому поверсі.

— Яка ціна?

— Чотири долари на тиждень.

— Можна подивитись?

— Будь ласка, ввійдіть.

М-с Гріфітс немовби вагалась. А Клайд у цей час стояв унизу, за кілька кроків від неї, і дивився вгору, чекаючи, коли вона обернеться і впізнає його. Та вона ввійшла в дім, не обернувшись. Клайд з цікавістю дивився їй услід. Зрозуміло, тут немає нічого незвичайного, — мабуть, мати шукає кімнату для якої-небудь дівчини… але чому шукає тут, на цій вулиці? Звичайно вона в таких випадках зверталася до "Армії Спасіння" або

"Християнської асоціації молодих дівчат". Першим його бажанням було почекати її й розпитатися, що вона тут робила, та він мав ще декілька своїх власних справ і пішов.
Увечері, зайшовши додому переодягтися, він застав матір у кухні.
— А я бачив тебе сьогодні вранці на Монтроз-стріт, мамо, — сказав він.
— Так? — трохи помовчавши, сказала м-с Гріфітс; Клайд помітив, що вона здригнулася, немов його слова застигли її зненацька. Продовжуючи чистити й далі картоплю, вона допитливо подивилась на сина.
— Ну, то що? — додала вона спокійно, але враз почервоніла, чого з нею ніколи не бувало при розмовах із сином. І, звичайно, ЇЇ хвилювання й переляк дуже зацікавили Клайда.
— Ти зайшла до одного будинку, — мабуть, шукала кімнату для когось, — сказав він, уважно дивлячись на матір.
— Так, — відповіла м-с Гріфітс тепер уже досить просто. — Мені потрібна кімната для однієї людини, — вона хвора, і в неї не дуже багато грошей. Але потрібну кімнату не так легко знайти.
Вона одвернулася, наче не хотіла більше говорити на цю тему, але Клайд все-таки не втримався і додав:
— Ну, Монтроз-стріт не така вулиця, щоб наймати там кімнату.
Робота в "Грін-Девідсон" швидко навчила його зовсім інакше думати про те, де і як повинна жити людина. Мати нічого не відповіла, і він пішов до своєї кімнати переодягатися.
Приблизно через місяць, ідучи пізно ввечері по Міссурі авеню, Клайд знову неподалеку побачив матір, що йшла йому назустріч. При світлі з вікна якоїсь крамнички, — такі маленькі крамнички були розташовані тут вздовж усієї вулиці,—Клайд побачив у руках матері досить важкий старомодний саквояж, який давним-давно лежав удома без будь-якого вжитку. Несподівано вона спинилася (тому що помітила його, — як вирішив потім Клайд) і швидко увійшла до під'їзду триповерхового кам'яного будинку. Коли ж Клайд підійшов до цього будинку, двері його були щільно зачинені. Відчинивши їх, він побачив погано освітлені сходи; певно, мати піднялася ними. Проте він не став обслідувати далі: не був певен, що його здогади правильні — може, вона зайшла сюди просто навідати кого-небудь, — усе відбулося надто швидко. Але, зачекавши поблизу на розі, він, нарешті, побачив, як вона вийшла. З дедалі більшою цікавістю Клайд стежив, як вона обережно розглядалася, перш ніж піти далі. Це спрямувало його на думку, що вона, мабуть, ховається від нього. Але чому?
Клайда так вразила дивна поведінка матері, що він був готовий піти за нею слідом. Але потім вирішив, що коли вона не хоче, щоб він знав про її справи, мабуть, краще не втручатися. Одночасно її насторожені рухи викликали в ньому гостру цікавість. Чому мати не хотіла, щоб він бачив, як вона кудись іде з саквояжем? Ухилятися й щось приховувати було невластиво її вдачі (всупереч його власній). Майже враз він у думках зв'язав цю зустріч з іншою, біля мебльованих кімнат на Монтроз-стріт, і з тим випадком, коли він застав її за читанням листа, і з її зусиллями дістати сто доларів, які раптом стали їй потрібні. Куди ж вона ходила? Що приховувала?
Міркуючи над цим, він не міг вирішити, чи справді все це якось зв'язане з ним чи кимось іще з сім'ї. Але приблизно за тиждень, ідучи Одинадцятою вулицею, він раптом побачив Есту або принаймні дівчину, надзвичайно подібну до неї: така ж на зріст, з такою ж ходою; Клайдові здалося тільки, що вона старша за сестру. Але вона так швидко пройшла й зникла в натовпі, що він не міг перевірити, чи справді це була Еста. Це було лише хвилинне видіння — таке яскраве, що він повернувся й кинувся слідом, але вона вже

зникла. Проте він був переконаний, що не помилився, і тому відразу пішов додому. Знайшовши матір у місії, він розповів їй, що бачив Есту. Вона повернулася до Канзас-Сіті, Клайд ладен заприсягтися. Він бачив її на Одинадцятій, недалеко від Балтімор-стріт. Мати нічого не знає?
І тут Клайд з подивом побачив, що мати сприйняла цю звістку не так, як він чекав. У ньому самому раптове зникнення, а тепер раптова поява Ести викликали суміш здивування й радості, цікавості і співчуття. Може, сто доларів матері були потрібні для того, щоб повернути Есту? Клайд не міг би пояснити, звідки в нього виникла ця думка. Він не знав, що й думати. Але якщо так, то чому ж Еста не зайшла додому, хоч би для того, щоб сім'я знала про її приїзд?
Він чекав, що мати буде так само здивована й спантеличена, як і він, і поспішить розпитати його про подробиці. Замість цього вона здавалася явно збентеженою, застигнутою зненацька, немов почула' щось уже відоме їй, і тепер не знала до ладу, як їй повестися.
— Ти бачив її? Де? На Одинадцятій вулиці? Щойно? От дивно! Треба сказати про це Ейсі. Дивно, що вона не приходить сюди, якщо вона повернулася.
Але в очах її Клайд побачив не подив, а замішання й тривогу. Її рот, як завжди, коли вона була збентежена й розстроєна, робив дивні порухи, — здригалися не тільки губи, а й уся щелепа.
— Ось так так! — додала вона помовчавши. — Дивно. Може, це була просто якась дівчина, схожа на Есту?
Та Клайд, скоса стежачи за матір'ю, не міг повірити її удаваному здивуванню. Незабаром прийшов Ейса, і Клайд, лагодячись іти до готелю, чув, що вони говорили про цю новину якось байдуже, без будь-якого зацікавлення, ніби ця подія не була такою разючою, якою здавалася Клайдові. Його так і не покликали розповісти про подробиці.
Потім, наче навмисне для того, щоб він міг розгадати цю таємницю, мати зустрілася йому якось на Спрус-стріт; вона несла невеликого кошика. Від недавнього часу він помітив, що вона щодня вранці і ввечері почала кудись ходити з дому. Цього разу, задовго до того, як мати могла побачити його, він помітив її характерну кремезну постать у незмінному старому коричневому пальті і завернув за ріг; заховавшись за газетним кіоском, він почекав, поки вона пройде, а потім пішов слідом, тримаючись віддалік за півквартапу. Вона йшла все далі, вздовж дуже старих будинків — колишніх особняків, де тепер наймалися дешеві мебльовані кімнати, і Клайд побачив, як вона підійшла до одного з цих будинків і зникла за дверима, але перед тим пильно озирнулася довкола.
Коли мати зникла в під'їзді, Клайд підійшов ближче і з цікавістю оглянув будинок. Що їй тут робити? До кого вона ходить? Йому було б важко пояснити свою невгамовну цікавість. Але з того часу, як йому здалося, ніби він бачив Есту, в нього з'явилося неви-разне почуття, що все це має бути зв'язане з нею: листи, сто доларів, мебльовані кімнати на Монтроз-стріт.
На розі, навскоси від будинку, стояло велике дерево, з якого зимовий вітер давно позривав усе листя, і поряд, майже впритул до широкого стовбура, — телеграфний стовп. Клайд сховався за ним і з цього спостережного пункту, сам залишаючись непоміченим, міг стежити за вікнами будинку. І ось в одному з вікон другого поверху він побачив матір, яка ходила по кімнаті, наче у себе вдома, а за хвилину на свій подив побачив Есту: вона підійшла до одного з двох вікон кімнати і поклала на підвіконня якийсь пакунок. На ній було світле домашнє плаття або світла хустка на плечах. Цього разу не можна було помилитися. Клайд здригнувся, зрозумівши, що це й справді Еста і з нею мати. Але що вона таке зробила? Через що їй довелося повернутися й

чому вона тепер ховається? Може, її чоловік, з яким вона втекла, покинув її?
Його так мучила цікавість, що він вирішив почекати, поки не піде звідси мати, а потім побачитися з Естою. Йому так хотілося знову побачити її й довідатися, що за таємниця… Він чекав і думаз про те, як він завжди любив Есту і як дивно, що вона так таємниче ховається тут.
За годину мати вийшла з дому; її кошик, видимо, був порожній, — вона зовсім легко тримала його в руці. І так само, як і перше, вона обережно оглянулася, і на обличчі її застиг той же упертий і все-таки заклопотаний вираз: суміш непохитної віри і тривожного сумніву.
Клайд бачив, як вона пішла в напрямі до місії, і проводжав її очима. Тоді він повернувся і ввійшов у будинок. Як він і думав, це були мебльовані кімнати: на багатьох дверях висіли таблички з прізвищами мешканців. Клайд заздалегідь визначив, де саме кімната Ести, і тепер прямо підійшов до дверей і постукав. Зсередини прозвучали легкі кроки, і після хвилинної затримки, — певно, потрібні були якісь квапливі заходи, — двері трохи прочинилися, і виглянула Еста. В першу секунду вона недовірливо подивилась на Клайда, потім здивовано вигукнула й трохи зніяковіла; настороженість зникла: Еста зрозуміла, що перед нею справді Клайд, і широко відчинила двері.
— Клайд, ти? Як ти відшукав мене? А я щойно думала про тебе!
Клайд обняв і поцілував її. Він відразу з прикрістю й жалем помітив, що вона дуже змінилася: похудішала, зблідла, очі позападали, а одягнена була не краще, ніж перед втечею. Вона явно була чимось схвильована й пригнічена. Клайд питав себе, де ж її чоловік? Чому його тут немає? Куди він подівся?
Клайд бачив, що Еста рада зустрічі з ним, але разом з тим він помітив у її вигляді збентеження і невпевненість. Губи її розтулилися, готові всміхнутися до нього й вимовити слова привіту, та по очах було видно, що вона намагається розв'язати якесь нелегке завдання.
— Я не чекала, що ти прийдеш, — швидко додала вона, коли він перестав її обіймати. — Ти не бачив… — вона спинилася на півслові, явно не бажаючи проговоритися.
— Так, звичайно, я бачив маму, — сказав він. — Тому я і довідався, що ти тут. Я бачив, як вона вийшла тільки що, і потім побачив тебе у вікні (він не признався, що простежив, як мати прийшла сюди, і підстерігав її близько години). Але коли ж ти повернулась? — продовжував він. — Чому ти нікому з нас не давала про себе знати? Дивися, це просто значить задирати носа: зникла на стільки часу і нікому ані звука! Все-таки ти могла б написати мені два слова. Адже ми завжди чудово ладнали одно з одним, правда ж?
Він дивився весело, наполегливо, з цікавістю. Сестра намагалась уникнути відповіді і не знала, що їй думати і що говорити. Нарешті вона сказала:
— А я не могла зрозуміти, хто це стукає. У мене тут ніхто не буває. Але як ти мило виглядаєш, Клайд! У тебе прекрасний костюм. І ти дуже виріс. Мама сказала мені, що ти працюєш в готелі "Грін-Девідсон".
Вона захоплено дивилась на нього, і Клайд був дуже зворушений її увагою. Але одночасно він продовжував думати про становище Ести. Він уперто розглядав її обличчя, очі, похуділу постать. Глянувши ще раз на її талію і змарніле обличчя, він ясно зрозумів, що з нею щось не гаразд. Вона жде дитини. І він подумав: де ж її муж, та людина, з якою сестра втекла? В своїй першій записці вона повідомляла, за словами матері, що одружується. Однак тепер він ясно розумів, що вона не одружилась. Вона покинута, залишена, в цій жалюгідній кімнаті, самотня. Він бачив це, почував, розумів.

І тоді ж він подумав, що це — типовий випадок з життя його сім'ї! Ось він щойно починає жити самостійно, намагається чогось досягнути, вийти в люди і приємно проводити час. І Еста теж зробила таку спробу: вона теж намагалася досягти чогось кращого, — і ось чим усе це закінчилося! Він відчув сум і образу.
— Давно ти повернулася, Еста? — повторив він нерішуче, не знаючи, гіро що говорити.
Він почав розуміти, що коли Еста опинилася в такому становищі, зустріч з нею загрожує йому новими витратами, хвилюваннями і прикростями, — і майже шкодував, що виявив таку цікавість. Нащо було йому йти сюди? Тепер, звичайно, доведеться допомогти.
— Недавно, Клайд, здається, близько місяця, не більше.
— Я так і думав: я бачив тебе з місяць тому на розі Одинадцятої і Балтімор-стріт. Так? Звичайно, це була ти, — додав він уже не так весело; цю зміну в його тоні враз помітила Еста. Вона кивнула, підтверджуючи його слова. — Я був певен, що це ти. Я відразу сказав мамі, але вона, мабуть, не погодилася зі мною. А втім, вона зовсім не так здивувалась, як я думав. Тепер я розумію, чому. Вона поводилася так, наче не хотіла, щоб я говорив з нею про це. Але я знав, що не помилився.
Він подивився на сестру, гордий своєю проникливістю, і замовк, не знаючи, про що говорити далі, і не цілком певний, чи був який-небудь смисл і значення в тому, що він уже сказав. Навряд чи могло це допомогти Есті.
І вона теж не знала, як бути: промовчати про свій стан чи признатися в усьому. Треба щось сказати, — адже Клайд і сам може зрозуміти, яке жахливе її становище. їй тяжко було витримувати його допитливий погляд. І думаючи не стільки про матір, скільки про те, щоб самій якось вийти з скрутного становища, вона, нарешті, сказала:
— Бідна мама! Ти повинен зрозуміти її, Клайд. Вона просто не знає, що робити. Звичайно, це я все винна. Якби я не втекла, я б не завдала їй усього цього клопоту. Вона не звикла мати справу з такими речами, і їй так важко живеться…
Еста раптом повернулася спиною до брата; плечі її здригалися. Вона низько опустила голову й закрила обличчя руками, і Клайд зрозумів, що вона беззвучно плаче.
— Ну, що це ти, сестрице! — вигукнув Клайд, підходячи ближче; в цю хвилину він відчував безмежний жаль до Ести. — Що тобі? Чому ти плачеш? Хіба той, з ким ти виїхала звідси, не одружився з тобою?
Вона похитала головою й заридала ще дужче. І враз Клайд зрозумів усе психологічне, громадське і біологічне значення того, що сталося з його сестрою. Її спіткало горе, вона вагітна, без грошей і без чоловіка. От чому мати шукала кімнату, от чому пробувала позичити в нього сто доларів! Вона соромилася Ести й її становища, соромилась не тільки того, що подумають сторонні люди, а й того, що подумає він сам, Джулія і Френк, як може вплинути на них становище сестри, — адже люди вважають, що воно неморальне, незаконне. І тому вона від усіх намагалася приховати історію з Естою, розповідала всякі вигадки, — це для неї, звичайно, найменш звичне і найважче. І все-таки вона не досягла своєї мети, — їй, без сумніву, не пощастило.
Клайд був збентежений і спантеличений — не тільки становищем сестри і тим, як воно може відбитися на ньому і на інших членах сім'ї в такому місті, як Канзас-Сіті, а ще й поведінкою матері, не цілком бездоганною і навіть в якійсь мірі неморальною, бо вона зважилася на' обман. Вона ухилилася від прямої відповіді, якщо й не просто збрехала: адже вона весь час знала, що Еста тут. Але він не мав наміру осуджувати її, зовсім ні. Неправда в цьому

разі, звичайно, була необхідністю навіть для такої релігійної й правдивої людини, як його мати. Просто не можна було дозволити, щоб це стало всім відомо. Він, звичайно, не хотів би, щоб сторонні люди довідались, що сталося з Естою, і коли б міг — перешкодив би цьому. Що можуть подумати люди? Що почнуть говорити про неї, та й про нього? Становище сім'ї й без того достатньо принизливе. І ось Клайд стояв розгублений та занепокоєний і дивився, як плакала Еста. Розуміючи, що він занепокоєний і присоромлений саме через неї, вона плакала ще дужче.
— Погано, — помовчавши, стурбовано, але не без співчуття сказав Клайд. — Ти не втекла б з ним, коли б не любила, так? (Він думав про себе і про Гортензію Брігс.) Мені дуже жаль тебе, Есс! Справді, жаль. Але ж сльозами нічого не зарадиш. Та хіба на світі він тільки й є? Зачекай, усе буде гаразд.
— Ах, знаю, — схлипнула Еста. — Але я була така дурна. І мені було так тяжко. А тепер у мами і в усіх вас стільки клопоту заради мене… — вона схлипнула. Потім, помовчавши, додала: — Він поїхав і залишив мене саму в Пітсбурзі, в готелі, зовсім без грошей. Якби не мама, не знаю, що б я робила. Вона надіслала мені сто доларів, коли я написала їй. Деякий час я працювала в ресторані, поки могла. Я не хотіла писати додому про те, що він мене покинув. Мені було соромно. Але зрештою мені нічого іншого не залишалося, — я так погано почала себе почувати…
Вона знову заплакала, і Клайд, зрозумівши, скільки мати робила для Ести і як намагалася їй допомогти, жалів тепер матір майже так само, як і сестру, і навіть більше: адже в Ести була мати, яка турбувалася про неї, а в матері не було, звичайно, нікого, хто міг би їй допомогти.
— Я ще якийсь час не зможу працювати, — говорила далі Еста, — а мама не хоче, щоб я тепер повернулася додому. Вона не хоче, щоб ви довідались — Джулія, або Френк, або ти… Вона має рацію, я знаю, звісно, має рацію… але в неї нічого немає і в мене теж… А я тут часом така самотня! — На її очах з'явилися сльози, і вона знову почала схлипувати. — Я була така дурна…
Клайд на мить відчув, що він і сам ладен заплакати. Життя іноді буває таке дивне, таке тяжке. Подумати тільки, як воно мучило його всі ці роки! Геть до останнього часу він не бачив нічого хорошого і завжди мріяв утекти. А Еста втекла — і от що з нею трапилося. Чомусь він згадав: на вулиці в центрі міста, серед високих стін величезних будинків, перед батьковим органчиком сидить Еста і співає, і обличчя в неї таке гарне й невинне. Так, важка штука життя! Як усе-таки жорстоко створений світ! Як дивно все в ньому складається!
Клайд подивився на сестру, на її кімнату, сказав Есті, що тепер вона не буде самотня, — він буватиме в неї, тільки нехай вона не каже матері, що він приходив сюди, і коли їй щось буде потрібно, нехай покличе його, хоч він заробляє не так уже багато… і, нарешті, пішов. І по дорозі до готелю, на роботу, він усе думав про те, яке все це сумне і яка шкода, що він пішов за матір'ю, — краще б йому нічого не знати. А проте, це однаково розкрилося б. Мати не могла б приховувати без кінця. Мабуть, їй знову довелося б просити в нього грошей. Але який мерзотник цей тип — утік і залишив Есту в чужому місті без жодного цента! І він раптом згадав про дівчину, яку її супутник покинув у готелі "Грін-Девідсон" кілька місяців тому з несплаченим рахунком за кімнату і за пансіон. Тоді і йому, і його товаришам усе це здавалося таким смішним, збуджувало особливий, почуттєвий інтерес.
Але тепер це стосувалося його сестри. З нею повелися так само, як і з тією дівчиною. І проте все це вже не здавалося йому таким жахливим, як трохи раніше, в Ести, коли він чув її плач. Довкола було шумливе, сяюче місто,

повне людей, насичене енергією, а попереду— веселий готель, де він працює. Життя не таке вже погане. Крім того, в нього роман з Гортензією і всілякі розваги. Еста якось влаштується. Вона знову буде здорова, і все піде добре. Але подумати тільки, що в нього така сім'я! Постійно нестатки й ні найменшої передбачливості,— а потім трапляються такі ось речі — не те, так інше…Проповідують на вулицях і ніколи не платять вчасно за помешкання, і батько продає килимки й годинники, щоб якось проіснувати… І Еста тікає з дому і потім повертається в такому вигляді… Ну й ну!

РОЗДІЛ XIV

Уся ця історія примусила Клайда серйозніше, ніж будь-коли, замислитися над проблемою статі і до того розв'язувати її зовсім не в загальноприйнятому плані. Хоч він і засуджував коханого Ести, який без будь-якого жалю покинув її, але не вважав і сестру цілком бездоганною. Вона втекла з ним. Як він тепер довідався від неї, ця людина за рік до її втечі пробула тиждень у Канзас-Сіті, і тоді відбулося їх знайомство. А через рік, коли цей чоловік знову приїхав сюди на два тижні, вона сама розшукала його, — такі підозри виникали у Клайда. І не йому з його захопленням Гортензією Брігс і з його планами було думати, що взаємовідносини між мужчинами й жінками є щось злочинне й недозволенне.

Як він бачив тепер, ускладнення були викликані не самим вчинком, а наслідками легковажності і недосвідченості. Адже коли б Еста більше знала про людину, якою захопилась, і про те, що означає такий зв'язок, вона не була б тепер у такому жалюгідному становищі. Звичайно, Гортензія Брігс, Грета і Луїза ніколи не могли б опинитися в такій біді, як Еста. Чи могли б? Ні, вони надто обачні. І, на його думку, в порівнянні з ними вона програвала. Вона повинна була б влаштуватися розумніше. І поступово він починав суворіше думати про сестру, хоч і співчував їй.

Але тільки одно тепер по-справжньому хвилювало, мучило, цілком змінювало Клайда — його божевільне захоплення Гортензією; ніщо не могло б дужче захопити юнака його віку і його темпераменту. Після кількох зустрічей Гортензія почала здаватися Клайдові втіленням усього, що він завжди мріяв знайти в дівчині. Вона була така жвава, горда, приваблива й така гарненька.

В її очах, здавалося йому, миготіли вогники. В неї була надзвичайно спокуслива манера стулювати й знову розкривати губи, байдуже дивлячись перед собою, ніби зовсім і не думаючи про Клайда, а його від цього кидало в жар і холод. У такі хвилини він відчував слабкість і запаморочення, по жилах, жорстоко обпікаючи, пробігали вогняні струмені,— це було усвідомлене, болісне бажання, що не мало виходу. Бо у взаєминах з Гортензією Клайд не міг піти далі обіймів і поцілунків, — йому заважали стриманість і повага — якраз те, що Гортензія по суті зневажала в тих самих своїх поклонниках, яким намагалася навіяти ці почуття. По-справжньому подобались їй хлопці іншого типу: здатні, незважаючи на її удавану скромність і неприступність, примусити її поступитися, хоч би і проти її волі.

Гортензія весь час вагалася в своєму ставленні до Клайда: він то подобався їй, то не подобався. Тому Клайд завжди відчував невпевненість, — і від цього Гортензія мала справжню насолоду; вона не давала Клайдові переконатися в її байдужості, щоб вік не міг остаточно відмовитись від неї. Під час якої-небудь вечірки, обіду або спектаклю, куди вона дозволяла йому повести себе, Клайд, як звичайно, тримався тактовно, майже нічого не вимагаючи, — і Гортензія раптом ставала такою поступливою і спокусливою, що від цього зрадів би навіть найвимогливіший закоханий. Так тривало до кінця вечора. І раптом біля дверей свого дому або дому якоїсь своєї

подруги, де Гортензія мала ночувати, вона оберталася до нього і без будь-якого приводу й пояснення відсилала геть після звичайного потиску руки чи недбалого поцілунку. І якщо в ці хвилини Клайд був такий навіжений, що намагався силоміць домогтися від неї ласки, якої він безумно прагнув, вона оберталась до нього, як скажена, розлютована кішка, і вивертілася від нього, відчуваючи в цю мить пекучу ворожість, що її походження навряд чи розуміла сама. Певно, вона ненавиділа саму думку, що Клайд може примусити її до чогось. А він, закоханий до божевілля, не зважувався діяти енергійніше, бо дуже боявся втратити її, і тому підкорявся і йшов собі звичайно в похмурому й пригніченому настрої.

Але його так непереборно вабило до неї, що він не міг довго бути без неї і знову йшов туди, де найпевніше міг її зустріти. Справді, майже всі ці дні, незважаючи на дивне напруження, породжене зустріччю з Естою, він жив палкими, солодкими й хтивими мріями про Гортензію. Коли б тільки вона й справді полюбила його. Вночі, на постелі, він думав про неї: її обличчя… вираз її рота, очей… лінії її тіла, всі її рухи, коли вона йде або танцює… вона мелькала перед ним, як на екрані. В своїх снах він відчував її чарівну близькість, вона пригорталася до нього, все її чудове тіло належало йому, а потім, в останню мить, коли вона, здавалося, готова була поступитися, він прокидався, і вона зникала… тільки привид!

І проте деякі обставини, здавалося б, віщували йому успіх. Насамперед, як і він сам, Гортензія була з бідної сім'ї — дочка машиніста, який ледве заробляв на прожиття. З самого дитинства в неї нічого не було, якщо не брати до уваги дрібничок чи дешевих мішурних речей, які вона сама здобувала собі. Вона належала до такої низької суспільної верстви, що до останнього часу не могла завести собі знайомства ні з ким, окрім хлопчаків — підручних м'ясника або булочника, звичайнісіньких шибеників з довколишніх кварталів. Але навіть і тут вона швидко зрозуміла, що може і повинна видобувати вигоди із своєї зовнішності й чарування, і робила це. Багато з хлопців не спинялись навіть перед крадіжкою, щоб тільки здобути гроші на її розваги.

Коли вона стала досить дорослою, щоб піти на роботу, вона завела знайомство з юнаками й чоловіками того типу, який подобався їй, і незабаром зрозуміла, що, не йдучи на занадто великі поступки й діючи обережно, можна одягтися набагато краще, ніж до того. Проте вона надто віддавалася почуттям і надто любила насолоди, а тому їй не завжди хотілося відокремлювати вигоду від приємності. Навпаки, часто її по-справжньому вабило до тих, кого вона просто думала вигідно використати, і навпаки: вона не могла примусити себе кокетувати з тими, хто їй не подобався. Клайд майже не подобався їй, але вона не могла опиратися бажанню використати його. їй було приємно, що він так охоче купував їй кожну дрібницю, до якої вона виявляла інтерес: якусь там сумочку, шарф, гаманець, рукавички — все, що вона могла спокійно попросити чи прийняти, не даючи навзамін ніяких особливих прав на себе. І проте з самого початку чуття підказувало їй, що коли вона, рано чи пізно, не поступиться, не дасть йому тієї останньої нагороди, якої він прагне, вона не зможе безконечно тримати його біля себе.

Одна думка особливо не давала їй спокою: Клайд так охоче витрачає на неї гроші, що, мабуть, можна одержати від нього й справді коштовні речі,— скажімо, гарну дорогу сукню, або капелюх, чи навіть хутряний жакет, подібний до тих, які почали тепер носити в місті, не кажучи вже про золоті сережки або ручний годинник, — вона завжди так жадібно задивлялася на все це, спиняючись перед вітринами крамниць.

Якось, незабаром після того, коли Клайд знайшов сестру, Гортен-зія йшла обідньої пори по Балтімор-стріт, недалеко від того місця, де її перетинає П'ятнадцята вулиця і де розташовані найкращі в Канзас-Сіті магазини. З нею була Доріс Трайн, продавщиця з того ж універсального магазина, де служила й вона. У вікні невеликого і непершокласного магазина хутряних речей Гортензія побачила жакет з недорогого бобра. Вона враз вирішила, що ця річ ідеально підійде до її постаті й кольору обличчя і необхідна, щоб збагатити її надто скромний гардероб. Це був не такий уже дорогий жакет — можливо, близько ста доларів, але зате якраз того фасону, який давав їй підстави думати, що він якнайкраще допоможе підкреслити всі гарні якості її зовнішнього вигляду. Схвильована цією думкою, вона спинилась і вигукнула:
— Який прекрасний жакетик! Я ніколи не бачила такого чудового! Ні, ти тільки подивись на рукава, Доріс! — вона стиснула руку подрузі.— Дивись, який комір! А підбивка! А кишені! Ах, боже мій! — вона навіть злегка тремтіла в збудженні й захваті.—Він такий чудовий, що я й сказати не можу. Иу точно про такий жакет я мріяла вже не знаю скільки часу. Ах, ти, моя краса! — вигукнула вона з ніжністю, думаючи при цьому стільки ж про те, який вигляд вона має в цій позі перед вітриною і яке враження справляє на людей, скільки й про самий жакет. — От би мені такий жакет!
Вона захоплено сплеснула руками. Немолодий син власника магазина, Ісидор Рубінштейн, стоячи в цей час так, що вона не могла його бачити, помітив її захоплення та жест і вирішив, що коли ця дівчина спитає про ціну, можна буде накинути двадцять п'ять — п'ятдесят доларів зверх. У магазині жакет було оцінено в сто доларів. "Так, так", бубонів він. Але це булаі людина з почуттям і схильністю до романтики, а тому він став міркувати над тим, яка ж може бути, м'яко висловлюючись, практична вартість цього жакета. На що може зважитись під впливом бідності і порожнього гонору ця гарненька дівчина, щоб тільки мати такий жакет?
А тимчасом Гортензія не могла одвести очей від жакета і витратила на це всю обідню перерву, потім пішла далі, п'яніючи від честолюбних мрій про тег яка чарівна була б вона в такій шубці. Але вона не зайшла до магазина спитати про ціну.
Тому наступного дня, відчуваючи, що повинна ще раз глянути на жакет, вона знову прийшла сюди, але вже одна; вона й на думці не мала, що може сама його купити. Вона тільки питала себе, як би здобути цю річ, якщо ціна буде не надто висока, і поки що не могла' нічого придумати. Та знову, побачивши у вікні жакет, а також м-ра Рубінштейна-молодшого, який дивився на неї з найпривітнішим і добродушним виразом, вона наважилась увійти.
— Вам подобається цей жакет, так? — люб'язно спитав Рубінштейн, як тільки вона відчинила двері.— Ну, значить у вас добрий смак. Це одна з найблагородніших речей, які тільки бували в нашому магазині. Яка краса! А який він матиме вигляд на такій гарненькій дівчині! — Він зняв жакет з виставки і високо підняв його. — Я бачив вас учора, коли ви стояли тут біля вітрини.
Жадібне захоплення блиснуло в його очах.
Помітивши це, Гортензія відчула, що коли буде стримана, але не сувора, вона зможе домогтися більшої поваги і люб'язності, ніж коли поведеться невимушено й розв'язно.
— Так? — тільки відповіла вона.
— Так, звичайно. Я відразу сказав собі: "От дівчина, яка розуміється на речах".
Від цих лестощів Гортензія стала трохи лагіднішою.

— Подивіться лиш, подивіться! — говорив далі м-р Рубінштейн, крутячи перед нею шубку. — Де в Канзас-Сіті ви знайдете зараз щось подібне? Погляньте на цю підбивку! Справжній мелінсонів-ський шовк! А косі кишені! А гудзики! Ви думаєте, всі ці дрібниці не мають значення? Другого такого жакета немає в Канзас-Сіті. І не буде. Ми самі придумали цей фасон, а ми ніколи не копіюємо наших моделей. Ми оберігаємо інтереси наших покупців. Але пройдіть сюди, прошу вас! — він підвів її до трійчастого дзеркала в глибині крамниці.— Такий жакет повинна носити вродлива жінка, — ось тоді він виглядатиме найефектніше. Дозвольте приміряти!
І при яскравому штучному освітленні Гортензія переконалася, що вона справді чарівна в цій шубці. Вона закидала голову, вигиналася, поверталась на всі боки, ховала маленьке вушко в хутро, а м-р Рубінштейн стояв поруч, дивлячись на неї захоплено і мало не потираючи руки.
— Ну от! — продовжував він. — Подивіться! Ну, що ви тепер скажете? Я ж казав, що це немов спеціально для вас пошите! Просто знахідка! Справжня удача. Другого такого жакета не знайти в усьому місті. Якщо знайдете, я подарую вам цей.
Він підійшов до неї зовсім близько, простягуючи товсті руки долонями вгору.
— Справді, визнаю, він шикарно виглядає на мені,— сказала Гортензія. Її гонориста душа знемагала від бажання мати цю річ. — А втім, мені перша-ліпша шубка до лиця. — Вона знову й знову поверталася перед дзеркалом, зовсім забувши про Рубінштейна і про те, що її одверте захоплення жакетом може вплинути на ціну. Потім додала — А скільки коштує?
— Ну, бачте, справжня ціна жакетові двісті доларів, — хитро почав містер Рубінштейн, але, помітивши тінь безнадійності, що промайнула на обличчі Гортензії, поквапливо додав:
— Це здається величезною сумою, але ми й не заправимо так дорого. Наша ціна — півтораста. От якби ви знайшли такий жакет у Джеріка — там би заплатили всі двісті. Тут у нас маленьке приміщення, не доводиться платити великої оренди… А жакет коштує всі двісті, до останнього цента…
— Ні, це страшна ціна, просто жахлива! — сумно вигукнула Гортензія і почала скидати жакет. їй здавалося, що в неї забирають мало не все найдорожче в житті.— В Бігса і Бека за таку ціну скільки завгодно жакетів — і боброві, і з норки, і так само шикарні.
— Можливо, можливо. Але це все не те, — уперто повторював м-р Рубінштейн. — Тільки погляньте па нього ще раз. Погляньте на комір! Невже ви думаєте, що знайдете там такий жакет? Якщо ви знайдете, я сам куплю його і віддам вам за сто доларів. Це зовсім виняткова річ: копія одного з найшикарніших жакетів, які продавалися в Нью-Йорку перед початком сезону. Першокласна річ. Ви ніде не знайдете такого.
— Однаково, сто п'ятдесят доларів я не можу заплатити, — сумно проказала Гортензія, одягаючи свій старий сукняний жакет з хутряним коміром та манжетами і йдучи до дверей.
— Зачекайте! Вам подобається жакет? — розсудливо сказав Рубінштейн, вирішивши, що й сто доларів ціна не по її кишені, якщо тільки не поповнить її який-небудь поклонник. — Ця річ насправді коштує двісті доларів. Я вам це прямо кажу. Наша ціна — півтораста. Та коли вам так хочеться одержати цю річ — гаразд, я спущу й продам за сто двадцять п'ять. Це однаково що даром. Така чудова дівчина, звичайно, легко може знайти дюжину молодих хлопців, які з радістю куплять цю шубку, щоб подарувати їй. Я б сам подарував її вам, коли б знав, що ви будете милі зі мною.
Він увесь розпалився в якнайприємнішій усмішці, і Гортензія, зрозумівши зміст пропозиції і обурившись (тому, що вона походила саме від цієї

людини), злегка відступила назад. Але їй зовсім не був неприємний так уміло вставлений у цю пропозицію комплімент. Та проте вона не така вульгарна, щоб дозволяти кожному стрічному робити їй подарунки. Ні в якому разі. Це можна дозволяти тільки тому, хто їй подобається, або принаймні тому, хто в неї закоханий.
Але з тієї хвилини, як м-р Рубінштейн заговорив про це, вона почала в думках перелічувати всіх знайомих хлопців, намагаючисч встановити, хто з них під впливом її чарів міг би купити для неї цей жакет. Чарлі Уілкінс, наприклад, з тютюнового кіоска в "Орфії", по-своєму, звичайно, відданий їй, але ніколи не зробив би їй коштовного подарунка, не одержавши натомість дорогої нагороди.
Був ще Роберт Кейн, дуже високий, дуже веселий і дуже уважний до неї хлопець, що служив у місцевому відділенні однієї електрокомпанії; та в нього не дуже прибуткова посада: він простий клерк. І до того ж занадто ощадливий і завжди думає про майбутнє.
Потім Берт Гетлер — той самий, що йшов з нею на танці того вечора, коли вона вперше зустрілася з Клайдом; але це просто легковажний хлопець: він хороший для танців, але на нього не можна звіритися в такому важкому випадку. Він тільки прикажчик в крамниці взуття, одержує, мабуть, не більше, як двадцять доларів на тиждень і береже кожен пенні.
Але є ще Клайд Гріфітс, у якого нібито й справді водяться гроші і який, здається, ладен, не думаючи, витрачати їх на неї. Думка Гортензії працювала швидко. Як же їй враз, не підготувавши, виманити в Клайда такий дорогий подарунок? — питала вона себе. Вона була не дуже прихильна до нього, найчастіше поводилася з ним холодно. Тому тепер вона зовсім не була певна щодо нього. І все ж таки, поки вона стояла тут, у магазині, і думала про ціну й красу жакета, думка про Клайда не кидала її. А м-р Рубінштейн усе дивився на неї, невиразно догадуючись про те, якого роду завдання стояло перед нею.
— От що, малятко, — сказав він нарешті.— Я бачу, ви хочете мати цей жакет, — прекрасно… Я теж хочу, щоб він був у вас. І я зараз скажу, що можу для вас зробити. Цього я не зробив би ні для кого в усьому Канзас-Сіті. Принесіть мені сто п'ятнадцять доларів найближчими днями — в понеділок, середу або в п'ятницю, і якщо жакет не буде ще продано, я віддам його вам. Навіть більше того: я збережу його для вас. Що ви на це скажете? До наступної середи чи п'ятниці. Ніхто інший не зробив би для вас цього.
Він самовдоволено всміхався, знизував плечима й усім своїм виглядом удавав, що робить для неї величезну послугу. І Гортензія, ідучи з магазина, була переконана, що коли… коли тільки їй пощастить одержати цей жакет за сто п'ятнадцять доларів — це буде надзвичайно вигідна справа! і, поза всяким сумнівом, вона буде одягнена шикарніше за всіх дівчат у Канзас-Сіті. Тільки б якось здобути їй сто п'ятнадцять доларів не пізніше як наступної п'ятниці.

РОЗДІЛ XV

Гортензія добре знала, що Клайд чимраз дужче прагне домогтися від неї тієї вищої прихильності, яка, — в чому вона ніколи б йому не призналася, — була привілеєм двох інших її знайомих. Тепер при кожній зустрічі Клайд вимагав, щоб Гортензія сказала, як же вона насправді до нього ставиться. Чому, коли він хоч трохи подобається їй, вона відмовляє йому то в тому, то в іншому: не дозволяє цілувати себе, скільки він хоче, вивертається з обіймів. Вона завжди додержувала слова, коли призначала побачення іншим, і не приходила на побачення чи зовсім відмовлялася точно призначити день зустрічі, коли це стосувалося Клайда. Зрештою, що в неї за взаємовідносини з іншими? Може, хтось із них справді подобається їй більше, ніж Клайд? Під час

кожного побачення виникало все те саме, тільки злегка завуальоване, але найважливіше питання про їх зближення.
І Гортензії подобалося, що вона примушує Клайда мучитись від незадоволених бажань, що вона завдає йому болю і цілком від неї залежить полегшити його страждання: деякий садизм, що за основу для нього правив мазохістський характер любові Клайда.
Але тепер, коли їй хотілося будь-що здобути жакет, значення Клайда в її свідомості та її інтерес до нього почали зростати. Тільки напередодні вранці Гортензія сказала йому якнайрішучішим тоном, що не може зустрітися з ним раніше від наступного понеділка, бо всі вечори вона занята. Але тепер, коли перед нею постала проблема жакета, вона почала старанно обмірковувати, як би їй негайно влаштувати побачення з Клайдом і при цьому не показати свого нетерпіння: вона вже остаточно вирішила подбати про те, щоб, як буде можливо, умовити його купити їй цей жакет. Звичайно, їй доведеться для цього цілком змінити своє поводження з ним: доведеться бути більш ласкавою і спокусливою. Хоч вона й не призналася собі в тому, що тепер, мабуть, готова поступитися перед його благаннями, саме така думка свердлила їй мозок.
Спочатку вона ніяк не могла придумати, що їй робити. Як побачитися з ним сьогодні ж або, найпізніше, — завтра? Як переконати його, що він повинен зробити їй цей подарунок або "дати позичково", як вона кінець кінцем назвала це в думках? Вона натякне йому, щоб він дав їй позичково суму, потрібну на купівлю жакета, і пообіцяє поступово сплатити борг. (Вона чудово знала, що коли тільки жакет буде в неї в руках, їй ніколи не доведеться повертати цей борг). Або, якщо в Клайда не буде відразу таких грошей, вона подбає, щоб переконати м-ра Рубінштейна погодитися на розстрочку виплати, з умовою, що Клайд виплатить цю суму частинами. 1 її мозок враз почав працювати в іншому напрямі: як кокетством і лестощами примусити м-ра Рубінштейна погодитися на розстрочку на вигідних для неї умовах. Вона згадала, як він сказав, що з радістю купив би їй жакет, коли б знав, що вона буде прихильна до нього.
Спочатку Гортензії спав на думку такий план: вона запропонує Луїзі Ретерер покликати сьогодні ввечері брата, Клайда і ще юнака на ім'я Скал, який упадав біля Луїзи, до одного дансинга, куди вона обіцяла піти з найприємнішим своїм поклонником — продавцем сигар. Тепер вона не взяла б його, а пішла б одна з Луїзою і Гретою, заявивши, що її кавалер захворів. Вона могла б піти звідти раніше разом з Клайдом і пройти з ним повз магазин Рубінштейна.
Але в Гортензії була хитра вдача павука, який розставляє для мух своє павутиння, і вона зміркувала, що Луїза може сказати Клайдові або Ретереру, хто саме придумав покликати їх сьогодні в дансинг. І може трапитися, що Клайд коли-небудь згадає при Луїзі про жакет, а цього, звичайно, ніяк не можна допустити. Гортензія зовсім не хотіла, щоб її друзям було відомо, як вона влаштовує свої справи. Ось чому вона вирішила не звертатись ні до Луїзи, ні до Грети.
Вона вже почала по-справжньому тривожитись, не знаючи, як влаштувати побачення з Клайдом, коли раптом побачила його самого. Повертаючись додому з роботи, він випадково йшов повз магазин, де вона служила, і зайшов, щоб умовитися з нею про зустріч у найближчу неділю. На превелику його радість, Гортензія привітала його найчарівнішою усмішкою й помахала рукою. В цю хвилину вона була занята з жінкою, яка щось купувала, але незабаром вона звільнилася і, підійшовши ближче і позираючи скоса на контролера свого відділу, що не схвалював таких візитів, вигукнула:

— Я щойно думала про вас. А ви? Ви не думали про мене? Про покупку потім, — і додала тихо: — Не робіть вигляду, що ви розмовляєте зі мною: отам наш контролер.
Вражений незвичайною ніжністю в її голосі, не кажучи про ласкаву усмішку, якою вона зустріла його, Клайд враз ожив, і настрій його піднявся.
— Чи думав я про вас? — весело сказав він на відповідь. — Ніби я можу думати про когось іншого! Знаєте, Ретерер каже про мої почуття до вас, що я з'їхав з глузду.
— А, цей… — сказала Гортензія, сердито й зневажливо Закопиливши губу, тому що — дивна річ! — Ретерер був одним з тих, хто нею не дуже цікавився, і вона це знала. — Він надто багато про себе уявляє,— додала вона. — А я знаю багатьох дівчат, яким він не подобається.
— Ні, Том гарний, — заступився Клайд, як вірний друг. — Просто в нього така манера розмовляти. І ви йому подобаєтесь.
— Ну, вже ні,— заперечила Гортензія. — Та я не хочу про нього говорити. Що ви робите сьогодні о шостій годині?
— От так так! — з прикрістю вигукнув Клайд. — Невже ви сьогодні вільні? От шкода! Я думав, ви заняті всі ці вечори. Я сьогодні працюю.
Він зітхнув, дуже розстроєний думкою, що Гортензія, очевидно, хотіла провести з ним вечір, а він не може скористатися з цього щасливого випадку. Гортензія з приємністю помітила, що він дуже шкодує.
— Так, я обіцяла зустрітися з однією людиною, але мені не хочеться, — сказала вона із зневажливою гримаскою. — Я повинна зустрітися з ким, але не пішла б, якби ви були вільні.
Серце Клайдове дуже заколотилося з радості.
— Ех, коли б мені сьогодні не працювати! — сказав він, дивлячись на неї.— А ви не можете звільнитися завтра ввечері? Завтра я вільний. А зараз я зайшов спитати вас — хочете в неділю поїхати з нами за місто автомобілем? Один друг Хегланда може дістати машину "пакард", і в неділю вдень ми всі вільні. Хегланд хоче, щоб я добрав компанію, і ми поїдемо до Ексельсіор-Спрінг. Він хороший хлопець (це було сказано тому, що Гортензія нібито не дуже зацікавилася цією ідеєю). Ви його мало знаєте, але він і справді хороший. Ну гаразд, я вам розповім про нього коли-небудь потім. А от як щодо завтрашнього вечора? Я буду вільний.
Удаючи, ніби показує Клайдові носові хустки (контролер знову проходив по відділу), Гортензія думала про те, як прикро, що треба ще ждати двадцять чотири години, перш ніж вона зможе показати йому жакет і взятися до виконання свого хитрого задуму. Одночасно вона дала зрозуміти, що їй ду: ке важко буде звільнитися завтра, важче, ніж він може собі уявити. Вона навіть почала прикидатися, що не цілком певна, чи захоче звільнитися.
— Удавайте, що вибираєте носові хусточки, — стиха сказала вона Клайдові, побоюючись, щоб контролер не обірвав їх. — У мене на завтра вже є запрошення. Не знаю, чи зручно відмовитися, — продовжувала вона занепокоєним тоном. — Дайте подумати.
Вона прикинулась, що поринула в глибокий роздум.
— Ну, гаразд, здається, я це влаштую, — сказала вона нарешті.— В усякому разі постараюсь, нехай так і буде, один раз можна. Приходьте на ріг П'ятнадцятої і Головної о-чверть на сьому, — ні, краще о-пів на сьому, гаразд? Я теж постараюся прийти; не обіцяю, але постараюся; думаю, що мені пощастить влаштувати це. Ви задоволені?
Вона подарувала Клайдові одну з найспокусливіших своїх усмішок, і він був у нестямі від щастя. Подумати тільки: нарешті ж вона заради нього порушує обіцянку, дану комусь іншому! Її очі ласкаво сяяли, на губах грала усмішка.

— Будьте певні! — вигукнув він, вдаючись до жаргону посильних "Грін-Девідсон". — Звичайно, буду, можете не сумніватися. А тепер попрошу вас про одну послугу.
— Про що це? — спитала вона, насторожившись.
— Надіньте отой маленький чорний капелюшок, знаєте, з червоними стрічками… ви ще зав'язуєте їх під підборіддям. Добре? Ви просто чарівні в ньому І
— Ах, ви підлеснику такий… — засміялась вона. І як легко піддурити Клайда!
— Гаразд, надіну, — додала вона. — А тепер ідіть. Онде йде ця стара риба. Я вже знаю, він бурчатиме. Тільки я на це мало зважаю. Отже, о-пів на сьому? Ну, тимчасом!
Вона повернулась до літньої жінки, яка терпляче очікувала, щоб спитати, де продають серпанок. А Клайд, тремтячи від щастя, що його несподівано удостоїли такої милості, в найкращому настрої пішов до ближчого виходу. Він не проявив зайвої цікавості, не став дошукуватися, чим викликана ця раптова прихильність.
А другого вечора, рівно о-пів на сьому, освітлена дуговими ліхтарями, що лили дощем своє яскраве сяйво, на умовленому місці з'явилась Гортензія. Клайд відразу ж помітив, що на ній капелюшок, який так йому подобався. І ніколи ще Клайд не бачив її такою знадливою, жвавою, привітною. Він хотів сказати їй, яка вона чудова і який він щасливий, що вона наділа цей капелюшок, але вона вже почала:
— Ну, скажу я вам, схоже на те, що я маю намір закохатися у вас до нестями! Порушую свої обіцянки, та ще надіваю, щоб зробити вам приємність, старого капелюха, який мені не до вподоби. І чим усе це скінчиться?
Клайд просіяв, наче здобув велику перемогу. Невже вона й справді, нарешті, полюбить його?
— Якби ви тільки знали, Гортензія, які ви гарні в цьому капелюшку, ви б ніколи його не скидали, — сказав він захоплено. — Ви й не уявляєте, які ви чудові в ньому.
— Ну, так? У цьому мотлосі? Вас неважко зачарувати, — всміхнулась вона.
— А ваші очі — зовсім як м'який чорний оксамит, — гаряче продовжував він.
— Дивні очі! — він подумав про чорні оксамитові завіси в одному затишному куточку в "Грін-Девідсон".
— Як у вас сьогодні вправно виходить, — сміялась вона, злегка дражнячи Клайда. — Доведеться щось зробити з вами.
І перш ніж він встиг відповісти хоч одно слово, вона почала розповідати цілком фантастичну історію про те, що вона ще раніше обіцяла провести сьогоднішній вечір з одною молодою людиною з хорошого кола на ім'я Том Кірі, який давно ходить за нею слідом, умовляючи пообідати й потанцювати з ним, і тільки зараз увечері вирішила "відставити" його, віддаючи перевагу Клайдові (на цей раз, принаймні). Вона подзвонила Кірі по телефону й сказала, що не може зустрітися з ним сьогодні: просто відмовила в побаченні, і кінець. І проте, коли вона йшла з роботи, хто, по-вашому, чекав її біля службового входу? Том Кірі, власною персоною, чудово одягнений, у світлосірому пальті реглан і в гетрах, і тут же стояла його закрита машина. І він повіз би її обідати в "Грін-Девідсон", коли б вона тільки захотіла. Оце мужчина! Але вона не захотіла. В усякому разі не сьогодні. Проте, коли б їй не пощастило пройти повз нього непомітно, він, звичайно, затримав би її… Та вона перша побачила його і втекла в інший бік.
— Подивилися б ви, як я бігла! Мої ніжки тільки мелькали! — самозакохано змальовувала вона свою втечу.
І Клайд був такий засліплений цією картиною й чарівністю Кірі, що вважав цю мізерну вигадку за чисту монету.

А потім вони пішли в напрямі до ресторану Гаспі, що його, як зовсім недавно довідався Клайд, вважали кращим, ніж Фріссела. Гортензія раз у раз спинялася й заглядала у вітрини магазинів: їй конче треба підшукати собі зимовий жакет, — сказала вона. Той, що на ній, уже зовсім зносився, їй потрібен новий. Ці міркування Гортензії примусили Клайда задуматися: чи не натякає вона, що саме він повинен купити їй жакет? І чи не зробиться вона більш поступливою, коли він купить для неї річ, яка їй надто потрібна? Ось і магазин Рубінштейна, і яскраво освітлена вітрина, і шубка в усій її красі. Відповідно до наперед задуманого плану Гортензія спинилась.
— Ах, подивіться, який чудовий цей жакетик! — вигукнула вона, вдаючи таке радісне захоплення, немов уперше побачила цю річ і була раптово вражена нею. — Чи бачили ви коли-небудь таку милу, чудову, елегантну шубку? — провадила вона далі, причому її акторські таланти зростали разом з бажанням одержати жакет. — Ви тільки подивіться, який комір, рукава! А які кишені! Це щось надзвичайне! Мені страшенно хочеться погріти в них руки! Вона нишком позирнула на Клайда, перевіряючи, чи справляє її захват на нього потрібне враження.
А Клайд, збуджений її захопленням, з цікавістю розглядав жакет. Безперечно, гарненька шубка, навіть дуже. Так, але скільки може коштувати така річ? Може, Гортензія того й вихваляє цей жакет, щоб Клайд купив його? Але ж це певно доларів двісті, не менше. Клайд уявлення не мав, скільки коштують подібні речі. Це, звичайно, не по його грошах. Особливо тепер, коли мати бере значну частину його заробітку для Ести. Але щось у тоні Гортензії переконувало його, що саме цього вона жде від нього. Спочатку йому стало холодно і він мало не втратив мову. І в той же час він сумно говорив собі, що коли Гортензія захоче, вона, звичайно, знайде когось, хто купить їй жакет, — хоч би й цей Том Кірі, про якого вона щойно розповідала. На жаль, вона саме з таких дівчат. Якщо він не купить їй цю річ, то купить хтось інший, і тоді вона почне ставитися з презирством до Клайда за те, що він не міг зробити їй такої послуги.
Збентеження й жах охопили його, коли вона вигукнула:
— Чого б я тільки не дала за цей жакет!
Вона не збиралася одразу прямо ставити питання: їй хотілося якнайтактовніше навіяти Клайдові думку, що глибоко заволоділа її мозком. І хоч який був Клайд недосвідчений і наївний, він проте прекрасно зрозумів значення її слів. Це значить… це значить… в ту хвилину він навіть у думках не хотів точно формулювати, що це означає. Тепер… Тепер… коли б тільки знати ціну цієї речі! Він зрозумів, що Гортензія обмірковує спосіб здобути жакет. Але як міг би він влаштувати це? Як? Коли б тільки він міг купити цей жакет або хоч пообіцяти, що купить його, скажімо, до певного строку (аби лиш він не коштував занадто дорого!). Але що тоді? Чи вистачить йому сміливості натякнути їй сьогодні чи, скажімо, завтра, після того, як він довідається про ціну жакета, що коли вона погодиться… тоді… ну, тоді він купить їй цей жакет чи що-небудь інше, що тільки може їй заманутися. Але він мусить бути певний, що вона не пошиє його в дурні, як завжди бувало в менш важливих випадках. Ні, він не бажає витрачатися на жакет і нічого не мати натомість! Нізащо!
Ці думки так хвилювали його, що він, стоячи поруч Гортензії, відчував холод і дрож. А вона, дивлячись на жакет, думала, що коли Клайдові невистачить глузду так чи інакше зробити їй цей подарунок і догадатися, як саме вона має намір розплатитися за нього, — ну, тоді вона покінчить з ним. Нехай він не уявляє, ніби вона марнуватиме час з людиною, яка не може чи не хоче зробити це для неї. Нізащо!

Вони пішли далі, до Гаспі. І під час обіду Гортензія майже ні про що інше не говорила, — тільки про цю шубку: яка вона гарненька і як чудово виглядатиме на ній.
— Можете мені повірити, — сказала вона визивно, почуваючи, що Клайд не певний, чи зможе він купити їй цей жакет, — я вже знайду спосіб здобути його. Я думаю, в магазині погодяться продати на виплат, якщо я поговорю з самим Рубінштейном і якщо перший внесок буде достатній. Одна продавщиця з нашого магазина саме так і купила пальто, — швидко вигадала вона, сподіваючись, що це переконає Клайда допомогти їй.
Та Клайд, лякаючись надмірної витрати, не зважувався сказати їй, що ж він думає робити. Він абсолютно не уявляв собі, скільки може коштувати ця річ: мабуть, двісті, навіть триста доларів, — і боявся взяти на себе зобов'язання, яких потім не зможе виконати.
— А ви не знаєте, скільки може коштувати така річ? — спитав він нервово, думаючи над тим, що коли він дасть їй гроші, не діставши одночасно ніякої гарантії з її боку, — які він матиме підстави чекати навзамін чогось більшого, ніж усе, що він мав досі? Він знав, як вона вміла підкотитися до нього, коли хотіла одержати якусь дрібничку, і як потім не дозволяла навіть поцілувати себе. Він чер* вонів і в думках обурювався, міркуючи над тим, яка вона впевнена, що може гратися ним. І проте, згадував він, вона ж зараз сказала, що згодна зробити все для того, хто допоможе їй одержати цей жакет, — здається, так і було сказано.
— Н-не знаю, — вона спочатку завагалася, питаючи себе, чи назвати справжню ціну чи трошки вищу.
М-р Рубінштейн може збільшити ціну, якщо вона попросить на виплат. А якщо войа назве надто велику ціну, чи не відмовиться Клайд допомогти їй?
— Ну, звичайно, не більш як сто двадцять п'ять доларів, — додала вона. — Більше я б не заплатила.
Клайд зітхнув полегшено. Все-таки це не двісті й не триста. Він подумав, що коли вона зуміє домогтися неважких умов виплату, — скажімо, перший внесок в п'ятдесят або шістдесят доларів, — то він якось збере таку суму за два-три тижні. Та коли треба заплатити відразу всі сто двадцять п'ять доларів, Гортензії доведеться почекати, а крім того, він повинен точно й певно знати, чи одержить він справжню нагороду, чи ні.
— Чудова думка! — вигукнув він, не пояснюючи, проте, чим саме вона йому так сподобалась. — Чому б і не зробити? Чому б вам не довідатись спочатку, скільки вони хочуть за жакет і на яких умовах згодяться на виплат? Мабуть, я зміг би допомогти вам!
— Ох, це було б просто чудово! — Гортензія заплескала в долоні.—Справді, допоможете? От шикарно! Ну, тепер я знаю, що в мене буде жакет. Я знаю, мені дозволять на виплат, вже я зумію умовити кого треба.
Як передбачав і побоювався Клайд, вона вже зовсім забула, що саме завдяки йому вона зможе купити жакет. Тепер усе піде так, як він і думав. Він заплатить за жакет, а вона прийме це, як належне.
Але за хвилину, помітивши, що він спохмурнів, Гортензія додала:
— Ви страшенно милий, ви — душечка, що хочете допомогти мені! Будьте певні, я цього не забуду. От почекайте й побачите. Ви не пошкодуєте! Тільки почекайте!
Її очі променились веселістю й ласкою. Хоч він і надто юний і м'який, зате не скнара, і вона винагородить його; це вирішено. Як тільки вона одержить жакет, через тиждень, найпізніше через два — вона буде дуже мила з ним… дещо зробить для нього. І щоб Клайд краще зрозумів, про що вона думає, вона спинила на ньому багато-обіцяючий погляд, надавши очам найніжнішого й млосного виразу. Від цієї гри в романтику Клайд розгубився й почав

нервуватися. Він навіть злякався трохи, уявивши, що цей погляд виказує бурхливу пристрасть, на яку він, можливо, не зуміє відповісти. Тепер він почував себе слабким перед Гортензією і трохи боявся, уявляючи собі, що ж таке її справжня любов.
А проте він заявив, що коли жакет коштує не дорожче, як сто двадцять п'ять доларів, і можна буде сплатити їх у три строки (перший внесок двадцять п'ять доларів і потім два внески по п'ятдесят), то він може взяти це на себе. А Гортензія, з свого боку, відповіла, що завтра ж з'ясує все це. Може, м-р Рубинштейн погодиться віддати їй жакет, як тільки вона внесе перші двадцять п'ять доларів; або хоч наприкінці другого тижня, коли буде сплачено майже все.
І коли вони виходили з ресторану, Гортензія, по-справжньому вдячна Клайдові, з котячим муркотанням шепнула йому, що вона' ніколи цього не забуде, — він сам побачить… а жакет вона одягне вперше для зустрічі з ним. Якщо він буде вільний, вони підуть куди-небудь пообідати. І вже напевне жакет буде в неї до дня прогулянки автомобілем; Клайд, чи, вірніше, Хегланд нібито призначив цю прогулянку на ближчу неділю, але, можливо, її ще відкладуть.
Гортензія запропонувала відвідати дансинг і, танцюючи, так недвозначно горнулася до нього, що Клайд відчував її настрій і злегка тремтів та плутався в танці.
Нарешті він пішов додому, в думках переживаючи весь цей день і радіючи, що зможе легко сплатити перший внесок за жакет, навіть коли буде потрібно й п'ятдесят доларів: підохочений обіцянкою Гортензії, він вирішив позичити двадцять п'ять доларів у Ретерера або в Хегланда і повернути цей борг після того, як за жакет буде виплачено все.
Але, ах яка гарна Гортензія! Яка принадність, яке безмежне, непереможне, всевладне чарування випромінює вона! І подумати тільки, що нарешті,— і вже незабаром, — вона буде належати йому. Це просто здійснення мрій — неймовірне стає реальним!

РОЗДІЛ XVI

Виконуючи свою обіцянку, Гортензія другого дня відвідала м-ра Рубінштейна і з властивою їй хитрістю, з багатьма застереженнями пояснила йому, яке важке завдання стоїть перед нею. Чи не можна їй як-небудь одержати жакет за сто п'ятнадцять доларів на виплат, на не занадто важких умовах? М-р Рубінштейн гонористо похитав головою. Тут не продають на виплат. Коли б він хотів провадити торгівлю таким способом, він оцінив би жакет у двісті доларів і легко одержав би їх.
— Але я можу відразу заплатити п'ятдесят доларів, якщо ви дасте мені жакет.
— Дуже добре. Але де гарантія, що я одержу решту шістдесят п'ять, і коли я їх одержу?
— Через тиждень ви одержите двадцять п'ять, ще через тиждень чергові двадцять п'ять і на третій тиждень п'ятнадцять.
— Прекрасно. Але, припустімо, ви візьмете в мене жакет, а другого дня вас задавить автомобіль. Що тоді? Як я одержу свої гроші?
Це заперечити було важко. Справді, як вона могла довести, що хтось заплатить за її жакет. І потім ще треба буде морочитися з письмовим зобов'язанням і знайти солідну людину, — скажімо, банкіра, — який поручиться за неї. Ні, ні, в магазині Рубінштейна не торгують у кредит. Тут треба платити готівкою. От чому їй продають жакет за сто п'ятнадцять доларів, але — жодного долара менше. Жодного долара!
М-р Рубінштейн зітхав і говорив, говорив. Кінець кінцем Гортензія спитала: а що коли вона принесе йому сімдесят п'ять доларів готівкою, а решту сорок

зобов'язується сплатити через тиждень? Чи віддасть тоді він їй жакет, чи дозволить забрати його?
— Але тиждень… тиждень… Ну що таке один тиждень? — переконував м-р Рубінштейн. — Коли ви можете принести мені сімдесят п'ять доларів наступного тижня чи завтра, а решту сорок через тиждень або через десять днів, то чому б вам не зачекати тиждень і не принести відразу всі сто п'ятнадцять? Тоді жакет ваш, і нема чого турбуватися. Залиште жакет за собою. Заплатіть мені завтра двадцять п'ять — тридцять доларів в рахунок суми, і я заберу жакет з виставки і відкладу його для вас. Ніхто навіть не побачить його. Через тиждень чи два принесіть мені решту — тоді він ваш.
М-р Рубінштейн пояснював це ніби якийсь складний процес, ледве доступний для розуміння. Але його аргументи були досить обгрунтовані. В своїх аргументах він мав досить підстав. Гортензія не мала чим заперечити. І вона зовсім засмутилась. Подумати тільки, що вона не може одержати жакета відразу. Та як тільки вийшла з магазина, вона підбадьорилася. Кінець кінцем цей час мине швидко, і якщо Клайд додержить своєї обіцянки, жакет буде в неї. Головне тепер одержати від Клайда ці двадцять п'ять — тридцять доларів і тим самим скріпити свою чудову угоду з Рубінштейном. Тільки тепер до нового жакета їй потрібний і новий капелюшок, тому вона вирішила сказати Клайдові, що жакет коштує не сто п'ятнадцять, а сто двадцять п'ять доларів.
Про наслідки розмови було повідомлено Клайда, і він, обміркувавши комбінацію в цілому, знайшов її цілком розумною. Він відразу зітхнув з полегшенням: після попередньої розмови з Гортензією він був серйозно занепокоєний, бо не бачив ніякої можливості дістати протягом цього першого тижня більш як тридцять п'ять доларів. Наступний тиждень буде трохи легший, переконував він себе, бо він спробує позичити двадцять чи двадцять п'ять доларів у Ретерера, ще двадцять чи двадцять п'ять дадуть йому чайових, і в цілому цього буде досить на другу виплату. А протягом третього тижня він спробує позичити хоч би десять чи п'ятнадцять доларів у Хег-ланда, може й більше, а якщо цих грошей невистачить, — заставить за п'ятнадцять доларів свого годинника, купленого кілька місяців тому. За нього, звичайно, дадуть не менш як п'ятнадцять: він коштував п'ятдесят.
Так, подумав він, але ж є ще Еста, яка сидить у цій жахливій кімнатці й чекає нещасного кінця свого єдиного романа. Як вона справиться з усіма витратами, мимоволі питався він у себе, хоч і боявся бути втягненим у грошові труднощі Ести і всієї сім'ї. Батько нездатний допомогти матері в грошових справах, та ніколи й ке допомагав. А що коли це нелегке завдання спробують покласти на нього, Клайда? Як він виплутається? І чому батько постійно морочиться з цією торгівлею годинниками й килимками і проповідує на вулицях? Чому батьки не відмовляться принаймні від цієї витівки з місією?
Але він знаїв, що сім'я не виплутається без його допомоги. Це ствердилося наприкінці другого тижня його угоди з Гортензією. Він якраз одягався в себе в кімнаті, і в його кишені лежало п'ятдесят доларів, які він хотів передати Гортензії наступної неділі; в цю хвилину до нього заглянула мати.
— Мені треба поговорити з тобою, Клайд, перш ніж ти підеш, — сказала вона.
Він помітив, що вона дуже занепокоєна. Правда, останніми днями він відчував, що в неї якісь серйозні прикрості. Проте одночасно він говорив собі, що в нього зараз надто багато зобов'язань і він не має чим допомогти матері. Допомогти їй, — значить, втратити Гортензію. Він не міг піти на це!
Але які розумні виправдання міг він навести, відмовляючи матері в невеликій допомозі, тим більше, що він так добре одягнений і так

систематично зникає вечорами з дому? Він весь час посилається на невідкладну роботу в готелі, але, певно, мати не дуже вірить у це. Щоправда, він два місяці тому зобов'язався платити протягом дев'яти тижнів по десять доларів щотижня замість п'яти і платить. Але це, мабуть, тільки довело матері, що в нього є зайві гроші, хоч він і намагався пояснити їй тоді, яка це важка для нього витрата. А тепер він і хотів би піти назустріч матері, але не міг, — перешкоджало нездоланне прагнення до Гортензії.

Трохи згодом Клайд вийшов до вітальні, і мати, як звичайно в таких випадках, повела його до одного з ослонів у приміщенні місії, холодному й похмурому в ті дні.

— Я не думала, що мені доведеться говорити з тобою про це, Клайд, але в мене немає іншого виходу. Мені нема на кого більше покластися, а ти тепер дорослий чоловік. Тільки ти повинен пообіцяти, що нікому нічого не скажеш — ні Френку, ні Джулії, ні батькові. Я не хочу, щоб вони знали. Еста повернулась до Канзас-Сіті, вона в дуже скрутному становищі, і я просто не знаю, як з нею бути. У мене так мало грошей, а батько мені вже майже не помічник.

Вона втомлено й заклопотано провела рукою по чолу, і Клайд уже знав, що буде після цього.

Спочатку він хотів удати, що й досі не знає про повернення Ести. Але тепер, вислухавши признання матері і знаючи, що коли вона хоче казати неправду й далі, треба виявити здивування, він все-таки раптом сказав:

— Я знаю.

— Знаєш? — здивовано перепитала мати.

— Так, знаю, — повторив Клайд. — Я бачив, як ти одного раз^ вранці зайшла до будинку на Бодрі-стріт, — я випадково йшов там, — пояснив він досить спокійно. — А потім я побачив Есту; вона виглянула з вікна. І коли ти пішла, я зайшов до неї.

— Коли ж це було? — спитала вона тільки для того, щоб виграти час.

— Місяців з півтора тому, якщо не помиляюсь. Я потім ще двічі заходив до неї. Але Еста не хотіла, щоб я розповідав про це.

— Отже ти знаєш, в чому її нещастя? — спитала м-с Гріфітс.

— Так, — відповів Клайд.

— Що має бути, того не обминеш, — сказала вона покірливо. — Ти нічого не казав Френку і Джулії?

— Ні,— заспокоїв її Клайд, думаючи про те, як невдало закінчилася спроба матері приховати все це.

Вона, як і батько, зовсім не вміла брехати. Клайд вважав, що сам він набагато хитріший за них обох.

— Ти й не кажи їм, — суворо попередила мати. — їм, по-моєму, зовсім не слід про це знати. І без того погано, — додала вона, і рот їй викривила гірка гримаса.

А Клайд слухав її і думав про себе й про Гортензію.

— Подумати тільки, — додала вона, помовчавши, і очі її повилися сумом, — що вона принесла нам усім таке горе. Хіба є тут наша провина? Хіба не дано було Гй зовсім інше виховання? "Путь грішника…"

Вона похитала головою і міцно стиснула руки, а Клайд дивився прямо перед собою, думаючи про тяжке становище сім'ї і про те, як усе це може відбитися на ньому.

Мати сиділа пригнічена й збентежена своєю дивною роллю в цій історії. Так, вона брехала, як це робить багато людей. І ось Клайдові відомі всі її хитрощі й обмани, і вона почуває себе такою фальшивою та дурною. Але хіба вона не намагалася оберегти Клайда від усього цього — і його, і інших?

Клайд уже досить дорослий, щоб зрозуміти це. Однак вона продовжує пояснювати, чому вона так зробила, як це все для неї жахливо. І до того ж, пояснює вона, ці сумні події змушують її тепер звернутися до нього по допомогу.
— Еста незабаром буде дуже хвора, — сказала мати уривчасто, з почуттям ніяковості: вона, мабуть, не могла чи не хотіла дивитися в обличчя Клайдові, але вирішила бути по змозі відвертою. — їй буде потрібний лікар і хто-небудь, хто зможе побути з нею в години, коли мене не буде. Мені потрібні гроші, принаймні п'ятдесят доларів. Ти не дістанеш де-небудь? Попроси в когось з твоїх нових друзів у борг, на кілька тижнів. Адже ти міг би швидко повернути цей борг. Поки не виплатиш, можеш нічого не давати мені за кімнату.
Вона таким невідступним, таким вимогливим поглядом дивилась на Клайда, що він був приголомшений силою й переконливістю цієї просьби. І перш ніж він встиг посилити тривожний сум, який затьмарював її обличчя, вона додала:
— Ті, інші гроші, теж були для неї, розумієш, щоб вона могла приїхати сюди, після того як її… її…— вона завагалась у доборі слова, але потім закінчила: — Чоловік залишив її в Пітсбурзі. Певно, вона розповідала тобі про це?
— Так, розповідала, — поволі й сумно відповів Клайд. Звичайно, становище Ести дуже критичне, — раніше він просто не хотів думати про це. — Але як же бути, мамо? — вигукнув він. Його мучила думка про п'ятдесят доларів у кишені (якраз та сума, що потрібна матері) і про те, для чого вони призначені.— Не знаю, чи зможу я що-небудь зробити. На роботі я всіх ще так мало знаю, — мені нема в кого позичити. Та вони й заробляють не більш за мене. Я міг би позичити трохи, але це не дуже зручно.
Він запнувся, в горлі в нього пересохло. Йому було нелегко збрехати матері. Справді, йому ще ніколи не траплялося брехати в такій серйозній справі — і брехати так негідно. Адже п'ятдесят доларів у цю хвилину тут, у нього в кишені. З одного боку Гортензія, з другого — мати і сестра, і гроші ці можуть врятувати матір, так само як і Гортензію, але наскільки більше гідності в його допомозі матерії Як жахливо — не допомогти! І як він міг відмовити їй? Він нервово облизав губи і провів рукою по чолу: від хвилювання обличчя його вкрилося потом. Він почував себе замученим, приниженим, безпорадним перед тим, що сталося.
— А в тебе самого зараз немає трохи грошей для мене? — Мати майже благала. Есті в її становищі конче потрібні деякі речі, а купити не було на що.
— Ні, мамо, в мене нічого немає,— сказав він, глянувши на матір, паленіючи від сорому і в ту ж мить одводячи очі; і коли б мати не була розгублена в цю хвилину, вона побачила б по його обличчю, що він бреше.
Клайд відчув гострий біль: він і жалів себе, і разом з тим зневажав, бо мучився за матір. Він і думати не міг, щоб відмовитись від Гортензії. Вона повинна належати йому. Але мати така самотня й безпорадна. Яка ганьба! Він і справді негідний і підлий. Чи не буде він потім покараний за це?
Він намагався придумати щось, який-небудь спосіб дістати ще трохи грошей окрім цих п'ятдесяти доларів. Коли б тільки в нього було трохи більше часу, ще кілька тижнів! Коли б Гортензія не надумала купувати цей жакет саме тепер!
— От що я можу зробити, — сказав він, тупо й безглуздо дивлячись поперед себе, тоді як мати продовжувала сидіти з безпорадним виразом обличчя. — П'ять доларів хоч трохи допоможуть тобі?
— Що ж, і це придасться, — відповіла вона. — Все-таки краще, ніж зовсім нічого.

— Гаразд, пять доларів я можу дати, — сказав Клайд, думаючи повернути ці гроші з нових чайових і сподіваючись, що тиждень буде везучий. — На тому тижні, я, можливо, дістану ще десять. Зараз я не можу обіцяти напевно. Мені довелося позичити частину грошей, які я дав тобі того разу, і я ще не все повернув. Якщо я почну знову просити позичити, можуть подумати… ти ж знаєш, як дивляться на подібні речі.
Мати зітхнула, думаючи про те, яке нещастя — покласти на сина такий тягар. І якраз у такий час, коли син намагається вийти в люди. Як він згадуватиме про це потім? Що подумає про неї, про Есту, про всю сім'ю? Незважаючи на все своє честолюбство, сміливість і наполегливе прагнення до самостійності, Клайд завжди здавався їй недосить міцним фізично, недосить стійким морально й розумово. І він такий нервовий і вразливий, що часом здається, ніби він пішов швидше в батька, ніж у неї. Завжди він так легко збуджується, так швидко втомлюється, — все це не дуже корисно і добре. І ось вона сама — заради Ести, заради чоловіка, ради всього їх невдалого життя — примушує його напружувати сили й нерви.
— Ну, що ж… не можеш — значить, не можеш, — сказала вона"— Подбаю, щоб знайти якийсь інший вихід.
Але в ту хвилину вона не бачила виходу.
РОЗДІЛ XVII
В планах щодо поїздки автомобілем, яку Хегланд за допомогою свого друга-шофера думав улаштувати наступної неділі, сталися зміни. Машину — чудовий дорогий "пакард", не яку-небудь — не можна було взяти в призначений день. З неї можна було скористатися тільки найближчого четверга чи п'ятниці або ж доведеться відмовитись від прогулянки.
Усім ще раніше пояснили, — це була тільки частина правди, — що машина належить якомусь м-ру Кімбарку, старому і дуже багатому джентльмену (він у цей час подорожував по Азії). Але правда полягала в тому, що приятель Хегланда, Спарсер, був зовсім не шофером м-ра Кімбарка, а просто неробою, непутящим сином управителя одної з молочних ферм м-ра Кімбарка. Цьому юнакові дуже кортіло вдавати з себе щось більше, ніж сина простого завідуючого фермою; тимчасово виконуючи обов'язки сторожа: і маючи доступ до гаража, він вирішив узяти найкращу машину й покататися на ній.
Хегланд підказав думку влаштувати разом з друзями по готелю яку-небудь веселу прогулянку. Та коли всі вже були запрошені, стало відомо, що незабаром повертається м-р Кімбарк; тому Уіллард Спарсер, побоюючись, щоб хазяїн не застукав його зненацька, вирішив, що, мабуть, більше не варто користатися машиною. Але коли він розповів про несподіваіну перешкоду Хегланду, який нетерпляче мріяв про цю поїздку, той відкинув усі аргументи Спарсера. Чому б не скористатися автомобілем ще разок? Він уже побудоражив усіх своїх друзів, і йому не хотілося б розчаровувати їх. І поїздку призначили на наступну п'ятницю, коли Хегланд і його друзі будуть вільні від полудня до шостої години вечора. А тому що в Гортензії тепер були свої плани, вона погодилася їхати разом з Клайдом, який, звичайно, теж був серед заіпрошених.
Але, як пояснив Хегланд Ретереру і Хігбі, машину беруть без згоди власника:, тому краще зустріти її десь далі, на одній з тихих вулиць поблизу Сімнадцятої й Західного проспекту; звідти вони рушать до місця, де зручніше зустріти дівчат, а саме до Двадцятої і Вашінгтон-стріт. Далі вони поїдуть Західною парковою дорогою через міст Ганнібала в напрямі на північний схід до Гарлема, Північного Канзас-Сіті, Майнавілля і через Ліберті й Мосбі до Ексель-сіор-Спрінгс. Головною метою їх поїздки був маленький, відкритий цілий рік готель "Вігвам", що стоїть за милю чи дві від Ексельсіора;

"Вігвам" був одночасно і рестораном, і дансингом, і готелем. Тут можна було танцювати під грамофон і піанолу. Сюди часто приїздили компанії молоді; Хегланд і Хігбі вже не раз бували у "Вігвамі" і заявляли, що це чудовий куточок. Годують добре, дорога прекрасна. Біля будинку тече маленька річка: влітку тут можна кататися човном і вудити рибу, а взимку, коли річка замерзає,— бігати на ковзанах. Щоправда, зараз — у січні — дорога засипана снігом, але проїхати не важко і довкола дуже гарно. Недалеко від Ексельсіора є маленьке озеро, що замерзає цієї пори року, і, на думку невтримного фантазера Хегланда, там можна покататися на ковзанах.
— Послухайте-но, що він пропонує: марнувати дорогий час на якісь там ковзани! — цинічно зауважив Ретерер: з його погляду, зміст прогулянки полягав зовсім не в спортивних розвагах, а тільки в упаданні біля супутниць.
— Ану, к бісу! Ніякої хорошої ідеї не можна запропонувати, відразу кепкують, — обурився автор ідеї.
Єдиний з усієї компанії, кого, крім Спарсера, мучили побоювання, чи не скінчиться поїздка погано, був Клайд. З самого початку, як він довідався, що машина належить не Спарсеру, а його хазяїнові, це розстроїло і навіть обурило його. Він був проти того, щоб брати чужу річ, хоч би й на короткий час. Хіба мало чого може трапитись? їх можуть викрити.
— А ти не думаєш, що нам небезпечно їхати цією машиною за місто? — спитав Клайд Ретерера за кілька днів до прогулянки, коли він остаточно зрозумів, в якій спосіб вони одержують автомобіль.
— А що тут такого? — відповів Ретерер; він уже звик до таких витівок, і вони його мало турбували. — Адже не я беру машину і не ти. Коли Спарсер хоче взяти її, то це його справа, — так? Якщо він запросить мене прогулятися, я поїду. Чому б і ні?.. Мені потрібне тільки одно — повернутися вчасно. Все інше мене мало непокоїть.
І Хігбі, що підійшов до них у цю мить, висловився в тому ж дусі. Та Клайд все-таки не був спокійний. А як із цієї витівки вийде щось недобре, тоді його, чого доброго, звільнять. Але прогулятися разом з Гортензією та іншими дівчатами й приятелями такою чудовою машиною було надто принадно: він не міг устояти перед спокусою.
В п'ятницю, відразу після полудня, всі запрошені зібралися в умовлених місцях: Хегланд, Ретерер, Хігбі і Клайд на розі Сімнадцятої і Західного проспекту; Майда Аксельрод — подружка Хегланда, Люсіль Ніколас — подружка Ретерера і Тіна Когель — г— подружка Хігбі, яка привела з собою Лору Сайп (яку призначили в дами Спарсеру) — на розі Дванадцятої і Вашінгтон-стріт. А Гортензія в останню хвилину сказала Клайдові, що їй треба зайти додому і просила заїхати за нею на ріг Сорок дев'ятої і Дженесі-стріт; компанія погодилась на це не без бурчання.
Був кінець січня; день був похмурий, низькі хмари погрожували снігопадом, а так приємно й цікаво дивитись на летючі сніжинки, коли сидиш у закритій машині, і тому всім дуже хотілось потішитися цим видовищем.
— От було б добре! — вигукнула Тіна Когель, коли хтось сказав, що може піти сніг.
— О, я дуже люблю дивитись, коли падає сніг! — підхопила Люсіль Ніколас.
Машина мчала по Уест-Блаф-Род, Вашінгтон-стріт і Другій, переїхала мостом Ганнібала, поминула Гарлем і помчала далі берегом річки, — звивистою дорогою, вздовж якої, наче на варті, стояли пагорби, — до Рандольфських висот, а потім повз Мосбі і Ліберті. Тут дорога була краща. Майоріли мальовничі будиночки і вкриті січневим снігом горби.
Клайд, який за все своє життя в Канзас-Сіті жодного разу не їздив далі Канзаса, розташованого на захід від Канзас-Сіті, або далі незайманих лісів

Суоппарку на сході, так само як і не їздив уздовж рік Канзас або Міссурі далі містечка Аргентіни, чи далі Рандольфських висот, — був у захваті; ця поїздка здавалася йому справжньою мандрівкою. Це було таке не схоже на звичайні будні. І Гортензія була весела, добродушно настроєна. Вона зручно влаштувалася поруч нього і не запротестувала, коли Клайд, побачивши, що інші обняли своїх супутниць, теж обійняв її і пригорнув ближче до себе. Навпаки, глянувши на Клайда, вона сказала:
— Здається, мені доведеться зняти капелюха.
Всі засміялися. В Гортензії була якась пікантна жвавість, часом дуже мила! Крім того, вона зробила нову зачіску, це було їй до лиця, і дівчині не терпілося показати її всім.
— А потанцювати там де-небудь можна? — спитала вона, не звертаючись ні до кого окремо.
— Будьте певні! — сказав Хігбі, який уже переконав Тіну Когель теж зняти капелюшок і міцно притис дівчину до себе. — Там є піанола і грамофон. Шкода, що я не догадався взяти свій кларнет. Я вмію грати на ньому "Діксі".
Машина з надмірною швидкістю мчала засніженою дорогою, серед білих полів. Сп^рсер, вважаючи себе досвідченим шофером, а також у цю хвилину і справжнім власником машини, хотів знати, з якою швидкістю він може вести її по такій дорозі.
Темні віньєтки лісів майоріли праворуч і ліворуч. Бігли мимо поля, вартові шляху — горби здіймалися і спадали, як хвилі. Промайнуло опудало, що стояло край дороги: широкі його рукава тіпав вітер, напівзотлілий циліндр зсунувся набік. З поля знялася зграя ворон і полетіла до далекого лісу, — його темні нерівні обриси ледве помітні були на фоні снігових просторів. Спарсер сидів біля руля з таким виглядом, ніби вести цю чудову машину для нього найзвичайнісінька справа; поруч нього сиділа Лора Сайп. Він, власне, більше цікавився Гортензією, але зараз вважав за свій обов'язок приділяти деяку увагу Лорі. Щоб не поступатися іншим у галантності, він однією рукою обняв її, а другою продовжував керувати — фокус, який неабияк злякав Клайда, що й досі сумнівався, чи розумно було взагалі брати чужу машину. При такій швидкій їзді всі вони рискують загинути. Гортензію цікавило тільки одно: що вона Спарсеру явно подобається, хоч він поки що і змушений упадати коло Лори. І коли він обняв Лору і зверхньо спитав її, чи вона часто каталась в автомобілі по околицях Канзас-Сіті, Гортензія тільки всміхнулася про себе.
Але Ретерер, помітивши жест Спарсера, підштовхнув ліктем Люсіль Ніколас, а та й собі штовхнула Хігбі, щоб привернути його увагу до ліричної сцени на передньому сидінні.
— Ну, що, Уіллард, ви там непогано влаштувалися? — дружньо гукнув Ретерер Спарсеру.
— Прекрасно навіть, — весело відповів Спарсер, не обертаючись. — Тобі добре, крихітко?
— Чудово, — відповіла Лора.
А Клайд подумав, що Гортензія більш вродлива, ніж усі ці дівчата, — жодна не може порівнятися з нею. Зараз на ній була червона сукня з чорними прикрасами і темночервоний, у тон сукні, капелюшок з великими крисами. А на лиці, якраз під маленьким нафарбованим ротом, вона приліпила крихітну чорну мушку, наслідуючи якусь вродливу кіноактрису. Готуючись до цієї прогулянки, вона вирішила затьмарити всіх дівчат і тепер була певна, що їй це пощастило. І Клайд був цілком згодний з нею.
— Ви тут краща за всіх, — прошепотів він, ніжно обіймаючи її.

— А ви, любий хлопчику, теж умієте підмазуватись, коли захочете, — сказала вона голосно, і всі засміялись.
Клайд злегка почервонів.
За Майнавіллем, через шість миль дорога повернула в улоговину; тут була сільська крамниця, і Хегланд, Хігбі і Ретерер вийшли з машини, щоб купити цукерок, цигарок, морозива й фруктової води. Потім проїхали Ліберті і за кілька миль від Ексельсіор-Спрінгс побачили "Вігвам"; як виявилось, це був просто старий двоповерховий котедж, який притулився до невеликого горба. Правда, до старого будинку була прибудована нова, більша, ніж він сам, одноповерхова будова; тут була їдальня, зал для танців і в кінці його за перегородкою — бар. У великому каміні весело палав вогонь. Внизу, в улоговині по той бік дороги, було видно річку Бентон, власне струмок, тепер укритий міцною кригою.
— От вам і річка, — весело вигукнув Хігбі, допомагаючи Тіні Когель вийти з машини. В дорозі він кілька разів хильнув із своєї фляги і помітно повеселішав.
Компанія спинилась, щоб полюбуватися струмком, який замерз у звивистих, порослих деревами берегах.
— Казав я, що треба було взяти ковзани й покататися, — зітхнув Хегланд. — Не послухались мене. Ну, та вже нехай…
У цей час Люсіль Ніколас побачила відблиск вогню в маленькому віконці "Вігвама" і крикнула:
— Дивіться, у них там камін!
Машину завели до гаража і потім усім гуртом увійшли до готелю; Хігбі негайно завів грамофои-автомат, кинувши в нього п'яти-центову монету, і той загуркотів, задеренчав… Змагаючись з ним, Хегланд підбіг до другого грамофона, що стояв у кутку, і поставив першу-ліпшу пластинку — "Сірий мишко".
Коли пролунали перші звуки добре знайомої мелодії, Тіна Когель вигукнула:
— Давайте швидше танцювати! Тільки нехай замовкне друга шарманка!
— Замовкне, коли розкрутиться пружина, — сміючись, відповів Ретерер. — Цю шутку можна спинити тільки в один спосіб: не годувати її п'ятицентовиками.
Увійшов офіціант, і Хігбі почав питати, хто й що їстиме. Тим часом Гортензія, бажаючи попишатися перед усіма, вийшла на середину кімнати і пройшлася, передражнюючи ведмедя, що ходить на задніх лапах, як того вимагав танець. Вона пробробляла це дуже забавно і граціозно. Спарсер, який весь час хотів звернути на себе її увагу, побачив її одну посеред кімнати і пішов за нею, повторюючи її рухи. Гортензія оцінила його вправність, до того ж їй не терпілося потанцювати: вона враз спинила свою забаву, обернулась до Спарсера — і вони полинули в уанстепі.
Клайд, якого ніяк не можна було назвати добрим танцюристом, миттю відчув палючі ревнощі. Його так пристрасно вабило до Гортензії, а вона покинула його на самому початку їх розваги, — це здавалося йому нечесним. Та Гортензія вже зацікавилася Спарсером, — адже він, напевно, не був таким недосвідченим новаком, — і, не звертаючи ніякої уваги на Клайда, танцювала й далі з новим поклонником, чиї рухи так приємно гармоніювали з її власними. Інші не захотіли відстати: Хегланд відразу запросив Майду, Ретерер танцював з Люсіль, і Хігбі — з Тіною Когель. Клайдові залишилася Лора Сайп, яка йому не дуже подобалась. Вона була зовсім не красуня: товста, з широким невиразним обличчям і маленькими солоденькими голубими очима. Клайд не був вправним танцюристом, і вони з Лорою танцювали простий уанстеп, тоді як інші виробляли складні фігури.
Клайд з тоскною люттю помітив, що Спарсер, танцюючи з Гортензією, міцно притиснув її до себе і дивиться їй прямо в очі. І вона дозволяє це. Клайд

відчув раптом свинцевий тягар під грудьми. Невже вона фліртує з цим хлопчаком-вискочкою, який тільки тим і хороший, що дістав автомобіль! А вона ж обіцяла бути ласкавою з ним. Клайд почав догадуватись, що вона легковажна і цілком байдужа до нього. Він хотів би щось зробити: залишити Лору, забрати Гортензію від Спарсера… але нічого не можна було зробити, поки не закінчиться пластинка.
В цей час з'явився офіціант з підносом і розставив на трьох зсунутих разом столиках коктейлі, фруктову воду і сендвічі. Всі перестали танцювати і пішли до столів, — всі, крім Спарсера і Гортензії. Клайд враз помітив це. Безсердечна кокетка! Вона зовсім і не думає про нього! І це після того, як ще так недавно вона намагалась переконати його в протилежному і примусила допомогти їй з цим жакетом. То нехай іде під три чорти. Він їй покаже! А він ото дбав, щоб прислужитись їй… Та всьому є межа.
Нарешті, побачивши, що всі вже зійшлися довкола столів, присунутих до каміна, Спарсер і Гортензія теж перестали танцювати і приєдналися до компанії. Клайд, блідий і похмурий, стояв осторонь, удаючи, нібито йому байдуже до них. Лора, яка давно вже помітила його лють і догадалася, в чому річ, залишила його, підійшла до Тіни Когель і розповіла, чому Клайд такий злий. Тоді й Гортензія помітила, нарешті, похмурий вигляд Клайда і підійшла до нього, все ще наслідуючи "ведмежу" ходу з танцю.
— От весело, правда ж? — почала вона. — Страшенно люблю танцювати під музику.
— Ну, вам, звичайно, весело, — відповів Клайд, якого мучила заздрість і досада.
— А в чому річ? — спитала вона стиха і майже ображено, прикидаючись, ніби не розуміє, хоч прекрасно знала, чому він сердиться. — Невже ви шаленієте тому, що я танцювала з Спарсером? Безглуздя! Чому ви не підійшли раніше і не запросили мене? Не могла ж я відмовити йому, коли вже він був поруч!
— Ну, звичайно, не могли, — відповів Клайд в'їдливо, але також притишеним голосом: він, як і Гортензія, не хотів, щоб інші чули їх розмову. — А нащо ви притискалися до нього й дивились йому в очі? — Він шаленів. — Не заперечуйте, я все бачив.
Гортензія здивовано подивилась на нього, не тільки тому, що була вражена його різкістю, але й через те, що він уперше заговорив з нею так. Видимо, він став над міру певний себе. Вона була занадто мила з ним. Але зараз не час показувати йому, що він зовсім не так цікавить її, як вона запевняла, — адже вона хотіла одержати жакет, і вони вже умовились про це.
— Ну, знаєте, це нестерпно, — сказала вона роздратовано. Більш за все її сердило, що він казав правду. — Ви ще й бурчати почали. Хіба я винна, що ви надумали ревнувати! Я тільки потанцювала з ним трошки. Я не знала, що ви будете казитися.
Вона вже збиралася відійти, але знову подумала про їх домовлення; треба якось задобрити Клайда, інакше діло не вигорить. Вона потягла його за лацкан піджака, щоб одвести далі, бо друзі вже дивилися на них і прислухалися.
— Ну, зрозумійте ж. Не треба так поводитися. Я нічого поганого не зробила. Слово честі… Тепер усі так танцюють, і це не має ніякого значення. Хіба ви не хочете, щоб я була мила з вами? Пам'ятаєте, що я вам говорила?
І вона подивилась йому прямо в очі розраховано-ніжно і багатообіцяюче, наче він був тут єдиний, хто справді подобався їй. І свідомо, з цілком певним наміром, вона зробила свою звичайну гримаску, трохи розтуливши рот і злегка випнувши губи, немов хотіла поцілувати його. Ця гримаска доводила Клайда до божевілля.

— Ну, гаразд, — сказав він, дивлячись на неї покірливо і бла-гально. — Мабуть, я дурний. Але ж я все бачив. Ви ж знаєте, Гортензія, я божеволію, я просто не тямлю себе! І нічого не можу зробити. Часом мені хочеться позбутися цього. Не бути таким дурнем.
Він сумно подивився на неї. А вона, ясно уявляючи собі, яка велика її влада над Клайдом і як легко крутити ним, сказала:
— Ну… не треба, не треба так, будьте слухняним хлопчиком, — я вас поцілую, коли на нас не будуть дивитися.
І все-таки вона відчувала на собі погляд Спарсера і усвідомлювала, що його вабить до неї і що він подобається їй більше за всіх, з ким вона зустрічалася останнім часом.

РОЗДІЛ XVIII

Та веселість досягла найвищої точки, коли Хегланд знову нагадав про річку і про зв'язані з нею можливості,— на цей час вони вже досхочу натанцювались і чимало випили. Виглянувши в вікно, він раптом вигукнув:
— Що ж це таке? Чому лід лишається поза нашою увагою? Дивіться, який шикарний лід! Пішли ковзатися!
І вони всі гуртом вийшли на свіже повітря. Ретерер схопив за руку Тіну Когель, і вони побігли; за ними Спарсер і Люсіль Ніколас (вони щойно танцювали разом), Хігбі з Лорою Сайп, якою він вирішив зайнятися, щоб не бути весь час з однією, і Клайд з Гортензією. Тільки-но компанія опинилась на льоду, на вузькій смужці, покрученій серед безлистих гайків і де-не-де геть зовсім очищеної вітром від снігу, як вони всі стали подібні до юних сатирів і німф далекої давнини. Вони бігали туди й сюди, перечіплялись і ковзалися; Хігбі, Люсіль і Майда враз упали, але вмить, регочучи, схопилися на ноги.
Гортензія спочатку обережно дріботіла, спираючись на Клайдову руку, але незабаром почала бігати і ковзатися на льоду, наче на коньках, вищала, вдаючи перелякану. І тепер не тільки Спарсер, а й Хігбі, невважаючи на Клайда, почали упадати біля неї. Вони ковзалися на льоду поруч неї, наздоганяли її, удавали, що підставляють їй ногу, і підхоплювали її, коли вона падала. Потім Спарсер схопив Гортензію за руку і, не звертаючи уваги на інших, нібито всупереч її бажанню, потягнув за собою вгору по струмку, до повороту, за яким вони й зникли. Вирішивши не виявляти більше підозрілості і ревнощів, Клайд залишився позаду. Але в думках він побоювався, що Спарсер може скористатися з нагоди і призначити Гортензії побачення, навіть поцілувати її. Вона цілком здатна дозволити йому це, хоч би й прикидаючись, що все це проти її бажання. Боляче!
Клайд мимоволі піддався почуттю невідступної тривоги. Він відчував своє безсилля, йому захотілось бачити їх. Але тут Хегланд, тримаючи за руку Люсіль Ніколас, почав скликати всіх стати ланцюжком; Клайд теж узяв Люсіль за руку і простягнув другу Майді Аксельрод, а та в свою чергу простягнула руку Ретереру. Хігбі і
Лора Сайп уже готові були стати в кінці ланцюжка, коли з'явилися Спарсер і Гортензія, ковзаючись по льоду і тримаючись за руки. Вони стали останніми. Тоді Хегланд швидко побіг, тягнучи за собою всіх інших; він повертав, кидався то туди, то сюди, поки всі, хто був позаду Майди, не попадали на лід. І Клайд помітив, що Гортензія і Спарсер, падаючи, ковзали і сунули вперед, підштовхуючи одне одного до берега, поки не наткнулись по дорозі на купу снігу, сухого листя й гілля. Спідниці Гортензії закотилися, відкриваючи коліна. Але замість того щоб зніяковіти, як того чекав і хотів Клайд, вона сиділа так кілька секунд, анітрохи не соромлячись, і навіть весело сміялась, а Спарсер був поруч і все ще тримав її за руку. Лора Сайп упала так, що збила з ніг Хігбі, і він повалився на неї, і вони теж

продовжували лежати, заходячись реготом, у дуже двозначний позі, як промайнуло в думці у Клайда. Він помітив, що у Лори сукня теж задралася вище колін. Спарсер, який устиг уже підвестись і сісти, показував на її гарні ноги і голосно реготав, вишкіряючи майже всі зуби. Довкола лунав вереск і вибухи сміху. і
"Казна-що! — обурювався Клайд. — І якого біса він увесь час крутиться біля неї? Повинен був сам привезти собі дівчину, коли хотів розважатись. Яке вони мають право ходити туди, де їх ніхто не бачить? І вона гадає, я повірю, ніби це нічого не значить. Вона ніколи не сміялась так весело зі мною, як з ним. За кого вона мене вважає? Думає, що можна мене водити за ніс?" Він сердито нахмурився, але тут знову построились ланцюжком. Люсіль Ніколас усе ще тримала його за руку. Спарсер і Гортензія знову опинилися в хвості. Але Хегланд, не знаючи про настрій Клайда і цілком зайнятий грою, закричав: "Нехай тепер хтось інший іде на кінець!" Ретерер і Майда Аксельрод, Клайд і Люсіль Ніколас слухняно пересунулися на кінець ланцюжка, а Хігбі з Лорою Сайп і Гортензія із Спарсером стали першими. Гортензія не випускала руки Спарсера. Але тепер вона стояла поруч Клайда (він був праворуч від неї) і взяла його за руку, а Спарсер, стоячи ліворуч від неї, міцно стискав другу руку і Клайд від цього скаженів. Чому він не займається Лорою Сайп? Адже її запросили заради нього! А Гортензія його заохочує!
Клайд тепер зовсім засмутився і був такий ображений та' роздратований, що насилу зміг б^оати участь у грі. Йому хотілося кинути все й почати сварку з Спарсером. Але Хегланд, швидкий і нетерплячий, потягнув за собою весь ланцюжок, перш ніж Клайд устиг навіть подумати про це.
І хоч як вік намагався зберегти рівновагу, все-таки він, Люсіль, Ретерер і Майда Аксельрод відірвались від ланцюжка і, як дзига, завертілися на льоду. В критичний момент Гортензія випустила руку Клайда, явно воліючи триматися за Спарсера. Всі, що попадали клубком, котились футів сорок по гладкому зеленуватому льоду, поки не докотились до засипаного снігом берега. Люсіль Ніколас лежала в Клайда на колінах, обличчям униз, у такій зручній для шмагання позі, що він не міг не розсміятись. А Майда Аксельрод упала на спину поруч Ретерера, високо піднявши ноги. "Навмисне", подумав Клайд. Він вважав, що вона надто груба і нахабна. І тут, звичайно, почався захоплений вереск, вигуки, регіт — такий голосний, що, певно, було чути за півмилі.
Хегланд, взагалі дуже сміхотливий, тепер зігнувся мало не вдвоє, ляскав себе по стегнах і вже не реготав, а ревів. А Спарсер, роззявивши величезний рот, фиркав і кривився. Було так весело, що Клайд тимчасом забув про ревнощі. Він теж дивився й сміявся. Але настрій його по суті не змінився. Він усе-таки відчував, що Гортензія поводиться нечесно.
Під кінець Люсіль Ніколас і Тіна Когель потомились і вийшли з гри. Гортензія теж. Клайд зразу ж підійшов до неї. Ретерер пішов за Люсіль. Порозходились у різні боки і всі інші. Хегланд ковзався на льоду, підштовхуючи поперед себе Майду Аксельрод, і незабаром вони зникли за поворотом. Хігбі підхопив ідею Хегланда і в такий же спосіб повіз Тіну Когель угору по річці, а Ретерер і Люсіль, ніби побачивши щось цікаве в найближчому гайку, рушили туди, сміючись і весело розмовляючи. Навіть Спарсер і Лора, залишені всіма, пішли кудись, і Клайд залишився наодинці з Гортензією.
Вони підійшли до деревини, що лежала на березі, і Гортензія сіла. Та Клайд, страждаючи від уявлюваних ран, мовчки стояв поруч; відчувши його настрій, Гортензія схопила його за пояс пальта й потягнула до себе.

— Но-но-о, конячко! — весело гукнула вона. — Но-но-о! Вперед! Конику, покатай мене по льоду!
Клайд похмуро дивився на неї; внутрішньо розлютований, він не був схильний так легко забути свої образи.
— Нащо ви дозволяєте цьому Спарсеру весь час липнути до вас? — спитав він.
— Я бачив, як ви ходили з ним туди, за поворот. Що він вам говорив?
— Нічого не говорив.
— Ну, ясно, нічого, — сказав він гірко і глумливо. — Може, він і не цілував вас?
— Звичайно, ні,— сказала Гортензія рішуче й сердито. — Хотіла б я знати, за кого ви мене вважаєте? Я не дозволяю цілувати себе людям, яких бачу вперше, майте це на увазі, дорогий мій. Вам-от я не дозволила.
— Так, звичайно… Але ви до нього краще ставитесь, ніж до мене.
— Ось як? Ну що ж, може! Але однаково, яке ви маєте право говорити, що я до нього добре ставлюся? Що ж, мені і повеселитися не можна, так я й буду у вас під наглядом? Набридли ви мені, от що я вам скажу!
Гортензія таки всерйоз розсердилась: їй здалося, що Клайд розмовляє з нею надто хазяйським тоном.
А Клайд, діставши так раптово рішучого відкоша, був трохи приголомшений і враз вирішив, що, мабуть, йому краще змінити тон.
Кінець кінцем, вона ніколи не казала, що справді любить його, навіть тоді, коли давала свою невиразну обіцянку.
— Гаразд, — зауважив він після паузи похмуро і не без туги. — Я знаю тільки одно: ви іноді говорите, що цікавитесь мною, то ось, коли б я цікавився ким-небудь, я не став би фліртувати з іншими.
— Ах, ви не стали б?
— Так, не став би.
— А хто ж тут фліртує, хотіла б я знати?
— Ви.
— Я не фліртую і, будь ласка, ідіть звідси і дайте мені спокій. Ви тільки і вмієте чіплятися. Коли я танцювала з ним у ресторані, це не значить, що я фліртую. Ви мені набридли, от і все.
— Набрид?
— Так, набридли.
— Ну що ж, може, мені краще піти звідси і більше взагалі вас не турбувати, — сказав Клайд.
В ньому прокинулося почуття, яке нагадувало мужність його матері.
— Так, це буде краще, коли ви не можете поводитись інакше, — зауважила Гортензія, роздратовано постукуючи ногою по льоду.
Але Клайд уже відчував, що не в силі піти від неї так… Він надто гаряче прагнув до неї, був надто поневолений нею. Воля його слабшала; він з тривогою дивився на дівчину. А вона знову подумала про жакет і вирішила, що треба стати привітнішою.
— А ви хіба не дивились йому в очі? — спитав він невпевнено, знову згадавши, як вона танцювала із Спарсером у ресторані.
— Коли?
— Коли танцювали з ним.
— Не дивилась, у всякому разі не пам'ятаю. Ну, а якби й дивилася, що з того? Це нічого не значить. Подумаєш! Невже не можна дивитись в очі людині?
— Так, як ви дивились, не можна, якщо вам справді подобається хтось інший.
Клайд зморщив чоло і прижмурив очі,
Гортензія нетерпляче і з обуренням цмокнула язиком.
— Ви просто нестерпний.

— А там, на льоду, коли ви повернулися з ним, — провадив далі Клайд рішуче, а проте хвилюючись, — ви не підійшли до мене, ви пішли з ним у кінець ланцюжка. Я бачив. І ви ввесь час тримали його за руку. А коли ви впали, а потім сиділи там з ним, він знову тримав вашу руку. Хотів би я знати, що це таке, по-вашому, — не флірт, ні? А що ж тоді? Будьте певні, Спарсер думає так само.
— І нехай собі, а я однаково з ним не фліртувала, і можете говорити, що вам завгодно. Хочете, щоб усе йшло так, як зараз, — будь ласка. Я не можу вас спинити. Це все ваші прокляті ревнощі, по-вашому і того не можна, і цього не можна. Як же грати на льоду, якщо не триматися за руки, хотіла б я знати? От іще, подумаєш! А ви самі з цією Люсіль Ніколас? Я бачила, як вона лежала у вас на колінах, а ви сиділи й реготали, але я нічого такого не подумала. Що ж мені треба було робити по-вашому? Приїхати сюди й сидіти, як приклеєній, отут на деревині? Чи бігати за вами хвостом? Або щоб ви бігали за мною? За кого ви мене вважаєте? Що я — дурна?
Вона сприйняла це як образу і дуже розсердилась. Вона подумала про Спарсера, — він справді приваблював її зараз більше, ніж Клайд. Спарсер не романтик — він більш матеріалістичний і простіший.
Клайд одвернувся, зняв кепку і похмуро потер голову, а Гортензія дивилась на нього і думала про нього і знову про Спарсера. Спарсер мужніший, не такий плаксій. Він не стояв би отак і не ремствував, будьте певні. Він, мабуть, відразу розпрощався б з нею, побачивши, що тут не буде діла. І все-таки Клайд на свій лад цікавий і корисний. Хто ще зробить для неї те, що робить він? І в усякому разі він зараз не примушував її піти з ним кудись далі, як пішли звідси всі інші. А вона боялася, що він теж зробить таку спробу, випереджаючи її плани й бажання. Їх сварка перешкодила цьому.
— Ну, поміркуйте, — знову заговорила вона, вирішивши, що краще улестити його і що кінець кінцем справиться з ним не так уже важко. — Так ми й будемо сваритися? Чи варто? Нащо ви привезли мене сюди? Невже для того, щоб бурчати на мене весь час? Я б не поїхала, якби знала.
Вона одвернулась, постукуючи по льоду вузьким носком черевика, а Клайд, знову піддавшись її чаруванню, схопив її в обійми, притискуючись губами до її губів, намагаючись утримати її й підкорити своїм пестощам. Але Гортензія, — почасти тому, що її тепер вабило до Спарсера, почасти через своє роздратування проти Клайда, — відштовхнула його, зла і на нього, і на себе. Чого ради підкорятися йому, робити те, що вона не хоче, — зараз принаймні? — питала вона саму себе.
Вона не обіцяла, що саме сьогодні буде з ним така мила, як йому хочеться. Такої умови не було. У всякому разі зараз вона не хоче, щоб він так поводився з нею, і не дозволить, щоб він це робив. Клайд, розуміючи тепер, як вона насправді до нього ставиться, відступив і тільки дивився на неї похмурими і пристрасними очима. І вона відповіла пильним поглядом.
— Ви, здається, говорили, що добре ставитеся до мене, — сказав Клайд майже із злістю, розуміючи, що всі його мрії про цей день, про щасливу прогулянку розвіялись, як дим.
— Так, добре ставлюся, коли ви буваєте милим, — відповіла вона лукаво, уникаючи прямої відповіді і думаючи про свої недавні обіцянки. Вона намагалася якось залагодити справу.
— Так, гаразд, — пробуркотів він. — Бачу я ваше добре ставлення. Ви навіть не дозволяєте до вас доторкнутись. Хотів би я знати, що ви мали на увазі, коли говорили зі мною того разу.
— А що я таке говорила? — заперечила Гортензія лише задля того, щоб виграти час.
— Нібито ви не знаєте!

— Ах, так. Але ж усе це не зараз, правда ж? Здається, ми говорили… — вона замовкла, вагаючись.
— Я пам'ятаю, що ви говорили, — провадив він далі.— Але тепер я бачу, що ви зовсім не любите мене, в цьому вся справа. Якби ви справді любили мене, чи вам не однаково, — тепер, або через тиждень, чи через два? Видно, це залежить від того, що я роблю для вас, а не від вашої любові до мене. Оце спритно!
Страждання зробило його зухвалим і сміливим.
— Нічого подібного! — огризнулась вона, розлютована тим, що він угадав правду. — І я не хочу, щоб ви так зі мною розмовляли. Мені зовсім не потрібен цей нещасний жакет, якщо хочете знати. І можете одержати назад ваші нещасні гроші, не потрібні вони мені. І дайте мені спокій зараз і назавжди. У мене й без вашої допомоги будуть жакети, скільки завгодно!
Сказавши це, вона одвернулась і пішла геть. Та Клайд, уже думаючи, як завжди, тільки про те, щоб улестити її, кинувся за дівчиною.
— Не йдіть, Гортензія, — просив він. — Почекайте хвилинку. Я не думав нічого такого, слово честі. Я в нестямі від мого кохання до вас. Хіба ви не бачите? Ну, я прошу, не йдіть. Я зовсім не тому даю вам гроші, щоб мати щось од вас замість того. Візьміть їх просто так, якщо хочете… Я нікого на світі так не люблю, ніколи не любив. Візьміть усі гроші, не треба мені їх. Але тільки я думав, що й ви трошки любите мене. Невже вам зовсім, зовсім байдуже до мене, Гортензія?
Він здавався покірним і зляканим, і вона, відчувши свою владу над ним, трохи полагіднішала.
— Ні, звичайно, — заявила вона. — Але однаково, це не значить, що ви можете поводитися зі мною так, як зараз. Ви, здається, не розумієте, що дівчина не завжди може зробити все, чого ви від неї вимагаєте, якраз тоді, коли хочете.
— Про що ви говорите? — спитав Клайд, не цілком збагнувши зміст її слів. — Я не зовсім зрозумів.
— Ну, вже, напевно, зрозуміли.
Вона не могла повірити, що він не знає.
— Ах, от що! Мені здається, я знаю, що ви хочете сказати. Тепер зрозуміло, — продовжував він розчаровано. — Це стара історія, всі так кажуть, я знаю.
Він повторював тепер майже буквально слова й інтонації інших юнаків з готелю— Хігбі, Ретерера, Едді Дойла, — які пояснили йому, в чому тут справа, і розповіли про те, що дівчата, посилаючись на це, викручуються часом з скрутного становища. І Гортензія зрозуміла, що він знає про це.
— Як вам не соромно! — вигукнула вона, удаючи з себе ображену. — Вам нічого не можна сказати, ви все одно ніколи нічому не вірите. Але хочете — вірте, хочете — ні,— це все правда.
— Я тепер знаю, яка ви, — сказав він сумно, але й трошечки зарозуміло, нібито все це йому було давно відомо. — Ви зовсім не любите мене, от і все. Тепер я зрозумів.
— Як вам не соромно, — повторювала вона з виразом ображеної доброчесності.— Запевняю вас, що це правда. Хочете — вірте, хочете— ні, але я присягаюся вам, слово честі.
Клайд стояв зніяковілий. Він просто не знав, що відповісти на цю жалюгідну хитрість. Він не міг ні до чого примусити її. Якщо вона хоче брехати й прикидатися, він теж прикинеться, що вірить їй. І все ж таки він був глибоко засмучений. Ніколи йому не домогтися її кохання, це зрозуміло. Він повернувся, щоб піти звідси, і Гортензія, не маючи сумніву, що її брехню він розгадав, вирішила щось зробити, знову якось приборкати його.

— Ну, Клайд, будь ласка, — почала вона, застосовуючи всю свою хитрість. — Це ж правда. Запевняю вас. Ви не вірите? Справді, наступного тижня. Слово честі! Не вірите? Я зроблю все, що обіцяла. Я знаю, що говорила. Слово честі! І ви мені подобаєтеся… дуже! Невже ви й цьому не вірите?
Це була артистична гра, — і Клайд, який тремтів з голови до ніг усією своєю істотою, відповів, що вірить. Він знову повеселішав і всміхався. І поки вони йшли до автомобіля (Хегланд уже кликав усіх — був час їхати), він тримав Гортензію за руку і кілька разів поцілував її. Він був цілком переконаний, що мрія його здійсниться.
О, яке це буде раювання!
РОЗДІЛ XIX
Коли їхали назад до Канзас-Сіті, спочатку ніщо не порушувало приємної омани, в якій перебував Клайд. Він сидів поруч Гортензії, і вона схилила йому голову на плече. Спарсер, який чекав, поки всі розмістяться, щоб самому сісти до руля, стиснув руку Гортензії вище ліктя і дістав на відповідь багатообіцяючий погляд, та Клайд не помітив цього.
Час був уже пізній, Хегланд, Ретерер і Хігбі підганяли Спарсера, і той, повеселішавши від погляду Гортензії і від випитого вина, погнав машину з такою швидкістю, що незабаром попереду заблищали вогні передмість. Машина мчала з шаленою швидкістю. І раптом довелося спинитись: тут, поблизу міста, проходила східна лінія залізниці, і вони довго, хвилюючись, чекали на переїзді, поки пройшли два довгі товарні поїзди. Коли під'їхали до північної околиці Канзас-Сіті, пішов мокрий сніг; він розтавав, дорога вкрилася шаром слизької грязі, і тепер їхати треба було дуже обережно. Годинник показував уже пів на шосту. В звичайних умовах при великій швидкості вистачило б восьми хвилин, щоб добратися до найближчих від готелю кварталів, де б вони могли спинити машину. Але трапилася нова затримка біля моста Ганнібала, — і коли вони переїхали міст і були вже біля Вайандот-стріт, годинник показував за двадцять хвилин шосту. Четверо хлопців уже втратили будь-який смак до поїздки і більше не раділи, що поруч — їх супутниці. Тепер вони могли думати тільки про те, чи пощастить їм вчасно прибути до готелю. Перед ними невідступно маячила сувора, педантична постать м-ра Скуайрса.
— Ну, якщо ми не поїдемо швидше, ми не встигнемо вчасно, — сказав Ретерер Хігбі, нервово крутячи в руках годинник. — Навряд чи ми встигнемо переодягтися.
Клайд, почувши це, вигукнув:
— Ну, це не годиться! Чи не можна рухатися швидше? Краще б нам сьогодні не їздити. Буде зовсім погано, коли ми не встигнемо на перевірку.
А Гортензія, помітивши його хвилювання й тривогу, спитала:
— Ви думаєте, що ми не доїдемо вчасно?
— При такій швидкості не доїдемо, — сказав він.
Хегланд, який уважно вдивлявся в те, що робилося за вікном, — в очах миготіло, наче весь світ був повен шматків вати, якаї безперервно падала, — гукнув до Спарсера:
— Гей, Уіллард, чи не можна швидше? Це ж нам заріз, коли спізнимось.
А Хігбі, враз виштовхнутий із свого нахабного спокою — спокою азартного гравця, додав:
— Нас напевно виженуть, коли ми чого-небудь не збрешемо, щоб виправдати себе. Хто придумає, що б нам сказати?
Клайд тільки зітхнув нервово.
І як навмисне, майже на кожному перехресті вони натрапляли на скупчення екіпажів і мучилися від чекання. На розі Дев'ятої і Вайандот-стріт

роздратований Спарсер, побачивши нову перешкоду — пересторожливо піднесену руку полісмена, що керував рухом, — нетерпеливо вигукнув:
— Знову затримка! Ну що тут робитимеш! Я можу повернути на Вашінгтон-стріт. Тільки не знаю, чи вийде швидше.
Минула ціла хвилина, перш ніж було подано сигнал їхати далі. Тоді Спаірсер швидко повернув праворуч, і через три квартали машина вийшла на Вашінгтон-стріт.
Але й тут було не краще. Два суцільні потоки машин сунули в протилежних напрямах, і на кожному перехресті кілька дорогоцінних секунд марнувалося на те, щоб пропустити поперечний потік. Потім автомобіль мчав далі до дальшого перехрестя, пробираючись серед інших екіпажів, намагаючись перегнати їх. На розі П'ятнадцятої і Вашінгтон-стріт Клайд сказав Ретереру:
— Може, зійдемо біля Сімнадцятої і підемо пішки?
— Не варто, — відгукнувся Спарсер. — Якщо я зумію завернути там, вийде набагато швидше.
Вони тисли на інші машини, намагаючись виграти зайвий дюйм простору. На розі Шістнадцятої та Вашікгтон-стріт він побачив зліва, як йому здалося, досить вільний квартал і завернув туди, щоб цим проїздом знову виїхати на Вайандот-стріт. Якраз у цю мить, коли він, ведучи машину майже впритул до тротуару, наближався до рогу і хотів звернути, не зменшуючи швидкості, дівчинка років дев'яти, що бігла до перехрестя, опинилася просто перед автомобілем. Спарсер не міг ні спинитись, ні обминути її: дівчинку збило з ніг і протягло кілька кроків, перш ніж машину вдалося спинити. І враз пролунав крик десятка голосів: пронизливі зойки жінок і вигуки чоловіків — свідків нещастя.
Усі вони миттю кинулися до дівчинки на бруку; колеса переїхали через неї. Спарсер, виглянувши, побачив юрбу людей навколо нерухомого тіла, і його охопила невимовна паніка: він уявив собі поліцію, тюрму, батька, власника автомобіля, суворе покарання… І хоч усі, хто був в автомобілі, підхопилися з вигуками: "О боже! Він збив дівчинку! Він убив дитину! Який жах! Боже! Що ж тепер робити?" — Спарсер обернувся і крикнув:
— Боже, поліція! Треба тікати!
І, не чекаючи згоди інших (вони підвелися в машині, але жодного слова не могли вимовити від страху), він рвонув важіль, і "пакард" на найбільшій швидкості помчав до дальшого перехрестя.
Але там, як і на кожному розі, стояв полісмен, який, побачивши, що за квартал від нього щось сталося, вже хотів покинути своє місце, щоб довідатися, в чому справа. В цю мить він почув вигуки: "Спиніть цю машину! Спиніть цю машину!" А чоловік, що біг слідом за автомобілем з місця, де стався нещасний випадок, кричав: "Спиніть їх, спиніть! Вони вбили дитину!" Полісмен враз повернувся до автомобіля і підняв до губів свисток. Але Спарсер, почувши вигуки й побачивши полісмена, який ішов назустріч, метнувся повз нього на Сімнадцяту вулицю і помчав нею з швидкістю майже сорока миль на годину. На ходу він зачепив колесо якоїсь вантажної машини, подряпав крило іншої; він прохоплювався повз екіпажі й людей на віддалі одного дюйма, чи всього однієї четверті дюйма. А позаду нього в "пакарді" всі сиділи з застиглими обличчями, напружено витягнувшись, стиснувши руки, широко розкривши очі і щільно зціпивши губи; тільки Гортензія, Люсіль Ніколас і Тіна Когель безперервно повторювали: "Боже, боже! Що тепер буде!"
Але позбутися поліції і всіх, хто почав переслідувати машину, було не так просто. Полісмен, не встигнувши розглядіти номер автомобіля, але переконавшись, що водій не хоче спинитися, дав різкий довгий сигнал.

Полісмен на дальшому розі, побачивши машину, яка швидко мчала, і зрозумівши, що це може означати, теж дав свисток, скочив на підніжку випадкової машини і наказав шоферові наздогнати втікачів. Ще три автомобілісти — любителі пригод, побачивши, що сталося щось недобре, теж помчали навздогін, раз у раз даючи гучні гудки.
Але "пакард" був більш швидкохідною машиною, ніж його переслідувачі; протягом кількох кварталів вигук: "Спиніть цю машину! Спиніть цю машину!" ще було чути, але він мчав надто швидко, і вони поступово затихли десь позаду; звідти лунали тепер тільки довгі, відчайдушні зойки далеких автомобільних сирен.
Спарсер виграв тепер досить велику віддаль; розуміючи, що прямий шлях найзручніший для переслідувачів, він швидко повернув на порівняно спокійну вулицю Мак-Джі і помчав нею кілька кварталів до повороту на широку звивисту алею Гілхем. Але, проїхавши нею невелику віддаль з жахливою швидкістю, він вирішив біля Тридцять першої знову звернути: йому здавалося, що в північних передмістях легше буде уникнути переслідування. Тому він повернув ліворуч на Тридцять першу, сподіваючися в цих тихих кварталах заховати сліди й відірватися від погоні, щоб можна було де-небудь висадити своїх пасажирів і повернутися до гаража.
І Спарсерові пощастило б у цьому, якби, звернувши до однієї з далеких вулиць передмістя, де будинків було мало і зовсім не видно було людей, він не надумав погасити фари, щоб машину менш було помітно. Він їхав далі, щохвилини повертаючи то праворуч, то ліворуч, — і ось, коли він проїхав кілька сотень футів якоюсь вулицею, брук раптом закінчився. Але попереду, за якихось сто футів, було видно перехрестя двох вулиць. Спарсер, уявивши, що за поворотом він знову потрапить на забруковану вулицю, спрямував машину туди і, круто звернувши ліворуч, налетів на купу дикого каменю, який заготували тут, щоб забруковувати вулицю далі. Рухаючись з погашеними фарами, він не побачив перешкоди. А навскоси від цієї купи, вздовж майбутнього тротуару, лежали колоди для будівництва нового будинку. Автомобіль з повного ходу налетів на купу каменю — його відкинуло, і, мало не перекинувшись, він наїхаів правим боком на складені колоди; вони трохи посунулись, праві колеса, наїхавши на них, високо піднялися, машина перекинулась уліво і повалилася боком на край дороги, на: засипану землю. Задзвеніло побите скло, і всіх, хто сидів в автомобілі, кинуло вперед і ліворуч, і вони купою звалилися одне на одного.
Що було далі — лишилося загадковим і незрозумілим не тільки для Клайда, а й для всіх інших. Спарсер і Лора Сайп, які сиділи спереду, з розгону вдарившись об вітрове скло й верх машини, знепритомніли; у Спарсера були вивихнуті плече, стегно і ліве коліно, і довелося залишити його в автомобілі: витягнути його крізь дверці, що були над ним, бо автомобіль лежав боком, було неможливо до приїзду негайної допомоги. На другому сидінні ближче за всіх до лівого виходу був Клайд, поруч нього сиділи Гортензія, Люсіль Ніколас і Ретерер, — і тепер Клайд, опинившись під ними, був придавлений і не міг поворухнутися. Його не розчавило тому, що Гортензія, падаючи, перелетіла через нього і вдарилася об верх "пакарда", який став тепер лівою стінкою. Її сусідка Люсіль упала так, що вся її вага прийшлася тільки на плечі Клайда. Ретерер — верхній у цій купі тіл, — падаючи, перелетів над переднім сидінням. Він ухопився за баранку руля, яку впустив був Спарсер, і, звиснувши на ній, трохи затримав своє падіння. Та все ж таки в нього були порізані руки й обличчя, а плече і стегно злегка вивихнуті, але не в такій мірі, щоб він не міг допомогти іншим. І як тільки Ретерер зрозумів становище і почув вигуки та стогін супутників, він відразу спробував вилізти назовні через дверці, які були тепер над

його головою; хапаючись за інших, він насилу дотягнувся до дверцят; нарешті йому пощастило відчинити їх.
Вилізши назовні, Ретерер вибрався на раму перекинутої машини, нахилився над дверцями і схопив за руку Люсіль. Вона безпорадно борсалась, стогнала та, як і всі інші, даремно намагалася вилізти з машини. Напружуючи всі свої сили і вмовляючи: "Спокійно, моя люба, я тримаю тебе. Все в порядку, зараз витягну", він підняв дівчину, посадив на край дверцят, а потім опустив на сніг. Вона обмацувала свою голову та руки й плакала. Потім Ретерер допоміг вибратися Гортензії; її ліва щока, лоб і руки були дуже побиті і залиті кров'ю; серйозних ушкоджень не було, але в ту хвилину Гортензія ще не знала цього. Вона схлипувала, здригаючись; після напівнепритомного стану її тіпало в нервовій пропасниці.
В цей час з машини висунулася голова Клайда. Він дуже забив плече, руку і ліву щоку, думки його ще плуталися, але він уже думав про те, як би швидше забратися звідси. Вбито дитину; вкрадено і розбито машину; посаду в готелі втрачено напевно; поліція переслідує їх і може в першу-ліпшу хвилину застукати тут. А під ним в автомобілі лежить Спарсер, до якого вже нахилився Ретерер. І поруч Лора, теж непритомна. Клайд відчував, що повинен щось зробити, допомогти Ретереру, який тепер намагався підвести Лору, не завдавши їй шкоди. Проте він був такий приголомшений, що довго ще стояв би непорушно, але тут Ретерер роздратовано гукнув:
— Та допоможи ж, Клайд І Спробуємо витягти її. Вона непритомна.
І Клайд, замість того, щоб самому вибратися з автомобіля, обернувся до Лори: стоячи на розбитій шибі бокового віконця, він намагався витягти дівчину з-під нерухомого тіла Спарсера і потім витягти нагору, але не зміг. Вона була надто безвільна й важка. Клайд зумів тільки відтягнути її назад, далі від тіла Спарсера, і залишив її лежати в автомобілі між переднім і заднім сидінням.
Тимчасом на задньому сидінні опритомнів Хегланд, який лежав зверху і був тільки трохи оглушений падінням; він добрався до ближчих дверцят і відчинив їх. Потім, завдяки своїй атлетичній силі, він легко підтягнувся на руках і виліз з машини, вигукуючи:
— Ух, боже мій! Оце приїхали І Оце вскочили І Треба швидше тікати звідси, поки не з'явились фараони!
Але, побачивши тих, хто лежав унизу в машині, і почувши їх стогін, Хегланд забув і думати про втечу. Ближче за всіх до нього була Майда, і він гукнув до неї:
— Ради всього святого, давайте руку. Нам треба миттю втекти звідси.
Він допоміг Майді вилізти і враз облишив її. Вона сіла на землю, обмацуючи дуже розбиту голову, а Хегланд знову вибрався на раму шасі, нахилився над дверцями і схопив за плечі Тіну Когель, яка впала на Хігбі. Вона була оглушена і тепер через силу намагалася підвестись. А Хігбі, визволившись з-під ваги чужих тіл, враз став на коліна і почав обмацувати голову й обличчя.
— Давай руку, Дев, — гукнув йому Хегланд. — Швидше, бога ради! Не можна втрачати час. Ти поранений? Чорти б його брали, кажу, треба втікати звідси. Онде вже хтось іде — чи не фараон часом!
Він схопив Хігбі за ліву руку, але той відштовхнув його.
— Облиш мене, не тягни! Я цілий, сам вилізу. Допомагай іншим.
Хігбі підвівся, і голова його опинилася над дверцями. Він пошукав очима — чи немає чого-небудь у машині, куди можна було б поставити ногу, і побачив під ногами шкіряну подушку, яка впала сюди з заднього сидіння. Він став на неї, підтягнувся на руках до рівня дверцят, сів на них і перекинув ноги

назовні. Потім розглядівся і, побачивши, що Хегланд, Ретерер і Клайд пробують витягти Спарсера, пішов допомагати їм.
А тим часом Гортензія, яка вибралася з автомобіля раніш за Клайда, почала обмацувати своє обличчя й виявила, що її ліва щока та лоб не тільки подряпані, але закривавлені. Вона подумала, що цей нещасний випадок може назавжди спотворити її, і враз її опанував егоїстичний страх; вона забула про все — і про біль та рани інших, і навіть про небезпеку бути взятими поліцією, і про вбиту дитину, і розбиту дорогу машину, — одно слово, вона пам'ятала тільки про себе і про те, що, може, її врода безповоротно втрачена. Вона плакала і ламала руки.
— О, боже, боже! — вигукнула вона в розпачі.— Який жах, яке нещастя! Обличчя в мене все порізане! О, який жах!
І, відчуваючи, що треба зразу ж щось робити, вона, не сказавши нікому ані слова (в цей час Клайд допомагав Ретереру в автомобілі), раптом кинулася бігти Тридцять шостою вулицею в напрямі на південь — до центра міста, до яскраво освітлених людних вулиць; її підгонила єдина думка: якнайшвидше добігти додому й подбати про себе.
Про Клайда, про Спарсера, Ретерера і про своїх подруг вона не думала жодної секунди. Що вони їй? Тільки інколи серед думок про свою загиблу красу вона на мить згадувала про вбиту дитину… Жахливість усієї пригоди, переслідування поліції, те, що розбитий "пакард" не належав Спарсеру і що всіх їх тепер можуть заарештувати, — все це мало турбувало її. Про Клайда вона подумала тільки тому, що це він запросив її на цю нещасну прогулянку, отже, він і винен в усьому. Дурні хлопчаки… втягли її в історію… не могли справитися краще…
Інші дівчата, крім Лори Сайп, серйозно не потерпіли, а тільки перелякалися спочатку. Але тепер їх охопила справжня паніка: а що коли поліція схопить їх, арештує, їх викриють, судитимуть… і вони стояли біля машини, вигукуючи:
— Ох, швидше, бога ради!
— Ах, який жах! Ходімо швидше звідси!
Нарешті Хегланд не витримав.
— Заради всього святого, мовчіть! — крикнув він. — Ви ж бачите, ми робимо все, що можемо. Через ваш крик сюди збіжиться вся поліція.
І наче на відповідь йому, до них підійшов один з жителів передмістя, який проживав кварталів за чотири звідси: він почув гуркіт, вигуки і приплентався подивитись, що трапилося. З цікавістю розглядаючи розбиту машину і людей навколо неї, він підійшов ближче.
— Що сталося? Аварія, так? — спитав він досить добродушно. — Може, хтось поранений? От біда! А машина ж яка шикарна! Чи не можу я чим допомогти?
Почувши це, Клайд виглянув з машини: Гортензії ніде не було видно; Спарсера він поклав на дно і більш нічим не міг йому допомогти. Він тужно озирався навколо, — його мучила думка, що поліція неминуче буде переслідувати їх. Треба рятуватись! Його не повинні тут застати. Тільки подумати, що буде, якщо його схоплять! Його знеславлять і, певно, покарають… відберуть у нього його прекрасний світ, перш ніж він вимовить слово… Довідається мати… містер Скуайрс… Всі знатимуть! Його напевно посадять до тюрми… Жахлива думка! Вона мучила його, наче найстрашніші тортури… Вони більше нічого не могли зробити для Спарсера; залишатися тут далі — значило рискувати, що їх схоплять. Тому, спитавши: "А де ж міс Брігс?", він вибрався з автомобіля і почав вдивлятися в пітьму, сподіваючись побачити Гортензію. Він подумав, що насамперед треба допомогти їй і провести її.

Але саме в цю мить він почув сигнальні гудки і тріск двох мотоциклів, що мчали до місця катастрофи; дружина тієї людини, що підійшла до них, почувши здалека гуркіт аварії і стогін, телефоном повідомила поліцію про нещасний випадок з автомобілем, і тепер цей чоловік пояснив:
— Ось вони. Я сказав дружині, щоб вона викликала швидку допомогу.
Почувши це і зрозумівши, чим загрожує їм поява поліції, всі учасники поїздки підхопились, готові тікати. З темряви уже наближалися вогні мотоциклів: машини разом дійшли до рогу Тридцять першої і Клівленд авеню, потім одна звернула на Клівленд авеню до місця катастрофи, а друга поїхала далі Тридцять першою, обстежуючи місцевість.
— Тікайте швидше, бога ради, — збуджено прошепотів Хегланд, — усі врозтіч!
І, схопивши за руку Майду Аксельрод, він кинувся бігти в напрямі до дальніх східних передмість; але враз Хегланд збагнув, що йому буде важко уникнути переслідування по Тридцять п'ятій, тій самій, де лежав розбитий автомобіль, і, повернувши на північний схід, побіг просто в поле, далі від міста.
Тепер і Клайд, наче вперше зрозумівши, до чого приведе арешт, — усі його мрії про радісне життя закінчаться ганьбою і, певно, ув'язненням до тюрми! — теж кинувся бігти. Але замість того, щоб рушити за Хегландом чи за кимось іншим, він повернув на південь, по
Клівленд авеню, до південної околиці міста. Проте він, як і Хегланд, розміркував, що на вулиці переслідувачам легко буде наздогнати його, і теж вирішив звернути на поле. Тільки він тікав не далі від міста, а повернув на південний захід, до тих вулиць, що лежать на південь від Сорокової. Йому треба було перебігти відкритий простір, але позаду вже обмацував усе промінь від ліхтарів швидкого мотоцикла, і Клайд поквапливо шугнув у кущі понад дорогою і причаївся за ними.
Тільки Спарсер і Лора лишилися в автомобілі; Лора щойно почала приходити до пам'яті. Місцевий житель, вкрай здивований, стояв біля машини.
— Оце штука! — раптом вигукнув він сам собі.— Вони, певно, вкрали машину. Схоже, що це зовсім не їхній автомобіль!
Саме в цю хвилину під'їхав перший мотоцикліст, і Клайд, що заховався не дуже далеко, почув слова полісмена:
— Ну що, не пощастило вам дати драпака після всього, що накоїли? Ви думали спритно викрутитися, не вийшло. Вас якраз нам і треба. А де ж решта вашої зграї, га? Де вони?
Житель передмістя відразу ж заявив, що він тут ні при чому і що всі, хто їхав автомобілем, розбіглись, але поліція ще може схопити їх, якщо хоче.
Почувши це, Клайд поквапливо порачкував по снігу, беручи напрям на далекі південно-західні вулиці; він увесь час бачив перед собою слабкий відблиск їх ліхтарів; там він сподівався заховатися від переслідувачів, якщо його не візьмуть раніше; він загубиться там, і коли тільки доля буде ласкава до нього, уникне покарання і безконечного розчарування й розпачу — всього, чого тепер він мусив зазнати.

Книга ДРУГА

РОЗДІЛ І

Будинок Семюела Гріфітса в Лікурзі (місто з двадцятьма п'ятьма тисячами жителів, розташоване в штаті Нью-Йорк, напівдорозі між Утікою та Олбені). Близька обідня година, і поступово сім'я збирається до трапези. В цей день обід готується ретельніше, як звичайно, бо глава сім'ї, м-р Гріфітс, тільки-но повернувся після чотириденної відсутності: він був у Чікаго, на з'їзді фабрикантів комірців і сорочок. Раптове зниження цін, оголошене вискочками-конкурентами на Заході, примусило фабрикантів східних штатів у свою чергу дійти якоїсь згоди щодо цін. Сьогодні пополудні Семюел Гріфітс

повідомив телефоном, що повернувся і їде прямо в свою контору на фабриці, де пробуде до обіду.
М-с Гріфітс давно звикла до поведінки свого енергійного чоловіка, який непохитно вірив у себе і за рідкими винятками вважаз кожну свою думку і рішення безпомилковими, майже безапеляційними; не здивувалась вона й цього разу. У належний час він з'явиться додому і привітається з нею.
М-с Гріфітс порадилася із своєю економкою, м-с Трюсдейл, потворною, але дуже тямущою, і, знаючи, що чоловік з усіх страв найбільше полюбляє баранячу ногу, замовила баранця. А коли було закінчено добір відповідних овочів і десерту, м-с Гріфітс знову поринула в свої думки: вона думала про старшу дочку Майру, яка вже кілька років тому закінчила коледж Сміта, але досі не вийшла заміж. Причину цього м-с Гріфітс добре розуміла, хоч ніколи не признавалася собі в цьому: Майра була негарна. Ніс у неї був надто довгий, очі поставлені дуже близько одне до одного, підборіддя не настільки округле, як того вимагає приємна дівоча зовнішність. Звичайно Майра здавалася занадто задумливою та серйозною і майже не цікавилась життям місцевого товариства. Вона не володіла також і вмінням поводитися, не кажучи вже про здатність приваблювати до себе мужчин, якою відзначаються деякі навіть негарні дівчата. Мати розуміла, що Майра має надто гострий, надто критичний розум і інтелектуально стоїть вище від свого середовища.
Майра зросла серед розкошів, їй не доводилось клопотатися про засоби до існування, але перед нею стояло інше важке завдання: завоювати собі становище в світі і люблячого чоловіка — дві мети, досягнути яких без краси й принадності було майже так само важко, як жебракові стати мільйонером. Ось уже дванадцять років (відтоді як їй минуло чотирнадцять) спостерігала вона, як весело й безтурботно живуть юнаки і дівчата її кола, а сама вона тільки читала, займалася музикою, завжди була заклопотана тим, як би одягнутися по можливості більше до лиця, та відвідувала знайомих, маючи надію де-небудь, як-небудь зустріти когось, хто зацікавився б нею: це й зробило її сумною, майже озлобленою, хоч матеріально життя її та її сім'ї було винятково благополучним.
Щойно Майра пройшла до себе через кімнату матері з виглядом цілковитої байдужості до всього на світі, і мати роздумувала про те, як би вивести її з цього стану, коли раптом до кімнати влетіла її молодша дочка Белла, що тільки-но повернулася від Фінчлі — багатих сусідів, до яких вона зайшла по дорозі з школи.
Белла зовсім не була схожа на свою сестру — високу, хворобливо бліду брюнетку. Вона була нижча на зріст, але граціозніша і в той же час міцніша. В неї було густе темне, майже чорне волосся, смуглявий оливковий колір обличчя з гарячим рум'янцем, веселі карі очі, що виблискували жадібною цікавістю до всього на світі, гнучке тіло і красиві меткі руки й ноги. Життя вирувало в ній. Вона просто любила все навколо, насолоджуючись життям таким, яке воно є, і тому, на відміну від сестри, нестримно приваблювала до себе всіх — чоловіків, і юнаків, і жінок, старих і молодих, що, звичайно, чудово помічали її батьки. Тут не доводилося побоюватись: свого часу женихів не бракуватиме. Мати вважала, що коло Белли вже тепер упадає надто багато юнаків і дорослих мужчин, і тому поставало питання про вибір для неї підхожого чоловіка. Белла швидко зав'язувала дружбу не тільки з нащадками давніх і консервативних родин, що були представниками верхівки місцевого вищого кола, але також — на превелике невдоволення своєї матері — з синами і дочками сімей, які лише недавно висунулися, і тому значно менше поважних, — з дітьми фабрикантів бекону або консервних банок, пилососів, дерев'яних і плетених виробів,

друкарських машинок; усе це були дуже багаті люди, але в Лікурзі їх вважали "вискочками". На думку м-с Гріфітс, Белла з усією цією компанією надто багато танцювала, надто часто відвідувала кабаре і гасала на автомобілі з міста до міста без належного догляду. Але який контраст з Майрою, наскільки легше з молодшою дочкою! І тільки через те, що треба ж було стежити за Беллою, поки вона солідно і з благословення церкви не вийде заміж, м-с Гріфітс хвилювалася і навіть протестувала проти багатьох її знайомств, захоплень і розваг: вона оберігала дочку.
— Де ж ти була? — спитала м-с Гріфітс, коли дочка вбігла до кімнати, кинула книги і підійшла до палаючого каміна.
— Подумай тільки, мамо, — весело почала Белла, не звертаючи уваги на запитання матері.— Фінчлі хочуть відмовитися від своеі дачі на озері Грінвуд. Вони збираються влітку на Дванадцяте озеро, поблизу Пайн-Пойнт, і будуватимуть там нову дачу. Сондра каже, що тепер дача буде біля самої води, не так далеко, як стара. І там буде величезна веранда з паркетною підлогою. І величезний сарай для човнів, — знаєш, містер Фінчлі збирається купити Стюарту моторний човен у тридцять футів завдовжки. Чудово, правда? І Сондра каже, що коли ти дозволиш, я можу приїхати до неї, на скільки часу захочу, навіть на все літо. І Гіл теж, якщо захоче. Це якраз напроти Емері Лодж і готелю "Іст-Гейт", на другому боці озера. А дача Фентів — знаєш, Фенти з Утіки? — трохи далі, біля Шей-рона. От чудово, правда? Просто розкіш! Добре, коли б ви з татом теж надумали збудувати там дачу. По-моєму, тепер усі путящі люди туди їдуть.
Вона говорила не вмовкаючи і крутилася то біля каміна, де палав вогонь, то коло вікон, що виходили на лужок перед будинком, за яким простягалася Уікігі авеню, — там у зимових сутінках уже засвічувалися ліхтарі. Мати не могла вставити ані слова, поки Белла не вичерпала потоку свого красномовства; тоді вона сказала:
— Справді? Ось як! Ну, а як же Ентоні, і Ніколсони, і Тей-лори? Я щось не чула, щоб вони збиралися залишити Грінвуд.
— Ну, звичайно, ні Ентоні, ні Тейлори не переїжджають. Хіба вони можуть рушити з місця? Вони надто старомодні. Не такі це люди, щоб переїхати куди-небудь. Ніхто й не сподівався від них цього. Але все одно, Грінвуд не Дванадцяте озеро, ти сама знаєш. І всі, хто має хоч яке-небудь значення в товаристві, напевно, переселяться на Дванадцяте. Сондра каже, що Кренстони переїжджають у наступному році. А тоді, звичайно, Гаррієти теж переїдуть.
— І Кренстони, і Фінчлі, і Гаррієти, і Сондра! — вигукнула мати Белли, напівсміючись, напівсердито, — я тільки й чую всі ці дні про Кренстонів, про тебе, про Бертіну і про Сондру.
Кренстони і Фінчлі, вискочки, що недавно збагатіли, хоч і мали деякий успіх у лікурзькому вищому колі, але в той же час, більше ніж хтось інший, завжди були предметом найнедоброзичливіших пересудів. Це вони перевели сюди з Олбені "Кренстонівську компанію плетених виробів", а з Буффало — "Електричні пилососи Фінчлі" і збудували величезні фабрики на південному березі ріки Мо-гаук, гігантські особняки на Уікігі авеню і літні котеджі в Грінвуді, миль за двадцять на північний захід від Лікурга. Вони жили на широку ногу, надто напоказ, і це не подобалося багатим аборигенам Лікурга. Ці вискочки одягалися за останньою модою, заводили всілякі новини в автомобільний спорт і в розваги, і з ними нелегко було змагатися тим, хто дотепер, володіючи меншими достатками, вважав своє становище і свій спосіб життя досить тривкими й приємними і не бажав кращого. Словом, Кренстони і Фінчлі аж надто задавали тон і були над міру наполегливі, а через це стали більмой на оці для решти лікурзького "світу".

— Скільки разів я тобі казала, Белла, що мені не подобається твоя дружба з Бертіною і з цією Леттою Гаррієт та її братом. Вони надто зухвалі, завжди метушаться, надто багато розмовляють і надто люблять виставлятися напоказ. І твій батько ставиться до них так само, як і я. А Сондра Фінчлі надаремно вважає, що можна приятелювати одразу з усіма. Якщо вона не перестане приятелювати з Бертіною, тобі доведеться розлучитися з нею. І потім я не певна, що батько дозволить тобі поїхати куди-небудь без старших. Ти ще не зовсім доросла, а відносно дачі Фінчлі на Дванадцятому озері, то або ми поїдемо туди всі разом, або ніхто з нас не поїде.
М-с Гріфітс були більше до серця спосіб життя і манери родин, що здавна живуть у Лікурзі, хоч і не таких багатих, як усі ці недавні пришельці, і тепер вона докірливо дивилася на дочку.
Проте Белла анітрохи не була збентежена або роздратована цими зауваженнями. Вона знала матір, знала, що та страшенно любить її, пишається її красою і дуже задоволена з її успіхів у товаристві, так само як і батько: він вважав Беллу довершеністю і ніколи не міг устояти перед її посмішкою, що вона частенько використовувала.
— Не зовсім доросла, не зовсім доросла, — задьористо повторила Белла.— Ще чого! У липні мені буде вісімнадцять. Хотіла б я знати, коли ви з татом визнаєте, нарешті, що я досить доросла і не потребую няньок? Доки ви мене не будете пускати саму? Невже, якщо ви їдете куди-небудь, мені треба неодмінно їхати з вами, а якщо я захочу поїхати кудись, так і ви повинні їхати зі мною!
— Белла! — з пересторогою гукнула мати. Настала коротка мовчанка; Белла нетерпляче чекала; потім м-с Гріфітс додала — Ну, а що ж нам, по-твоєму, робити? От коли тобі мине двадцять один або двадцять два роки, — якщо ти до того часу ще не вийдеш заміж, — тоді ми подумаємо, як відпускати тебе саму. А поки що про це й говорити нема чого.
У цю хвилину Белла підняла свою гарненьку голівку і прислухалась: унизу грюкнули двері, і на сходах почулися кроки Гілберга Гріфітса, єдиного сина в сім'ї лікурзьких Гріфітсів, — обличчям і складом (але не манерами й характером) він був дуже подібний до Клайда, свого двоюрідного брата, що живе на Заході.
Це був міцний двадцятитрьохлітній юнак, пихатий і егоїстичний. Він здавався жорстокішим, ніж сестри, і далеко практичнішим. Певно, він був тямущий і енергійний у справах — галузь, до якої його сестри не відчували ані найменшого інтересу. Він був різкий і нетерплячий. Своє становище в товаристві вважав невразливим і ставився з цілковитим презирством до всього, окрім ділового успіху. І проте він дуже цікавився життям місцевого товариства, причому вважав себе і свою сім'ю найважливішою його часткою. Ніколи не забуваючи про гідність і суспільне становище своєї сім'ї, він старанно зважував кожний свій крок, кожне слово. Випадкового спостерігача звичайно вражали в ньому зарозумілість і різкість, відсутність юнацької веселості, здавалося б, властивої його вікові. І все ж він був молодий, інтересний і непоганий з себе, до того ж мав гострий язик і вмів часом вкинути якщо не блискуче, то зле і влучне слівце. В Лікурзі, завдяки становищу сім'ї і своєму власному, його вважали одним з найпринадніших женихів. Але він був настільки захоплений власною персоною, що навряд чи в його внутрішньому світі знайшлося б місце для тонкого, справжнього розуміння іншої людини.
Почувши, що він піднявся сходами і зайшов до себе, — його кімната була розташована в задній частині будинку, поруч з її кімнатою, — Белла вибігла від матері і постукала до нього.
— Гіл, можна до тебе? — гукнула вона'.

— Звичайно.
Весело посвистуючи і, очевидно, збираючись кудись, він діставав фрак.
— Ти куди збираєшся?
— Нікуди. Переодягаюся до обіду. Ввечері поїду до Вайнантів.
— Ах, Констанція, звичайно.
— Ні, не Констанція, звичайно. Звідки ти взяла?
— Ніби я не знаю!
— Облиш. Ти для цих розмов прийшла сюди?
— Зовсім ні. Ти подумай, Фінчлі збираються наступним літом збудувати дачу на Дванадцятому озері, на самому березі, поруч з Фентами, і містер Фінчлі купує для Стюарта моторний човен завдовжки тридцять футів і будує для нього сарай і солярій. От номер, га?
— Що за вислови в тебе! Невже ти не можеш відучитися від жаргону? Говориш, мов дівчисько з фабрики. Це все, чого вас у школі навчають?
— Ну, вже не тобі казати про жаргон! А ти сам? По-моєму, ти перший подаєш приклад!
— Ну, по-перше, я старший за тебе на п'ять років. По-друге, я мужчина. Краще б ти брала приклад з Майри — хіба вона коли-небудь так розмовляє?
— Ах, Майра!.. Ну, годі. Ти краще подумай, — вони збудують дачу, і влітку в них буде так весело. Хочеш, ми туди поїдемо? Ми можемо поїхати, якщо захочемо… тільки якщо тато й мама погодяться.
— Ну, не знаю, чи так уже це чудово, — відповів брат, хоч насправді його дуже зацікавила ця новина. — Чи мало місць, куди можна поїхати, крім Дванадцятого озера.
— Так, звичайно, але тільки не для тих, кого ми знаємо. Скажи, будь ласка, куди ще їдуть кращі родини з Олбені та Утіки? Сондра каже, що на Дванадцяте озеро з'їдеться все краще товариство, на західному березі будуть найкращі дачі. У всякому разі Кренстони, і Ламберти, і Гаррієти дуже скоро поїдуть туди, — додала Белла рішуче і задирливо. — На озері Грінвуд майже нікого не залишиться з нашого товариства, навіть якщо Ентоні і Ніколсони не рушать з місця.
— А хто сказав, що Кренстони переселяються туди? — із жвавою цікавістю запитав Гілберт.
— Ну, звичайно, Сондра.
— А їй хто сказав?
— Бертіна.
— Так, ці родини почали весело жити, — дивним тоном і не без заздрості зауважив Гілберт. — Скоро їм стане тісно в Лікурзі.— Він різким порухом смикнув галстук метеликом, який йому ніяк не вдавалося приладити, і злегка зморщився — комірець був тісний.
Хоч Гілберт і ввійшов недавно в діло свого батька як головний контролер над виробництвом, а незабаром розраховував стати на чолі всього підприємства, він все ж заздрив молодому Гренту Крен-стону, своєму одноліткові, юнакові дуже гарному і привабливому зовні, який був набагато сміливіший у поводженні з дівчатами і мав у них великий успіх. Молодий Кренстон, як видно, вважав, що допомогу батькові на підприємстві можна чудово поєднувати з деякою часткою світських розваг, — Гілберт не був згодний з цим. Власне, молодий Гріфітс, коли б міг, охоче обвинуватив би молодого Кренстона в розбещеності, але той досі не виходив за межі розсудливості. І "Кренстонівська компанія плетених виробів" явно висувалася в одне з провідних промислових підприємств Лікурга.
— Так, — додав Гілберт помовчавши, — вони надто швидко розширюють справу, я б на їх місці поводився обережніше. Кінець кінцем вони не найбагатші люди на світі.

При цьому він подумав, що Кренстони не схожі на нього і на його батьків: вони справді сміливіші, хоч, може, і не більше женуться за успіхом у товаристві. Він заздрив їм.
— І знаєш, — захоплено заявила Белла, — Фінчлі ще влаштовують над сараєм, де стоятиме яхта, веранду з паркетною підлогою для танців. І Сондра каже, що Стюарт хотів би, щоб ти цього літа погостював у них якнайдовше.
— Та невже? — сказав Гілберт саркастично і з деякою заздрістю. — Вірніше сказати, він сподівається, що це ти погостюєш у них якнайдовше. Я буду зайнятий усе літо.
— Нічого такого він не говорив. І потім нічого з нами не станеться, якщо ми туди з'їздимо. В Грінвуді, як я розумію, гарного буде мало. Там залишаться самі мокрі курки!
— Ось як! Мамі буде дуже приємно це чути.
— А ти, звичайно, скажеш їй?
— Ні, не скажу. Тільки я не думаю, щоб ми так відразу взяли й поїхали за Кренстонами і Фінчлі на Дванадцяте озеро, принаймні тепер. Але ти можеш погостювати у них, якщо тобі так хочеться і якщо тато дозволить.
У цю хвилину внизу знову пролунав стукіт вхідних дверей, і Белла, забувши про суперечку з братом, побігла зустрічати батька.

РОЗДІЛ II

Родоначальник лікурзької парості Гріфітсів був на вигляд значно примітнішим, ніж батько родини Гріфітсів у Канзас-Сіті. На противагу своєму куцому і незграбному братові з місії "Врата упования", якого він не бачив років тридцять, Семюел Гріфітс був вищий від середнього зросту, міцний і стрункий, з проникливим поглядом, різкими манерами і мовою. Давно вже він звик вважати себе людиною неабиякої проникливості і видатних ділових якостей — це стверджувалося досягнутими ним результатами — і часом бував нетерпимий до тих, кого не можна було назвати незвичайними людьми. Він не був брутальний або неприємний у поводженні, але завжди намагався додержувати спокійного і холодного вигляду.
І, виправдуючи цю свою манеру поводитися, він говорив собі, що просто оцінює себе так, як усі навколишні оцінюють його і тих, хто, подібно до нього, має визначний успіх у житті.
Семюел Гріфітс переселився в Лікург років двадцять п'ять тому з невеликим капіталом і з вирішенням вкласти його в нове підприємство— фабрику комірців; результати перевершили найсміливіші його сподівання і, природно, він пишався з цього. Тепер, через двадцять п'ять років, йому належав, безперечно, один з найкращих і з смаком збудованих особняків у Лікурзі. Гріфітси посідали видне місце серед тутешньої аристократії, вони були якщо не з найстаріших, то в усякому разі однією з найконсервативніших, найповажніших, що домоглись великого успіху, родин у Лікурзі. Старша дочка Семюела Гріфітса, як відомо, трималася відособлено, але двоє молодших його дітей відігравали значну роль у товаристві багатої і веселої лікурзької молоді, і до цього часу не траплялося нічого такого, що могло б похитнути або затьмарити його престиж.
У цей день, повернувшись додому з Чікаго, де йому пощастило укласти кілька угод, що забезпечували благополуччя і процвітання фабрики принаймні на рік, Семюел Гріфітс був настроєний дуже благодушно і дуже вдоволений з себе й усього світу. Ніщо не затьмарило його подорожі. Під час його відсутності справи на фабриці йшли не гірше, ніж при ньому. Замовлень було багато.
Увійшовши в дім, він кинув на підлогу важкий саквояж, скинув модне пальто і, обернувшись, побачив, як і сподівався, Беллу, що бігла йому назустріч. Зрозуміло, вона була його улюбленицею. Він вважав її чарівною,

незрівнянною, своєрідним витвором мистецтва, найкращим, що подарувало йому життя: юність, здоров'я, веселість, розум і любов — усе втілювалося в образі вродливої дочки.
— Це ти, татусю? — ніжно і радісно гукнула Белла.
— Так, неначеб я, а не хтось інший! Ну, як поживає моя донечка?
Він розкрив обійми, і Белла кинулася йому на шию.
— Що за славна, міцна, здорова дівчинка! — проголосив він після ніжного поцілунку. — А як поводила себе погана дівчинка, поки мене не було вдома? Тільки кажи правду!
— О, татусю, я була слухняною. Спитай, кого хочеш. Поводилась якнайкраще.
— А як мама?
— Вона здорова, татусю! Вона у себе наверху. Напевно, вона не чула, коли ти увійшов.
— А Майра? Вона вже повернулася з Олбені?
— Так. Вона у себе. Я зараз чула, як вона грала. Я сама щойно прийшла.
— Ай, ай! Знову бігала по гостях. Знаю я тебе.
Він весело погрозив їй пальцем, а вона вже повисла у нього на руці і, намагаючись ступати в ногу з ним, стала підніматися сходами.
— І зовсім я нікуди не бігаю, — лукаво і ласкаво воркувала Белла. — Ти до мене просто чіпляєшся, татусю! Я тільки на хвилинку забігла до Сондри. І знаєш, Фінчлі більше не поїдуть на літо в Грінвуд. Вони збираються будувати велику красиву дачу на самому березі Дванадцятого озера. І містер Фінчлі купить Стюарту великого моторного човна. Вони житимуть там усе літо, з травня до жовтня. І Кренстони, певно, теж.
М-р Гріфітс, який давно вже звик до хитрощів своєї молодшої дочки, був не так зацікавлений у цю хвилину тим, в чому його хотіла умовити Белла, — що Дванадцяте озеро стало більш модним місцем, ніж Грінвуд, — як тим, що Фінчлі можуть дозволити собі таку велику і несподівану витрату тільки заради світських розваг.
Нічого не відповідаючи Беллі, він піднявся сходами і ввійшов ' у кімнату дружини. Він поцілував м-с Гріфітс, зазирнув доМайри, яка підійшла до дверей, щоб поцілувати його, і заговорив про свою вдалу подорож. З того, як він привітався з дружиною і дочкою, було видно, що подружжя живе в цілковитій згоді і взаєморозумінні і що хоч батькові, може, не зовсім до серця характер і погляди старшої дочки, все ж він і на неї поширює щедроти своєї ніжної прихильності.
Поки подружжя розмовляло, з'явилася м-с Трюсдейл і повідомила, що обід подано, і в той же час увійшов Гілберт, який уже встиг переодягнутися.
— Послухай, тату, — сказав він, — я хотів завтра вранці поговорити з тобою про одне цікаве питання. Можна?
— Авжеж. Я буду на фабриці. Приходь на дванадцяту.
— Ходімо вниз, обід прохолоне, — суворо нагадала м-с Гріфітс, і Гілберт одразу попрямував до сходів.
За ним рушив м-р Гріфітс під руку з Беллою і, нарешті, м-с Гріфітс і Майра, яка щойно вийшла з своєї кімнати.
Тільки-но всі сіли за стіл, як почалася жвава розмова на злободенні теми лікурзького життя. Головним джерелом усіляких пліток була Белла: вона збирала їх у школі Снедекер, куди всі світські новини просочувалися з дивовижною швидкістю; і тепер вона раптом оголосила:
— Послухай, мамо, що я розповім про Розету Ніколсон. Це племінниця місіс Дістон Ніколсон, вона приїжджала сюди минулого літа з Олбені, пам'ятаєш? Вона ще приходила на наше шкільне свято… така, з жовтим волоссям і розкосими голубими очима. У батька її великий оптовий бакалійний магазин в Олбені. Ну, так от вона заручена з Гербертом Тікхемом з Утіки. Знаєш, той,

що минулого літа гостював у місіс Ламберт. Ти не пам'ятаєш його, а я пам'ятаю. Такий високий, темноволосий і трошки незграбний. Страшенно блідий, але дуже гарний — просто герой з кіної
— От, зверніть увагу, місіс Гріфітс, — уїдливо і насмішкувато вставив Гілберт. — Представниці Зразкової школи сестер Снедекер іноді потай бігають у кіно, щоб відсвіжити свої знання про героїв.
Але тут заговорив Гріфітс-старший.
— У Чікаго зі мною трапився цікавий випадок, — сказав він. — Я думаю, це вам усім буде інтересно.
Два дні тому в Чікаго він несподівано зустрівся з юнаком, як виявилося, з старшим сином його молодшого брата Ейси; зараз м-р Гріфітс збирався розповісти про цю зустріч і про рішення, яке він прийняв у зв'язку з нею.
— А що таке, тату? Розкажи швидше! — зразу ж почала квапити Белла.
— Викладай свої великі новини, — додав Гілберт: він знав, що батько дуже прихильний до нього, і тому сам завжди тримався з ним вільно і по-панібратському.
— Ну, так от, — почав м-р Гріфітс. — У Чікаго я спинився в клубі "Юніон Ліг" і там зустрів одного молодого чоловіка, нашого родича; це ваш двоюрідний брат, діти, — старший син мого брата Ейси, який тепер живе у Денвері. Я не бачив його вже років тридцять і нічого не чув про нього… — Він замовк, замисливши, наче в нерішучості.
— Це той, що десь проповідником? — запитала Белла, глянувши на батька.
— Так, той самий. В усякому разі, наскільки я знаю, він був проповідником деякий час, після того як пішов з дому. Але його син сказав мені, що тепер він кинув це. У нього якась справа в Денвері, готель неначебто.
— А який у нього син? — запитала Белла.
їй були знайомі тільки ті чепуристі, зовні статечні юнаки і чоловіки, з якими їй дозволяли зустрічатися її становище в суспільстві і батьківський нагляд, і тому новий родич, син власника готелю десь на Заході, дуже зацікавив її.
— Двоюрідний брат? А скільки йому років? — вставив Гілберт; його цікавило, що являє собою цей родич, які його становище і здібності.
— По-моєму, він дуже інтересний молодий чоловік, — продовжував м-р Гріфітс не зовсім упевнено, бо, власне, досі не склав собі певної думки про Клайда. — У нього дуже приваблива зовнішність, добрі манери; він приблизно твого віку, Гіл, і схожий на тебе, дуже схожий: ті самі очі, рот, підборіддя. — Гріфітс уважно подивився на сина. — Він дещо вищий за тебе і, здається, трохи худіший, хоч я не зовсім упевнений в цьому.
Думка про двоюрідного брата, який схожий на нього, носить те саме прізвище і, можливо, має ті самі достоїнства, була мало приємна Гілбертові. До цього часу тут, у Лікурзі, він був добре відомий, як єдиний син, майбутній глава фірми і спадкоємець щонайменше третини всього батьківського майна. І раптом тепер у товаристві довідаються, що в нього є родич, двоюрідний брат, такого ж віку і навіть схожий на нього… Гілберта пересмикнуло при самій думці про це.
Він тут же вирішив (психічна реакція, якої він сам не розумів і з якою не міг справитися), що цей двоюрідний брат йому не подобається і ніколи не сподобається.
— Чим же він займається? — уривчасто і досить кислим тоном запитав Гілберт, хоч і намагався приховати своє роздратування.
— Ну, становище його не з принадних, треба сказати, — з усмішкою відповів Семюел Гріфітс. — Він тепер усього-на-всього розсильний в клубі "Юніон Ліг" у Чікаго, але справляє враження дуже приємного і вихованого юнака. Мені він дуже сподобався. Він сказав, що там він не має ніякої можливості

висунутися і що йому хотілося б попрацювати на такому місці, де можна чогось навчитися і вийти в люди. Я запропонував йому приїхати сюди. Хай спробує щастя, якщо хоче. Ми могли б дещо зробити для нього. Принаймні дати йому змогу показати, на що він здатний.
М-р Гріфітс не мав наміру одразу розповісти, що так близько взяв до серця долю племінника: він хотів почекати якийсь час, обміркувати свій план з дружиною і сином. Але йому здалося, що трапилася зручна нагода заговорити про це, і він був радий, що так вийшло: схожість Клайда з Гілбертом вразила його, і йому захотілося трохи допомогти племінникові.
Гілберт вислухав усе це з роздратуванням і прикрістю; м-с Гріфітс завжди була на боці сина і воліла б, щоб поруч з ним не було ні єдинокровних, ні будь-яких інших суперників; але Майра і Белла дуже зацікавилися планами батька. Отже, у них є двоюрідний брат, теж Гріфітс, гарний, одних років з Гілбертом, і до того ж, за словами батька, симпатичний і з хорошими манерами. І Майрі, і Беллі це сподобалося. Але м-с Гріфітс помітила, як засмутилося обличчя Гілберта, і тому не дуже зраділа. Гілбертові буде неприємна поява цього двоюрідного брата; але з поваги до авторитету і розсудливості свого чоловіка вона поки що промовчала. Зате Белла не могла мовчати.
— Ти даси йому місце на фабриці, татусю? — гукнула вона. — Ой, як цікаво! Сподіваюсь, він вродливіший за інших наших двоюрідних братів.
— Белла! — з докором сказала м-с Гріфітс, а Майра багатозначно посміхнулась, згадавши, як кілька років тому їх відвідали незграбні дядько і двоюрідний брат з Вермонта.
Тимчасом Гілберт, дуже розсерджений, у думці повстав проти всієї цієї вигадки. Він просто не міг зрозуміти батька.
— Зрозуміло, ми ніколи не відмовляли тим, хто хотів би працювати на фабриці і вивчати нашу справу, — сказав він різко.
— Ні, відмовляли, — заперечив батько, — та тільки не двоюрідним братам і не племінникам. Крім того, він, по-моєму, зовсім не дурень, у нього є честолюбство. Що поганого, коли ми дамо нашому родичеві можливість приїхати сюди і показати, на що він здатний. Не розумію, чому б нам не взяти його на службу, як і будь-кого іншого.
— А я знаю, Гілу не хочеться, щоб у Лікурзі з'явився другий молодий Гріфітс, та ще схожий на нього! — лукаво і не без єхидства сказала Белла, намагаючись відплатити братові за його повсякчасні критичні зауваження на її адресу.
— Яка нісенітниця! — роздратовано фиркнув Гілберт. — Хоча б раз у житті сказала що-небудь розумне. Чи не однаково мені, яке його прізвище, і схожий він на" мене чи ні.
Він був дуже злий.
— Гілберт! — з докором сказала м-с Гріфітс. — Як ти говориш з сестрою!
— Ну, я не буду нічого робити для цього молодого чоловіка, якщо через нього розпалюються такі пристрасті,— сказав Гріфітс-старший. — Але його батько ніколи не був практичною людиною, і я маю сумнів, щоб Клайд мав коли-небудь можливість вийти в люди. (Гілберта пересмикнуло, коли батько так по-дружньому і фамільярно назвав двоюрідного брата на ім'я.) Я запропонував йому перебратися сюди просто тому, що хотів допомогти йому зробити перший крок. Не маю уявлення, чи вийдуть з нього люди. Може, він зуміє працювати, а може й ні. Якщо ні…— і він зробив жест рукою, немов бажаючи сказати: "Якщо ні, ми, зрозуміло, здихаємось його".
— Що ж, по-моєму, це дуже великодушно з твого боку, — люб'язно і дипломатично зауважила м-с Гріфітс. — Сподіваюся, він витримає іспит.

— І ще от що, — багатозначно додав м-р Гріфітс. — Я зовсім не хочу, щоб до цього молодого чоловіка, доки він служитиме у мене на фабриці, ставилися інакше, ніж до всіх службовців, тільки тому, що він мій племінник. Він переїжджає сюди для роботи, а не для розваги. І доки він проходитиме іспит, вам нема чого зав'язувати з ним світські взаємини, — ні в якому разі. Мені здається, він не з нав'язливих і не уявлятиме, що ми тут приймемо його як рівного. Це було б безглуздо. Пізніше, якщо він доведе, що справді вартий того, що здатний сам подбати про себе, знає своє місце і не вискакує наперед, і якщо кому-небудь з вас захочеться проявити до нього трошки уваги, — ну що ж, тоді побачимо… але не раніше!
Тимчасом служниця Аманда, помічниця м-с Трюсдейл, прибрала з столу рештки обіду і подала десерт. М-р Гріфітс рідко їв солодке і" звичайно, якщо не було сторонніх, переглядав у цей час біржові і банківські бюлетені, що зберігалися у нього в маленькій конторці в бібліотеці; так і сьогодні — він відсунув стілець, устав і, попросивши пробачення в дружини і дітей, пішов до бібліотеки, яка містилася поруч, з їдальнею. Усі взялися до десерту.
— Хотіла б я подивитися, який він, цей двоюрідний брат, — сказала Майра. — А ти, мамо?
— Я так само. Сподіваюся, він постарається виправдати довіру вашого батька. Було б недобре з його боку, коли б він не зробив цього.
— Я все ж таки не розумію, — зауважив Гілберт, — навіщо нам виписувати іще людей, коли ми ледве можемо дати роботу своїм, тутешнім. І потім, уявіть, які тут підуть розмови, коли всі довідаються, що наш двоюрідний брат до приїзду сюди був усього-на-всього розсильним.
— Але як про це довідаються? — сказала Майра.
— Як довідаються? А як ми можемо завадити йому розповідати про себе? Тоді доведеться спеціально попередити його. І потім сюди може приїхати хто-небудь, хто бачив його там. — В очах Гілберта спалахнув лихий вогник. — А втім, я сподіваюся, що він не буде базікати. Це, звичайно, не дало б нам тут нічого доброго.
— А я сподіваюся, що він не такий нудний, як сини дядька Аллена. По-моєму, це найнеінтересніші молоді люди в світі.
— Белла, — знову спинила її м-с Гріфітс.
РОЗДІЛ III
Клайд, якого Семюел Гріфітс зустрів у чікагському клубі "Юніон Ліг", був уже не тим юнаком, що втік з Канзас-Сіті три роки тому. Йому тепер минуло двадцять років: він став вищий, міцніший, хоч навряд чи набагато сильніший, і, звичайно, набув чималого життєвого досвіду. Після того як він залишив дім і службу в Канзас-Сіті, йому довелося зіткнутися з багатьма життєвими труднощами: він зазнав, що значить виконувати важку принизливу працю, шукати притулку в жалюгідних кутках, не мати ані близьких, ні друзів і самому прокладати собі шлях у житті. І поступово в ньому розвинулася значна впевненість у собі, вкрадливість і такт, на які три роки тому ніхто не вважав би його здатним. Він тепер одягався зовсім не так елегантно, як за часів роботи в "Грін-Девідсон", зате в нього виробилось благородство манер, яке справляло добре враження, хоч і не впадало відразу в очі. Але головне, — і це особливо відрізняло його від Клайда минулих днів, який утік з Канзас-Сіті в товарному вагоні,— він став набагато обережніший і стриманіший. Бо відтоді, як він утік з Канзас-Сіті і повинен був вдаватися до всіляких хитрощів, щоб проіснувати, він зрозумів, що його майбутнє залежить тільки від нього самого. Його рідні — в цьому він остаточно переконався — нічим не могли допомогти йому. Всі вони —* і мати, і батько, і Еста, — були надто непрактичні і надто бідні.

Але в той же час, незважаючи на все їхнє скрутне становище, його тепер вабило до них, особливо до матері, і до всього давнього домашнього життя, яке було звичне йому з дитинства, — до брата, до сестер, навіть до Ести; тепер він добре розумів, що вона, як і він сам, стала жертвою обставин, що не залежали від її волі. Часто він з нестерпним болем згадував про минуле: як він поводився з матір'ю, як несподівано урвалась його кар'єра в Канзас-Сіті, якого удару завдала йому втрата Гортензії Брігс… Скільки важкого зазнав він з того часу і скільки горя, мабуть, завдав матері та Есті.
Через два дні після своєї втечі з Канзас-Сіті він добився до Сент-Луїса; напівдорозі два кондуктори викрили його схованку в товарному вагоні, і сірого зимового ранку він опинився на снігу, за сто миль від Канзас-Сіті, побитий, приголомшений падінням; кондуктори полегшили його ношу, забравши годинник і тепле пальто. У Сент-Луїсі він побачив номер канзаської газети "Стар", і тут він довідався, що його найгірші побоювання справдилися.
Газета присвячувала півтора стовпця на першій сторінці під великим заголовком докладному описові пригоди: убито одинадцятилітню дівчинку, дочку заможних, добре відомих у Канзасі батьків (її було збито з ніг, вона потрапила під колеса і за годину померла); Спарсер і міс Сайп перебувають у госпіталі під арештом; біля них, очікуючи їхнього одужання, чергує поліцай; розкішний автомобіль серйозно пошкоджено, батько Спарсера, який служив у власника машини, розгніваний і в одчаї через навіжену і явно злочинну синову поведінку.
Гірше того: нещасний Спарсер, якого вже обвинувачують у крадіжці та вбивстві, бажаючи, без сумніву, применшити свою провину в цій катастрофі, не тільки розкрив імена всіх учасників поїздки і дав адресу готелю, де служили молоді люди, а й заявив, що всі вони однаково з ним винуваті в тому, що сталося, бо вони примушували його, всупереч його бажанню, їхати швидше, — цілком справедливе обвинувачення, як знав Клайд. А в готелі м-р Скуайрс повідомив поліцію і газети про імена батьків усіх, хто служив у нього, і їхні домашні адреси.
Це було найтяжчим ударом. Далі хвилююче описувалось, як були вражені всі рідні, довідавшись про їхній вчинок.
М-с Ретерер, мати Тома, розплакалася і заявила, що її син — добрий хлопчик і, звичайно, не хотів зробити нічого поганого, вона певна цього. А м-с Хегланд — літня жінка, любляча мати Оскара, — сказала, що її син — найчесніший і найблагородніший юнак у світі і що його, мабуть, напоїли.
А в домі Гріфітсів, як описувала "Стар", мати стояла бліда, Дуже злякана, схвильована, ламаючи руки, і, здавалося, не розуміла, Що все це означає: вона не хотіла вірити, що її син брав участь у Цій прогулянці; сталося якесь непорозуміння, твердила вона, син, звичайно, скоро повернеться і все пояснить.
Але Клайд не повернувся. І більше він нічого не чув про цю справу, бо з остраху і перед поліцією, і перед самою матір'ю (він боявся її скорботних очей, сповнених одчаю), він кілька місяців не писав додому. Потім один раз написав, повідомив, що живий та здоровий і просить матір не турбуватися про нього, але не назвав ні свого імені, ні адреси.
Він переїжджав з місця на місце, шукаючи роботи: був у Сент-Луїсі, в Пеорії, Чікаго, Мілуокі. Він мив посуд у ресторані, продавав содову воду в маленькій занедбаній аптеці, пробував працювати прикажчиком у магазині взуття і в бакалійній крамниці, словом, хапався за що трапилось, але все невдало: або йому давали розрахунок, аби він сам кидав роботу, бо вона йому не подобалася. Якось він відклав з своїх заробітків і послав матері десять доларів, і вдруге— ще п'ять. Років через півтора він вирішив, що розшуки його, напевно, припинилися і про його участь у злочині забули або

визнали не настільки значною, щоб продовжувати переслідування. І коли йому пощастило в Чікаго дістати непоганий заробіток (він працював кучером фургона', що приставляв додому товари, і це давало йому п'ятнадцять доларів на тиждень), він зважився написати матері: тепер він міг сказати їй, що в нього пристойне місце і що він давно вже поводиться добре, хоч і приховує справжнє своє ім'я. В цей час він наймав ліжко в західній частині міста на Поліна-стріт, і ось тоді ж він і написав матері такого листа:
"Люба мамо!
Не знаю, чи живете ви ще в Канзас-Сіті. Напиши мені, будь ласка, де ви і як живете. Мені дуже хочеться довідатися все про вас і розповісти про себе. Слово честі, мамо, я з радістю писатиму тобі, якщо тільки ти хочеш. Тут я такий самітний. Але ти все-таки будь обережна' і нікому не кажи, де я. З цього можуть вийти великі неприємності, а я так старався почати нове життя і тепер тільки-но влаштувався. Повір мені, я нічого поганого не зробив, справді, нічого, що б там не говорили газети, — я тільки поїхав разом з усіма. Але я боявся, що мене покарають за те, чого я не робив. Я просто не міг тоді повернутися додому. Я зовсім не винуватий, але я боявся, що саме подумаєте ви з батьком. Мене запросили, і я поїхав, але він сказав, що я просив його взяти машину і підганяв по дорозі назад, — це неправда. Він сам узяв машину і запросив усіх нас. Може, ми всі винуваті, що збили цю дівчинку, але ж ми не хотіли цього. Це трапилося випадково. І мені страшенно шкода, що так сталося. Скільки горя я тобі завдав! І саме тоді, коли тобі так була потрібна моя допомога! Просто жах! Але я все-таки сподіваюся, що ти простиш мені, мамо, — правда?
Я дуже хочу знати, як ви всі живете. Як Еста, Джулія, Френк, батько? Де ви і що робите? Ти ж знаєш, як я люблю тебе, мамо. Тепер я дечого навчився і краще все розумію. Я хотів би здобути якесь становище в житті. Сподіваюся, що мені пощастить. У мене тепер досить непогане місце, правда, не таке, як у Канзас-Сіті, та все-таки цілком пристойне, хоч і в іншому роді. Але я хочу домогтися чого-небудь кращого. Тільки я постараюся більше не працювати в готелях. Це не підхоже діло для таких, як я. По-моєму, не варто забиратися так високо. Бачиш, я тепер порозумнішав. Там, де я служу, мною задоволені, але я хочу досягнути кращого становища. Крім того, заробляю я не так багато, — вистачає тільки на необхідне: кімната, харчі, одяг. Але я все-таки стараюся потрошки відкладати, бо хочу знайти собі яке-небудь підхоже заняття, щоб можна було чого-небудь навчитися. В наш час кожна людина повинна мати свою спеціальність, тепер я це розумію. Напиши мені, мамо, про все, я дуже хочу знати, як ви всі живете і що робите. Перекажи привітання Френку, Джулії, батькові та Есті, якщо всі вони ще живуть з тобою. Я люблю тебе по-старому і сподіваюся, що ти все-таки теж любиш мене. Правда? Я не підписуюсь справжнім ім'ям, бо це, може, ще рисковано (я не користувався ним з того часу, як виїхав із Канзас-Сіті). Підписуюсь іншим ім'ям, але сподіваюся, що дуже скоро зможу відмовитися від нього і знову носити справжнє прізвище. Хотів би зробити це тепер, але поки що боюся. Якщо захочеш написати мені, адресуй листи Гаррі Тенету, до запитання, Чікаго.
Буду чекати скорої відповіді. Підписуюся так, щоб не заподіяти ні вам, ні собі ще нових неприємностей, розумієш? Але як тільки буду цілком певний, що з тією історією покінчено, я, звичайно, знову візьму своє справжнє ім'я.
Твій люблячий син".
Замість підпису він провів риску, написав під нею "ти знаєш" і послав листа.

І тому що мати, не знаючи, де він знаходиться, безперестану турбувалася про нього, він дуже скоро одержав відповідь; на конверті був поштовий штемпель Денвера, це дуже здивувало Клайда, бо він думав, що сім'я все ще живе в Канзас-Сіті.

"Дорогий сину!

Я була дуже здивована і обрадувана, коли одержала листа від мого хлопчика і довідалася, що він живий і здоровий. Я весь час сподівалася і молилася, щоб ти знову повернувся на шлях доброчесності— єдиний шлях, який може привести до успіху і щастя, і щоб господь дозволив мені одержати звістку про тебе і довідатися, ЩО ти живий і здоровий і працюєш чесно. І от бог почув мої молитви. Я знала, що він почує. Хай буде благословенне його святе ім'я!

Я не осуджую тебе за те страшне нещастя, яке спіткало тебе, і за ті страждання й ганьбу, які ти стягнув на себе і на всіх нас, бо я добре знаю, як диявол спокушає і переслідує всіх нас, смертних, і особливо таке дитя, як ти. Коли б ти знав, мій сину, як треба стерегтися, щоб уникнути тенет диявола! Адже поперед тебе простягається довгий шлях. Чи будеш ти завжди пильний і чи постараєшся залишатися вірним ученню нашого спасителя, яке я намагалася втілити в розумі й серцях моїх любих дітей? Чи зупинишся ти і чи прислухаєшся до голосу нашого господа, який завжди з нами і спрямовує наші стопи по кам'янистому шляху, що веде в царство небесне, більш прекрасне, ніж ми в нашому земному житті можемо собі уявити? Обіцяй мені, дитя моє, що ти твердо додержуватимеш напучення, набутого тобою в дитинстві, і завжди пам'ятатимеш, що сила — в справедливості, і ніколи, ніколи, мій хлопчику, не доторкайся до вина, хто б тобі його не пропонував. Ось де диявол панує в усій своїй славі і завжди ладен взяти верх над слабким. Пам'ятай завжди те, що я тобі так часто говорила: "Вино — обманщик, пити — значить впасти в безумство, хто піддається обманові—той не мудрий". Моя найпалкіша молитва тепер проте, щоб ці слова лунали у вухах твоїх кожного разу, як тебе знайде спокуса, бо я переконана, що саме вино було справжньою причиною того страшного нещастя.

Я багато перестраждала тоді через тебе, Клайд, і все це сталося саме тоді, коли мені довелося витерпіти таке страшне випробування через Есту. Я мало не втратила її. Вона була така слабка. Бідна дитина, вона дорого заплатила за свій гріх! Нам довелося наробити боргів і потім довго працювати, щоб сплатити їх. Але тепер ми, нарешті, розплатилися, і наші справи вже не такі погані, як раніше.

Як бачиш, ми тепер у Денвері. У нас тут власна місія: вона міститься у великому будинку, так що всім нам вистачає місця, і ми ще здаємо внайми кілька кімнат, — цим завідує Еста. До речі, вона тепер місіс Ніксон. У неї чудовий хлопчик, він дуже нагадує нам з батьком тебе, коли ти був дитиною. Дивлячись на його пустощі, ми так часто згадуємо тебе, що нам навіть здається, начеб ти знову став маленьким і повернувся до нас. І це нас трохи втішає.

Френк і Джулія дуже виросли і стали справжніми моїми помічниками. Френк розносить газети і дещо заробляє — це теж допомога. Еста хоче, щоб вони обоє, доки в нас вистачить сили, продовжували вчитися в школі.

Батько не зовсім здоровий, та це зрозуміло: адже він уже не молодий. Все-таки він робить усе, що може.

Я дуже рада, Клайд, що ти так прагнеш вийти в люди. Вчора ввечері ми з батьком знову говорили про твого дядька Семюела Гріфітса з Лікурга: він дуже багатий, і коли б ти написав йому і попросив його взяти тебе в своє діло, щоб ти навчився чого-небудь, я думаю, він зробив би це для тебе.

Сумніваюся, щоб він відмовив. Адже ти, кінець кінцем, його рідний племінник. Ти знаєш, у нього велика фабрика комірців у Лікурзі, і кажуть, що він дуже багата людина. Чому б тобі не написати йому? Мені здається, він знайде тобі місце, і тоді в тебе будуть якісь перспективи в роботі. Якщо ти йому напишеш, дай мені знати, що саме він тобі відповість.
Я хочу, щоб ти частіше повідомляв про себе, Клайд. Будь ласка, пиши про себе і своє життя. Я буду чекати. Ми всі, звичайно, як і раніше, любимо тебе і завжди готові допомагати тобі нашими порадами. Від усієї душі бажаємо тобі успіху і бажаємо також, щоб ти був хорошим хлопчиком і жив чистим і праведним життям. Па-м'ятай, дитийо моя: яка користь людині, якщо вона весь світ придбає, а душу свою занапастить.
Пиши мені, Клайд, і не забувай, що любов твоєї матері завжди з тобою, вона керує тобою і настановляє на шлях правдивий в ім'я господнє.
Любляча тебе мати".
От як сталося, що Клайд почав думати про дядька Семюела і його фабрику задовго до зустрічі з ним. У той же час Клайд відчув величезне полегшення, довідавшись, що його батьки вже не знають такої важкої нужди, в якій він залишив їх, і живуть благополучно: очевидно, ця нова місія зв'язана з чимось вроді готелю або в усякому разі мебльованих кімнат.
Минуло два місяці відтоді, як він одержав від матері першого листа, і майже щодня говорив собі, що мусить негайно щось починати. І ось одного разу йому треба було доставити з магазина, де він служив, пакунок з галстуками і носовими хустками якомусь приїжджому, що спинився в клубі "Юніон Ліг" на бульварі Джексона. Увійшовши в клуб, Клайд раптом зіткнувся не з ким іншим, як з Ретерером, одягненим у форму службовця клубу: його обов'язком було давати довідки тим, хто заходив, і приймати багаж. У першу мить ні один з них навіть не зміркував, хто перед ним. Першим отямився Ретерер.
— Клайд! — гукнув він, схопивши товариша за руку, і додав радісно, але все ж через обережність знизивши голос: —Чорт! От так зустріч! Клади пакунок сюди. Звідки ти взявся?
І Клайд, так само схвильований, крикнув:
— От так штука! Та це ж Том! Як справи? Ти тут працюєш?
Ретерер, так само як і Клайд, позабувши в цю хвилину сумну таємницю, що зв'язувала їх, відповів:
— Так, звичайно, певніше певного. Я вже майже рік тут.
Але він зразу ж смикнув Клайда за руку, немовби закликаючи до мовчанки, і поквапливо відвів убік, щоб їх не чув хлопчик, з яким Ретерер говорив, коли Клайд увійшов.
— Шш… тихше! — продовжував він. — Я працюю тут під своїм прізвищем, але ніхто не повинен знати, що я з Канзас-Сіті, розумієш? Усі думають, що я з Клівленда.
Він ще раз по-дружньому потиснув Клайдові руку і оглянув його з голови до ніг. І Клайд, так само схвильований, сказав:
— Так, звичайно. Розумію. Це правильно. Я радий, що ти впізнав мене. А мене тепер звуть Тенет. Гаррі Тенет, не забудь.
І обидва сяяли від радощів, згадуючи минуле.
Але тут Ретерер помітив, що на Клайдові формений одяг службовця по доставці товарів.
— Розвозиш товари додому? — спитав він. — От кумедно! Клайд — кучер фургона! Подумати тільки! Ні, це мене просто приголомшило. Заради чого ти за це взявся?

Проте він зразу зрозумів з обличчя Клайда, наскільки тому неприємна розмова про його теперішнє становище, а коли Клайд коротко відповів: "У мене в самого душа не лежить до цієї роботи", Ретерер додав:
— Послухай, нам треба зустрітися і побалакати як слід. Де ти живеш? (Клайд дав свою адресу.) От і добре. Я звільняюся о шостій годині і зайду до тебе, коли ти закінчиш роботу. Або ось що… давай краще зустрінемося в кафе "Енрічі" на Рендолф-стріт. Добре? Скажемо, о сьомій годині. Я звільнюся о шостій і можу бути там на сьому, якщо тільки тобі зручно.
Клайд весело кивнув на знак згоди, він був просто захоплений зустріччю з Ретерером.
Сівши на козли свого фургона, він продовжував розвозити товари, але весь час до закінчення роботи думав тільки про побачення, яке має відбутися. О-пів на шосту він поквапився до конюшні, а потім до себе додому, в дешеві мебльовані кімнати з пансіоном, у західній частині міста; переодягнувшись у вихідний костюм, він швидко пішов до "Енрічі". Не простояв він на розі й хвилини, як з'явився Ретерер, веселий, по-дружньому привітний і одягнений краще, ніж перед цим.
— Ну, до чого ж я радий бачити тебе, старий, — почав він. — Знаєш, з того часу як я втік з Канзас-Сіті, я зустрічаю тебе першого з усієї нашої компанії. От як! Сестра писала мені, що ніхто нічого не знав тоді ні про Хігбі, ні про Хегланда, ні про тебе. А цього Спарсера засадили на рік, чув? Кепсько, правда? І більше не за те, що задавив дівчинку, а за те, що взяв чужу машину і їздив, не маючи шоферських прав, і не зупинився на свисток полісмена. От за що його й запроторили. І знаєш, — тут Ретерер багатозначно знизив голос, — нам усім було б те саме, якби нас зловили. Ну і боявся ж я! А як тікав! Тільки п'яти виблискували! — І він знову засміявся, цього разу трохи істеричним сміхом. — А як ми кинули його з цим дівчиськом у машині, подумати тільки! Кепсько, га? Але що тут було робити? Не варто ж було всім попасти в лапи поліції, адже так? Як же її звали… Ага, Лора Сайп. А ти ушився так швидко, що я й не помітив. І це твоє дівчисько, Брігс — теж. Ти її проводжав, чи що?
Клайд хитнув головою.
— Ні, я її не проводжав, — признався він.
— Куди ж ти подівся? — спитав Ретерер.
Клайд пояснив. І після того як він докладно розповів про всі свої мандри, Ретерер знову заговорив:
— Отже, ти знаєш, що малятко Брігс відразу після того випадку чкурнула з одним хлопцем у Нью-Йорк? З якимось продавцем з тютюнової крамниці, мені Луїза казала. Вона бачила це дівчисько перед від'їздом, у новому хутряному жакеті, ну і взагалі. (Клайд болісно зморщився.) Ну і дурень же ти був, що бігав за нею! Вона зовсім не думала про тебе, та й взагалі ні про кого. А ти, по-моєму, дуже вклепався в неї, вірно?
Він зробив кумедну гримасу і штовхнув Клайда в бік, піддражнюючи його за старою звичкою.
Потім Ретерер розповів про себе: його історія була не така багата пригодами, і, на відміну від Клайдової історії, тут мова йшла менш про хвилювання й тривоги, а більше про завзяту мужність, про віру; в своє щастя і здібності. Кінець кінцем він "підчепив" свою теперішню роботу, тому що, як він висловився, в Чікаго завжди можна спіймати що-небудь. Так він і живе тут, — "зовсім смирно, звичайно", — зате ніхто нічого не може закинути йому.
І зразу ж він почав пояснювати, що саме тепер у клубі "Юніон Ліг" немає місць, але якщо Клайд хоче, він поговорить з містером Хейлі, управителем;

може, містер Хейлі довідається, чи не знайдеться де-небудь вакансія, тоді Клайдові можна буде влаштуватися трохи краще.
— І кинь ти смутитися, — сказав він Клайду наприкінці вечора. — Ніякої користі з цього немає.
Усього через два дні після цієї дуже підбадьорливої розмови, тоді як Клайд усе ще вагався, чи не відмовитись йому від служби, чи не назвати знову справжнє ім'я і чи не піти по тутешніх готелях на розшуки роботи, розсильний з клубу "Юніон Ліг" приніс йому додому записку. В записці говорилося: "Побачся завтра вранці з містером Лайтолом у "Великому Північному". Там є вакансія. Місце не дуже путнє, але потім легше буде знайти що-небудь краще".
Тому Клайд повідомив телефоном свого безпосереднього начальника, що захворів і не може сьогодні вийти на роботу, а потім, одягнувши свій кращий костюм, пішов у зазначений готель. Тут на підставі поданих ним рекомендацій його прийняли на службу і до того, на велике його полегшення, під справжнім ім'ям. Задоволений він був і тим, що йому призначили двадцять доларів платні на місяць і, крім того, обід. Правда, чайові, як він уже знав, тут могли бути не більше десяти доларів на тиждень, проте, втішав він себе, якщо зважити на харчування, він все-таки зароблятиме набагато більше, ніж до цього часу, і до того це куди легше, ніж їздити з фургоном. Його тільки бентежило, що він знову повертається на службу в готелі і що його можуть впізнати і заарештувати.
Але незабаром після цього — місяців через три, не більше — виявилася вакансія в клубі "Юніон Ліг". Ретерер на той час дістав підвищення і був призначений на помічника завідуючого всім персоналом готелю; вони були в добрих стосунках, і Ретерер сказав завідуючому, що може порекомендувати підхожу людину: це Клайд Гріфітс, він служить у "Великому Північному". Потім Ретерер викликав Клайда, старанно розтлумачив йому, як треба відрекомендуватися новому начальству і що казати, і Клайд дістав роботу в клубі.
Він відразу ж побачив, що це — установа вищого розряду, ніж "Великий Північний" і навіть "Грін-Девідсон", призначена для людей з великим достатком і видатним суспільним становищем; тут він знову дістав можливість близько спостерігати той спосіб життя, який, на біду Клайдову, зачіпав в його душі почуття марнославства і підстьобував його прагнення висунутися. В цей клуб завжди з'їзж-джалися люди, яких він раніше ніколи не зустрічав, — як видно, визначні у всіх відношеннях представники добірного кола людей; Клайдові здавалося, що тут збирається все найкраще не тільки з усіх кінців його рідної країни, але з усіх країн, з усіх континентів. Тут бували американські політичні діячі з півночі і півдня, з сходу і заходу, видатні політики та ділки, а також учені, хірурги, славетні лікарі, генерали, літератори і громадські діячі не тільки Америки, а й усього світу.
І ще одне вразило Клайда: з цікавістю і навіть побожним здивуванням він побачив, що в тутешній атмосфері немає й сліду тієї еротики, якою завжди відзначалося життя в "Грін-Девідсон", а зовсім недавно — у "Великому Північному". І справді, наскільки він міг пригадати, елемент сексуальності відчувався в усьому, був основою майже чи не всього, що йому доводилося бачити в готелях. Тут не було нічого схожого. Жінок взагалі не допускали в клуб. Усі ці видатні особи приїжджали і виїжджали, як правило, одиноко, без усякого галасу, енергійні і стримані, що характерно для людей, які досягли виняткового успіху. Звичайно вони обідали поодинці, неголосно розмовляли, сходячись по двоє, по троє, читали свої газети і книги або роз'їжджали по місту на швидкохідних машинах і, здавалося, не знали, що

таке пристрасть; у всякому разі на них, мабуть, не впливало це почуття, — воно, як дотепер уявляв собі незрілий розум Клайда, всім керує і все розбурхує в житті менш визначних людей, — таких, як він сам.
Певно, досягнути видатного становища і зберегти його в цьому чудовому світі можна тільки, якщо будеш байдужий до жінок, звільнишся від ганебного потягу до них. Отже, думав Клайд, у присутності таких людей і в них на очах треба поводитися так, наче тобі й на думку не спадає те, що насправді іноді виводить тебе з усякої рівноваги.
І, попрацювавши тут недовгий час, під впливом цієї установи і різних її відвідувачів, Клайд став справжнім джентльменом на вигляд. У стінах клубу він почував себе зовсім іншою людиною: більш стриманим і практичним, не таким романтиком. Він був певний, що тепер йому треба знову спробувати свої сили: наслідуючи цих людей тверезого розуму, і тільки їх, він одного чудового дня досягне успіху, — може, не запаморочливого, але в усякому разі значно більшого, ніж до цього часу. Хто знає? Якщо він завзято працюватиме, заводитиме тільки путні знайомства і поводитиметься дуже обережно, можливо, хто-небудь з цих видатних людей — відвідувачів клубу — зацікавиться ним, запропонує йому де-кебудь яке-небудь значне місце і допоможе піднестися до рівня того товариства, доступ у яке був досі закритий для нього.
Треба сказати правду: Клайд за своїм характером навряд чи здатний стати цілком дорослою людиною. Йому невистачало ясності мислення і внутрішньої цілеспрямованості — якостей, які властиві більшості людей і дозволяють їм серед усіх шляхів і можливостей в житті обрати для себе найпідхожішу.
РОЗДІЛ IV
Проте сам Клайд пояснював усі свої життєві невдачі тим, що йому невистачає освіти. Коли він був хлопчиком, безперервні переїзди сім'ї з міста до міста заважали йому вчитися, набути достатню суму практичних знань у якійсь галузі, щоб він теж міг стати членом вищого товариства, до якого належали всі ці люди — відвідувачі клубу "Юніон Ліг". А тимчасом він усією душею прагнув бути серед них. Ці джентльмени жили в чудових будинках, зупинялися в розкішних готелях, і люди, подібні до Скуайрса або тутешнього начальника розсильних, служили їм і дбали про їхні вигоди. А він, Клайд, усього тільки розсильний. І йому вже двадцять перший рік! Іноді це дуже засмучувало його. Він весь час мріяв знайти якусь іншу роботу, на якій він міг би висунутися і зробити кар'єру. Не залишатися ж йому все життя розсильним! — думка про таку можливість інколи чимало лякала його.
Дійшовши до такого висновку, він почав міркувати, як би йому забезпечити своє майбутнє, і в цей час у Чікаго приїхав його дядько Семюел Гріфітс. У нього були тут зв'язки і знайомства, йому люб'язно запропонували картку в клуб, і він оселився тут і протягом кількох днів зустрічався з багатьма людьми, що приходили поговорити з ним, або роз'їжджав по місту, зайнятий переговорами з різними людьми і фірмами, які він вважав за потрібне відвідати.
Не минуло й години після його приїзду, як Ретерер, що записував прибулих і тільки-но вивів на дошці у вестибюлі прізвище "Гріфітс", підкликав Клайда:
— Послухай, ти, здається, казав, що у тебе є якийсь дядько чи родич на прізвище Гріфітс, фабрикант комірців десь у штаті Нью-Йорк?
— Звичайно, — відповів Клайд, — Семюел Гріфітс. У нього велика фабрика комірців у Лікурзі. Це його оголошення друкуються в усіх газетах. Ти, напевно, бачив його світлу рекламу на Мічіган авеню.
— А ти його впізнаєш, якщо зустрінеш? — спитав Ретерер.
— Ні, я його ніколи в житті не бачив.

— Іду на парі, що це він і є,— додав Ретерер, розглядаючи маленький реєстраційний аркушик. — Ось подивися: "Семюел Гріфітс, Лікург, штат Нью-Йорк". Він самий, вірно?
— Напевно! — підтвердив Клайд, дуже зацікавлений і навіть схвильований, бо з цим самим дядьком йому вже давно хотілося зустрітись.
— Він тільки що пройшов нагору, — продовжував Ретерер. — Де-від поніс його чемодани. Шикарний чолов'яга. Ти пильнуй і поди-вися на нього, коли він знову зійде сюди. Може, це и справді твій дядько. Він середнього зросту, досить худий, сиві вусики і ясносірий капелюх. Симпатичний хлопець. Я тобі покажу його. Якщо це таки твій дядько, ти вже постарайся сподобатися йому. Може, він щось зробить для тебе… подарує пару комірців, — додав він із сміхом.
Клайд теж засміявся, неначе оцінивши вдалий жарт, але насправді він був дуже схвильований. Дядько Семюел тут, у клубі! От нагода познайомитися з ним. Адже Клайд збирався написати йому ще до того, як почав тут працювати, а тепер дядько сам приїхав сюди, і з ним можна поговорити.
Але стоп! Що дядько подумає про нього, як Клайд насмілиться заговорити з ним? Як він поставиться до племінника, що служить у цьому клубі всього лише на посаді розсильного? І як взагалі ставиться дядько до юнаків, які працюють розсильними, та ще до юнаків Клайдового віку? Адже йому вже двадцять перший рік! Трохи забагато для "хлопчика на посилках", якщо тільки він не збирається залишатися в цій ролі все життя. Така багата і високопоставлена людина, як Семюел Гріфітс, може вважати посаду розсильного принизливою, особливо, коли виявиться, що розсильний — його родич. Цілком можливо, що він не захоче мати нічого спільного з таким родичем, не бажатиме навіть розмовляти з ним… Цілу добу Клайда опановували ці сумніви.
Однак на другий день Клайд встиг побачити дядька разів шість, і той справив на нього найприємніше враження: жвавий, рухливий, діловитий, він анітрохи не був схожий на свого брата — Клайдового батька, і до того він був такий багатий і всі ставилися до нього ъ такою пошаною… І Клайд не без страху запитував себе часом, невже він пропустить таку нагоду. Кінець кінцем дядько зовсім не здавався йому недоброю людиною, якраз навпаки, — в нього був дуже привітний вигляд. Коли Клайд, за порадою Ретерера, пішов до кімнати дядька взяти листа, якого треба було відправити посильним, дядько майже не глянув на нього, але разом з листом вручив йому півдолара.
— Простежте, щоб розсильний негайно відніс листа, а гроші візьміть собі,— сказав він.
Хвилювання Клайдове було в цю хвилину таке велике, що він здивувався, як дядько не вгадав у ньому свого племінника… Але м-р Гріфітс явно ні про що не здогадувався. І Клайд пішов, трохи зажурившись.
Через якийсь час на ім'я Семюела Гріфітса надійшло з півдюжини листів, і Ретерер звернув на них увагу Клайда.
— Ось тобі ще нагода піти до нього, якщо хочеш, — сказав Ретерер. — Віднеси йому листи. По-моєму, він зараз у себе.
І Клайд, після деякого вагання, взяв листи і пішов до кімнати дядька. Той щось писав, сидячи за столом, і, у відповідь на стукіт Клайда, крикнув:
— Зайдіть!
Клайд увійшов і, загадково посміхаючись, сказав:
— Вам листи, містер Гріфітс.
— Велике спасибі, синку, — відповів дядько і поліз у кишеню жилета по дрібні гроші.
Але Клайд, скориставшись з цієї нагоди, вигукнув:

— Ні, ні, мені нічого не треба! — Дядько все ще простягав гроші, але перш ніж він встиг що-небудь сказати, Клайд додав: —Здається, я вам родич, містер Гріфітс. Адже ви Семюел Гріфітс, власник фабрики комірців у Лікурзі, правда?
— Так, неначе я маю щось спільне з цією фабрикою. А ви хто? — запитав дядько, допитливо розглядаючи Клайда.
— Мене звуть Клайд Гріфітс, я син Ейси Гріфітса. Адже він, здається, ваш брат?
При згадці про цього брата, якого в сім'ї вважали жалюгідним невдахою, обличчя Семюела Гріфітса трохи потьмарилося. Він багато років не зустрічав Ейсу і тепер без особливого задоволення згадував присадкувату і непоказну постать молодшого брата, яким він бачив його востаннє в домі їхнього батька біля Бертуїка, штат Вермонт, — молодим хлопцем приблизно в роках Клайда. Але яка відмінність! Батько Клайдів був тоді товстий, незграбний, млявий і розумово, і фізично, як кажуть — розмазня; у нього були водянисті голубі очі, кучеряве волосся, безвільне підборіддя. Навпаки, син його був акуратний, жвавий і гарний юнак з пристойними манерами і, як видно, недурний (наскільки помічав м-р Гріфітс, хлопчаки-розсильні взагалі народ тямущий). Племінник сподобався йому.
Семюел Гріфітс, який дістав у спадщину разом із старшим братом Алленом скромні батьківські достатки, тому що батько не любив молодшого сина, завжди почував, що Ейса став жертвою несправедливості. Виявивши, що син нездатний до практичної діяльності і не дуже тямущий, батько спочатку намагався примусити Ейсу працювати, потім просто не помічав його і, нарешті, коли йому було приблизно стільки ж років, скільки тепер Клайдові, вигнав з дому; згодом він відписав усі свої достатки — близько тридцяти тисяч доларів— нарівно двом старшим синам, залишивши Ейсі жалюгідну тисячу доларів.
Усі ці спогади примусили Семюела Гріфітса з цікавістю вдивитися в Клайда. Він бачив, що племінник зовсім не схожий на його молодшого брата, якого стільки років тому вигнали з батьківського дому. Клайд скоріше нагадував його власного сина Гілберта, — тепер він помітив цю подібність. І до того ж, всупереч побоюванням Клайда, на Семюела Гріфітса справило добре враження, що Клайд служить у таікому фешенебельному клубі, хоч би всього розсильним. Семюелові Гріфітсу, діяльність якого обмежувалася Лікургом і лікурзьким товариством, клуб цей, з його особливим становищем і характером, вселяв пошану. Молоді люди, що служили в таких установах, звичайно були тямущі і скромні. І через це він доброзичливо глянув на Клайда, який стояв перед ним з виглядом чудово вихованого молодого чоловіка, охайний і підтягнутий у своєму сірому з чорним форменому костюмі.
— Що ви кажете! — вигукнув він. — Отже, ви син Ейси! Ну й ну! Оце так сюрприз! Знаєте, адже я не бачив вашого батька щонайменше років двадцять п'ять і нічого не чув про нього. Останнього разу, коли я чув про нього, він жив у штаті Мічіган, у Гренд-Ре-підс, наскільки я пам'ятаю. А де він тепер? Тут, у Чікаго?
— О, ні, сер, — відповів Клайд; він був радий, що може так відповісти. — Моя сім'я живе в Денвері. Я тут один.
— І батько, і мати живі, сподіваюся?
— Так, сер, обоє живі.
— Батько, як і раніше… проповідує?
— Так, сер, — відповів Клайд із запинкою; він до цього часу був переконаний, що з усіх можливих видів діяльності заняття його батька — найжалюгідніше й найбезкорисніше в очах суспільства. — Але тепер, —

продовжував він, — місія батькова пов'язана з мебльованими кімнатами; в будинку, здається, близько сорока кімнат. Батько і мати управляють цим будинком і керують місією.
— А, зрозуміло.
Клайдові так хотілося справити на дядька найкраще враження, що, розповідаючи про становище батька, він дещо прикрасив.
— Ну, я дуже радий, що вони добре влаштувалися, — продовжував Семюел Гріфітс, якому дедалі більше подобалася зовнішність Клайда, сповнена елегантності та енергії.— А ви задоволені своєю роботою тут?
— Не зовсім… ні, містер Гріфітс, я незадоволений, — поквапно відповів Клайд, якого обрадувало це запитання. — Звичайно, заробіток непоганий. Але мені не подобається цей спосіб заробляти гроші. Я хотів би зовсім іншого. Але я пішов сюди працювати, бо не мав змоги здобути яку-небудь спеціальність і мені не щастило стати на роботу в таке місце, де можна було б по-справжньому висунутися. Мати радила мені написати вам і запитати, чи не знайдеться на вашій фабриці роботи для мене, щоб я міг з чогось почати. Та я боявся, що це вам не сподобається і через це не писав.
Він замовк, усміхаючись, але в погляді його було запитання.
Семюел Гріфітс з хвилину серйозно дивився на нього: йому сподобався вираз обличчя Клайда і те, як він виклав свою просьбу.
— Так, це дуже похвально, — сказав він. — Зрозуміло, вам треба було написати мені…
І він замовк, бо звик до обережності у всяких ділових розмовах. Клайд помітив, що дядько не наважується подати йому надію, і, трохи почекавши, прямо запитав:
— Може, у вас на фабриці знайдеться яке-небудь місце для мене?
Семюел Гріфітс дивився на нього, роздумуючи. Йому подобалася і не подобалася така пряма просьба. Однак Клайд здався йому дуже підхожою людиною. Він був, як видно, здібний і честолюбний, — зовсім як його син Гілберт, — і, ознайомившись з виробничим процесом, цілком міг би під керівництвом Гілберта справитися з посадою завідуючого або хоч би помічника завідуючого одним з цехів на фабриці. В усякому разі можна дати йому спробувати. Риску тут ніякого. І крім того, адже він син Ейси, молодшого брата, до якого і в Семюела, і у старшого брата Аллена є якісь обов'язки, коли навіть обминути питання про відновлення в правах спадщини.
— От що, — заговорив Семюел після хвилинної мовчанки. — Я мушу трохи подумати над цим. Я не можу так відразу сказати, чи знайдеться у нас підхожа робота. Почати з того, що ми не можемо платити вам стільки, скільки ви одержуєте тут, — попередив він.
— Ну, звичайно, — вигукнув Клайд, якого перш за все приваблював не заробіток, а сама можливість служити у дядька. — Я не можу сподіватись на велику платню, поки не зумію заслужити її.
— Крім того, може бути, вам не сподобається робота на нашому підприємстві, або ми визнаємо, що ви нам не підходите. Треба сказати, не кожний здатний до такої роботи.
— Що ж, тоді ви увільните мене, от і все, — сказав Клайд. — Але я завжди думав, що підійду вам, з першого разу, як почув про вас і про ваше величезне підприємство.
Це останнє зауваження полестило Семюелу Гріфітсу. Очевидно, він сам і його успіхи були ідеалохм для цього юнака.
— Ну, гаразд, — сказав він." Зараз я не можу приділити вам більше часу. Але я пробуду тут ще днів два і все обміркую. Може, я й зумію що-небудь зробити для вас. Поки що нічого не можу обіцяти.
І він повернувся до своїх листів.

А Клайд, відчуваючи, що справив настільки добре враження, наскільки було можливо при даних обставинах, і що з цього може вийти діло, гаряче подякував дядькові і поквапливо вийшов.
Другого дня, обміркувавшу все і вирішивши, що Клайд з його жвавістю і кмітливістю може бути корисним на фабриці не гірш за всякого іншого, а також продумавши належним чином значення цього заходу для своєї родини, Семюел Гріфітс повідомив племінника, що, як тільки у нього на фабриці з'явиться яка-небудь вакансія, він охоче сповістить його. Але він не може обіцяти, що така можливість з'явиться негайно. Клайд мусить почекати.
Отже, Клайд мав час розмірковувати, чи скоро для нього знайдеться містечко на дядьковій фабриці, та чи знайдеться взагалі.
А тим часом Семюел Гріфітс повернувся до Лікурга і, порадившись з сином, вирішив, що Клайд повинен вивчити справу, починаючи з самих основ або в усякому разі з підвалу фабрики: там декатирувалися тканини, необхідні для виготовлення комірців, і саме в цей підвал перш за все потрапляли новаки, що бажали вивчити техніку виробництва в цілому. Але через те що Клайд повинен був існувати тільки на свої кошти і до того не надто бідувати (це було б несумісно з становищем родини Гріфітсів у Лікурзі), було вирішено призначити йому щедру винагороду — для початку п'ятнадцять доларів на тиждень.
Звичайно, і Семюел Гріфітс, і його син Гілберт розуміли, що платня ця невелика (не для звичайного учня, а для Клайда як родича), але обидва вони були люди ділові, зовсім не схильні до благодійності щодо тих, хто працював на них, і вважали, що чим ближче до межі, за' якою починаються злидні й нестатки, стоятиме новак на їхній фабриці, тим краще. Обидва вони ставилися нетерпимо до соціалістичної теорії про капіталістичну експлуатацію. Обидва вважали за необхідне існування соціальної скали, щоб люди нижчих класів прагнули піднятися по її східцях. Касти неминуче повинні існувати. Намагатися над міру допомагати кому-небудь, хоч би навіть і родичеві, значить безрозсудно підкопуватись під самі основи суспільства. Коли маєш справу з особами і класами, які в суспільному і матеріальному відношенні стоять нижче за тебе, треба поводитися з ними відповідно до звичних для них норм. І найкращі норми — ті, які примушують тих, хто стоїть нижче, добре розуміти, як важко дістаються гроші і як необхідно для всіх, хто бере участь у єдино важливій, з точки зору обох Гріфітсів, справі — у вироблюванні матеріальних цінностей, — повне, найдосконаліше і практичне ознайомлення з технікою даного виробництва. Зрозумівши це, вони повинні привчити себе до тверезого, обмеженого вузькими рамками життя. Це благотворно відіб'ється на їхньому характері. Саме так загартовуються уми і душі людей, яким призначено піднятися східцями суспільної скали. А ті, хто на це нездатний, повинні залишатися на своєму місці, внизу.
Отже, приблизно через тиждень було вирішено, яку саме роботу можна запропонувати Клайдові, і Семюел Гріфітс сам написав йому в Чікаго і повідомив, що він може, якщо захоче, приїхати протягом найближчих тижнів. Але він повинен заздалегідь, днів за десять, письмово повідомити про свій приїзд, щоб можна було своєчасно все підготувати. Приїхавши до Лікурга, він повинен прибути на фабрику в контору до м-ра Гілберта Гріфітса, і той подбає про нього.
Цей лист дуже схвилював Клайда, і він одразу написав матері, що місце у дядька йому забезпечене і що він вирушає до Лікурга. Ось тепер він постарається досягнути справжнього успіху. Мати відповіла йому довгим листом, переконуючи його старанно стежити за своєю поведінкою і бути дуже, дуже обережним у виборі друзів. Погані знайомства — корінь майже всіх

помилок і падінь у таких честолюбних юнаків, як він. А якщо він уникатиме товариства легковажних і розбещених юнаків і дівчат, усе буде добре. Молодому хлопцеві із зовнішністю і характером Клайда дуже легко збочити під впливом якої-небудь поганої жінки. Він бачив, що сталося з ним у Канзас-Сіті. А він ще молодий і тепер збирається працювати у такої багатої і впливової людини, яка може, коли захоче, багато зробити для нього. І нехай він пише їй частіше про те, як складається його нове життя.
Отже, сповістивши дядька, як той просив, Клайд, нарешті, виїхав до Лікурга. Але, прибувши туди, він не пішов одразу на фабрику, бо дядько не призначив йому певної години; замість цього він найняв кімнату в єдиному великому готелі міста "Лікург".
Його брала нетерплячка подивитися, що ж це за місто, де він має жити й працювати, і яке становище посідає тут його дядько; він розраховував, що має досить вільного часу, — така нагода може не скоро трапитися після того, як він стане до роботи, — і вирішив пройтися. Він вийшов на Сентрал авеню — справжнє серце Лікурга; тут її перетинало кілька найлюдніших вулиць; ці квартали являли собою діловий і торговий центр — тут було зосереджено все життя і всі розваги Лікурга.

РОЗДІЛ V

Але, пройшовши цією вулицею, Клайд відразу побачив, яке не схоже все це на світ, до якого він звик за останній час. Усе тут мало значно менший масштаб. Вокзал, звідки він вийшов усього півгодини тому, був малий і сірий, і зрозуміло було, що його спокій не порушується надто великим рухом. Фабричний район, розташований саме напроти центральної частини міста на другому березі ріки Могаук, був просто скупченням червоних і сірих будов, над якими то тут, то там височів фабричний димар; цей район сполучався з містом двома мостами, — між ними розмістилося приблизно з півдюжини кварталів; один міст був коло самого вокзалу — на ньому був досить великий рух — і тут же проходила трамвайна колія, повторюючи далі всі повороти Сентрал авеню.
Але сама Сентрал авеню, з її невисокими будинками і розкиданими тут і там крамницями, була вулицею дуже людною, заповненою пішоходами та автомобілями. Навскоси від готелю, — на Сентрал авеню виходили його широкі дзеркальні вікна, за якими видно було пальми, колони і розставлені між ними крісла, — височів великий мануфактурний магазин "Старк і К°", солідний чотириповерховий будинок з білої цегли, завдовжки не менше ста футів; в яскраво освітлених вітринах було виставлено наймодніші новинки. Потім ішли інші великі магазини, ще один готель, автомобільна виставка, кінематограф.
Клайд усе йшов і йшов уперед — і раптом опинився за межами торгового центра, на широкій, обсадженій деревами вулиці, з обох боків якої були розташовані красиві особняки; кожний з них здавався набагато просторішим, зручнішим, спокійнішим і навіть величнішим, ніж усі будинки, які коли-небудь бачив ‘Клайд у своєму житті. Словом, йому досить було кинути побіжний погляд, щоб зрозуміти, що хоч це й вулиця невеликого міста, але вона зовсім особлива — вулиця достатків і навіть розкошів. Скільки тут вражаючих огорож кованого заліза, стежок, уздовж яких висаджено квіти, розміщених групами дерев і кущів, скільки дорогих, красивих автомобілів, що чекають біля входів або мчать вулицею! А в магазинах поблизу, недалеко від Сентрал авеню і торгових кварталів, де починалася ця простора й гарна вулиця, були виставлені такі дорогі і шикарні речі, які. звичайно, призначалися для заможних людей з вишуканим смаком: автомобілі, дорогоцінні речі, тонка білизна, шкіряні вироби і меблі.

Але ж де живе дядько і його сім'я? На якій вулиці? В якому будинку? Може, його будинок ще кращий і більший, ніж оці?
Треба зразу ж повернутися, вирішив Клайд, і піти до дядька. Треба знайти фабрику, — напевно, вона в тій частині міста, за рікою. Як йому поводитися, що говорити? Яке місце дасть йому дядько? В листі дядько згадав про свого сина Гілберта. Що за людина цей Гілберт, його двоюрідний брат? Що він подумає про нього, про Клайда?
Клайд повернувся на Сентрал авеню, дійшов до вокзалу і скоро знайшов фабрику Сємюела Гріфітса. Це був величезний шестиповерховий будинок з червоної цегли, близько тисячі футів завдовжки Він мало не весь був з вікон, у всякому разі та частина, яка була недавно прибудована спеціально для виготовлення комірців. Стара частина, як довідався згодом Клайд, сполучалася з новою кількома критими переходами. Південні стіни обох цих будинків виходили на берег ріки Могаук. З цього боку вздовж Рівер-стріт було кілька дверей, приблизно через кожні сто футів, і біля кожних стояв сторож у форменому одязі. Всі входи в будинок були перенумеровані; під першим, другим і третім номерами був напис: "Тільки для службовців", під номером четвертим — "Контора", двері під номерами 5 і 6, як видно, були призначені для вивезення і приймання товарів.
Клайд підійшов до входу в контору; ніхто тут не затримав його; він пройшов у двоє обертових дверей і опинився перед бар'єром; по той бік бар'єра, поруч з невеликими дверима, що, очевидно, ведуть до головної контори, сиділа телефоністка — негарна жінка років тридцяти п'яти, низенька й огрядна.
— Що вам? — спитала вона Клайда.
— Я хотів би бачити містера Гілберта Гріфітса, — почав Клайд, злегка нервуючи.
— Навіщо?
— Бачте, я його двоюрідний брат. Мене звуть Клайд Гріфітс. У мене лист від дядька, містера Семюела Гріфітса. Він, напевно, прийме мене.
Клайд простягнув їй листа і при цьому помітив, що суворий і цілком байдужий вираз її обличчя відразу змінився і став якщо не люб'язним, то значно шанобливішим. На неї явно справили враження не тільки слова Клайдові, але і його зовнішність, і вона почала нишком з цікавістю розглядати його.
— Зараз я довідаюся, чи тут він, — сказала вона набагато ввічливішим тоном і подзвонила до кабінету м-ра Гілберта Гріфітса.
Очевидно, їй сказали телефоном, що м-р Гілберт Гріфітс удану хвилину зайнятий і що його не можна турбувати, бо вона у відповідь сказала:
— Тут двоюрідний брат містера Гілберта, містер Клайд Гріфітс. У нього лист від містера Семюела Гріфітса. — І, звернувшись до
Клайда, додала: — Сідайте, будь ласка. Напевно, містер Гілберт Гріфітс прийме вас через хвилину. Зараз він зайнятий.
І Клайд був дивно схвильований, помітивши незвичайну шанобливість в її тоні: до цього часу ще ніколи за все його життя з ним не розмовляли так шанобливо. Подумати тільки! Він близький родич такої багатої і впливової сім'ї! Яка величезна фабрика! Який здоровенний будинок — цілих шість поверхів! Тільки що, проходячи по другому берегу ріки, крізь відчинені вікна він бачив величезні приміщення і в них так багато жінок, заглиблених у роботу. І мимоволі хвилювання охопило його. Високі цегляні стіни будинку були наче втіленням енергії, справжнього матеріального успіху — мабуть чи не найвищого успіху в очах Клайда.
Він дивився на сірі оштукатурені стіни цієї приймальні, на напис на внутрішніх дверях, що говорив: "Акціонерне товариство комірців і сорочок.

Голова Семюел Гріфітс, секретар Гілберт Гріфітс", і запитував себе, що він побачить там за дверима, і який цей Гілберт Гріфітс, і як він його прийме — холодно чи привітно, по-дружньому або вороже?
Так він сидів і розмірковував, як раптом телефоністка знову звернулася до нього.
— Тепер зи можете зайти, — сказала вона. — Кабінет містера Гілберта Гріфітса в самому кінці цього поверху, з того боку, що виходить на ріку. Вам кожний службовець покаже.
Вона трохи підвелася, наче збиралася відчинити йому двері, але Клайд поспішив попередити її.
— Спасибі, не турбуйтеся! — від усього серця сказав він.
Відчинивши скляні двері, Клайд побачив великий зал; тут було більше сотні службовців, — здебільшого молоді чоловіки і молоді жінки. Всі вони, здавалося, поринули в папери, що лежали перед ними. У багатьох над очима були зелені козирки. На чоловіках були короткі робочі куртки з сатину або нарукавники, що захищали рукави сорочок. Майже всі молоді жінки були в охайних гарних платтях з бавовняної тканини або в робочих халатах. По обидві сторони, відокремлені від центральної частини залу перегородками, були кабінети різних службових осіб фірми, і на дверях виднілися таблички з їхніми іменами: м-р Сміллі, м-р Летч, м-р Гетбой, м-р Беркі.
Телефоністка сказала йому, що кабінет м-ра Гріфітса міститься в глибині будинку, тому Клайд досить впевнено пройшов через весь зал і в кінці його побачив напіввідчинені двері з табличкою: "Гілберт Гріфітс, секретар". Він почекав хвилину, не наважуючись зайти, потім злегка постукав. Зразу ж різкий пронизливий голос гукнув: "Зайдіть". Клайд зайшов і побачив перед собою молодого чоловіка, який, здавалося, був трохи нижчий від нього на зріст, дещо старший і, безперечно, набагато стриманіший і проникливіший; словом, це був якраз такий молодий чоловік, яким мріяв стати сам Клайд: він знав своє діло, був владний і енергійний. Оскільки наближалася весна, на ньому був, як відразу помітив Клайд, ясносірий костюм у яскраву смужку. Його блискуче волосся було трохи світліше, ніж у Клайда, і рівно зачесане назад; ясні сіроголубі очі вп'ялися в Клайда, ледве він встиг переступити поріг. На молодому чоловікові були великі окуляри в роговій оправі, які він надівав тільки під час роботи; крізь круглі скельця він швидко й уважно оглянув Клайда з голови до ніг, помітивши все — від черевиків до коричневого фетрового капелюха, що його Клайд тримав у руці.
— Ви — мій двоюрідний брат? — сказав Гілберт льодовим тоном, з слабкою і далеко не доброзичливою посмішкою, коли Клайд спинився посеред кімнати.
— Так, це я, — сказав Клайд, збентежений і трохи зляканий таким холодним прийомом.
Він миттю зрозумів, що не може ставитися до свого двоюрідного брата з тією ж повагою, яку вселяв йому дядько, чиїми руками створене це чудове підприємство. Десь у глибині душі він відчував, що цей молодий чоловік, мабуть, тут тільки спадкоємець — не більше, і коли б не здібності батька, який зумів створити вели-чезну фабрику, син не міг би напускати на себе таку бундючність і набирати гордовитого вигляду.
Та надто вже безгрунтовні і мізерні були права Клайда на будь-яку пошану тут, глибоко вдячний він був за все, що можуть для нього зробити, і тому він уже наперед почував себе за це зобов'язаним і намагався посміхнутися найпривітніше. А Гілберт Гріфітс, мабуть, одразу ж визнав цю посмішку за ознаку самовпевненості; цього він не мав наміру терпіти в якомусь двоюрідному братові, та ще в такому, який потребує протегування від самого Гілберта і його батька.

Але через те що батько зволив зацікавитися цим родичем, перед Гілбертом не було вибору, і, продовжуючи криво посміхатися І 8 думці вивчати двоюрідного брата, він сказав:
— Ми так і думали, що ви прибудете сьогодні або завтра. Приємна була поїздка?
— Так, дуже, — відповів Клайд, трохи збентежений цим запитанням.
— Отже, ви хочете ознайомитися з виготовленням комірців? — продовжував Гілберт.
І тон, і манери його були сповнені поблажливої зневаги.
— Так, я дуже хотів би вивчити справу, в якій потім можна буде якось висунутися, — добродушно сказав Клайд, намагаючись в міру сил і можливості заслужити прихильність двоюрідного брата.
— Батько говорив мені про свою розмову з вами в Чікаго. Але, як я зрозумів з його слів, у вас немає практичного досвіду ні в якій галузі. Ви не ознайомлені з бухгалтерією?
— На жаль, ні,— відповів прикро вражений Клайд.
— І не знаєте стенографії або ще чого-небудь у цьому роді?
— Ні, сер.
Кажучи це, Клайд, гостро відчував, як сильно бракує йому хоч яких-небудь практичних знань. Гілберт дивився на нього тепер, як на зовсім некорисне для фабрики надбання.
— В такому разі,— продовжував Гілберт, неначе він тільки тепер вирішив це, а не дістав заздалегідь певні вказівки від батька, — я думаю, найкраще направити вас у декатирувальну. Там, власне, і починається все виробництво, отже, ви зможете вивчати процесс з самих основ. Ми перевіримо вас там, а потім видно буде, що іще можна для вас зробити. Коли б ви хоч трохи були підготовлені до конторської роботи, можна було б використати вас тут. (Обличчя Клайдове засмутилося, і це було приємно Гілбертові). Але якщо ви хочете вивчити справу практично, то з таким самим успіхом можна почати й там, — додав він холодно, зовсім не для того, щоб утішити Клайда, а просто встановлюючи факт. І тому що Клайд мовчав, він продовжував — Я вважаю, перше ніж стати до роботи, вам треба де-небудь влаштуватися. Ви ще не знайшли собі кімнати?
— Ні, я приїхав дванадцятигодинним поїздом і хотів трошки почиститися з дороги, так що спинився в готелі. Я думав, що потім підшукаю собі кімнату.
— Ну й чудесно. Шукати нічого не треба. Я скажу нашому управляючому, щоб він вказав вам який-небудь хороший пансіон. Він знає місто краще, ніж ви.
Гілберт подумав, що кінець кінцем Клайд усе-таки їхній близький родич, і не годиться, щоб він оселився де трапиться. В той же час він зовсім не хотів, щоб Клайд уявив собі, ніби сім'ю Гріфітсдуже хвилює, де і як він живе, — сам Гілберт вважав, що їх це анітрохи не стосується. Зрештою, він вирішив, що йому неважко буде поставити Клайда в такі умови і так стежити за ним, щоб він не міг набути якогось значення в їхній сім'ї, в очах його батька або людей, які працюють на фабриці.
Він простягнув руку і натиснув кнопку дзвінка. Увійшла дуже сувора і стримана на вигляд дівчина в зеленому бавовняному халаті.
— Попросіть містера Уігема.
Вона зникла, і зразу ж до кабінету ввійшов чоловік років сорока, середнього зросту, досить огрядний, але нервовий і немовби чимось дуже стурбований. У нього був вигляд людини пригніченої і неодвертої, і він допитливо, підозріло озирався, наче намагаючись зрозуміти, звідки загрожує нова неприємність. Він не підводив голови і, здавалося, волів не дивитися на співрозмовника.

— Уігем, — владно заговорив Гріфітс-молодший, — це Клайд Гріфітс, наш родич. Пригадуєте, я говорив вам про нього.
— Так, сер.
— Так от, його треба влаштувати на перший час у декатирувальний цех. Ви покажете йому, що він повинен робити. А потім нехай місіс Брейлі вкаже йому, де він може дістати собі кімнату. (Все це було вирішено і сказано Уігемові вже тиждень тому, але тепер Гілберт говорив так, ніби він сам тільки що вирішив це.) І нехай табельник внесе його ім'я в списки. Він починає працювати із завтрашнього ранку. Зрозуміло?
— Так, сер. — Уігем шанобливо вклонився. — Це все?
— Так, усе, — поважно закінчив Гілберт. — Ви підете разом з Уігемом, містер Гріфітс; він вам усе пояснить.
Уігем повернувся до Клайда.
— Прошу, ходімте зі мною, містер Гріфітс, — сказав він дуже шанобливо, незважаючи на те, що двоюрідний брат явно дивився на Клайда зверху вниз; Клайд відзначив це про себе, виходячи з кабінету слідом за Уігемом. Гілберт одразу повернувся до своїх паперів, але при цьому похитав головою. Він вирішив, що в розумовому відношенні Клайд, напевно, анітрохи не вищий за першого-ліпшого розсильного у великому готелі. Інакше навіщо б він прибув сюди? "Хотів би я знати, на яку роботу він розраховує,— думав Гілберт, — чого він має намір досягти?"
А Клайд, ідучи за Уігемом, розмірковував про те, яку чудову посаду займає м-р Гілберт Гріфітс. Уже напевно він приходить і виходить, коли йому заманеться, — з'являється до контори пізно, залишає її рано, живе десь у цьому цікавому місті, звичайно, в чудовому будинку, разом з своїми батьками і сестрами. А от він, двоюрідний брат Гілберта, племінник цього багатія Семюела Гріфітса, іде тепер на найпринизливішу роботу, яка тільки є на величезній фабриці.
А проте, вийшовши з кабінету і опинившись поза полем зору м-ра Гілберта Гріфітса, Клайд зразу відірвався від цих думок, вражений видовищем і гомоном велетенського підприємства. На цьому ж поверсі, за просторою конторою, через яку він проходив до Гілберта, містилося інше, ще більше приміщення, заставлене рядами полиць; поміж рядами залишалися тільки вузькі, не ширші п'яти футів, проходи; полиці були заставлені невеликими картонними коробками з комірцями різних розмірів, і то поповнювалися новими коробками (їх підвозили хлопчики з складу на широких дерев'яних візках), то знову швидко спорожнювалися конторниками, які, штовхаючи поперед себе маленькі візки, виконували замовлення, весь час звіряючись з дублікатами накладних.
— Ви, мабуть, ніколи не працювали на фабриці комірців, містер Гріфітс? — запитав м-р Уігем, який трохи пожвавішав, вийшовши з поля зору Гілберта. Клайд знову відзначив, що його величають "містером".
— Ні,— швидко відповів він, — мені ніколи не доводилося працювати в такому місці.
— Хочете поступово вивчити все виробництво, треба думати? — продовжував Уігем.
Він швидко йшов довгим проходом, але Клайд помітив, що його хитрий погляд шмигає в усіх напрямках.
— Так, я хотів би вивчити цю справу, — відповів Клайд.
— Ну, це не так легко, як здається, хоч часто кажуть, що тут вчитися нема чому.
Містер Уігем відчинив ще одні двері, перетнув похмурий вестибюль і увійшов у Нове приміщення, так само уставлене полицями, на яких височіли купи білої тканини.

— Зверніть увагу на це приміщення, якщо ви починаєте працювати в декатирувальній, — порадив Клайдові Уігем. — Тут зберігається матеріал, з якого викроюються комірці і підкладка до них. Ці куски звуться штуками. Звідси ми їх відправляємо в підвальне приміщення і насамперед декатируємо матерію. Якщо кроїти комірці з полотна або бавовняної тканини в тому вигляді, як вона до нас надходить, вони потім збіжаться під час прання. Через це ми до кроєння вимочуємо тканину і потім сушимо її. А втім, ви самі побачите.
Він урочисто простував попереду, і Клайд ще раз відчув, що в очах цієї людини він аж ніяк не звичайний службовець. Його повсякчасне "містер Гріфітс", його здогад, що Клайд хоче вивчити практичну сторону справи, його докладні пояснення щодо цих штук тканини — усе це переконало Клайда, що м-р Уігем дивиться на нього, як на людину, до якої в усякому разі треба виявляти деяку, хоч би невелику, пошану.
Роздумуючи, що б це означало, Клайд ішов за Уігемом і незабаром, спустившись сходами, які вели сюди з третього вестибюля, вони опинилися у величезному підвалі. Тут при світлі чотирьох довгих рядів електричних ламп він розгледів великі фаянсові чани або жолоби, розміщені рядами на всю довжину приміщення; вони, очевидно, були наповнені гарячою водою, і в них, під клубами пари, що піднімалися над водою, мокли ті самі "штуки" тканини, які Клайд бачив нагорі. Справа і зліва від цих жолобів, паралельно їм, на всю довжину приміщення—150 футів — стояли величезні сушарки у вигляді гратчастих рухомих платформ, з усіх боків обведених паровими трубами; між ними на спеціальних валиках були розвішені розмотані мокрі "штуки" таким чином, що, провисаючи фестонами, вони доторкалися до гарячих труб і повільно рухалися на валиках через весь підвал від краю до краю. Цей рух супроводжувався страшенним гуркотом і брязкотом важелів, які автоматично струшували розвішене для просушування полотно і пересували "штуки" все далі з східної частини підвалу в західну. Там матерія, що під час пересування встигла висохнути, знову автоматично намотувалася на величезну дерев'яну шпульку; а молодий робітник, який стояв тут, знімав з шпульки готові "штуки". Тим часом інший робітник, на вигляд одноліток Клайда, стоячи в східній частині підвалу, одним кінцем прикріплював штуку ще вогкої матерії до гачків, які рухалися, і стежив, щоб вона поступово і акуратно розмотувалася на всю довжину і лягала на сушарку; як тільки одна штука знімалася з сушарки, до гачків прикріплювалася нова.
Посеред підвалу, між кожною парою рядів цих чанів, стояли величезні сепаратори або віджималки, — сюди клали полотно після того, як його виймали з чанів, де воно мокло не менше доби. Механічні віджималки видушували майже всю вологу, — стільки, скільки можна витиснути відцентровим рухом машини, — і тільки після цього "штуки" розвішувалися на сушарках для остаточного просушування.
Спочатку до свідомості Клайда дійшли суто фізичні властивості цього приміщення: гомін, спека, пара, напружена праця чоловіків і хлопчаків, що стояли біля машин. На всіх робітниках були тільки сорочки без рукавів, старі стягнені паском штани і парусинові туфлі на гумовій підошві, взуті на босу ногу. Очевидно, одягатися так змушували вода, спека і вогкість, що панували в приміщенні.
— Ось це і є декатирувальний цех, — зауважив Уігем, коли вони увійшли. — Правда, тут не так приємно, як в інших цехах фабрики, але саме тут починається виробничий процес. Кемерер! — покликав він.
До нього підійшов невисокий кремезний широкогрудий чоловік з блідим повним обличчям і білими мускулястими руками, одягнений у брудні, зім'яті штани і

флаиельову сорочку без рукавів. Він поводився так само підлесливо і шанобливо в присутності Уігема, як і сам Уігем в присутності Гілберта.
— Це Клайд Гріфітс, двоюрідний брат Гілберта Гріфітса. Я говорив вам про нього минулого тижня, пам'ятаєте?
— Так, сер.
— Він спочатку працюватиме тут. Почне завтра вранці.
— Слухаю, сер.
— Внесіть його ім'я до табеля. Він працюватиме в звичайні години.
— Слухаю, сер.
Містер Уігем, як помітив Клайд, тримав голову вище і говорив рішучіше і авторитетніше, ніж досі. Тепер він здавався начальником, а не підлеглим.
— Робота тут починається о-пів на восьму, — продовжував м-р Уігем, звертаючись до Клайда. — Але всі приходять хоча б хвилин на десять раніше, щоб встигнути переодягнутися і підійти до машин. А тепер, якщо хочете, містер Кемерер покаже вам, що ви повинні робити завтра. Це збереже трохи часу. Але можете відкласти на завтра, якщо хочете. Це не має значення. І от що: як по дорозі звідси ви підійдете приблизно о-пів на шосту до головного входу, — знаєте, де сидить телефоністка, — я пришлю туди місіс Брейлі; вона вкаже вам, де можна дістати кімнату. Я сам не можу бути в цей час, але ви просто спитаєте в телефоністки, де місіс Брейлі, вона знатиме. А тепер я мушу йти, — додав він і, кивнувши на прощання, швидко пішов до виходу.
— Дуже вам вдячний, містер Уігем… — почав услід йому Клайд.
Замість відповіді Уігем махнув жилавою рукою і пройшов поміж чанами до дверей. І як тільки він вийшов, м-р Кемерер, усе ще нервуючи, шанобливо почав давати пояснення:
— Щодо своєї роботи ви не турбуйтеся, містер Гріфітс. Треба буде тільки принести зверху відрізи, з яких ви завтра почнете. Але краще одягніть який-небудь старий костюм, якщо у вас знайдеться.
Такий одяг не годиться тут, — і він подивився на дуже елегантний, хоч і недорогий Клайдів костюм.
В його поводженні з Клайдом, так само як перед тим у поведінці Уігема, дивно змішувались невпевненість і боязкість, надзвичайна шанобливість і якийсь нрихований сумнів, який міг роз'яснитися тільки з бігом часу. Очевидно, тут чимало означало бути Гріфітсом, навіть якщо цей Гріфітс був тільки двоюрідним братом і, може, не дуже приємним для своїх могутніх родичів.
У першу хвилину, поглянувши на цей підвал, такий несхожий на все, про що він мріяв і що сподівався знайти на фабриці дядька, Клайд ладен був обуритися. Не в таку компанію він розраховував потрапити, — люди, які працювали тут, одразу здалися йому значно грубішими і примітивнішими, ніж службовці в клубі "Юніон Ліг" або в готелі "Грін-Девідсон". А головне, вони здавалися йому приниженими, неодвертими, неуками, — просто машини якісь! Клайд помітив, що, коли він увійшов сюди з м-ром Уігемом, робітники удали, ніби не дивляться в їхній бік, а насправді весь час недовірливо і підозріло стежили за ними. І до того ж вигляд їхнього жалюгідного одягу відразу завдав смертельного удару його мрії про те, що, працюючи на фабриці, він зможе стати вишуканішим. Яке нещастя, що він нічому не навчився і не може тепер працювати де-небудь нагорі, в конторі.
Він ішов за Кемерером, і той пояснював йому, як відрізи тканини укладаються на ніч у чани для вимочування, як працюють віджималки, сушарки. Потім Клайдові було сказано, що він вільний.
Була тільки третя година. Через найближчі двері Клайд вийшов на вулицю і поздоровив себе з початком служби в цьому великому підприємстві. Але чи

зуміє він задовольнити м-ра Кемерера і м-ра Уігема? А що, коли ні? А що, коли він не зможе витерпіти все це? Справа зовсім не легка. Ну, що ж, думав він, у найгіршому разі він може повернутися до Чікаго, або, скажемо, поїхати до Нью-Йорка і знайти там роботу.
Але чому Семюел Гріфітс не зволив прийняти його? Чому Гіл-берт Гріфітс усміхався так скептично? І що за жінка ця м-с Брейлі? Чи розумно він зробив, приїхавши сюди? Чи захоче ця сім'я хоч чим-небудь допомогти йому тепер, коли він уже тут?
Заглиблений у ці думки, він ішов на захід по Рівер-стріт, потім завернув якоюсь вулицею на північ; тут усюди була безліч усіляких підприємств: фабрики бляшаних і плетених виробів, килимів, великий завод пилососів. Нарешті він забрів у такі жалюгідні нетрі, яких не бачив ні в Чікаго, ні в Канзас-Сіті. Він був обурений і пригнічений цим видовищем, — усе тут говорило про злидні, про грубість і нікчемне суспільне становище жителів, усе здавалося йому втіленням бідності і нещастя, — і тому він поквапно повернув назад. Він перейшов мостом через ріку Могаук і відразу потрапив у зовсім іншу обстановку — в район таких самих будинків, якими він захоплювався, раніше ніж піти на фабрику. А потім він вийшов на ту красиву, обсаджену деревами вулицю, якою милувався вранці: з самого тільки її вигляду можна було зрозуміти, що саме тут живе вище товариство Лікурга. Вона була така широка, добре вибруко-вана, по обидві її сторони стояли такі розкішні будинки. І Клайд враз страшенно зацікавився населенням цієї вулиці, бо йому спало ка думку, що, мабуть, саме тут живе його дядько. Майже всі особняки були витримані в стилі найкращих зразків французької, італійської та англійської архітектури, але Клайд не розумів цього.
Він ішов усе далі й далі, роздивляючись усе навколо, дивуючись розмірам і красі цих будинків; він був глибоко схвильований виглядом такого багатства і запитував себе, де ж саме живе його дядько. З яким почуттям власної вищості виходить, напевно, вранці його двоюрідний брат Гілберт з такого будинку!
Перед одним з особняків він спинився. Навколо були посаджені дерева, прокладено стежки, розпланова-но клумби для квітів, хоч квітів ще не було; в глибині двору видно було великий гараж; ліворуч від будинку був фонтан і в центрі його статуя хлопчика з лебедем у руках, а праворуч — група, вилита з чавуну: олень, за яким женуться собаки. Клайд був захоплений і зачарований спокійним благородством цього особняка, збудованого в староанглійському стилі; поблизу саме проходив погано одягнений чоловік середніх років, певно, робітник, і Клайд звернувся до нього:
— Скажіть, містер, ви не знаєте, хто тут живе?
І прохожий відповів:
— Як не знати! Семюел Гріфітс, той самий, в якого велика фабрика комірців на тому березі…
І Клайд здригнувся, немов його облили холодною водою. Будинок дядька! Його особняк! Виходить, це його автомобіль стоїть перед гаражем, а крізь відчинені ворота гаража видко й другий.
І незрілу і по суті сліпу й темну душу Клайдову враз охопив дивний настрій, подібний до того, який викликають троянди, блиск вогнів, духи і музика. Яка краса! Яка розкіш! Нікому з членів його власної сім'ї й не снилося, що дядько живе так! Яка пишнота! А його батьки такі нещасні, такі бідні,— вони, звичайно, і тепер проповідують де-небудь на вулицях Канзас-Сіті або Денвера. Керівники місії! І хоч жодний з цих багатих родичів, крім холодного кузена (та й то тільки на фабриці), не потурбувався побачитися з ним, хоч його з такою байдужістю призначили на найчорнішу роботу, він все ж був у бадьорому, піднесеному настрої. Адже він, кінець

кінцем, теж Гріфітс, двоюрідний брат і рідний племінник видатних персон у Лікурзі, і, як би там не було, тепер він починає працювати у них. І хіба це не означає, що його чекає майбутнє набагато краще, ніж усе, на що він міг сподіватися досі? Треба тільки згадати, що означають Гріфітси тут і що "означають" Гріфітси в Канзас-Сіті або, скажемо, в Денвері. Який приголомшливий контраст! Але це треба приховувати якомога старанніше.
Клайд знову зажурився. Що, коли тутешні Гріфітси, — його дядько або двоюрідний брат або хто-небудь з їхніх друзів чи службовців, — почнуть наводити довідки про його батьків і про його минуле? Який жах! Ця історія з убитою дитиною в Канзас-Сіті! Жалюгідне існування батьків! Еста! І знову обличчя його змінилося, і мрії померхли! А що, коли вони здогадаються! А що, коли відчують!
О, диявольщина! Хто він, кінець кінцем? Що він, власне, являє собою? Чого він може сподіватися від цього розкішного світу, якщо довідаються, навіщо він прибув сюди?
Клайд повернув назад; він був пригнічений і навіть огидний сам собі, бо відразу відчув себе цілковитішою нікчемністю.
РОЗДІЛ VI
Кімната, яку з допомогою м-с Брейлі Клайд найняв того самого дня, містилася ка Торп-стріт— вулиці, своїми достоїнствами, та й відстанню, зовсім не схожій на ту, де жив його дядько. Різниця була: цілком достатня, щоб стримати зростаюче прагнення Клайда вважати себе як-не-як людиною, близькою Семюелові Гріфітсу. Будинки тут були непоказні, пофарбовані коричневою, сірою чи то бурою фарбою, чимало задимлені й старі; дерева стояли оголені під зимовим вітром і все ж, всупереч димові й пилу, немовби обіцяли зовсім скоро нове життя — листя і квіти травня. Повернувши разом з м-с Брейлі на цю вулицю, Клайд побачив похмуру безбарвну юрбу: з різних фабрик за рікою поверталися після роботи чоловіки, дівчата і старі діви, схожі на м-с Брейлі. Біля дверей будинку Клайда і м-с Брейлі зустріла не дуже ввічлива жінка в чистому фартусі поверх коричневого плаття; вона провела їх на третій поверх, у досить простору і пристойно умебльовану кімнату, і призначила за неї чотири долари без харчів або сім з половиною з харчами; м-с Брейлі сказала, що він не знайде нічого кращого за таку ціну, і Клайд вирішив погодитися. Тут він і залишився, подякувавши м-с Брейлі, і незабаром уже сидів за обіднім столом у товаристві кількох службовців з товарних складів і фабрик — людей, подібних до тих, з якими він спочатку мав справу на Поліна-стріт у Чікаго, перш ніж потрапив у краще оточення клубу "Юніон Ліг". Після обіду він пішов блукати по головних вулицях Лікурга; тут він побачив безліч непевного вигляду робітників; судячи з того, який вигляд мали ці вулиці вдень, він ніяк не чекав, що ввечері їх заповнює такого роду, юрба. Тут були дівчата і юнаки, чоловіки та жінки різних національностей і типів: американці, поляки, угорці, французи, англійці; і у більшості, якщо не в усіх, почувалося щось специфічне — неосвіченість, духовна або фізична'грубість, або брак смаку, жвавості чи сміливості; все це, очевидно, було ознакою їхньої приналежності до того нижчого світу, з яким сьогодні стикнувся Клайд. Проте на деяких інших вулицях і в магазинах трохи ближче до Уікігі авеню він зустрів дізчат і юнаків іншого типу, гарно одягнених і жвавих. Безперечно, це були конторські службовці різних підприємств, розташованих на тому березі.
Клайд блукав по місту з восьмої до десятої години, коли, нібито наперед умовившись, юрба почала рідіти і найлюдніші вулиці враз зовсім спустіли. На кожному кроці він порівнював усе, що бачив тут, з Чікаго і Канзас-Сіті. (Що сказав би Ретерер, якби побачив його тепер, і особняк його дядька, і

фабрику!) І може через те, що Лікург був такий малий, він сподобався Клайдові: і готель "Лікург", ошатний, що сяє вогнями, очевидно центр життя місцевого товариства, і будинок пошти, і церква, прикрашена шпилями, і старовинне кладовище, поруч з виставкою автомобілів, і тут же за рогом новий кінематограф. І фліртуюча молодь на вулицях. І понад усім, мов невиразне передчуття, юнацький запал і надії… Юнацький запал і надії — основа всякої творчої діяльності в усьому світі. І, нарешті, повернення в кімнату на Торп-стріт з переконанням, що місто подобається йому і що він радий залишитися тут. Яка красива Уікігі авенюі Яка величезна фабрика дядька! Скільки гарненьких, моторних дівчат на вулицях!
А в цей час Гілберт Гріфітс (батько його перебував у справах в Нью-Йорку, про що Гілберт не потурбувався повідомити Клайда) вирішив розповісти матері й сестрам, що він бачив Клайдг і що це коли не найнудніша, то вже, звичайно, і не найінтересніша особа на світі. В той день, коли приїхав Клайд, Гілберт повернувся додому о-пів на шосту і, зустрівшись з Майрою, промовив недбало:
— Ну, наш чікагський родич з'явився сьогодні.
— Он як? — сказала Майра. — Який же він?
Тому що, з слів батька, Клайд був вихований і недурний, вона зацікавилася ним; проте, знаючи Лікург, умови праці і життєві можливості робітників на таких підприємствах, як фабрика її батька, вона не розуміла, чому Клайд приїхав сюди.
— Не бачу в ньому нічого особливого, — відповів Гілберт. — Досить розвинений і непоганий з себе, але сам визнає, що він не має ніякої підготовки для роботи на великому підприємстві. Нічим не відрізняється від будь-якого хлопчини, який служить у готелі. По-моєму, він вважає, що головне в житті — це одежа. На ньому був яснокоричневий костюм, коричневий галстук і капелюх під колір, і коричневі черевики. Галстук надто яскравий, і сорочка в яскраво-рожеву смужку, — такі носили років три або чотири тому. І до того ж костюм поганого покрою. Я не хочу тепер нічого казати, коли він уже тут, та ще й невідомо ж, чи удержиться він. Але якщо удержиться і якщо він збирається зображати тут нашого близького родича, то йому доведеться знизити тон, або я пораджу татові сказати йому пару слів. А взагалі, я думаю, з нього може вийти який-небудь путящий начальник цеху… Мабуть, трохи пізніше можна буде навіть торгового агента з нього зробити. І все-таки не розумію, чого ради він сюди приїхав. Напевно, тато не розтлумачив йому, як мало тут шансів висунутися. Для цього треба бути справжнім чарівником щонайменше.
Гілберт стояв спиною до великого каміна.
— Так, але ти чув, що мама казала цими днями про його батька? Як видно, йому завжди дуже не щастило. Напевно, тато вирішив все одно допомогти цьому Клайдові, придасться він на фабриці чи ні. Тато вважає, що наш дід був несправедливий до Клайдового батька, — так мені мама сказала.
Майра замовкла, а Гілберт, який теж чув від матері такий натяк, волів не надавати йому значення.
— Ну, мене це мало обходить. Якщо батько захоче лишити його на фабриці, не дивлячись, придатний він до чого-небудь чи ні,— його діло. Але він сам завжди говорив, що в кожному цеху потрібні тільки умілі люди і що мертвий баласт треба викидати за борт.
Пізніше, побачившись з матір'ю і Беллою, Гілберт і їм у такому ж дусі розповів новину про приїзд Клайда і свої міркування з цього приводу. М-с Гріфітс зітхнула: в такому малому місті, як Лікург, з таким становищем у товаристві, яке посідає сім'я Гріфітс, кожний, хто є їхнім родичем і носить їхнє ім'я, мусить бути надзвичайно обачливим і мати належні манери,

схильності та погляди. Мабуть, чоловік зробив не зовсім розсудливо, виписавши сюди молодого чоловіка, який ніяк не відповідав цим вимогам. Але Белла, вислухавши таку характеристику Клайда, не повірила братові. Вона не знала Клайда, зате знала Гілберта, і їй було відомо, що він легко може знайти в людині всілякі вади, яких у тієї зовсім і не було ніколи. І, вислухавши за обідом ще якісь його зауваження на Клайдову адресу, вона сказала:
— Ну, знаєш, якщо тато захоче, так він все одно залишить його на фабриці або як-небудь його влаштує…
Від цих слів Гілберта пересмикнуло, як від ляпаса: він дуже ревниво оберігав свій авторитет на батьковій фабриці, всіляко намагався укріпити і розширити його, і молодша сестра добре це знала.
А Клайд, прийшовши другого дня вранці на фабрику, помітив, що його ім'я і зовнішність — його подібність до м-ра Гілберта Гріфітса — були своєрідною перевагою, якої він ще не міг по-справжньому оцінити. Коли він підійшов до фабрики, сторож біля входу № 1 подивився на нього вкрай здивовано.
— Ви, певно, містер Клайд Гріфітс? — запитав він. — Ви працюватимете у містера Кемерера? Так, так, знаю. Ось той чоловік видасть вам табель, — і він вказав на товстого похмурого старика, що його, як пізніше довідався Клайд, звали "старий Джефф". Він стояв біля контрольного годинника в глибині того ж приміщення і видавав табелі, і після відмітки одержував їх назад між сьомою тридцятьма і сьомою сорок.
Коли Клайд підійшов до нього з словами:
— Мене звуть Клайд Гріфітс, я працюватиму внизу, в містера Кемерера, — старий здивувався, потім сказав:
— Так, звичайно, слухаю, сер. Виходить, ви і є містер Гріфітс. Містер Кемерер вчора говорив мені про вас. Ваш номер буде сімдесят перший. Я даю вам старий номер містера Дювені.
А коли Клайд спустився сходами, що ведуть у декатирувальний цех, старий табельник повернувся до сторожа, який тим часом підійшов трохи ближче, і гукнув:
— Ну, до чого ж цей хлопець схожий на містера Гілберта Гріфітса! Викапаний його портрет! Як по-твоєму, він що ж, брат чи родич?
— Нічого не знаю, — відповів сторож. — Ніколи раніше не бачив його. Та вже, звичайно, він з їхньої сім'ї, відразу видно. Я спершу подумав, що це містер Гілберт. Я вже збирався скинути картуза, та розгледів, що це не він.
Увійшовши в декатирувальну, Клайд побачив Кемерера, такого самого шанобливого та ухильного, як і напередодні, бо Кемерер, як і Уігем, усе ще не міг визначити справжнього становища Клайда на фабриці. Правда, як Кемерер довідався від Уігема, Гілберт ані словом не дав зрозуміти, що Клайда треба поставити в якісь особливі, легші або ж важчі умови. Навпаки, м-р Гілберт сказав: "Він повинен працювати так само, як усі службовці. Жодних винятків!" І все-таки, знайомлячи Клайда з Уігемом, він сказав також: "Це мій двоюрідний брат, він хоче вивчити нашу справу", — і це, напевно, означає, що Клайд не залишиться тут надовго, а переходитиме з цеху в цех, поки не вивчить усього виробництва. Тому, коли Клайд пішов, Уігем шепнув Кемерерові і кільком іншим службовцям, що Клайд, певно, протеже хазяїна, і відповідно вони вирішили бути на сторожі з ним, поки не з'ясується, яке ж його становище на фабриці.
А Клайд, помітивши їхню шанобливість, піднісся духом і мимоволі подумав, що, як би там не ставився до нього двоюрідний брат Гілберт, це добра ознака і, мабуть, провіщає які-небудь милості від дядька. І тому, коли Кемерер став пояснювати, що робота у нього буде не дуже важка і йому не

доведеться поки що працювати надто багато, Клайд вислухав його з дещо поблажливим виглядом. А Кемерер через це став іще шанобливішим.
— Тепер почепіть капелюха і пальто ось сюди, в одну з шафок, — продовжував він лагідно і навіть улесливо. — Потім візьміть он там візок, підніміться на перший поверх і привезіть кілька штук тканини. Вам покажуть, де їх узяти.
Для Клайда настали цікаві, але нелегкі дні. Часом незвичне робітниче оточення і його власне становище тут викликали в ньому розгубленість і занепокоєння. Людей, які працювали поруч нього на фабриці, він навряд чи коли-небудь обрав би собі за товаришів. Розвитком своїм усі вони були значно нижчі від хлопчиків-розсильних, возіїв або клерків; він бачив, що вони неповороткі і грубі фізично й духовно. Одягалися вони, як робітники найнижчого розряду, — так звичайно одягаються люди, для яких власна зовнішність — остання річ: всі їхні думки були про роботу і важкі матеріальні умови життя. Крім того, не знаючи, хто такий Клайд і як може відбитися його поява тут на їхньому власному становищі, робітники ставилися до нього недовірливо і підозріло.
Щоправда, тижнів через два, коли стало відомо, що Клайд — племінник голови правління і двоюрідний брат секретаря і, отже, навряд чи залишиться надовго на нижчих ролях, робітники почали ставитись до нього краще; але тепер вони дивилися на нього знизу
Еверх і стали підозрілими й заздрісливими на інший лад. Кінець кінцем Клайд не був і не міг у цих умовах бути для них своїм. Він міг усміхатися і бути цілком ввічливим, але все-таки він завжди буде зв'язаний з тими, хто стоїть вище за них, — у всякому разі вони так думали. Вік був у їхніх очах часткою багатого і вищого класу, а кожний бідняк знає, що це значить. Бідняки повинні завжди триматися вкупі.
А Клайд, з свого боку, з'їдаючи наодинці свій сніданок, дивувався, як ці люди можуть цікавитись тим, що йому здавалося таким нудним і нецікавим: якістю тканини, що надходила до них у підвал, якою-небудь дрібною недостачею в її вазі чи дефектом у якості, тим, що останні двадцять "штук" не так дуже збіглися, як попередні шістнадцять… або тим, що "Компанія Кренстон" у цьому місяці скоротила число робітників, а "Компанія Ентоні" оголосила, що субота вважатиметься неповним робочим днем тільки після 1 червня, а не з середини травня, як у минулому році. Всі вони, здавалося, поринули в нудні, буденні деталі своєї роботи.
І все частіше він у думках повертався до минулих, щасливіших часів. Часом йому хотілося знову опинитися в Чікаго або в Канзас-Сіті. Він згадував Ретерера і його сестру Луїзу, Хегланда, Хігбі, Едді Дойла, містера Скуайрса, Гортензію — всю свою молоду, безтурботну компанію, і думав: що сталося з ними? Де тепер Гортензія? Все-таки вона кінець кінцем дістала той хутряний жакет, — напевно, від продавця сигар, і поїхала з ним… а ще запевняла Клайда в своїх почуттях, маленька каналія! І витягла з нього всі гроші! При самій тільки думці про неї і про те, чим би вона стала для нього, коли б усе склалося по-іншому, Клайдові часом ставало не по собі. З ким вона тепер кохається? Як вона влаштувалася, виїхавши з Канзас-Сіті? І що сказала б вона, якби побачила його тут і довідалася про його високі зв'язки? Це примусило б її трохи задуматися! Його теперішня посада не дуже б їй сподобалася, це ясно. Але все-таки вона стала б більше поважати його, якби побачила його дядька і двоюрідного брата, і цю фабрику та їхній великий особняк. Тоді б вона знову стала ласкавою до нього, — це на неї схоже. Ну, якщо тільки вони ще коли-небудь зустрінуться, він їй покаже! Вже, звичайно, він тоді зуміє натягнути їй носа.
РОЗДІЛ VII

Мебльовані кімнати м-с Каппі, як виявилося, були не дуже приємним місцем для Клайда. Це був звичайнісінький дешевий пансіон; тут звичайно оселялися ділки і службовці з консервативним складом думок, — вони вважали, що їхня праця, їхній заробіток та релігійні переконання середніх верств місцевого товариства — це і є необхідна основа порядку і благополуччя в світі. Загалом це був дуже нудний дім, про веселощі, про розвагу тут не було чого й думати.

І все-таки життя було для Клайда не зовсім позбавлене інтересу завдяки Уолтеру Діллярду, легковажному юнакові, що недавно приїхав з Фонди. Цей Діллард був одноліток Клайда і такий самий честолюбець, але він не мав Клайдового такту і не вмів розбиратися в навколишньому житті; він служив у "Старка і К°", в магазині чоловічого одягу. Діллард був дуже жвавий і жадібний, досить вродливий, з світлобілявим волоссям і ріденькими білявими вусиками; у нього були делікатні манери та повадки провінціального серцеїда. Він ніколи не мав ніяких достатків і ніколи не посідав скільки-небудь значного суспільного становища, — його батько колись мав галантерейну крамницю в маленькому містечку і давно розорився, — але через якісь атавістичні спонукання він палко прагнув посісти видатне становище. До цього часу Діллард нічого не досягнув і тому з особливим інтересом ставився до тих, кому це пощастило; ці почуття були в ньому навіть сильніші, ніж у Клайдові. На нього справила величезне враження діяльність видатних сімейств Лікурга і розкіш, в якій жили всі ці Ніколсони, Старки, Гаррієти, Гріфітси, Фінчлі та інші. Довідавшись через кілька днів після приїзду Клайда, що він, так би мовити, з лівої руки зв'язаний з цим світом, Діллард надзвичайно зацікавився. Як! Гріфітс, племінник багатія Семюела Гріфітса, — тут, у пансіоні? Поруч нього за одним столом? І Уолтер зразу вирішив, що він повинен швидше зав'язати знайомство з цим новим приїжджим. От удача стукає в його двері, відкриваючи йому доступ в одну з кращих родин Лікурга! До того ж Клайд молодий, вродливий і, мабуть, честолюбний, як і він сам, — підхожа компанія, коли хочеш весело марнувати час. Діллард просто не вірив своєму щастю і відразу ж почав догоджати Клайдові.

Насамперед він запропонував Клайдові пройтися. Тут недалеко, біля річки, чудовий кінематограф — просто шикарний. Чи не хоче Клайд піти туди? Добре одягнений, чепуристий Діллард був зовсім не схожий ні на нудни::, занадто практично мислячих людей, що оточували Клайда на фабриці, ні на решту мешканців пансіону, і через це сподобався Клайдові.

Але тут же Клайд подумав про своїх значних родичів. Він мусить стежити за кожним своїм кроком у Лікурзі. Хто знає, може, це велика помилка так легко й вільно зав'язувати нові знайомства? Гріфітси, — як і все те коло, до якого вони належать, — мабуть, тримаються віддалік від простих смертних: він догадувався про це з поведінки всіх, з ким йому доводилося здибатися. Підкоряючись скоріше інстинктові, аніж розумові, Клайд так само не зближався з навколишніми людьми і дивився на всіх звисока, і за це всі навколо, починаючи з того самого Діллярда, на якому він вправлявся в цьому тоні вищості, здавалося, тільки більше попажали його. Поступаючись перед палкими просьбами і навіть свого роду благаннями Діллярда, Клайд все-таки пішов з ним, але тримався дуже обережно. А Діллард відразу ж визнав стримані і зверхні манери Клайда ознакою "класу" і "зв'язків". Подумати тільки, що він зустрів таку людину в оцих похмурих, сумовитих мебльованих кімнатах! І якраз після її приїзду, на самому початку її кар'єри!

І Діллард поводив себе з Клайдом, як справжній підлесник, хоч посідав краще становище, ніж Клайд, і заробляв більше: двадцять два долари на тиждень.

— Ви, мабуть, будете проводити щонайбільше часу з своїми родичами та друзями? — сказав між іншим Діллард під час їхньої першої спільної прогулянки.
Він намагався витягнути з Клайда якнайбільше відомостей про нього, але той відмовчувався, тоді як Діллард встиг уже приточити до розмови деякі чимало прикрашені подробиці власної біографії. В його батька тепер мануфактурний магазин. Сам він приїхав сюди, щоб вивчити нововведення в цій справі. Його дядько служить тут у "Старка і К°". У нього вже є в Лікурзі приємні знайомі,— правда, поки що небагато: адже він сам тут недавно — всього чотири місяці.
Але родичі Клайдові!
— Скажіть, ваш дядько, напевно, коштує понад мільйон? Кажуть, що так. Ці будинки на Уікігі авеню — ласий шматочок! Шикарніших від них не знайти ні в Олбені, ні в Утіці, ні навіть у Рочестері. Так ви рідний племінник Семюела Гріфітса? Та що ви! Це тут чималого варте. Хотів би я мати такі зв'язки! Будьте певні, я б їх використав.
Він із захопленою посмішкою глянув на Клайда, і той ще ясніше відчув, які насправді важливі його родинні зв'язки. Подумати тільки, якого значення надає їм цей чудний молодий чоловік.
— Ну, не знаю, — ухильно відповів Клайд; все-таки йому дуже лестили припущення про таку його близькість з тутешніми Гріфітсами. — Я приїхав сюди, щоб вивчити виробництво комірців. Я не збираюся розважатися. Дядько хоче, щоб я серйозно занявся цією справою.
— Ну, звичайно, звичайно. Це мені знайоме, — відповів Діллард. — Мій дядечко має такий самий настрій. Він хоче запрягти мене в роботу і вимагає, щоб я не витрачав дарма часу. Він, знаєте, служить у Старка закупником. Але не можна ж працювати без перепочинку. Треба й розважитись коли-небудь.
— Так, ви маєте рацію, — сказав Клайд уперше в своєму житті дещо поблажливим тоном.
Деякий час вони йшли мовчки; потім Уолтер запитав:
— Ви танцюєте?
— Так, — відповів Клайд.
— Я теж. Тут скільки завгодно дешевих дансингів, але я туди ніколи не ходжу. Не можна бувати в таких місцях, якщо хочеш підтримувати знайомство з порядними людьми. Кажуть, у цьому місті вище товариство тримається страшенно замкнуто. Якщо не належиш до їхнього кола, з тобою просто не бажають мати діла. І у Фонді так само. Ви повинні "належати до світу", а інакше вам нема куди подітися. Та, мабуть, це й правильно. Але тут все-таки знайдуться дівчата, з якими можна повеселитися і потанцювати, — дуже милі дівчата, і з порядних родин, — звичайно, не з вищого товариства, та все ж про них нічого поганого не кажуть. І вони не такі вже тихенькі. Іноді навіть зовсім навпаки. І ви не зобов'язані одружуватися.
Клайд подумав, що, мабуть, це знайомство надто легковажне для його нового життя в Лікурзі. В той же час Діллард йому подобався.
— До речі,— продовжував Діллард, — що ви робите в цю неділю, після обіду?
— Ніби нічого особливого, — відповів Клайд, почуваючи, що перед ним постає нове завдання. — Просто я поки що не знаю, як у мене все складеться.
— Ну, а якщо ви будете вільні? Може, проведемо вечір разом? Я тут познайомився з кількома дівчатами. Дуже милі! Спочатку, якщо хочете, ми зайдемо до мого дядька. В нього сім'я, всі дуже милі люди. А потім я тут знаю двох дівчат… розкіш! Одна працювала в магазині, але тепер пішла звідти і ніде не служить. А друга — її подруга. У них удома є грамофон, і обидві танцюють. Правда, тут не годиться танцювати в неділю, але про це

ніхто не дізнається. Дівчатам батьки дозволяють. А після того ми можемо піти з ними куди-небудь у кіно, якщо ви захочете. Не в якусь там кіношку на околиці, а туди, де найкраще. Згодні?
І перед Клайдом постало питання, як зробити, як відповісти на таку пропозицію. В Чікаго, після того, що сталося в Канзас-Сіті, він намагався поводитись дуже скромно і обережно. Потрапивши на службу в клуб, він вирішив, що будуватиме своє життя відповідно до ідеалів, які прищеплювала йому ця, як видно, така статечна установа: триматися солідно, ретельно працювати, збирати гроші, одягатися елегантно, але без франтівства, по-джентльменському. Це був такий собі рай без Єви.
Але хоч яке скромне було тепер його безпосереднє оточення, здавалося, саме повітря цього міста збуджувало в ньому жадобу до втіх, про які говорив тепер його супутник: хотілося повеселитись трохи, нехай навіть у найневинніший спосіб, але все-таки в жіночому товаристві. Вулиці увечері такі людні, повні гарненьких дівчат і молодих хлопців… Але що подумають його новознайдені родичі, якщо він дозволить собі розважатися в такому дусі, як натякає Діллард? Адже ж він сам каже, що в Лікурзі звичаї суворі і всі усе знають один про одного. Клайд мовчав, охоплений сумнівами. Треба було вирішувати. Але він надто знудьгувався в самотині і тому, нарешті, відповів:
— Ну, гаразд, я, мабуть, згодний. — Потім додав трохи невпевнено — Знаєте, мої тутешні родичі…
— Звичайно, я розумію, — швидко відповів Діллард. — Вам треба бути дуже обережним. Та й мені так само.
Тільки б йому зв'язатися де-небудь з одним із Гріфітсів, навіть з цим приїжджим, який тут ще майже ні з ким не знайомий. Тоді напевно навколишні люди будуть вищої думки й про нього.
І Діллард запропонував купити Клайду папірос і спитав, чи не хоче він випити содової води. Та Клайд все-таки почував себе незручно і невпевнено; попросивши пробачення, він незабаром попрощався з новим знайомим: йому набридло це самовдоволення і схиляння перед "вищим товариством". Клайд повернувся додому. Він давно обіцяв написати матері і тепер вирішив виконати обіцяння, а заодно подумати, чи варто підтримувати нове знайомство.
РОЗДІЛ VIII
Назавтра була субота, робота закінчилася рано (на фабриці Гріфітсів субота цілий рік була наполовину вільним днем), і м-р Уігем з'явився з платіжними конвертами.
— Ось, будь ласка, містер Гріфітс, — сказав він таким тоном, наче Клайд був на фабриці значною особою.
Із задоволенням вислухавши це "містер", Клайд узяв конверт і, підійшовши до своєї шафки, розірвав папір і переклав гроші в кишеню. Потім одягнувся і пішов додому снідати. Але, опинившись у своїй кімнаті, він відчув себе дуже самотнім; Ділларда не було, — він ще працював, і Клайд вирішив проїхатися на трамваї в Гловерсвіль— сусіднє невеличке місто тисяч на двадцять жителів, з чуток, дуже жваве, хоч і не таке красиве, як Лікург. Ця поїздка дуже розважила Клайда: він побачив справді цікаве місто, зовсім не схоже на Лікург своєю соціальною структурою.
Але весь другий день — неділю — Клайд нудьгував, самотньо блукаючи по Лікургу. Діллардові довелося виїхати в якихось справах у Фонду і він не міг додержати своєї обіцянки. Зате, зустрівшись з Клайдом у понеділок ввечері, він розповів, що найближчої середи на Дігбі авеню відбудуться збори парафіян конгрегаційної церкви; туди варто піти, тому що буде угощення.

— Ми забіжимо туди на хвилинку, — пояснював Діллард. — Побалакаємо з дівчатами. Я познайомлю вас з дядьком і дядиною — дуже славні люди. І дівчата милі, не недоторкливі. Ми можемо втекти звідти години о десятій і піти до Зелли або Ріти. У Ріти багато гарних грамофонних пластинок, зате у Зелли просторіше, зручніше танцювати. До речі, ви не захопили з Чікаго свій фрак?
Справа в тому, що Діллард якось, коли Клайда не було вдома, побував у його кімнаті (Клайд жив якраз над ним на третьому поверсі) і знайшов там один тільки чемодан; не видно було ні скрині, ні фрака. Тому Діллард вирішив, що хоч батько Клайда і тримає готель, а сам Клайд працював у Чікаго в клубі "Юніон Ліг", він, напевно, зовсім байдужий до одягу і до того, як заведено одягатися в товаристві. Або ж він хоче жити на власний рахунок, без чиєї-небудь допомоги, і виробляє в собі твердий характер. Усе це дуже не подобалося Діллардові. Людина не повинна нехтувати вимогами товариства. Проте Клайд був Гріфітс, і цього було досить, щоб Діллард на все дивився крізь пальці,— в усякому разі на початку.
— Ні, фрака не привіз, — відповів Клайд, усе ще не зовсім певний, незважаючи на свою самотність, чи варто йому брати участь у цій авантюрі.— Але я дістану.
Він уже не раз думав, що в Лікурзі фрак йому необхідний, і хоч останнім часом гроші діставалися йому важкою працею і відкладати було нелегко, він вирішив витратити тридцять п'ять доларів на купівлю костюма.
Діллард базікав про Зеллу і Ріту: батьки Зелли Шумен небагаті, але живуть у власному будинку, і в неї часто бувають подруги — чарівні дівчата. У Ріти Дікермен теж багато подруг. Батько Зелли має ще маленьку дачу на озері Екерт, поблизу Фонди. Влітку, — якщо тільки Ріта сподобається Клайдові,— туди можна буде поїхати якось під час відпустки або на суботу і неділю, бо Ріта і Зелла майже нерозлучні. І обидві гарненькі. Зелла чорнява, а Ріта білява, додав він із захватом.
Клайд зацікавився: дівчата гарненькі! І як це на нього в його самотині звалився, немов з неба, цей Діллард і носиться з ним… Але й сумнів бере — чи не надто необачно зближатися з Діллардом? Адже кінець кінцем Клайд нічого не знає про нього. Тепер він бачив з манер і легковажної захопленості Ділларда, що тому куди цікавіші самі дівчата, вільність, ба навіть деяка розбещеність їхньої поведінки, а зовсім не те, до якого товариства вони належать. А хіба не це довело Клайда до катастрофи в Канзас-Сіті? Тут, в Лікурзі, він менш за все мусить забувати про це, якщо хоче досягти чогось кращого в житті.
А проте в середу, о-пів на дев'яту, Клайд вийшов з дому разом з Діллардом, сповнений всіляких сподіванок. О дев'ятій годині вони були вже на місці, в самій гущині одного з тих почасти релігійних, почасти світських, почасти благодійних зборів, які влаштовуються формально з метою зібрати деякі кошти для потреб місцевої церкви, а по суті більше для того, щоб дати літнім людям нагоду зустрітися і поплескати язиком, а молоді — покритикувати старших і пофліртувати під шумок. Тут були кіоски, що торгували чим завгодно: від пиріжків, печива і морозива до мережива, ляльок та всіляких дрібничок. Усе це було пожертвуване парафіянами і продавалося на користь церкви. Гостей приймали пастор, преподобний Пітер Ізрілс, та його дружина. Серед гостей були дядько і дядина Ділларда, товариське, але нецікаве подружжя, яке явно не мало ніякого значення в тутешньому колі. Вони були дуже добродушні і занадто — до фамільярності— привітні, хоч дядько Ділларда, Гровер Уілсон, будучи агентом по закупівлям фірми "Старк і К°", намагався іноді набрати серйозного і поважного вигляду. Це був невисокий, кремезний чоловічок; як видно, він не умів

пристойно одягатися або не мав для цього коштів. На противагу своєму племінникові, одягненому майже бездоганно, він був у не зовсім чистому і невипрасованому костюмі, який до того ще й догано сидів на ньому. Галстук був під пару костюмові. Гровер Уілсон мав манери клерка: він потирав руки, хмурив брови, почухував потилицю, наче збираючись сказати щось дуже важливе, що вимагає від нього надзвичайного розумового напруження, — і однак вимовляв лише самі банальності.
До пари йому була й огрядна м-с Уілсон; поки чоловік намагався надати собі поважного вигляду, щоб здаватися вартим свого співрозмовника, вона стояла поруч, розпливаючись жирною сяючою посмішкою. Вона була неповоротка, з рожевими щоками і вже помітним подвійним підборіддям, і все посміхалася і посміхалася, бо взагалі була від природи веселою і доброю жінкою, а зокрема й тому, що Клайд був племінником такої людини. Бо, як зрозумів Клайд, Діллард не марнував часу і постарався втлумачити своїм родичам, що Клайд — з Гріфітсів і що він, Діллард, уже здружився з цим новим Гріфітсом і тепер вводить його в місцеве товариство.
— Уолтер сказав нам, що ви приїхали працювати на фабриці вашого дядька. Значить, ви оселилися у місіс Каппі? Я незнайома з нею, але чула, що в неї дуже пристойний, дуже порядний пансіон. Там живе містер Парслі,— колись ми з ним разом ходили до школи, але тепер я рідко бачу його. Ви ще не знайомі з ним?
— Ні, не знайомий, — відповів Клайд.
— А знаєте, минулої неділі ми чекали вас на обід. Але Уолтеру довелося з'їздити додому. Неодмінно приходьте до нас скоріше. В будь-який час. Я буду вам дуже рада.
Вона посміхнулася, і її карі оченята весело блиснули.
Клайд бачив, що завдяки репутації свого дядька він — справжня знахідка для цього подружжя. Та і всі інші — старі й молоді — поставилися до нього так само: пастор Ізрілс і його дружина, м-р Майк Бампас — місцевий торговець друкарськими фарбами — і його дружина та син; м-р Максиміліан Пік — торговець сіном, зерном і кормовими травами гуртом та вроздріб — і його дружина; м-р Уітнес — торговець квітами, м-р Троп — агент по продажу землі. Всі багато чули про Семюела Гріфітса та його сім'ю і були дуже зацікавлені й здивовані, тим, що серед них опинився племінник такого багатія, їм тільки не подобалося, що Клайд тримався дуже лагідно, анітрохи не величаючись — не дуже чванливо і зневажливо; здебільшого це були люди того типу, що поважають чванливість, навіть якщо на словах осуджують її. Особливо помітно це було на поведінці молодих дівчат.
Діллард вважав своїм обов'язком кожному розповісти про значні родинні зв'язки Клайда.
— Це Клайд Гріфітс, племінник Семюела Гріфітса, двоюрідний брат Гілберта Гріфітса. Він приїхав у Лікург, щоб вивчити виробництво комірців на фабриці свого дядька.
І Клайду, що знав, наскільки далеким є це від істини, все-таки було дуже приємно бачити, яке враження ці слова справляють на присутніх.
Але яке нахабство Діллларда! Знайшовши в Клайді опору, він посмілішав і з усіма розмовляв зверхнім тоном. Він не залишав Клайда ні на хвилину і підводив його то до одного, то до іншого. Він явно вирішив показати всім своїм знайомим дівчатам і хлопцям, хто такий Клайд, і довести, що сам він, Діллард, вводить його в тутешнє товариство. Але з тими, кого він не любив, він не знайомив Клайда. "Вони не заслуговують на увагу, — застерігав він.
— Батько її просто має невеличкий гараж. На вашому місці я не став би витрачати час на таке знайомство". Або: "Він нічого не вартий — просто прикажчик з нашого магазина". Але, говорячи про тих, хто був йому

симпатичний, він розсипався посмішками і компліментами або, в найгіршому разі, намагався просити вибачення перед Клайдом за їхнє незначне становище.
Нарешті Клайд був відрекомендований Зеллі Шумен і Ріті Дікермен, що з певних своїх міркувань прибули з деяким запізненням. Найімовірніше, їм хотілося показати, що вони тут найдосвідченіші щодо світських звичаїв і не схожі на інших. Та й справді, як трохи пізніше переконався Клайд, вони вирізнялися серед решти дівчат, з якими познайомив його Діллард: були не такі скромні і не такі манірні, та менш тверді в правилах релігії і моралі. Самі собі в цьому не признаючись, вони були зовсім не від того, щоб дати нагоду собі мати далеко не благочестиві розваги, — звичайно, вони намагалися при цьому не зіпсувати своєї репутації. І Клайда вже в перші хвилини знайомства вразили манери і поводження цих дівчат, що відрізняли їх від усіх інших молодих парафіянок: Зелла і Ріта трималися не те щоб розбещено, але набагато вільніше, не так суворо і стримано, як решта.
— А! так ви — містер Клайд Гріфітс! — сказала Зелла Шумен. — Які ви схожі на вашого двоюрідного брата! Я часто бачу його, коли він проїжджає по Сентрал авеню. Уолтер нам усе розповів про вас. Як вам подобається Лікург?
Вона вимовила "Уолтер" особливим тоном, з якоюсь власницькою і інтимною ноткою в голосі, і Клайд відчув, що вони з Діллардом значно ближчі, ніж казав сам Діллард.
Вузька, з маленьким бантом, червона оксамитка на шиї, маленькі гранатові сережки у вухах і дуже ошатне, яке щільно облягало стан, чорне плаття з пишними оборками внизу свідчило, що Зелла не від того, щоб показати свою фігуру і дуже цінить її, і коли б не підкреслено холодний вираз обличчя і стримані манери, все це, безперечно, викликало б несхвальні зауваження на таких зборах.
Ріта Дікермен була товстенька, білявенька рожевощока дівчина, з яснокаштановим волоссям і сіроголубими очима. Вона не була така задирливо жвава, як Зелла Шумен, але і в ній, як і в її подрузі, під зовнішньою стриманістю відчувалося щось дуже вільне. В її поводженні було менш прихованої бравади, але більше податливості, і вона, мабуть, хотіла, щоб Клайд це зрозумів. Між подругами було вирішено, що Ріта повинна зацікавити його. Ріта була зачарована Зеллою, по-рабському в усьому наслідувала її; подруги були нерозлучні. Коли Клайда відрекомендували Ріті, вона посміхнулася йому багатообіцяючою усмішкою, чимало збентеживши його. Він весь час переконував сам себе, що тут, у Лікурзі, він повинен дуже обережно зближатися з людьми. Та на його нещастя, Ріта, як свого часу Гортензія Брігс, збудила в ньому думку про близькість, хоча б і малоймовірну і проблематичну, і це злякало його. Він мусить бути обережний. Ось така вільна поведінка, яка, певно, властива Діллардові та цим дівчатам, і була причиною його нещастя в Канзас-Сіті.
— Ну, тепер треба поласувати морозивом і тістечками, — сказав Діллард після кількох фраз, якими нашвидку обмінялися нові знайомі.— А потім ми втечемо звідси. Але вам, мабуть, треба спершу пройтися по залу і привітатися з ким належить, — додав він, звертаючись до дівчат. — Зустрінемося біля кіоска з морозивом, а потім, якщо ви згодні, утечемо звідси. Що ви на це скажете?
Він подивився на Зеллу Шумен, немов кажучи: "Ви краще знаєте, що нам робити". І вона, посміхнувшись йому, відповіла:
— Правильно, ми не можемо одразу піти. Он там моя двоюрідна сестра Мері, і мама, і Фред Бракнер. Ми з Рітою спершу походимо тут, а потім зустрінемось з вами, гаразд?
А Ріта Дікермен при цих словах ніжно й закохано посміхнулася Клайдові.

Хвилин двадцять Діллард з Клайдом тинялися по залу; потім Зелла подала Діллардові якийсь знак, і вони попрямували до кіоска, де продавали морозиво. За хвилину до них, ніби випадково, приєдналися Зелла і Ріта, і всі разом узялися за морозиво і тістечка. А тому що офіціальна частина вечора закінчилася і багато хто вже розходився, Діллард сказав:
— Ну, давайте тікати. Можна піти до вас, Зелла?
— Звичайно, звичайно, — шепнула Зелла, і вони попрямували до гардеробної. Клайд усе ще трохи сумнівався, чи варто йому вирушати з цією компанією, і був мовчазний. Він ще не знав, чи подобається йому Ріта. Але як тільки вони вийшли на вулицю, поза поле зору святенників і плетунів, він опинився поруч з Рітою, а Зелла і Діллард — попереду них. Клайд, вважаючи це за потрібне, взяв її під руку, але вона вийняла руку і лагідно й ласкаво сама взяла його під руку. І зараз же щільно пригорнулася плечем до його плеча і почала весело розповідати про життя в Лікурзі.
Щось пестливе і лагідне з'явилося в її голосі. Клайдові подобалося це. В її тілі була якась млосність, яка наче електризувала Клайда і вабила всупереч його волі. Йому хотілося погладити її руку, і він відчував, що може це зробити, може навіть обняти її. І все це так скоро! Але ж він — Гріфітс, лікурзький Гріфітс, зміркував він, ось чому дівчата на зборах цікавились ним і були такі люб'язні! Він все ж тихенько стиснув руку, і вона не протестувала.
Дім родини Шумен, як виявилося, був великою старомодною квадратною будівлею з квадратним куполом; він стояв у глибині двору, оточений деревами. Компанія зібралася у просторій, красиво обставленій вітальні; Клайд ще ніколи не бачив у приватному домі такої гарної обстановки. Діллард зразу ж почав розбирати пластинки і швидко згорнув два великих килими, під якими була паркетна підлога, — видно було, що все це для нього діло звичне.
— Будинок стоїть дуже вдало, навколо дерева, і потім… ці голки чудові, вони подають дуже тихий звук, — пояснив він Клайдові; він усе ще вважав, що Клайд — людина дуже хитра і стежить за кожним його кроком. — Тому з вулиці зовсім не чути, коли тут грає грамофон. Правда, Зелла? І на другому поверсі так само нічого не чути. Ми тут грали і танцювали кілька разів до третьої, до четвертої ранку, а нагорі ніхто й не знав про це. Правда, Зелла?
— Так, це вірно. Треба сказати, тато трошки приглухуватий. І мама, коли забереться з книжкою в свою кімнату, теж нічого на світі не чує. Та й взагалі звідси не чути.
— А що, хіба тут у вас усі так настроєні проти танців? — спитав Клайд.
— Ну, службовці на фабриці зовсім не проти, — сказав Діллард. — Але побожні люди проти цього. От, наприклад, мої дядько і дядина. Та майже всі, хто був сьогодні на зборах, крім Зелли і Ріти, — він схвально подивився на дівчат. — Вони не такі дурні, щоб хвилюватися через дурниці. Правда, Зелла?
І дівчина, неабияк закохана в нього, засміялася і кивнула:
— Ну, звичайно, я не бачу в цьому нічого поганого.
— І я так само, — додала Ріта. — І мої тато й мама. Тільки вони не люблять говорити про це і не хочуть, щоб я вже надто захоплювалася танцями.
Діллард поставив пластинку "Карі очі", і зразу ж Клайд і Ріта, Діллард і Зелла почали танцювати, і Клайд відчув, що між ним і Рітою виникає якась близькість, яка хтозна-що віщує. Ріта танцювала із захопленням, з запалом, її гнучкі руки, здавалося, виказували стриманий захват. Танцюючи, вона посміхалася мрійною посмішкою, що промовляла їїро жадобу до романтичних пригод. Вона була чарівна.

"Чудова дівчина, — думав Клайд, — хоч і надто податлива. Кінець кінцем я танцюю не набагато краще від будь-кого іншого, але, як видно, я їй подобаюся, бо вона уявляє, ніби я важна персона".
І, немов відповідаючи на його думки, Ріта сказала:
— Страшенно приємно танцювати — правда? І ви дуже добре танцюєте, містер Гріфітс.
— Е, ні,— заперечив він, усміхаючись і дивлячись їй в очі.— Це ви чудово танцюєте. Я добре танцюю, тому що танцюю з вами.
Він відчув, що в неї повні, м'які руки, а її груди були дуже пишні для такої молодої дівчини. Сп'янівши від танцю, Ріта одурманювала його, рухи її стали майже визивними.
— Тепер поставимо "Човен кохання", — оголосив Діллард. — Ви потанцюєте із Зеллою, а я трохи покручуся з Рітою. Гаразд, Ріта?
Він був такий захоплений своєю вправністю танцюриста, почував від цього таке щире вдоволення, що навіть не міг діждатися нової пластинки: нетерпляче схопивши Ріту за руки, він почав виробляти хитромудрі фігури, які були не під силу Клайдові, і всі визнали Діллардa найспритнішим танцюристом. Нарешті він крикнув Клайдові, щоб той пославив "Човен кохання".
Однак, потанцювавши раз із Зеллою, Клайд зрозумів, що цей вечір був задуманий для втіхи двох пар, і вони не повинні заважати один одному. Зелла танцювала добре, жваво розмовляла, але Клайд весь час відчував, що вона захоплена самим тільки Діллардом і воліє бути з ним. Після кількох танців Клайд і Ріта сіли на диван, щоб побазікати і відпочити трохи, а Діллард і Зелла пішли в кухню напитися. Проте Клайд помітив, що залишалися вони там значно довше, ніж потрібно для того, щоб випити води.
А тим часом Ріта, залишившись з Клайдом удвох, так і припала до нього. Вибравши хвилину, коли розмова обірвалася, вона підвелася і потягнула його за руку: ні з того, ні з сього, навіть без музики, їй захотілося ще потанцювати з ним. Вона нібито хотіла показати йому кілька па, які перед цим виробляли вони з Діллардом і яких Клайд не знав. Вона стала поруч Клайда і щільно пригорнулася до нього, показуючи ці па, які вимагали особливої близькості; обличчя Ріти майже торкалося його обличчя, і це було занадто для Клайдо-вого самовладання: він не витримав і притиснувся щокою до її щоки. Вона на це усміхнулася і підбадьорливо подивилася на нього. Вмить уся його витримка зникла, і він поцілував її в губи, потім ще і ще. І замість того щоб вирватися від нього, як він сподівався, вона спокійнісінько дозволяла цілувати себе.
Почуваючи, як її гаряче тіло пригортається до нього і губи її відповідають на його поцілунок, Клайд враз зрозумів, що дозволив втягти себе в такі стосунки, які не так уже легко буде змінити чи порвати. І йому важко буде встояти, раз вона подобається йому, а він, очевидно, подобається їй.

РОЗДІЛ IX

Ця хвилююча і солодка хвилина примусила Клайда знову замислитися над тим, як йому слід поводитись. Поведінка Ріти була така одверта, і, мабуть, вона ладна була на ще більшу близькість. І все це так скоро, мало не одразу після того, як він пообіцяв і сам собі, і своїй матері, що тут усе буде інакше… ніяких зв'язків, подібних до тих, що призвели його до біди в Канзас-Сіті. А все-таки… все-таки…
Над ним брала верх спокуса: він почував, що Ріта чекає від нього дальших кроків… і скоро. Але як і де? Не в цьому ж великому, незнайомому домі. Тут є і ще кімнати, крім кухні, куди нібито пішли Діллард і Зелла. Так, але навіть тоді, як у них установляться такі стосунки… Що потім? Хіба не доведеться йому підтримувати цей зв'язок або зіткнутися з усілякими

ускладненнями, якщо він обірве його? Він танцював з Рітою і зухвало пестив її, а в той же час думав: "Не треба б цього робити. Адже це Лікург. Я тут один з Гріфітсів. Ясно, чого хочуть від мене ці дівчата… і навіть їхні батьки. Чи такий уже я закоханий в цю Ріту? Мабуть, вона надто швидко і легко піддається. Може, це й не становить небезпеки для майбутнього, але все-таки неприємно… Надто вже швидко все це виходить". І він відчув щось схоже на те, що пережив у Канзас-Сіті в домі розпусти: Ріта і вабила його, і разом з тим відштовхувала. Тепер він уже досить стримано цілував і голубив її; нарешті з'явилися Діллард і Зелла, і така інтимність була вже неможливою.

Десь годинник вибив другу, і Ріта занепокоїлась: їй треба йти, вдома будуть незадоволені, що вона повертається так пізно. Діллард не проявив ані найменшого бажання розлучатися із Зеллою, і Клайдові, звичайно, довелося проводжати Ріту додому. Це не дало великої втіхи ні їй, ні йому: обидва почували невиразне розчарування. Він не виправдав її сподівань, думав Клайд. У нього явно невистачає сміливості скористатися з її поступливості,— так пояснювала собі його поведінку Ріта.

Розмова по дорозі була пересипана натяками на те, що вони можуть зустрітися знову, більш вдало; і навіть коли вони прощалися біля дверей Ріти, яка жила недалеко, — вона трималася багатообіцяюче. Та коли вони розлучилися, Клайд продовжував твердити собі, що їхні стосунки розвиваються надто вже швидко. Він не був упевнений, що стане підтримувати таке знайомство. Де ж його благі вирішення, прийняті перед приїздом сюди? Як йому тепер бути? І в той же час чуттєва чарівність Ріти примушувала його злитися на свою стриманість і свої побоювання.

Але тут сталася подія, яка примусила Клайда вирішити це питання. Вона була пов'язана з Гріфітсами. Всі вони, за винятком Гілберта, не були ні ворожі, ні цілком байдужі до Клайда; але при цьому ні Семюел Гріфітс, ні решта членів родини не подумали, що їм слід проявити хоч трохи уваги до нього, допомогти йому час від часу доброю порадою, інакше він опиниться в ненормальному становищі, мало не в цілковитій самітності. Семюел Гріфітс, який завжди був дуже занятий, весь перший місяць майже не згадував про Клайда. Він чув, що Клайд влаштований у пристойному пансіоні, надалі про нього подбають, а поки що чого ж іще треба?

Таким чином, минуло близько п'яти тижнів і, на втіху Гілбертові Гріфітсу, для Клайда нічого не було зроблено; йому давали змогу перебувати в колі своїх товаришів по підвалу і розмірковувати, що з ним буде далі. Ставлення до нього навколишніх людей, серед них Ділларда і дівчат, робило його становище зовсім дивним.

Однак через місяць після приїзду Клайда (і головним чином тому, що Гілберт, здавалося, не бажав нічого говорити про нього) Гріфітс-старший спитав одного разу:

— Ну, як там твій двоюрідний брат? Що він поробляє?

І Гілберт, трохи стривожений тим, що може провіщати це запитання, відповів:

— З ним усе гаразд: я влаштував його в декатирувальну. Адже це правильно?

— Так, почати він міг з декатирувальної, це нічим не гірше від будь-якого іншого місця. А тепер ти якої думки про нього?

— Не дуже високої,— відповів Гілберт з тим упевненим і незалежним виглядом, який завжди тішив його батька. — Він може працювати. Але, по-моєму, він не з тих, хто здатний висунутися тут. Крім того, схоже на те, що він не дуже наполегливий і енергійний. Надто м'який, я думаю. Я не кажу, що він нікуди не годиться, — може, він і не такий уже поганий. Тобі він подобається, а я можу помилятися. А все-таки, мені

здається, коли він їхав сюди, він розраховував головним чином на те, що ти йому допоможеш просто як родичеві.
— Ти думаєш? Ну, якщо він розраховував на це, то він помилився! — сказав Гріфітс-батько і тут же додав з добродушною посмішкою — А може, він не такий непрактичний, як ти думаєш? І взагалі він ще зовсім недавно тут, щоб ми могли що-небудь сказати. В Чікаго він справив на мене інше враження. Крім того, у нас же знайдеться не одне містечко, куди його можна посадити без особливого риску, і він справиться, навіть якщо він і не найталановитіший хлопець на світі. А як він хоче задовольнятися в житті скромним місцем, то це його діло. Мене це не обходить. В усякому разі, я поки що не збираюся відсилати його і не хочу ставити на відрядну роботу. Це не годиться. Адже, кінець кінцем, він наш родич. Нехай ще попрацює трохи в декатирувальній, а ти подивися, на що він здатний.
— Слухаю, — відповів син, сподіваючись, що батько, через неуважливість, залишить Клайда там, де він був тепер, — на найнижчій посаді, яка тільки існувала на фабриці.
Але Семюел Гріфітс, на велике синове розчарування, додав:
— Треба якось цими днями запросити його на обід. Я вже думав про це, але мені все ніколи поговорити з мамою. Адже він ще не був у нас?
— Ні, сер, наскільки мені відомо, — відповів Гілберт похмуро. Йому це зовсім не подобалося, але він був надто тактовний, щоб зразу ж запротестувати. — Ми чекали, поки ти сам заговориш про це.
— Ну й чудово, — продовжував Семюел. — Довідайся, де він живе, і запроси його. Можна й наступної неділі, якщо ми вільні.
Помітивши тінь сумніву і невдоволення в синових очах, він додав:
— Послухай, Гіл, адже він усе-таки мій племінник і твій двоюрідний брат, і ми не можемо зовсім його ігнорувати. Це не годиться, ти сам розумієш. Поговори сьогодні ж увечері з мамою, або я поговорю, і влаштуємо це.
Він закрив шухляду столу, де шукав якісь папери, встав, узяв пальто та капелюха і вийшов з контори.
Внаслідок цієї розмови Клайдові було надіслано запрошення на родинну вечерю наступної неділі, о-пів на сьому. За звичаєм щонеділі о-пів на другу в Гріфітсів бував урочистий обід, на який запрошувалися місцеві або приїжджі друзі й знайомі; о-пів на сьому майже всі гості вже роз'їжджалися, звичайно їхали куди-небудь і Белла та Гілберт, а для м-ра і м-с Гріфітс і для Майри подавалася холодна вечеря.
Але цього разу м-с Гріфітс, Майра та Белла вирішили, що всі вони будуть удома; тільки Гілберт, взагалі невдоволений з цієї витівки, заявив, що його запросили в інше місце і він може в цю годину заїхати додому лише на кілька хвилин. Таким чином, на велику втіху Гілбертові, Клайд буде прийнятий у тісному родиннсму колі і не зустрінеться ні з ким із звичайних відвідувачів дому Гріфітсів, які можуть заїхати вдень, — не доведеться рекомендувати його знайомим, якось пояснювати його присутність… До того ж це слушна нагода придивитися до Клайда і скласти собі уявлення про нього, не беручи на себе ніяких зобов'язань.
А на той час відносини з Діллардом, Рітою та Зеллою обернулися для Клайда у важку проблему, і отут на нього серйозно вплинуло рішення Гріфітсів. Після вечора у Зелли Шумен, Діллард, Зелла та Ріта, незважаючи на Клайдову ухильність, вирішили, що він мусить бути і буде підкорений чарами Ріти. Клайдові не раз натякали, що їм треба знову зустрітися і, нарешті, Діллард просто запропонував тісною компанією (вони з Клайдом і обидві дівчата) з'їздити куди-небудь на суботу і на неділю — найкраще в Утіку або Олбені. Дівчата, звичайно, погодяться. Якщо в Клайда є які-небудь сумніви або побоювання, Діллард сам домовиться через Зеллу з Рітою.

— Ви ж самі знаєте, що ви їй сподобалися, — додав Діллард. — Вона вважає, що ви просто чудовий, мені Зелла говорила. Дамський догідник, га?
І Діллард весело й розв'язно підштовхнув Клайда ліктем, Раніше Клайда не покоробила б ця фамільярність, але тепер вона не сподобалася йому; він уже вважав себе членом нового, вищого кола і пам'ятав, за кого його приймають у Лікурзі. Так, можна сказати, стараються люди, коли їм здається, що ти стоїш трохи вище від них!
Запрошення Діллларда, звичайно, дуже принадне, але з іншого боку, чи не загрожує воно йому нескінченними неприємностями? Перш за все в нього немає грошей. Він усе ще одержує 15 доларів на тиждень, і на дорогі подорожі невистачить грошей в його кишені. Залізничні квитки, їжа, рахунок у готелі, може, поїздка вдвох на автомобілі… І крім того, обов'язкова близькість з Рітою, яку він мало знає. Мабуть, Ріта захоче, щоб ця інтимність тривала потім і тут, у Лікурзі… щоб він приходив до неї додому… бував з нею скрізь… ну й ну! А якщо Гріфітси довідаються, — якщо, скажемо, його двоюрідний брат Гілберт почує про це… або побачить їх! Адже от Зелла казала, що часто зустрічає Гілберта на вулиці; легко може статися, що вони як-небудь усією компанією натраплять на Гілберта, і він вирішить, що Клайд приятелює з цією нікчемою, цим продавцем з магазина — Діллардом! Як би через це не обірвалася його кар'єра в Лікурзі! Хто знає, до чого це призведе…
І Клайд закашлявся і почав вибачатися. Тепер він дуже занятий. І взагалі треба подумати… Родичі, знаєте… Крім того, і в найближчу, і в наступну неділю у нього на фабриці багато термінової роботи; він повинен бути в місті. А надалі видно буде.
Але хвилинами згадувалася йому чарівна Ріта, і тоді, із звичайною своєю непослідовністю, він обмірковував план, що просто супе-речив його попередньому рішенню: може, в найближчі два-три тижні як-небудь скоротити свої витрати і все-таки поїхати? Він уже дещо відклав на купівлю фрака та складного циліндра. Може, витратити частину грошей… хоч він і розумів, що весь цей план нікуди не годиться…
Ах, ця білява, пухленька, палка Ріта!
І от у цю пору надійшло запрошення від Гріфітсів. Якось увечері Клайд повернувся з роботи дуже стомлений, в сотий раз обмірковуючи спокусливе запрошення Діллларда, і знайшов у себе на столі лист на дуже твердому красивому папері,— його приніс, коли Клайда не було вдома, служник Гріфітсів. Клайд помітив чіткі ініціали "Е. Г." на ріжку конверта; він зразу ж розпечатав лист і з хвилюванням прочитав:
"Дорогий племіннику!
Ми хотіли бачити'Вас раніше, але відтоді як Ви приїхали, чоловік майже весь час був у роз'їздах, і ми вирішили почекати, поки він буде трохи вільніший. Тепер він не такий зайнятий, і ми будемо дуже раді, якщо Ви прийдете повечеряти з нами в найближчу неділю о шостій годині. Ми вечеряємо запросто, в родинному колі, і як щось перешкоджатиме Вам, не утруднюйте себе попередженням ні листовно, ні телефоном. І не треба ніяких особливих костюмів. Отже, приходьте, якщо можете. Ми будемо раді Вас бачити.
З щирим, привітом Ваша' тьотя Елізабет Гріфітс".
Клайд читав, і ним знову оволодівали найромантичніші мрії і надії. Весь цей час, поки він виконував ненависну йому роботу в декатирувальній, його все більше гнітила думка, що спроба його була марною: важні родичі, як видно, вирішили не підтримувати з ним ніяких відносин. І от перед ним чудовий лист із словами: "будемо раді Вас бачити". Виходить, вони, напевно, думають про нього не так уже погано. М-р Семюел Гріфітс весь цей

час був у від'їзді. Ось у чому справа. А тепер Клайд побачить свою тітку і двоюрідних сестер, побуває в цьому розкішному домі. Це просто чудово. Може, тепер вони займуться його долею, хто знає? І як вдало, що про нього згадали саме тепер, коли він ладен був втратити всяку надію.
Його уподобання до Ріти, не кажучи вже про інтерес до Зелли і Ділларда, вмить зникло. Як! Підтримувати знайомство з людьми, які стоять настільки нижче від нього, Гріфітса, на східцях суспільної скали, та ще рискувати попсувати цим свої стосунки з важними родичами! Ніколи! Це було б величезною помилкою. Лист надійшов якраз вчасно, щоб довести це. Щастя, величезне щастя, що в нього вистачило здорового глузду не погодитись на цю подорож. Тепер він повинен поступово, без особливого шуму, припинити ці близькі відносини з Діллардом, — якщо буде потреба, він навіть переїде від м-с Каппі… скаже, що дядько зробив йому зауваження… словом, усе що завгодно, але він більше не матиме нічого спільного з цією компанією. Це не годиться. Він не може рискувати своїм майбутнім і надіями, які пов'язані із запрошенням тітки. І замість того щоб мріяти про Ріту та Утіку, він тепер почав уявляти собі приватне життя Гріфітсів; чудові місця, куди вони, мабуть, їздять, цікавих людей, які їх оточують. Тут же він подумав, що для цього візиту йому необхідно купити фрак або в усякому разі смокінг і брюки. І тому другого дня вранці він попросив м-ра Кемерера відпустити його об одинадцятій годині і до першої години встиг купити на заощаджені гроші смокінг, брюки, лаковані черевики і біле шовкове кашне. Після цього він заспокоївся: в такому вбранні він повинен справити добре враження.
І весь час, аж до недільного вечора, він уже не думав ні про Ріту, ні про Ділларда і Зеллу, а тільки про наступний візит. Це справді подія — потрапити в такі високі сфери!
Єдиною перешкодою всьому був Гілберт Гріфітс, який під час зустрічей завжди дивився на Клайда такими суворими, холодними очима. Він, можливо, теж буде там цієї години і, напевно, набере гордовитого вигляду, щоб примусити Клайда відчути себе нікчемою (Клайд іноді признавався собі, що Гілбертові це вдається). Безперечно, якщо Клайд спробує гідно поводитися в домі Гріфітсів, Гілберт потім постарається як-небудь відплатити йому на фабриці. Він може, наприклад, розповідати своєму батькові про Клайда тільки погане. Зрозуміла річ, якщо людину тримають у цьому паскудному підвалі і не дають ніякої можливості проявити себе, — як він може сподіватися на успіх, на кар'єру? І завжди йому так не щастить: треба ж було, приїхавши сюди, наткнутися на цього Гілберта, який так на нього схожий і невідомо чого терпіти його не може.
Однак, незважаючи на всі ці сумніви, Клайд вирішив якнайкраще використати цю нагоду і в неділю, о шостій годині, пішов до будинку Гріфітсів; на нього чекало нелегке випробування, і нерви його були дуже натягнуті. Він підійшов до великих чавунних воріт, підняв важку клямку і попрямував широкою, викладеною цеглою стежкою до головного входу, відчуваючи внутрішнє тремтіння, немовби на порозі якоїсь небезпечної пригоди. Він ішов, і йому здавалося, що на нього вже звернені допитливі, критичні погляди. Може, м-р Семюел, або м-р Гілберт, або яка-небудь з його сестер дивляться на нього з-за цих важких завісок. З вікон нижнього поверху лилося м'яке, привітне світло.
А втім, тривога Клайда була нетривала. Служник відчинив двері, взяв у нього пальто і запросив пройти у простору вітальню, яка дуже вразила його. Вона здалася Клайдові, навіть після готелю "Грін-Девідсон" і клубу в Чікаго, надзвичайно красивою: тут були такі чудові меблі, стінний годинник, стіл надзвичайних розмірів, розкішні килими та драпіровки.

Вогонь палав у великому каміні, перед яким півколом стояли стільці й крісла; в різних кінцях кімнати горіли лампи. У вітальні в цю хвилину нікого не було, але поки Клайд неспокійно озирався довкола, в глибині кімнати, де були великі сходи, що вели нагору, зашурхотів шовк, і Клайд побачив м-с Гріфітс, яка наближалась до нього. Це була лагідна, худа, змарніла жінка, рухалася вона швидко, поводилася люб'язно, хоч, за звичаєм, і дещо стримано, і через кілька хвилин Клайд уже почував себе в її присутності легко й спокійно.
— Мій племінник, чи не так? — посміхнулася вона.
— Так, — відповів Клайд просто і, завдяки хвилюванню, з надзвичайною для нього гідністю — Я — Клайд Гріфітс.
— Дуже рада бачити вас у себе, — почала м-с Гріфітс з певним світським апломбом, який вона засвоїла, нарешті, за роки, перебуті в місцевому вищому товаристві.— І мої діти, звичайно, так само будуть раді. Белли і Гілберта якраз немає вдома, але, я думаю, вони скоро повернуться. Чоловік зараз відпочиває, але я вже чула кроки в його кімнаті, значить, він скоро буде тут. Чи не сядете? — вона вказала на великий диван. — Ми майже завжди вечеряємо одні в неділю, і я подумала, що буде дуже приємно, якщо ми з вами зустрінемося в тісному родинному колі. Як вам подобається Лікург? Вона опустилася на диван перед каміном, і Клайд досить незручно сів на певній відстані від неї.
— Місто мені дуже подобається, — відповів він з усмішкою, намагаючись потрапити їй у тон, — Звичайно, я бачив ще надто мало, але те, що я бачив, мені сподобалося. І я ніде ніколи не бачив такої гарної вулиці, як ваша, — додав він захоплено. — Такі великі будинки, такі чудові сади!
— Так, ми всі дуже пишаємося нашою вулицею, — відповіла, посміхаючись, м-с Гріфітс; вона завжди з найбільшим задоволенням думала про те, який красивий і розкішний її будинок на Уікігі авеню. Вони з чоловіком так довго добивалися всього цього! — Наша вулиця, здається, всім подобається. Її прокладено давно, коли Лікург ще був просто селом. Та забудували і зробили її такою красивою тільки за останні п'ятнадцять років… А тепер ви повинні розповісти мені про ваших батьків. Ви знаєте, мені ніколи не доводилось зустрічатися з ними, хоч, звичайно, чоловік часто говорив про них, тобто про свого брата, — виправилась вона. — Мені здається, він не зустрічався з вашою матусею. Як поживає ваш батько?
— Спасибі, він здоровий, і мати теж, — просто відповів Клайд. — Вони живуть тепер у Денвері. Ми жили раніш у Канзас-Сіті, але років три тому вони звідти переїхали. Цими днями я одержав листа від мами. Вона пише, що в них усе гаразд.
— Так ви листуєтеся з нею? Це дуже добре.
М-с Гріфітс посміхнулася Клайдові; він усе більше її цікавив: їй сподобалася його зовнішність. Він був такий витончений, так добре поводився і, головне, був такий схожий на' її власного сина, що спочатку вона навіть дещо злякалася, а потім зацікавилась. Може, Клайд був трохи вищий, кращої будови і тому здавався красивішим за Гілберта, але вона ніколи не погодилася б визнати це. Гілберт часто бував нестерпним і зарозумілим навіть з матір'ю, і в його поводженні було більше звичного удавання, ніж справжньої ніжності, але в її очах він все ж був енергійний, здібний юнак, який уміє обстоювати себе і свої думки. Клайд був лагіднішим, невиразнішим, невпевненішим. Її син, певно, успадкував свою енергію від батька та родичів по її лінії. Клайд, мабуть, дістав деяку слабкість характеру в спадщину від цих незначних людей — своїх батьків. Вирішивши, таким чином, це питання на користь синові, м-с Гріфітс збиралася розпитати Клайда про його сестер та братів, але в цю мить

увійшов Семюел Гріфітс. Оглянувши Клайда, який підвівся при його появі, проникливим поглядом і знайшовши, що він цілком пристойний, в усякому разі зовні, Гріфітс-старший сказав:
— А, от і ви! Сподіваюся, вас і без мене влаштували тут як слід?
— Так, сер, — відповів Клайд шанобливо, з легким поклоном. Він почував, що знаходиться в присутності одного з великих світу цього.
— Ну, от і чудово. Сідайте, сідайте! Дуже радий, що все гаразд. Я чув, ви тепер у декатирувальній? Не дуже приємне місце, але починати добре саме звідти, знизу! Інколи і найкращі люди починають так. — Він усміхнувся і додав: — Мене не було в місті, коли ви приїхали, а то б я побачився з вами.
— Так, сер, — відповів Клайд; він не наважувався сісти до того часу, поки м-р Гріфітс не опустився в широке крісло біля дивана.
У смокінгу і крохмальній сорочці з чорним галстуком, — костюмі, такому несхожому на форму чікагського клубу, — Клайд ще більше сподобався Гріфітсу, ніж при першій зустрічі, і зовсім не здався незначним і нікчемним, яким змальовував його Гілберт. Проте Семюел Гріфітс відчув, що Клайд недосить наполегливий, йому бракує ділових якостей, які він вважав необхідними; йому хотілося б бачити племінника сильнішим і енергійнішим. Це було б більш по-гріфіт-сівському і, напевно, більше припало б до серця Гілбертові.
— Подобається вам ваша робота? — спитав Гріфітс поблажливо.
— Так, сер, тобто, вірніше сказати, не дуже, — відверто відповів Клайд. — Та це не має значення. Для початку, по-моєму, всяка робота хороша.
Він думав у цю хвилину, що добре було б справити на дядька враження людини, здатної на щось краще, і через те що Гілберта тут не було, він знайшов у собі сміливість відповісти щиро.
— Оце правильна думка, — сказав Семюел Гріфітс, дуже задоволений. — Я знаю, це не зовсім приємна ділянка нашого виробничого процесу, але для початку необхідно ознайомитися з нею. І, звичайно, в наші дні в жодній справі не можна висунутися зразу, на це потрібен час.
Тут Клайд в думці запитав себе, чи ж надовго його ще залишать у похмурому підвалі під сходами.
Поки він роздумував про це, ввійшла Майра; вона з цікавістю глянула на нього і дуже зраділа, що він зовсім не такий неінтересний, яким змальовував його Гілберт. Вона помітила в погляді Клайда якусь дивну нервозність, вияв не то благання, не то тривожного переляку, і це відразу зацікавило її; може, вона відчула в ньому щось близьке, своє: адже вона й сама користувалася не дуже великим успіхом у товаристві.
— Це твій двоюрідний брат Клайд Гріфітс, Майра, — сказав недбало Семюел, коли Клайд підвівся. — Той самий молодий чоловік, про якого я казав тобі. Моя дочка Майра, — додав він, звертаючись до Клайда.
Клайд уклонився і, потискуючи холодну, трохи мляву рукуМайри, відчув, що вона відповідає йому щирішим, дружнішим потиском, ніж усі інші.
— Сподіваюся, ви не шкодуєте, що приїхали сюди, — привітно почала вона. — Ми всі любимо наш Лікург, але після Чікаго, я думаю, він здався вам досить мізерним. — Вона посміхнулася.
Клайд, який почував себе дещо офіціально і натягнуто в присутності своїх знатних родичів, відповів їй церемонним "дякую вам" і вже ладен був сісти, але в цей час відчинилися двері, і ввійшов Гіл-берт Гріфітс. (Перед цим на вулиці було чути шум мотора, що замовк якраз біля головного входу).
— Одну хвилину, Долдж! — гукнув він комусь у двері. — Я зараз! — Потім, повернувшись до своїх, він додав — Пробачте, я зразу ж повернуся. — І швидко попростував до сходів, що вели на верхній поверх.

Через хвилину він повернувся і, за звичаєм, кинув на Клайда льодовий, зневажливий погляд, від якого Клайдові й на фабриці завжди ставало не по собі. На Гілбертові було світле в яскраву смужку пальто для автомобільної їзди, перехоплене поясом, чорна шкіряна кепка і великі шкіряні рукавиці з крагами, які надавали йому майже військового вигляду. Холодно вклонившись Клайдові і сказавши: "Здрастуйте", він підійшов до батька і поблажливо поклав руку йому на плече:
— Привіт, тату. Хелло, мамо! Дуже шкода, але я не можу посидіти сьогодні з вами. Ми з Долджем і Юстісом тільки що приїхали з Амстердама по Констанцію та Жакеліну і зараз їдемо до Бріджменів. Але я повернуся на ранок. У всякому разі буду завтра в конторі. Сподіваюсь, у вас усе гаразд, містер Гріфітс? — додав він, звертаючись до батька.
— Так, мені нема на що скаржитись, — сказав батько. — А ти, здається, маєш намір веселитися всю ніч?
— Зовсім ні,—відповів Гілберт, не звертаючи ніякої уваги на Клайда'.— Я просто хотів сказати, що коли не зможу повернутись до другої години, то переночую де-небудь, от і все.
Він знову ласкаво поплескав батька по плечу.
— Будь ласка, не мчи так швидко, як завжди, — попросила м-с Гріфітс. — Це ж небезпечно.
— П'ятнадцять миль на годину, мамо, п'ятнадцять миль на годину, я знаю правила! — Гілберт зверхньо усміхнувся.
Клайд не міг не помітити, яким поблажливим і авторитетним тоном Гілберт розмовляє з батьком. Ясно, що й тут, як і на фабриці, він — значна персона, на думку якої всі зважають. Мабуть, він ні до кого, крім батька, не почував особливої пошани. "До чого ж зарозумілий", подумав Клайд. Певно, це чудово — бути сином багатої людини і легко, без жодного зусилля посісти ось таке становище, поводитися так гордовито, користуватися такою владою і таким авторитетом. Так, звичайно, цей молодий чоловік дивився на Клайда звисока і говорив з ним зневажливо. Але подумати тільки: такий молодий і має таку владу.

РОЗДІЛ X

В цю хвилину покоївка сповістила, що вечерю подано, і Гілберт зразу ж попрощався. Всі підвелися; м-с Гріфітс спитала в покоївки:
— Белла не дзвонила?
— Ні, пані,— відповіла та.
— Тоді скажіть місіс Трюсдейл, щоб вона подзвонила до Фінчлі і викликала Беллу. Нехай негайно їде додому.
Покоївка вийшла, а все товариство пішло до їдальні, що містилася на тому ж поверсі, поруч вітальні. Клайд побачив ще одну пишно обставлену кімнату, всю в яснокоричневих тонах; посередині стояв довгий стіл горіхового дерева, що, очевидно, призначався для особливо урочистих випадків. Навколо столу стояли стільці з високими спинками; стіл освітлювали канделябри, розставлені на ньому на рівній один від одного відстані. В глибині кімнати, в просторій пів-круглій ніші з вікнами в сад, було накрито для вечері невеликий стіл на шість осіб. (Клайд чомусь уявляв собі це зовсім інакше).
За столом Клайдові довелося відповідати на багато запитань, головним чином про його сім'ю, про те, як його рідні жили раніше і як живуть тепер. Скільки років його батькові? А матері? Де вони жили до переїзду в Денвер? Скільки у нього братів і сестер? Скільки років його старшій сестрі, Есті? Що вона робить? А решта дітей? Чи задоволений батько своєю справою, — адже він тепер утримує готель? А що саме він робив до того, в Канзас-Сіті? Скільки часу вони там жили?

Клайд неабияк збентежився і розгубився під градом цих запитань, які з поважним виглядом задавали йому Семюел Гріфітс і його дружина. З плутаних відповідей Клайда вони обоє зрозуміли, що запитання ці,— особливо про життя сім'ї в Канзас-Сіті,— становлять його в скрутне становище. Вони, зрозуміло, приписали це надзвичайній бідності його батьків. Коли Семюел Гріфітс спитав: "Здається, ви почали працювати в готелі ще в Канзас-Сіті, коли закінчили школу?" — Клайд густо почервонів, згадавши про історію з украденим автомобілем і про те, як мало, власне, довелося йому ходити до школи. Найбільше йому не хотілося, щоб тут довідалися про його життя на посаді розсильного в Канзас-Сіті і, особливо, щоб його ім'я пов'язали з готелем "Грін-Девідсон".

На щастя, в цей час двері відчинилися, і ввійшла Белла в супроводі двох дівчат, які — Клайд зразу це зрозумів, — так само належали до цього добірного товариства. Який контраст між ними і Рітою та Зеллою, про яких він ще зовсім недавно думав з таким хвилюванням! Він впізнав Беллу з її фамільярного поводження з Гріфітсами. Одна з її супутниць була Сондра Фінчлі, про яку так часто говорили Белла та її мати. Клайд ніколи ще не бачив такої витонченої, гарної і гордої дівчини, — вона була зовсім особлива, ніхто не міг зрівнятися з нею! Англійський костюм туго облягав її гнучку постать і чудово гармоніював з маленькою темною шкіряною шапочкою, кокетливо насунутою на очі. На шкіряному ремінці вона вела за собою французького бульдога; через руку в неї було перекинуте елегантне пальто в чорну й сіру клітку, модного, майже чоловічого покрою. Клайдові здалося, що він у житті своєму не зустрічав такої чарівної дівчини. Вона відразу справила на нього надзвичайне, приголомшливе враження, начебто його пройняв електричний струм, і він з жагучим болем відчув, що значить жадати недосяжного, мріяти про кохання і з болем відчувати, що йому не призначено домогтися від цієї дівчини хоча б ласкавого погляду. Це й мучило і п'янило його. Йому до нестями хотілося то заплющити очі і більше не бачити її, то дивитися на неї без краю, не відводячи очей, так він був заполонений нею.

А Сондра спочатку нічим не показала, що помітила його; вона була зайнята тільки своєю собакою:

— Та ну ж, Біссел, поводься як слід, а то я виведу тебе звідси і прив'яжу до сходів. О, боюся, мені доведеться зразу ж піти, якщо він не поводитиметься пристойно! (Біссел побачив кішку і намагався добратися до неї.)

Друга дівчина зовсім не так сильно вразила Клайда, хоч вона була по-своєму не менш витончена, ніж Сондра, і багатьом, напевно, здалася б також чарівною. В неї було біляве, майже лляне волосся, ясні мигдалевидні сірозелені очі, маленька, граціозна постать вкрадливі, котячі манери. Тільки-но ввійшовши, вона шмигнула через кімнату до столу, схилилася над м-с Гріфітс і заворкотіла:

— Як ви себе почуваєте, місіс Гріфітс? Я така рада вас бачити! Як давно я у вас була! Знаєте, я виїжджала з мамою. Сьогодні вони з Грентом поїхали в Олбені, а я саме зустріла Беллу і Сондру в Лембертів. А ви, я бачу, сьогодні вечеряєте в родинному колі?.. Як поживаєте, Майра? — спитала вона і, простягнувши руку з-за плеча м-с Гріфітс, злегка, просто з обов'язку ввічливості, доторкнулася до Майриної руки.

Тимчасом Белла, яка здалася б Клайдові найчарівнішою з усіх трьох, коли б не Сондра, вигукнула:

— Ах, я спізнилася! Мамонько, татусю, прошу пробачення! Ну, будьте ласкаві, пробачте мені на цей раз!

Потім, немовби тільки зараз помітивши Клайда, хоч він підвівся, коли дівчата ввійшли в кімнату, і все ще стояв, вона, як і її подруги, замовкла з удавано скромним виглядом.
А Клайд, завжди надмірно чутливий до таких відтінків у поведінці і до відміни в матеріальному становищі, чекав, поки його відрекомендують, і нестерпно гостро усвідомлював свою нікчемність. Юність і краса, що стоять так високо на східцях суспільної нерівності, здавалися йому найвищим торжеством жінки. Його уподобання до Гортензії Брігс (не кажучи вже про Ріту), далеко не такої привабливої, як будь-хто з цих трьох дівчат, показали, як впливає на нього жіноча грація, незалежно від гідності.
— Белла, — сказав статечно Семюел Гріфітс, бачачи, що Клайд усе ще стоїть, — це твій двоюрідний брат Клайд.
— Ось як, — сказала Белла; вона відразу помітила, до чого Клайд схожий на Гілберта. — Здрастуйте! Мама мені казала, що ви цими днями прийдете. — Вона простягнула йому два пальці, потім повернулася до своїх супутниць і відрекомендувала: — Мої подруги — міс Фінчлі і міс Кренстон.
Обидві дівчата сухо і офіціально вклонилися, уважно і досить безцеремонно розглядаючи Клайда.
— До чого схожий на Гіла!— шепнула Сондра Бертіні, яка підійшла до неї.
І Бертіна відповіла:
— Я ніколи не бачила такої подібності. Та тільки він набагато вродливіший, правда?
Сондра кивнула. Вона в першу ж мить із задоволенням помітила, що Клайд вродливіший за брата Белли (вона не любила Гілберта) і що він явно захоплений нею. Вона сприйняла це як належне, — адже вона завжди покоряла молодих людей з першого погляду. Але, побачивши, що Клайдові очі невідступно і безпорадно стежать за нею, вона вирішила поки що не звертати на нього уваги. Перемогти його було надто легко.
М-с Гріфітс, яка не чекала цього візиту, трохи сердилася на Беллу за те, що вона привела з собою подруг, коли тут був Клайд, і тепер доведеться згадати про його становище в суспільстві.
— Може, ви обидві покладете свої пальта і сядете? — запропонувала вона. — Я скажу, щоб поставили ще два прибори. Белла, сідай поруч батька.
— Ні, ні, нам час додому! Ми не можемо залишатися ані хвилини, — в один голос заявили Сондра і Бертіна.
Але тепер, коли вони побачили Клайда і переконалися, що він такий гарний на вроду, їм страшенно хотілося взнати, чи буватиме він і чи здобуде вагу в товаристві. Гілберт Гріфітс не мав особливого успіху, і вони обидві не любили його, хоч дуже приятелювали з його сестрою: для самозакоханих красунь він був надто самовпевнений і впертий, поводився часом занадто зарозуміло. А Клайд, наскільки можна гадати з його зовнішності, набагато лагідніший і податливіший. Залишалося тільки дізнатися, яке становище він посідає і що думають про нього Гріфітси: якщо в цьому домі його приймають як рівного, то чому б і місцевому товариству не прийняти його? А головне, цікаво знати, чи багатий він… На це вони майже негайно дістали відповідь, бо м-с Гріфітс рішуче й навмисне сказала Бертіні:
— Містер Гріфітс — наш племінник, він приїхав із Заходу; він пробує працювати на фабриці мого чоловіка. Цей молодий чоловік змушений сам торувати собі шлях, і чоловік мій був такий добрий, що дав йому можливість випробувати свої сили.
Клайд спалахнув: йому ясно вказували, що його становище в суспільстві незрівнянно нижче, ніж становище Гріфітсів або цих дівчат. У той же час він помітив, як на обличчі Бертіни Кренстон інтерес поступився місцем цілковитій байдужості: її цікавили тільки молоді люди з достатками. Але

Сондра Фінчлі не відзначалася такою практичністю, як подруга, хоч і була популярнішою в своєму колі (вона була значно вродливіша за Бертіну, а її батьки — ще багатші, ніж Кренстони). Вона знову глянула на Клайда, і на обличчі її яскраво відбилася прикрість від почутого. Такий вродливий і симпатичний юнак!
У цей час Семюел Гріфітс, який був особливо прихильний до Сондри (Бертіну він не любив, як не любила її м-с Гріфітс, вважаючи надто хитрою і нещирою), покликав:
— Ідіть-но сюди, Сондра! Прив'яжіть собаку до крісла. Пальто киньте на той стілець і сідайте ось тут. — Він показав їй місце поруч себе.
— Ніяк не можу, дядю Семюел, — трохи манірно сказала Сондра таким фамільярно-ласкавим тоном, ніби її з Семюелом Гріфітсом зв'язувала найніжніша дружба. — Вже пізно, та і з Бісселом ніяк не зладиш. Справді ж, нам з Бертіною час додому.
— Знаєш, тату, — враз втрутилася Белла, — кінь Бертіни наступив учора на цвях і тепер кульгає. І ні Грента, ні містера Кренстона немає вдома. Бертіна хотіла з тобою порадитися.
— Яка нога? — спитав зацікавлений Гріфітс. (Під час цієї розмови Клайд продовжував крадькома розглядати Сондру. "Яка чарівна, — думав він. — Носик такий маленький і трохи кирпатий, а верхня губа так лукаво зігнута".)
— Ліва передня, — пояснила Бертіна Гріфітсові.—Вчора я їздила по Іст-Кінгстонському шляху. Джеррі загубив підкову і, напевно, загнав скалку, але Джон не може її знайти.
— А ви довго їхали після цього?
— Усю дорогу додому. Миль з вісім, мабуть.
— Ну, скажіть Джонові, нехай змаже ногу якою-небудь пом'якшуючою маззю і забинтує. І треба покликати ветеринара. Нічого страшного. Я певен, що кінь скоро поправиться.
А Клайд, на якийсь час залишений на самого себе, все думав про те, яке приємне, легке життя у людей цього кола. Як видно, ні в кого з них немає ніяких турбот. Вони тільки й говорять, що про свої будинки і коней, про зустрічі з друзями, прогулянки та розваги. Його двоюрідний брат Гілберт тільки що махнув кудись з приятелями на автомобілі. Белла та її подруги легковажно і весело живуть у розкішних будинках на красивій вулиці, а він, Клайд, замкнений у кімнатці на третьому поверсі в пансіоні м-с Каппі, і йому нема куди піти, і він одержує всього п'ятнадцять доларів на тиждень — і на це мусить існувати! І завтра вранці він знову працюватиме в підвалі, а ці дівчата підводитимуться з думкою про нові розваги. А в Денвері його батьки з їхніми жалюгідними мебльованими кімнатами та місією живуть так, що він навіть не сміє тут розповісти про них правду.
Раптом обидві дівчини спохватилися, що їм час іти. Клайд і Гріфітси залишилися одні, і Клайд ясно відчув, що йому тут зовсім не місце: і сам Гріфітс, і його дружина, і Белла — всі, крім Майри, своєю зневажливою поведінкою показували, що йому дозволено тільки мигцем заглянути в товариство, до якого він не належить. Він розумів, що бідність заважає йому ввійти в це товариство, скільки б він не мріяв ближче познайомитися з такими чарівними дівчатами. Йому відразу стало дуже сумно, і погляд, і настрій його так засмутилися, що не тільки Семюел Гріфітс, а і його дружина і Майра помітили це. Коли б тільки як-небудь проникнути в цей світ! Та з усіх Гріфітсів тільки Майра відчула, який він самітний і пригнічений. І коли всі знову перейшли у велику вітальню (Семюел на ходу вичитував Беллі за те, що вона завжди спізнюється на вечерю і примушує всіх чекати), Майра підійшла до Клайда і сказала:

— Мені здається, коли ви ще трохи поживете в Лікурзі, вам тут більше сподобається. Навколо стільки гарних місць! Вам треба з'їздити подивитися наші озера. І Адірондакські гори теж не так далеко — сімдесят миль на північ. А влітку, коли ми переїдемо в Грінвуд, мама й тато, напевно, захочуть, щоб ви бували у нас.
Вона не зовсім була певна, що батьки запросять Клайда на дачу, але почувала, як потрібно сказати зараз Клайдові що-небудь у цьому роді. І справді, він трохи підбадьорився і до кінця вечора розмовляв найбільше з нею, намагаючись тільки не здаватися надто неввічливим щодо решти членів родини. Нарешті, близько о-пів на десяту, Клайда враз знову опанувало почуття, що він тут зовсім сторонній і самотній, — він підвівся і сказав, що йому час іти: завтра він повинен встати дуже рано. Семюел Гріфітс проводив його до виходу. В цю хвилину він, як раніше Майра, відчув симпатію до Клайда, подумав про те, що й він сам, і його сім'я будуть і надалі зневажати цього юнака через його бідність і, щоб якось винагородити Клайда', вирішив сказати йому на прощання кілька лагідних слів.
— Як гарно на вулиці,— мовив він привітно. — Почекайте, навесні наша Уікігі авеню покаже себе в усій красі.— Він допитливо глянув на небо і вдихнув свіже квітневе повітря. — От прийдете до нас через деякий час, коли все тут буде в цвіту, тоді самі побачите, як тут гарно. На добраніч!
Він посміхнувся, голос його звучав тепло й дружньо, і Клайд ще раз відчув, що як би не поводився Гілберт, — Гріфітс-старший, безумовно, не зовсім байдужий до свого племінника.
РОЗДІЛ XI
Минали дні за днями, і хоч від Гріфітсів більше не було листів, Клайд усе ще перебільшував значення єдиного візиту до багатих родичів і часом мріяв про нові зустрічі з цими чарівними дівчатами і про те, яке було б щастя, коли б одна з них покохала його. Вони живуть у чудовому світі, серед розкошів і блиску. Який контраст з його власним життям, з його оточенням! Діллард! Ріта! Вони просто більше не існують для нього. Йому потрібно зовсім інше — або нічого. І він тримався якнайдалі від Діллардa. Кінець кінцем і той відійшов від Клайда, вважаючи його снобом, та Клайд і став би найсправжнісіньким снобом, коли б досягнув того становища, про яке мріяв. Але час минав, а він по-старому залишався на тій самій роботі… Невеселе й нелегке життя, мізерний заробіток і малоцікаве товариство сусідів по декатирувальній гнітили його. І поступово він почав думати не про те, щоб поновити знайомство з Рітою і Діллардом, — він більше не хотів мати з ними нічого спільного, — а про те, щоб кинути надію влаштуватися тут: треба повернутися до Чікаго або поїхати в Нью-Йорк, де він у крайньому разі напевно знайде роботу в якому-небудь готелі. Але тут, ніби для того, щоб оживити його мужність і колишні мрії, сталася подія, яка примусила Клайда подумати, що він, безперечно, починає підноситися в поглядах батька і сина Гріфітсів, хоч вони й не вводять його в своє товариство. Якось навесні, в одну з субот, Семюел Гріфітс у супроводі Джошуа Уігема обходив фабрику. Близько полудня вони дійшли до декатирувальної, і Гріфітс уперше, з деяким зніяковінням, побачив Клайда в грубих штанях і сорочці без рукавів за роботою коло однієї з двох сушарок (за цей час його племінник навчився досить спритно завантажувати і розвантажувати сушарки). І, згадавши, який витончений і показний вигляд мав Клайд, коли його запросили на вечерю всього кілька тижнів тому, Семюел Гріфітс був зовсім приголомшений контрастом. При попередніх зустрічах — і в Чікаго, і того вечора в домі Гріфітсів — на Семюела справила найбільше враження акуратність і приємна зовнішність Клайда. А Гріфітс-старший майже так само ревниво, як і його син, ставився до враження, що справляло на службовців фабрики і на всіх

жителів Лікурга не тільки ім'я Гріфітсів, а й взагалі їхній престиж. І тепер, побачивши Клайда, такого схожого на Гілберта, тут, у декатирувальній, в такому непривабливому одязі, серед цих людей, він відчув гостріше, ніж будь-коли, що Клайд — його племінник, і не повинен більше залишатися на такій чорній роботі. А то інші службовці подумають, що Семюел Гріфітс неподобно байдужий до значення такої близької рідні. Проте він не сказав ані слова Уігемові або кому-небудь іншому, а почекав, поки син не повернувся в понеділок уранці після позаміської прогулянки.
— В суботу я оглядав фабрику і побачив, що наш Клайд усе ще внизу, в декатирувальній, — сказав він Гілбертові, викликавши його до себе в кабінет.
— Ну й що ж, батьку? — спитав Гілберт, не розуміючи, чого батько раптом заговорив про Клайда. — Багато хто працював там до нього, і це не завадило їм.
— Правильно, але вони не були моїми племінниками. І не були схожі на тебе. (Це зауваження дійняло Гілберта до живого.) Так не годиться, от що я тобі скажу. Боюся, що ми поставилися до Клайда несправедливо, напевно й інші так само вважають, — адже всі бачать, які ви схожі, і знають, що він твій двоюрідний брат і мій племінник. Це мені спочатку не спало на думку, бо я не заходив у, підвал, але тепер мені ясно, що його не можна там тримати. Це не годиться. Треба покласти цьому край. Переведемо його куди-небудь на інше місце, де він виглядатиме пристойніше.
Він нахмурився, очі його потемніли. Враження, яке справив на нього Клайд у старому одязі і з краплинами поту на лобі, було не з приємних.
— Бачиш, у чому справа, батьку, — намагався заперечити Гілберт (він органічно терпіти не міг Клайда і хотів будь-що-будь залишити його на старому місці), — я не певен, що зможу знайти для нього підхоже місце в якомусь іншому цеху. Доведеться переміщати тих, хто давно вже у нас працює і хто з таким зусиллям добивався свого місця. А Клайд не має ніякої підготовки, він поки що тільки й може стояти коло сушарки.
— Ну, мене все це мало цікавить, — сказав Гріфітс-старший, почуваючи, що син боїться суперника і тому не зовсім справедливий до Клайда. — У підвалі йому не місце, і я не хочу, щоб він там залишався. Він уже досить часу там побув… Досі в Лікурзі ім'я Гріфітс означало витримку, енергію, здібності і здоровий розум, і я не можу допустити, щоб будь-хто з Гріфітсів викликав у людей інші думки. Це погано для справи. Влаштувати Клайда краще — це щонайменше наш обов'язок. Ти зрозумів мене?
— Добре зрозумів, батьку.
— Отже зроби, як я сказав. Поговори з Уігемом. Поміркуйте, куди його можна перевести, щоб він не був простим робітником. З самого початку було помилкою посилати його в цей підвал. Уже напевно у нас в якому-небудь цеху знайдеться для нього підхоже містечко. Можна його зробити помічником завідуючого відділом, — скажемо, навіть другим або третім помічником, — щоб він міг пристойно одягатися і мати людський вигляд. У крайньому разі відпровадь його на якийсь час додому і повністю збережи за ним платню, поки не підшукаєш для нього підхожого місця. Але я хочу, щоб ти перевів його звідти. До речі, скільки він зараз одержує?
— Здається, доларів п'ятнадцять, — покірно відповів Гілберт.
— Малувато для того, щоб завжди мати пристойний вигляд. Треба дати йому двадцять п'ять. Я знаю, він цього не вартий, але тут нічого не поробиш. Поки він тут, він повинен мати кошти на життя. На майбутнє я вважаю за краще платити йому двадцять п'ять доларів — зате ніхто не зможе сказати, що ми поводимося з ним несправедливо.

— Гаразд, гаразд! Будь ласка, не хвилюйся через це, — сказав Гілберт прохальним тоном, бачачи, що батько роздратований. — Я не такий уже винуватий. Ти ж сам спочатку погодився, коли я запропонував відправити його в декатирувальну. Але тепер я думаю, що ти маєш рацію. Облиш усе це на мене. Я підшукаю для нього пристойне місце.
І він негайно послав по Уігема, думаючи в той же час, як би влаштувати все так, щоб Клайд не уявив, ніби він щось означає для Гріфітсів; навпаки, нехай подумає, що йому роблять ласку, яка зовсім не відповідає його заслугам.
І коли з'явився Уігем, Гілберт почав з ним дипломатичну розмову про Клайда; Уігем одразу удав страшенну заклопотаність, став терти лоба, потім вийшов з кімнати. Через деякий час він повернувся і заявив, що можна запропонувати єдиний вихід: оскільки Клайд не має ніякої технічної підготовки, його можна влаштувати тільки помічником до м-ра Лігета, що завідує п'ятьма великими швейними відділами на п'ятому поверсі. Під його керівництвом, крім того, був ще один маленький допоміжний відділ, і для нагляду за ним Лігетові потрібний спеціальний помічник або помічниця.
Це була штампувальна — окрема кімната, де штемпелювали перед шиттям викроєні комірці; щодня сюди із закройної, яка містилася на поверх вище, доставляли від сімдесяти п'яти до ста тисяч дюжин непрострочених комірців усіх фасонів і розмірів. Тут дівча-та-робітниці ставили на кожний комірець клеймо, відповідно до прикріпленого на кожній пачці ярличка, що вказував розмір і фасон "Нескладним обов'язком помічника завідуючого в цій кімнаті, як добре знав Гілберт, був нагляд за порядком і за тим, щоб робота йшла без перерви. Крім того, він повинен був стежити, щоб усі ці сімдесят п'ять чи сто тисяч дюжин комірців були належно проштемпельовані і передані в сусідній швейний цех і щоб у прибутковій книзі було зроблено відповідний запис. Нарешті, треба було акуратно записувати, скільки дюжин комірців проштемпелювала кожна робітниця, бо платили їм відрядно.
Отже, тут була невелика конторка і на ній книги для всіх цих записів. Крім того, сюди ж потрапляли нанизані для зручності на спеціальні наколки ті самі ярлики, які при розкроюванні прикріплювалися до кожної пачки комірців: штампувальниці знімали їх і передавали помічникові завідуючого для обліку. Словом, це була найпростіша конторська робота; в минулому її виконували юнаки, дівчата, старики або літні жінки, залежно від того, хто був під рукою в даний момент.
Уігем побоювався, що Клайд через свою молодість і недосвідченість не зуміє перший час бути досить вимогливим і авторитетним, як личить начальникові, і поспішив вказати на це Гілбертові. У відділі працювали одні тільки молоді дівчата, і деякі були дуже гарні на вроду. Чи розсудливо призначати до них молодого чоловіка такого віку і з такою зовнішністю? Якщо він влюбливий, а це властиво його рокам, він, мабуть, триматиметься надто поблажливо, без належної суворості. Дівчата почнуть користуватися з цього, і тоді неможливо буде залишити його тут. Але в дану хвилину це було єдине вільне місце на фабриці. Чого б поки що не направити туди Клайда, просто для випробування? Через деякий час з'ясується, чи придатний він для цієї роботи, — а там, може, Лігет або сам Уігем знайдуть для нього інше місце — і тоді можна буде перевести його.
І ось у той же понеділок, близько третьої години, Гілберт викликав до себе Клайда, примусив його почекати з чверть години (такий був метод Гріфітса-молодшого) і, нарешті, прийняв його з найсуворішим виглядом.
— Як іде ваша робота? — спитав він холодним, інквізиторським тоном.
І Клайд, якого самий вигляд двоюрідного брата завжди приводив до пригніченого стану, відповів з вимушеною посмішкою:

— Все так само, містер Гріфітс! Не можу нарікати. Загалом я задоволений. Мені здається, я дечого навчився.
— Вам здається?
— Ні, я, звичайно, знаю, що навчився дечого, — поправився Клайд, злегка почервонівши.
У глибині душі він був страшенно обурений і все ж усміхався запобігливою і вибачливою посмішкою.
— Ну, це трохи краще. Навряд чи знайдеться людина, яка, провівши там стільки часу, не знала б, навчилась вона чого-небудь чи ні.— Потім, вирішивши, що він, мабуть, надто суворий, Гілберт злегка змінив тон і додав — Але я не для цього посилав по вас. Я хочу поговорити про інше. Скажіть, вам не доводилося коли-не-будь керувати іншими і відповідати за їхню роботу?
— Боюся, що я не зовсім розумію вас, — відповів Клайд; він збентежився і від хвилювання не зумів вловити суті запитання.
— Я питаю, чи не доводилося вам розпоряджатися людьми — керувати роботою в якому-небудь маленькому відділі чи де-небудь у цьому роді? Може, ви були де-небудь старшим або помічником майстра?
— Ні, сер, ніколи, — відповів Клайд.
Тепер він так нервував, що мало не заїкався: надто вже суворий, холодний і, головне, презирливий був тон Гілберта. Але в той же час Клайд зміркував, до чого веде це запитання. Незважаючи на всю суворість двоюрідного брата і його образливу недоброзичливість, він зрозумів, що хазяї мають намір зробити його старшим, доручити йому командувати якимись людьми. Звичайно, такі І, відчуваючи. що в нього від хвилювання спалахнули вуха і спітніли долоні, він поспішно додав:
— Але я бачив, як розпоряджаються старші в клубах і в готелях. Я думаю, що справився б з цим, коли б мені дали спробувати.
Він дуже почервонів, очі його заблищали.
— Ну. це не одне й те ж. Зовсім не одне й те ж, — різко зауважив Гілберт.
— Бачити й робити — це абсолютно різні речі. Людина, яка не має ніякого досвіду, може дуже багато думати про себе, а дійде до діла — і виявиться, що вона ні до чого не здатна. В усякому разі наша справа вимагає людей досвідчених.
Він дивився на Клайда критично і насмішкувато. А Клайд вирішив, що помилився, що мова йде, мабуть, зовсім не про підвищення його на посаді,— і став спокійнішим. Щоки його знову набули звичайного матовоблідого забарвлення, блиск в очах погаснув.
— Так, сер, мені здається, це вірно, — сказав він.
— Але в даному разі вам нічого не повинно здаватися, — підкреслив Гілберт.
— Ви мусите знати. Що за мука з людьми, які нічого не знають, — завжди їм усе здається.
Треба сказати, що Гілберта дуже дратувала необхідність дати посаду двоюрідному братові, який нічим цього не заслужив, і він не міг приховати свого жовчного настрою.
— Так, ви маєте рацію, — сказав Клайд примирливо.
Він все-таки сподівався, що мова йде про підвищення.
— Справа в тому, — заявив Гілберт, — що я міг би з самого початку призначити вас до облікового відділу, коли б ви були технічно натаскані. (Вислів "технічно натаскані" вкинув Клайда в благоговійний дрож: він погано розумів, що це має означати). Ми зробили для вас усе можливе, — недбало продовжував Гілберт. — Ми знали, що декатирувальна — не дуже приємне місце, але нічого іншого тоді не могли запропонувати вам. — Він затарабанив пальцями по столу. — Тепер я викликав вас, щоб поговорити з

вами ось про що. У нас тепер є вільна посада в одному відділі нагорі. Ми з батьком ставили перед собою питання, чи зможете ви справитися з цією роботою. (Настрій Клайда надзвичайно піднісся). Ми з батьком давно вже думаємо про те, щоб зробити що-небудь для вас, але, як я вже сказав, це, виявилося, для нас дуже важке завдання, бо у вас немає ніяких практичних знань. У вас немає ні технічної, ні комерційної освіти, і це ще більше ускладнює справу.
Він зробив довгу паузу, щоб надати особливої ваги своїм словам і примусити Клайда зрозуміти, що той безсовісно втиснувся туди, де йому не місце.
— Але оскільки ми взагалі визнали за потрібне викликати вас сюди, — завершив Гілберт, — ми вирішили випробувати, чи не справитеся ви з роботою на кращій посаді. Не можна ж без кінця-краю залишати вас у підвалі. Тепер слухайте, що я маю на увазі,— і він почав пояснювати, яку роботу має виконувати Клайд на п'ятому поверсі.
Потім був викликаний Уігем, і коли він обмінявся привітаннями з Клайдом, Гілберт сказав:
— Уігем, я тільки-но розповів двоюрідному братові про нашу ранкову розмову і про те, що я вам уже говорив — про наш план випробувати його на посаді завідуючого штампувальним відділом. Так що, будь ласка, проведіть його до містера Лігета, і нехай сам Лігет або хто-небудь іще пояснить йому характер роботи. — Гілберт повернувся до столу. — А потім пришлете його назад до мене, я хочу ще поговорити з ним.
Він підвівся з важним виглядом і відпустив обох. А Уігем. усе ще сумніваючись в успіхові цієї спроби, але в той же час дуже стараючись бути приємним Клайдові (хто знає, ким він стане згодом!), повів його на п'ятий поверх до м-ра Лігета. Серед оглушливого гудіння машин Клайд пройшов за Уігемом у невеликий відділ, що містився в західному крилі будівлі і був відгороджений від головного залу невисоким бар'єром. Тут двадцять п'ять дівчат-штампу-вальниць і їхні підручні, які носили корзини, намагалися впоратись з безперервним потоком непрострочених комірців, що спускалися з верхнього поверху спеціальними дерев'яними скатами.
Клайда відрекомендували м-рові Лігету і зразу ж провели до відгородженої бар'єром конторки, за якою сиділа маленька, товстенька і не дуже гарна дівчина приблизно його віку; вона підвелася при їхньому наближенні.
— Це міс Тодд, — відрекомендував її Уігем. — Вона в останні дні заміняє місіс Енджір. Будьте ласкаві, міс Тодд, поясніть містерові Гріфітсу, якнайшвидше і найзрозуміліше, в чому полягає ваша робота. А потім допомагатимете йому, поки він не освоїться з роботою і не почне справлятися сам, — зробите?
— Звичайно, містер Уігем, з приємністю! — відповіла міс Тодд і, розгорнувши книги на конторці, одразу ж почала пояснювати Клайдові, як провадиться облік приймання і випуску товару, як штемпелюються комірці, як піднощиці забирають у корзини в'язки комірців, що спускаються по скатах, і порівну розподіляють їх серед штампувальниць, а потім інші дівчата виносять проштемпельовані комірці у швейний цех. Клайд з інтересом слухав, розуміючи, що легко впорається з цією роботою. Але він почував себе дуже дивно серед стількох жінок. їх було тут дуже багато — кілька сот. Вони сиділи й шили — і довгі ряди їх простягалися в дальній кінець величезного приміщення з білими стінами і білими колонами. Через високі, від підлоги до стелі, вікна вливалися потоки світла… Далеко не всі дівчата були гарні. Клайд нишком розглядав їх, поки міс Тодд, а потім Уігем і навіть Лігет давали йому найдокладніші пояснення.
— Найважливіше, — сказав наприкінці Уігем, — стежити, щоб не було помилок при підраховуванні тисяч дюжин комірців, які надходять сюди на

штампування, і щоб їх штампували і передавали швачкам без затримки. І треба акуратно записувати, скільки виробляє кожна дівчина, щоб не було помилок при сплаті.
Нарешті Клайд зміркував, чого саме від нього вимагатимуть, і сказав, що все зрозумів. Він дуже хвилювався, але незабаром вирішив, що коли таку роботу може виконувати ця дівчина, значить, зможе й він. А Уігем і Лігет, пам'ятаючи, що він — родич Гілберта, трималися дуже доброзичливо і запевняли, що він чудово може справитися з цією роботою. Потім він разом з Уігемом повернувся до кабінету Гілберта, який, тільки-но побачив їх, спитав;
— Ну, що скажете? Так чи ні? Як по-вашому, справитеся ви з цією роботою?
— Я вважаю, що справлюсь, — сказав Клайд з незвичайною для нього рішучістю, але потай побоюючись, що може сплохувати, якщо доля не буде милостива" до нього. Адже від багатьох різних причин залежить доброзичливе ставлення тих, хто стоїть над ним, і тих, хто його оточує,— а чи завжди вони будуть прихильні до нього?
— Чудово, — продовжував Гілберт. — Сідайте на хвилинку. Я хочу ще трохи поговорити з вами про цю роботу. Вона вам здається простою, чи не так?
— Ні, я не можу сказати, щоб вона здалася мені дуже простою, — відповів Клайд, схвильований і трохи блідий: через свою недосвідченість він уявляв собі, що це призначення — величезна подія і що тут потрібні будуть всі його здібності і мужність. — Але все-таки я думаю, що справлюся. Я навіть упевнений в цьому і хотів би спробувати.
— Ну, ось це звучить уже краще! — відповів Гілберт більш милостиво. — А тепер я хочу в?м сказати ще кілька слів. Ви, мабуть, не думали, що у нас є цілий поверх, переповнений жінками?
— Ні, сер, я про це не думав; я знав, що тут працюють жінки, але не знав, де саме.
— По суті,— сказав Гілберт, — усю фабрику зверху донизу обслуговують жінки. У виробничому відділі на одного чоловіка припадає десять жінок. Тому ми довіряємо відповідальні посади на нашій фабриці тільки тим особам, чиї моральність і релігійність нам добре відомі. Ви наш родич, і через це ми довіряємо вам, а коли б не це, ми ніяк не могли б покласти на вас таку відповідальність, поки не перевірили б вас як слід. Але не думайте, що коли ви — наш родич, то вам не доведеться відповідати за все, що діється у вас у відділі, так само, як і за вашу власну поведінку. Навпаки, ми будемо особливо суворі й вимогливі до вас саме тому, що ви — наш родич. Ви зрозуміли, що я хочу сказати? Ви уявляєте собі, що значить тут ім'я Гріфітсів?
— Так, сер, — відповів Клайд.
— Дуже добре, — продовжував Гілберт. — Перш ніж ставити людину на якусь відповідальну посаду, ми повинні бути абсолютно впевнені, що ця людина завжди поводитиметься як джентльмен, завжди додержуватиме правил пристойності у відносинах з нашими робітницями. Недовго у нас протримається такий службовець — молодий чи навіть старий, — який вважатиме, що коли тут навколо жінки, значить, можна нехтувати роботою і дозволяти собі всілякі вільності, флірт тощо. Всі, хто у нас працює,— і чоловіки, і жінки, — повинні пам'ятати, що вони завжди і перш за все — наші службовці, вони повинні відчувати це і поза стінами фабрики. А якщо ми дізнаємося, що хто-небудь забув про це, — з такою людиною буде все скінчено. Такі нам не потрібні. Ми з ними розлучаємося відразу і назавжди.
Він замовк і подивився на Клайда, немовби кажучи: "Здається, я досить ясно висловлююся: ми не бажаємо жодних неприємностей через вас". І Клайд відповів:

— Так, я розумію. Думаю, що це правильно. Тільки так і може бути.
— І повинно бути, — додав Гілберт.
— І повинно бути, — мов луна, повторив Клайд.
У той же час він запитував себе, чи справді стоїть справа так, як говорив Гілберт? Він уже не раз чув, що фабричні робітниці поводяться досить вільно. Проте, в цю хвилину він не думав, що можливі якісь особисті стосунки між ним і ким-небудь з цих дівчат. Клайдові тепер здавалося, що його цікавість до жінок надмірна, ненормальна, а тому краще зовсім не мати з ними діла, навіть не розмовляти, триматися неприступно і холодно, — ось як Гілберт тримає себе з ним. Це конче потрібно, якщо він хоче залишитися на новій посаді. А Клайд твердо вирішив залишитись і завжди поводитись так, як того хоче двоюрідний брат.
— Ну, так от, — продовжував Гілберт, наче бажаючи доповнити думку Клайда, — я хотів би знати одне. Припустимо, що я призначу вас на це місце хоча б тимчасово. Чи можу я бути певний, що ви пам'ятатимете про свої обов'язки і що у вас не запаморочиться голова серед такої кількості жінок?
— Так, сер, можете бути певні,— відповів Клайд: коротке повчання двоюрідного брата дуже вплинуло на нього, хоч, пам'ятаючи про Ріту, він був не зовсім впевнений у своїй витримці.
— Якщо це не так, вам треба саме зараз сказати про це, — наполягав Гілберт. — Ви зв'язані кровними узами з нашою сім'єю, і тут, на фабриці, і тим більше на такій посаді, ви — представник сім'ї. Тому ні в якому разі ніщо не повинно кидати тінь на вас. Я хочу, щоб ви з цього дня уважно стежили за собою, за кожним своїм кроком. Навіть у дрібницях не повинно бути нічого такого, що могло б викликати небажані розмови про вас. Розумієте?
— Так, сер, — урочисто відповів Клайд, — я розумію. Я поводитимуся як слід, або мене звільнять.
У цю хвилину Клайд серйозно думав, що зможе додержати свої обіцянки. Сотні дівчат нагорі здавалися йому тепер чимсь дуже далеким і незначним.
— Чудово! Тепер от що. Не ставайте сьогодні до роботи. Ідіть додому і обміркуйте добре все, що я вам сказав. І якщо не передумаєте, тоді приходьте завтра вранці і беріться до роботи. Відсьо-годні ви одержуватимете двадцять п'ять доларів, і я хотів би, щоб ви були завжди одягнені чисто й пристойно і подавали добрий приклад іншим завідуючим відділами.
Він підвівся, холодний і гордовитий; але Клайд, зрадівши, що його заробіток враз підвищили і що тепер можна одягатися пристойно, був безмежно вдячний за все своєму, двоюрідному братові і через це щиро хотів зійтися з ним трохи ближче. Звичайно, Гілберт суворий, холодний і зарозумілий, а все-таки, видно, він, як і дядько, не забуває про Клайда, бо інакше вони не перевели б його на кращу посаду, та ще так швидко. Коли б тільки здружитися з ним, завоювати його симпатію! Ось тоді Клайд міг би досягти справді чудового становища, тоді в нього з'явилися б і знайомства і успіх у товаристві.
У дуже піднесеному настрої, йдучи бадьоро і впевнено, він вийшов з величезної фабрики; він будував усілякі плани на майбутнє, зокрема, твердо вирішив випробувати себе: на що він здатний у житті і в роботі. Що б не трапилося, він буде саме таким, яким явно хочуть його бачити дядько і двоюрідний брат: з робітницями свого відділу він буде байдужий, холодний і навіть суворий, якщо буде потрібно. І ніяких відносин з Діллардом, з Рітою, з будь-ким у цьому роді,— в усякому разі найближчим часом.
РОЗДІЛ XII

Одержувати двадцять п'ять доларів на тиждень! Завідувати відділом, де працюють двадцять п'ять дівчат! Знову пристойно одягатися! Сидіти за службовою конторкою в кутку біля вікна, звідки видно таку прекрасну ріку! — і, нарешті, після двох місяців важкої праці в паскудному підвалі почувати себе досить значною особою на цій величезній фабриці. І через те що він — родич Гріфітсів і до того ж дістав підвищення, Уігем і Лігет час від часу заходять до нього і люб'язно дають йому поради та вказівки. І дехто з завідуючих іншими відділами і навіть з головної контори — ревізор або агент по рекламі, проходячи мимо, затримуються, щоб привітатися з ним. Тепер, коли він достатньо освоївся з новою роботою, в нього є час оглянутися, довідатися дещо про фабрику в цілому, про виробничі процеси і постачання. Він довідався, звідки береться величезна ця кількість полотна і бавовняної тканини; довідався, що поверхом вище, у величезному закройному цеху, сотні досвідчених високооплачуваних закройщиків викроюють з цієї тканини комірці; довідався, що на фабриці є спеціальне бюро найму робітників і службовців, є свій лікар і своя лікарня, є в головній будівлі своя їдальня, де можуть обідати самі тільки службовці фабрики, — тепер і Клайд, як начальник відділу, міг би снідати тут, коли б захотів і коли б наважився витрачати на це гроші. Скоро він довідався також, що в кількох милях від Лікурга, на березі ріки Могаук, поблизу селища Вантроуп, є загальний клуб для службовців лікурзьких фабрик; членами його були майже всі начальники цехів навколишніх фабрик, — та, на жаль, хазяї "Гріфітс і К°" ставляться несхвально до зносин своїх службовців із службовцями інших компаній — і мало хто наважувався знехтувати цією думкою. Проте, як сказав одного разу Лігет, Клайд — член родини Гріфітсів — напевно міг би записатися в клуб. Але, пам'ятаючи суворі Гілбертові повчання і свої високі родинні зв'язки, Клайд вирішив, що найкраще — триматися якнайдалі від усіх. І от, завжди люб'язний і привітний з навколишніми, він все ж здавався теперь набагато самотнішим, ніж міг би бути за інших обставин; уникаючи Діллларда і йому подібних, він після роботи самітно сидів у своїй кімнаті, а в суботу і неділю ввечері блукав по вулицях і бульварах Лікурга та найближчих міст. Думаючи, що це буде приємно його дядькові і двоюрідному братові і піднесе його в їхніх думках, він навіть почав відвідувати пресвітеріанську церкву, що її, як він почув, відвідували звичайно Гріфітси. Проте він жодного разу не зустрів їх там, бо з червня до вересня вони щосуботи і щонеділі виїжджали на озеро Грінвуд, куди звичайно перебиралося на літо все вище товариство Лікурга.

Власне, влітку все світське життя в Лікурзі завмирало. В самому місті в цей час не відбувалося нічого цікавого; а трохи раніше, в травні, все було по-іншому. Клайд читав у місцевих газетах, а іноді спостерігав здалеку, як розважаються Гріфітси і їхні друзі: відбувся випускний вечір і бал у школі Снедекер, де вчилася Белла; потім були влаштовані танці у Гріфітсів: над площадкою перед їхнім будинком був натягнутий смугастий тент, і на деревах розвішані китайські ліхтарики. Клайд випадково побачив це, коли ввечері, блукаючи в самітності містом, дійшов до їхнього особняка. І знову він з жадібною цікавістю став думати про родину Гріфітсів, про їхнє високе становище і про свою спорідненість з ними. Але Гріфітси, зручно влаштувавши його на незначній і неважкій посаді, забули й думати про нього. Йому тепер непогано, а коли-небудь згодом вони, може, й захочуть знову побачити його.

Через деякий час він прочитав у лікурзькій газеті "Стар", що 20 червня відбудеться традиційне свято квітів та автомобільні змагання між сусідніми містами (Фондою, Гловерсвілем, Амстердамом і Скенектеді); в цьому році свято відбудеться в Лікурзі, і це буде, — як писала "Стар", — остання

визначна подія в світському житті міста перед щорічним переселенням на озера і в гори всіх тих, хто має можливість виїхати в такі місця. Серед учасників змагання, які повинні захищати честь славного міста Лікурга, були згадані Белла. Бертіна, Сондра і, зрозуміло, Гілберт. Свято припало на суботу, і Клайд, одягнений у свій найкращий костюм, але при цьому намагаючись залишитися непоміченим у натовпі глядачів, знову побачив дівчину, що полонила його з першого погляду. Вона вела свій човен, борючися з хвилями білих троянд, тримаючи в руках весло, обвите жовтими нарцисами, — все це зображало якусь індійську легенду, пов'язану з рікою Могаук. У темному волоссі Сондри, вбраному як в індіанки, красувалося жовте перо; вона була така гарна, що не тільки завоювала приз, але й вдруге вразила уяву Клайда. Яке щастя належати до такого товариства! Потім Клайд побачив Гілберта в супроводі дуже вродливої дівчини: він керував однією з чотирьох машин, що зображали чотири пори року. Машина Гілберта мала відобразити зиму, а дівчина, закутана в горностаї, стояла серед суцільної маси білих троянд, що заміняли сніг. Слідом ішла друга машина, де Белла Гріфітс була уособленням весни: задрапірована в прозорі тканини, вона притаїлася за цілим водоспадом темних фіалок. Ефект був приголомшливий, і Клайдом заволоділи солодкі, але й болісні мрії про кохання, юність, любовні пригоди. Кінець кінцем, може, він надаремно розлучився з Рітою…

А тим часом Клайдове життя йшло по-старому, тільки в нього тепер було більше часу, щоб поринати в мрії. Коли йому підвищили платню, він перш за все подумав про те, щоб знайти собі кімнату в якому-небудь приватному будинку, хоча б і далі від фабрики, але на кращій вулиці. Переїхавши від м-с Каппі, він остаточно розстанеться з Діллардом. І крім того, тепер, коли його підвищили на посаді, може статися, що хто-небудь із представників Семюела Гріфітса або Гілберта зайде до нього в справі. Що вони скажуть, коли побачать, в якій кімнаті він живе?

І через десять днів після нового призначення йому вдалося завдяки своєму гучному імені дістати кімнату в одному з кращих будинків на Джефферсон авеню — вулиці, яка проходила паралельно Уікігі авеню на відстані всього кількох кварталів. Будинок належав удові управителя однієї фабрики; їй доводилося здавати внайми дві кімнати, щоб справитися з витратами по дому, які перевищували достатки людини, що була в такому становищі, як вона:. М-с Пейтон давно жила в Лікурзі, багато чула про Гріфітсів і зразу ж помітила схожість Клайда з Гілбертом. Дуже зацікавлена ним і його приємною зовнішністю, вона запропонувала йому чудову кімнату всього за п'ять доларів на тиждень, і він одразу погодився.

Ішла своїм звичаєм і його робота на фабриці; та хоч Клайд так твердо вирішив не звертати уваги на підлеглих йому робітниць, йому не завжди удавалося зосередитись на своїх механічно одноманітних обов'язках і не помічати всіх цих дівчат, тим більше, що деякі з них були дуже гарненькі. Було палюче літо — кінець червня. До другої-третьої години дня на фабриці всі стомлювалися від нескінченної одноманітної роботи, і тоді всіх охоплювала якась млосна кволість, своєрідна, дещо чуттєва знемога'. Тут були молоді жінки й дівчата всіх типів, з найрізноманітнішими характерами і настроями, і всі вони, позбавлені чоловічого товариства, дозвілля, будь-яких розваг, були по суті замкнені тут наодинці з Клайдом. Повітря в приміщенні майже завжди було задушливе і розслаблююче, а за відчиненими величезними вікнами виднівся Могаук, що виблискував легкими жмурами; береги його зеленим килимом вистеляла трава, де-не-де росли групи тінистих дерев. Здавалося, все говорило про радощі, які чекають на тих, хто бродить цими берегами. А тому що робота була чисто механічна, то дівчата могли

міркувати про різні приємні речі; здебільшого вони думали про себе і про те, що вони робили б, якби не були прикуті до цієї роботи.
Частенько їхня жвава і палка уява спрямовувалася на найближчий об'єкт. А через те що Клайд майже завжди був тут єдиним мужчиною і до того в ці літні дні приходив у найкращому своєму костюмі,— дівчата схильні були зосереджувати свою увагу на ньому.
їхні голови були сповнені фантастичних уявлень про те, в яких він стосунках з Гріфітсами і з подібними до них людьми, де і як він живе, якими дівчатами цікавиться. І Клайд також, коли його не дуже пригнічувала згадка про Гілбертові повчання, схильний був помріяти про цих дівчат, — особливо про деяких з них, — і це були майже чуттєві мрії. Всупереч усім побажанням "Компанії Гріфітс" і незважаючи на розрив з Ритою, а може, саме через це, він поступово зацікавився трьома робітницями. Вони були недуже побожні і моральні, любили насолоди і вважали Клайда дуже гарним. Ось яке було це тріо.
Руза Никофорич, американка російського походження, висока на зріст хтива блондинка з вогкими темними очима, кирпатим товстим носом і пухлявим підборіддям, дуже захопилася Клайдом. Але він завжди поводився так суворо, що вона навіть сама собі не насмілювалася признатися в цьому. Клайд, з його гладенько причісаним на проділ волоссям, у світлій в смужку сорочці, рукава якої він засукував через спеку до ліктів, здавався їй майже надприродно гарним. Вона захоплювалася начищеними до блиску коричневими черевиками, чорним шкіряним паском з виблискуючою пряжкою, вільно і елегантно зав'язаним галстуком.
Була ще Марта Бордалу, міцна, жвава канадська француженка, з гарною будовою тіла, хоч, мабуть, надто товста; у неї було мідно-руде волосся, зеленкуватоблакитні очі, повні рожеві щоки і маленькі пухляві руки. Неосвічена і розпусна, вона була б у захваті, якби Клайд прийшов до неї хоч на годину. При цьому, дика й хижа по натурі, вона ненавиділа всіх, кого підозрювала в ніжних почуттях до Клайда, і через це не терпіла Рузу Никофорич. Вона бачила, що Руза намагається зачепити ліктем, притулитися до Клайда, коли він підходив ближче. Тимчасом сама вона пускала в хід усі відомі їй виверти: розстібала блузку так, що видно було білі груди, задирала спідницю мало не до колін, до плечей оголювала повні круглі руки, стараючись показати Клайдові, що на неї варто витратити час. Її лукаві зітхання і млосні погляди, які вона кидала на Клайда, коли той опинявся поблизу, примусили Рузу одного разу вигукнути: "От французька кішка! Стане він дивитися на неї!" Руза так ревнувала, що їй страшенно хотілося вдарити Марту.
І, нарешті, весела товстуля Флора Брандт, типова американська робітниця з вульгарним, але миловидним обличчям; у неї було чорне волосся, вогкі чорні очі, затінені густими віями, задертий ніс, великий, хтивий, але гарний рот і дуже дорідне і все ж по-своєму граціозне тіло. Вона день у день дивилася на Клайда поглядом, який промовляв: "Як! я не подобаюся тобі? Та як ти можеш не помічати мене? Адже багато хлопців були б захоплені, коли б їм так пощастило…"
І, дивлячись на цих трьох робітниць, Клайд поступово почав думати, що вони зовсім не схожі на інших дівчат: вони простіші, не такі стримані та обережні, не так зв'язані умовностями у виборі знайомств, — а тому він, мабуть, міг би, не побоюючись згодом викриття з їхнього боку, побавитися з однією з них — і навіть з усіма трьома по черзі, коли б його інтерес до них під кінець зайшов би так далеко. І все залишилося б таємницею, особливо якщо заздалегідь дати їм зрозуміти, що він виявляє їм велику ласку, удостоюючи їх хоча б поглядом. Уже ж, звичайно, наскільки можна

гадати з їхньої поведінки, вони охоче винагородять його і багато дечого дозволять, і не будуть в претензії, якщо він, щоб зберегти своє місце на фабриці, потім знову перестане помічати їх. Але він дав слово Гілбертові Гріфітсу і поки що не збирався порушувати його. Все це були тільки хвилинні думки, які виникали через те, що Клайд опинився в надто скрутному становищі. По натурі він був дуже чутливий до жіночої краси, завжди готовий спалахнути, захопитися. Не легко йому було повставати проти голосу статі. І загравання цих дівчат часом, звичайно, спокушали його, особливо в ці жаркі, зморні літні дні, коли йому не було куди піти і з ким поговорити. Іноді він не міг утриматися, щоб не підійти до тих дівчат, які особливо кокетували з ним; проте, зустрічаючи їхні погляди і помічаючи погано замасковані спроби доторкнутися до нього, він зберігав невимушений вигляд і справді надзвичайну, зважаючи на його характер, байдужість.
У цей час на фабрику надійшло дуже багато замовлень, і Уігем і Лігет порадили Клайдові взяти додатково кількох дівчат "на пробу": мова йшла про ще ненавчених робітниць, які згодні були піти на дуже низьку оплату, оскільки, працюючи відрядно і не освоївшись з технікою виробництва, вони не могли заробляти більше. У відділ найму постійно приходили люди, що бажали дістати роботу; в період затишшя їм відмовляли, або просто вивішували оголошення: "Робоча сила не потрібна".
Через те що Клайд усе ще був порівняно новаком у цій справі і йому досі не доводилося будь-кого наймати чи увільняти, то Уігем і Лігет вирішили посилати йому тільки тих дівчат, яких спочатку перевірить сам Лігет; Лігетові потрібні були також додаткові швачки, і коли серед дівчат, надісланих до нього з відділу найму, він знаходив підхожих для штампувальної, то спроваджував їх до Клайда на випробування. Лігет заздалегідь пояснив йому встановлений для цього порядок: під час наймання і увільнення тимчасових працівників новакам, хоч як би добре вони працювали, не можна давати зрозуміти, що ними задоволені, поки не з'ясується остаточно, на що вони здатні. Треба підтримувати в них думку, що вони працюють тільки задовільно, бо інакше з них не вийде путніх відрядних робітників, які завжди мають прагнути найкращих результатів. У період, коли фабрика перевантажена замовленнями, можна найняти таким чином скільки завгодно дівчат, а коли потреба мине, можна так само спокійно їх увільнити, — хіба що яка-небудь з них проявить себе як особливо швидка й спритна робітниця: таку завжди бажано залишити на фабриці; для цього можна увільнити якусь робітницю трохи гіршу або перевести кого-небудь з постійних службовців на іншу роботу, щоб дати місце новій, старанній та енергійній людині.
Другого дня після того як було вивішене оголошення, що на фабриці потрібні робітниці, Лігет у різний час привів до Клайда чотирьох дівчат, щоразу пояснюючи: "Ось міс Тіндел, — може, підійде. Перевірте її на роботі", або: "Подивіться, може, ця дівчина справиться у вас з завданням". Клайд ставив їм звичайні запитання про те, де вони працювали раніше, яку саме виконували роботу, чи живуть тут з сім'єю чи одні (фабрика неохоче приймала одиноких дівчат), пояснював, що являє собою робота в штампувальній і як вона оплачується; потім кликав міс Тодд, і та вела дівчат у гардеробну, показувала кожній шафку, куди можна повісити пальто, а після того підводила до робочого столу і пояснювала, що треба робити. Надалі Клайд і міс Тодд повинні були визначити, чи варто залишити ту або іншу дівчину на роботі.
До цього часу, якщо не згадувати про тих трьох дівчат, які, безперечно, приваблювали його, Клайдові зовсім не подобалися тутешні робітниці. Здебільшого вони були незграбні і тупуваті, і Клайд подумав про те, що

треба б найняти хоч кількох гарненьких. Чому б ні? Невже в Лікурзі немає жодної вродливої робітниці? А в усіх цих штампувальниць були такі широкі обличчя, великі, товсті руки й ноги. Багато хто з робітниць — польки з походження, дочки польських емігрантів, що жили в нетрях на північ від фабрики, — навіть розмовляли з акцентом. Навряд чи вони думали про що-небудь, крім того, щоб знайти собі "хлопчину" і ходити з ним на танці. Американки, як помітив Клайд, були іншого типу, — більш нервові, худорляві, і поводилися вони здебільшого манірно і стримано: расові, моральні та релігійні забобони не дозволяли їм, мабуть, зближатися ні з іншими дівчатами, ні з будь-ким з чоловіків.
Але серед нових робітниць, узятих на випробування в ці останні дні, з'явилася одна, яка зацікавила Клайда найбільше від усіх дівчат на фабриці. Вона відразу здалася йому розумнішою і милішою від усіх інших, витонченішою; маючи граціозну і пропорціональну будову тіла, фізично вона, видно, була не слабкіша від інших. Побачивши її вперше, Клайд вирішив, що в ній є якесь особливе очарування, не властиве жодній з цих дівчат. У ній почувалися якась вдумливість та допитливість і разом з тим певна сміливість і рішучість і віра в себе — риси людини з сильною волею і твердими переконаннями. А проте вона говорила, що в неї немає досвіду в такій роботі і вона не знає, чи зуміє справитися з завданням.
Її звали Роберта Олден; раніше вона працювала на маленькій трикотажній фабриці в містечку Тріпетс-Мілс, за п'ятдесят миль на північ від Лікурга. На ній був не зовсім новий коричневий капелюшок, низько насунутий на лоба, зовсім простий костюм, досить поношені туфлі на товстій підошві. Невелике миловидне обличчя з правильними рисами оповивав золотавий ореол світлокаштанового волосся. У неї були дуже ясні сіроблакитні очі. Вона здавалася діловитою й серйозною і в той же час такою веселою, чистою і щирою, настільки сповненою надій та енергії, що відразу сподобалася! Клайдові, як і Лігету, який говорив з нею перший. Своїм розвитком вона явно була вищою від робітниць штампувальної. Під час розмови з нею Клайда здивувало її хвилювання: вона так непокоїлась, наче для неї було надзвичайно важливо ставати сюди на роботу.
Вона сказала, що досі жила з своїми батьками поблизу маленького містечка Більц, а тепер живе тут у своїх друзів. Вона говорила так чесно і просто, що Клайд відчув симпатію до неї і вирішив їй допомогти. У той же час він думав, що вона заслуговує кращого, ніж робота в штампувальній. У неї були такі розумні великі блакитні очі, а рот і ніс, вуха і руки такі маленькі й гарні.
— Отже, ви житимете в Лікурзі, якщо дістанете у нас роботу? — сказав він просто для того, щоб іще трохи поговорити з нею.
— Так, — відповіла вона, відкрито і просто дивлячись на нього.
— Як вас звуть? — він розгорнув блокнот.
— Роберта Олден.
— Ваша тутешня адреса?
— Тейлор-стріт, двісті двадцять вісім.
— Я навіть не знаю, де це, — зауважив Клайд: йому подобалося розмовляти з нею. — Знаєте, я так само недавно в Лікурзі.— Він сам здивувався, чого це він відразу ж заговорив з нею про себе. Потім додав: — Не знаю, чи все вам пояснив містер Лігет. У нас тут відрядна робота, треба штемпелювати комірці. Ходімте, я покажу вам, — і він провів її до найближчого столу, за яким працювали штампувальниці.
Він дав їй подивитися на їх роботу, а потім, не звертаючись по допомогу до міс Тодд, узяв з столу комірець і докладно пояснив, що і як треба робити, — все це ще недавно пояснювали йому самому.

Вона слухала так серйозно, так напружено стежила за кожним його порухом, що він навіть трохи зніяковів і схвилювався. Її погляд був дивно проникливий. Коли Клайд знову повторив, скільки платять за кожну пачку комірців, і як багато виробляє дехто з штампувальниць, і як мало встигають інші, вона захотіла спробувати; він покликав міс Тодд, і та відвела дівчину в гардеробну, щоб вона повісила в шафку пальто і капелюх. Незабаром вона повернулася; пухнасте світле волосся облямовувало її лоб, щоки злегка зарум'янилися, очі дивилися уважно і серйозно. За порадою міс Тодд, вона засукала рукави, оголивши до ліктя гарні руки. І з перших її рухів Клайд зрозумів, що вона працюватиме швидко й акуратно. Було помітно, що їй дуже хочеться дістати це місце.
Трохи згодом Клайд підійшов до неї і став дивитися, як вона бере один по одному комірці з купки, що лежить поруч, ставить штамп і потім швидко відкладає їх набік. Вона справді працювала спритно й акуратно. І коли, на мить обернувшись, вона наївно, але сміливо й весело посміхнулася йому, він відповів усмішкою і був дуже задоволений.
— Ну, я бачу, ви чудово справитесь, — наважився він сказати, почуваючи, що вона й справді справиться.
Вона знову ледь помітно посміхнулася йому, і Клайд мимоволі відчув глибоке хвилювання. Вона одразу полонила його, але його становище тут і обіцянка, яку він дав Гілбертові, примушували його утримуватися від проявів симпатії до своїх підлеглих, навіть до такої чарівної дівчини, як оця. Інакше не можна. Він повинен бути так само обережний і з нею, як з усіма іншими, — але це вже здавалося йому дивним, — адже його так сильно вабило до неї. Вона така мила і гарненька! І проте вона тільки робітниця, — фабрична, як сказав би Гілберт, — а він, Клайд, — її начальник… і все-таки вона дуже мила і гарненька.
Він квапливо підійшов до інших дівчат, прийнятих того самого дня, а потім попросив міс Тодд якнайшвидше дати йому відзив про міс Олден: він хоче знати, чи справляється вона з роботою.
У ту ж хвилину, коли він звернувся до Роберти і та у відповідь посміхнулася до нього, Руза Никофорич, яка працювала через два столи від новенької, підштовхнула ліктем свою сусідку і непомітно, поглядом і легким кивком, показала на Клайда і Роберту. Її подруга уважно подивилася на них. А коли Клайд відійшов і Роберта знову взялася до роботи, ця дівчина нахилилась і прошептала Рузі:
— Він уже певний, що вона справиться! — Вона підвела брови і закопилила губу.
І Руза відповіла так тихо, що більше ніхто не міг почути:
— Швидко пішло діло! А раніше він і дивитися ні на кого не хотів.
І обидві, розуміючи одна одну, посміхнулись, ображені вибором Клайда. Руза Никофорич була ревнива.

РОЗДІЛ XIII

Зовсім особливі причини примусили таку дівчину, як Роберта Олден, шукати місця на фабриці "Гріфітс і К°", та ще такого скромного. Як і Клайд, незадоволена своєю сім'єю і своїм життям, вона думала про власну долю з почуттям глибокого розчарування. Батько її, Тайтус Олден, мав ферму недалеко від Більца — містечка в окрузі Майміко, миль за п'ятдесят на північ від Лікурга. З самого дитинства Роберта не бачила нічого, крім бідності. Батько її, молодший з трьох синів Ефраїма Олдена, такого ж фермера, був невдахою; в сорок вісім років він жив усе в тому самому будинку, що його дістав у спадщину від свого батька, — цей будинок був дуже давній і ще за життя діда Роберти потребував ремонту, а тепер став справжньою трухлявиною. Колись цей будинок був чудовим взірцем прегарного

смаку, що створив чарівні будинки з гостроверхими покрівлями— прикраса невеликих міст Нової Англії, але стіни його були давним-давно нефарбовані, невистачало багатьох черепиць на даху і кам'яних плит на доріжці, що веде від хвіртки до дверей, і йесь він тепер май такий жалюгідний вигляд, Немовби ладний буй сказати з старечим кашлем: "Так, погані мої справи!" Внутрішність будинку відповідала його зовнішньому виглядові. Підлоги і приступки сходів розхиталися і відчайдушно рипіли; далеко не на всіх вікнах уціліли віконниці. Меблі,— і стародавні, і пізнішого походження, — всі постаріли і були перемішані в невимовному безладді, яке, зрештою, немає потреби описувати.
Батьки Роберти були класичними представниками американців старого типу, — тих, хто відкидає факти і шанує ілюзії. Тайтус Олден був одним з безлічі людей, які народжуються, живуть і вмирають, так нічого й не зрозумівши в житті. Вони з'являються, проходять навмання життям і зникають в імлі. Подібно до своїх двох старших братів — людей з дуже невиразними, туманними поняттями і уявленнями — Тайтус жив наче наосліп; фермером він став тільки через те, що й батько його був фермером. Жив він на цій фермі тому, що дістав її в спадщину, і залишатися і працювати абияк тут було простіше, ніж шукати щастя десь-інде. Він належав до республіканської партії, бо до нього республіканцем був його батько і вся округа голосувала за республіканців. Йому й на думку не спадало, що може бути інакше. Його політичні і релігійні погляди, всі його уявлення про те, що добре і що погано, були запозичені від навколишніх. Ніколи жодному членові сім'ї не довелося прочитати жодної серйозної, розумної і правдивої книги. Та все ж, з погляду релігійних і моральних умовностей, це були чудові люди, чесні, одверті, богобоязливі і поважні.
Дочка таких батьків, хоч і наділена від природи якостями, що підносили її над навколишнім середовищем, не могла не бути в значній мірі продуктом цього середовища; в її свідомості відображені були релігійні і моральні поняття, що панували тут, — погляди місцевих пасторів та їхніх парафіян. Але при цьому вона мала палкий темперамент і живу уяву, і вже років з п'ятнадцяти нею оволоділа стара, як світ, мрія всіх дочок Єви — від найпотворніших до найпре-красніших: що її краса і чарівність коли-небудь — і скоро, — мов чаклунською і непоборною силою, вразять якого-небудь мужчину або мужчин. І хоч усі дитячі і юнацькі роки їй довелося перебувати серед важкої бідності та нестатків, вона завжди мріяла про щось краще. Хто знає, може, десь там, попереду — велике місто, подібне до Олбені або Утіки… і нове, чудесне життя!
Які мрії! Коли їй було чотирнадцять-п'ятнадцять-вісімнадцять років, вона любила вийти весняним ранком у фруктовий сад; раннє травневе сонце засвічувало рожеві лампочки на кожному старому дереві, землю рожевим килимом застеляли пахучі опалі пелюстки, а вона стояла, глибоко дихаючи, і часом сміялася або зітхала, широко розкриваючи обійми назустріч життю. Вона живе! Вона молода— і перед нею ввесь світ! Вона пригадує очі й посмішку юнака, Що живе по сусідству, — він випадково проходив мимо і глянув на неї і, може, ніколи більше не погляне, а все ж він пробудив стільки мрій в її душі…
І все-таки вона була дуже соромлива, а через це уникала людей; вона побоювалася чоловіків — особливо грубих місцевих жителів, які нічим не відзначалися, і вони теж обминали її: їх відштовхувала її сором'язливість і стриманість, а її краса здавалася в цих краях надто витонченою. Правда, відтоді як вона шістнадцятилітньою дівчиною переїхала в Більц і почала працювати в мануфактурному магазині Еплмена за п'ять доларів на тиждень, вона почала зустрічати молодих людей, які подобалися їй. Але вона була

дуже невисокої думки про свою сім'ю, і суспільне становище цих юнаків здавалося її недосвідченому оку набагато кращим, ніж її власне, а тому вона вважала, що вони не можуть цікавитися нею; і сама своєю поведінкою віднаджувала їх. Все ж вона працювала в Еплмена майже до двадцяти років, усвідомлюючи весь час, що вона нічого не може зробити для себе особисто, бо надто тісно зв'язана з рідними, які потребують її допомоги.

А потім сталася подія, яка для цього куточка світу означала мало не революцію. Через те що в цій суто землеробській місцевості була дуже дешева праця, то в містечку Тріпетс-Мілс з'явилася маленька трикотажна фабрика. І хоч Роберта, додержуючись загальноприйнятих тут понять і норм, вважала, що така праця принижує Гї гідність, все ж її спокусили чутки, що на фабриці добре платять. Отже, вона переїхала в Тріпетс-Мілс, оселилася там в однієї знайомої, що жила раніше в Більці, і щосуботи приїжджала додому; вона мріяла зібрати трохи грошей, щоб потім пройти курс у комерційній школі де-небудь у Лікурзі чи Гомері, вивчити рахівництво або стенографію, словом — те, що може відкрити перед нею якісь кращі можливості.

В таких мріях і спробах відкласти дещицю минуло два роки. Вона заробляла дедалі більше (під кінець дванадцять доларів на тиждень), але в її рідних завжди бувало стільки нагальних потреб, а їй хотілося по змозі применшити їхні нестатки, від яких вона сама так страждала, і тому майже весь свій заробіток вона витрачала на сім'ю.

Тут, як і в Більці, більшість юнаків, які були ближчі їй своїм розвитком і характером, ставилися до фабричних робітниць так, наче ті були в усьому набагато нижчі від них. І хоч Роберта аж иияк не була робітницею звичайного типу, все ж, завжди перебуваючи в оточенні цих дівчат, вона засвоїла їхню психологію, їхнє ставлення до самих себе. Саме тоді вона переконалася, що ніхто з тих, хто їй подобається, не зацікавиться нею, — в усякому разі з серйозними намірами.

Дві події примусили її глибоко замислитися не тільки над одруженням, але й над майбутнім взагалі, незалежно від того, чи вийде вона заміж. Її двадцятилітня сестра Агнеса (вона була на три роки молодша від Роберти) знову зустріла недавно молодого вчителя, який викладав раніше в школі по сусідству з фермою Олденів; зараз він припав їй більше до смаку, ніж тоді, коли вона| була школяркою, і вона вирішила побратися з ним. І Роберта зрозуміла, що тепер, якщо вона теж не вийде найближчим часом заміж, її почнуть вважати старою дівою, а поки вона розмірковувала, фабрика в Тріпетс-Мілсі раптово і остаточно закрилася, і Роберта повернулася в Більц, щоб допомагати вдома матері, а заодно і допомогти сестрі готуватися до весілля.

Але тут відбулася ще й третя подія, що змінила плани і мрії Роберти. Грейс Марр, дівчина, яку вона знала з Тріпетс-Мілса, виїхала в Лікург і через кілька тижнів улаштувалася там на фабриці Фінчлі, де їй платили п'ятнадцять доларів на тиждень. Вона написала Роберті, що в Лікурзі можна дістати роботу: фабрика "Гріфітс і К°", повз яку вона щодня проходила, вивісила оголошення: "Потрібні робітниці". З розпитувань з'ясувалося, що там дівчатам спочатку платять дев'ять чи десять доларів, але швидко навчають якої-небудь спеціальності, і тоді, працюючи відрядно, можна заробити від чотирнадцяти до шістнадцяти доларів на тиждень, залежно від здібностей. На харчі і на кімнату потрібно тільки сім доларів, і Грейс розумно пропонувала Роберті, до якої була дуже прив'язана, приїхати і оселитися з нею разом.

Роберта на цей час відчула, що вона більше не може терпіти життя на фермі і повинна якось влаштовувати свою долю; кінець кінцем вона умовила матір

відпустити її, бо, мовляв, працюючи на фабриці, вона зуміє більше допомагати сім'ї.
Оселившись у Лікурзі і діставши місце під начальством Клайда, вона, під впливом такої величезної зміни, відчула короткий спалах егоїстичної радості; але незабаром виявилося, що все її життя тут — і матеріальне становище, і коло знайомств — так само вбогі, як і в Більці, і Тріпетс-Мілсі. Правда, до неї була щиро прихильна Грейс Марр: ця безбарвна дівчина сподівалася, що гарна і весела Роберта (чия веселість була трохи удаваною) внесе в її життя те, чого їй так невистачало, — жвавість і дружбу: але середовище, в якому опинилася тут Роберта, не відзначалося ні більшою різноманітністю, ні більшою свободою думки, ніж те, з якого вона вийшла. Почати з того, що Ньютони — сестра і зять Грейс, в яких вона жила, — люди, безперечно, добрі, були все ж звичайними робітниками з маленького провінціального містечка, навіть ще більш релігійними і обмеженими, ніж ті, з ким Роберта завжди зустрічалася раніше в Більці і в Тріпетс-Мілсі. Джордж Ньютон, — це кожному впадало у вічі,— був добрий хлопець, аж ніяк не чутливий і не романтик. Свої справи і плани на майбутнє він ставив найвище від усього на світі. Він служив на фабриці Кренстонів і відкладав з свого заробітку все, що міг, розраховуючи назбирати стільки, щоб вистачило відкрити яке-небудь власне діло. Заради цього, щоб якось поповнити свої незначні заощадження, подружжя Ньютонів вирішило найняти старий будинок на Тейлор-стріт, де можна було здавати кілька кімнат; це давало деякий прибуток і навіть дозволяло сяк-так харчувати сім'ю і п'ятьох пожильців, — а власну працю і клопоти, пов'язані з наймом кімнат, Ньютони мали за ніщо.
Дружина Ньютона — Мері, та й сама Грейс Марр належали до дуже поширеного типу жінок, чиї інтереси обмежені найвужчими рамками: вони почували себе цілком задоволеними, коли їм щастило створити своє маленьке сімейне вогнище, піднести свій престиж в очах незначних, обмежених сусідів, і дивилися на життя і на людей крізь призму чисто сектантських вірувань. Оселившись в Ньютонів, Роберта незабаром переконалася, що коли не в усьому Лікурзі, то принаймні в цій сім'ї панують сама вузькість і обмеженість, як і в багатьох знайомих їй родинах у Більці. Є межі, яких, на думку Ньютонів і подібних до них, необхідно суворо додержувати. Порушення їх ні до чого путнього не веде. Якщо ти працюєш на фабриці, тобі треба цілком пристосуватися до життя і звичаїв кращої, добропорядної частини фабричних робітників… Отже, оселившись тут, Роберта щоранку в товаристві Грейс та інших пожильців — двох робітниць з фабрики Кренстон і молодого монтера з міської електростанції — наспіх ковтала в їдальні Ньютонів абиякий сніданок і одразу ж, вийшовши на вулицю, приєднувалася до нескінченної процесії, яка день у день у цей час простувала за ріку, у фабричний район. Ледве переступивши поріг, вона незмінно потрапляла в потік робітників і робітниць приблизно свого віку, не кажучи вже про безліч літніх, змарнілих жінок, далеко більше схожих на привиди, ніж на живі істоти; вони виходили з усіх сусідніх будинків, з усіх навколишніх вулиць. Ближче до Сентрал авеню натовп густішав, бо звідусіль у нього вливалися нові людські потоки, і завжди в цьому натовпі траплялися охочі завести знайомство з вродливими дівчатами; Роберта помічала їхні погляди і розуміла, що вони шукають легких розваг, аби не сказати гірше. А деякі дівчата, що не додержували суворих правил поведінки, як ті, кого вона зустрічала до Лікурга, — відповідали на загравання хихиканням і безглуздими посмішками. Вона була шокі-рована!
А ввечері, коли закінчувалася робота на фабриках, такий же натовп вирушав назад додому через міст біля вокзалу. І таке було виховання Роберти і

засвоєна нею мораль, що, незважаючи на свою красу, рішучий вигляд і палку натуру, вона залишалася самітною і ніхто її не помічав. А як це сумно, коли всі навколо веселі, а ти живеш самотньо! Вона завжди поверталася додому о сьомій годині, а після обіду просто не було чого робити: зрідка вона з Грейс ішла до якогось кіно; іноді Роберта навіть примушувала себе піти разом з Грейс і Ньютонами на збори парафіян методистської церкви.
І все ж, увійшовши в цю сім'ю і працюючи у Клайда, вона була дуже задоволена зміною в своєму житті. Яке велике місто! Яка красива Сентрал авеню з її магазинами та кінематографом! І ці величезні фабрики! І м-р Гріфітс — такий молодий, гарний, усмішкуватий. І вона йому подобається.

РОЗДІЛ XIV

І Клайд теж хвилювався, коли зустрічався з Робертою. Відносини його з Діллардом, Рітою і Зеллою обірвалися, запрошення в дім Гріфітсів, де йому пощастило лише на якусь часинку побачити таких світських дівчат, як Белла, Сондра Фінчлі та Бертіна Кренстон, було, очевидно, випадковим і не мало наслідків, і тепер він почував себе дуже самітним. Ах, цей вищий світ! Та Клайдові явно закритий доступ туди. А тим часом через марнославне сподівання на це він порвав усі інші знайомства. Навіщо він зробив це? Хіба він тепер не самотніший, ніж будь-коли? Товариство м-с Пейтон! Він тільки й міг по дорозі на роботу чи з роботи перекинутися іншим разом нічого не значущими привітними словами з ким-небудь із власників магазинів на Сентрал авеню, якщо їм забагнеться окликнути його, або привітатися з кимсь із робітниць, але. вони його не цікавили, та він і не наважувався ближче познайомитися з ними. Але ж це все одно, що нічого! Так, але зате він — Гріфітс, і вже тільки через це він має право розраховувати на повагу і шанобливість усіх цих людей! Ну й становище! Що ж робити?
Тим часом Роберта Олден трохи звикла до нової обстановки, ясніше відчула і місце Клайда на фабриці, і його привабливість, і його, хоч і несміливий, та все ж помітний інтерес до неї,— і почала з тривогою думати про майбутнє. Живучи в сім'ї Ньютонів, вона зрозуміла, що норми поведінки, заведені в Лікурзі, очевидно, раз і назавжди забороняють їй виявляти яку-небудь цікавість щодо Клайда чи до будь-кого з фабричного начальства: за місцевими уявленнями, робітниця не має права закохатися в начальника або допустити, щоб начальник захопився нею. Богобоязливі, порядні і скромні дівчата не дозволяють собі цього. Вона незабаром зрозуміла, що межа, яка відділяє в Лікурзі бідних від багатих, така різка, немовби одні відокремлені від інших помахом ножа або високою стіною. Було і ще одне "табу", що стосувалося робітниць і робітників з іммігрантських родин: усі вони неосвічені, аморальні, люди нижчої породи — неамериканці! З ними ні в якому разі не можна мати нічого спільного!
Роберта тепер знала також, що в тому дрібнобуржуазному колі, до якого належала вона сама та її друзі,— в середовищі релігійному і суворо моральному, — такі розваги, як танці, прогулянки на вулицях, відвідування кіно так само були заборонені. А вона саме в цей час почала цікавитися танцями. Гірше того: юнаки і дівчата — парафіяни тієї церкви, яку почали відвідувати Роберта і Грейс, — не мали наміру ставитися до них, як до рівних; усе це була молодь з порівняно заможніших родин — старожилів Лікурга. Роберта і Грейс якийсь час відвідували церковні служби і зібрання, але становище їхнє від цього не змінилося: вони були бездоганні, і їх допускали в це товариство, але не запрошували в гості і на вечірки, і вони не брали участі ні в яких розвагах, доступних іншим парафіянам, що посідали краще становище.
Зустрівши Клайда, Роберта захопилася ним і до того уявила, що він належить до якогось вищого товариства. І душу її пройняло те саме неспокійне

марнославство, яке отруювало і Клайда. Щодня на фабриці вона мимоволі відчувала на собі його спокійний, допитливий і все ще невпевнений погляд. Але вона почувала також, що він не наважується зробити спробу до зближення, боячись зустріти відсіч. Уже протягом двох тижнів вона працювала тут, і тепер їй часто хотілося, щоб він заговорив з нею, щоб став заповзятливішим, але в інші хвилини вона лякалася: ні, він не повинен наближатися до неї. Це жахливо! Неможливо! Інші дівчата відразу помітять. Вони — і це ясно помітно — вважають, що він надто гарний для них і надто чужий їм, — а якщо він почне ставитися до неї інакше, ніж до всіх робітниць, вони витлумачать це по-своєму. Роберта знала — ці дівчата знайдуть усьому тільки одне пояснення: вирішать, що вона аморальна.
А Клайд надто добре пам'ятав правила, щодо яких попереджав його Гілберт. До цього часу, суворо додержуючись їх, Клайд поводився так, ніби не помічав дівчат і жодній з них не давав переваги, але тепер, коли з'явилася Роберта, він часто, сам майже не помічаючи цього, підходив до її столу і дивився, як швидко й спритно вона працює. Як він і сподівався, вона була здібною, тямущою робітницею, дуже* швидко, без будь-яких порад і настанов, сама зрозуміла всі хитрощі та способи роботи і почала заробляти не менше від інших— п'ятнадцять доларів на тиждень. І по ній завжди було видно, що робота тут для неї — втіха, щастя і що її радує найменший знак уваги Клайда.
Вона здавалася йому витонченою, зовсім не схожою на' інших, і він ще з більшим здивуванням помітив в її поведінці спалахи своєрідної веселості, не тільки емоціональної, але й на особливий, поетичний лад навіть чуттєвої. Незважаючи на свою стриманість, вона дружила з дівчатами-іммігрантками, хоч вони були мало схожі на неї, і, очевидно, чудово знаходила з ними спільну мову. Прислухаючись до її розмов про роботу з Леною Шлікт, Одою Петканас, Ан-желіною Пітті та іншими дівчатами, які швидко почали заговорювати з нею, він вирішив, що вона не така вже сувора і зарозуміла, як інші американки. Та й вони, видно, ставилися до неї з пошаною.
Якось під час полудневої перерви, повернувшись раніше, ніж звичайно, він побачив, що Роберта, кілька дівчат-іммігранток і чотири американки оточили польку Марію, одну з найвеселіших і грубих робітниць; Марія досить голосно розповідала, що один хлопець, з яким вона познайомилася напередодні, подарував їй бісерну сумочку і зробив це з певною метою.
— Він хоче, щоб я взяла цю штуку і стала його любкою, — хвастовито оголосила вона', розмахуючи сумочкою перед очима зацікавлених слухачок. — Треба про це подумати. А гарненька сумочка, вірно? — Вона підняла її і повертіла в усі боки, потім додала задирливо, з удаваною серйозністю, махнувши сумочкою в бік Робер-ти: — Як мені бути, скажи? Взяти сумку і стати його любкою чи віддати її назад? Мені страшенно подобається ця сумка, їй-богу!
Клайд сподівався, що, відповідно до правил, в яких її виховували, Роберта обуриться. Аж ніяк! Судячи з її обличчя, вона щиро тішилася всім цим.
— Усе залежить від того, чи гарний він, Маріє,— відповіла вона, весело посміхаючись. — Якщо він уже дуже славний, я б трошки поводила його за носа, а поки що потримала б сумочку в себе.
— Але він не хоче ждати, — лукаво заявила Марія, явно усвідомлюючи всю гострість ситуації (при цьому вона підморгнула Клайдові, який підійшов ближче). — Я повинна віддати йому сумочку, або сьогодні ж стати його любкою, а сама' я ніколи не зможу купити таку шикарну сумку! — Вона з лукавим і пустотливим виглядом дивилася на сумочку, кумедно зморщивши ніс.
— Як же мені бути?

"Мабуть, це занадто для такої скромної провінціалки, як міс Олден. Це їй не сподобається", подумав Клайд.
Але він переконався, що Роберта була на висоті: вона прикинулася стривоженою.
— О, в тебе страшенно важке становище, — сказала вона. — Не уявляю, що ти робитимеш.
Вона широко розплющила очі і удала, що глибоко замислилась над розв'язанням Маріїного питання. Клайд бачив, що вона тільки грає, але грає чудово.
І тут кучерява голландка Лена заявила:
— Їй-богу, я візьму сумку і хлопця теж, якщо він тобі не потрібний. Де його знайти? У мене зараз немає милого.
Вона простягнула руку, наче збираючись узяти в Марії сумочку; та поквапно відступила, і майже всі дівчата, які були в кімнаті і від щирого серця тішилися з цього грубого жарту, завищали від захвату. Навіть Роберта голосно засміялася, — і Клайдові це було приємно: йому подобався грубий гумор, поки обмежувалося невинною забавкою.
Коли пролунав гудок і в сусідньому приміщенні загули сотні швейних машин, він почув, як Роберта сказала*
— Мабуть, ти кажеш правду, Лено. Хорошу людину зустрічаєш не кожного дня.
Її блакитні очі блищали, спокусливі губи розкрилися широкою посмішкою. Клайд розумів, що вона піддразнює і жартує, а не каже всерйоз, але відчував також, що вона не така обмежена, як він побоювався. Вона була й людяною, і веселою, і поблажливою, і добродушною, і явно мала гостре почуття гумору. І хоч вона бідно одягнена і ходить усе в тому самому коричневому капелюшку і синьому платті, які були на ній у перший день її приходу на роботу, вона найвродливіша серед усіх робітниць. І їй не треба фарбувати губи й щоки, як це роблять дівчата-іммігрaктки, чиї обличчя іноді подібні до розмальованих пряників. А які гарні її руки і шия, повні й витончені, і з якою грацією і захватом вона працює, немовби це дас їй справжнє задоволення. Від напруженої роботи в найжаркіші години у неї на верхній губі, на лобі і на підборідді виступають краплини поту; припинивши на хвилину роботу, вона витирає їх хустиною, а Клайдові здається, що вони, як перлини, роблять її ще чарівнішою.
Це були для Клайда дивні дні. Знову — і в таких умовах, що він цілі дні міг бути поблизу неї — в його життя увійшла дівчина, про яку він думав, якою захоплювався і до якої поступово став линути з усією пристрастю, на яку був здатний, — як линув колись до Гортензії Брігс, але з приємнішим почуттям, бо він бачив, що Роберта набагато простіша, добріша і порядніша. І хоч перший час вона досить довго була (або прикидалася) цілком байдужою і наче не помічала його, насправді все це з самого початку було неправдою. Вона просто не знала, як їй треба поводитись. Він мав вродливе обличчя і гарні руки, м'яке темне волосся, сумні й піжні чорні очі. Він був привабливий — навіть дуже! Справжній красунь, здавалося їй.
Якось до відділу зайшов Гілберт Гріфітс і заговорив про щось з Клайдом, — і тому Роберта вирішила, що Клайд набагато заможніший і має краще становище в суспільстві, ніж раніше вважала. До того ж у цю хвилину її сусідка Лена Шлікт, нахилившись до неї, сказала:
— Це містер Гілберт Гріфітс. Уся ця фабрика належить його батькові, а кажуть, що після батькової смерті все перейде до нього. Вони двоюрідні брати, — додала вона, кивнувши в бік Клайда. — Дуже схожі, правда?
— Так, дуже, — сказала Роберта, нишком розглядаючи обох молодих людей. — Тільки мені здається, містер Клайд вродливіший, — як по-твоєму?

Ода Петканас, що сиділа по другий бік від Роберти і чула її зауваження, розсміялася:
— Це всім так здається! І він не такий гордий, як містер Гілберт.
— А він теж багатий? — спитала Роберта, думаючи про Клайда.
— Не знаю. Кажуть, що ні.— На обличчі Оди відбився сумнів. Вона, як і всі дівчата, дуже цікавилася Клайдом. — Він раніше працював у декатирувальній. По-моєму, він просто працював поденно, як і всі. Але, кажуть, він тільки недавно приїхав сюди, щоб ознайомитися з справою. Може, він тут ненадовго.
Роберта враз засмутилася, почувши це; до цього часу вона намагалася запевнити себе, що не думає про Клайда, як про людину, яку могла б покохати, але тепер, уявивши собі, що він будь-якого дня може несподівано виїхати і вона ніколи більше не побачить його, вона відчула дивне хвилювання. Він такий молодий, гарний, чарівний. І вона ж йому подобається, це ясно. Ні, про це не варто думати. І вона не повинна ні поглядом, ні рухом привертати його увагу. Адже він тут така значна персона, він настільки вищий від неї…
Почувши про високі родинні зв'язки Клайда і про його уявне багатство, вірна своїм поняттям, Роберта вирішила, що він, звичайно, не може цікавитися нею з серйозними намірами. Адже вонаі бідна робітниця. А він — племінник такого багатія… Звичайно, він не одружиться з нею. А які ж інші відносини можуть бути між ними? Ні, вона мусить бути дуже обережна.
РОЗДІЛ XV
У ці дні думки Клайда про Роберту і про власне становище в Лікурзі були плутані і неспокійні. Хіба Гілберт не попереджав його, щоб він не заводив ніяких знайомств з робітницями? З другого боку, він усе ще не мав ні знайомих, ні якогось становища в суспільстві і по-старому жив дуже самітно. Правда, оселившись у м-с Пейтон, він опинився на кращій вулиці, в кращому районі,— але, власне, йому тут було навіть гірше, ніж у м-с Каппі. Там він принаймні зустрічався з молоддю, як-от з Діллардом, і не нудьгував би, коли б дозволив собі зблизитися з нею. А тут, крім брата м-с Пейтон, холостяка, приблизно одних з нею років, і її тридцятилітнього сина, хворобливого і скритного, який служив в одному з лікурзьких банків, він не бачив нікого, хто б міг і хотів розважити його. Як і всі, з ким йому доводилося зустрічатись, його нові хазяї думали, що він не потребує їхнього товариства: у нього є рідні і знайомі, і було б не зовсім пристойно нав'язуватися йому.
З другого боку, хоч Роберта і не належала до того вищого товариства, до якого він тепер прагнув, вона була чудова, і його нестримно вабило до неї. День у день цілковита самітність, а ще більше владний інстинкт штовхали його до неї: його раз у раз тягнуло подивитися на неї, а її — на нього. Їхні погляди на мить зустрічалися нишком, напружені, гарячкові. І від одного побіжного погляду, який Роберта кидала на нього крадькома, зовсім не бажаючи, щоб Клайд це помітив, його часом охоплювали гарячка і слабкість. Її чудовий рот, великі ласкаві очі, сяюча і в той же час соромлива і боязка посмішка! А які в неї чудесні руки, яка гнучка постать, швидкі й спритні рухи! Коли б здружитися з нею, заговорити, зустрітися де-небудь… коли б тільки вона захотіла, а він насмілився!
Збентеження. Пристрасне бажання. Довгі години жагучої млості. Справді, Клайда не тільки спантеличували, а й дратували ненормальні й безглузді суперечності, якими було сповнене тут його життя: він самітний і покинутий, і в той же час усі навколишні вважають, що він буває у веселому і приємному товаристві.
І щоб розважитися трохи, — так, як личить йому в його теперішньому становищі, і своєю відсутністю підтримати загальну помилку, ніби він

приємно проводить час у світському товаристві, він почав виїжджати на суботу і неділю в Гловерсвіль, Фонду, Амстердам або на озера Грей і Крам: там були купальні, добрі пляжі і можна було брати напрокат купальні костюми і човни.
Клайд завжди думав, що на той випадок, якщо Гріфітси коли-небудь захочуть наблизити його до себе, йому треба набути манер і звичок світської людини; випадковий знайомий — чудовий спортсмен— навчив його прекрасно плавати і пірнати, але особливо захопився він веслуванням. Йому приємно було усвідомлювати, що він чудово виглядає, коли в сорочці з відкритим коміром, у парусинових туфлях випливає на середину озера Крам у яскравочервоній, зеленій або синій байдарці, яка давалася напрокат погодинно. Загалом у цьому було щось ефірне, казкове, особливо коли високо над головою танули в блакиті дві-три хмаринки. І Клайд серед білого дня починав мріяти про те, як би він почував себе, ставши членом однієї з тих багатьох компаній, що відвідують більш модні північні околиці Лкурга — озера Рекет чи Скрун, або Джордж і Чемплейн. Він уявляв собі танці, гру в гольф і теніс, катання по озеру на човнах у товаристві найбагатших людей Лікурга — тих, хто може дозволити собі їздити по таких місцях.
Приблизно в цей самий час Роберта і її подруга Грейс відкрили існування озера Крам і обрали його, зваживши на схвальну думку м-ра і м-с Ньютон, як найкраще і найзатишніше місце для купання за містом. їм теж сподобалося приїжджати сюди щосуботи і щонеділі після полудня; вони йшли протоптаною пішоходами стежкою вздовж західного берега, на якому тут і там стояли окремі групи дерев, сідали під одним з них і дивилися на воду; вони не вміли ні гребти, ні плавати. Навколо них росли польові квіти і було вдосталь ожини. Де-не-де, пробравшись грузькими болотистими берегами, можна було дотягнутися до білих водяних лілій, з їхніми ніжними сердечками. Вони страшенно спокушали зірвати їх, і дівчата вже двічі приносили м-с Ньютон цілі оберемки польових і водяних квітів.
На третю неділю липня Клайд, скинувши піджак і капелюха, по-старому самітний і невдоволений, плив у темносиній байдарці вздовж південного берега озера за півтори милі від купалень; він почував себе незадоволеним та скривдженим і поринав у марнолюбні мрії про те, який спосіб життя він хотів би обрати. На озері тут і там видно було байдарки і незграбні, порівняно з ними, великі човни, і до Клайда часом долинали уривки розмов і веселий сміх юнаків та дівчат, чоловіків і жінок. Іноді Клайд помічав удалині байдарку з іншим таким самим мрійником і завжди вирішував, що це — щасливий закоханий… Не те що він у своїй самітності!
Уже самий вигляд інших юнаків та їхніх подруг збуджував у Клайді пристрасні бажання, придушені і бентежні. І тоді уява змальовувала йому іншу картину: якби тільки доля була' прихильніша до нього, якби він народився в іншій родині, тепер він плив би в байдарці озером Скрун, чи Рекет, або Чемплейн з якою-небудь дівчиною вроді Сондри Фінчлі і милувався красивішими берегами. І хіба він не міг би їздити верхи, грати в теніс, танцювати вечорами, роз'їжджати скрізь із Сондрою потужною швидкохідною машиною. Він почував себе таким знехтуваним і самітним, що не знаходив спокою; навколишнє краяло йому серце: Клайдові здавалося, що тут, куди не поглянь, скрізь кохання, романтика, розкоші. Що ж робити? Куди подітися? Не може ж він вічно жити в самітності. Він дуже нещасний. Його думки і пам'ять зверталися до минулого, до небагатьох щасливих веселих днів, які він перебув у Канзас-Сіті перед цим страшним нещастям… Він згадував Ретерера, Хегланда, Хігбі, Тіну Когель, Гортензію, сестру Ретерера Луїзу, словом, ту веселу компанію, з якою він починав приятелювати якраз перед катастрофою. А потім перед ним поставали Діллард, Ріта, Зелла, — їхнє

товариство, звичайно, було кращим від його теперішньої самітності. А що коли Гріфітси більше нічого для нього не зроблять? Невже він приїхав сюди тільки для того, щоб Гілберт глумився з нього? Невже діти його багатого дядька і все це блискуче товариство завжди відштовхуватимуть та ігноруватимуть його? З тисяч ознак він виразно бачив, яке благополучне, безтурботне і, звичайно, щасливе життя в цих людей. Навіть тепер, у цей мертвий сезон, місцеві газети майже чи не щодня повідомляють про те, як вони веселяться, роз'їжджають по найкращих мальовничих місцях… Іноді хто-небудь з них ненадовго заїжджав у місто — і тоді веселу компанію світської молоді можна було побачити біля входу в готель "Лікург" або перед одним з чудових особняків на Уікігі авеню.

У ті дні, коли батько чи син Гріфітси бували в місті, біля під'їзду головної контори зупинялися їхні дорогі розкішні машини. Гілберт і Семюел з'являлися в розкішних літніх костюмах і в супроводі вищих службовців фірми робили урочистий, немовби королівський обхід величезного підприємства, вислухуючи доповіді і роблячи свої зауваження. А от він, двоюрідний брат цього самого Гілберта, племінник знаменитого Семюела, залишений на самого себе просто через те, — це зрозуміло тепер, — що він недосить хороший для них. Його батько не такий здібний ділок, як цей важний дядько, мати (бережи її боже!) не така світська дама, як холодна, гордовита, байдужа тітка. Чи не краще кинути все це? Кінець кінцем, він, мабуть, вчинив дурницю, приїхавши сюди. Може, його багаті родичі зовсім і не мають наміру більше допомагати йому?

Самітність, образа і розчарування змушували його мріяти вже не про Гріфітсів та їхнє товариство (з особливо жагучим хвилюванням він завжди згадував про цю красуню Сондру Фінчлі), а про Роберту і про те середовище, яке оточувало його тут так само, як її. Звичайно, Роберта просто бідна робітниця, але вона таки набагато привабливіша від усіх інших дівчат, яких він щодня бачить на фабриці.

Як несправедливо і безглуздо з боку Гріфітсів вимагати, щоб людина в Клайдовім становищі не знайомилася з такими дівчатами, як, примірно, Роберта, тільки тому, що вона працює на фабриці! Через цю заборону він не може навіть здружитися з нею, з'їздити вдвох куди-небудь на озеро чи піти до неї в гості. І в той же час він не може зав'язати інших, більш підхожих знайомств, бо не має грошей і ні з ким не зустрічається. А Роберта така гарна, невимовно чарівна… Він уявляв собі її за роботою — швидкі, граціозні рухи її точених рук, шовкову шкіру її обличчя, сяючі очі, коли вона посміхається йому. Його знову охопило почуття, яке тепер завжди володіло ним на фабриці. Нехай ця дівчина бідна і їй, на нещастя, довелося стати звичайною робітницею, — він почував, що був би дуже щасливий з нею, але тільки з однією умовою: щоб не треба було з нею одружуватися. Щодо шлюбу честолюбний Клайд був наче під гіпнозом: він одружиться тільки з дівчиною з кола Гріфітсів! І все ж він палко поривався до Роберти. Якби тільки він міг наважитися… Якби поговорити з нею, проводити якось додому після роботи, привезти сюди, на озеро, в суботу чи неділю, покатати її на човні,— просто, щоб відпочити і помріяти разом.

Байдарка Клайда обгинала мис, що поріс деревами й чагарником і приховував невелику бухточку, — тут була безліч водяних лілій, їх широке латаття лежало на гладіні озера. На березі стояла дівчина і дивилася на квіти. Вона була без капелюха і, прикриваючи рукою очі,— сонце світило їй просто в обличчя, — дивилася вниз на воду. Губи її трохи відкрилися від гримаски легкого здивування. Вона здалася Клайдові дуже гарненькою і, облишивши гребти, він почав дивитися на неї. Рукави її світлоголубої блузки доходили

тільки до ліктів; темносиня спідниця облягала стрункy постать. Невже це Роберта? Ні, не може бути! Так, це вона!
І, не встигнувши навіть подумати про те, що він робить, Клайд опинився зовсім поруч неї, за якихось двадцять футів від берега; він дивився на неї, весь сяючи, з виглядом людини, чиї думки несподівано, перевершивши всі мрії, стали очевидністю. І неначеб він сам був чудесним видивом, що раптово виникло з небуття, витвором напруженої уяви, втіленим у живу форму, — вона теж стояла і непорушно дивилася на нього, мимоволі посміхаючись тією чарівною посмішкою, яка завжди з'являлася на її губах у хвилини радісного збудження.
— Як, міс Олден! Невже це ви? — гукнув він. — Я не був певний. Ніяк не міг звідти розгледіти, чи ви це?
— Авжеж, я, — засміялася вона, здивована і трошечки розгублена.
Вона була рада бачити його, — це було виразно помітно, — хоч у першу мить вона злегка стримувала свою радість, — і проте відразу стривожилася, передбачаючи, скільки ускладнень може спричинити ця зустріч. Зав'яжеться знайомство, може й дружба, і їй зовсім не хочеться більше опиратися цьому, — нехай люди думають про неї що завгодно. Та все-таки тут з нею подруга, Грейс Марр. Чи треба казати Грейс про Клайда і про те, як він подобається їй, Роберті? Все це хвилювало її. І все-таки вона не могла вгамувати радісну посмішку і дивилася на нього відкрито й привітно. Вона стільки думала, стільки мріяла про нього, — це були мирні, скромні і радісні мрії. І от він тут! Що могло бути невиннішим, ніж його чи її присутність на цьому озері?
— Гуляєте? — сказав він, нарешті, хоч від радості і через свої побоювання немало збентежився, коли вона опинилася перед ним. Але, тут же згадавши, як уважно вона дивилася на воду, додав: — Хочете лілій? Мені, здалося, ви хотіли дістати їх.
— Ага-а, — відповіла Роберта, все ще посміхаючись і пильно дивлячись на нього, бо його темне волосся, що розтріпалося на вітрі, блакитна сорочка з відкритим коміром та засуканими рукавами і жовте весло, яке він підняв над красивим синім човном, цілком* зачарували її.
Якби їй завоювати цього юнака, щоб у цілому світі ніхто, крім неї, не мав на нього прав… Це було б найбільшим щастям у світі, більше їй нічого не потрібно. І от він тут, біля самих її ніг — в яскравосиній байдарці, весь освітлений сяючим липневим сонцем, — такий надзвичайний і милий. Він сміється і дивиться на неї з захопленням. А Грейс десь далеко, збирає стокротки… Але чи може вона? Чи повинна?
— Я дивилася, чи не можна як-небудь до них дотягнутися, — продовжувала вона, трохи хвилюючись, і голос її мало не затремтів. — Досі я не бачила лілій біля цього берега.
— Я нарву вам їх скільки завгодно! — весело вигукнув він. — Стійте тут, я зараз їх вам дістану. — Але тут же він подумав, яка насолода взяти її до себе в байдарку, і додав — А чому б вам не прокататися зі мною? Тут досить місця для двох, і я відвезу вас, куди хочете. Он там, трохи далі, за острівцем, лілії набагато красивіші; та й на другому березі озера їх скільки вам завгодно.
Роберта подивилася на озеро. Поблизу саме пропливала інша байдарка, — в ній сиділи юнак одних років з Клайдом і дівчина не старша, ніж вона сама. Дівчина була в білому платті і рожевому капелюсі, а човен був зелений. А вдалині, біля того острівця, що про нього казав Клайд, ще один човен, яскравожовтий, і в ньому теж парочка. Роберта воліла б покататися в човні без подруги. їй так хотілося побути з ним удвох… Яка шкода, що вона тут не одна. Якщо зараз покликати Грейс у човен і якщо потім Грейс коли-небудь

почує щось про неї і Клайда, вона, мабуть, почне базікати про це катання і вигадувати зайве… А відповісти Клайдові відмовою теж страшно: він може втратити до неї всякий інтерес, і це буде жахливо.
Вона стояла і думала, а Клайд, схвильований і засмучений її ваганням, своєю самотністю і нестримним потягом до неї, раптом вигукнув:
— Ні, будь ласка, не відмовляйтеся!.. Сідайте сюди! Мені дуже хочеться покатати вас. Вам сподобається, от побачите! І ми наберемо лілій, скільки хочете. І потім я за десять хвилин відвезу вас у будь-яке місце, куди тільки забажаєте.
Вона відзначила в думці: "Мені дуже хочеться покатати вас", і це заспокоїло її і надало рішучості. Він не має наміру якось погано скористатися з її згоди.
— Але я тут з подругою, — сказала вона невпевнено і майже тужно: їй хотілося покататися з Клайдом удвох, і менше за все на світі їй у цю хвилину потрібна була Грейс. І навіщо тільки вона взяла її? Грейс невродлива, може не сподобатися Клайдові, і тоді все буде зіпсовано. — І потім, — додала вона без усякого переходу, охоплена найсуперечливішими думками, — мабуть, мені краще не сідати, може, це небезпечно?
— Е, ні, мабуть, вам краще сісти! — засміявся Клайд, бачачи, що вона поступається. — Тут анітрошечки небезпеки немає,— із запалом додав він. Потім, підвівши човен до берега, що підіймався на цілий фут над водою, і вхопившись за корінь дерева, він сказав — Справді ж, вам нема чого боятися. Кличте свою подругу, якщо хочете, і я покатаю вас обох. Місця вистачить і для трьох, а там скрізь водяних лілій скільки завгодно.
Він кивком указав на східний берег озера.
Роберта більше не мала сил опиратися; щоб легше було спуститися, вона схопилась за гілку, яка звисала над водою, і голосно покликала:
— Грейс, Грейс, де ти?
Вона, нарешті, вирішила, що краще буде эзяти з собою подругу.
Здалеку почувся голос:
— Хелло-о! Чого тобі?
— Іди сюди. Іди швидше, мені треба тобі щось сказати.
— Ні, краще ти йди сюди. Тут такі чудові стокротки.
— Ні, ти йди сюди. Нас хочуть покатати на човні.
Вона хотіла гукнути це голосно, та чомусь голос її не слухався, і Грейс продовжувала збирати квіти. Роберта нахмурилася. Вона не знала, що робити. І враз наважилася:
— Ну, гаразд, тоді ми можемо підпливти туди до неї,—правда?
І Клайд вигукнув захоплено:
— От і чудово! Звичайно, можемо. Ідіть сюди. Ми спершу нарвемо тут лілій, а потім, якщо вона не прийде, під'їдемо до неї. Простуйте просто на середину, тоді байдарка не гойднеться.
Він дивився на неї знизу вгору, і Роберта тривожним і разом ласкавим поглядом зустріла його погляд. їй здавалося, що радість оповила її всю рожевим туманом.
Вона вже зовсім приготувалася ступнути в байдарку.
— А небезпеки немає? — спитала вона.
— Ні, звичайно, — переконував Клайд. — Я триматиму човен, а ви хапайтеся дужче за гілку і ступайте.
Вона' стрибнула, і човен, якого Клайд удержував на місці, трохи нахилився. Роберта злегка скрикнула і впала на м'яку лавку. Вона здалася Клайдові зовсім дівчинкою.
— Ну, от, усе гаразд, — заспокоював він її.— Тепер сядьте якраз посередині. Човен не перекинеться… От дивно — я все ще не можу прийти до

пам'яті… Адже я саме перед цим думав про вас. Думав, що вам, напевно, сподобалося б тут на озері. І раптом ви тут, і ми з вами зустрілися, і все вийшло зовсім просто, — ось так!
Він махнув рукою і ляснув пальцями, показуючи, як просто це вийшло.
А Роберта, зраділа і трохи злякана його признанням, сказала зніяковіло:
— Це правда?
Воца згадала, що й сама думала про нього.
— Так, і навіть більше, — продовжував Клайд. — Я весь день думав про вас. Правда, правда! Мені дуже хотілося зустріти вас сьогодні вранці і привезти сюди.
— Ну, що ви, містер Гріфітс! Не треба так говорити, — благаюче сказала Роберта, побоюючись, що ця несподівана зустріч може надмірно швидко зблизити їх.
Розмова ставала занадто інтимною, і це не подобалося їй: вона боялася і Клайда, і самої себе, намагалася дивитися на нього холодно чи принаймні байдуже, але це була не дуже успішна спроба.
— Все одно це правда, — настоював Клайд.
— А тут і справді дуже гарно, — сказала Роберта. — Ми з подругою були тут вже кілька разів.
— Ось як! — Захват охопив Клайда. Вонаі так чудесно посміхалася! Він почав розповідати про те, як йому тут подобається і як він учився плавати і гребти. — І подумати тільки! Повертаю сюди човен і раптом бачу: ви стоїте і дивитесь на лілії. Правда, дивно? Я мало не впав у воду. Здається, я ніколи ще не бачив вас такою гарненькою, як у цю хвилину, коли ви стояли там, на березі.
— Ну, що ви, містер Гріфітс! — знову спробувала спинити його Роберта. — Не треба так казати. Боюся, що ви страшенний підлесник, через це й починаєте відразу говорити такі речі.
Клайд знову покірно глянув на неї, а вона посміхнулася йому і подумала, що він ніколи ще не був такий гарний. Але що б він сказав, майнула в неї думка, якби вона призналася йому, що саме перед тим, як він з'явився в своєму човні з-за того мису, вона так само думала про нього і хотіла, щоб він був тут з нею замість Грейс. І в своїх мріях вона бачила, як вони сидять поруч, розмовляють, може, навіть тримаючи за руки один одного. У своїх мріях вона навіть дозволяла йому обійняти себе за талію. Звичайно, багато хто з людей сказав би, що це жахливо. І він ніколи не повинен довідатися про це, ніколи. Це дуже велика інтимність, це безсоромність. А все-таки вона мріяла про це. Та що подумали б у Лікурзі, якби побачили, що Клайд катає її по озеру? Він — завідуючий відділом, її начальник, а вона — звичайна робітниця. Що про це скажуть! Може навіть зчиниться скандал! Але ж Грейс Марр скоро буде з ними. Звичайно, Роберта все пояснить їй. Він плив поблизу, впізнав її і допоміг нарвати квітів. Що тут такого? Справді ж, майже неможливо було не погодитись.
Клайд скерував човна так, що вони пливли тепер серед латаття. Відклавши набік весло, він рвав квіти з довгими вогкими стеблами і кидав до її ніг. Вона напівлежала, відкинувшись на сидінні, опустивши одну руку у воду, як робили інші дівчата. На якийсь час вона заспокоїлася і милувалася Клайдом — його обличчям, руками; розтріпане волосся спадало йому на очі. Який він гарний!
РОЗДІЛ XVI
Усі наступні дні і Клайд, і Роберта були під враженням цієї прогулянки і не переставали думати про те, як дивовижно, як романтично звів їх щасливий випадок; проте обоє розуміли, що їм не треба бути знайомими ближче, ніж дозволяється начальникові і підлеглій.

Тоді, на озері, вони погомоніли кілька хвилин, — Клайд говорив про те, які гарні лілії і як йому приємно збирати їх для неї,— потім узяли в човен Грейс і повернулися до пристані.
І, опинившись на березі, Клайд і Роберта знову розгубилися: вони не знали, як бути далі. Повертатися в Лікург разом? Роберта розуміла, що це буде необережно: ще підуть усілякі балачки. І Клайд, з свого боку, думав про Гілберта і про інших знайомих йому людей. Можуть бути неприємності. Що скаже Гілберт, якщо це дійде до нього? Через це і Роберту, і Клайда, і навіть Грейс узяв сумнів, чи обачно повертатися разом? Грейс турбувалась за свою репутацію і до того ж її ображало, що Клайд анітрохи не цікавиться нею. І Роберта, помітивши настрій подруги, спитала її:
— Як нам бути, по-твоєму? Може, попросимо пробачення і попрощаємось?
Вона думала, як вийти з скрутного становища, не образивши Клайда. Сама вона була наче зачарована, — якби тут не було Грейс, Роберта поїхала б з ним. Але з Грейс, яка до того ж так нервує, це неможливо. Треба придумати якусь причіпку і пробачитись.
І Клайд теж думав, як йому бути: чи поїхати з дівчатами, рискуючи, що хтось із знайомих може побачити його і розповісти про це Гілбертові, чи під якимсь приводом залишити їх. Проте він не міг нічого придумати і вже ладний був вести їх до трамвая, як враз їх окликнув Шерлок, молодий електромонтер, що жив у домі Ньютонів. Він якраз збирався назад у місто разом з приятелем, у якого був маленький автомобіль.
— Оце так зустріч! — гукнув він. — Як поживаєте, міс Олден? Здрастуйте, міс Марр. Якщо ви збираєтесь додому, ми можемо підвезти вас.
Не тільки Роберта, а й Клайд чув це запрошення. І Роберта одразу ж сказала, що вже пізно і вони з Грейс повинні бути сьогодні в церкві разом з Ньютонами, отже їм було б зручніше повернутися на машині. Але Роберта сподівалася, що Шерлок запросить і Клайда і що Клайд погодиться. Шерлок справді запропонував йому їхати з ними разом, але Клайд рішуче відмовився. Він пояснив, що хоче побути тут ще трохи. І Роберта попрощалася з ним, кинувши йому погляд, що виразно промовляв, яка вона вдячна й щаслива. Вони так приємно провели час! А Клайд, незважаючи на всі свої сумніви й докори совісті, подумав: як це сумно, що він і Роберта не могли залишитися тут довше. І зразу після їхнього від'їзду він сам повернувся додому.
Другого ранку він особливо нетерпляче ждав зустрічі з Робер-тою. Під час роботи, у всіх на очах, він не міг виявити свої почуття, та все-таки з мимовільної захопленої усмішки, яка сяяла на його обличчі і спалахнула в погляді, Роберта зрозуміла, що він і сьогодні в такому самому захваті, як і напередодні. І хоч вона почувала, що насувається якийсь серйозний злам в їхніх відносинах, і розуміла, як необхідно (хоч це й дуже неприємно) зберігати все в таємниці,— вона теж не могла не відповісти йому ніжним і покірним поглядом. Подумати тільки, що він захопився нею! Як дивно і як тривожно!
Клайд зразу ж вирішив, що його залицяння сприймається прихильно і треба скористатися з першої зручної нагоди, щоб заговорити з Робертою. Вибравши хвилину, коли її сусідки відійшли, він став поруч неї і, взявши в руки один з комірців, які вона штемпелювала, сказав з таким виглядом, нібито мова була про її роботу:
— Вчора мені було страшенно шкода, що нам довелося так швидко розстатися! Я дуже хотів би сьогодні знову поїхати з вами на озеро, замість того щоб сидіти тут. А ви?
Роберта повернулась до нього, усвідомлюючи, що настала хвилина, коли треба вирішувати, чи вона підтримуватиме його залицяння. Але вона відчула, що не може відштовхнути його, чим би це їй не загрожувало. Які в нього очі! А

волосся! А руки! І замість холодної чи докірливої відповіді, вона тільки підвела' на нього погляд, такий безпорадний і ласкавий, сповнений такої розгубленості і покори, що Клайд зрозумів: вона так само нездатна боротися з потягом до нього, як і він — з потягом до неї. Він тут же вирішив, як тільки буде зручно, заговорити з нею про те, де б їм зустрітися без свідків: ясно, що їй, як і йому, не хочеться, щоб їх бачили… Сьогодні виразніше, ніж будь-коли раніше, він розумів, що стає на небезпечний шлях. Він почав робити помилки в підрахунках, почуваючи, що поблизу Роберти не може зосередитися на роботі. Вона була; надто чарівна, надто вабила до себе — така жвава, весела, мила… Якби він домігся її кохання, він став би одним з найщасливіших людей на світі. Так, але це правило, про яке казав Гілберт… Ще напередодні, на озері, Клайд дійшов висновку, що його становище на фабриці не задовольняє його. А тепер, коли є надія на зближення з Робертою, куди приємніше залишатися. Хіба він не може ще хоча б деякий час терпіти байдужість Гріфітсів? А там — як знати! — може, вони ще зацікавляться ним і визнають за можливе ввести його в своє товариство, якщо тільки він нічим не завинить перед ними. Але ж теперь його мучить спокуса зробити саме те, що заборонено. Але чого варта ця заборона, якою зв'язав його Гілберт? Коли б тільки зговоритися з нею, — може, вони могли б зустрічатися потай, щоб уникнути пересудів?

І Клайд, сидячи за своєю конторкою чи походжаючи по штампувальній, обмірковував, як йому бути. Навіть тут, на роботі, він міг думати тільки про Роберту і ні про що інше. Він вирішив запропонувати їй зустрітися в маленькому парку на березі ріки Могаук, — це було місце позаміських прогулянок на захід від Лікурга. Але за весь день Клайд не міг вибрати нагоди поговорити з нею. Під час перерви він спустився в їдальню, похапцем поснідав і повернувся трохи раніше, маючи надію, що зуміє шепнути їй про своє бажання зустрітися. Але Роберту оточували інші дівчата, і він не міг сказати їй ані слова.

Наприкінці дня, виходячи з фабрики, він подумав, що добре було б зустріти її одну на вулиці,— тоді він міг би підійти до неї й заговорити. Він знав, що й вона мріє про зустріч, хоча б і хотіла це заперечувати. Треба зробити так, щоб і їй, як усім, ця зустріч здалася зовсім випадковою і, отже, невинною. Але коли після гудка Роберта вийшла на вулицю, її проводжала інша дівчина, і Клайдові довелося вигадувати щось іще.

Того ж вечора, замість того щоб нудьгувати в домі м-с Пейтон чи піти в кіно, як він тепер часто робив, чи самотньо блукати вулицями, прагнучи иеремогти свою тугу й тривогу, він вирішив пошукати будинок на Тейлор-стріт, де жила Роберта. Будинок цей, виявилося, був не дуже приємний, далеко не такий симпатичний на вигляд, як будинок м-с Каппі чи той, де Клайд жив тепер. Це була побуріла від часу будівля, і все тут по сусідству було старим та змертвілим і аж надто безбарвним. Проте, незважаючи на ранню годину, у вікнах тут і там уже виднілося світло, — і це надавало будинкові затишного і привітного вигляду. І кілька дерев перед будинком сподобалися Клайдові. Що робить зараз Роберта? Чому вона не почекала його біля фабрики? Чому не почуває, що він тут, і не виходить до нього? Клайдові дуже хотілося якось дати їй відчути, що він тут, і примусити її вийти на вулицю. Але вона не з'являлася. З будинку вийшов тільки м-р Шерлок і швидко пішов у бік Сентрал авеню. А потім ще і ще люди виходили з сусідніх будинків і зникали в тому ж напрямі. Клайд поквапно відійшов якнайдальше від будинку Роберти, щоб не привернути до себе увагу. Він раз у раз зітхав: вечір був такий гарний… Близько пів на десяту зійшов повний місяць і повис над димарями, важкий і жовтий. Він був такий самітний!

О десятій годині світло місяця стало надто яскравим, а Роберта все ще не з'являлася, і він вирішив піти. Було б нерозсудливо залишатися тут довше. Але в такий чудовий вечір йому прикро було й думати про повернення додому, і він став ходити вперед і назад по Уікігі авеню, дивлячись на красиві будинки, серед яких був і будинок його дядька Семюела. Всі пожильці з цих будинків виїхали на дачі. У вікнах ані вогника. А Сондра Фінчлі, Бертіна Кренстон і вся ця компанія — що вони поробляють у такий вечір? Де танцюють? Куди поспішають? З ким фліртують? Як важко бути бідняком, без грошей, без становища в суспільстві і не мати можливості жити так, як хочеш.
Другого ранку, більш нетерплячий, ніж будь-коли, він вийшов з дому за чверть сьому: йому хотілося якнайшвидше знову зустріти Роберту, спробувати заговорити з нею. По Сентрал авеню в бік фабричного району сунув потік робітників, — і, звичайно, Роберта близько 7 години 10 хвилин приєднається до цього натовпу. Але він не зустрів її по дорозі на фабрику. Проковтнувши чашку кофе в ресторанчику недалеко від пошти, він пройшов усією Сентрал авеню в бік фабрики, постояв біля тютюнової крамнички, сподіваючись побачити Роберту одну, — і був винагороджений лише тим, що побачив її знову з Грейс Марр. Що за безглуздий, божевільний світ! — подумав Клайд. — Як важко в цьому нещасному містечку зустрітися з ким-небудь наодинці! Мало не всі тут знають один одного. Але ж Роберта мусить розуміти, що він шукає нагоди поговорити з нею. Невже вона не могла піти на фабрику одна? Він досить виразно дивився на неї вчора. І все ж вона іде з Грейс Марр і, як видно, задоволена. Що ж це означає?
На фабрику він прийшов у найпохмурішому настрої. Але вигляд Роберти, яка сідала на своє місце, її привітне: "Доброго ранку!" та її весела посмішка утішили його, і він відчув, що не все ще втрачено.
Близько третьої години дня всіх охопила сонливість: стомлювали літня спека, безперервна одноманітна робота, засліплював відблиск сонячного проміння, — його відбивала ріка, що бігла під самими вікнами.
Тук-тук-тук — металічні печатки одночасно опускалися на десятки комірців. Цей звук, який звичайно можна було ледве розпізнати в гудінні і гуркоті швейних машин за бар'єром, сьогодні було чути ще слабкіше, ніж завжди. Хтось із штампувальниць заспівав пісню, — Руза Никофорич, Ода Петканас, Марта! Бордалу, Анжеліна Пітті і Лена Шлікт підхопили. Роберта, весь час почуваючи на собі Клайдів погляд і розуміючи його настрій, питала себе, чи скоро він підійде і заговорить з нею. їй дуже хотілося цього, і, пригадуючи слова, які він шепнув їй напередодні, вона була' впевнена, що він недовго зуміє перечити бажанню підійти до неї. Вона прочитала це в погляді, яким він дивився на неї вчора. Але тут стільки перешкод… Вона знала, що йому нелегко придумати спосіб сказати їй хоча б слово. Але часом вона раділа, почуваючи себе в безпеці серед дівчат.
Захоплена цими думками, вонаі в той же час, як і всі інші робітниці, продовжувала швидко штемпелювати комірці, що лежали перед нею, — і раптом помітила, що вона штемпелювала номером "16" пачку комірців меншого розміру. Вона' з прикрістю подивилася на зіпсовану пачку і вирішила', що залишається тільки одне: відкласти її набік і чекати зауваження від кого-небудь з начальства, може й від Клайда… або зразу ж віднести браковані комірці просто до нього — це, мабуть, найкраще: тоді ніхто з майстрів не побачить їх до Клайда. Так робили всі дівчата, коли помилялися. І всі досвідчені робітниці повинні були самі стежити за такими недоглядами.
Але зараз, хоч як їй хотілося піти до нього, вона не наважувалася: це дасть йому бажану можливість заговорити з нею, а найстрашніше, що і для неї це бажана можливість. Вона вагалася: з одного боку, обов'язок перед

Клайдом, як завідуючим, з другого — відданість давнім правилам поведінки, що так суперечили цьому новому владному потягові до Клайда і придушеному бажанню почути, що він їй скаже". Нарешті вона взяла зіпсовану пачку комірців і поклала до нього на конторку. Руки її тремтіли, обличчя зблідло, вона задихалася. А Клайд у цей час марно намагався підрахувати по талонах виробіток штампувальниць: думки його були далекі від оцих підрахунків. Потім він підняв голову. Перед ним, нахилившись, стояла Роберта. Нерви його напружилися, горло і губи пересохли: от слушна нагода:, про яку він мріяв. Він бачив, що Роберта мало не задихається, її нерви більше не витримували: вона розуміла, що поводиться надто сміливо і сама себе обманює.
— Там, нагорі, помилилися з цією пачкою, — почала вона, плутаючись у словах, — а я не помітила, поки майже всі не проштемпелювала. Це розмір п'ятнадцять з половиною, а я майже на всіх комірцях поставила шістнадцять. Пробачте мені, будь ласка.
Клайд помітив, що вона намагається посміхнутися і удати з себе спокійну, але щоки її зовсім побіліли, а рука, яка тримала комірці, тремтіла. Він одразу зрозумів, що, хоч вона прийшла до нього з цією помилкою, як дисциплінована робітниця, добре обізнана з фабричними порядками, все ж тут приховується щось більше. Слабка, злякана і все ж спонукувана коханням, вона давала йому нагоду, якої він шукав, і хотіла, щоб він скористався з цього. І Клайд, першої хвилини збентежений і схвильований її раптовою появою, тут же підбадьорився і осмілів мало не до зухвальства: він ніколи ще не був таким рішучим щодо неї. Її вабить до нього, це ясно. Він їй подобається, і вона досить розумна, щоб дати йому можливість поговорити з нею. Чудово! Яка мила ця сміливість!
— Ні, це нічого, — сказав Клайд, прикидаючись спокійним і впевненим, хоч навіть зараз ніяковів перед нею. — Я відправлю їх униз, до пральні, а потім побачимо, чи не можна буде поставити новий штамп. Але це, по суті, не наша провина.
Він ласкаво посміхнувся їй, і вона, хоч мала вже відійти, відповіла йому стриманою посмішкою, побоюючись, чи не надто ясно впадає у вічі, що саме привело її сюди.
— Ні, не йдіть, — додав він швидко. — Я хочу у вас щось спитати. Ще від неділі я шукаю нагоди поговорити з вами. Нам треба де-небудь зустрітися, згода? Правда, за тутешніми правилами завідуючий не повинен мати нічого спільного з робітницею свого відділу — я хочу сказати, за межами фабрики. Але мені все-таки хочеться з вами зустрітися, гаразд? Знаєте, — і він посміхнувся їй ніжно і вкрадливо, — відтоді як ви тут працюєте, я просто до нестями захоплений вами, а після неділі стало ще гірше. І я не хочу, щоб якесь старе правило стало поміж нас. А ви?
— Справді, не знаю, чи зможу я… — відповіла Роберта; тепер, коли все сталося так, як їй хотілося, вона жахалася своєї сміливості. Вона тривожно озиралася, і їй здавалося, що очі всіх, хто є в штампувальній, стежать за нею. — Я живу в містера і місіс Ньютон — це сестра і зять моєї подруги, і вони дуже суворі. Інша справа, коли б… — вона хотіла додати "коли б я була вдома", але Клайд перебив її:
— Тільки, будь ласка, не відмовляйтеся! Будь ласка! Мені необхідно бачити вас! Я не хочу завдавати вам ніяких неприємностей, інакше я з радістю прийшов би до вас додому.
— Ні, ні, це неможливо, — застерегла Роберта. — В усякому разі поки що не можна.
Своєю зніяковілістю вона несвідомо дала Клайдові зрозуміти, що коли-небудь пізніше хотіла б прийняти його у себе.

— Ну, гаразд, — усміхнувся Клайд, бачачи, що вона вже йде на поступки. — Ми можемо просто пройтися — хоча б вашою вулицею, якщо хочете, в кінці її, де майже немає будинків. Або давайте погуляємо в маленькому парку Могаук, якраз на березі, на захід від Дрім-ленда, знаєте? Приїжджайте туди, я зустріну вас біля зупинки. Згодні?
— Але я боюся… я боюся їхати так далеко. Я ніколи нічого такого не робила.
— Вона подивилася на Клайда щирим невинним поглядом. Він був у захваті: вона така мила, і в них буде побачення! — Знаєте, — продовжувала Роберта, — я просто боюся їздити куди-небудь одна. Тут так полюбляють розпускати плітки. Хто-небудь, звичайно, мене побачить. Але…
— Але… що?
— Боюся, що я надто довго стою біля вас. Як по-вашому?
Вона мало не задихнулася, сказавши це. І Клайд, зрозумівши, які відверті її слова, хоча в них, власне, нічого не було незвичайного, сказав поквапно і наполегливо:
— Ну, тоді давайте зустрінемося в кінці тієї вулиці, де ви живете. Виходьте сьогодні ввечері на кілька хвилин, — скажемо, на півгодини, гаразд?
— Ні, сьогодні я не можу… Не так скоро. Я повинна спершу подивитися… влаштувати… Якось іншим разом…
Схвильована і збентежена цією надзвичайною подією в її житті, вона, як іноді бувало і з Клайдом, то посміхалася, то хмурилася, сама того не помічаючи.
— Тоді, може, в середу ввечері, о-пів на дев'яту або о дев'ятій? Ви прийдете? Ну, будь ласка!
Роберта тривожно обмірковувала, що відповісти. З цю хвилину вона безмірно подобалася Клайдові: вона озиралася, мабуть усвідомлюючи, що на неї дивляться і що вона стоїть біля нього надто довго як для першої розмови.
— Я думаю, мені тепер краще піти на своє місце, — сказала вона, не відповідаючи на його запитання.
— Ще хвилинку, — просив Клайд. — Ми з вами не домовилися,
0 котрій годині в середу. Адже ви прийдете? Виходьте о дев'ятій або о-пів на дев'яту, — словом, коли хочете. Я чекатиму, починаючи з восьмої. Прийдете?
— Ну, гаразд. Скажемо, о-пів на дев'яту або між пів на дев'яту
1. дев'ятою, якщо я зможу. Добре? Якщо зможу, я прийду. А коли що-небудь трапиться, я скажу вам уранці.
Вона почервоніла і знову озирнулася зніяковіло і тривожно, потім швидко попростувала до свого місця; вона вся тремтіла з голови до ніг і мала такий винуватий вигляд, наче її викрили в страшному злочині. А Клайд за своєю конторкою мало не задихнувся від хвилювання… Чи не чудо, що він так говорив з нею, і вона погодилася, вона наважилася на побачення з ним тут, у Лікурзі, де його всі добре знають? Це щось надзвичайне!
А Роберта думала, як чудесно буде погуляти і поговорити з ним при світлі місяця, відчувати потиск його руки і слухати його ніжний, пестливий голос.

РОЗДІЛ XVII

Було зовсім темно, коли Роберта в середу ввечері крадькома вислизнула з дому, щоб зустрітися з Клайдом. Але перед цим скільки сумнівів і боротьби з самою собою! їй не тільки важко було подолати власні внутрішні вагання, — викликала немало тривог і задушлива, пошла і святенницька атмосфера, що оточувала її в домі Ньютонів. Відтоді як Роберта приїхала сюди, вона нікуди не виходила без Грейс Марр. А тут ще в цю середу, — вона зовсім забула про це, розмовляючи з Клайдом, — вона умовилася піти з Ньютонами і

Грейс до баптистської церкви, де мала відбутися проповідь, а потім — вечір для парафіян з різними іграми, чаєм, тістечками і морозивом.
Через це вона була серйозно заклопотана, не знаючи, як їй звільнитися з цей вечір, поки не згадала, що за два дні перед тим м-рЛі-гет, помітивши, як добре і швидко вона працює, запропонував їй повчитися шити у м-с Брейлі, в сусідньому з штампувальною швейному цеху. Тепер, коли Клайдове запрошення збіглося із зібранням у церкві, Роберта вирішила сказати Ньютонам, що в цей вечір вона мусить піти додому до м-с Брейлі. Вона скаже це в середу ввечері, перед обідом. Таким чином вона зможе зустрітися з Клайдом. І вона встигне повернутися додому до повернення Ньютонів і Грейс. Так солодко буде слухати його… знову почути, як тоді, в човні, що вона здалася йому найгарнішою дівчиною в світі, коли стояла на березі і дивилася на водяні лілії. Багато, багато думок — невиразних, лякаючих, яскравих, — обсідало її: як і куди вони підуть і як потім зустрічатимуться, якщо вона зуміє зробити так, щоб вони стали друзями і щоб це не пошкодило ні їй, ні йому. Якщо буде потрібно, вона піде з фабрики і пошукає якого-небудь іншого місця, — отже, Клайд не відповідатиме за неї.
Ще одне хвилювало її: як їй одягнутися? Вона бачила, що в Лікурзі багато робітниць одягаються краще, ніж у Більці і Тріпетс-Мілсі. Але вона значну частку свого заробітку надсилала матері, а коли б не це, вона так само могла б чудово одягнутися. І тепер, коли Клайд заволодів усіма її думками, вона турбувалася про свою зовнішність; увечері, після того як вони умовилися про зустріч, вона переглянула всі свої скромні вбрання і вибрала синій капелюшок, якого Клайд ще не бачив, плаття з тонкого картатого сукна, в білу і синю клітку, білі парусинові туфлі, що їх купила минулого літа в Більці. Вона вирішила дождатися, поки Ньютони і Грейс підуть до церкви, а потім швидко переодягнутися і вийти.
О-пів на дев'яту, коли, нарешті, зовсім стемніло, вона пішла в напрямі до Сентрал авеню, а звідти обхідним шляхом повернулася на умовлене місце в кінці Тейлор-стріт. Клайд був вже там. Він стояв, притулившись до старої дерев'яної огорожі, що відмежувала п'я-тиакрове кукурудзяне поле, і дивився на місто, вогні якого світилися крізь листя дерев. Повітря було насичене пряними пахощами трав і квітів. Легкий вітерець шелестів у високих стеблинах кукурудзи позаду Клайда, в листі дерев над його головою. А далеко у височині виблискували зорі — Велика і Мала Ведмедиця і Млечна Путь: сузір'я, які колись показувала йому мати.
І Клайд думав про те, як змінилося його становище тут, порівнюючи з Канзас-Сіті. Там він ніяковів перед Гортензією Брігс, та й перед будь-якою іншою дівчиною, боявся їм слово сказати. А тут, особливо з того часу, як його призначили начальником штампувальної, він переконався, що не такий уже нецікавий, як йому здавалося раніше. Дівчата задивлялися на нього, і він тепер уже не так боявся їх. Очі Роберти сказали йому, як міцно він їй подобається. От і в нього є подруга. Коли вона прийде, він обійме її і поцілує. І вона не зможе опиратись йому.
Він стояв, прислухався, мріяв і дивився в далечінь; шурхіт кукурудзи за його спиною збуджував у ньому якийсь спогад. І враз він побачив Роберту. Гарно одягнена, жвава і проте стривожена, вона спинилася в кінці вулиці, озираючись, як полохливий, обережний звірок. Клайд одразу поспішив до неї назустріч і тихенько гукнув:
— Хелло! Як любо, що ви прийшли! Вам важко було вибратися? (Він подумав, що вона набагато краща за Гортензію Брігс або Ріту Дікермен: одна була така обачлива, а друга — чуттєва і нерозбірлива.)
— Ще б пак не важко!

І вона почала яскраво, з усіма деталями розповідати про те, як незручно вийшло з Ньютонами: вона зовсім забула про своє обіцяння піти з ними до церкви, а тут ще й Грейс заявила, що не піде без неї. І їй довелося збрехати, жахливо збрехати: наче вона йде до м-с Брейлі вчитися шити. Клайд нічого не знав про цю пропозицію Лігета і відразу ж почав розпитувати Роберту: йому спало на думку, може, Лігет хоче перевести її від нього. Він урвав її розповідь про Ньютонів і попросив повторити все докладно про Лігета, і Роберті було дуже приємно, що він так жваво зацікавився цим.
— Та, знаєте, я ж прийшла ненадовго, — швидко і ласкаво сказала вона при першій зручній нагоді, коли Клайд, стискаючи її руку, повернув до ріки, зовсім безлюдної в цих місцях. — Зібрання в баптистській церкві майже завжди закінчується о-пів на одинадцяту, і я мушу бути вдома раніше від Ньютонів і Грейс.
Вона навела безліч доводів, пояснюючи, чому їй не можна затримуватися пізніше від десятої години, і Клайд, хоч і прикро вражений, не міг не погодитися, що вона правильно все обдумала.
Спочатку він сподівався затримати її якнайдовше. Але, бачачи, що часу в нього замало, він намагався тепер скоріше домогтися більшої близькості; він почав розхвалювати її капелюшок, жакет — вони так їй личать! Він тут же хотів був обійняти її за стан, але Роберта, вважаючи, що він надто поспішає, відвела його руку, вірніше, пробувала відвести, ласкаво переконуючи:
— Ну, не треба! Це нехороше! Хіба вам недосить вести мене під руку? Або давайте я візьму вас під руку.
Звільнившись з його обіймів, вона зразу міцно взяла його під руку і пригорнулася до його плеча, намагаючись іти з ним у ногу. І Клайд подумав, як просто і природно поводиться вона тепер, коли крига між ними розтанула. А як вона щебетала! їй подобається Лікург, тільки вона думає, що це найсуворіше і найпобожніше з усіх міст, де вона жила, — тут щодо цього навіть гірше, ніж у Більці чи Тріпетс-Мілсі… І вона почала розповідати про Більц і Тріпетс-Мілс, говорила і про свій дім, та мало: їй не хотілося розповідати про нього. І знову про Ньютонів і Грейс Марр, про те, як вони стежать за кожним її кроком.
А Клайд слухав і думав, що вона зовсім не схожа на Гортензію Брігс чи Ріту, та й на жодну з дівчат, яких він зустрічав: вона набагато простіша і довірливіша, їй зовсім не властиві ні розпусність Ріти, ні зарозумілість, різкість і самозакоханість Гортензії, але вона така ж гарна і до цього набагато симпатичніша. Він не міг не думати, який милий вигляд вона б мала, якби була краще одягнена. Що б вона подумала, коли б довідалась, як він поводився з Гортензією, — яке це було несхоже на його теперішнє ставлення до неї самої…
— Знаєте, — сказав він, коли вона на мить замовкла, — мені хотілося з самого початку заговорити з вами, як тільки ви почали працювати на фабриці. Та ви самі бачите, як тут усі стежать один за одним. Це обурливо! Мені заявили, коли я отримав це місце, що я не повинен заводити знайомства з жодною дівчиною на фабриці, і я намагався додержувати цього правила. Але тепер я просто не можу справитися з собою. — Він міцно стиснув її руку, потім враз зупинився і обійняв її.— Знаєте, Роберта, я до нестями захоплений вами. Справді! Ви наймиліша, найчарівніша дівчина в світі. Послухайте, ви не сердитеся, що я так кажу? Відтоді як я побачив вас, я майже втратив сон. Слово честі, правда! Я весь час думаю і думаю про вас. У вас такі прекрасні очі й волосся! Ви сьогодні надзвичайно гарна! Ах, Роберта!

І він раптом пригорнув її до себе і поцілував, перш ніж вона встигла відхилитися. Він продовжував тримати її в обіймах, а вона, хоч це було й дуже важко, опиралася, почуваючи, що їй хочеться самій обійняти його і пригорнутися до нього ще міцніше, — це вразило і злякало її. Який жах! Що подумають, що скажуть люди, якщо довідаються? Звичайно, вона погана дівчина, але їй хочеться бути з ним ось так — зовсім поруч… Ще ніколи їй так не хотілося цього
— Не треба, містер Гріфітс, — благала вона. — Справді, не треба! Ну, будь ласка! Нас можуть побачити. Здається, хтось іде.
Вона оглянулась, очевидно, дуже злякана, але Клайд тільки розсміявся. Він був захоплений: нарешті ж життя порадувало його таким чудовим подарунком!
— Я ніколи в житті не робила нічого такого, — продовжувала вона. — Слово честі! Пустіть мене. Це тільки тому, що ви сказали…
Але Клайд, не відповідаючи, міцно пригорнув її до себе; його бліде обличчя і темні жадібні очі були зовсім близько від її обличчя. Він цілував її знову й знову, незважаючи на її протести; її маленький рот, підборіддя, щоки були такі привабл. иві, що неможливо було втриматись, і він, надто схвильований, щоб говорити більш мужнім тоном, шепотів благаюче:
— Роберта, люба, ради бога, ну скажіть, що ви мене кохаєте! Я зовсім у нестямі від вас! Скажіть! У нас так мало часу!
І він знову цілував її щоки і губи. І враз почув, що вона знемагає. Вона стояла безвільна і покірна в його обіймах; він з тривогою зрозумів, що з нею діється щось дивне. Несподівано по обличчю її потекли сльози; її голова впала йому на плече, і він почув шепіт:
— Так, так, так, я кохаю вас! Так, кохаю, кохаю!
В її голосі почулося ридання, чи то від горя, чи то від блаженства, і Клайд відчув це. Він був такий зворушений її щирістю і простотою, що і в нього на очах виступили сльози.
— Роберта, люба, все буде гаразд. Не треба плакати. Ви така мила. Правда, правда, Роберта!
Він підвів очі і побачив на сході, над низькими покрівлями будинків, тоненький світлий краєчок липневого місяця, що виходив з-за обрію. І в цю мить йому здалося, що життя дало йому все, — все, чого тільки можна побажати.

РОЗДІЛ XVIII

Це побачення, як зрозуміли і Клайд, і Роберта, було тільки прелюдією до нових незчисленних зустрічей і радощів, які були перед ними в майбутньому. Вони знайшли любов. Вони були чарівно щасливі, незважаючи на всі важкі проблеми, що тепер стояли перед ними. Але як їм бути далі, як знайти спосіб бачитися частіше? Уже саме по собі становище Роберти в домі Ньютонів було серйозною перешкодою в її стосунках з Клайдом, і особливо доводилося задуматися над тим, як бути з Грейс Марр. Грейс була ще більше скована, ніж Роберта, і своєю зовнішньою непривабливістю і, головне, міщанськими забобонами і суворими правилами сектантсько-релігійного виховання. Проте й вона хотіла повеселитися і відчути себе вільною. Роберта, весела і часом навіть зухвала, була, власне, скована тими ж умовностями, що й Грейс, але Грейс уявляла, нібито її подруга незрівнянно вільніша. Через це вона дуже горнулася до Роберти, яку це трохи стомлювало. Грейс уявляла, що вони з Робертою можуть обмінюватися признаннями, жартами, думками про все, що стосується кохання, можуть безбоязно повіряти одна одній свої мрії. Це було єдиною розвагою в її досить безрадісному житті.
Але Роберті, навіть до того, як в її життя увійшов Клайд, зовсім не подобалася ця нав'язливість. Ти це набридло. А потім вона відчула, що не

може говорити з Грейс про Клайда, — і не тільки через те, що Грейс, звичайно, обурюватиметься і ревнуватиме, — адже Роберта не наважувалася навіть сама з собою розбиратися в тих несподіваних бентежних почуттях, які тепер оволоділи нею. Зустрівши і відразу покохавши Клайда, вона боялася й думати, до чого вона дійде в своєму ставленні до нього. Бо така близькість між багатими й бідними тут під забороною, — це вона знала. І через це вона зовсім не хотіла говорити про Клайда з Грейс.

І коли в понеділок увечері, на другий день після поїздки на озеро, Грейс весело і фамільярно спитала Роберту про Клайда, Роберта одразу вирішила прикинутися, що вона зовсім не так уже ним цікавиться, як Грейс, може, думає. Тому вона сказала тільки, що він був дуже люб'язний і розпитував про Грейс, — почувши це, Грейс недовірливо скоса подивилася на подругу. Чи правду вона каже?

— Він був такий ласкавий, що я подумала, чи не закоханий він у тебе.

— От дурниці,— злукавила Роберта, трохи стривожена. — Та він і не дивиться на мене ніколи. І потім на фабриці таке правило, що йому не можна познайомитися зі мною ближче, поки я там працюю.

Це якнайкраще розвіяло підозри Грейс: за самим складом свого розуму вона й не уявляла собі, як можна порушити правила, встановлені власниками фабрики. Але Роберта, побоюючись, як би її ім'я в свідомості Грейс не залишилося зв'язаним з ім'ям Клайда, вирішила подвоїти обережність і прикидатися, наче вона зовсім байдужа до нього.

Потім виникли нові труднощі, нові прикрості, тривоги й страхи, що не мали нічого спільного з попередніми. Після того як вони з Клайдом освідчилися і остаточно зрозуміли, що кохають один одного, Роберта все ж не бачила можливості зустрічатися з ним інакше, як потай, дуже рідко і настільки випадково, що вона ніколи не могла напевно призначити день наступної зустрічі.

— Розумієте, — пояснювала вона Клайдові через кілька днів (їй пощастило ввечері вислизнути на годинку з дому, і тепер вони вийшли по Тейлор-стріт до ріки; перед ними відкривався низький берег і простягалися поля). — Ньютони нікуди не ходять, не запросивши мене з собою. І навіть коли б вони самі не запрошували, Грейс нікуди не піде без мене. Ми з нею дуже довго приятелювали, коли жили в Тріпетс-Мілсі, і вона звикла до мене, як до рідної. Але тепер все по-іншому, і я просто не знаю, як знайти вихід з цього становища. Що мені сказати — куди я йду, з ким?

— Розумію, люба, — ніжно й ласкаво відповів Клайд. — Усе це вірно. Але як же нам бути? Чи ви вважаєте, що мені досить бачити вас на фабриці?

Він дивився на неї так серйозно і благаюче, що вона, розчулена, захотіла втішити його і поквапно додала:

— Ні, я так не вважаю, любий. Адже ви знаєте. Та що ж робити? — Вона ніжно погладила його тонку, нервову руку з довгими пальцями. — От що, — додала вона, подумавши: — Моя сестра живе в Гомері, це теж у штаті Нью-Йорк, тридцять п'ять миль на північ звідси. Я якось скажу, що поїду до неї в суботу після обіду або в неділю. Вона давно писала і кликала мене, та раніше я не думала їхати. А тепер я могла б поїхати… тобто… я могла б…

— Ну, звичайної — із запалом вигукнув Клайд. — Чудово! Прекрасна думка!

— Треба обміркувати, — продовжувала' вона, не звертаючи уваги на його вигуки. — Якщо не помиляюся, спершу треба доїхати до Фонди, там пересадка. Звідси я можу будь-коли поїхати трамваєм, а з Фонди щосуботи йдуть тільки два поїзди — о другій годині і о сьомій. Отже, я можу виїхати коли завгодно до другої, а потім, розумієте, я просто можу запізнитися на двогодинний поїзд, от і все. Тоді можна їхати семигодинним, правда? А ви будете там або зустрінете мене по дорозі, щоб тут ніхто не бачив нас

разом. О сьомій я поїду до сестри, а ви повернетесь у Лікург. З Агнесою я все влаштую, я певна. Я напишу їй.
— А до того часу як же? — спитав він незадоволеним тоном. — Адже це ще не скоро!
— Я постараюся що-небудь придумати, любий, але не знаю, чи вийде. І ви теж подумайте. А тепер я повинна йти, — додала вона тривожно.
Вона одразу підвелася, примусила й Клайда підвестися і подивитися на годинник; виявилося, що вже близько десятої.
— То як же нам бути? — наполягав він. — Хіба ви не можете сказати Ньютонам у неділю, що йдете до якоїсь іншої церкви? А замість цього зустрітися де-небудь зі мною. Звідки їм дізнатися?
Сказавши це, Клайд одразу помітив, що обличчя Роберти засмутилося: він втручався в область, яку вона, вірна своїм переконанням і вихованню, поки що вважала недоторканною.
— Ні, я так не хочу, — відповіла вона дуже серйозно. — Я почувала б себе винуватою. І це й справді не гаразд.
Клайд відразу зрозумів, що став на небезпечний шлях, і відмовився від своєї пропозиції: він зовсім не хотів образити чи злякати її.
— Так, ви кажете правду. Я подумав про це тільки через те, що ви, здається, не знаходите іншого виходу.
— Нічого, любий, — ласкаво сказала Роберта, помітивши, що він боїться, чи не образив її.— Усе гаразд, тільки мені не хотілося б робити так. Я не можу.
Клайд кивнув. Він пригадав, як сам кілька років тому з повагою ставився до всіляких правил, і подумав, що, мабуть, не гаразд було пропонувати Роберті таку річ.
Не прийшовши ні до чого іншого, крім поїздки у Фонду, вони повернули назад до Тейлор-стріт. Клайд тільки сказав, цілуючи її на прощання, що їм треба постаратися придумати, як би побачитися якнайшвидше. А вона на мить поривчасто охопила руками його шию — і побігла додому, і Клайд бачив, як промайнула в місячному світлі її маленька постать.
Але якщо не вважати ще одного побачення увечері, яке Роберті пощастило влаштувати під приводом другого візиту до м-с Брейлі, вони більше не зустрічалися до наступної суботи, коли Роберта вирушила, нарешті, у Фонду. Клайд виїхав з Лікурга трохи раніше і приєднався до неї на першій же зупинці. З цієї хвилини аж до самого вечора, коли їй довелося сісти на семигодинний поїзд, вони пробули разом, невимовно щасливі, блукаючи по околицях майже незнайомого обом містечка.
Не доїжджаючи кілька миль до Фонди, вони побачили невеликий парк під назвою "Старлайт"; тут були всілякі дешеві розваги: підвісні аероплани, повітряне колесо, каруселъ, старий млин і площадка для танців, а крім того, маленьке озеро і човни. Це було своєрідне ідилічне місце: майже посередині озера, на острівці — раковина для оркестру, а на березі, в клітці — похмурий ведмідь. За весь час проживання в Лікурзі Роберта ні разу ще не наважувалася побувати в якому-небудь з тутешніх місць розваги, — всі вони були схожі на це, тільки набагато вульгарніші. Побачивши "Старлайт-парк", обидва вони вигукнули в один голос: "Дивіться!" І Клайд одразу ж запропонував:
— Давайте зійдемо тут, хочете? Адже це однаково, що Фонда. І тут нам буде веселіше.
Вони швидко вийшли з трамвая. Здавши на схов чемоданчик Роберти, Клайд попрямував перш за все до рундука, де продавали сосиски. Потім його увагу привернула каруселъ, що безупинно кружляла: Роберта неодмінно мусить покататися з ним І У найвеселішому настрої вони сіли на каруселъ; Клайд

посадив Роберту на зебру і став поруч, однією рукою обіймаючи і підтримуючи її, при цьому обидва намагалися вхопитися за мідний поручень. І хоч як все це було банальне, вульгарне, позбавлене смаку, обидва були в цілковитому захваті, що аж ніяк не відповідав незначній дешевій забавці,— бо вони були, нарешті, вдвох і ніхто не стежив за ними. Коло за колом мчали вони на громіздкій, тріскучій машині, і перед ними миготіли інші любителі розваг, що каталися на човнах по озеру, крутилися над землею на незграбних білозелених підвісних аеропланах, злітали на гойдалках.
Клайд і Роберта дивилися на дерева, на небо над озером. На просторій площадці під поглядами зівак мрійно і запально кружляли пари. І раптом Клайд спитав:
— Ви танцюєте, Роберта?
— Ні, не танцюю, — відповіла вона сумовито. В цю хвилину, дивлячись на щасливих танцюристів, вона трошки заздрила їм. Яка шкода, що їй ніколи не дозволяли танцювати! Може, це не зовсім добре, не зовсім морально, — так учить церква, — та все-таки… адже вони тут, і так люблять одне одного… а всі ці пари здаються такими веселими й щасливими, і такий гарний цей плин барв у своєму невпинному кружлянні на фоні дерев… Усе це не здавалося їй таким уже поганим. Чому б не потанцювати таким молодим людям, як вона і Клайд? Її молодші брат і сестра, незважаючи на погляди батьків, уже заявили, що при першій зручній нагоді почнуть учитися танцювати.
— От досада! — вигукнув він, уявляючи собі, як було б чудово, танцюючи, тримати Роберту в обіймах. — До чого було б весело, якби ви вміли. Я навчу вас за кілька хвилин, хочете?
— Ну, не знаю, що з цього вийде, — жартівливо сказала вона, але по її очах було видно, що пропозиція їй подобається. — Я, напевно, буду не дуже здібною ученицею. Знаєте, в наших краях не дуже хвалять танці. І церква осуджує їх. І мої батьки теж були б невдоволень
— Нісенітниця! — безжурно і весело заперечив Клайд. — Це дурниці, Роберта. Адже тепер усі танцюють, або майже всі. Як ви можете думати, що це погано?
— Так, я знаю, — дивним, трохи напруженим тоном відказала Роберта. — Може, у вашому колі це так. Правда, я знаю, багато хто з робітниць теж танцюють. Звичайно, якщо людина багата і в неї добре становище в суспільстві, тоді все можна. Але для такої дівчини, як я — інша річ. І потім, я думаю, ваші батьки не такі суворі, як мої.
— Ви думаєте? — засміявся Клайд, який одразу відмітив її слова про "ваше коло" і про багату людину із становищем у суспільстві.— Та ви нічого не знаєте про моїх батьків, — продовжував він, — вони такі ж суворі, як ваші, певно, навіть суворіші. А все-таки я танцюю. В цьому немає нічого поганого, Роберта! Давайте я навчу вас. Справді ж, це чудово. Хочете, люба?
Він обійняв її і подивився їй в очі,— і вона майже здалася, слабіючи від пристрасного потягу до нього.
Карусель спинилася, і вони, не роздумуючи, попростували до відгородженої площадки, де кружляли в танці нечисленні, але невтомні пари. Досить великий оркестр грав фокстроти та уанстепи. Біля турнікета сиділа гарненька білетерка: з кожної пари збиралося десять центів за танець. Це барвисте видовище, музика і ритмічні, плавні рухи танцюючих зовсім зачарували обох.
Оркестр замовк, танцюючі виходили з площадки. Але не встигли всі вони вийти, касирша почала продавати п'ятицентові квиточки на новий танець.
— Ні, я не зумію, — сказала Роберта, коли Клайд вів її до турнікета. — Боюся, що я надто незграбна. Адже я ніколи не танцювала.

— Ви незграбна, Роберта? — вигукнув він. — Яка нісенітниця! Ви така граціозна, така чарівна! От побачите, ви чудово танцюватимете!
Він заплатив, і вони увійшли.
Клайда охопив порив самовпевненості, яка на три чверті пояснювалася переконанням Роберти, що він багатий і належить до верхівки лікурзького товариства. Він відвів Роберту в куток і показав основні нескладні па; такій витонченій і граціозній дівчині вони далися досить легко. Коли оркестр заграв і Клайд пригорнув її до себе, вона легко потрапила в такт і інстинктивно повторювала кожний рух свого партнера. І яке це було блаженство — почувати себе в його обіймах, слухняно линути за ним, відчувати, як в єдиному, чудесному ритмі рухаються їхні тіла.
— Люба, — шепнув Клайд. — Ви чудово танцюєте! Ви вже все зрозуміли. Ні, ви просто надзвичайна, навіть не віриться!
Вони зробили друге коло, потім третє, і Роберту охопило таке блаженство, якого вона ще ніколи в житті не зазнавала. Подумати тільки — вона танцює! Це так чудесної Танцює з Клайдом! Він такий спритний, граціозний, — найгарніший від усіх молодих людей тут, думала вона. І він теж думав, що ніколи ще не зустрічав такої чарівної дівчини. Вона така весела, мила і слухняна. Вона не примусить його нудитися даремно. Ну, а щодо Сондри Фінчлі — вона не звертає на нього уваги, і він з таким самим успіхом може зовсім не думати про неї… Проте навіть тут, з Робертою, він не міг остаточно забути її.
Вони танцювали до пів на шосту, коли оркестр замовк, бо вже не було бажаючих танцювати, і на площадці вивісили оголошення: "Наступний концерт о 7.30"; тоді вони випили содової води, поїли морозива, потім зайшли до ресторану закусити, — і так швидко проминув час, що виявилося, треба найближчим же трамваєм їхати до Фонди, аби Роберта могла потрапити на вокзал на сьому годину.
По дорозі вони розробили план на завтрашній день. Роберта постарається якнайраніше поїхати від сестри, а Клайд знову приїде з Лікурга, вони зустрінуться у Фонді і проведуть разом весь день, до одинадцятої години, коли приходить останній поїзд з Гомера. І якщо в трамваї, що йде до Лікурга, вони не зустрінуть нікого із знайомих, то зможуть повернутися разом.
І вони зустрілися, як було умовлено. Вони бродили темними околицями містечка, говорили, будували плани, і Роберта розповіла Клайдові дещо — не дуже багато, зрештою, — про своє життя вдома, в Більці.
Але найбільше, після їхнього взаємного кохання, обіймів та по-цілунків, їх цікавило питання про те, де і як їм зустрічатися надалі. Треба було щось придумати, і Роберта вже зрозуміла, що придумувати доведеться їй — і якнайшвидше. Хоч Клайд був явно дуже нетерплячий і хотів бачити її найчастіше, він все ж не міг нічого запропонувати, — принаймні нічого прийнятного.
Та придумати що-небудь реальне було нелегко, це так само розуміла Роберта. Про другу поїздку до сестри або до батьків у Більц не можна* було й думати раніше, ніж за місяць. А який інший привід вона могла знайти? Нові подруги на фабриці чи пошта… бібліотека… "Християнська асоціація молодих жінок"… Усе це придумав Клайд. Але все це давало Роберті волю в найкращому разі години на дві, а Клайд мріяв про такі побачення, як оце. Та й дуже мало вже залишалося літніх субот і неділь!

РОЗДІЛ XIX

Роберта і Клайд думали, що їхнього повернення до Лікурга і всієї їх спільної поїздки ніхто й не помітив. По дорозі з Фонди до Лікурга вони не бачили в трамваї жодного знайомого. А коли Роберта прийшла додому, Грейс

була вже в ліжку. Вона прокинулася тільки для того, щоб задати Роберті кілька випадкових і байдужих запитань про її поїздку: як поживає сестра? Чи пробула в неї весь день, чи їздила в Більц або Тріпетс-Мілс? (Роберта відповіла, що вона весь час пробула у сестри.) Грейс сказала, що їй треба незабаром поїхати до Тріпетс-Мілса, побачитися з батьками, і швидко заснула.
Але наступного вечора дівчата, які жили у Ньютонів, Опал Фе-ліс та Олів Поп (вранці вони ке виходили до сніданку, бо напередодні пізно повернулися з Фонди, з тих самих місць, де Роберта була в суботу), сидячи за обіднім столом, зустріли Роберту, яка щойно зайшла, веселими і добродушними, але не дуже приємними для неї вигуками:
— А, от і ви! Відразу видно, що побували в "Старлайт-парку!" Як вам сподобалося танцювати там, міс Олден? Ми бачили вас, а ви нас і не помітили. — І перш ніж Роберта встигла придумати яку-небудь відповідь, міс Феліс додала: — Ми намагалися спіймати ваш погляд, та ви, здається, нікого не бачили, крім вашого кавалера. Можу вас поздоровити, ви шикарно танцюєте.
Роберта була мало знайома з цими дівчатами, і до того ж їй завжди невистачало сміливості і здогадливості, щоб швидко і спритно відповісти жартом і виплутатися з несподівано скрутного становища: вона запалеиіла і з хвилину не могла вимовити ані слова. Адже вона вчора сказала Грейс, що пробула весь день у сестри! А Грейс сиділа напроти і дивилася їй просто в обличчя, трохи відкривши рота, наче хотіла вигукнути: "Он воно що! Танці! Кавалер!" А на хазяйському місці за столом сидів Джордж Ньютон — худий, тямущий, допитливий, — і його колючі очі, тонкий ніс і загострене підборіддя повернулися до Роберти.
Але вона швидко зрозуміла, що треба щось відповісти.
— Так, я була там, — сказала вона. — Я їздила туди з друзями сестри.
Вона мало не додала: "Ми пробули там недовго!", але стрималася. В цю хвилину на допомогу їй прийшла завзятість, успадкована від матері. Кінець кінцем, чому вона не могла поїхати до "Старлайт-парку", якщо їй захотілося? І яке право мають Ньютони або Грейс, чи будь-хто інший вимагати в неї звіту? Вона живе на свої кошти і сама за себе відповідає. Але в той же час вона зрозуміла, що її спіймали на брехні,— і все через те, що вона живе тут, де її повсякчас про все розпитують і стежать за кожним її крюком.
— Мені здається, цей юнак не з Лікурга, я його тут не зустрічала, — з цікавістю додала міс Поп.
— Так, він не звідси, — коротко і холодно сказала Роберта.
Вона з жахом думала, що її спіймали на брехні перед Грейс і та обурюватиметься з її потайкості і зради в дружбі. їй хотілося підвестися із-за столу і піти, щоб більше не повертатися. Але вона постаралася стримати себе і твердо подивилася в очі обом дівчатам. Потім зухвало глянула на Грейс і м-ра Ньютона. Якби її продовжували розпитувати, вона назвала б яких-небудь вигаданих друзів свого зятя або навіть зовсім відмовилася б відповідати. З якої речі!
Того ж вечора їй довелося переконатися, що така відмова неминуча. Як тільки вони після обіду повернулися в свою кімнату, Грейс сказала з докором:
— Ти, здається, сказала мені, що була весь час у сестри?
— Ну, і що ж? — визивно і навіть різко відповіла Роберта.
Вона не намагалася виправдуватися, бо знала: Грейс тільки удає, ніби її обурює аморальний вчинок Роберти, а насправді її просто роздратувало і образило, що Роберта вислизнула без неї і, виходить, гребує нею.

— Гаразд, більше тобі не доведеться брехати мені: можеш ходити без мене куди завгодно і бачитися з ким завгодно. Я більше нікуди з тобою не піду і навіть не хочу знати, куди ти ходиш і з ким. Але я заперечую проти того, щоб через тебе ніяковіти мені перед Джорджем і Мері. Ти мені кажеш одне, а потім виявляється, що все це неправда і ти просто хотіла втекти від мене, а вони можуть подумати, що я сама брешу! Я не хочу!
Вона була дуже ображена, засмучена й розлючена, і Роберта подумала, що їй нічого не залишається, як виїхати звідси. Грейс причеплива, немов п'явка; в неї немає особистого життя, і вона не вміє створити його. Поки вони разом, Грейс вимагатиме, щоб Роберта присвятила себе їй, ділилася з нею кожною своєю думкою, кожним почуттям. Та якщо розповісти їй про Клайда, Грейс буде обурена й шокірована і, безперечно, накинеться на неї або навіть викриє її. Тому Роберта сказала тільки:
— Як хочеш, будь ласка. Мені все одно. Я нічого й не збираюся говорити, поки не вважатиму за потрібне.
З цієї відповіді Грейс зрозуміла, що Роберта не бажає більше дружити з нею і взагалі не хоче мати з нею нічого спільного. Вона одразу ж підвелася і вийшла з кімнати, пряма, мов палиця, з високо піднесеною головою. ~ А Роберта зрозуміла, що відсьогодні Грейс — її ворог, і їй захотілося бути якнайдальше звідси. Усі вони тут надто обмежені: вони ніколи не зрозуміють і не допустять, щоб у неї були якісь таємні еідносини з Клайдом. А додержувати таємниці йому необхідно, — так він пояснив Роберті. їй це важко, навіть принизливо, і все-таки вона безмірно дорожить цими відносинами, вона кохає його, дуже кохає. І тепер вона повинна знайти якийсь спосіб захистити себе і його від сторонніх поглядів. Треба переїхати.
Але це вимагало, мабуть, набагато більше мужності й рішучості, ніж було в Роберти. Як це неприродно і навіть страшно: жити в домі, де тебе ніхто не знає! Чи не визнають такий стан надто дивним? Можливо, згодом доведеться пояснювати все це матері і сестрам. Але й залишатися тут після всього, що сталося, теж неможливо. Грейс і Ньютони — особливо м-с Ньютон — ставитимуться до неї, як давні пуритани до сестри чи брата, викритих у тяжкому грі-ховсдництві. Вона танцювала! І таємно! Тут заплутаний якийсь молодий чоловік, — поїздка до сестри не зовсім пояснює його присутність, а тим більше — відвідування "Старлайт-парку".
Крім того, Роберта розуміла, що тепер за нею пильно стежитимуть, і це, не кажучи вже про диктаторську поведінку Грейс, звичайно, заважатиме їй зустрічатися з Клайдом так часто, як вона того прагне.
Вона багато роздумувала два дні, порадилася з Клайдом, — він усією душею був за те, щоб вона негайно переїхала в нову кімнату, де вона ні від кого не залежатиме, де ніхто не знатиме її і не шпигуватиме за нею, — і, діставши дозвіл піти на дві години раніше з роботи, подалась на розшуки. Вона обрала південно-східну частину міста, — тут їй, мабуть, не доведеться зустрічатися з Ньютонами із тими, хто у них бував. Після недовгого шукання вона знайшла приміщення, яке їй сподобалося. Це був старий кам'яний будинок на Елм-стріт, в якому жив оббивальник меблів з дружиною і двома дочками, — одна була кравчиха, друга ще ходила до школи. Кімната, яку запропонували Роберті, містилася на першому поверсі, праворуч від маленької прихожої, з вікнами на вулицю. З цієї прихожої одні двері вели у велику вітальню, яка відокремлювала кімнату, що здавалася вкайми, від решти кімнат будинку, що дозволяло приходити й виходити непомітно. А тому що Роберта все ще мала намір зустрічатися з Клайдом потай, то для неї це мало дуже важливе значення.

Крім того, як вона зрозуміла із розмови з самою м-с Гілпін, хазяї в цьому домі не були такі суворі і такі настирливо допитливі, як Ньютони. М-с Гілпін була огрядна, охайна жінка років п'ятдесяти, дещо млява і не дуже кмітлива. Вона сказала Роберті, що взагалі вона досі не здавала кімнати і не тримала пансіонерів, бо чоловік і дочка заробляють вдосталь. Але кімната поруч з прихожою зовсім окрема і завжди порожня; отже м-с Гілпін, за згодою чоловіка, вирішила здати її. І їй хотілося впустити саме таку пожилицю, як-от Роберта, а не мужчину, — дівчину-робітницю, якій зручно було б харчуватися разом з усією родиною. М-с Гілпін нічого не спитала в Роберти ні про її сім'ю, ні про її знайомства, а тільки з цікавістю поглядала на неї і, мабуть, була задоволена; Роберта зрозуміла, що тут не додержують таких суворих правил, як у Ньютонів.
І все ж скільки сумнівів викликала в неї думка про цей переїзд!
У всій цій таємничості, здавалося їй, було щось недозволенне, навіть гріховне, а щонайбільше — сварка і розрив з Грейс Марр, її єдиною подругою, а отже і з Ньютонами; адже ж тільки завдяки Грейс вона взагалі потрапила до Лікурга. А що коли її батьки або сестра в Гомері довідаються про це все через знайомих Грейс і визнають дивним її одиноке життя в Лікурзі? Чи добре це? Як може вона наважитися на таку річ — і так скоро після приїзду сюди? Вона почувала, що її донині бездоганні моральні підвалини руйнуються. Але як же Клайд? Чи може вона відмовитися від нього? Після болючих вагань вона вирішила, що не може. І тому, заплативши завдаток і попередивши, що переїде найближчими ж днями, Роберта повернулася на роботу, а ввечері заявила м-с Ньютон, що хоче виїхати. Вона заздалегідь придумала пояснення: вона хоче незабаром виписати до себе молодшого брата й сестру і повинна влаштуватися так, щоб вони могли оселитися разом з нею.
І Ньютони, як і Грейс, відчули, що переїзд Роберти зв'язаний з новими знайомствами, які стали між нею і її подругою, і були задоволені, що Роберта йде від них. Вона явно стає на шлях сумнівних пригод, яких вони не можуть схвалити. Тепер вона не може бути корисною Грейс, як вони спочатку сподівалися. Можливо, вона йне знає, що робить. Але що імовірніше, що її тут збили з пантелику всілякі розваги і насолоди, несумісні з скромним життям, яке вона вела в Тріпетс-Мілсі.
Та й сама Роберта, опинившись після переїзду в новій обстановці, хоч і могла тепер вільніше зустрічатися з Клайдом, все ж сумнівалася, чи правильно вона робить. Може… може, вона надто поспішила, піддавшись роздратуванню, може, їй ще доведеться пожалкувати за цим. Та діло зроблене, і тепер нічого не зміниш. Треба подивитися, що з цього вийде…
Головним чином для того, щоб заспокоїти своє сумління, вона одразу написала матері й сестрі, досить правдоподібно пояснюючи, чому їй довелося виїхати від Ньютонів. Грейс стала надто вимоглива і егоїстична, надто командувала нею. Це стало нестерпно. Та нехай мати не турбується: вона оселилася в дуже пристойному домі. Роберта має окрему кімнату, і тепер вона може прийняти в себе Тома і Емілію, матір чи Агнесу, якщо їм захочеться відвідати її. І тоді вона познайомить їх з Гілпінами, яких вона докладно описала.
І все ж, думаючи про Клайда і про їхню взаємну пристрасть, вона в глибині душі усвідомлювала, що заграє з вогнем і може бути знеславлена. В той час Роберта навряд чи здавала собі справу в тому, що ця кімната з першої ж хвилини привабила її саме тим, що була окрема, але несвідомо Роберта все ж відчувала, що так воно і є. Вона ступила на небезпечний шлях, і знала це. А що ж робити, — часто питала вона себе в ті хвилини, коли її охоплювали

бажання, що суперчили всім її поняттям про допустиме і добропристойне — що ж їй робити?

РОЗДІЛ XX

Протягом кількох тижнів Роберта і Клайд зустрічалися то тут, то там, у парках і садах, куди легко можна добратися приміським поїздом. Проте між ними тепер бували сутички, головним чином через кімнату Роберти: Клайд вважав, що це найзручніше місце для їх зустрічей, але Роберта не дозволяла йому приходити до неї. Клайд ніколи не признавався собі, що в нього щодо Роберти зовсім не такі наміри, які мають бути у молодого чоловіка щодо дівчини, яку він поважає, і все-таки тепер, коли вона переїхала в цю кімнату, в ньому збудилося непереборне жадання, може, гідне осудження, але природне і майже неминуче, — жадання дедалі більшої і більшої близькості, дедалі більшої влади над Робертою, над усіма її думками і вчинками; кінець кінцем вона повинна цілком належати йому. Але як? Чи буде це одруження і, отже, звичайнісіньке, добропристойне існування? Досі він ніколи не думав одружуватися з Робертою. Він міг залицятися до неї чи до будь-якої іншої дівчини, що її суспільне становище набагато нижче від тутешніх Гріфітсів, Сондри Фінчлі та Бертіни Кренстон, але визнав би за неможливе одружитися з нею — і це головним чином через погляди своїх новоздобутих родичів і через їхнє високе становище в Лікурзі. Що вони подумають, коли довідаються? Він бачив тепер, що його тут вважають членом іншого, вищого кола, ніж Роберта, і, зрозуміло, хотів скористатися з цього. І потім тут дуже багато хто його знав, хоча б в обличчя. Але його дуже вабило до Роберти, і до того тепер він не міг би сказати, що вона не варта його, або що він не був би щасливий з нею, коли б міг і вирішив одружитися.

Виникало і ще одне ускладнення: наставала осінь з льодяними вітрами і холодними ночами. Наближався жовтень, і більшість позаміських парків, де можна було розважатися на безпечній відстані від Лікурга, закрилася. Закриті були і дансинги, крім великих залів у сусідніх містах, але сюди Роберта відмовлялася ходити. Залишалися, правда, церкви, кінематографи і ресторани в самому Лікурзі, але там вони не могли бувати через Клайдове становище в місті. І, таким чином, тепер, коли Роберта звільнилася від нагляду Ньютонів, їм не було куди ходити, — хіба що, змінивши якось їхні відносини, Клайд зможе відвідувати Роберту в Гілпінів. Але він знав, що вона не припускає й думки про це, а головне — йому бракувало мужності їй це запропонувати.

Якось увечері на початку жовтня, через півтора місяця після переїзду Роберти в нову кімнату, вони гуляли однією з далеких вулиць. Яскраво блищали зорі. Було холодно. Листя кружляло в повітрі. Роберта вже одягла своє зимове пальто, зелене в кремову смужку; коричневий капелюшок, оздоблений шкірою, дуже личив їй. Знову й знову поцілунки, все той самий гарячковий запал, що невідступно володів ними з першої зустрічі, а тепер став ще міцнішим.

— Стає холодно, правда? — сказав Клайд.

Було близько одинадцятої години, підмерзало.

— Так, не гаряче. Скоро доведеться думати про тепліше пальто.

— Не знаю, що ми робитимемо далі. Більше немає жодного місця, де ми могли б посидіти, а розгулювати щовечора вулицями в такий холод не дуже приємно. Як ви думаєте, чи не можна мені іноді заходити до вас? Адже в Гілпінів не те, що у Ньютонів.

— Так, звичайно. Але вечорами вони завжди сидять у вітальні до пів на одинадцяту, навіть до одинадцятої. І, крім того, обидві дівчини весь час бігають туди й сюди до дванадцятої години чи просто сидять удома. Не знаю,

як це влаштувати. Адже ви самі казали, що не хочете, аби вас бачили зі мною. А якщо ви прийдете, мені треба буде познайомити вас з Гілпінами.
— Ні, я зовсім не це мав на думці,— рішуче відповів Клайд. Він подумав, що Роберта надто делікатна: час би їй поводитися з ним вільніше, якщо вона насправді так його кохає.— Чому б мені іноді й не зайти до вас ненадовго? Гілпінам зовсім нема чого знати про це. — Він вийняв годинник і чиркнув сірником: виявилося, що вже пів на дванадцяту; він показав годинника Роберті.— Тепер у вітальні немає нікого, вірно?
Вона заперечливо похитала головою. Ця думка не тільки жахнула, а й обурила її. Клайд став надто сміливий: як він наважується пропонувати їй таку річ? І до того в цій пропозиції втілилися всі таємні страхи і настрої, які володіли нею, та в яких вона до цього часу не хотіла собі признатися. В цьому було щось гріховне, негідне, лякаюче. Ні, вона не піде на це. Нізащо. І в той же час у глибині її єства все голосніше лунав голос довго придушуваного, страшного для неї бажання, — тепер воно владно заявляло свої права.
— Ні, ні, я не можу на це погодитися! Це нехороше. Я не хочу. Нас можуть побачити. Вас можуть упізнати.
В цю хвилину огида до того, що вона з дитинства звикла вважати аморальним, була така сильна, що Роберта несвідомо намагалася звільнитися з обіймів Клайда.
Він відчув, яким щирим є її раптовий опір. І це тільки ще більше підхльоснуло в ньому бажання владати тим, що в цю мить здавалося майже недосяжним. Безліч вкрадливих слів посипалося з його уст:
— Ну, хто ж може нас побачити в такий час? Навколо немає ані душі. Чому б нам не зайти до вас у кімнату на кілька хвилин, коли нам хочеться? Ніхто нас не почує. Ми будемо говорити тихо. Навіть на вулиці нікого немає. Пройдемо мимо і подивимося, — напевно, в домі вже всі сплять.
Досі вона ніколи не дозволяла йому близько підходити до будинку, і тепер палко й схвильовано запротестувала. Та цього разу Клайд уперся, і Роберта, що завжди дивилася на нього з боязкою пошаною, — не тільки як на коханого, але як на людину, що стоїть вище за неї,— не могла перешкодити йому. Вони підійшли до будинку і спинилися за кілька кроків від нього. Ніде не чути ані звуку, тільки гавкає собака. У вікнах жодного вогника.
— От бачите, всі вже сплять, — заспокоював її Клайд. — Чому б нам не зайти на хвилинку? Хто про це довідається? Нам нема чого
Зчиняти шум. Та й що в цьому поганого? Багато хто так робить. Немає нічого страшного, якщо дівчина на хвилину впустить друга до себе в кімнату.
— Ви думаєте? Ну, може, у вашому колі так заведено. Але я знаю, що добре і що ні, а це, по-моєму, недобре, і я так не зроблю.
Кажучи це, Роберта відчула, як боляче стиснулося її серце. Вона ніколи не дозволяла собі проявляти таку самостійність, навіть зухвалість у відносинах з Клайдом, і просто не уявляла собі, що здатна на це. Вона сама злякалася. Може, він стане менше кохати її, якщо вона так говоритиме з ним.
Клайд миттю похмурнів. Чому вона не хоче виконати його просьбу? Вона надто обережна, надто боїться всього, що дає найменшу радість і насолоду. Інші дівчата не схожі на неї,— приміром, Ріта чи робітниці на фабриці. Адже ж вона запевняє, що кохає його. Вона дозволяє йому обіймати і цілувати себе на вулиці. А коли йому хочеться трошечки більшої близькості, вона ніяк не погоджується. Що ж це за дівчина? Чи варто упадати коло неї? Може, це все знову викрутаси і хитрощі, як було тоді з Гортензією? Правда, вона анітрохи не схожа на Гортензію, але вже надто уперта.

Роберта не могла бачити його обличчя, але знала, що він дуже розсердився, — так сталося вперше.
— Ну, не хочете — не треба, — з холодком сказав він. — Мені й без того є куди піти. Я бачу, ви ніколи не погоджуєтеся зробити так, як я хочу. Цікаво знати, як ми, по-вашому, будемо бачитися далі. Ми не можемо щовечора ходити вулицями.
Він сказав це похмурим тоном, що не віщував нічого доброго, — ніколи ще він не говорив з нею так різко і роздратовано. І його натяк на інші місця, куди він може піти, так приголомшив і злякав Роберту, що її настрій одразу змінився. Дівчата його кола, з якими він, звичайно, зустрічається час від часу! Дівчата на фабриці, які завжди стріляють очима в його бік! Скільки разів вона бачила, як вони поглядали на нього. Ця Руза Никофорич — така брутальна, але все-таки гарненька! А Флора Брандт! А Марта Бордалу! Бр-р! Подумати тільки, що такі негідниці бігають за таким красунем! Вона злякалася, що Клайд визнає її надто незговірливою, недосвідченою і боязкою, — у вищому товаристві він не звик до цього, — і кике її заради якої-небудь з цих дівчат. Тоді вона його втратить. Ця думка вжахнула її. Вся її хоробрість зразу ж зникла, і вона почала жалібно умовляти його:
— Ну, Клайд, ну, будь ласка, не сердьтеся. Ви ж знаєте, я б погодилась, коли б могла. Але я не можу зробити таку річ. Невже ви не розумієте? Ви ж знаєте самі. Звичайно, Гілпінам все стане відомо. Що з вами буде, якщо нас побачать і хто-небудь довідається про псе? — Вона благаюче взяла його за руку, потім обняла, і він відчув, що, незважаючи на весь свій недавній опір, вона до болю вражена і засмучена. — Ну, будь ласка, не просіть мене про це, — додала вона благально.
— Навіщо тоді було переїжджати від Ньютонів? — спитав він похмуро. — Не знаю, де ще ми можемо тепер бачитися, якщо ви не дозволите мені іноді приходити до вас. Нам немає куди більше піти.
Роберта не знала, що відповісти. Очевидно, для того, щоб їхні відносини могли продовжуватися, треба порушити загальновизнані правила поведінки. І все ж вона не уявляла собі, що можна погодитися. Це надто погано, не прийнято, аморально.
— Мені здавалося, що нам досить їздити куди-небудь щосуботи і неділі,— сказала вона лагідно, намагаючись заспокоїти його.
— Та куди ж тепер поїдеш? Усе закрито.
Роберта знову відчула, що перебуває під владою нерозв'язаних суперечностей, які завели їх обох у безвихідь.
— Господи, коли б я знала, що робити! — вигукнула вона з од-чаєм.
— Усе дуже просто, треба вам тільки захотіти. Та в тому ж і біда, що ви не хочете.
Вони стояли поруч. Нічний вітер кружляв сухе шурхотливе листя. Перед Робертою постала проблема, яка її весь час так лякала. Чи може вона після всього, чого її вчили, зробити так, як пропонує Клайд? У ній змагалися могутні суперечливі сили і бажання. Вона то ладна була поступитися, хоч як це було нестерпно для неї з її поняттями про моральність і пристойність, то рвалася навідріз, раз і назавжди відкинути цю, на її погляд, зухвалу і протиприродну пропозицію. Та все ж, всупереч її обуренню, кохання до Клайда примушувало її, як завжди, говорити з ним ніжно і прохально.
— Ні, Клайд, не можу, не можу! Я б погодилася, якби могла, але це просто неможливо. Адже це недобре! Я ніяк не можу!
Вона вдивлялася в його обличчя — блідий овал серед пітьми, — намагаючись побачити в ньому ознаки співчуття, розуміння. Та він, роздратований цією, мабуть, остаточною, відмовою, не був схильний полагідніти. Все це нагадувало йому безконечні невдачі під час його залицяння до Гортензії

Брігс. Але, будьте певні, тепер він не потерпить нічого схожого. Якщо вона хоче поводитись так, — будь ласка, але тільки не з ним. У нього тепер великий вибір, знайдеться скільки завгодно дівчат, які поводитимуться з ним куди краще. Він сердито знизав плечима і, повертаючись, щоб піти, кинув:
— Ну, що ж, як вам завгодно.
Роберта стояла приголомшена, охоплена жахом.
— Не йдіть, Клайд! Будь ласка, не йдіть, — враз жалібно вигукнула вона; вся її рішучість і мужність зникли, глибокий сум охопив її.— Я не хочу, щоб ви пішли, я так кохаю вас, Клайд! Я все зробила б, якби могла. Ви ж знаєте.
— Знаю, звичайно, знаю, можете не казати мені про це. — Він діяв так, як підказував йому досвід, якого він набув у відносинах з Гортензією і Рітою. Різким рухом він звільнився від її обіймів і швидко пішов вулицею у темряву.
Роберта, вражена цією раптовою зміною в їхніх взаєминах, такою болючою для обох, крикнула: "Клайд!" — і побігла було за ним, сподіваючись, що він зупиниться і вона зможе ще умовити його. Але він не повернувся. Він швидко відходив. Ні, це неможливо, вона повинна хоча б силоміць удержати його. Її Клайд! Вона побігла, але раптом спинилася, вражена: вперше за своє життя вона опинилася в такому жалюгідному, ганебному, негідному становищі. З одного боку, все її виховання, всі міцно засвоєні уявлення і традиції вимагали, щоб вона залишалася твердою і не принижувала себе, а з другого боку, жадоба кохання, дружби, розуміння примушувала її бігти за Клайдом, поки ще не пізно, поки він ще не пішов остаточно. Його прекрасне обличчя, його гарні руки… Його очі… Ще чулися відгуки його кроків. І все ж таки її зв'язували такі міцні умовності, що, хоч вона нестерпно страждала, жодна з сил, які змагалися в ній, не могла взяти верх, і вона спинилася, не знаючи, що робити. Вона не могла ні йти далі, ні залишатися на місці, не могла зрозуміти і стерпіти раптового розриву їхньої чудесної дружби. Серце її стиснулося від болю, губи побіліли. Вона стояла заціпеніла і мовчазна, не в силі вимовити хоч слово, хоча б покликати Клайда, — його ім'я завмерло ні її устах. Вона тільки думкою благала: "Не йди, Клайд, будь ласка, не йди!" — а він був уже далеко і все одно не почув би її. Він швидко і невблаганно відходив, і звук його кроків доходив дедалі слабкіше і слабкіше.
Це була перша в житті Роберти жагуча, засліплююча, кровоточива рана, яка краяла серце.

РОЗДІЛ XXI

Душевний стан Роберти цієї ночі нелегко описати: вона була охоплена справжнім жагучим коханням, а в юності важко витримати справжнє жагуче кохання. А до кохання приплутувалися ще й засліплюючі ілюзії щодо матеріального і суспільного становища Клайда, — ілюзії ці виникли не стільки завдяки словам або вчинкам самого Клайда скільки через здогадки і плітки, які поширювались про нього на фабриці і зовсім не від нього залежали. А її дім, сім'я та її власне становище були такі жалюгідні і не провіщали нічого в майбутньому, — всі її надії були пов'язані тільки з Клайдом. І раптом вона посварилася з ним, і він пішов розсерджений. Але, з другого боку, він вимагав таких жахливих, над міру коротких і вільних відносин, з якими не могла помиритися її совість, вихована в суворих моральних правилах. Що їй робити тепер? Що сказати йому?
У пітьмі своєї кімнати Роберта повільно, задумливо роздяглася і тихо забралася в широке старомодне ліжко. "Ні, я цього не зроблю, — казала вона собі.— Я не повинна. Я не можу. Це було б дуже, дуже недобре, я не

послухаю його, хоча б навіть він загрожував розстатися зі мною назавжди, якщо я не погоджуся. Соромно йому просити мене про це". А через мить вона вже питала себе, що іще їм залишається робити? Безумовно, Клайд почасти каже правду; їм нема куди більше піти, всюди вони рискують, що їх можуть впізнати. Які несправедливі фабричні правила! Та якби й не було цього правила,
Гріфітси, звичайно, все одно вирішили б, що вона не гідна Клайда, і Ньютони, і Гілпіни теж, коли б почули і довідалися, хто він. І якщо бони довідаються, це може пошкодити обом. А вона не хоче робити такого, що може пошкодити Клайдові… ніколи!
Тут їй спало на думку, що коли вона знайде роботу в іншому місці, питання буде розв'язане, — питання, яке нібито мало зв'язане з іншим, більш невідкладним і хвилюючим: з бажанням Клайда приходити до неї, в її кімнату. Та це вирішення означало, що вона цілими днями не бачитиме його, що вони зустрічатимуться тільки ввечері. І, звичайно, не кожного вечора. Це примусило її відкинути думки про шукання іншої роботи.
Тут вона подумала, що настане ранок і вона побачить Клайда на фабриці. А що коли він не заговорить з нею і вона з ним? Неможливо! Безглуздо! Жахливо! При одній думці про це вона підвелася і сіла на ліжку, і перед нею постало його байдуже, холодне обличчя.
Миттю вона скочила і засвітила єдину лампочку, що висіла посеред кімнати. Вона підійшла до дзеркала над старим горіховим комодом у кутку і пильно подивилася на себе. їй здалося, що під очима в неї вже лягли темні кола. Вона вся заціпеніла і застигла від холоду; в розпачі вона безпомічно хитала головою. Ні, ні, він не може бути такий підлий і такий жорстокий до неї. Коли б він знав, яким важким, яким неможливим є те, чого він вимагає від неї! Скоріше б настав день, щоб знову побачити його обличчя! Скоріше б настав завтрашній вечір, щоб можна було взяти його руки в свої, відчути його обійми!
— Клайд! Клайд! — вигукнула вона мало не вголос. — Ти не повинен так поводитися зі мною, ти не можеш…
Вона опустилася на старе вицвіле і розхитане м'яке крісло, що стояло посеред кімнати біля маленького столика, на якому лежало з півдюжини малоцікавих книг та журналів: "Бебіз гарден сідс", "Сетердей івнінг пост", "Мансіз", "Поп'юлар сайенс манслі", і, обіпершись руками об коліна, стиснула підборіддя долонями. Вона намагалася втекти від нестерпних, безладних думок, але вони не залишали її. Її кидало то в жар, то в холод, — вона взяла з ліжка ковдру, закуталася, потім розгорнула каталог садового насіння і зразу ж відкинула його.
"Ні, ні, він не може, він не захоче так повестися зі мною!" Вона не допустить цього. Адже він стільки разів повторював, що шаленіє з любові до неї, закоханий у неї до нестями, і вони їздили разом по всіх цих чудесних місцях!
Майже не усвідомлюючи, що робить, вона то сідала на крісло чи на край ліжка і сиділа, обіпершись ліктями на коліна і підборіддям на руки, то стояла перед дзеркалом, то тривожно вдивлялася в темряву за вікном — чи не починає розвиднятися. І о шостій, і о-пів на сьому, коли почало світати і скоро вже треба було одягатися, вона все ще не лягала, знову і знову переходячи від крісла до ліжка, від ліжка до дзеркала. Вона тільки твердо вирішила: якось домогтися" щоб Клайд не кидав її. Цього не повинно бути. Щось треба сказати чи зробити, щоб примусити його кохати її, як і досі, якщо навіть… якщо навіть доведеться дозволити йому відвідувати її іноді — тут чи де-небудь ще… може, переїхати в інше місце, на квартиру, де б вона могла приймати Клайда, попередивши, що він її брат, хоча б.

Та Клайд був настроєний зовсім по-іншому. Щоб зрозуміти певною мірою його незговірливість і раптову озлоблену впертість, яка опанувала його, варто згадати Канзас-Сіті і той час, коли він марно ходив на задніх лапках перед Гортензією Брігс, а потім і ту обставину, що він змушений був відмовитися від Ріти — і притому даремно. Правда, тепер становище було зовсім інше, і він не мав права обвинувачувати Роберту в тому, що вона поводиться з ним нечесно і мучить його, як це було з Гортензією; але ж це факт, що дівчата— всі дівчата взагалі—уперті і занадто дбають про себе і завжди становлять себе вище від мужчини і намагаються примусити його всіляко догоджати їм, не бажаючи нічого дати йому замість того! Ретерер завжди казав йому, що з дівчатами він поводиться по-дурному: він надто податливий, одвертий, надто скоро показує, що закоханий. А тим часом, як пояснював Ретерер, у Клайда є козир: він непоганий з себе. З якої речі йому бігати за дівчатами, яким він не дуже потрібний? Це міркування і комплімент Ретерера тоді справили велике враження на Клайда. Зазнавши невдачі в стосунках з Гортензією і Рітою, він був тепер настроєний набагато серйозніше. І проте йому знову загрожує така ж невдача, як і тоді з Гортензією і Рітою.
У той же час він не міг не обвинуватити себе р думках у тому, що його хитрування явно ведуть до відносин незаконних, які можуть згодом стати небезпечними. Непевно і хмуро він думав про те, що, домагаючись відносин, на які Роберта через свої забобони і виховання не може дивитися інакше, як на гріх, він дає їй право сподіватися на його увагу в майбутньому, — право, на яке, мабуть, важко буде не зважати… Адже кінець кінцем призвідник тут він, а не вона, і тому, як би там усе не склалося далі, вона, мабуть, зможе вимагати від нього більшого, ніж він захоче дати. Хіба він має намір одружитися з нею? В глибині його душі таїлася думка, яка навіть зараз підказувала йому, що він ніколи не захоче одружитися з Робертою, — та й не зможе, зважаючи на його високі родинні зв'язки в Лікурзі. А коли так, то чи варто йому домагатися її? І коли він це зробить, чи зможе він згодом уникнути претензій від неї?
Він далеко не так виразно висловлював сам собі свої найпотаємніші почуття, та в основному вони були, саме такі. І.проте його нестримно вабило до Роберти, і всупереч передчуттям і настроям, які, здавалося, підказували, як небезпечно для нього вперто обстоювати свої вимоги, він твердив собі, що розстанеться з нею, якщо вона не дозволить йому приходити до неї, припинить з нею всякі взаємини: в ньому перемагало бажання володіти нею. Внутрішня боротьба, яка завжди пов'язана з першим зближенням мужчини і женщини, чи буде це шлюб, чи ні, розбурхалася другого дня на фабриці. Та однак ні слова не було сказано ні Клайдом, ні Робертою. Хоч Клайд і вважав, що він дуже закоханий в Роберту, насправді почуття його було не таким глибоким, — властиві йому егоїзм, порожній гонор і прагнення поставити на своєму визначали всі його вчинки і спонукання. І він вирішив удати з себе ображеного, не зберігати гарних взаємин з Робертою і не йти на жодні поступки, якщо вона, з свого боку, не поступиться перед його вимогами.
Отже, цього ранку він пройшов у штампувальну з виглядом людини, яка розв'язує зовсім інші питання, що не мають жодного зв'язку з тим, що сталося напередодні ввечері. Проте він зовсім не був певний, що такий спосіб діяння не закінчиться для нього новою невдачею, і був пригнічений і стривожений. Правда, Роберта була бліда і розгублена, та все ж чарівна, як завжди, і працювала із звичайною енергією, і вигляд її не давав підстав розраховувати на близьку чи навіть віддалену перемогу. Знаючи її,— а він уявляв, немовби знає її непогано, — він дуже мало сподівався, що вона поступиться.

Він раз у раз поглядав на неї, коли вона не дивилася в його бік. А вона теж позирала на нього; спочатку, коли він не дивився на неї; потім вона' переконалася, що його очі то прямо, то нишком стежать за нею, але наче не впізнаючи. Гірке було розчарування Роберти: Клайд вирішив не тільки ігнорувати її, але вперше за той час, як вони захопилися одне одним, почав досить відкрито і немовби ненавмисне виявляти увагу до інших дівчат, які завжди захоплювалися ним, завжди тільки й чекали (так уявляла Роберта) найменшого знаку, щоб зробити для Клайда все, чого він побажає.
Ось він дивиться через плече Рузи Никофорич; вона кокетливо повернула до нього своє широке обличчя з кирпатим носом і м'яким підборіддям, і Клайд щось пояснює їй; навряд чи це безпосередньо стосується роботи, бо обидва безжурно посміхаються. А трохи пізніше він підійшов до Марти Бордалу і нахилився над нею, мало не торкаючись її повних плечей та оголених рук; у цій пишній француженці було щось незвичайне, чуже американському оку, та все-таки вона могла подобатися. І Клайд пробував жартувати з нею.
Він не обминув своєю увагою і Флору Брандт, дуже чуттєву і миловидну американку; Роберта помічала, що він і раніше на неї поглядав. Та, як би там не було, вона не могла повірити, щоб віч міг зацікавитися ким-небудь з цих дівчат. Не може цього бути!
А на неї він зовсім не хотів дивитися, не міг знайти хвилинки, щоб сказати їй хоч слово; проте для інших у нього знаходилися і жарт, і веселий погляд. О, як боляче, як жорстоко! І як ненавиділа вона всіх цих дівчат, які відверто загравали з ним і намагалися відібрати його в неї! Жахливо! Звичайно, він тепер вороже ставиться до неї, бо інакше він не міг би поводитися так… після всього, що було між ними… після їхнього кохання, поцілунків…
Години тяглися нестерпно і для Клайда, і для Роберти. Він був завжди гарячково нетерплячий у своїх бажаннях і відчутно переносив відстрочки і розчарування: це властиве людям зовсім різноманітного складу, коли вони захоплені якими-небудь честолюбними мріями. Його весь час мучила думка, що він повинен або втратити Роберту, або підкоритися її бажанням, щоб повернути її.
А її мучило зараз не стільки питання, чи поступитися їй (це було тепер найменшою з її тривог), скільки сумнів: чи задовольниться Клайд тим, що вона дозволить йому заходити до неї в кімнату? Між ними повинні залишитися суто пристойні дружні відносини — і тільки, на більше вона не погодиться. Ніколи! І все ж ця невідомість… Його нестерпна байдужість… Надзвичайно повільно минали хвилини, години. Нарешті, близько третьої години, обурюючись, що сама накликала на себе таку муку, вона пішла в кімнату відпочинку і, підібравши на підлозі клапоть паперу, написала огризком олівця коротку записку:
"Клайд, прошу вас, не сердьтесь! Будь ласка! Подивіться на мене і поговоріть зі мною. Я дуже шкодую про вчорашнє, страшенно шкодую, справді! Я хочу зустрітися з вами сьогодні о 8.30 у кінці Елм-стріт, якщо ви зможете. Мені треба дещо сказати вам. Будь ласка, приходьте. Подивіться на мене і скажіть, що прийдете, навіть якщо сердитесь. Ви не пошкодуєте! Я так кохаю вас, ви це знаєте!
Ваша сумна Роберта".
З почуттям хворого, який болісно шукає заспокійливих ліків, вона згорнула папірець і, повертаючись у штампувальну, пройшла коло самої конторки Клайда. В цей час він сидів, схилившись над якимись паперами. Швидким рухом вона кинула записку йому на руки. Клайд подивився на неї, і погляд його темних очей, до цієї хвилини суворих і невдоволених, сповнених тривоги, болю і рішучості, враз полагіднішав: побачивши записку і Роберту,

яка відходила, він одразу заспокоївся, здивування, задоволення і радість хвилею охопили його і відбилися на його обличчі. Він розгорнув записку і прочитав її. І вмить відчув, наче все його тіло оповило тепле і розслаблююче проміння.
А Роберта повернулася до свого столу і, побоюючись, що хто-небудь міг спостерігати за нею, насторожено і неспокійно оглянулася. Клайд дивився просто н неї тріумфуючим і все ж покірним поглядом; усмішка грала на його губах; він радісно кивнув їй на знак згоди. І Роберта раптом відчула запаморочення, нібито її судорожно стиснуте серце і напружені нерви враз ослабнули і кров знову вільно потекла по жилах. І всі висохлі болота, і потріскані й обпалені береги її душі, пересохлі струмки, потоки, озера горя, що, здавалося, заповнювали все її єство, миттю були залляті щедрою, віруючою силою життя і кохання!
Він зустрінеться з нею! Вони знову будуть разом сьогодні ввечері. Він обійме її і цілуватиме, як раніше. Вона знову зможе дивитися в його очі. Ніколи більше вони не сваритимуться, — ніколи, якщо тільки вона зуміє перешкодити цьому!
РОЗДІЛ XXII
Надзвичайне щастя нового, тіснішого зближення, зламаного протесту, подоланих сумнівів! Дні, коли обидва вони після марної боротьби проти більшої близькості — бажаної і йому і їй — чекали наближення ночі з лякливим, гарячковим нетерпінням. Які муки, які протести з боку Роберти і яка рішучість, — однак не без усвідомлення, що все це гріх, спокуса, обман, — з боку Клайда! Коли ж усе скоїлося, дика, судорожна радість охопила обох. Але ще до цього Роберта все ж зажадала обіцяння, що Клайд ніколи не покине її, що б не трапилося (її переслідувала думка про природні наслідки цього безумного зближення), бо без нього вона безпорадна. Однак про шлюб нічого прямо сказано не було. І Клайд, цілком підкорений своїм бажанням, необдумано дав слово, що ніколи не залишить її, ніколи, — в цьому принаймні вона може на нього покластися. Але й тут думки про шлюб у нього не було. На це він не пішов би. І от, відкинувши на якийсь час усі сумніви, скільки б не мучилась і не докоряла собі Роберта вдень, вони ніч у ніч віддавалися своїй пристрасті. А потім безрозсудно мріяли про нову блаженну ніч і жадібно чекали, коли ж закінчиться довгий день і настане гарячкова ніч, яка все приховує, за все винагороджує.
І Клайд відчував те, в чому була твердо, болісно переконана Роберта: що це гріх, великий, смертний гріх; не раз він чув промови матері і батька про спокусника, перелюбника, що підстерігає жертву поза священними узами шлюбу. А Роберта тривожно вдивлялася наперед, у безвісне майбутнє, передумувала, що станеться з нею, якщо Клайд охолоне чи покине її. Та наставала ніч, її настрій знову змінювався— і вона, як і він, поспішала на умовне місце зустрічі, щоб пізніше, в опівнічній тиші, прокрастися разом з ним у цю темну кімнату, яка здавалася їм таким раєм, що буває тільки раз у житті,— безумний запал юності неповторний.
А Клайда охоплювало ще чимало всіляких сумнівів і страхів, та завдяки тому, що Роберта так раптово скорилася його бажанням, він часом, уперше за всі ці гарячкові роки, почував себе, нарешті, справжнім досвідченим мужчиною, який справді починає знати жінок. Весь його вигляд, його манери ясніше слів говорили: "Дивіться, я вже не той недосвідчений, нікчемний простачок, яким був кілька тижнів тому; я тепер значка особа, я знаю дещо про життя. Чим можуть здивувати мене всі ці самовдоволені молодики і веселі вкрадливі дівчата? І якби я захотів, якби я був не таким відданим і постійним, — чого б я тільки не домігся!" Випадок з Робертою довів йому, що він помилявся, думаючи (ця думка вкоренилася в його свідомості після

історії з Гортензією Брігс, не кажучи вже про пізнішу невдачу з Рітою), нібито він приречений злощасною долею на довічний неуспіх у дівчат. Власне, всупереч усіляким невдачам і заборонам, він — чоловік типу Дон Жуана або Лотаріо!
Якщо Роберта добровільно жертвує собою, віддаючись йому, то чому б цього не зробити й іншим?
І хоч Гріфітси, очевидно, зовсім забули про нього, він тепер пишався, як ніколи до того. Ні вони, ні будь-хто з їхніх знайомих не визнавали його, але він частенько дивився на себе в дзеркало з упевненістю і захватом, що раніше йому зовсім ке було властиве. Цьому сприяла й Роберта: почуваючи, що все її майбутнє залежить тепер від його волі і примхи, вона невпинно лестила йому і захоплювалася ним. Адже відповідно до своїх поглядів вона тепер належала йому, тільки йому, як кожна дружина цілком належить своєму чоловікові, і мусила в усьому підкорятися його волі.
І Клайд на якийсь час забув про зневагу своїх родичів і охоче присвятив себе Роберті, не дуже задумуючись про майбутнє. Лише одне іноді турбувало його: думка про можливі наслідки їхніх відносин; цього з самого початку дуже боялася Роберта; вона так міцно прив'язана до нього, що це може потім дати зовсім неприємні ускладнення. Проте Клайд не дуже поглиблювався в ці розмірковування. У нього є Роберта. їхні відносини, як обидва вони вважали, — є таємниця для всіх. Радощі їхнього не зовсім законного медового місяця були в самому розпалі. І останні теплі, часто сонячні, дні листопада і перші дні грудня проминули, як уві сні: райські захоплення серед умовностей маленького світу та мізерної, погано оплачуваної праці.
А Гріфітси, що виїхали в середині червня, все ще не повернулися до міста; за цей час Клайд часто думав про них, про те, яку вони відіграють роль в його житті та житті Лікурга. їхній великий будинок, замкнений і мовчазний (проходячи повз нього, можна було побачити тільки садівників, та зрідка шофера чи служника), здавався Клайдові мало чи не священним ковчегом, символом тієї височини, якої він ще мріяв досягнути завдяки несподіваній примсі долі. Він ніяк не міг відмовитися від надії якимось чином прилучитися в майбутньому до всього цього величчя.
Та поки що про життя Гріфітсів він довідувався із заміток, які друкувалися в двох місцевих газетах, у розділі, відведеному для світської хроніки, де майже підлесливо описувався кожний крок най-знатніших родин Лікурга. Часом, прочитавши ці звіти (навіть якщо він у цей час був з Робертою де-небудь у скромному позаміському парку), Клайд уявляв собі, як роз'їжджає в своєму великому автомобілі Гілберт Гріфітс, як Белла, Бертіна і Сондра танцюють, граюгь у теніс, катаються на човні при світлі місяця або гасають верхи у фешенебельній дачній місцевості, про яку згадували газети. Порівняння були гіркі, болісні, майже нестерпні, і часом зовсім в особливому світлі, з нищівною виразністю поставали перед Клайдом його відносини з Робертою. Кінець кінцем, що таке Роберта? Фабрична робітниця! Її батьки живуть і працюють на фермі, і вона мусить сама заробляти свій хліб. Тоді як він… він… якби тільки доля посміхнулася йому!.. Невже ж кінець усім його мріям про блискуче майбутнє?
Такі думки опановували його в хвилини похмурого настрою, особливо з того часу, як Роберта віддалася йому. І справді, вона дівчина не його кола, в усякому разі — не кола Гріфітсів, до якого він усе ще жадібно поривався. Проте, який би настрій у ньому не збуджували статті в "Стар", він усе-таки визнавав, що Роберта мила, чарівна, в неї варто було закохатися за її красу, ніжність, веселу вдачу — властивості і принади, з якими ототожнюється кожне джерело насолоди.

Та Гріфітси і їхні друзі повернулися до міста, і Лікург знову став жвавим, сповненим бурхливої діяльності, яким він завжди бував не менше семи місяців на рік! І Клайд почав ще більше цікавитися життям лікурзького вищого товариства. Які гарні будинки на Уікігі авеню і в найближчих до неї кварталах! Яке незвичайне і принадне життя їхніх жителів! О, коли б йому бути серед них!

РОЗДІЛ XXIII

Одного листопадового вечора Клайд ішов по Уікігі авеню, недалеко від Сентрал-авеню, — відтоді як він переселився до м-с Пейтон, він завжди проходив цими прославленими місцями, йдучи на роботу і з роботи; і тут сталося таке, що призвело до ряду важливих для Клайда і для Гріфітсів подій, яких ніхто з них не міг передбачити. В ці дні Клайд був життєрадісний, — такою є доля честолюбної юності в пору вмирання старого року. В нього добре становище. Його тут усі поважають. І заробляє він досить: після витрат на кімнату і на харчі у нього залишається не менше п'ятнадцяти доларів на тиждень, які він може витратити на себе і Роберту. Це, звичайно, набагато менше, ніж він заробляв у готелі "Грін-Девідсон" або в клубі "Юніон Ліг", але зате тут він не зв'язаний з сім'єю, що її завжди обсідали злидні, як було в Канзас-Сіті, і не страждає від самотності, як у Чікаго. У нього є Роберта, її таємне кохання. І, на щастя, Гріфітси нічого про це не знають і не повинні знати. Проте він не замислювався над тим, як зберегти це в таємниці, якщо виникнуть ускладнення. Йому зовсім не хотілося обтяжувати себе якимись турботами, хіба що найневідкладнішими.

Правда, Гріфітси та їхні друзі не бажали вводити його в своє коло, але дедалі частіше інші значні люди, що хоч і не належали до верхівки тутешнього товариства, були уважні до нього. Саме цього дня (напевно через те, що Клайд з весни став начальником відділу і до того ж Семюел Гріфітс недавно при всіх трохи поговорив з ним) до нього підійшов сам Рудольф Сміллі, один з віце-голів компанії, і люб'язно спитав, чи не грає він у гольф, і якщо грає, то чи не запишеться навесні в клуб Амоскіг, один з двох широко відомих тутешніх гольф-клубів, що міститься за кілька миль від міста. Що це могло означати, як не те, що м-р Сміллі починає бачити в ньому майбутню величину і, подібно до багатьох інших, має намір ставитися до нього, як до людини, що не байдужа для Гріфітсів, хоч і не дуже високо стоїть на фабриці.

Клайд радів, думаючи про це і ще про те, що сьогодні він знову побачиться з Робертою в неї вдома, і до того скоро — об одинадцятій чи навіть раніше, і його хода і рухи стали по-новому швидкі, легкі та веселі. Взагалі, звикнувши трохи до своїх таємних зустрічей, і Клайд, і Роберта, самі того ке усвідомлюючи, стали сміливішими. Не викриті до цього часу, вони вирішили, що й не будуть викриті. Якщо їх побачать удвох, Роберта відрекомендує його як свого брата чи кузена — тієї хвилини цього буде досить, щоб уникнути скандалу. А потім, вирішили вони, щоб уникнути пліток і викриття, Роберта могла б переїхати на іншу квартиру, а там усе піде по-старому. Це легше або, в усякому разі, краще, ніж зовсім не мати можливості зустрічатися. І Роберті довелося погодитися.

Проте саме цього вечора відбулася зустріч, яка спрямувала думки Клайда зовсім в інший бік. Проходячи поблизу першого з найчудовіших особняків на Уікігі авеню (він не мав жодного уявлення про те, хто тут живе), Клайд з цікавістю заглянув крізь високі чавунні грати огорожі на лужок перед будинком, тьмяно освітлений вуличними ліхтарями і вкритий сухим опалим листям, яке шурхотіло і кружляло під поривами вітру. Все тут здавалося непохитно суворим, спокійним, відособленим та чудовим, і Клайд був

вражений благородством і багатством цього особняка. Коли він підійшов до головного входу, над яким сяяли два ліхтарі, відкидаючи широке коло світла, великий закритий автомобіль враз спинився біля самих воріт. Шофер зіскочив і відчинив дверцята, і Клайд умить упізнав Сондру Фінчлі, яка визирнула з автомобіля.
— Рушайте до бокового входу, Девід, і скажіть Міріам, що я не можу її чекати, бо їду на обід до Трамбалів, але повернусь на дев'яту. Якщо її немає вдома, залиште цю записку — та якнайшвидше, чуєте?
В її голосі і манерах було щось владне і все ж таки чарівне, що так вразило його минулої весни.
А Сондрі в цей час здалося, що по тротуару йде Гілберт Гріфітс.
— Хелло, гуляєте? — окликнула вона. — Якщо почекаєте хвилинку, я можу підвезти вас. Я послала Девіда з запискою, він зараз повернеться.
Сондра Фінчлі приятелювала з Беллою, визнавала багатство і престиж сім'ї Гріфітсів, проте аж ніяк не почувала симпатії до Гілберта. Він з самого початку був до неї байдужий і залишився байдужим, хоч вона й намагалася кокетувати з ним. Її гордість була вражена. Для неї, гонористої і самозакоханої, це було надзвичайною образою, якої вона не могла простити йому. Вона не терпіла егоїзму в інших і особливо не терпіла гонористого, холодного і самозакоханого брата Белли. Він уже надто високої думки про себе, надто пихатий і зарозумілий, щоб думати про кого-небудь, крім себе. "Фе, який гордий! І що він тільки з себе строїть? Уявляє, що він — страшенно важна персона… Просто Рокфеллер або Морган! І по-моєму, він анітрошечки не інтересний. Мені подобається Белла. Вона дуже мила. Але цей хлюст! Йому, певно, хочеться, щоб дівчата залицялися до нього. Ну, від мене він цього не діждеться!" Так заявляла Сондра завжди, як з нею починали говорити про Гілберта.
З свого боку Гілберт, вислуховуючи Беллині розповіді про вихватки і викрутаси Сондри, звичайно казав: "Що? Це самовпевнене дівчисько? Кого вона тільки з себе удає? І звідки така самовпевненість!"
Але такі вузькі були рамки лікурзького товариства і так мало було великих світу цього, що небагатьом обраним мимоволі доводилося зустрічатися і підтримувати дружні відносини. Ось чому Сондра тепер окликнула Гілберта, — вірніше, того, кого вважала за нього. Вона посунулася трохи, даючи йому місце в автомобілі, і Клайд, який спершу трохи не скам'янів від несподіванки і зовсім розгубився, не знаючи, вірити чи ні своїм вухам, підійшов до машини, усім своїм виглядом нагадуючи породистого собаку, лагідного і трохи смутного.
— О, добрий вечір, — сказав він, скидаючи капелюха і вклоняючись. — Як поживаєте?
Він зрозумів, що це справді та сама чарівна Ссндра, яку він зустрів навесні в дядька і про чиї світські успіхи читав улітку в газетах. І ось вона тут, перед ним, як завжди, чарівна, сидить у чудовому автомобілі і, видно, звертається до нього… Однак Сондра зразу збагнула, що помилилася і що це не Гілберт; на мить вона збентежилась, не знаючи, як вийти з трохи скрутного становища.
— Ах, пробачте! — нарешті сказала вона. — Тепер я впізнала вас, ви — містер Клайд Гріфітс. Я прийняла вас за Гілберта. Ви стояли в затінку…
Вона говорила плутано, запинаючись; Клайд помітив її замішання і зрозумів, що Сондра помилилася і ця помилка неприємна їй самій і не дуже втішна для нього. Тепер він теж зніяковів, йому хотілося якнайшвидше піти звідси.
— Пробачте! Це нічого… Я не хотів нав'язуватися… Я думав…
Він зашарівся і зробив крок назад, прикро вражений.

Але Сондра відразу помітила, що Клайд набагато привабливіший за свого двоюрідного брата, незрівнянно шанобливіший і що на нього явно справляє велике враження її краса і суспільне становище. Вона швидко оволоділа собою настільки, щоб сказати з чарівною посмішкою:
— Ні, ні, що ви! Дозвольте, я підвезу вас, куди вам потрібно. Будь ласка, сідайте! Мені буде дуже приємно!
Як тільки Клайд зрозумів, що з ним заговорили, помилково визнавши його за іншого, його манери відразу змінилися, і Сондра побачила, що він вражений, збентежений і розчарований. Очі його засмутилися, на губах тремтіла вибачлива, сумна посмішка.
— Чому ж, я з радістю, — плутано почав він, — тобто, якщо вам бажано. Я розумію, як це вийшло. Це нічого, ви, будь ласка, не турбуйтеся, якщо вам не хочеться… я думав…
Він майже вже повернувся, щоб піти, але його так вабило до неї, що він мимоволі забарився, і вона повторила:
— Ну, будь ласка, сідайте, містер Гріфітс! Дуже прошу вас! І мені дуже шкода, що вийшло так не гаразд. Розумієте, мені нічого ке варто підвезти вас, і я зовсім не хочу, щоб ви подумали, що коли ви не Гілберт Гріфітс…
Почекавши, Клайд розгублено ступнув до автомобіля і сів поруч Сондри. А вона відразу ж з цікавістю почала його розглядати, дуже задоволена, що це — ке Гілберт. Щоб краще розглянути його, а заодно і показати себе (вона не мала сумніву, що її чари невідхильно впливають на Клайда), вона ввімкнула верхню лампочку. Коли повернувся шофер, вона спитала Клайда, куди його відвезти, і він не без вагання назвав свою адресу, — його вулиця була так мало аристократична порівняно з тією, де жила Сондра. Коли автомобіль помчав, Клайда охопило гарячкове бажання скористатися з цієї короткої нагоди і справити на Сондру гарне враження, — хто знає, можливо, їй захочеться ще як-небудь зустрітися з ним… Він так пристрасно хотів увійти в це добірне товариство.
— Так люб'язно з вашого боку, що ви забажали підвезти мене, — сказав він з усмішкою. — Я не знав, що ви мене прийняли за, мого двоюрідного брата, а то б не підійшов до вас.
— Ах, це все одно, не варто про це говорити, — кокетливо і томно відповіла Сондра. (Вона вважала тепер, що погано розгледіла Клайда в перший раз.) — Це моя помилка, не ваша. Але тепер я рада, що помилилася, — додала вона рішуче, з чаруючою посмішкою. — Мені набагато приємніше підвезти вас, ніж Гілберта. Знаєте, ми з ним не дуже дружимо, кожного разу сваримось, як зустрічаємось.
Вона посміхнулася, цілком заспокоївшись після хвилинного замішання, і граціозно відкинулась назад, з цікавістю розглядаючи правильні риси його обличчя. "В нього такі ласкаві, усмішкуваті очі,— думала вона. — І кінець кінцем він же двоюрідний брат Белли та Гілберта і не здається злидарем".
— Ось як, дуже шкода, — сказав він манірно, роблячи невлучну, слабку спробу здаватися в її присутності самовпевненим і сміливим.
— Та це, звичайно, несерйозно. Просто ми іноді сваримося через усілякі дрібниці, от і все. — Вона бачила, що він кервує і губиться в її присутності, і їй подобалося, що вона може так бентежити його і крутити йому голову. — Ви все ще працюєте в свого дядька?
— О так, — жваво відповів Клайд, наче для неї це повинно було мати величезне значення, — я тепер завідую відділом.
— Ось як, я не знала. Адже я ні разу не бачила вас з того часу, пам'ятаєте? Ви ніде не буваєте, вам, напевно, ніколи? — Вона багатозначно подивилася на нього, ніби бажаючи сказати: "Ваші родичі не дуже

цікавляться вами". Але він, безперечно, починав їй подобатися, і тому вона тільки спитала: — Ви все літо залишалися в місті, так?
— Так, довелося! — просто і весело відповів Клайд. — Бачте, мене затримувала робота. Але я часто зустрічав ваше ім'я в газетах, читав про ваші екскурсії, про тенісні змагання і бачив вас у червні під час свята квітів. Ви були прекрасні, просто як аінгел!
В його очах світився такий захват, що вона була зачарована. Який милий молодий чоловік, зовсім не те, що Гілберт! Подумати тільки, він так помітно і безнадійно захоплений нею, а вона може відчути до нього тільки хвилинний інтерес. їй стало трошки сумно і шкода Клайда. А що подумав би Гілберт, якби довідався, що вона цілком підкорила його двоюрідного брата? Як би він розлютувався… адже він вважає її пустим дівчиськом. Для нього було б доброю наукою, коли б хто-небудь допоміг Клайдові і проявив до нього таку прихильність, на яку самому Гілбертові нема чого й розраховувати. Ця думка викликала в неї захоплення.
На жаль, у цю мить автомобіль спинився біля дверей м-с Пейтон. Цікава для обох пригода, як видно, закінчилася.
— Надзвичайно мило, що ви так говорите! Я цього не забуду.
Вона лукаво посміхнулася, шофер відчинив дверцята, і Клайд вистрибнув з автомобіля; він був глибоко схвильований такою важливою і незвичайною зустріччю.
— Так ось де ви живете… Ви збираєтесь усю зиму пробути в Лікурзі?
— Так, безумовно. В усякому разі сподіваюся, — додав він мрійно, і очі його яскраво відбили його думку.
— Ну, тоді* може, ми з вами ще зустрінемося як-небудь? Сподіваюся, в усякому разі!
Вона кивнула йому і з найчарівнішою і лукавою посмішкою простягнула руку, а він, невимовно зрадівши, вигукнув:
— Я теж!
— Усього найкращого! — крикнула вона, коли автомобіль уже рушив.
А Клайд, дивлячись услід, запитував себе, чи побачить він її коли-небудь знову так близько, наодинці? Невже вони ще коли-небудь зустрінуться, як сьогодні! І вона говорила з ним тепер зовсім не так, як в перший раз, — він добре пам'ятав, що тоді вона не виявила до нього ніякого інтересу. Замислений, сповнений надій, він попростував до своїх дверей.
А Сондра… Чого це, — намагалася вона зрозуміти, поки автомобіль мчав її вулицями Лікурга, — чого Гріфітси, як видно, так мало цікавляться своїм родичем?..

РОЗДІЛ XXIV

Вплив цієї несподіваної зустрічі багато де в чому був справді згубний. Хоч як багато вдоволення і радості давала Клайдові близькість з Робертою, перед ним тепер знову руба, хвилююче постало питання про те, чи може він досягти становища в товаристві. І дивно, це сталося завдяки зустрічі з дівчиною з вищого світу, яка втілювала і незмірно збільшувала в його очах значення свого кола. Красуня Сондра Фінчлі! Її чарівне обличчя, елегантне плаття, невимушені манери… Якби тільки він зумів зацікавити її при першій зустрічі або хоча б тепер!
Своїм новим взаєминам з Робертою Клайд не надавав такого великого значення, щоб вони могли удержати його тепер, коли його з усією силою темпераменту і уяви вабило до такої дівчини, як Сондра, і до всього, що вона собою уособлювала. Адже фабрика електричних пилососів Уімбліндже-ра Фінчлі була одним з найбільших місцевих підприємств. Її високі стіни і димарі були частиною ламаної лінії, викресленої на фоні неба по той бік Могаука. Особняк Фінчлі на Уікігі авеню, недалеко від особняка Гріфітсів,

був одним з найпоказніших у цьому ряду вишуканих будинків, створених за найновішою архітектурною модою: він був у стилі італійського ренесансу, з кремового мармуру в поєднанні з пісковиком. А самі Фінчлі належали до тих родин, про які найбільше говорили в місті.
Ах, познайомитися б якнайближче з цією надзвичайною дівчиною! Здобути її прихильність і, можливо, завдяки їй увійти в блискуче товариство, до якого вона належить. Хіба він не Гріфітс? І хіба Клайд з його зовнішністю гірший від Гілберта? Він був би не менш привабливий, якби мав стільки грошей, скільки має Гілберт, або хоч би частину їх. Якби він міг одягатися, як Гілберт, роз'їжджати в чудовій машині! Тоді — будьте певні! — навіть така дівчина, як Сондра, з радістю звернула б на нього увагу… і може навіть закохалася б у нього. Просто казка! Але тепер, похмуро думав він, йому залишається тільки сподіватися, сподіватися і сподіватися.
О, чорт! Він не піде сьогодні ввечері до Роберти. Вигадає якусь причіпку… скаже їй завтра, що дядько чи двоюрідний брат викликали його в якій-небудь справі. Він не хоче і не може йти до неї тепер, він надто схвильований. Таким був вплив багатства, краси, особливого становища в суспільстві, до якого так прагнув Клайд, на його характер, мінливий і непостійний, немов вода.
А Сондра, з свого боку, зустрівши Клайда, була цілкои зачарована ним, особливо через те, що його поведінка з нею зовсім суперечила образливій поведінці його двоюрідного брата. Манери, костюм Клайда, а також побіжне його зауваження про те, що він завідує на фабриці якимсь відділом, — усе нібито говорило, що його становище краще, ніж вона вважала. Але вона подумала також, що хоч майже все літо провела з Беллою і часто зустрічалася з Гілбертом, Майрою та їхніми батьками, вони ніколи ані словом не згадали про Клайда. Власне, вона знала про нього тільки те, що при першій зустрічі сказала м-с Гріфітс: що Клайд бідний племінник, якого її чоловік виписав сюди, бажаючи трохи допомогти йому. Але цього разу Клайд зовсім не здався їй таким уже незначним, жалюгідним бідняком, — він дуже інтересний, вродливий, добре одягнений і всією своєю поведінкою показував, що дуже хотів би сподобатися їй. А це принадно: адже він теж Гріфітс, двоюрідний брат Гілберта!
Приїхавши до Трамбалів (голова сім'ї, удівець Дуглас Трамбал, — місцевий адвокат, який досягнув значного успіху завдяки знайомствам своїх дітей, а також власним вишуканим манерам і талантам досвідченого юриста, зумів проникнути у вищі сфери Лікурга), Сондра докладно розповіла Джіл Трамбал, старшій з двох дочок адвоката, про кумедне непорозуміння. Джіл визнала, що пригода страшенно цікава, і Сондра після обіду повторила її Гертруді і Трейсі Трамбалам.
— А знаєте, — зауважив Треіїсі Трамбал, єдиний син адвоката, який вивчав право в конторі свого батька, — я певний, що разів три-чотири зустрічав цього хлопця на Сентрал авеню. Він дуже схожий на Гіла, правда? Тільки не такий зарозумілий. Я разів зо два вважав його за Гіла і вклонявся йому.
— Так, я його теж бачила, — додала Гертруда Трамбал. — Він ходить у кепці і в пальті з поясом, зовсім як Гілберт. Мені показала його Арабелла Старк, а потім ми з Джіл бачили його в суботу ввечері: він проходив повз будинок Старків. По-моєму, він набагато вродливіший за Гіла.
Це зміцнило думку Сондри про Клайда, і вона сказала:
— Якось навесні ми з Бертіною Кренстон зустріли його в Гріфітсів. Тоді він здався нам занадто соромливим. А якби ви бачили його тепер — він просто вродливий, у нього такі лагідні очі і дуже мила посмішка.

— Он як, Сондра! — вигукнула Джіл Трамбал (вони разом училися в школі Снедекер, і Джіл, так само як Бертіна і Белла, була близькою подругою Сондри). — А я знаю когось, хто став би ревнувати, коли б чув це.
— Та, знаєте, навряд чи Гілу Гріфітсу було б приємно чути, що двоюрідного брата вважають вродливішим за нього самого, — вставив Трейсі Трамбал.
— Ну й нехай, — роздратовано фиркнула Сондра. — Гілберт надто багато про себе думає. Іду в парі, що через нього Гріфітси такі неуважні до свого родича. Тепер я просто певна цього. Белла, звичайно, нічого не має проти знайомства з ним, — вона мені казала ще навесні, що вважає його вродливим. Майра ніколи нікого не образить… А знаєте, от було б здорово, коли б хтось із нас узяв його під своє заступництво і його почали б запрошувати в різні сім'ї! Цікаво подивитися, як він триматиме себе і як це сподобається Гріфітсам! Я переконана, що ні містер Гріфітс, ні Белла, ні Майра не будуть проти, а Гіл напевно лютуватиме. Мені самій незручно, я надто близька з Беллою, але я знаю, хто може це влаштувати. — Вона подумала про Бертіну Кренстон і про те, що та не любить Гіла і м-с Гріфітс. — Не знаю тільки, чи вміє він танцювати, їздити верхи, грати в теніс і все таке…
Зацікавлена своєю витівкою, вона замовкла і замислилась; всі дивилися на неї. Джіл Трамбал, така ж поривчаста і неспокійна, як Сондра, але далеко не така гарненька, вигукнула:
— Це буде забавно! А як по-твоєму, Гріфітси будуть дуже неза-доволені?
— Чи не все одно? — сказала Сондра. — В крайньому разі, ігноруватимуть його. Кого це турбуватиме, хотіла б я знати! Вже, певно, не тих, хто його запросить.
— Ви що ж, хочете влаштувати в місті скандал? — спитав Трейсі Трамбал. — Іду в парі, що цим усе й закінчиться. Гіл Гріфітс буде незадоведении, це напевно. Та і я був би незадоволений на його місці. Якщо ви хочете розпалити пристрасті,— ваше діло, але я ладен іти в парі, що так і буде.
Сондрі Фінчлі з її характером дуже подобалась ця витівка. Та навряд чи з неї що-иебудь вийшло б, якби після всіх розмов з Бертіиою Кренстон, Джіл Трамбал, Патріцією Ентоні і Арабеллою Старк чутки про це разом із зауваженнями на його адресу не дійшли до вух Гілберта через Констанцію Вайнант, з якою, як плескали в місті, він мав намір заручитися.
Констанцію, яка сподівалася, що Гілберт справді одружиться з нею, обурила вигадка Сондри: з якої речі Сондра надумала казати всім, ніби Клайд вродливіший за Гілберта? Бажаючи якось відплатити Сондрі і заодно полегшити свою душу, вона розповіла про все Гілбертові; він у відповідь сказав кілька різкостей на адресу Клайда і Сондри. Його зауваження, прикрашені Констанцією, були в свою чергу переказані Сондрі і справили бажаний ефект. Сондра вирішила будь-що помститись Гілбертові. Тільки б їй захотіти, і вона стане дуже люб'язна з Клайдом та й інших примусить робити те саме. А це означає, що Гілберт натрапить на свого роду суперника в особі власного двоюрідного брата, який хоч і бідний, але може подобатися більше, ніж Гілберт. От буде втішно! І вона знайшла легкий спосіб ввести Клайда в товариство так, щоб не викрити своєї участі в цьому і не скомпрометувати себе, якщо вся витівка невдало закінчиться.
Справа в тому, що молодші члени значних лікурзьких родин — молодь, яка виховувалася в школі Снедекер, — організували щось подібне до клубу під назвою "Тепер і потім". Клуб не мав ні певної організації, ні свого приміщення. Кожний, хто за своїм становищем у товаристві міг перебувати в цьому клубі, мав право запрошувати до себе членів клубу на обід, танці або чай.
Як це було б просто, думала Сондра, підшукуючи зручний спосіб увести Клайда в світ, якби хто-небудь запросив його на такий вечір. Можна,

наприклад, підказати цю думку Джіл Трамбал: нехай вона влаштує вечірку для членів клубу і запросить Клайда. Ця хитрість дасть Сондрі нагоду знову побачити його і визначити, наскільки він інтересний і що він таке.
І ось на перший четвер грудня було призначено обід для членів клубу та їхніх друзів з Джіл Трамбал в ролі хазяйки. На обід були запрошені Сондра і її брат Стюарт, Трейсі і Гертруда Трамбал, Арабелла Старк, Бертіна і її брат, ще кілька чоловік з Утіки та Гловеревіля — і Клайд.
Але щоб не дати Клайдові зробити який-небудь промах та оберегти його від недоброзичливих зауважень, вирішили, що не тільки Сондра, а й Бертіна, Джіл і Гертруда будуть уважні і люб'язні з ним. Вони подбають про те, щоб він завжди мав партнершу для танців, ні за столом, ні під час танців не залишався сам, — словом, вони вміло передаватимуть його з рук на руки, поки вечірка не закінчиться. Отже й інші можуть зацікавитися ним, і не буде розмов про те, що Сондра єдина з найкращого товариства Лікурга люб'язна з ним, і все це було особливо неприємно принаймні Гілбертові, якщо не Беллі та іншим членам сім'ї Гріфітсів.
І цей план було втілено в життя.
Таким чином, якось на початку грудня, тижнів через два після зустрічі з Сондрою, Клайд, повернувшись з фабрики, із здивуванням побачив на комоді біля дзеркала кремовий конверт. Адресу було написано крупним і недбайливим незнайомим почерком. Клайд узяв конверт і з подивом оглянув його, не розуміючи, від КОГО б цей лист міг бути. На зворотному боці були ініціали: "Б. Т." або "Д. Т." — він не міг розібрати: букви були переплетені в хитромудрій монограмі. Розпечатавши конверт, він вийняв картку, на якій було написано:
"КЛУБ "ТЕПЕР І ПОТІМ"
У ЧЕТВЕР 4 ГРУДНЯ
ДАЄ СВІЙ ПЕРШИЙ ЗИМОВИЙ
ОБІД З ТАНЦЯМИ
В ДОМІ ДУГЛАСА ТРАМБАЛА,
УІКІГІ АВЕНЮ, 135,
КУДИ ВАС ПРОСЯТЬ ПОЖАЛУВАТИ.
ПРОСЬБА ВІДПОВІСТИ МІС ДШІЛ ТРАМБАЛ.
На звороті картки тим самим недбайливим почерком, що й адреса на конверті, було написано:
"Дорогий містер Гріфітс, думаю, що Вам це дасть задоволення. Все буде зовсім запросто, і я певна, що Вам сподобається. Якщо згодні, напишіть Джіл Трамбал.
Сондра Фінчлі".
Зовсім приголомшений, Клайд стояв і дивився на приписку. Після своєї другої зустрічі з Сондрою він упертіше, ніж будь-коли раніше, мріяв про те, щоб якось пройти в це вище товариство, вибратися з жалюгідного середовища, яке оточує його тепер. Справді ж, він надто хороший для цього буденного світу. І от перед ним запрошення світського клубу, про який він, правда, ніколи не чув, — але, очевидно, це щось виняткове, коли в нього входять такі значні особи. І на звороті картки — власноручна приписка Сондри! Чи не чудо це!
Він був такий вражений, що насилу міг справитися з своєю радістю: почав ходити вперед і назад, розглядаючи себе в дзеркалі, вимив руки, обличчя і, вирішивши, що галстук на ньому недосить гарний, змінив його. Думки його линули то наперед, до наступного візиту (як йому одягнутися для цієї нагоди?), то назад, до зустрічі з Сондрою. Як вона дивилася на нього, як усміхалася! В той же час він мимоволі питав себе, що подумала б Роберта, коли б яким-небудь чудом побачила його в цю хвилину, побачила, який він

радий цій записці. Так, звичайно, не додержуючи більше моральних правил своїх батьків, він дозволив собі зав'язати такі відносини з Робертою, що вона, безперечно, страждала б, якби довідалась про причину його теперішнього настрою. Ця думка чимало збентежила його, але анітрохи не змінила його ставлення до Сондри.
Надзвичайна дівчина!
Така красуня!
І така багата, і таке значне місце посідає в товаристві!
Клайдове мислення завжди було язичеське, чуже всяким умовностям; і тепер він серйозно питав себе, чого б йому не перенести свою увагу з Роберти на Сондру, якщо мрії про неї дають йому більше задоволення. Роберта не повинна знати про це. Вона не може прочитати його думки, ке може знати про те, що з ним діється, якщо він сам їй не скаже, а він, зрозуміло, нічого їй не казатиме. Та й що тут поганого, якщо він, бідняк, прагне потрапити у вищий світ? Адже бували випадки, коли такі ж бідняки одружувалися з такими багатими дівчатами, як Сондра.
Незважаючи на те, що сталося між ним і Робертою, — він ясно пам'ятав це, — він ніколи не обіцяв одружитися з нею. Він, мабуть, одружився б тільки в одному випадку… Але такий випадок, думав він, покладаючись на знання, набуті в Канзас-Сіті, навряд чи можливий.
Нова зустріч з Сондрою, яка так раптово стала на його шляху, підстьобнула його і без того палку уяву. Ця богиня, яка безмежно захоплювала Клайда, зволила в своєму прикрашеному позолотою і мішурою храмі згадати про нього і так відкрито й просто запропонувала запросити його. І вона сама, безперечно, буде там, — думка ця страшенно хвилювала його.
Що подумають Гілберт і всі Гріфітси, коли почують, що він буде на цьому обіді,— а вони, звичайно, почують… або зустрінуть його ще де-небудь, адже Сондра може запросити його і вдруге… Подумати тільки! Розсердяться вони чи будуть задоволені? Почнуть думати про нього гірше чи краще? Кінець кінцем, він до цього непричетний. Його запросили люди того ж кола, що й самі Гріфітси, — люди, яких Гріфітси не можуть не поважати. І тут не було жодних хитрощів з його боку, — все це цілковита випадковість, він нікому не нав'язувався. І хоч як погано Клайд розбирався у відтінках людських відносин, все ж потай він з насмішкуватим задоволенням думав про те, що тепер Гілберт і Гріфітси повинні будуть, хочуть того чи не хочуть, визнати його і навіть запросити до себе. І справді, якщо інші його запрошують, то як можуть вони, родичі, уникати його?
О, радість! І це — всупереч презирству Гілберта. Клайд розреготався, подумавши про це, бо почував, що хоч як обурюватиметься Гілберт, дядько і Майра навряд чи будуть незадоволені, і, отже, нема чого боятися таємного бажання Гілберта помститися йому.
І що за чудо це запрошення? Що може означати приписка Сон-дри? Якби вона не цікавилася ним хоч трошки, вона не написала б йому, — звичайно, ні! Думка ця так схвилювала Клайда, що він майже не міг їсти під час обіду. Він вийняв картку з конверта і поцілував рядки, приписані Сондрою. І замість того щоб піти, як звичайно, до Роберти, він вирішив, як і після незабутньої поїздки в автомобілі, трохи пройтися, а потім повернутися додому і рано лягти спати. Завтра, як і того разу, він вигадає яку-небудь причину, — скаже Роберті, що його викликали до Гріфітсів чи до когось із начальства, щоб вислухати доповідь про роботу. Такі наради бували частенько. Після того, що сталося, йому зовсім не хотілося цього вечора бачити Роберту і говорити з нею. Він не міг. Інша думка — про Сондру, про те, що вона цікавиться ним, — була надто принадлива.
РОЗДІЛ XXV

Клайд ані слова не казав Роберті про Сондру, а тимчасом і поблизу Роберти на фабриці, і навіть у неї вдома мимоволі продовжував мріяти про Сондру і про вищий світ, в якому вона бувала. Роберта іноді помічала в ньому якусь розгубленість і відчуженість, наче він у деякі хвилини зовсім забував про неї, і питала себе, що ж так дуже захоплює його останнім часом. А він теж, якщо Рсберта не дивилася на нього, думав… зважував… так, зважував (адже Сондра сама нагадала йому про себе)… а що коли така дівчина, як Сокдра, зацікавиться ним! Як тоді з Робертою? Як? Адже вони тепер стали такі близькі… (Прокляття! Чорт!) І Роберта подобається йому, так, дуже, — а втім, тепер, купаючись у промінні нового світила, він ледве міг дивитися на Роберту, таким сильним було невидиме проміння тієї, іншої. Невже він такий зіпсутий? Чи не гріх бути таким? Його мати сказала б, що гріх. І батько теж, і, можливо, всі, хто правильно міркує про життя. І Сондра Фінчлі, можливо, і Гріфітси — всі.
І все ж… все ж!..
Падав легкий, перший у цьому році сніжок, коли Клайд, у новому циліндрі і білому шовковому кашне (і те й друге йому порадив придбати власник невеликого галантерейного магазина Орін Шорт, з яким Клайд недавно познайомився і який дружньо ставився до нього), з новою шовковою парасолькою для захисту від снігу, прямував до своєрідного, хоч і не особливо показного особняка Трам-балів на Уікігі авеню. Це був давній невисокий будинок без певного стилю, і світло, що пробивалося крізь штори, робило його схожим на різдвяну листівку. Перед будинком навіть зараз, — Клайд прийшов точно на призначену годину, — вже стояло з півдюжини красивих автомобілів різних марок і кольорів. Вигляд цих машин, обсипаних лапатим снігом, примусив Клайда гостро відчути, як багато чого йому невистачає… навряд чи в нього скоро буде досить грошей для того, щоб придбати таку необхідну річ, як автомобіль.
Підійшовши до дверей, він почув голоси, сміх та уривки розмов.
Високий худорлявий служник узяв його капелюха, пальто і парасольку, і Клайд опинився віч-на-віч з Джіл Трамбал, яка, мабуть, чекала на нього: це була ніжна кучерява блондинка, не дуже гарна, але жвава і витончена, в білому атласному платті, з відкритими плечима і руками; лоб її прикрашала діадема.
— Не турбуйтеся називати себе, — сказала вона весело, підходячи до Клайда і простягаючи йому руку. — Я Джіл Трамбал. Міс Фінчлі ще ке приїхала, але я постараюся виконати обов'язок хазяйки не гірше за неї. Пройдіть сюди, тут зібралися майже всі.
Вона провела його через кілька кімнат, які, здавалося, межували одна з одною під прямим кутом.
— Ви надзвичайно схожі на Гіла Гріфітса, адже правда? — сказала вона.
— Хіба схожий? — просто й хоробро сказав Клайд, якому полестило це порівняння.
Стелі тут були низькі. Красиві лампи з розмальованими абажурами пестили м'яким світлом темні стіни. Каміни в двох суміжних кімнатах кидали рожевий відблиск на м'які зручні меблі. Всюди були картини, книги, вишукані дрібнички.
— Трейсі, де ти? Іди сюди! — покликала вона. — Мій брат, Трейсі Трамбал — містер Гріфітс. Містер Клайд Гріфітс — і всі інші,— додала вона, звертаючись до всього товариства, і погляди присутніх зосередилися на Клайді, поки Трейсі Трамбал потискував йому руку.
Клайд, зніяковівши з того, що його уважно розглядають, усе-таки намагався привітно посміхатися. Тут він помітив, що розмови замовкли.

— Прошу не переривати через мене бесіду, — насмілився вій сказати усміхаючись; і майже всі вирішили, що він звик бувати в товаристві і дотепний.
— Я не буду вас підводити до кожного, — сказав Трейсі.— Ми постоїмо тут, і я постараюся вам показати всіх. Ось це моя сестра Гертруда, вона розмовляє із Скоттом Ніколсоном.
Клайд побачив маленьку темноволосу дівчину в рожевому платті з гарненьким, сміливим і пікантним личком; вона кивнула йому. Поруч неї стояв дуже коректний, стрункий рожевощокий юнак, — він теж кивнув Клайдові. За кілька кроків від них у глибокій віконній ніші стояла висока граціозна дівчина із смуглявим невродливим обличчям і розмовляла з широкоплечим молодим чоловіком, трохи нижчим від неї на зріст. Це були Арабелла Старк і Френк Гаррієт.
— Вони сперечаються про недавній футбольний матч, — пояснив Трейсі.— А це Берчард Тейлор і міс Фент з Утіки, і Перлі Хайнс і міс Ванда Стіл, — продовжував він так швидко, що Клайд майже нічого не встигав запам'ятати.
— Ну, поки що, мабуть, це все. Ні, ось іще йдуть Грент Кренстон і Ніна Темпл.
Клайд побачив високого молодого чоловіка, чепуристо одягненого, з різкими рисами обличчя і похмурими сірими очима; він вів під руку гарно вбрану повну дівчину в золотистокоричневому платті: навкруг її голови була старанно укладена яснокаштанова коса. Молодий чоловік пройшов на середину кімнати, вигукуючи: "Хелло, Джіл! Хелло, Ванда! Хелло, Ваіінет!" Під ці привітальні вигуки Клайд був відрекомендований їм обом, але вони майже не звернули на нього уваги.
— Ми не думали, що приїдемо, — продовжував Кренстон, звертаючись до всіх відразу. — Ніна не хотіла їхати, але я обіцяв Бертіні і Джіл бути тут, а то я теж не приїхав би. Ми були у Беглі.
Вгадайте, Скотт, хто там був? Ван Петерсон і Рода Халл. Вони приїхали на один день.
— Що ви кажете! — сказав Скотт Ніколсон, як вважати на зовнішність— дуже рішучий і самовпевнений молодий чоловік. (Клайда вражали рішучі й невимушені манери всіх цих людей.) — Чому ви не привезли їх сюди? — продовжував Скотт. — Я з задоволенням побачив би їх обох.
— Не можна було. Вони сказали, що їм треба рано повернутися. А може, вони потім і заїдуть сюди на хвилинку. Ну, а що ж обід? Я розраховував одразу сісти за стіл.
— Але ж ви в домі адвоката, — а хіба ви не знаєте, що вони взагалі їдять не часто? — заявив Френк Гаррієт, невисокий, але кремезний усмішкуватий юнак, дуже вродливий і симпатичний, з рівними білими зубами.
Він сподобався Клайдові.
— Ну, їдять адвокати чи ні, а ми повинні їсти, бо інакше я піду… Чи ви чули, хто буде в команді Корнуела в наступному році?
Студентських розмов про спортивні змагання Гаррієта, Кренстона та інших Клайд зовсім не розумів. Він дуже мало чув про всілякі коледжі, з якими було тісно зв'язане життя цієї молоді. Він був досить розумний, щоб не втручатися в розмови на ці теми, але саме через це одразу відчув себе чужим тут. Ця молодь куди більше знає, ніж він, усі вони вчаться в коледжах. Може, сказати, що він теж був в якій-небудь школі? Колись він чув про Канзаський університет, — це недалеко від Канзас-Сіті. Є ще університет у Міссурі. І він чув, що в Чікаго теж є університет. Чи не можна сказати, що він учився в одному з них, наприклад, в Канзаському, хоча б недовго? Він вирішив, що так і скаже, як його спитають. Але що

далі? Раптом його спитають, що він вивчав там? Він дещо чув про математику. Припустімо, що він вивчав математику, — чому б ні?
Та скоро він помітив, що всі юнаки і дівчата надто заняті собою і мало цікавляться ним. Він може бути Гріфітсом, і це може мати велике значення десь в іншому місці, але не тут: тут це само собою розуміється — і тільки. А тому що в цю хвилину Трейсі Трамбал відвернувся — сказати кілька слів Вайнет Фент, Клайд відчув себе самотнім, покинутим і безпорадним. Йому не було з ким поговорити. Але тут до нього підійшла маленька темноволоса Гертруда.
— Наші не можуть не спізнюватися. Отак кожного разу. Якщо призначити о восьмій, вони зберуться о-пів на дев'яту, або о дев'ятій. Так завжди буває, правда?
— Так, звичайно! — відповів вдячний Клайд, намагаючись триматися якнайвеселіше і невимушеніше.
— Я Гертруда Трамбал, — знову відрекомендувалася вона, — сестра он тієї гарненької Джіл, — вона дивилася на нього з сміливою і веселою посмішкою.
— Ви вклонилися мені, але ви не знаєте мене. А ми багато чули про вас. — Вона піддражнювала Клайда, їй хотілося трохи збентежити його, якщо пощастить. — Таємничий Гріфітс у Лікурзі, якого ніхто ніде не зустрічає. А я один раз бачила вас на Сєнтрал авеню, та ви цього не знали. Ви входили в кондитерську Річ. Ви любите солодощі?
— Так, люблю, а що? — спитав Клайд; на мить він зніяковів і стривожився, бо цукерки він купував для Роберти. І в той же час він мимоволі почував себе з цією дівчиною трохи простіше і впевненіше, ніж з іншими: вона була зухвала і не дуже приваблива, зате весела, і зараз вона рятувала його від почуття покинутості й самітності.
— Ну, ви це просто так кажете! — вона засміялася і лукаво поглянула на нього. — А я думаю, що ви купували цукерки для якоїсь дівчини. Адже у вас, напевно, є подружка?
— Як?..
Клайд замовк на якусь частку секунди, бо в нього майнула думка про Роберту, і він з тривогою спитав себе, чи не бачив його хто-небудь з нею? І зразу ж подумав: що за смілива, насмішкувата і розумна дівчина ця Гертруда, вона зовсім не схожа на всіх, кого він знав до цього часу. Але вже за мить він додав:
— Ні, в мене нікого немає. Чому ви питаєте?
І знову в нього промайнула думка, а що подумала: б Роберта, якби чула його?
— Але яке запитання! — продовжував він, трохи хвилюючись. — Ви любите дражнити людей, правда?
— Хто? Я? О, ні. Я ніколи нікого не дражню. Але я переконана, що вгадала. Мені подобається іноді ставити такі запитання: цікаво послухати, що скаже людина, коли вона не хоче показати, про що насправді думає.— Вона насмішкувато і задирливо посміхалася, дивлячись Клайдові в обличчя. — Все одно, я знаю, у вас є приятелька, як у всіх вродливих молодих людей.
— А хіба я вродливий? — він злегка посміхнувся, зацікавлений і задоволений. — Хто це каже?
— Нібито ви самі не знаєте? Різні люди. Я, наприклад. Сондра Фінчлі теж вважає, що ви вродливий. Вона цікавиться тільки вродливими мужчинами. І моя сестра Джіл теж. Я щодо цього не схожа на них, бо й сама не дуже вродлива.
Примруживши, вона дивилася прямо йому в очі визивним, дражливим поглядом, і Клайд розгубився: він не знав, що відповідати, як поводитися з

цією дівчиною, але в той же час вона його цікавила, і її слова лестили йому.
— Ви не думаєте, що ви вродливіші за вашого двоюрідного брата? — продовжувала вона різко, майже владно. — Є люди, які вважають, що це так.
Клайд був не тільки задоволений, а й злегка приголомшений її запитанням: він хотів би й сам вірити цьому, до того ж його інтригувало, що ця дівчина так цікавиться ним, але він навіть у думках не насмілювався стверджувати будь-що подібне, навіть коли б був певний своєї переваги. Надто виразно він уявляв собі енергійне, рішуче, часом навіть загрожуюче обличчя Гілберта: він, звичайно, відразу ж звільнив би Клайда, якби довідався, що той говорить такі речі.
— Ну, що ви, я ніколи не думав нічого подібного! — засміявся він. — І не думаю, слово честі.
— Що ж, можливо, ви й не думаєте, але ви й насправді вродливіші за нього! Тільки це вам мало допоможе, якщо ви хочете бувати в товаристві тих, у кого є гроші.— Вона уважно подивилася на нього і додала майже ласкаво — Люди люблять гроші навіть більше, ніж вродливу зовнішність.
"Яка розумна дівчина, — подумав Клайд, — і які жорстокі, холодні слова". Вони боляче різонули його, хоч у неї й не було такого наміру.
Та в цю хвилину ввійшла сама Сондра з невідомим Клайдові молодим чоловіком, високим, незграбним, але прекрасно одягненим. Слідом за ними з'явилися Бертіна і Стюарт Фінчлі.
— Ось і вона, — сказала Гертруда не без досади: їй було неприємно, що Сондра вродливіша за неї саму та за її сестру і явно цікавиться Клайдом. — Вона зараз подивиться на вас, перевірить, чи помітили ви, яка вона сьогодні гарненька. Дивіться, не розчаруйте її.
Це зауваження, цілком справедливе, було зайве: Клайд і без того уважно і навіть жадібно дивився на Сондру. Вона полонила його не тільки своїм суспільним становищем, багатством, тонким смаком в одязі і манерами, — вона належала до того типу жінок, який особливо приваблював його: може, більш витончена, не така невгамовна, хоч навряд чи менш егоїстична, вона чимсь була схожа на Гортензію Брігс. У своєму роді це була маленька, але уперта Афродіта: вона прагнула будь-що довести кожному хоч скільки-небудь привабливому мужчині згубну силу своїх чарів, і в той же час намагалася не зв'язувати себе жодними узами і зобов'язаннями. Проте з різних причин, яких вона сама не розуміла, її вабило до Клайда. У нього не було ні грошей, ні становища в товаристві, але він подобався їй.
Отже, вона насамперед перевірила, чи він тут, потім постаралася не дати йому помітити, що вона перша побачила його, і, нарешті, доклала всіх зусиль, щоб засліпити його, — словом, поводилася в дусі Гортензії (саме ця тактика найсильніше впливала на Клайда).
Клайд, не відриваючись, дивився, як вона переходила з місця на місце; її прозоре вечірнє шифонове плаття вилискувало всіма відтінками від блідожовтого до густооранжового, і це надзвичайно личило до її темних очей і волосся. Обмінявшись привітаннями і зауваженнями майже з усіма в кімнаті, вона, нарешті, зволила помітити і Клайда.
— А, от і ви! Наважилися, нарешті, показатися? Я не була певна, що ви визнаєте це за цікаве. Вас уже, звичайно, з усіма познайомили? — і вона подивилася навкруг, ніби бажаючи сказати, що коли це ще не зроблено, вона сама познайомить його з присутніми.
А ті, не відчуваючи особливого інтересу до самого Клайда, були зацікавлені тим, що Сондра така уважна до нього.
— Здається, я знайомий уже майже з усіма.

— Окрім Фредді Селса: він щойно прийшов зі мною. Послу-хайте, Фредді,— окликнула вона затягнутого у фрак високого стрункого юнака з м'яким овалом обличчя і явно завитим волоссям; він підійшов і подивився на Клайда зверху вниз, як забіяка-півень на горобця.
— Це Клайд Гріфітс, я вам про нього казала, Фредді,— швидко почала Сондра, — подивіться, який він схожий на Гілберта.
— Дуже схожий! — вигукнув цей люб'язний юнак: він, мабуть, був короткозорим і тому низько нахилився до Клайда. — Я чув, ви двоюрідний брат Гіла? Я його добре знаю. Ми з ним разом училися в Прінстоні. Я жив тут, перш ніж став на роботу в "Дженерал елек-трік" у Скенектеді. Але я часто буваю тут. Ви, здається, служите на фабриці?
— Так, служу, — сказав Клайд, чимало торопіючи перед цим юнаком, який, очевидно, був набагато освіченіший від нього самого.
Клайд побоювався, що цей молодий чоловік заговорить з ним про такі речі, на яких він, не здобувши ніякої спеціальної технічної освіти, зовсім не розуміється.
— Ви, певно, завідуєте яким-небудь відділом?
— Так, завідую, — насторожено і неспокійно відповів Клайд.
— Знаєте, — жваво продовжував м-р Селс (він дуже цікавився комерційними і технічними питаннями), — я ніколи не міг зрозуміти, що путнього в цьому виробництві комірців, якщо, звичайно, не говорити про прибутки. Ми з Гілом часто сперечалися про це, коли училися в коледжі. Він запевняв мене, що виготовляти і розповсюджувати комірці — справа великого соціального значення, що надає певної шліфовки і прищеплює пристойні манери тим людям, які не могли б засвоїти їх, якби не було дешевих комірців. Я думаю, він це десь вичитав. Я завжди сміявся з нього.
Клайд намагався знайти якусь відповідь, але все це перевищувало його розуміння. "Соціальне значення"… що Селс мав тут на увазі? Мабуть, це пов'язано з серйозними науками, які він вивчав у коледжі. Клайд відповів би як-небудь ухильно, або зовсім невлад, коли б його не виручила Сондра; навіть не здогадуючись, в яке скрутне становище він потрапив, вона сказала:
— Будь ласка, без сперечань, Фредді! Це зовсім нецікаво. І потім я хочу познайомити його з моїм братом і Бертіною. Ви пам'ятаєте міс Кренстон? Тоді, навесні, ми з нею разом були у вашого дядька.
Клайд повернувся. А Фред, схопивши щигля, мовчки подивився на Сондру, якою він так захоплювався.
— Пам'ятаю, звичайно, — почав Клайд; він давно вже спостерігав за цією парою: після Сондри Бертіна здавалася йому найпривабливішою з усіх дівчат, хоч він зовсім не розумів її. Потайна, нещира і лукава, вона викликала в ньому тільки тривожне усвідомлення власної нікчемності, розгубленості перед нею і перед тим світом, який вона уособлювала.
— А, здрастуйте! Дуже приємно знову побачити вас, — сказала вона, протяжно, оглянувши його усміхненим і в той же час байду же-глузливим поглядом сірозелених очей. Вона визнала, що він непоганий на вроду, але воліла б бачити його більш енергійним і впевненим у собі.— Ви, здається, надзвичайно заняті, багато працюєте? Але тепер, коли перший крок зроблено, я думаю, ми будемо бачити вас частіше?
— Так, сподіваюся, — відповів він, показуючи в усмішці свої рівні зуби. Її очі, здавалося, промовляли, що вона сама не вірить власним словам, та й Клайд теж не вірить у те, що сказав, але це необхідно і, мабуть, забавно говорити такі речі.
Приблизно в тому ж дусі тримав себе з Клайдом і брат Сондри, Стюарт.

— Здрастуйте, — сказав він, — радий з вами познайомитися. Сестра говорила мені про вас. Збираєтесь надовго залишитись у Лі* курзі? Це було б дуже приємно. Сподіваюся, що ми з вами будемо зустрічатися час від часу.
Клайд зовсім не був цього певний, але йому дуже подобався легкий, безжурний сміх Стюарта, — він сміявся голосно, весело і байдуже, показуючи свої рівні білі зуби. З захопленим здивуванням дивився Клайд, як невимушено Стюарт повернувся і взяв за руку Вайнет Фент, що проходила мимо.
— Одну хвилину, Вайн. Я хочу вас дещо спитати.
І він пішов з нею в іншу кімнату, нахиляючись до неї і жваво розмовляючи. Клайд відмітив чудовий покрій його костюма.
"Як у них тут весело, — думав він, — які вони всі радісні".
У цей час Джіл Трамбал стала кликати:
— Ідіть всі до столу! Я не винувата. Щось не ладналося в куховара, та й ви всі зібралися дуже пізно. Покінчимо з обідом і будемо танцювати.
— Ви сядете між мною і міс Трамбал, коли вона посадить усіх, — заспокійливо сказала Сондра. — От чудесно буде, правда? А тепер ведіть мене в їдальню.
Вона просунула свою білу руку під руку Клайда, і йому здалося, що він повільно, але вірно підноситься прямо в рай.

РОЗДІЛ XXVI

Під час обіду йшла гомінка розмова про різних осіб, місця, плани, зовсім незнайомі Клайду. Але властива Клайдові чарівність допомогла йому почасти перемогти зневагу і байдужість присутніх, особливо дівчат, зацікавлених тим, що він сподобався Сондрі. Джіл Трамбал, яка сиділа поруч нього, захотіла знати, звідки він приїхав, як жив удома, з якими людьми зустрічався, чому вирішив переїхати до Лікурга? Запитання ці, поставлені вперемішку з пустими жартами на адресу присутніх тут дівчат та їхніх поклонників, нерідко заганяли Клайда в безвихідь. Він розумів, що не може сказати правду про свою сім'ю. Тому він розповів, що його батько керує готелем у Денвері,— не дуже великим, але все ж готелем, а сам він приїхав у Лікург, бо дядько, зустрівшися з ним у Чікаго, запропонував йому ознайомитися з виробництвом комірців. Він ще не певен, що діло в цілому цікавить його і що варто ним займатися далі; просто він хоче з'ясувати, що ця робота може дати йому в майбутньому. Це зауваження примусило і Джіл, і Сондру зробити висновок, що, всупереч чуткам, які йшли від Гілберта, Клайд має деякі власні кошти і заняття, — до нього він зможе повернутися, якщо зазнає невдачі в Лікурзі.
Це було дуже важливим не тільки для Сондри і Джіл, а й для всіх присутніх. Хоч який би вродливий і симпатичний був Клайд і які б були його родинні зв'язки, неприємно було думати, що він просто ніщо, людина без усякого становища в суспільстві, і тільки намагається, як стверджувала Констанція Вайнант, примазатися до сім'ї свого двоюрідного брата. До простого службовця чи бідного родича, незалежно від його кровних зв'язків, можна ставитися хіба що з співчуттям, — але якщо він має хоч якісь кошти і там, звідки він родом, його приймали у вищому товаристві, це зовсім інша справа.
І Сондра, заспокоївшись щодо цього і бачачи, що Клайд краще поводиться в товаристві, ніж вона гадала, вирішила бути уважнішою до нього.
— Можу я сподіватися, що ви згодитесь танцювати зі мною після обіду? — це було, мабуть, чи не перше, що сказав їй Клайд, спіймавши її привітну посмішку, коли за столом зайшла мова про якийсь танцювальний вечір.
— Звичайно, якщо хочете, — кокетливо відповіла вона: їй хотілося, щоб він ще більше захопився нею.

— Один танець?
— А скільки ж вам потрібно? Тут, як бачите, є ще з десяток молодих людей. Ви одержали програмку танців, коли прийшли?
— Ні, я не бачив ніякої програмки.
— Ну, нічого. Після обіду дістанете. Ви можете записати для мене третій і восьмий, отже у вас залишиться час і для інших. — Вона чарівно посміхнулася. — Ви повинні бути люб'язні з усіма, розумієте?
— Звичайно, розумію. — Він не спускав з неї очей. — Але відтоді, як я побачив вас у дядька, я весь час мріяв зустріти вас знову. Я завжди шукав ваше ім'я в газетах.
Він подивився на неї запитливо і благаюче, і Сондра мимоволі була розчулена цим наївним признанням. Ясно, він не міг бувати там, де бувала вона, і все-таки з газет довідувався про неї і про все, Що вона робила. Вона не могла не поговорити з ним про це іще.
— Невже? Як це приємно. Але що ж ви читали про мене?
— Що ви були на Дванадцятому озері і в Грінвуді, що вибрали участь у змаганнях з плавання на озері Шейрон і були у Поля Сміта. І що ви цікавитесь кимось, хто живе на озері Скрун, і, з усього видно, маєте намір вийти за нього заміж.
— Хіба про це писали? Яка нісенітниця! В газетах забждй пишуть різні дурниці.
З її тону Клайд зрозумів, що дозволив собі надто багато. Він збентежився, і це пом'якшило Сондру: через хвилину вона відновила розмову з попередньою жвавістю.
— Ви любите їздити верхи? — спитала вона ласкаво і примирливо.
— Ніколи не пробував. Знаєте, просто не доводилося. Але я думаю, що зумів би, якби спробував.
— Звичайно, це не так важко. Вам треба буде взяти один-два уроки, і тоді,— додала вона, трохи знизивши голос, — ми могли б з вами іноді покататися разом. У нас на конюшні багато коней, я певна, що вони вам сподобаються.
Клайда обсипало жаром. Адже це означає, що Сондра запрошує його кататися і ще пропонує користуватися одним з своїх коней.
— О, я був би надзвичайно радий! — сказав він. — Це буде просто чудово!
Молодь підводилася із-за столу. Ніхто більше не цікавився обідом, бо в сусідній кімнаті вже з'явився камерний квартет і почулися звуки першого фокстрота; з цієї і так просторої кімнати було винесено всі меблі, які могли б заважати танцям, залишалися тільки стільці вздовж стін.
— Вам треба взяти програмку і подбати про перший танець: запросіть кого-небудь, поки не пізно, — попередила вона.
— Так, я зараз усе зроблю. Але невже ви обіцяєте мені тільки два танці?
— Ну, гаразд, запишіть третій, п'ятий і восьмий у першій половині.— Вона весело махнула йому рукою, і він поспішно пішов діставати програмку.
Танцювали тільки модні, дуже швидкі фокстроти, і танцюристи, відповідно до свого темпераменту і настрою, вносили в них нові па власного винаходу. Клайд весь минулий місяць багато танцював з Робертою і тепер був у прекрасній формі; до того ж його безмірно збуджувало усвідомлення, що нарешті ж він перебуває в товаристві такої чудової дівчини, як Сондра, і навіть може висловити їй своє захоплення.
І хоч він намагався здаватися люб'язним і уважним, танцюючи з іншими дівчатами, він не міг відвести очей від Сондри. В нього ледве не паморочилася голова, коли Сондра мрійно і млосно линула поблизу в обіймах Грента Кренстона, кидаючи ніби випадковий погляд в його бік і всім своїм виглядом даючи йому зрозуміти, яка вона граціозна, романтична і поетична

завжди і в усьому, — справді найпрекрасніша квітка життя. І в цю хвилину Ніна Темпл, з якою він танцював, зауважила:
— Вона дуже граціозна, правда?
— Хто? — спитав Клайд з невинним виглядом, але тут же весь зашарівся. — Я не знаю, про кого ви говорите.
— Не знаєте? А чого ж ви почервоніли?
Він зрозумів, що викрив себе і що його спроба уникнути прямої відповіді просто смішна. Він відвернувся, та в цю хвилину музика замовкла, і танцюристи попрямували до стільців. Сондра пішла з Грентом Кренстоном, а Клайд підвів Ніну до м'якого крісла в ніші вікна, в бібліотеці.
Наступний танець він танцював з Бертіною і був злегка вражений холодною, відвертою байдужістю, з якою вона сприймала його люб'язності. Її інтерес до Клайда був обумовлений тільки тим, що він, як видно, цікавив Сондру.
— Ви добре танцюєте, — сказала вона йому. — Напевно, ви багато танцювали там, де жили раніше. Адже ви, здається, приїхали з Чікаго?
— Так, я жив у Чікаго до того, як приїхав сюди, але там я не так багато танцював: мені доводилося працювати.
Він подумав, що в таких дівчат, як оця, є все, чого вони можуть забажати, а в таких, як Роберта, немає нічого. І все ж у цю мить Роберта більше подобалася йому. Вона була ніжнішою, лагіднішою, добрішою, не така льодяна.
Музика заграла знову; раз у раз мелодію переривав млосний голос одинокого саксофона; Сондра підійшла до Клайда, вклала свою праву руку в його ліву, дозволила йому обняти себе, — і все це так легко, вільно, весело, що Клайд, захоплений зненацька серед своїх мрій про неї, затремтів від захвату.
Вона дивилася йому в очі із звичайним лукавим кокетуванням і посміхалася ніжною, обманливою і все ж багатообіцяючою усмішкою, від якої його серце закалатало хутчіше, а горло судорожно стиснулося. Тонкий аромат її духів лоскотав його ніздрі, як свіжі пахощі весни.
— Приємно проводите час?
— Так, милуюся вами.
— Тут ще багато гарненьких дівчат, якими можна милуватися!
— Але жодна не може зрівнятися з вами!
— І я танцюю краще від усіх, і я набагато вродливіша, ніж всі інші дівчата. Ну от, усе це я сказала за вас. А що ви тепер скажете?
Вона подивилася на нього насмішкувато, і Клайд, зрозумівши, що говорити з нею зовсім не так легко, як з Робертою, зніяковів і почервонів.
— Розумію, — сказав він серйозно, — вам усі кажуть одне й те ж, і ви не хочете чути це ще раз від мене.
— Ні, ні, далеко не всі. Багато хто зовсім не вважає мене вродливою.
Простота його відповіді зацікавила Сондру і збила з пантелику.
— Не вважають вас вродливою? — перепитав він весело, побачивши, що вона вже не сміється з нього.
Та все ж він побоявся сказати їй ще який-небудь комплімент. Він пошукав іншу тему і вирішив повернутися до розмови про верхову їзду і теніс, яку вони печали за столсм.
— Ви, напевно, любите всякий спорт на свіжому повітрі, правда? — спитав він.
— Ще б пак! — швидко і палко відповіла вона. — Люблю більш за все на світі. До безумства люблю їздити верхи, плавати, гребти, кататися на моторному човні і на акваплані. А ви плаваєте?
— Ну, звичайно! — гордо сказав Клайд.
— Граєте в теніс?

— Трохи, тільки починаю, — відповів він, боячись признатися, що зовсім не грає.
— Я дуже люблю теніс. Ми з вами якось зіграємо.
Після цього Клайд зовсім піднісся духом. Легка, як пушинка, Сондра кружляла з ним під тужливі звуки популярної любовної пісеньки і продовжувала розмову:
— Белла Гріфітс, Стюарт, Грент і я чудово зігралися. Минулого літа ми всіх перемогли на Грінвуді і на Дванадцятому озері. А коли б ви бачили, як я пірнаю з вишки! У нас, тобто у Стюарта, най-швидкохідний моторний човен: шістдесят миль на годину!
Клайд відразу зрозумів, що він зачепив той предмет, який не тільки цікавив, а й хвилював її. І не тільки через те, що всякі фізичні вправи давали їй насолоду, а й тому, що вона виходила переможницею в тих видах спорту, якими особливо захоплювалися всі її друзі і знайомі, і тішилася успіхом. І, нарешті (це він зрозумів тільки пізніше), її захоплювала можливість часто переодягатися, показуватися в товаристві в найнезвичайніших вбраннях, — а це для неї означало дуже багато. Який вона вигляд має в купальному костюмі! А в костюмі для верхової їзди, чи для теніса, або для танців, або для екскурсій в автомобілі!
Вони продовжували танцювати, схвильовані відчуттям, що їх однаково вабить одне до одного; вони допитливо й весело заглядали одне одному в очі — і в цих поглядах прозирали ніжність і захоплен ня; Сондра натякала, що коли в її колі Клайда визнають за підхожу людину в спортивному, фінансовому та в усіх інших відношеннях, то вона, мабуть, доможеться, щоб Клайда прийняли в домах її друзів. І Клайд, який був у піднесеному настрої, майже повірив, що це можливо, що так і буде. Але під його напускною, обманливою впевненістю і спокоєм таїлося недовір'я до себе; це відбивалося в нетерплячому і одночасно сумному блиску його очей; і голос Клайда, хоч і звучав нібито мужньо й твердо, та якби Сондра вміла в цьому розбиратися, вона розрізнила б у ньому нотки, дуже далекі від справжньої впевненості.
— Як шкода, що танець закінчився, — сказав він сумно.
— Нехай заграють ще раз! — сказала Сондра і заплескала в долоні.
Оркестр заграв той самий мотив, і вони знову попливли по паркету, нахиляючись і похитуючись, гармонічно віддаючись ритмові музики, наче дві трісочки, які відносило бурхливим, але дружелюбним морем.
— Я такий радий, що я знову з вами… танцювати з вами… це так чудесно, Сондра…
— Ви не повинні мене так називати! Ми з вами ще недосить знайомі.
— Я хотів сказати "міс Фінчлі". Та ви не розсердитесь на мене знову? Ні?
Він дуже зблід, обличчя його знову стало сумним.
Вона помітила це.
— Ні. Хіба я сердилася на вас? Справді, ні. Ви мені подобаєтеся… трохи… коли не впадаєте в сентиментальність.
Музика припинилася. Швидкі па танцю перейшли в спокійні кроки.
— Підемо подивитися, чи не йде ще сніг. Хочете? — спитала Сондра.
— Звичайно, хочу!
Пробираючись між парами, що прогулювалися, вони побігли до бокових дверей у безгомінний світ, суціль укритий пухнастим білим килимом. Лапатий сніг тихо кружляв у повітрі і падав.
РОЗДІЛ XXVII
Наступні дні грудня принесли Клайдові кілька приємних, але в той же час тривожних подій, що ускладнили його життя. Сондра Фінчлі, визнавши його за приємного поклонника, не збиралася спускати його з ока. Але вона посідала значне становище в товаристві і через це не знала, як їй бути: адже Клайд

надто бідний і надто явно нехтували ним самі Гріфітси, щоб вона рискнула одверто проявити свій інтерес до нього.
Спочатку Сондра цікавилася Клайдом лише з однієї причини: їй хотілося позлити Гілберта дружбою з його двоюрідним братом. Тепер до цього додалося інше: Клайд їй подобався. Він був чарівний і схилявся перед нею та її становищем, — це й захоплювало і лестило їй. За своїм характером вона прагнула саме такого палкого обожування, щирого і романтичного. До того ж Клайд втілював у собі зовнішні і внутрішні якості, які завжди їй подобалися: він був закоханий, але без надмірної сміливості, яка докучала б їй; він поклонявся їй, але так, як можна поклонятися живій жінці; і в ньому відчувалася та сама жвавість душі й тіла, яка була властива і їй самій.
І тому Сондра уперто думала над тим, як би продовжити знайомство з Клайдом, не привертаючи надто великої уваги і не викликаючи недобрих балачок; думка ця примусила її хитрий маленький мозок напружено працювати кожної ночі, коли вона поверталася додому. Проте на тих, хто бачив Клайда того вечора у Трамбалів, справили таке враження його м'які, приємні манери та інтерес Сондри до нього, що всі вони, особливо дівчата, ладні були прийняти його в свою компанію.
Ось чому через два тижні, коли Клайд, вибираючи в магазині Старка недорогі різдвяні подарунки для матері, батька, сестер, брата і Роберти, зустрів Джіл Трамбал, теж зайняту покупками, вона запросила його на вечір з танцями, який влаштовувала Ванда Стіл на другий день — в передодень різдва — у себе в Гловерсвілі. Джіл збиралася туди з Френком Гаррієтом, але не знала точно, чи буде там Сондра: її запрошували кудись в інше місце, та вона все-таки мала намір приїхати в Гловерсвіль, якщо зможе. Але, додала Джіл, її сестра Гертруда буде рада, якщо Клайд погодиться супроводжувати її. Це був чемний спосіб забезпечити Гертруді кавалера. Крім того, Джіл знала: якщо Сондра почує, що Клайд буде в Стілів, вона постарається якось звільнитися від іншого запрошення.
— Трейсі охоче заїде за вами, — продовжувала вона, — або… — вона завагалася, — може, ви пообідаєте у нас перед поїздкою? Запросто, по-сімейному. Ми будемо вам дуже раді. У Ванди почнуть танцювати не раніше від одинадцятої.
Танці було призначено на п'ятницю — саме цей вечір Клайд ще раніше обіцяв провести з Робертою, бо в суботу вона виїжджала на три дні різдвяних свят до своїх батьків, — досі вони з Клайдом не розлучалися на такий довгий час. Роберта приготувала йому подарунок— самописну ручку і "вічний" олівець, — і тому їй особливо хотілося, щоб він прийшов до неї в останній вечір перед від'їздом, про що вона йому не раз говорила. І він теж хотів у цей вечір зробити їй сюрприз: подарувати туалетне приладдя.
Але тепер він надто зрадів можливості зустрітися знову з Сондрою і тому вирішив порушити свою обіцянку, хоч і розумів, що це буде нелегко і непорядно щодо Роберти. Хоч як сильно він був захоплений Сондрою, він все ж був прихильний до Роберти, і йому не хотілося засмучувати її… Він знав, яка вона буде розчарована! І в той же час йому так лестило і так радувало це несподіване, хоч і запізніле визнання вищого кола, що йому й на думку не спадало відмовитися від запрошення Джіл. Знехтувати можливістю побувати в гостях у родини Стіл, та ще в товаристві Трамбалів і без усякої допомоги Гріфітсів! Нехай це буде негарно, жорстоко, нехай це буде зрадництво щодо Роберти, але зате він побачить Сондру!
Отже, він заявив, що приймає запрошення, і тут же вирішив зайти до Роберти і попросити перед нею вибачення; він вигадає яке-небудь пояснення, скаже, наприклад, що Гріфітси запросили його на обід. Для неї це досить

переконливий і незаперечний довід. Але він не застав її дома і вирішив, що поговорить з нею завтра вранці на фабриці,— напише записку, якщо потрібно буде. Щоб утішити Роберту, Клайд вирішив, що він пообіцяє проводити її в суботу до Фонди, і тоді передасть їй подарунок.
Та в п'ятницю вранці на фабриці, замість того, щоб поговорити з нею серйозно і показати їй, що він дуже зажурений, Клайд тільки шепнув:
— Я не можу прийти до тебе сьогодні, люба. Мене запросили до дядька, і я неодмінно повинен бути у нього. Не знаю, чи зумію забігти й потім. Постараюсь, якщо буде не дуже пізно. Але якщо ми сьогодні не побачимось, я проводжатиму тебе завтра до Фонди. Я хочу тобі дещо подарувати. Ти не сердься. Розумієш, я тільки вранці одержав запрошення, а то б я попередив тебе раніше. Ти не гніваєшся, правда?
Він подивився на неї з найсумнішим виглядом, намагаючись показати, що дуже засмучений. Роберта заперечливо похитала головою, немовби кажучи: "Ні, не гніватимусь", але вона була дуже засмучена і пригнічена тим, що Клайд з такою легкістю знехтував її подарунками і можливістю перебути з нею щасливий вечір. Це сталося вперше, — і вона питала себе, що може провіщати така раптова втеча? Досі Клайд завжди був надзвичайно уважний до неї; своє захоплення Сондрою він приховував під напускною незмінною ніжністю, якої було цілком досить, щоб обманути Роберту. Можливо, те, що він сказав, — правда, і він не міг відмовитися від запрошення. Але ж вона так мріяла про цей вечір! І тепер вони не бачитимуть одне одного цілих три дні! На фабриці, а потім і вдома її охопили гіркі сумніви. Клайд міг би принаймні зайти до неї від дядька, щоб вона могла віддати йому свої подарунки, та він сказав, що обід, найімовірніше, пізно закінчиться. Він не певний, що зуміє звільнитися. Може, після обіду вони всі разом ще куди-небудь поїдуть.
Тимчасом Клайд подався спочатку до Трамбалів, потім до Ванди Стіл і скрізь зустрів таку увагу, про яку місяць тому не міг і мріяти. В домі Ванди Стіл його зразу познайомили з безліччю людей, які, побачивши, що він приїхав з молодими Трамбалами, і довідавшись, що він Гріфітс, одразу запросили його до себе або дали зрозуміти, що незабаром запросять. Кінець кінцем його як найлюб'язніше запросили на новорічний вечір до Вендемів у Гловерсвілі і на обід і танці на передріздвяний вечір до Гаррієтів у Лікурзі; на цей вечір було запрошено Гілберта і Беллу, а також Сондру, Бертіну та інших.
Нарешті близько опівночі приїхала й сама Сондра в супроводі Скотта Ніколсона, Фредді Селса і Бертіни; спершу вона удавала, ніби й гадки не має, що він тут, але під кінець удостоїла його привітним: "Хелло! Не сподівалася зустріти вас тут!" Вона була надзвичайно зваблива в ефектно накинутій на плечі темночервоній іспанській шалі. Та Клайд з самого початку відчував, що вона знала про його присутність тут, і, вибравши першу зручну хвилину, підійшов до неї і спитав вкрадливо:
— Ви згодні танцювати зі мною сьогодні?
— Так, звичайно, якщо ви мене запросите. Я думала, що ви, можливо, вже забули мене, — пожартувала вона.
— Хіба я можу забути вас! Я тільки тому й приїхав сюди, що сподівався знову побачити вас. Після нашої останньої зустрічі я не міг думати ні про кого і ні про що, крім вас.
Справді, він так сліпо захоплювався нею, всіма її манерами і вчинками, що й ця її удавана байдужість не обурювала, а тільки ще більше приваблювала його. І тепер сила і щирість його почуття зовсім скорили Сондру. Його очі звузилися і палали таким бажанням, що вона відчула незвичайне хвилювання.
— О, ось які приємні речі ви вмієте говорити! І як це у вас любо виходить!
— Вона дивилася на нього, посміхаючись, поправляючи великий іспанський

гребінь, який був у цей вечір у неї у волоссі.— Ви говорите так, наче й справді це почуваєте.
— Ви хочете сказати, що не вірите мені, Сондра? — спитав він палко/і те, що він удруге назвав її на ім'я, тепер схвилювало її так само, як і його. Цього разу вона вирішила не сердитись, бо його сміливість була їй приємна.
— Ні, звичайно, я вірю, — вперше вона говорила з ним нерішуче, трохи хвилюючись. Вона відчула, що тепер їй важче знаходити правильну лінію поведінки і більш-менш стримувати Клайда. — Ну, кажіть же, який танець залишити за вами, а то, я бачу, за мною йдуть, — і вона з лукавою і задьористою посмішкою протягнула йому маленьку програмку. — Хочете одинадцятий? Це вже скоро, зараз буде десятий.
— І це все?
— Ну, ще чотирнадцятий, якщо ви такий жадібний, — засміялася вона, дивлячись прямо в очі Клайдові, і цей усміхнений погляд цілком скорив його.
Танцюючи потім з Френком Гаррієтом, вона довідалася, що Клайда вже запросили до Гаррієтів на передріздвяний вечір і що Джессіка Фент запросила його в Утіку на зустріч Нового року; і Сондра вирішила, що на нього тепер чекають справжні успіхи, і він, мабуть, зовсім не буде таким тягарем для товариства, як вона боялася. В ньому є якась чарівність, це безперечно. І він такий відданий їй! Цілком можливо, думала вона, що тепер, коли Клайд прийнятий у сім'ях, що посідають значне становище, й інші дівчата настільки зацікавляться і навіть захопляться ним, що захочуть привабити його до свого почту. Марнославна і гордовита, вона вирішила, що не допустить цього. Тому, танцюючи вдруге з Клайдом, вона сказала:
— Вас, здається, на святий вечір запросили до Гаррієтів?
— Так, і за все це я вдячний вам, — гаряче сказав він. — Ви теж там будете?
— Ні, і мені дуже шкода. Я туди запрошена, і тепер мені дуже хотілося б піти, але, розумієте, я ще раніше умовилася поїхати на свята в Олбені і потім у Саратогу. Я виїжджаю завтра і повернуся напередодні Нового року. Але друзі Фредді влаштовують у Скенек-теді грандіозну зустріч Нового року, там буде ваша кузина Белла, і мій брат Стюарт, і Грент, і Бертіна. Якщо хочете, можете поїхати з нами.
Вона ледве було не сказала "зі мною", але стрималася. Вона вирішила показати всім подругам свою владу над ним: вони переконаються в цьому, коли він заради неї відмовиться від запрошення міс Фент. А Клайд одразу ж погодився, захоплений можливістю знову зустрітися з нею.
В той же час його здивувало і майже злякало, що вона так побіжно, мимохідь і проте рішуче влаштовує його зустріч з Беллою. Та, звичайно, відразу розповість удома, що він буває в товаристві Сондри і її друзів. Що може з цього вийти? Як би там не було, а Гріфітси досі не запрошували його до себе — навіть на різдво. Але ж їм стало відомо, що Сондра підвезла його в своїй машині і що його потім запросили до клубу "Тепер і потім", але не вжили ніяких заходів. Гілберт був дуже розгніваний, його батьки спантеличені і, не знаючи, як бути далі, поки що відмовчувалися.
Але компанія, в яку Сондра запросила Клайда, повинна була залишитися в Скенектеді до другого ранку, — обставина, про яку вона не дала собі клопоту попередити Клайда. А він зовсім забув, що Роберта на той час повернеться з Більца і, після того як він залишив її одну в передодень різдва і після триденної розлуки, звичайно, чекатиме, що він зустрше з нею Новий рік. Про це ускладнення він подумав набагато пізніше. А тепер він відчував себе немов у раю, бо ж Сондра подумала про нього, — і одразу захоплено погодився.

— Але знаєте, — застерегла його Сондра, — ви не повинні виявляти мені надто багато уваги, коли ми з вами зустрічаємося. І не ображайтеся, якщо я буду не дуже уважна до вас. Бо інакше мені не можна буде часто з вами бачитися. Мої батьки, знаєте, дивні люди, і дехто з моїх друзів теж… Але коли ви будете просто в міру люб'язні і навіть трошки байдужі,— розумієте? — тоді ми все-таки зможемо зустрічатися взимку. Ви зрозуміли, так?
Невимовно схвильований цим признанням, яке — він це знав — було викликане його палкістю, Клайд допитливо і пристрасно поглянув на Сондру.
— Так я все-таки не зовсім байдужий для вас, правда? — сказав він вимогливо і разом з тим благально, очі його сяяли пристрасним захватом, — це надзвичайно подобалося Сондрі.
І, намагаючись бути обачною і все ж піддаючись захопленню, схвильована і проте не впевнена, що поводиться розсудливо, вона відповіла:
— Добре, я скажу вам: і так, і ні. Я ще не вирішила. Ви мені дуже подобаєтеся. Іноді мені здається, що ви мені подобаєтесь більше від усіх. Бачте, ми ще так мало знаємо одне одного… Та ви все-таки поїдете зі мною в Скенектеді?
— Чи поїду!..
— Я напишу вам про це докладніше або подзвоню. У вас є телефон?
Він дав їй свій номер.
— А коли щось зміниться або я не зможу поїхати, не ображайтеся. Ми потім ще побачимось з вами де-небудь, неодмінно.
Вона посміхнулася, і Клайд відчув, що задихається від хвилювання. Яка вона одверта з ним! Вона сказала, що іноді він їй дуже подобається, і цього було досить, щоб він мало не сп'янів від радості. Подумати тільки: така красуня хоче ввести його в своє життя — така чарівна дівчина, оточена стількома друзями і поклонниками, серед яких вона може зробити вибір.

РОЗДІЛ XXVIII

Ранок другого дня. Пів на сьому. Клайд проспав усього годину після того як повернувся з Гловерсвіля, і підвівся стривожений, не знаючи, як йому бути з Робертою. Сьогодні вона виїжджає в Більц. Він обіцяв проводжати її до Фонди. Але тепер йому не хочеться їхати. Зрозуміло, він вигадає якусь причину. Але яку?
На щастя, за день перед цим він чув, як Уігем сказав Лігету, що на сьогодні призначено нараду начальників цехів і Лігет має після роботи зайти до кабінету Сміллі. Клайда ке запрошували, бо його маленький відділ був лише частиною цеху Лігета. Тепер Клайд вирішив, що він може послатися на цю нараду, і перед полудневою перервою поклав Роберті на стіл записку. В записці було:
"Люба, надзвичайно засмучений, але мені тільки що сказали, що сьогодні о третій годині я мушу бути внизу, на нараді начальників цехів. Тому я не матиму змоги поїхати з тобою у Фонду, але забіжу до тебе на кілька хвилин після роботи. У мене є дещо для тебе, отже чекай! Не засмучуйся вже надто, я нічого не міг поробити. В середу, коли повернешся, обов'язково побачимося.
Клайд".
В першу мить, побачивши записку, яку не могла зразу ж прочитати, Роберта зраділа: вона подумала, що Клайд хоче точніше умовитися про зустріч. Але коли, кілька хвилин по тому, вона вийшла в гардеробну, щоб нишком прочитати ці кілька рядків, обличчя її похмурніло. От іще й нова прикрість долучилась до вчорашнього розчарування, коли Роберта марно чекала на Клайда; і сьогодні він здається розгубленим і навіть холодним… Роберта питала себе, в чому причина цієї раптової зміни. Певно, він і справді не може не йти на цю нараду, як не міг не піти до дядька, коли його запросили

на обід. Та коли б він кохав її так, як раніше, то напередодні, попереджаючи, що ввечері не прийде до неї, він не міг би залишатися таким веселим і спокійним, незважаючи на її від'їзд. Адже він знав, що вона виїжджає на три дні, знав, що розлука з ним завжди завдає Роберті великого болю.
Її радісні надії відразу змінилися глибокою тугою і смутком. Завжди в неї так виходить у житті! Через два дні різдво, їй треба їхати додому в Більц, де зовсім невесело і тільки від неї чекають радості і веселощів. І доведеться їхати одній, а Клайд забіжить до неї лише на декілька хвилин. Вона повернулася на своє місце, і з обличчя її було виразно видно, що вона дуже нещасна. Вона нічого не бачила навколо себе і рухалася, мов автомат. Клайд помітив цю зміну, але, захоплений раптовим, непереборним почуттям до Сондри, нездатний був розкаюватися.
Як завжди щосуботи, в годину опівдні велетенські гудки сусідніх фабрик сповістили про кінець робочого дня, — і Клайд і Роберта нарізно попрямували до її дому. По дорозі він обмірковував, що сказати Роберті. Що йому робити? Як удавати з себе ніжного, коли він не почуває ніжності, коли захоплення його охолонуло і зблякло? Як продовжувати цей зв'язок, який ще два тижні тому був живий і пристрасний, а тепер став на диво слабким і безбарвним? Не можна сказати чи якось показати Роберті, що він охолонув до неї, це буде надто жорстоко, і хто знає, що вона відповість на це? Як поставиться до цього? А з другого боку, тепер, коли всі його мрії і плани зв'язані з Сондрою, не годиться заспокоювати Роберту ласкавими словами і неправдивими поясненнями, — це означало б залишити все так, як воно є, зберегти колишні відносини. Неможливо! Крім того, якщо буде хоч найменша надія, що Сондра теж покохає його, звичайно ж, він відразу захоче залишити Роберту. А чому й ні? Що може дати йому Роберта? Чи можна порівняти її щодо краси і становища в суспільстві з Сондрою? Хіба це добре буде з боку Роберти, якщо вона почне вимагати і чекати, щоб він, як і раніше, був занятий тільки нею і відмовився заради неї від усіх зв'язків і можливостей, які відкриває для нього близькість з Сондрою? Ні, справді ж, це несправедливо!
Так міркував Клайд, а Роберта, яка вже встигла повернутися додому, тим часом питала себе, чому він раптом став байдужий до неї. Чому він порушив свою обіцянку і не прийшов учора ввечері, чому тепер, коли вона виїжджає на свята додому і не побачиться з ним цілих три дні, він не хоче навіть проводити її до Фонди? Він каже про нараду, та чи правда це? Вона могла б, якщо потрібно, почекати його до четвертої години, але не наважилася запропонувати це, бо почувала в поведінці Клайда якусь ухильність, відчуженість… Що ж усе це означає? Адже ще так недавно виникла ця близькість, яка з самого початку і до сьогодні, здавалося, так міцно з'єднувала їх. Невже це — небезпечна зміна, може навіть кінець їхньому коханню, їхній чудесній казці? О боже! А вона віддала йому так багато- тепер від його вірності залежить усе: її майбутнє, її життя…
Вона стояла посеред кімнати, роздумуючи над усім цим, коли з'явився Клайд з різдвяним подарунком під пахвою і з напускною безжурністю на обличчі, що аж ніяк не відповідала його твердому рішенню — по можливості змінити свої відносини з Робертою.
— Ох, який я засмучений, Берта, — почав він жвавим тоном, в якому змішувались удавана веселість, співчуття і невпевненість. — Розумієш, ще дві години тому я й уявлення не мав, що вони збираються влаштовувати цю нараду. Але ж ти знаєш, як це буває. Від таких речей просто неможливо ухилитися. Ти не дуже журишся, люба? — З виразу її обличчя і в цю хвилину, і ще раніше, на фабриці, він бачив, що вона в иайсумнішому настрої.— Ще

добре, що мені пощастило видертися на хвилинку і принести тобі ось це, — додав він, простягаючи їй подарунок. — Я хотів принести вчора, та перешкодив цей обід. Мені страшенно шкода, що так вийшло, справді, шкода! Коли б він приніс свій подарунок учора ввечері, Роберта була б у захваті, а тепер вона байдуже поклала коробку на стіл; уся принадність подарунка була для неї втрачена.
— Ти добре провів учора час, любий? — спитала вона, бажаючи довідатись якнайдетальніше, що ж відібрало його від неї.
— Так, непогано, — відповів Клайд; він намагався прикинутися якнайбайдужішим, розповідаючи про цей вечір, що так багато важив для нього і таїв стільки небезпеки для неї.— Я думав, що мене просто запрошують до дядька на обід, я ж так і казав тобі. А виявилося, що треба проводжати Беллу і Майру на вечір у Гловерсвіль. Там живе багата сім'я Стіл, — знаєш, тих, у кого велика фабрика рукавичок. Так от, вони влаштували танцювальний вечір, і мені довелося проводжати туди двоюрідних сестер, бо Гіл не міг поїхати. Але там було не дуже цікаво. Я був радий, коли все це закінчилося.
Він вимовив імена Белли, Майри, Гілберта так, неначе це було для нього звичайною справою, — така інтимність з Гріфітсами завжди справляла на Роберту велике враження.
— А ти не міг піти від них трохи раніше і зайти до мене?
— Не міг. Мені треба було дочекатися їх, щоб повернутися всім разом. А ти хіба не хочеш поглянути на мій подарунок? — додав він, прагнучи відвернути її від думок про вчорашнє: він знав, як їй боляче думати про те, що він залишив її одну.
Вона почала розв'язувати стьожку, якою була зав'язана коробка, але весь час невідривно думала про те, що ж іще міг таїти в собі вчорашній вечір. Які дівчата, крім Белли і Майри, були на танцях у Стілів? Може, Клайд останнім часом захопився якою-небудь дівчиною і зустрівся там з нею? Раніш він часто згадував про Сондру Фінчлі, Бертіну Кренстон і Джіл Трамбал. Може й вони там були вчора?
— А хто був там, крім твоїх двоюрідних сестер? — спитала вона раптом.
— О, безліч народу, ти їх не знаєш. Там з'їхалися двадцять чи тридцять чоловік з різних місць.
— Аз Лікурга, крім твоїх сестер, був хто-небудь? — наполягала вона.
— Всього кілька чоловік. Ми захопили з собою Джіл Трамбал і її сестру, так хотіла Белла. Арабелла Старк і Перлі Хайнс були вже там, коли ми приїхали.
Клайд не згадав ні про Сондру, ні про інших, хто особливо цікавив його. Але в тому, як він сказав це, в тоні його голосу і в блиску очей було щось дивне, і його відповідь не задовольнила Роберту. Вона була дуже стривожена, але почувала, що зараз нерозсудливо набридати Клайдові дальшими розпитуваннями. Він може розсердитись. Кінець кінцем в її очах він завжди був зв'язаний з цим світом. Вона не хотіла, щоб він запідозрив, ніби вона хоче добути якісь права на нього, хоч саме таким і було її приховане бажання.
— А мені так хотілося вчора побути з тобою і віддати тобі свої подарунки, — сказала вона, намагаючись прогнати похмурі думки і викликати співчуття в Клайда.
Він відчув сум в її голосі — раніше це завжди примушувало його ставати лагідним, а тепер він не міг і не хотів піддаватися.
— Але ж ти знаєш, Берта, як було діло, — відказав він майже з викликом. — Адже я пояснив тобі.
— Так, знаю, — тужно сказала вона, бажаючи приховати смуток, що заволодів нею.

Вона розгорнула папір і відкрила кришку коробки. Побачивши туалетне приладдя, вона злегка повеселішала: ніколи ще в неї не було таких дорогих і гарних речей.
— Ах, як красиво! — вигукнула вона з мимовільним інтересом. — Я на таке й не сподівалася! Поруч з цим мої маленькі подарунки нічого не варті.
Вона пішла дістати їх. Але Клайд бачив, що навіть його надзвичайний подарунок не може розвіяти тугу Роберти, викликану його байдужістю. Його незрадливе кохання було для неї незрівнянно дорожчим від усіх подарунків.
— Подобається? — спитав він, всупереч усьому палко бажаючи, щоб подарунок відвернув її від сумних думок.
— Звичайно, милий, — відповіла Роберта, з інтересом розглядаючи приладдя.
— Мої подарунки куди скромніші,— додала вона сумовито, пригнічена крахом усіх своїх планів, — але вони придадуться тобі, і вони завжди будуть з тобою, біля твого серця, а цього я й хочу.
Вона простягнула йому коробочку з металічним вічним олівцем і самописною ручкою; вона вибрала ці речі, думаючи, що вони знадобляться йому в його роботі на фабриці. Якби це було тільки два тижні тому, він гаряче обійняв би її і постарався б утішити в тому горі, якого завдав їй. Але тепер він тільки стояв і думав, як би заспокоїти її, не здавшись при цьому надто холодним, але й не виявляючи звичайної ніжності. І він поспішив висловити бурхливе, але нещире захоплення з приводу її подарунка.
— О, оце чудово, дорога! Саме це мені й потрібно. Ти просто не могла придумати нічого влучніше! Я тепер завжди користуватимуся ними.
Він нібито з величезним задоволенням розглядав олівець та ручку, потім укріпив їх у боковій кишені. І бачачи, як вона стоїть перед ним, сумна і задумлива, — втілення всього, що так спокушало в їхніх минулих відносинах, — він обійняв її і поцілував. Поза всяким сумнівом, вона дуже мила! І коли вона обхопила його шию руками і гірко розплакалася, він пригорнув її до себе і сказав, що їй нема чого журитися: в середу вона повернеться, і все піде по-старому. І одночасно він подумав, що це неправда… Але ж як це дивно, — адже всього якийсь місяць тому він палко кохав її… Дивно, як швид-ко інша дівчина захопила його! І все ж це правда. Роберта, певно., думає, що він кохає її так само, як і раніше, але кохання вже немає й ніколи не буде. І через це він щиро жалів Роберту.
Щось чудне було в його поведінці в цю хвилину. Роберта відчула це в його словах і пестощах: їм невистачало щиросердості. Він був надто неспокійний, поцілунки його надто байдужі, в голосі не чулося справжньої ніжності. До того ж він майже в ту саму хвилину постарався звільнитися з її обіймів і, поглянувши на годинник, сказав:
— Мені вже час іти, люба. За двадцять хвилин третя, а нараду призначено о третій. Я б дуже хотів проводити тебе, але що робити, — побачимося, коли повернешся.
Він нахилився, щоб поцілувати її, і цього разу Роберта остаточно зрозуміла, що його почуття до неї змінилося, охолонуло. Він ласкавий, добрий, та думки його далеко… Вона постаралася зібрати всі свої сили, покликала на допомогу все своє самолюбство, — це почасти удалося їй, — і сказала досить холодно і рішуче:
— Ну що ж, я не хочу, щоб ти запізнювався, Клайд. Іди скоріше. Але я не маю наміру затримуватися вдома надовго. Як ти вважаєш, якщо я повернуся рано в перший день свята, ти зможеш прийти до мене ввечері? Я не хочу спізнюватися в середу на роботу.
— Звичайно, люба, я зайду, — сказав він весело і навіть щиро, певний, що його нікуди не запрошено на цей вечір, і радіючи можливості кинути її зараз. — Коли ти розраховуєш повернутися?

Вона думала повернутися на восьму, і він вирішив, що у всякому разі зможе тоді відвідати її. Він знову вийняв годинника.
— А тепер мені все-таки час, — сказав він і попрямував до дверей.
Занепокоєна, пройнята тривогою за майбутнє, Роберта підійшла до нього, взяла його за вилоги пальта і, дивлячись йому в очі. благально і настійно сказала:
— Це вірно, Клайд, ти прийдеш, як умовилися, на цей раз ти не підеш іще куди-небудь?
— Не турбуйся, — відповів він. — Адже ти знаєш мене. А вчора я нічого не міг поробити, люба. Але у вівторок я прийду напевно.
Клайд поцілував її і поспішив піти, — він почував, що, можливо, поводився не зовсім розумно, але не уявляв собі, як же треба було діяти інакше. Коли мужчина хоче розірвати свої взаємини з дівчиною, як він тепер, думав Клайд, йому треба бути тактовним і навіть почасти дипломатом. Він не дуже вміло це зробив: мабуть, є якийсь кращий спосіб… Та його думки вже линули до Сондри. Вони разом зустрічатимуть Новий рік у Скенектеді, і тоді він зможе з'ясувати, чи так вона зацікавлена ним, як здавалося вчора.
Коли Клайд вийшов, Роберта підійшла до вікна і стомлено й сумно подивилася йому вслід, думаючи про свою долю. А що коли він розлюбить її? Вона все віддала йому. Від нього, від його ставлення до неї залежить її майбутнє. Невже вона уже набридла йому і він більше не хоче її бачити? Жахливо, якщо так! Що ж тоді робити? Навіщо вона віддалася йому, навіщо так швидко і легко поступилася перед його настійними вимогами?
Вона поглянула на голі, обсипані снігом гілки дерев і зітхнула… Свята! їхати додому в такому настрої… До того ж Клайд посідає таке становище в тутешньому товаристві… Там стільки блиску, стільки розваг, а що вона може запропонувати йому?
Вона сумно похитала головою, глянула на себе в дзеркало, потім уклала свої речі та подарунки, які везла рідним, і вийшла з дому.
РОЗДІЛ XXIX
Після Лікурга, після товариства Клайда, Більц і його околиці й ферми, подібні до грибів, справили на Роберту гнітюче враження: все тут було надто пов'язане із злиднями та нестатками, і через це блідли почуття, природні для людини, яка знову бачить рідні місця.
Зійшовши з поїзда біля похмурого старезного будинку, що був замість вокзалу, Роберта побачила свого батька: він був одягнений у те саме старе зимове пальто, яке носив десятки років, і чекав на неї з старою, але ще міцною бричкою, в яку був запряжений кінь, такий самий кістлявий і змучений, як він сам. Батько завжди здавався Роберті стомленим і нещасним. Обличчя його проясніло, коли він побачив свою улюбленицю Роберту, і він весело заговорив з нею; вона вилізла на бричку, сіла поруч нього, і вони вирушили в дорогу; шлях, що веде до ферми, був вибоїстий, покручений, брудний, хоча в цей час чудові автомобільні шосе всюди вже стали звичайним явищем.
По дорозі Роберта мовчки відзначала кожний поворот, кожне дерево, кожну знайому прикмету. Але думки її були сумні. Все навколо наганяло смуток. Батько був хронічно хворий і нездатний вести сільське господарство, а молодший брат Том і мати не тямили в цьому і не могли допомогти по-справжньому — і ферма, як і раніше, була для сім'ї важким тягарем; багато років тому її було заставлено за дві тисячі доларів, і цей борг ніяк не могли сплатити. Димар з північного боку по-старому потребував лагодження, східці ще більше осіли, стіни, огорожі і будівлі на подвір'ї цілком відповідали всьому іншому, хоч тепер усе це й здавалося дещо красивішим

під сніговим покровом зими. Навіть меблі були все ті самі — всілякий старий мотлох.
Тут на неї чекали мати, молодша сестра і брат; вони нічого не знали про її справжні відносини з Клайдом (його ім'я тут — пусте місце), і всі вважали, що вона щиро радіє, що повернулася додому і знову побачить їх. А вона думала про все, що з нею трапилося, про дивну й непевну Клайдову поведінку, — і на серці в неї ставало дедалі важче.
Власне, якщо не зважати на всі свої очевидні успіхи останнім часом, вона зганьбила себе, і повернути їй честь могло б тільки одруження з Клайдом; без цього батьки ніколи не змогли б зрозуміти й схвалити її поведінку. Замість того щоб допомогти рідним поволі й скромно досягнути кращого становища, вона може завдати їм шкоди, вкрити ганьбою добре ім'я родини. Усього цього було досить, щоб Роберта зовсім підупала духом: думка про це гнітила й мучила її.
Ще прикрішою і тяжчою була думка, що ілюзії, зв'язані з Клайдом, не дозволяють їй бути відвертою ні з ким, навіть з матір'ю. Роберта побоювалася, як би мати не визнала, що вона в своїх мріях піднеслася надто високо. Крім того, мати могла поставити такі питання про її відносини з Клайдом, на які нелегко було б відповісти.
І в той же час, якщо вона не знайде людини, якій можна цілком довіритися, всі її тривоги і сумніви повинні залишитися таємницею.
Поговоривши кілька хвилин з Томом і Емілією, вона пройшла в кухню, де мати господарювала, готуючись до свята. Роберта хотіла попередити матір, сказати кілька слів про ферму і про своє життя в Лікурзі, та коли вона ввійшла, мати, поглянувши на неї, заговорила перша:
— Ну як, Боббі, задоволена, що повернулася?.. Напевно, тепер у селі тобі все здається жалюгідним порівняно з Лікургом, — з сумом додала вона.
Вона оглянула дочку захопленим поглядом — і з цього погляду, і з тону матері Роберта зрозуміла, що мати вважає її становище в місті дуже завидним. Роберта швидко підійшла до неї і гаряче її обійняла.
— Ах. мамонько! — вигукнула вона. — Найкраще місце в світі — там, де ти! Ти ж знаєш!
Замість відповіді мати тільки подивилася на неї добрими, ласкавими очима і погладила по плечу.
— Ну. Боббі,— сказала вона лагідно, — ти добре знаєш, як я тебе люблю.
Щось у голосі матері нагадувало Роберті довгі роки, коли вони ніжно любили і чудово розуміли одна одну — розуміли не тільки через те, що взаємно бажали щастя одна одній, а й через те, що завжди до цього часу чистосердо ділилися всіма своїми почуттями і настроями. Цей спогад розчулив Роберту мало не до сліз. Її горло стиснулося, і очі зволожилися, хоч як намагалася вона приховати своє хвилювання. їй жагуче хотілося все розповісти матері. Але, піддавшись своєму коханню до Клайда, скомпрометувавши себе, вона сама спорудила між собою і матір'ю перепону, яку — тепер вона бачила це — було нелегко зруйнувати. Тут, у провінції, звичаї були надто суворі,— навіть її мати не була винятком.
Роберта вагалася якусь мить: їй хотілося швидко і виразно описати матері всю скрутність свого становища і дістати якщо не допомогу, то співчуття. Але вона сказала тільки:
— Як би мені хотілося, щоб ти весь час була зі мною в Лікурзі, мамо! Може…
Роберта спохватилася, почувши, що заговорила надто одверто. Вона мало не призналася, що коли б мати була з нею в Лікурзі, вона зуміла б, мабуть, устояти проти наполегливих вимог Клайда.

— Так, я вірю, що тобі невистачає мене, — відповіла мати. — Але все-таки тобі краще жити в місті, адже правда? Ти ж знаєш, як нам тут живеться. А там у тебе робота, яка тобі подобається. Хіба я помиляюся?
— Так, робота досить добра. Мені подобається. Я дуже рада, що можу трохи допомагати вам, але ж не дуже добре жити одній…
— А чому ти пішла від Ньютонів, Боббі? Хіба Грейс така вже нестерпна? Я думала, що ви товаришуватимете.
— Спочатку так і було, — пояснила Роберта, — тільки в неї зовсім немає знайомих молодих чоловіків, і вона страшенно ревнувала мене до кожного, хто був хоча б трошечки уважний до мене. Я нікуди не могла піти одна: вона неодмінно хотіла скрізь бувати разом зі мною. Ти ж розумієш, мамо, дві дівчини не можуть гуляти з одним молодим чоловіком…
— Розумію, Боббі,— засміялася мати і додала — А хто ж він?
— Містер Гріфітс, мамо, — сказала Роберта після хвилинного вагання. Наче від раптового спалаху світла, вона яскраво побачила, яке незвичайне це знайомство, який разючий контраст з тутешнім буденним маленьким світом… Хоч які б були побоювання Роберти, сама тільки можливість з'єднати своє життя з життям Клайда була чудова. — Але ти нікому не називай це ім'я, — додала вона, — він не хоче, щоб про це знали. Його рідні дуже багаті, розумієш? Їм належить фабрика, тобто його дядькові. Але на фабриці є таке правило, що ніхто із службовців — ніхто з начальників — не повинен заводити знайомство з робітницями. Він ні з ким і не знайомиться. Але він кохає мене, а я — його. Це інша справа. І потім я хочу перейти на інше місце, тоді ці правила не стосуватимуться нас. Тоді нам можна буде не критися, що ми знайомі.
Роберта тут же подумала, що тепер усе це, мабуть, не зовсім вірно. Клайд останнім часом так змінив своє ставлення до неї, а вона віддалася йому так необережно, не дізнавшись від нього обіцянки одружитися… Можливо (це було поки що тривожне, невиразие побоювання), можливо, він не дозволить їй говорити про їхню близькість не тільки тепер, але ніколи! І якщо він розлюбить її і не одружиться, вона теж не захоче, щоб хто-небудь знав про це. В яке жалюгідне, важке і ганебне становище поставила вона себе!
А м-с Олден, довідавшись так випадково про дивний і, як видно, потайний характер цього знайомства, була не тільки стривожена, а й збентежена: вона дуже турбувалася про щастя Роберти; щоправда, говорила вона собі, Роберта така гарна, чиста та обережна дівчина, — найкраща з її дітей, найменш егоїстична і найрозумніша, — але все можливо… Та ні, навряд чи хто-небудь може легко обманути і зганьбити її. Вона дуже скромна і порядна дівчина. І м-с Олден спитала:
— Так ти кажеш, він родич власника фабрики, містера Семюела Гріфітса, про якого ти писала?
— Так, мамо, племінник.
— Цей молодий чоловік служить на фабриці? — із здивуванням спитала мати. Вона не розуміла, як могла Роберта привабити людину, що посідає таке значне становище, бо з самого початку не мала сумніву, що він — член родини Семюела Гріфітса, власника фабрики. Це вже само по собі викликало тривогу. Звичайні наслідки таких відносин завжди й скрізь однакові, і тому, природно, вона дуже боялася за Роберту. І все ж їй здавалося, що дівчина з красою і практичністю Роберти, мабуть, зуміє без шкоди для себе підтримати це незвичайне знайомство.
— Так, — просто відповіла Роберта.
— А який він, Боббі?
— Він надзвичайно милий! Такий вродливий, і такий люб'язний зі мною! Моя робота була б зовсім не така приємна, коли б він не був добре вихований.

Він уміє поставити всіх цих дівчат на місце. Він племінник голови компанії, розумієш, і тому робітниці дуже поважають його.
— Ну, це й справді дуже добре. Краще працювати у добре вихованих людей, ніж у хтозна-яких хазяїв. Я пам'ятаю, ти була не дуже задоволена роботою в Тріпетс-Мілсі… Я ти часто бачишся з ним, Боббі?
— Так, загалом часто, — відповіла Роберта, злегка червоніючи від думки, що вона не може бути цілком одверта і щира з матір'ю.
М-с Олден помітила, що дочка зашарілась, і, вважаючи, що це зніяковіння, спитала, піддразнюючи:
— Видно, ти дуже кохаєш його?
— Дуже, мамо, — просто і щиро відповіла Роберта.
— А він? Він кохає тебе?
Роберта відійшла до вікна. За вікном, на схилі, який вів до колодязя і до найродючішого поля ферми, простягалися напівзруйновані будівлі — їхній вигляд більше, ніж будь-що інше навколо, промовляв про жалюгідне матеріальне становище сім'ї. Справді, за останні десять років ці будівлі стали символом злиденності і невмілого господарювання. В цю хвилину, сумовиті, засипані снігом, вони уособлювали в очах Роберти цілковиту протилежність усьому, про що вона мріяла. І не дивно, що все, до чого її вабило, втілювалося в Клайді. Похмурість і руйнування протилежні щастю, як успіх — невдачі в ко^ ханні. Якщо тільки він кохає її і вивезе звідси, тоді, можливо, і мати буде вільна від цього тяжкого суму. Та якщо він не кохає, то наслідки її пристрасних і, можливо, оманливих мрій упадуть не тільки на її голову, а й на голову рідних і насамперед матері. Роберта не знала, що сказати, і, нарешті, відповіла:
— Він каже, що кохає.
— Як ти думаєш, він має намір одружитися з тобою? — спитала м-с Олден боязко і вичікуюче, бо вона любила Роберту найбільше з усіх дітей і покладала на неї всі свої надії.
— Знаєш, що я тобі скажу, мамо…
Фраза залишилася незакінченою, бо цієї хвилини забігла Емілія, гукаючи:
— Гіф приїхав! В автомобілі! Напевно, його хто-небудь підвіз, і в нього якісь великі пакунки!
І слідом за тим у кімнату ввійшов Том із старшим братом; Гіф був у новому пальті — перший результат його служби в "Дженерал електрік" у Скенектеді. Він ласкаво привітався з матір'ю і з Робертою.
— Гіфорд, ти? — вигукнула мати. — А ми не чекали тебе раніше від дев'ятої. Як це тобі пощастило приїхати так рано?
— Я й сам не думав, що так вийде… Я зайшов до містера Ріріка в Скенектеді, і він запропонував мені поїхати разом з ним. Знаєш, — звернувся він до Роберти, — старина Майєрс добудував, нарешті, другий поверх свого будинку. Мабуть, ще через якийсь рік буде готова й покрівля.
— Напевно, — погодилась Роберта, пригадуючи свого давнього знайомого по Тріпетс-Мілсу.
Тим часом вона взяла у брата пальто і віднесла пакунки на обідній стіл.
— Руки геть, Ем! — крикнув Гіф молодшій сестричці, яка з цікавістю почала розглядати пакунки. — До завтрашнього ранку нема чого їх чіпати. А хто-небудь уже зрубав ялинку? Минулого року це входило в мої обов'язки.
— І цього року теж, Гіфорд, — сказала мати. — Я звеліла Томові почекати на тебе, ти вже завжди вибереш гарну ялиночку.
В цей час у кухню зайшов батько з оберемком дров; його виснажене обличчя, гострі лікті і коліна являли собою різкий контраст з бадьорим виглядом і стрункістю молодих Олденів. Роберта помітила це, коли він, усміхаючись,

спинився перед сином. Як би їй хотілося, щоб усі вони стали, нарешті, щасливі! Схвильована, підійшла вона до батька і обняла його.
— А дід Мороз приніс дещо моєму татусеві, і, напевно, це йому сподобається, — сказала вона.
Це був непромокальний плащ на темночервоній картатій підкладці; Роберта знала, що в ньому батькові буде тепло працювати надворі, і з нетерпінням чекала ранку, щоб віддати йому свій подарунок.
Потім Роберта наділа фартух, щоб допомогти матері готувати святкову вечерю. Більше вони ані хвилини не залишалися одні і не могли поговорити про те, що так цікавило обох: про Клайда. Лише через кілька годин Роберта, нарешті, вибравши хвилину, зуміла шепнути матері:
— Тільки ти нікому нічого не кажи, мамо. Я обіцяла йому мовчати, і ти теж мовчи.
— Ні, голубко, я нічого не скажу! Хоча, по-моєму, це дивно. Але, я сподіваюся, ти знаєш, що робиш. Ти вже досить доросла, щоб подбати про себе. Правда, Боббі?
— Ну, звичайно. І ти не повинна турбуватися про мене, мамонько, — додала вона, помітивши, що по любимому обличчю матері промайнула тінь — не те щоб недовір'я, а тривоги. Треба бути обережнішою, не треба непокоїти матері: вона має без цього чимало клопоту.
Другого дня вранці приїхала сестра Агнеса з чоловіком, і почалися нескінченні розповіді про їхнє життя в Гомері, про матеріальні та громадські успіхи. Сестра була не така гарна на вроду, як Роберта, і Фред Гейбл, її чоловік, був аж ніяк не таким мужчиною, яким Роберта могла б коли-небудь зацікавитись. Але після всіх тривожних думок про Клайда вигляд Агнеси — спокійної, любимої і задоволеної всім тим скромним благополуччям, яким зумів оточити її цей посередній чоловік, — знову збудив у Роберти пригніченість і сумніви, що турбували її з учорашнього ранку. Чи не краще, думала вона, вийти заміж навіть за такого неенергійного і непринадного, але постійного в своїх почуттях чоловіка, як Фред Гейбл, ніж опинитися в такому ненормальному становищі, в якому опинилася вона тепер через свої відносини з Клайдом? Гейбл жваво розповідав про те, чого вони з Агнесою досягли за цей рік, що минув з часу їхнього весілля. Він відмовився від посади учителя в Гомері і став співвласником невеликої книжкової і паперової крамниці. Це путнє діло, найбільше прибутків вони мають від продажу іграшок та содової води. Якщо все піде гаразд, Агнеса зможе майбутнім літом заново обладнати вітальню. Фред уже купив їй на різдво грамофон. На доказ свого добробуту вони привезли всім Олденам непогані подарунки.
Гейбл захопив з собою лікурзьку газету "Стар" і за сніданком, незвичайно пізнім через гостей, читав різні новини про Лікург (у цьому місті жила сім'я його компаньйона).
— Я бачу, в вашому місті життя вирує,— сказав він Роберті.— От "Стар" повідомляє, що Компанія Гріфітс дістала замовлення на сто двадцять тисяч комірців з одного тільки Буффало. Певно, вони здорово загрібають гроші.
— У моєму відділі завжди багато роботи, — обізвалася Роберта. — Вже не знаю, добре йдуть справи чи погано, а ми завжди однаково заняті. Мені здається, на фабриці справи завжди добрі.
— Щастить же цим фабрикантам, — сказав Гейбл. — їм нема про що турбуватися. Мені казали, що вони будують в Іліоні нову фабрику для виробництва сорочок. Ти що-небудь чула про це?
— Ні, не чула. Може, це інша фірма.

— До речі, як звуть цього молодого чоловіка, що завідує вашим відділом? Ти казала, здається, що він теж Гріфітс? — спитав він, перегортаючи аркуш газети і проглядаючи хроніку життя лікурзько-го товариства.
— Так, його звуть Гріфітс, Клайд Гріфітс. А що?
— Здається, я тільки-но бачив його ім'я. Я просто хотів перевірити, чи той це. Ось подивися: це він?
Гейбл передав газету Роберті, показавши пальцем на замітку. І Роберта прочитала:
"У міс Ванди Стіл (Гловерсвіль) у п'ятницю відбувся танцювальний вечір, на якому були присутні деякі визначні представники лі-курзького товариства, серед них міс Сондра Фінчлі, Бертіна Крен-стон, Джіл і Гертруда Трамбал та Перлі Хайнс; і містери: Клайд Гріфітс, Френк Гаррієт, Трейсі Трамбал, Грент Кренстон і Скотт Ніколсон. Як завжди буває на зібраннях молоді, танці затягнулися до пізньої ночі, і гості з Лікурга виїхали додому тільки на світанку. З чуток, те саме товариство збирається весело зустріти Новий рік в Еллерслі (Скенектеді)".
— Видно, він там важна персона, — зауважив Гейбл, пеки Роберта читала.
Прочитавши цю замітку, Роберта перш за все подумала, що описана в ній вечірка зовсім не схожа на ту, де Клайд, за його словами, був з своїми двоюрідними сестрами. Тут зовсім не згадувалося про Майру і Беллу Гріфітс. З другого боку, тут було названо всі імена, які вона раніше дуже часто чула від Клайда: Сондра Фінчлі, Бер-тіна Кренстон, сестри Трамбал, Перлі Хайнс; Клайд сказав їй, що вечір був не дуже цікавий, а тут говориться, що було дуже весело. Його називають серед запрошених на іншу таку саму вечірку під Новий рік, тобто на той вечір, який вона розраховувала провести з ним, а він навіть не сказав їй про це запрошення. І, певно, в останню хвилину вигадає якесь виправдання, як було в п'ятницю.
О боже! Що ж все це означає?
І зразу ж різдво в родинному колі втратило для неї всю свою романтичну чарівність. Вона питала себе, чи справді Клайд кохає її так, як каже їй. Жахливе становище, в якому вона опинилася через свою невблаганну пристрасть до Клайда, невимовно мучило її. Без нього, без шлюбу, дому і дітей, без гідного місця в її скромному невеличкому світі — що залишалося в житті для такої дівчини, як вона? І крім його кохання до неї,— якщо воно не згасло! — в чому знайти запоруку, що він кінець кінцем не кине її, коли він може ось так обманювати її і залишати одну? І якщо так, то що жде її далі! Навряд чи вона зможе вийти заміж за когось іншого, і ніякої впевненості в Клайді…
Вона не мала сил відповісти, і хоч Гейбл спитав у неї: "Адже це той самий Гріфітс?" — вона, не відповідаючи, підвелася із-за столу.
— Пробачте, я на хвилинку, — сказала вона. — Мені треба дістати дещо з чемодана, — і кинулася вгору по сходах у колишню свою кімнату.
Тут вона сіла на ліжко і обіперлася підборіддям на руки: її звична поза в хвилину тривожних роздумів. Пильно, невидющими очима вона дивилася в підлогу.
Де зараз Клайд?
З якою саме з цих дівчат він їздив до Стіл? Чи дуже вона йому подобається? До цього дня Роберта була впевнена в Клайдовому коханні і зовсім не замислювалася над тим, що його увагу може привабити якась інша дівчина. Але тепер, тепер…
Вона підвелася, підійшла до вікна і подивилася в сад, де вона підлітком так часто здригалася від захвату перед красою життя. Тепер усе було похмурим і голим. Тонкі обледенілі гілки дерев, сірі прутики, розгойдувані вітром, і де-не-де поодиноке тремтливе листя… і сніг… І жалюгідні

напівзруйновані будівлі… І Клайд стає байдужим до неї… Враз вона подумала, що їй не можна залишатися тут. Треба виїхати найскоріше, навіть сьогодні, якщо вдасться. Вона мусить повернутися в Лікург і бути поблизу Клайда хоча б для того, щоб нагадати йому про його колишню прихильність і самою своєю присутністю удержати від зближення з іншими дівчатами. Нерозумно було виїхати ось так, та ще в святкові дні. Поки її не буде, він може зовсім кинути її заради іншої дівчини, і якщо це станеться, то чи не з її власної провини? Вона вже почала обмірковувати, яку причину вигадати, щоб повернутися до Аікурга сьогодні ж, але зміркувала, що тепер, напередодні свята, всім, і насамперед матері, її від'їзд може здатися незрозумілим і безглуздим.
І вона вирішила, як і думала раніше, дотерпіти до завтрашнього вечора. Але більше ніколи вона не розлучатиметься з Клайдом на такий тривалий строк. І в той же час вона вперто думала про те, як переконатися, чи кохає її Клайд, чи він підтримуватиме її і чи має намір одружитися з нею? І якщо він збрехав їй, як домогтися, щоб він більше не робив цього? Як примусити його відчути, що брехні не повинно бути між ними? І перш за все — як укріпитися в його серці і витіснити мрії, породжені чарівністю іншої? Як?

РОЗДІЛ XXX

Та різдвяний вечір, коли Роберта повернулася до Лікурга, не приніс їй ні зустрічі з Клайдом, ні хоча б записки з поясненням. Справа в тому, що в сім'ї Гріфітсів відбулась подія, яка дуже зацікавила б і Клайда, і Роберту, коли б вони довідалися про неї. Та сама газетна замітка про танці у Стіл, яку прочитала Роберта, потрапила й на очі Гілберту. В неділю вранці він сидів за сніданком і тільки хотів було надпити з чашки кофе, як враз побачив цю замітку. Зуби його раптом клацнули, мов кришка кишенькового годинника. Замість того щоб випити кофе, він відсунув чашку і уважно прочитав газетне повідомлення. За столом не було нікого, крім матері, і він, знаючи, що вона більше, ніж будь-хто в сім'ї, поділяє його думку про Клайда, простягнув їй газету.
— Подивися, хто тепер робить успіхи в товаристві,— сказав він різко і саркастично, і в погляді його відбилися гнів та презирство. — Швидко він з'явиться і у нас!
— Хто? — спитала м-с Гріфітс, беручи газету; вона спокійно прочитала замітку; ім'я Клайда здивувало її, хоч вона і постаралася не виявити цього.
Правда, до сім'ї Гріфітс доходили чутки про те, що Сондра підвезла якось Клайда в своєму автомобілі, а потім про те, що його було запрошено на обід до Трамбалів, але замітка в світській хроніці — це зовсім інша річ.
— Не уявляю, хто міг запросити його туди? — задумливо сказала м-с Гріфітс: вона добре розуміла, як ставиться до всього цього її син.
— Звичайно, ця кривляка і балакунка Фінчлі, хто ж іще, — фиркнув Гілберт.
— Вона уявила чомусь, під впливом Белли, чи що, ніби ми недосить уважливі до нього, і визнала, що це дотепний спосіб відплатити мені за все, в чому я перед нею провинився. Тобто це вона вважає, ніби я провинився перед нею. В усякому разі вона певна, що я не люблю її. І справді не люблю. Белла теж знар це. І, мабуть, тут не обійшлося без цієї вискочки Кренстон. Вона і Сондра нерозлучні з Беллою. Занадто вони зазнаються і сіють грішми — і ці дівчата, і їхні брати теж — Грент Кренстон і Стюарт Фінчлі,— словом, уся ця компанія. Я ладний іти на парі, що не сьогодні-завтра хто-небудь із них погано скінчить. Запам'ятай мої слова! Всі вони нічого не роблять, цілий рік тільки грають, танцюють, роз'їжджають туди та сюди, неначе на світі

немає іншого діла. Не можу зрозуміти, чому ви з батьком дозволяєте Беллі перебувати стільки часу в цій компанії!
Тут мати запротестувала. Вона не може заборонити Беллі знайомство з однією половиною тутешнього товариства і примусити її зблизитися з другою половиною. У вищому колі Лікурга всі зв'язані між собою і завжди зустрічаються. Белла вже стає дорослою і може робити по-своєму.
Але виправдання матері анітрохи не зменшили ворожості Гілберта, якого обурювало, що Клайд прагне пройти в товариство і, судячи із замітки, дістає для цього деякі можливості. Нестерпно! Цей нікчемний злидень двоюрідний брат уже заподіяв йому непростиму образу, по-перше, тим, що насмілився бути схожим на нього. Гілберта, по-друге, тим, що з'явився сюди, в Лікург, і вдерся в їхнє благородне сімейство. Але ж Гілберт з самого початку ясно показав цьому Клайдові, що не хоче його знати і, якби його, Гілбертова воля, ані хвилини не стерпів би присутності такого братця!
— У нього немає ані копійки, — роздратовано заявив кінець кінцем Гілберт, — а він з усіх сил пнеться пролізти в товариство. І чого ради? Якщо навіть ця публіка завела з ним знайомство, то — що далі? Все одно він не може бувати з ними і вести такий спосіб життя, як вони: у нього немає для цього коштів, і йому ніде їх взяти, а хто стане платити за нього? І навіть коли б він міг добути гроші, робота на фабриці однаково не дасть йому змоги бувати в цій компанії. Не знаю, як він може сполучати свою роботу з усіма цими розвагами. Адже ці молоді люди безперервно роз'їжджають.
Власне. Гілберта цікавило, чи тепер усюди прийматимуть Клайда, і якщо так, то що робити? Як Гілберту і всій його сім'ї уникнути необхідності виявляти уважливість до Клайда, коли той ввійде в товариство? Адже з усього видно, що батько не має наміру відіслати його геть.
Після цієї розмови, коли прийшов до сніданку чоловік, м-с Гріфітс показала йому газету і виклала Гілбертову точку зору на те, що діється. Але Семюел Гріфітс, як і раніше, симпатизував Клайдові і не схильний був поділяти синову думку. Навпаки, він, здавалося, вважав, що газетна замітка лише підтверджує ту оцінку, яку він з самого початку дав Клайдові.
— Мушу сказати, — почав він, вислухавши дружину, — я не бачу нічого поганого в тому, що Клайд з'являється на вечорах то тут, то там і що його запрошують, хоч він і не має грошей. З цим можна тільки привітати і його, і нас. Я знаю, як ставиться до нього Гіл. Але, на мій погляд, Клайд трохи кращий, ніж здається Гілу. В усякому разі я не можу і не хочу нічого з цього приводу робити. Я виписав його сюди, і найменше, що я можу зробити, — це дати йому можливість висунутися. Працює він, як видно, добре. Та і як би це виглядало, коли б я зробив інакше?
І коли дружина переказала йому ще кілька зауважень Гілберта, Семюел додав:
— Безумовно, я волію, щоб він підтримував знайомство з кращими, а не з гіршими людьми. Він добре одягнений, ввічливий і, судячи з усього, що я чув на фабриці, непогано справляється з роботою. І вже, звичайно, варто було послухати мейе і запросити його минулим літом до нас на дачу, хоча б на кілька днів. Якщо ми нічого не вживемо найближчим часом, вийде так, немовби ми вважаємо, що він недосить хороший для нас, але ж інші визнають за можливе приймати його у себе. Моя порада — запроси його до нас на різдво чи на Новий рік. Треба показати, що ми ставимось до нього не гірше, ніж наші друзі.
— Нехай мене повісять І — вигукнув Гілберт, коли мати переказала йому батькове рішення. — Ну, гаразд, але не думайте, що я упадатиму, буду люб'язний з ним! Дивна річ: якщо батько такої високої думки про нього, то чого він не дасть йому на фабриці трохи кращу посаду!

Можливо, що всі ці розмови ні до чого не призвели б, якби не Белла: вона в цей день повернулася з Олбені, поговорила телефоном з Сондрою і Бертіною, потім зустрілася з ними і довідалася про всі новини, пов'язані з Клайдом. їй розповіли також, що він має супроводжувати їх під Новий рік до Еллерслі в Скенектеді,— Беллу було запрошено туди задовго до того, як вони подумали про Клайда.
Почувши від Белли про цю несподівану і багатозначну новину, м-с Гріфітс і її чоловік, всупереч настроям Гілберта, вирішили примиритися з обставинами і запросити Клайда на перший день різдва на обід — велике торжество з багатьма гостями. Таким чином. Грі-фітси вирішили показати всім раз і назавжди, що вони не так уже нехтують Клайдом, як дехто, може, уявляє собі. Це був тепер єдиний розумний вихід із скрутного становища. Гілберт, почувши про це, зрозумів, що цього разу він зазнав поразки.
— Ну й гаразд, — кисло сказав він, — запрошуйте його, якщо вам з батьком так хочеться. Я особисто і тепер не бачу жодної потреби в цьому. Але ви можете робити, як вам завгодно. Ми з Кон-станцією збираємося на весь день в Утіку, отже я все одно не зможу бути на обіді, навіть якби й хотів.
Він шаленів від думки, що Сондра Фінчлі, яку він терпіти не міг, своїми інтригами все ж зуміла накинути їм цього двоюрідного брата, і він, Гілбєрт, не може перешкодити цьому. І яким нікчемним злидарем має бути цей Клайд, щоб нав'язуватися у такий спосіб, знаючи, що його не бажають приймати. Що ж це за суб'єкт!
Отже, в понеділок уранці Клайд одержав другого листа від Гріфітсів, цього разу підписаного Майрою, в якому його запрошували на різдвяний обід о другій годині. Цей обід, як здавалося тоді Клайдові, не міг завадити йому бути о восьмій годині вечора' у Роберти, і він весь поринув у мрії про свою безмежну радість: нарешті ж він таки посідає певне становище в товаристві,— справді, не гірше від інших! Хоч у нього й немає грошей, його тепер усі приймають, навіть Гріфітси! І Сондра так цікавиться ним, — справді, вона розмовляє і поводиться, наче от-от закохається в нього. Його визнало лікурзьке товариство — і Гілбєрт зазнав поразки. А що ви скажете про цей лист? Він свідчить, як на думку Клайда, принаймні про те, що його родичі про нього не забули, або ж що після його недавніх успіхів у товаристві вони визнали за необхідне бути люб'язнішими з ним, — думка ця була для нього тим самим, чим переможні лаври для борця. Він втішався нею, наче в його відносинах з родичами не було ніякого провалу.
На нещастя, святковий обід у Гріфітсів, на який були запрошені Старки з дочкою Арабеллю, м-р і м-с Вайнант (їхня дочка Констанція поїхала з Гілбертом в Утіку). Арнольди, Ентоні, Гаррієти, Тейлори та інші значні родини Лікурга, справив надто велике і навіть приголомшливе враження на Клайда, і ні о п'ятій, ні о шостій годині він просто неспроможний був хоча б подумати про свою обіцянку відвідати Роберту.
Близько шостої більша частина гостей почала розкланюватися і прощатися — і тоді йому вже в усякому разі слід було б зробити так само, згадавши, нарешті, про свою умову з Робертою, але тут до нього підійшла Вайолет Тейлор (представниця тієї ж молодої компанії) і сказала, що всі вони збираються повеселитися сьогодні ввечері у Ентоні.
— Ви поїдете з нами? Ну, звичайно, поїдете! — наполягала вона, і Клайд зразу ж погодився, хоч і згадав про Роберту, яка, мабуть, уже повернулася і чекає на нього. Та він ще встигне, подумав Клайд, часу багато.
А там, у Ентоні, в балачках і танцях, згадка про дане слово поступово потьмяніла. Все ж годині о дев'ятій він почав турбуватися. Тепер вона, певно, вже вдома і дивується, не розуміючи, що сталося з ним і його обіцянкою. І це в різдвяний вечір, та ще після триденної розлуки!

Його дедалі більше мучив неспокій, але зовні він все-таки тримався так, як людина в найкращому настрої. На щастя, вся ця компанія танцювала і веселилася цілісінський тиждень підряд і тепер дійшла до цілковитої знемоги; тому всі мимоволі піддалися втомі і о-пів на дванадцяту одностайно вирішили роз'їхатися. Проводивши Беллу до особняка Гріфітсів, Клайд поспішив на Елмстріт, сподіваючись, що Роберта ще не спить. Підходячи до будинку Гілпінів. він побачив крізь обсипані снігом гілки кущів і дерев світло її одинокої лампи. Тривожно обдумуючи, що сказати їй, як виправдати це непоясниме запізнення, він спинився під великим деревом. Що ж їй усе-таки сказати? — питав він себе. Запевняти її, що він знову був у Гріфітсів або десь у іншому місці. З його попередніх розповідей Роберта вважає, що він був там зовсім недавно — в п'ятницю. Раніше, коли він не мав жодних знайомств і тільки мріяв про них, вигадки, які він розповідав з цього приводу Роберті, не викликали у нього докорів сумління. Все було тільки фантазією, не відбирало в нього часу і не перешкоджало бажаним для обох побаченням. Але тепер це стало реальністю, а до того він вважав, що нові знайомства мають величезне значення для його майбутнього, і тому вагався. Нарешті він вирішив пояснити свій сьогоднішній неприхід іншим запрошенням, якого одержав пізніше: крім того, він мусить переконати Роберту, що від Гріфітсів залежить усе його матеріальне благополуччя, отже бувати у них, коли їм завгодно, — безпосередній його обов'язок, а не просто втіха, заради якої він залишає її одну. Чи може він діяти інакше? І переконавши самого себе в цій напівправді, він пройшов по снігу і тихенько постукав у вікно.

Світло зразу ж погасло, штора на вікні піднялася. Через хвилину Роберта, яка перебувала всі ці години в похмурому роздумуванні, відчинила двері і впустила його в свою кімнату; як завжди, вона запалила свічку, щоб їх не викрило надто яскраве світло лампи. І Клайд відразу ж зашепотів:

— Ну, знаєш, моя люба, від цих світських обов'язків у мене вже просто голова обертом пішла. Я ще ніколи не бачив такого міста. Як тільки потрапиш до кого-небудь, — кінець, уже не знаєш, коли звільнишся. Спочатку обід, потім танці, далі прогулянка чи щось, іще— їм усе мало! Коли я був у Гріфітсів у п'ятницю (він посилався на свою попередню брехню), я думав, що це останнє запрошення до кінця свят. А вчора я саме збирався в інше місце — і раптом одержав від них записку, що сьогодні вони знову чекають мене на обід. Розумієш, обід було призначено на другу, і я думав, що звільнюся рано і встигну прийти сюди до восьмої, як обіцяв. А насправді почали о третій і ось тільки зараз стали розходитися. Просто неможливо! Я весь час поривався піти, але ж ніяк не міг. Ну, а ти як, моя люба? Сподіваюся, добре провела час? Сподобався твоїм батькам мій подарунок?

Він усе питав і питав, а вона відповідала коротко й уривчасто і весь час пильно дивилася на нього, ніби кажучи: "Як ти можеш так поводитися зі мною?" Та Клайд надто старанно доводив, що він зовсім не винуватий, надто намагався примусити Роберту повірити йому; ні в перші хвилини, ні пізніше, коли він скинув пальто, кашне та рукавички і пригладив волосся, він ні разу не поглянув на неї ласкаво, та й взагалі не дивився їй в очі і нічим не показав, що справді радий знову побачитися з нею. Навпаки, він був такий метушливий і збуджений, що, незважаючи на всі його колишні признання і вчинки, Роберта відчувала: йому, загалом, приємно її бачити, але він далеко більше думає про себе і про свої плутані пояснення. Потім він, нарешті, обійняв її і поцілував, і все ж вона почувала, як і в суботу, що душею він тільки наполовину з нею. Інші думки — про те, що перешкодило йому і в п'ятницю, і сьогодні прийти до неї,— хвилювали обох.

Вона подивилася на нього, не цілком вірячи йому, — і все-таки їй хотілося хоч трохи вірити. Можливо, він і справді був у Гріфітсів і вони затримали його. А може, й ні. Вона мимоволі згадала, що минулої суботи він сказав їй, ніби в п'ятницю обідав у Гріфітсів, а тимчасом газетна замітка повідомила, що він був у Гловерсвілі. Але якщо спитати його про це зараз, він, мабуть, тільки розгнівається і знову збреше… Кінець кінцем, думала вона, в неї немає жодних прав на нього, крім тих, що їх дає його кохання до неї. Та вона не могла уявити собі, що його почуття могли так швидко змінитися.
— Виходить, через це ти не міг прийти сьогодні ввечері? — спитала вона трохи роздратованим тоном, яким ніколи не говорила з ким раніше, і додала сумно: —Адже ти казав, що тобі ніщо не зможе перешкодити…
— Так, казав, — підтвердив він, — і мені б ніщо не перешкодило, якби не цей лист. Зрозумій, я ні на кого іншого не зважив би, але не можу ж я ке піти, коли дядько кличе мене на святковий обід. Це надзвичайно важливий візит. Дуже незручно було б відмовитися. І потім — удень тебе ще не було тут.
Він сказав це таким тоном, який виразніше від усіх слів показав Роберті, як високо оцінює він близькість з сім'єю дядька і як мало важить для нього порівняно з цим усе, що таке дороге їй в їхніх відносинах. Вона зрозуміла, що хоч він і був на початку їхнього кохання таким захопленим і палким, в його очах вона стоїть набагато нижче, ніж у своїх власних. Отже, всі її мрії і жертви марні. їй стало страшно.
— А все-таки, — продовжувала вона невпевнено, — хіба ти не міг залишити мені записку, Клайд? Я б застала звісточку від тебе, як тільки повернулася…
Вона сказала це як могла лагідніше, їй не хотілося сердити його.
— Але ж я сказав, моя люба, що не сподівався так затриматися. Я думав, обід скінчиться о шостій, не пізніше.
— Так… гаразд… я знаю… та все-таки…
Вона дивилась на нього розгублено і схвильовано; на обличчі її змішалися страх і журба, глибокий сум і недовір'я, сліди образи і розпачу, — все це відбивалося в спрямованих на Клайда великих суворих очах і примушувало його болісно усвідомлювати, що він негарно, підло повівся з нею. Її очі, здавалося, виразно промовляли про цс, — під цим поглядом Клайд враз спалахнув, його завжди бліді щоки густо почервоніли. А Роберта, ніби не помітивши цього раптового рум'янця чи не надавши йому значення, додала:
— Я читала в газеті про вечір у Гловерсвілі, але там нічого не сказано про твоїх двоюрідних сестер. Вони були там?
І вперше в її запитанні пролунав сумнів, наче вона не довіряла йому. Цього Клайд аж ніяк не чекав від неї — і це особливо збентежило й розсердило його
— Звичайно, були, — сказав він неправду. — Чому ти знову питаєш, адже я вже сказав тобі, що вони там були!
— Просто так, любий. Я тільки хотіла знати. Але я помітила, що в газеті було названо інших дівчат з Лікурга, ти часто говорив про них раніше: Сондра Фінчлі, Бертіна Кренстон. А ти сказав мені тільки про сестер Трамбал.
Її тон мав обурити й озлити його, вона це відразу зрозуміла,
— Так, я теж читав замітку, але це неправда. А якщо вони й були там, я їх не бачив. Газети завжди все перебріхують.
Він був роздратований і лютий від того, що так по-дурному спіймався, але всі його заперечення прозвучали непереконливо, і він сам зрозумів це. Тоді

його охопило обурення: чого вона допитує його? З якої речі? Нібито він не має права бувати, де хоче, і повинен питатися в неї дозволу.
Роберта вже не докоряла і не сперечалася, а тільки дивилася на нього, і обличчя її було сумне і ображене. Вона не зовсім вірила йому — і не зовсім не вірила. Мабуть, в його словах була частка правди. Куди важливіше інше: він мусив би кохати її так, щоб і не треба було і неможливо було брехати їй або погано поводитися з нею. Та що робити, коли він не хоче бути добрим і правдивим? Вона відійшла від нього і безпорадно похитала головою.
— Тобі зовсім не треба щось вигадувати, Клайд, — сказала вона. — Невже ти не розумієш? Мені все одно, де ти був, тільки треба було попередити мене заздалегідь і не залишати ось так зовсім одну на різдвяний вечір. От що мені прикро.
— Та я нічого не вигадую, Берта, — сердито заперечив він. — Я не можу змінити те, що було, — мало чого пишуть у газетах. Гріфітси там були, я можу це довести. А сьогодні я прийшов до тебе, як тільки звільнився. Чого ради ти відразу роздратувалася? Я сказав тобі правду: я не завжди можу робити те, що мені хочеться. Мене запросили в останню хвилину, і я мусив піти. А потім я не міг вирватися. Чого ж тут сердитися?
Він з викликом подивився на неї, і Роберта, переможена цими доводами, не знала, як бути далі. Вона згадала те, що говорилося в газеті про передбачувану зустріч Нового року, але почувала, що нерозумно тепер казати про це. їй було зараз особливо гірко думати, що Клайд — постійний учасник того веселого, щасливого життя, яке доступне тільки для нього, але не для неї. І все ж вона не наважувалася показати йому, які жагучі ревнощі опанували її. В цьому вищому світі всі так весело проводять час — і Клайд, і його знайомі,— а їй так невистачає всього. І потім ці дівчата — Сондра Фінчлі і Бертіна Кренстон… він стільки про них говорив, про них пишуть у газетах… Може, він закоханий в одну з них?
— Тобі дуже подобається міс Фінчлі? — раптом спитала вона, вдивляючись у напівтемряві в його обличчя; її охопив неспокій, їй болюче хотілося довідатися про щось таке, що могло б пролити хоч слабке світло на його поведінку, яка так тривожила її тепер.
Клайд вмить відчув значення її запитання: тут було і стримуване бажання знати, і безпорадність, і ревнощі,— це проривалося в її голосі ще більше, ніж у погляді. Її голос звучав так лагідно, ласкаво і журно, особливо в хвилини, коли вона бувала засмучена і прикро вражена. Клайда здивувала її проникливість, особливе чуття, з яким вона зосередила свої підозріння на Сондрі. Він почував, що вона нічого не повинна знати, це урве її терпець. Але він надто пишався з свого становища в товаристві,— становища, яке, мабуть, з кожною дниною ставало дедалі тривкішим, і це примусило його сказати:
— Трохи подобається, звичайно. Вона дуже гарненька і чудово танцює. І потім вона дуже багата і розкішно одягається.
Він хотів додати, що зрештою Сондра не справляє на нього великого враження, але Роберта відчула, що він, невно, по-справжньому захоплений цією дівчиною, що ціла безодня лежить між нею і всім його світом, — і раптом вигукнула:
— Ще б пак! З такими грішми кожний зуміє добре одягнутися! Будь у мене стільки грошей, я б теж чудово одяглася!
Він здивувався і навіть вжахнувся, коли голос її враз затремтів і обірвався риданням. Клайд зрозумів, що Роберта глибоко ображена, жорстоко, безмежно страждає і ревнує, і вже от-от мав піддатися новому вибухові роздратування, але раптом полагіднішав. Думка, що дівчина, яку він досі так палко і віддано кохав, через нього так мучиться від ревнощів, завдала

йому справжнього болю, — адже він, спасибі Гортензії, добре знав, що таке муки ревнощів. Він уявив себе на місці Роберти і тому сказав ласкаво:
— Ну, Берта, невже мені й слова ні про кого не можна сказати, не розсердивши тебе? Це ж зовсім не означає, що я якось по-особливому ставлюся до неї. Ти хотіла знати, чи подобається вона мені, от я і відповів, — тільки й усього.
— Так, я знаю, — відповіла Роберта. Вона стояла перед ним схвильована, бліда, нервово стискуючи руки, і дивилася на нього сумнівно і благаюче. — У них усе є, ти сам знаєш, а я не маю нічого. Де ж мені змагатися з ними, коли у них так багато всього…
Її голос знову обірвався, очі наповнилися слізьми, і губи затремтіли. Вона поквапливо затулила обличчя руками і відвернулася. Розпачливі, судорожні ридання трясли її плечі і все тіло. Клайд, здивований, збентежений і розчулений цим раптовим вибухом довго стримуваного почуття, сам був глибоко схвильований. Усе це не було хитрощами, удаванням, спробою вплинути на нього, — це було раптове, приголомшуюче прозріння: він догадувався, що вона враз із жахом побачила себе самітною, покинутою, без друзів, без надій на майбутнє, тоді як у тих, інших, хто його тепер так цікавить, усього є вдосталь. А в минулому в неї — роки гіркої самотності, що засмучувала її юність… їх так жваво нагадала їй недавня поїздка на батьківщину. Роберта, приголомшена і безпорадна, справді була в розпачі.
— Якби мені пощастило, як іншим дівчатам! — вирвалося в неї з глибини душі.— Якби я могла куди-небудь поїхати, побачити що-небудь!.. Як це жахливо — вирости ось так у глушині… Ані грошей, ні суконь — нічого у мене ніколи не було! Нічого і нікого!..
Не встигла вона договорити, як їй стало соромно своєї слабкості і принизливих признань: вона була переконана, що саме це в ній і неприємне Клайдові.
— Роберта, люба! — швидко й ніжно сказав він, обіймаючи її, щиро засмучений своєю неуважністю. — Не треба так плакати, хороша моя! Не треба! Я не хотів робити тобі боляче, слово честі, не хотів! Я знаю, ти дуже журилася, це були дуже погані дні для тебе. Я знаю, як тобі важко і скільки ти перетерпіла. Тільки не плач так! Я кохаю тебе, як і раніше, правда ж, і завжди кохатиму! Мені так шкода, що я образив тебе! Слово честі, шкода! Я ніяк не міг піти сьогодні ввечері і в ту п'ятницю теж. Це було просто неможливо! Але більше я не буду так… я постараюся поводитися краще, слово честі! Ти моя люба, дорога дівчинка. У тебе таке чудове волосся, і очі, і така чарівна постать. Справді, Берта! І танцюєш ти не гірше від інших. І ти дуже гарна. Кинь плакати, люба, ну, будь ласка! Мені так шкода, що я образив тебе.
Іноді, як майже кожна людина при таких обставинах, Клайд був здатний на справжню ніжність, — її викликали спогади про розчарування, печалі й нестатки, пережиті ним самим. У такі хвилини голос його звучав лагідно і ніжно. Він став ласкавий, як мати, що пестить дитину. Це безмежно приваблювало Роберту. Але ці поривання ніжності були так само недовгочасні, як і сильні. Вони були схожі на літню грозу: раптово налітали і так само швидко зникали. Та цієї хвилини було досить, щоб Роберта відчула: він розуміє і жаліє її і, можливо, за це кохає ще більше. Не таке вже й погане все. Клайд належить їй, і їй належать його кохання і величезне співчуття. І ця думка, і його ласкаві слова втішили її: Роберта стала витирати очі і вголос пошкодувала, що вона — така плакса. Нехай він пробачить їй, що вона своїми слізьми змочила манішку його бездоганно білої сорочки. Вона більше не буде такою, нехай тільки Клайд пробачить їй цього

разу. І Клайд, зворушений силою пристрасті,— він не уявляв собі, що Роберта може бути такою, — цілував її руки, щоки, губи.
Серед цих любощів і поцілунків він знову запевняв її безумно і облудно (хоч і по-іншому, але так само сильно, а може й сильніше, його приваблювала тепер Сондра), що вона — і перша, і остання, і найпалкіша його любов. І Роберта подумала, що вона, мабуть, була несправедлива до нього. Її становище, можливо, і не блискуче, але далеко міцніше, ніж було в минулому, міцніше, ніж становище тих, інших: вони можуть зустрічатися з Клайдом у товаристві, але їм невідомо, яке солодке його кохання.

РОЗДІЛ XXXII

Цієї зими Клайд став визначним членом лікурзького вищого товариства, учасником усіх світських розваг. Після того як Гріфітси відрекомендували Клайда своїм друзям і знайомим, його, природно, почали приймати майже у всіх значних родинах. Але в цьому надто замкнутому колі, де буквально всі, хто посідав якесь становище, знали один одного, достаток гаманця мав значення не менше, а в деяких відношеннях навіть більше, ніж спорідненість і зв'язки. У значних родинах вважалося незаперечною істиною, що не тільки походження, а й багатство — основа основ кожного щасливого і добропорядного шлюбу. Тому, хоч і визнавалося, що Клайд безумовно допустимий у товаристві, проте батьки не вважали його підхожим женихом для своїх дочок, бо, з чуток, достатки його були дуже вбогі. І надсилаючи йому запрошення, вони також не забували попереджати своїх дітей і родичів, що надто часті зустрічі з ним небажані.
Однак Сондра та її компанія поставилися до нього дуже доброзичливо, а пересторогй зауваження батьків і друзів поки що були не надто суворі, і тому Клайда часто запрошували на такі вечори і зібрання молоді, які його найбільше цікавили: на ті, що починалися і закінчувалися танцями. І хоч гаманець його був майже порожній, він робив успіхи. Сондра, яка серйозно зацікавилася ним, незабаром зрозуміла, яке його матеріальне становище, і намагалася зробити так, щоб дружба з нею вимагала від нього якнайменше витрат. Її прикладові наслідували Бертіна і Грент Кренстони і багато інших — тому здебільшого Клайд міг брати участь у різних вечорах і розвагах, особливо якщо вони відбувалися в самому Лікурзі, і нічого при цьому не витрачати. А коли його запрошували за місто, хто-небудь з компанії підвозив його в своєму автомобілі.
Після новорічної поїздки в Скенектеді, що відіграла велику роль у відносинах між Клайдом і Сондрою, — цього разу ясніше, ніж будь-коли, Сондра відчула, як неперебоpно її вабить до нього, — найчастіше саме вона заїжджала за ним у своєму автомобілі. Він справді справив на неї сильне враження. Його поклоніння тішило її марнославність і в той же час збуджувало саму глибину її єства: їй дуже хотілося мати поруч себе когось вроді Клайда — юнака, який подобався б їй, був з хорошого товариства і до того цілком залежав від неї. Вона знала, що батьки не схвалюватимуть її зближення з Клайдом, бо він бідний. Спочатку вона й не думала про будь-яку близькість з ним, але тепер їй невиразно хотілося цього.
Проте першу зручну нагоду для нових одвертих розмов вони мали тільки тижнів через два після зустрічі Нового року. Вони поверталися з Амстердама з веселої вечірки. Доставивши додому Беллу Гріфітс, а потім Грента і Бертіну Кренстон, Стюарт Фінчлі, який правив автомобілем, обернувся і гукнув:
— Тепер ми відвеземо вас, Гріфітс!
Але Сондра, якій ще не хотілося розлучатися з Клайдом, одразу запропонувала:

— Давайте заїдемо спочатку до нас, я напою вас гарячим шоколадом, а потім ви підете додому. Хочете?
— Ще б пак! Звичайно, хочу, — весело сказав Клайд.
— Гаразд, поїхали, — озвався Стюарт. — Але тільки я зразу ж ляжу спати. Вже четверта година.
— От добрий брат, — сказала Сондра. — Ти у нас спляча красуня, це відомо!
Завівши автомобіль у гараж, усі троє чорним ходом пройшли в кухню. Стюарт пішов собі, а Сондра, посадивши Клайда за стіл слуг, заходилася готувати шоколад. Клайда вразило складне кухонне начиння: він ніколи не бачив нічого схожого і здивовано розглядав усі ці ознаки багатства і благоденства.
— Яка величезна кухня, — сказав він. — Скільки тут всіляких пристосувань для куховарства!
Вона зрозуміла, що все це незвичне для нього і навряд чи він бував у такій обстановці до приїзду в Лікург, а через це його неважко здивувати, — і відповіла недбало:
— Ви так вважаєте? Хіба не всі кухні однакові?
Клайд згадав про добре знайому для нього бідність і, зробивши висновок зі слів Сондри, що вона навряд чи має уявлення про скромніші умови, ніж ці, пройнявся ще більшим благоговінням перед світом, в якому вона жила, — світом достатків. Яке багатство! Що за щастя одружитися з такою дівчиною і щодня користуватися всіма цими розкошами! Мати куховара і слуг, величезний будинок, автомобіль, не працювати на когось, а тільки віддавати розпорядження. Ця думка цілком захопила його. А всі обмірковані пози і жести Сондри здалися йому ще чарівнішими. Бачачи, як багато важать для Клайда речі, Сондра захотіла підкреслити, що все навколишнє невіддільне від неї самої. Вона зрозуміла, що для Клайда вона, як ні для кого на світі, є яскрава зірка, втілення розкошів і соціальної вищості.
Приготувавши шоколад у звичайній алюмінійовій каструльці, вона, щоб вразити Клайда, принесла з сусідньої кімнати срібний сервіз чудової роботи. Вона налила шоколад у срібний карбований бокал і поставила його перед Клайдом. Потім, легко підстрибнувши, усілася поруч на столі.
— Тут дуже затишно, правда? — сказала вона. — Я страшенно люблю забиратися на кухню, але це можна тільки тоді, коли немає куховара. Він нікого сюди не пускає.
— Та що ви? — вигукнув Клайд, що й гадки не мав про те, як поводяться куховари в приватних домах.
Цей здивований вигук остаточно переконав Сондру, що він виріс у дуже бідній сім'ї. Але це не відштовхнуло її: Клайд уже надто багато важив для неї. І коли він захоплено сказав: "Як це чудесно, що ми зараз удвох, — правда, Сондра? Подумати тільки, адже я весь вечір не міг сказати вам ні слова наодинці!" — вона, анітрохи не розгнівавшись за його фамільярність, сказала:
— Ви думаєте? Я дуже рада.
І посміхнулася злегка гордовито, але ласкаво.
Вона сиділа перед ним у вечірньому платті з білого атласу, її ніжки в маленьких туфельках були так близько від нього, тонкий аромат її духів лоскотав його ніздрі… Клайд був збуджений. Вона розпалювала його уяву. Перед ним було втілення юності, краси, багатства. Яка в цьому сила! А Сондра, почуваючи, як палко він захоплюється нею, потроху переймала його хвилюючий захват, — і їй уже здавалося, що вона могла б покохати його, дуже покохати… У нього такі блискучі, темні, виразисті очі! А волосся! Воно так гарно спадає на його білий лоб — просто тягне погладити його,

доторкнутися до його щоки. І руки в нього такі тонкі, нервові, гарні! Вона помітила їхню красу, як помічали до неї Роберта, Гортензія і Ріта.
Але тепер Клайд мовчав. Це було важке, напружене мовчання, бо він боявся дати волю словам. Він думав: "Якби тільки я міг сказати їй, що вона така красуня! Якби я міг обійняти її і цілувати, цілувати, цілувати, і щоб вона теж цілувала мене!" І дивно, на відміну від його почуття до Роберти, його думки про Сондру не були хтивими, йому просто хотілося з любов'ю і ніжно обійняти цю довершену красу. І його очі красномовно промовляли про силу цього бажання. Сондра помітила це і трохи збентежилася: такий настрій Клайда лякав її, але при цьому її дуже цікавило, що ж буде далі! І вона насмішкувато зауважила:
— Ви, здається, хочете сказати мені щось дуже важливе?
— Я хотів би сказати вам надзвичайно багато, Сондра, коли б ви тільки дозволили! — із запалом відповів він. — Та ви заборонили мені…
— Так, заборонила. Якнайсерйозніше. І я рада, що ви такий слухняний.
І вона з лукавою посмішкою подивилася на нього, немов кажучи: "А ви й справді вірите, що я це серйозно?"
Схвильований цим багатозначним поглядом, Клайд скочив, узяв її руки в свої і, дивлячись їй просто у вічі, спитав:
— Невже ви зовсім заборонили мені говорити, Сондра? Ні, не може бути! Я так хотів би сказати вам усе, що думаю!
Його очі говорили ясніше від слів. Сондра усвідомлювала, що його дуже легко розпалити, і все ж їй хотілося дати йому волю. Вона трохи відсунулася.
— Ну, звичайно, я заборонила. Ви вже надто серйозно до всього ставитесь, — сказала вона і тут же мимоволі посміхнулася.
— Але я не можу оволодіти собою, Сондра, не можу! Не можу! — почав він запально, майже несамовито. — Ви не знаєте, що ви зі мною робите. Ви така прекрасна! Так, прекрасна, ви знаєте це. Я весь час думаю про вас. Це правда, Сондра! Ви зводите мене з розуму. Я ночі не сплю — все думаю про вас. Так, так, я просто мов божевільний! Я місця собі не знаходжу. Після кожної зустрічі з вами я більш ні про що думати не можу. От сьогодні ви танцювали з усіма цими молодими людьми… просто не знаю, як я це витримав! Я хотів би, щоб ви танцювали тільки зі мною, більше ні з ким. У вас такі прекрасні очі, Сондра, і такий чудовий рот, і підборіддя, і ви так чарівно посміхаєтесь!
Він підняв руки, наче для того, щоб приголубити її, але зразу опустив їх і мрійно й захоплено дивився їй в очі, як може дивитися віруючий в очі святого… і раптом обійняв її і пригорнув до себе. Сондра затремтіла і, наполовину заворожена його словами, замість того щоб рішуче чинити опір, як вона зробила б іншим разом, тільки дивилася на Клайда. Вона була зачарована його захватом, захоплена і сп'яніла від його пристрасті, їй здавалося, що вона могла б покохати його так міцно, як він цього жадає, дуже, дуже, покохати… якби тільки посміла. Він такий вродливий, і її вабить до нього. Він просто надзвичайний, хоч і бідний, зате в ньому стільки енергії і пристрасті, як ні в кого із знайомих їй молодих людей. Якби тільки їй не перешкоджала думка про батьків і про становище в товаристві! Як гарно було б піддатися цьому чудесному хвилюванню нарівні з Клайдом! І в ту ж хвилину вона подумала, що коли батьки дізнаються про все це, їй доведеться не тільки відмовитися від бажання ще більше зблизитися з Клайдом, а й зовсім припинити знайомство з ним. Ця думка злякала і протверезила Сондру, — та лише на мить: її все одно вабило до нього. В її очах було стільки тепла і ніжності, на губах грала посмішка.

— Я не повинна дозволяти вам говорити такі речі. Звичайно, не повинна, — слабко протестувала вона, ніжно дивлячись на нього. — Це нехороше, я знаю, але все-таки…
— Чому нехороше? Що в цьому поганого, Сондра? Чому мені не можна говорити, адже я так кохаю вас!
Його очі затуманилися сумом. Вона помітила це.
— Ну, от! — вигукнула вона. — Але я… я… — і запнулася: вона ледве не сказала: "Не думайте, що нам дозволять продовжувати в тому ж дусі", але замість цього додала: —Я ще надто мало знаю вас.
— О, Сондра, але ж я так кохаю вас, я божеволію! Невже ви зовсім, зовсім байдужі до мене?
Вона вагалася, не знаючи, що відповісти, — і тоді в його очах відбилися благання, страх, сум. Це вплинуло на неї. Вона нерішуче дивилася на нього, запитуючи себе, до чого може призвести таке безрозсудне кохання. А він, помітивши невпевненість в її погляді, пригорнув її до себе і поцілував. Замість того щоб розгніватися, вона якусь мить добровільно і радісно лежала в його обіймах, потім швидко випросталася; свідомість, що вона дозволила йому цілувати себе, і думка про те, як він може це витлумачити, відразу примусила її прийти до пам'яті.
— Тепер вам, мабуть, краще піти, — сказала вона рішуче, але без гніву.
І Клайд, сам здивований і трохи зляканий своєю сміливістю, спитав боязко і покірно:
— Розгнівалися?
І вона, відчувши його покірливість, покірливість раба перед паном (це було їй і приємно, і в той же час неприємно, бо вона, як Роберта і Гортензія, воліла покорятися, а не владати), похитала головою.
— Дуже пізно, — сказала вона і ласкаво й ледь-ледь журно посміхнулася.
Клайд відчув, що не повинен більше нічого говорити, і в нього не було ні мужності, ні підстав для того, щоб настоювати; він узяв пальто, сумовито і слухняно подивився на Сондру і вийшов.
РОЗДІЛ XXXIII
Роберта скоро переконалася, що її передчуття і побоювання не були безпідставні. Так само, як і раніше, Клайд в останню хвилину відміняв свої обіцянки, або просто не приходив у призначений день, не попередивши її, а потім, за звичаєм, запевняв, що не винуватий і ніяк не міг інакше. Часом вона жалілася і докоряла йому, а іноді тільки мовчки і стримано сумувала, — але цим уже нічого не можна було змінити і виправити. Клайд був тепер до нестями закоханий у Сондру, і, що б не робила Роберта, ніщо не могло ні вплинути на нього, ні зворушити його. Сондра була надто чарівна!
І все-таки Роберта щодня працювала довгі робочі години в одній кімнаті з ним, а тому він не міг не почувати інстинктивно, які думки гнітять її,— сумні, похмурі, безнадійні. Часом він, здавалося, чув їх з такою болючою ясністю, начебто це були жалібні і обвинувачуючі голоси. І тоді мимоволі — просто щоб утішити її,— він казав, що хотів би провести з нею вечір і зайде до неї, якщо вона буде вдома. А вона була така збентежена і все ще настільки кохала його, що не могла опиратися бажанню бачити його у себе. Коли ж Клайд приходив до неї, спогади минулого і навіть сама ця кімната сприяли новому спалахові колишнього почуття.
Проте Клайд, несамовито — всупереч усім реальним умовам — сподіваючись на якесь майбутнє, більше, ніж будь-коли, побоювався, як би теперішні відносини з Робертою не перешкодили йому. А що коли про це як-небудь довідається Сондра? Тоді все загинуло! Або раптом Роберті стане відомо про його захоплення Сондрою, і вона в пориві образи та обурення викриє його… Адже після Нового року він дуже часто вранці на фабриці казав Роберті, що

несподіване запрошення від Гріфітсів, Гаррієтів чи інших світських знайомих не дасть йому змоги прийти до неї ввечері, хоч він і обіцяв їй це день чи два тому. І потім, уже тричі бувало так, що Сондра заїжджала за ним у своєму автомобілі, і він зникав, ані словом не попередивши Роберту, сподіваючись, що до другого ранку зуміє вигадати яке-небудь виправдання і цим усе загладить.

Це була ненормальна, хоч і не така вже нечувана, як може здатися, суміш симпатії і неприязні; і кінець кінцем Клайд вирішив: що буде, те й буде, а він мусить якось розірвати ці пута, навіть якщо завдасть Роберті смертельного удару (що йому до того? Він ніколи не обіцяв з нею одружитися!). Він повинен порвати з нею, навіть рискуючи своїм становищем на фабриці, якщо Роберта не погодиться без нарікань відпустити його. Але часом він здавався сам собі лукавим, безсоромним і жорстоким спокусником: адже він обманув дівчину, яка сама ніколи не подумала б про зближення з ним. І які дивні примхи любострастя: саме завдяки цьому настрою — всупереч брехні, вивертам, неуважності, порушеним обіцянкам і невідбулим зустрічам — знову справджувалося накладене на Адама та його нащадків пекельне — чи небесне — закляття: "І буде до жони твоєї потяг твій".

Треба не забувати, що Роберта і Клайд, недосвідчені і необізнані, користувалися тільки найпростішими і незагальними протизачаттєвими засобами. І от дивний збіг обставин: в половині лютого Клайд, бачачи дедалі більшу прихильність Сондри, вже майже вирішив раз і назавжди покласти край не тільки фізичному зв'язкові, а й взагалі всяким відносинам з Робертою; в цей же час вона теж почала ясно розуміти, що хоча Клайд ще вагається, а сама вона по-старому кохає його, але всі спроби удержати його марні, і, можливо, для її гордості, якщо не для душевного спокою, краще виїхати, знайти іншу роботу, яка давала б їй можливість жити і трохи допомагати рідним, — і постаратися забути його. Але, на її відчай і жах, вийшло інакше. Якось уранці, коли вона прийшла на фабрику, на її обличчі відбилися сумніви і страхи ще важчі й нестерпніші, ніж усі, що гнітили її досі. Одночасно з усіма невтішними висновками щодо Клайда, її раптом вразило таке страшне підозріння, що навіть її рішення виїхати стало тепер нездійсненне. Обидва вони були надто нерішучі і сентиментальні, і вона не могла подолати свого кохання до нього, — і ось тепер, коли це було найменш бажане для обох, вона завагітніла.

Відтоді як вона поступилася перед звабленням Клайда вона завжди лічила дні і раділа, переконуючись, що все в неї гаразд. Але тепер минуло вже сорок вісім годин після точно відрахованого строку — і нічого! А Клайд уже чотири дні не приходив до неї і на фабриці поводився стриманіше і байдуже, ніж будь-коли.

А тепер — оце!

У неї немає нікого, крім Клайда, їй нема до кого більше звернутися. А він став таким чужим і байдужим.

Роберту охопив страх: вона почувала, що однаково, — чи допоможе їй Клайд, чи ні,— нелегко буде вийти з такого важкого і небезпечного становища, і вона уявила собі дім, матір, рідних та знайомих— що вони подумають, як з нею трапиться таке? Що скажуть люди? Це доводило її до безмежного жахання. Тавро злочинних стосунків! Ганьба незаконного народження для дитини!

Як важко доводиться жінці,— завжди думала вона, слухаючи розповіді про життя і шлюб, про зради й нещастя, що випадають на долю дівчат, які поступалися перед мужчинами і були потім кинуті,— важко навіть тоді, коли жінка одружена і має підтримку від чоловіка, від його кохання — так любить, наприклад, її зять Гейбл Агнесу, і, звичайно, так батько її раніше

любив матір, а Клайд — її, в ті часи, коли він палко присягався їй у коханні.
— Але тепер… тепер!
Та що б вона не думала про його колишні й теперішні почуття, баритися не можна було. Хоч як би змінилися їхні відносини, він мусить допомогти їй. Вона не знає, що робити, куди звернутися. А Клайд, напевно, знає. В усякому разі він якось сказав, що допоможе їй, коли що-небудь трапиться. Спочатку вона пробувала утішати себе, що, може, її побоювання перебільшені і все ще закінчиться щасливо, але коли й на третій день ці надії не справдилися, її охопив невимовний жах. Рештки мужності зраджували її. Якщо він тепер не прийде їй на допомогу, вона буде зовсім самотня, а їй необхідна підтримка, — порада — добра, дружня порада. О Клайд, Клайд! Якби тільки він не був такий байдужий! Він не повинен бути таким! Щось треба зробити — негайно, зразу ж, бо інакше… Боже, який це буде жах!
Між четвертою і п'ятою годиною вона припинила роботу і кинулася в гардеробну. Там вона поспіхом надряпала істеричну записку.
"Клайд, я мушу бачити тебе ввечері неодмінно, неодмінно. Ти повинен прийти. Мені конче треба щось сказати тобі. Будь ласка, приходь одразу після роботи чи даваймо зустрінемося де-небудь. Я ні на що не гніваюся і не ображаюся. Але мені необхідно бачити тебе сьогодні, необхідно. Будь ласка, відповідай зразу ж, де ми зустрінемося".
І Клайд, читаючи цю записку, одразу ж відчув у ній щось нове, дивне і лякливе; він оглянувся через плече на Роберту і, побачивши її бліде, змарніле обличчя, дав знак, що зустрінеться з нею. З її обличчя він зрозумів, що вона хоче сказати йому щось надзвичайно важливе, — бо інакше звідки це хвилювання і занепокоєння? Правда, він з тривогою згадав, що його запросили на цей вечір обідати до Старків, та все-таки треба спершу побачитися з нею. Але що ж сталося? Може, хто-небудь помер чи захворів? Якесь нещастя з її матір'ю чи з батьком, братом, сестрою?
О-пів на шосту він подався в умовлене місце, намагаючись догадатися, чому Роберта була така бліда і стривожена. І в той же час він говорив собі, що мрії, пов'язаіні з Сондрою, як видно, можуть здійснитися, а тому він не повинея заплутуватися, виявляючи надто велике співчуття до Роберти: йому треба зберегти свою нову позицію, триматися на певній відстані,—нехай вона зрозуміє, що він ставиться до неї не так, як раніше. На шосту годину він прийшов на місце побачення і застав там Роберту, яка журливо стояла у затінку, притулившись до дерева. Вона здавалася пригніченою, охопленою розпачем.
— У чому справа, Берта? Чого ти злякана? Що трапилося?
Вона так явно потребувала допомоги, що навіть його згасаюче почуття трохи віджило.
— Ах, Клайд, — сказала вона нарешті,— я просто не знаю, як сказати тобі! Так жахливо, якщо це підтвердиться…
Уже в самому її голосі, напруженому й тихому, виразно відчувалися невпевненість і туга.
— Та що таке, Берта? Чому ти не кажеш? — повторював він настійно і все ж обережно, прагнучи зберегти незалежний і впевнений вигляд (що не зовсім щастило йому). — Що сталося? Чого ти так схвилювалася? Ти вся тремтиш.
Ще ніколи в житті він не бував у такій ситуації і тому навіть тепер не здогадувався, в чому нещастя Роберти. До того ж він уже збайдужів до неї, йому було ніяково за свою недавню поведінку, і він не знав, як поводитися тепер, коли з Робертою явно сталося щось недобре. Він був усе ж надто чутливий до правил моралі й порядності, і не міг повестися з нею ганебно, навіть якщо цього вимагали його найчестолюбніші прагнення, не відчувши при

цьому деякого жалю або хоча б сорому. А він ще боявся через усе спізнитися на обід до Старків і не міг приховати нетерпіння. Це не пройшло повз увагу Роберти.
— Пам'ятаєш, Клайд, — почала вона серйозно і рішуче: безвихідь її становища робила її сміливішою і наполегливішою, — ти казав, що коли зі мною трапиться нещастя, ти допоможеш мені.
Клайд згадав про недавні нечасті і, як бачив тепер, безрозсудні побачення з Робертою, коли якісь рештки почуття і взаємного потягу знову приводили його до випадкової і, звичайно, нерозумної фізичної близькості з нею, — і відразу зрозумів, у чому справа. Якщо вона каже правду, то це для нього великі, серйозні труднощі; він сам винуватий, що все це так заплуталося, і тепер треба діяти швидко і рішуче, бо інакше виникне ще гірша небезпека. І одночасно, під впливом своєї недавньої, але вже такої міцної байдужості до Роберти, він мало не запідозрив, що все це просто хитрощі, вигадка: вона почуває, що він розлюбив її, і хоче всіма правдами й неправдами удержати його, повернути його кохання… Але він швидко відкинув цю думку: надто пригніченою і нещасною здавалася Роберта. Він — ще невиразно — уявляв, яку катастрофу може означати для нього це ускладнення, і тривога заглушила його досаду.
— Але чому ти так думаєш? — вигукнув він. — Хіба ти вже можеш знати напевно? Можливо, завтра все буде гаразд.
Та в голосі його зовсім не було впевненості.
— Ні, не думаю, Клайд. Мені дуже хотілося б, щоб усе владналося. Та минуло вже два дні, раніше так ніколи не бувало.
Вона сказала це з таким глибоким розпачем, який одразу ж примусив Клайда відмовитися від думки, що вона хитрує з ним. Але він усе ще не наважувався подивитися просто у вічі тому, що сталося, і через це додав:
— Ну, не ще, мабуть, нічого не означає. Запізнення може бути й більше, ніж два дні,— хіба ні?
Його тон так явно викривав невпевненість і цілковиту недосвідченість, якої Роберта в ньому досі не знала, що вона зовсім стривожилася.
— Ні, ні, не думаю. Але який жах, якщо це правда! — вигукнула вона. — Як по-твоєму, що я мушу робити? Ти не знаєш, що б таке я могла прийняти?
Клайд був такий рішучий і самовпевнений, коли домагався близькості з Робертою, він справляв на неї враження досвідченого, навченого молодого чоловіка, що знає життя набагато краще, ніж вона могла сподіватися коли-небудь знати, — чоловіка, для якого всі небезпеки і труднощі такого роду минають безкарно… а тепер він зовсім розгубився. Власне — тепер він і сам зрозумів це — він був так само мало обізнаний з усіма таємницями статі і з можливими в такому разі ускладненнями, як майже кожний юнак його років. Правда, раніш ніж приїхати сюди, він бував у Канзас-Сіті і Чікаго в товаристві таких досвідчених напутників, як Ретерер, Хігбі, Хегланд та інші розсильні, і наслухався від них пліток і хвалькуватих розповідей. Але тепер він здогадувався, що, хоч як вони не нахвалялися, всі їхні знання були здобуті від дівчат таких же безтурботних і нетямущих, як і вони самі. Він дуже невиразно уявляв собі, які вбогі були їх знання: їм було лише відомо дещо про різні специфічні ліки і запобіжні засоби, винайдені лікарями-шарлатанами і сумнівними аптекарями, з якими звичайно мають справу люди, що стоять на рівні розвитку Хегланда і Ретерера. Та коли б навіть він знав стільки, скільки вони, — де роздобути ці засоби в такому містечку, як Лікург? Відтоді як Клайд розлучився з Діллардом, він не мав ні приятелів, ні тим більше вірних друзів, на чию допомогу міг би розраховувати у такій важливій справі.

Найкраще, що він міг зараз придумати, це звернутися до першого-ліпшого аптекаря, що за певну плату порадив би йому якийсь корисний засіб або дав вказівку. Але скільки це може коштувати? Та й говорити з аптекарем небезпечно. Чи не почне розпитувати? Чи мовчатиме? Чи не розповість кому-небудь, що до нього зверталися з такою просьбою? Клайд дуже схожий на Гілберта Гріфітса, якого всі в Лікурзі добре знають, і хто-небудь може визнати його за Гілберта… підуть усякі балачки, і все це може погано скінчитися.

І таке лихо спіткало його саме тепер, коли він уже багато чого домігся у відносинах із Сондрою, — вона вже дозволяє йому потихеньку цілувати її і навіть доводить йому свою прихильність маленькими подарунками: повертаючись додому, він не раз заставав принесені під час його відсутності галстуки, золотий олівець, коробку найдобірніших носових хусток і при них маленьку картку з її ініціалами. І в ньому міцніла впевненість, що майбутнє обіцяє йому дедалі більше й більше. Можливо, якщо Сондра буде й далі так само закохана в нього і поводитиметься так само хитро та розумно і якщо її сім'я не ставитиметься до нього надто вороже, він навіть зможе одружитися з нею? Звичайно, він не певний цього. Свої справжні почуття і наміри вона досі приховувала під ухильністю, яка подразнювала його, і це робило Сондру ще більш бажаною. І проте все підказувало йому, що він повинен якнайшвидше, найобережніше і безболісніше покласти край своїй близькості з Робертою.

І тому тепер він з удаваною впевненістю заявив:

— Сьогодні я б на твоєму місці не турбувався. Можливо, все обійдеться щасливо. Ще нічого не можна знати. В усякому разі мені потрібний час. Подивимося, що можна' зробити. Я думаю, що зможу дістати для тебе що-небудь. Тільки, будь ласка, не хвилюйся так!

Але він був зовсім не такий спокійний, як хотів показати. Насправді він був приголомшений. Виконати своє первісне рішення — триматися якнайдалі від Роберти — тепер було не так просто: він опинився віч-на-віч з серйозною небезпекою, — хіба що йому пощастить якимись доводами зняти з себе будь-яку відповідальність за те, що сталося. Адже Роберта все ще працює під його начальством; він писав їй записки; найменше її слово спричиниться до розслідування, яке буде згубним для нього. Отже, він мусить допомогти їй швидко і потай, щоб ніхто нічого не довідався і не почув. Клайд, треба віддати йому належне, після всього, що було між ними, був зовсім не проти того, щоб допомогти їй, наскільки він тільки зможе. Але якщо він не зможе (його думки забігали вперед: адже можливо, що діло може повернутися й несприятливо для нього), ну, тоді… тоді… кінець кінцем хіба не можна буде заперечувати всілякі відносини з нею і втекти звідси? Багато хто так робить. Це може бути єдиним виходом… Якби тільки він не був тут, немов у пастці,— абсолютно немає кому довіритися…

Але, що було найгірше, він уявлення не мав, як можна допомогти Роберті, не звертаючись до лікаря. І все це, напевно, пов'язане з витратою грошей і часу, риском і чи мало ще з чим… Він побачить Роберту завтра вранці, вирішив він, і тоді, якщо нічого не зміниться, почне діяти.

І Роберта, вперше покинута так холодно і байдуже, та ще в таку критичну хвилину, повернулася додому, заглиблена в свої думки і страхи, охоплена такою безмежною тугою, якої вона ще ніколи в житті не зазнавала.

РОЗДІЛ XXXIV

Та можливісті Клайда в такому складному становищі були невеликі. Крім Лігета, Уігема і деяких молодих завідуючих відділами, які, правда, були дуже люб'язні, але трималися досить відчужено (всі вони вважали його тепер значною персоною і, отже, не допускали жодної фамільярності), йому не було

з ким порадитися. А в тому товаристві, де він тепер бував і де так прагнув укріпитися, безглуздям було б питати в кого-небудь поради, хоч як би хитро він не спробував це зробити. Звичайно, молоді люди цього кола бували де завгодно і, користуючись своєю зовнішністю, смаком і достатками, пускалися на такі форми розпусти, про які Клайд і подібні до нього не сміли й мріяти, але він, власне, був чужий цим людям і не міг навіть думати про те, щоб розпитувати їх.

Як тільки він розлучився з Робертою, йому спало на думку, що не варто й нерозумно звертатися до аптекаря, лікаря і взагалі до кого б там не було в Лікурзі (особливо до лікаря, бо всі представники цієї професії здавалися йому холодними і байдужими, — вони, напевно, поставляться недоброзичливо до такого аморального вчинку і вимагатимуть багато грошей); треба з'їздити до одного з найближчих міст, найкраще Скенектеді,— воно й близько, і до того більше від інших, — і там дізнатися, як можна вийти з такого становища. Він мусить знайти якийсь спосіб.

Треба було діяти якнайшвидше — і вже по дорозі до Старків, не уявляючи. ще, які саме ліки йому потрібно шукати, він вирішив поїхати в Скенектеді наступного вечора. Але, зміркував він потім, мине ж іще день, перш ніж буде вжито яких-небудь заходів, а і йому, і Роберті здавалося, що найменше зволікання становить велику небезпеку. Тому він вирішив, що постарається діяти негайно: попросить вибачення у Старків і поїде в Скенектеді сьогодні ж увечері, поки не зачинено аптеки. Але що потім? Як заговорити з аптекарем? Чого попросити? Він тривожно гадав, як подивиться на нього аптекар, що подумає, що скаже? Якби тут були Ретерер або Хегланд! Вони, звичайно, з радістю допомогли б йому. І навіть Хігбі. А тепер він зовсім один, адже Роберта нічого не знає… Але мусить же бути який-небудь засіб. Якщо в Скенектеді він зазнає невдачі, він негайно напише Ретереру в Чікаго, але щоб не викрити себе, скаже, що це потрібно його приятелеві. І адже в Скенектеді, де його ніхто не знає, він може сказати (ця думка враз осяяла його), що недавно одружився, — чому б ні? Він уже дорослий і цілком може бути одруженим. Він скаже, що в його дружини "минув строк" (він пригадав фразу, почуту від Хігбі), а через те, що їм неможливо тепер мати дитину, то він хотів би дістати який-небудь засіб, що допоміг би їй в її стані. Справді, це непогана думка! Юне подружжя легко може опинитися в такому скрутному становищі. Можливо, що аптекар поставиться до них із співчуттям і охоче підкаже Клайду вихід. Може ж бути таке? Тут немає ніякого злочину. Зрозуміло, один чи два можуть відмовити, але третій, можливо, не відмовить. І тоді він здихається усіх цих неприємностей.

І якщо він не знатиме набагато більше, ніж тепер, він ніколи не дозволить собі знову опинитись у такому жахливому становищі. Ніколи! Це надто страхітливо!

Він пішов на обід до Старків дуже схвильований і з кожною хвилиною нервував дедалі більше. Одразу після обіду, коли було тільки пів на десяту, він сказав, що в останню хвилину від нього на фабриці зажадали дуже складного звіту про роботу відділу за весь місяць, а через те, що на службі йому неможливо займатися цим, то він мусить тепер піти додому і попрацювати над звітом. Така енергія і завзяття юнака, який явно бажав зробити кар'єру, дуже сподобалися Старкам. Клайдові охоче пробачили.

Але, приїхавши в Скенектеді, він побачив, іцо в нього залишається зовсім мало часу до останнього поїзда в Лікург. Мужність його підупала. Чи схожий він на одруженого чоловіка, чи повірять йому? І, крім того, такі засоби дуже небезпечні і недозволенні.— так вважають навіть самі аптекари.

Він пройшов з кінця в кінець всю головну вулицю, ще яскраво освітлену в цей час, заглядаючи у вікна то однієї, то іншої аптеки, і кожного разу

приходив до висновку, що саме ця аптека з будь-якої причини йому не підходить. В одній він побачив за прилавком огрядну, похмуру, гладенько поголену людину років п'ятдесяти, чиї окуляри і сивіюче волосся злякали Клайда: звичайно, ця людина відмовить молодому клієнтові — скаже, що не торгує такими засобами, не повірить, що Клайд одружений, і ще запідозрить його в незаконних стосунках з якою-небудь дівчиною. В аптекаря був такий статечний, богобоязливий, добропорядний і благопристойний вигляд… Ні, не варто звертатися до нього. Клайдові невистачало рішучості ввійти і стати віч-на-віч з такою особою.
В другій аптеці Клайд побачив маленького, зморщеного, але меткого і зовні досить розумного чоловіка років тридцяти п'яти; цей здався йому підхожим; але тут Клайд помітив, що аптекареві допомагає жінка років двадцяти — двадцяти п'яти. А що коли саме вона спитає Клайда, чого він хоче? Важке, неймовірне становище. Або раптом вена почує, як він говоритиме з аптекарем? Так він відмовився і від цієї аптеки, потім і від третьої, четвертої, п'ятої, з різних, а проте серйозних причин: тут були покупці, там юнак і дівчина пили содову воду, в одному місці сам аптекар стояв недалеко від скляних дверей, бачив, як Клайд заглянув усередину і цим сполохнув його, перш ніж він встиг вирішити, чи варто заходити сюди.
Але кінець кінцем після стількох невдач він подумав, що зрештою мусить щось вдіяти, бо інакше доведеться поїхати назад у Лікург ні з чим, надаремно витративши час і гроші на дорогу. Він повернувся до невеликої аптечки на боковій вулиці,— кілька хвилин тому він помітив там аптекаря, який сидів без діла, і, покликавши на допомогу всю мужність, зайшов.
— Я хотів би дізнатися дещо, — почав він. — Чи не можете ви мені сказати… Бачте, в чому справа… я недавно одружений, і в моєї дружини минув строк, а нам тепер зовсім неможливо мати дитину. Чи не можна як-небудь допомогти їй?..
Він говорив швидко і тримався досить впевнено, хоч і нервував, внутрішньо переконаний, що аптекар не повірить йому. Але він не знав, що звертається з своєю просьбою до запеклого святенника, члена методистської церкви, людини, яка ні в якому разі не дозволить перечити природі. Такі виверти недогідливі богу— і аптекар не тримав у себе засобів, що в будь-якій мірі суперечать законам творця. Але в той же час він був досить досвідченим купцем і не бажав назавжди відштовхнути від себе імовірного покупця. Тому він сказав:
— Дуже шкодую, молодий чоловіче, але боюся, що в даному випадку я нічим не можу вам допомогти. У мене немає ніяких засобів цього роду, — я зовсім не тримаю таких речей, бо не вірю в них. Але, може, в якійсь іншій тутешній аптеці ви й знайдете що-небудь таке, справді, не знаю.
Він говорив серйозним, уривчастим тоном, з виглядом поборника моральності, переконаного в своїй правоті.
Клайд одразу ж зрозумів, що ця людина осуджує його. Це ще більше похитнуло й без того нетривку його віру в успіх. І все ж аптекар не висловив одверто свого осуду і навіть сказав, що, можливо, у кого-небудь іншого знайдеться потрібний засіб… Тому трохи згодом Клайд ізнову набрався хоробрості; він походив ще вперед і назад, заглядаючи у вікна, і, нарешті, в сьомій числом аптеці помітив продавця, що один стояв біля прилавка. Клайд зайшов і повторив своє перше пояснення; продавець (це був не сам власник аптеки) — худорлявий, смуглявий і, як видно, дуже хитрий суб'єкт — таємниче і в той же час недбало повідомив, що такий засіб є. Так. Зволите одержати коробку? Це коштує (Клайд спитав про ціну) шість доларів— приголомшуюча сума для Клайда, маючи на увазі його заробіток. Однак, оскільки ця витрата здавалася неминучою, — добре вже й те, що пощастило взагалі щось знайти, —

він зразу ж заявив, що бере ліки. Продавець приніс коробочку і, загортаючи її, натякнув, що це дуже "ефективний" засіб. Клайд заплатив і вийшов. Він відчув таку величезну полегкість, — його нерви були надзвичайно напружені до цієї хвилини, — що тепер ладний був танцювати від радості. В його руках ліки, і вони, звичайно, допоможуть, за це говорить надмірна, обурливо висока ціна. І обставини такі, що він навіть може вважати цю суму не надто великою: адже він так легко звільнився від стількох труднощів! Забувши спитати, чи не можуть йому дати ще які-небудь корисні відомості і напутити його, він поклав пакуночок у кишеню, поздоровив себе з удачею і, дуже задоволений власною безстрашністю та енергією, проявленою в такий критичний момент, зразу ж повернувся в Лікург і поспішив до Роберти. Вона, як і сам Клайд, дуже зраділа, що йому пощастило добути якийсь засіб: обидва вони боялися, що таких ліків зовсім не існуь або ж їх буде дуже важко дістати. На неї знову справили велике враження його спритність та енергія, — якості, якими вона до цього часу завжди наділяла його. І він набагато великодушніший і уважніший, ніж вона сподівалася. Принаймні не кинув її напризволяще, а вона спочатку з жахом думала, що це може статися. І цього самого було досить, щоб, незважаючи на його недавню байдужість, вона знову полагідніла. Збуджена, піднісшись духом, з надією на ці пілюлі, вона розгорнула коробку, прочитала наставления і палко подякувала Клайдові, запевняючи, що ніколи не забуде, який він був добрий до неї в цю важку годину. Але тут же, поки вона розв'язувала паку-ночок, у неї майнула думка: а що як ліки не допоможуть? Що тоді?.. Як умовитися з Клайдом щодо цього? Та поки що, розмірковувала вона, треба задовольнитися тим, що є,— і вона не гаючись прийняла одну пілюлю.

Але як тільки Клайд вислухав її захоплену подяку і відчув, що Роберта, мабуть, вважає за можливу дальшу близькість з ним, він одразу знову набрав того ж байдужого вигляду, якого додержував останнім часом на фабриці. Ні в якому разі він не повинен більше дозволяти собі жодних зваблювань і ніжностей у цьому домі. І коли, як він усім своїм єством сподівається, ліки вплинуть, це повинно бути їхнім останнім побаченням, хіба що трапиться якась абсолютно ненавмисна і нічого не значуща зустріч. Усі ці неприємності довели, що відносини з Робертою дуже небезпечні для нього… Він надто багато чим рискує, власне, всім, а натомість має самі тільки турботи, тривоги та витрати.

І тому він знову став стриманим і холодним.

— Ну, тепер все обійдеться, правда? В усякому разі будемо сподіватися. Тут сказано, що треба приймати по одній пілюлі через кожні дві години протягом восьми або десяти годин, і якщо ти відчуєш себе не зовсім добре, це нічого, не треба звертати уваги. Можливо, треба буде день чи два не ходити на фабрику, але не біда, — зате покінчиш з усією цією історією. Я зайду завтра ввечері довідатися, як ти себе почуваєш, якщо ти не прийдеш на роботу.

Він весело посміхнувся, а Роберта здивовано дивилася на нього, бо не могла примирити його теперішню неуважливість з колишньою пристрастю і ніжним піклуванням. Як він кохав її! А тепер! І все ж, дуже вдячна йому в цю хвилину, вона щиро посміхнулася у відповідь. Та коли він вийшов, не обмінявшися з нею жодним ласкавим словом, і двері за ним зачинилися, Роберта лягла на ліжко і з сумнівом похитала головою. А що коли цей засіб все-таки не діятиме? А Клайд залишиться все таким самим холодним і чужим їй… Що тоді? Він такий байдужий, що, коли ліки не вплинуть, він, мабуть, більше не захоче допомагати їй. Але чи може він так зробити? Адже це він винуватий в її нещасті. Адже вона не хотіла цього, а він так настійно запевняв, що з нею нічого не буде. А тепер вона лежить тут самотня і

змучена, і не має жодної людини, крім нього, до кого вона могла б звернутися* по допомогу, а він іде від неї до інших, кажучи, що все обійдеться. Але ж це він винуватий в усьому! Хіба це справедливо?
О Клайд, Клайд!
РОЗДІЛ XXXV
Та ліки, які він купив, не діяли. Роберту нудило, і, додержуючись поради Клайда, вона не пішла на фабрику, а лежала вдома, занепокоєна і тривожна. Не дочекавшись рятівного результату і бажаючи, чого б це їй не коштувало, уникнути страшного нещастя, яке спіткало її, вона почала приймати пілюлі щогодини, і не по одній, а по дві, і відчула себе зовсім хворою. Коли Клайд о-пів на сьому прийшов до неї, він був по-справжньому зворушений її мертвенно-блідим обличчям, запалими щоками і величезними гарячковими очима, зіниці яких були неприродно розширені. Вона явно страждала, і все через нього, — це його злякало, і йому стало її шкода. В той же час він був надто збентежений і розгублений: її стан не змінився, отже, перед ним поставали нові труднощі, і він почав запально обмірковувати можливі наслідки цієї невдачі. Очевидно, необхідно звернутися по пораду й допомогу до лікаря. Але до якого лікаря, де і як його знайти? І крім того, питав він себе, де йому добути на це грошей?
Не придумавши нічого іншого, він вирішив знову податися до того ж аптекаря і попросити, щоб він дав який-небудь новий засіб або хоч би порадив, що можна зробити. Або нехай вкаже якого-небудь недорогого потай практикуючого лікаря, який би допоміг Ро-берті за невелику винагороду чи погодився б одержати гонорар на виплат.
Та хоч усе це було таке серйозне, майже трагічне, настрій Клайда піднісся, як тільки він вийшов на вулицю: він згадав, що сьогодні ввечері має зустрітися з Сондрою і з усією компанією о дев'ятій годині у Кренстонів. Але там, на веселій вечірці, незважаючи на всю чарівність Сондри, він не міг не думати про становище Роберти, яка стояла перед ним, немов привид. А що, як у кого-небудь з присутніх тут— у Надіни Гаррієт, Перлі Хайнс, Вайолет Тейлор, Джіл Трамбал, у Белли, Бертіни або Сондри — з'явиться хоч найменша підозра про те, де він зараз був і що бачив? І хоч Сондра, яка сиділа коло рояля, привітно усміхнулася йому через плече, коли він зайшов, його не кидала думка про Роберту. Коли вечірка закінчиться, він знову зайде до неї; може, їй краще, то і йому стане легше на душі. Якщо з нею все по-старому, він мусить негайно написати Ретереру і просити в нього поради.
Незважаючи на все своє занепокоєння, він намагався здаватися, як завжди, веселим і безтурботним. Він танцював спочатку з Перлі Хайнс, потім з Надіною; далі, чекаючи нагоди потанцювати з Сондрою, підійшов до групи, яка намагалася допомогти Ванді Стіл скласти нову картинку-головоломку, і сказав, що він уміє читати листи в запечатаних конвертах (старий фокус, пояснення якого він знайшов у стародавньому збірнику ігор, що валявся на полиці у вітальні Пейтонів). Він ще раніше збирався з допомогою цього фокуса здивувати всю компанію своєю спритністю і тепер скористався з нього, щоб відвернути свої думки від куди складнішої задачі, яка так гнітила його. З допомогою Надіни, якій він відкрив секрет свого трюку, йому цілком пощастило містифікувати всю компанію, але думки його були далеко. Роберта невідступно стояла перед ним. А що коли становище її справді серйозне і він не зуміє допомогти їй позбутися цього? Вона може зажадати, щоб він одружився з нею: адже вона так боїться і батьків, і всіх навколишніх. Що йому тоді робити? Він втратить чарівну Сондру, і вона ще. мабуть, довідається, що примусило Клайда розлучитися з нею! Але ні, це безумство для Роберти — сподіватися, що він одружиться з нею. Він не піде

на це. Він не може. Незаперечне тільки одне: він повинен тепер допомогти Роберті. Повинен! Але як? Як?
О дванадцятій годині Сондра подала йому знак, що збирається йти і що він може, якщо хоче, проводжати її додому і навіть зайти до неї на кілька хвилин. У воротях, в затінку широкої арки, вона дозволила йому поцілувати себе і сказала, що він починає дедалі більше подобатися їй і що навесні, коли Фінчлі переїдуть на Дванадцяте озеро, вона постарається влаштувати так, щоб він міг приїжджати туди щонеділі. Але Клайд був надто пригнічений необхідністю негайно щось зробити для Роберти і не міг навіть як слід зрадіти від цього нового, такого надзвичайного і хвилюючого свідчення прихильності Сондри — від цієї нової, надзвичайної світської і особистої перемоги.
Він повинен сьогодні ж послати листа Ретереру. Але спочатку він мусить, як обіцяв, зайти до Роберти і довідатися, чи не стало їй краще. А завтра вранці неодмінно треба з'їздити в Скенектеді і поговорити з тим аптекарем. Необхідно щось вдіяти, якщо Роберті не стало краще сьогодні ввечері.
І от, ще відчуваючи на губах поцілунки Сондри, він подався до Роберти, чиї змучені очі і бліде обличчя промовляли йому, тільки-но він переступив поріг, що в її становищі не сталося ніяких змін. Вона почувала себе навіть гірше, ніж досі: від надто величезних доз ліків вона зовсім захворіла. Та це б ще нічого, — сказала вона, — якби тільки ліки подіяли… Краще смерть, ніж те, що на неї чекає! Клайд розумів, що вона хоче сказати, і, серйозно турбуючись за себе, заодно, мабуть, переживав і за неї. Але його недавня байдужість і те, як він сьогодні пішов і залишив її саму, було для неї ознакою, що на скільки-небудь тривке його співчуття розраховувати не доводиться.
І це було їй дуже гірко: вона розуміла, що він більше не кохає її, хоч і умовляє не турбуватися і обіцяє, якщо ліки не вплинуть, дістати інші, надійніші, і для цього завтра ж вранці ще раз з'їздити до аптекаря в Скенектеді.
Але у Гілпінів не було телефону, а Клайд ніколи не рискував заходити вдень у кімнату Роберти і не дозволяв їй дзвонити до м-с Пейтон; тому було вирішено, що він пройде повз її вікно завтра вранці, по дорозі на роботу. Якщо все буде гаразд, штору на її вікні буде піднято аж доверху, коли ж ні — то тільки до половини. В цьому випадку він негайно поїде до Скенектеді, попередивши телефоном м-ра Лігета, що його затримали невідкладні справи.
І все ж обидва вони були надзвичайно пригнічені і налякані нещастям, яке нависло над ними. Клайд був далеко не впевнений, що, коли становище Роберти не зміниться, йому пощастить вислизнути, не подбавши про неї; і вона може зажадати не просто тимчасової допомоги, а чогось більшого — одруження, можливо. Адже вона вже нагадувала, що він обіцяв не залишати її. Але іцо, власне, він мав тоді на увазі, обіцяючи це, питав він себе тепер. Звичайно, не шлюб: він ніколи не мав на думці одружитися з Робертою, а хотів тільки веселої любовної гри, хоч, як він чудово знав, Роберта зовсім по-іншому розуміла його палке почуття. Він мусив признатися собі, що вона вважала його наміри серйозними, інакше вона ні в якому разі не поступилася б перед ним.
Повернувшись додому, Клайд написав і надіслав листа Ретереру; він перебув тривожну ніч, а другого ранку подався до аптекаря в Скенектеді, бо штору на вікні Роберти було піднято до половини, коли він проходив повз її будинок. Та аптекар не міг запропонувати ніяких нових засобів, тільки порадив зробити гарячу ванну, — про це він забув згадати першим разом. Корисною є також стомлююча гімнастика. Помітивши неспокій на обличчі

Клайда і зрозумівши, що він надзвичайно стривожений через обставини, що склалися, аптекар додав:
— А знаєте, якщо у вашої дружини сталася затримка на один місяць, то це ще нічого не означає. У жінок це іноді буває. В усякому разі ви не можете бути впевнені раніше, ніж закінчиться другий місяць. Кожний лікар вам це скаже. Якщо вона нервує, нехай продовжує приймати пілюлі. Та навіть як вони не вплинуть, поки що нічого не можна стверджувати: все-таки через місяць усе може щасливо обійтися.
Злегка підбадьорений цими розмовами, Клайд уже ладний був піти. Можливо, що Роберта помилилася, і обидва вони марно тривожаться. Але тут же подумав, що, може, вона й каже правду, і їм загрожує нещастя, і чекати ще аж місяць, не вживаючи ніяких заходів, — значить тільки втрачати час. Він похолодів від цієї думки і сказав аптекареві:
— А на той випадок, якщо все це не обійдеться благополучно, ви не знаєте такого лікаря, до якого вона могла б піти? Для нас це дуже серйозно, і я хотів би допомогти їй, якщо можна.
Щось у поведінці і тоні Клайда — його надзвичайна нервозність, його бажання піти на незаконну операцію (за якоюсь своєю особливою логікою фармацевт вважав, що це зовсім інша справа, аніж просто проковтнути пілюлю, яка має викликати той самий результат) — здалося аптекареві підозрілим. У нього майнула думка, що Клайд, мабуть, зовсім не одружений; напевно, тут звичайна історія: розбещений юнак втягнув у біду яку-небудь недосвідчену дівчину. Тому настрій в аптекаря змінився, доброзичливість і згода допомогти зникли, і він холодно сказав:
— Бачте, тут, можливо, і знайдеться підхожий лікар, але я такого не знаю. І я не можу посилати будь-кого до таких лікарів. Це справа протизаконна. Погано доведеться лікареві, якого викриють у таких справах. Та це, звичайно, ваша справа, — можете пошукати кого-небудь, якщо хочете, — похмуро додав він, допитливо і підозріло дивлячись на Клайда і вирішуючи про себе, що краще триматися якнайдалі від такого суб'єкта.
Отже, Клайд повернувся до Роберти з тими самими ліками, хоч вона рішуче запротестувала, кажучи, що коли не допомогла перша коробка, то мало користі буде й від другої. Але тому що він наполягав, вона погодилася спробувати новий спосіб їх приймання. Проте його доводи, що, можливо, в усьому винуваті простуда або нерви, переконали її тільки в одному: Клайд неспроможний нічого зробити для неї або ж просто не розуміє, як це важливо для них обох. А якщо й новий спосіб лікування не допоможе, що тоді? Невже Клайд більше нічого не має наміру вжити?
Але Клайд мав своєрідний характер: хоч йому і не давав спокою страх за майбутнє, але такі неприємні були всі ці хвилювання, вони здавалися такою перешкодою іншим його інтересам, що він з радістю повірив, нібито через місяць усе може закінчитися щасливо, і ладен був спокійнісінько чекати. Роберта могла помилитися. Може, вона зняла всю цю тривогу надаремно. Треба подивитися, чи не вплинуть ліки цього разу.
Та лікування не допомогло. І хоч Роберта в розпачі повернулася на фабрику, сподіваючись роботою виснажити себе і, може, досягнути цим бажаного результату (всі дівчата у відділі запевняли її, що в неї зовсім хворий вигляд і що їй не варто працювати, коли вона почуває себе так погано), усе було даремно. А Клайд, покладаючись на слова аптекаря, продовжував заспокоювати себе тим, що затримка на місяць не має значення, — і це ще більше пригнічувало і лякало її…
Справа в тому, що в цих критичних обставинах він являв собою найцікавіший приклад того, як неуцтво, юність, бідність і страх непомірно ускладнюють життя. Він не знав навіть точного значення слова "акушерка", ні характеру

тих послуг, які вона може подати жінці. Тимчасом в іммігрантському кварталі Лікурга було на той час три акушерки. Крім того, він жив у Лікурзі дуже недавно і нікого тут не знав, крім світської молоді, Ділларда, знайомство з яким він припинив, і декого з начальників цехів на фабриці; щодо випадкових знайомих, як-от перукаря, галантерейника, продавця сигар та інших, то всі вони, здавалося йому, надто тупі і надто темні, щоб допомогти.
Та головне, через що він нерішуче зволікав, не беручись до розшуків лікаря, це питання: як і хто піде до нього? Про те, щоб пішов особисто Клайд, не могло бути й мови. По-перше, він надто схожий на Гілберта Гріфітса, якого тут всі прекрасно знають, і за якого можуть його прийняти. По-друге, безумовно, він надто добре одягнений, і на цій підставі лікар, мабуть, зажадає від нього більше, ніж він може заплатити, та ще почне ставити всілякі важкі запитання… А от коли б усе це міг влаштувати хто-небудь інший… пояснити все докладно до приходу Роберти…. Але чому б Роберті не піти самій? Чому? Вона на вигляд така проста і невинна, і скромна; і зворушлива. І особливо тепер, коли вона така засмучена і пригнічена, справді ж… Кінець кінцем, хитромудро міркував він сам з собою, адже перед нею, а не перед ним безпосередньо стоїть це завдання, що вимагав невідкладного розв'язання.
І крім того, подумав він, якщо вона піде одна, то, напевно, зуміє влаштувати це дешевше. У неї тепер такий нещасний вигляд… Якби ще умовити її сказати, що її кинув який-небудь молодий чоловік, ім'я якого вона, звичайно, відмовиться назвати… невже лікар, побачивши таку дівчину, нещасну, покинуту, зовсім самотню, зможе відмовити їй? Може, він навіть допоможе їй без грошей, як знати? І тоді він, Клайд, цілком покінчить з усією цією історією.
Отже, він пішов до Роберти, збираючись підготувати її до того, що коли йому пощастить знайти лікаря, вона повинна буде сама поговорити з ним; він, за своїм становищем, не може цього зробити. Але ще перед тим як він заговорив, вона звернулася до нього із запитанням, чи встиг він зробити або дізнатися що-небудь. Чи не продаються де-небудь інші ліки? І він скористався з цієї зручної нагоди, щоб заговорити про лікаря.
— Так, я запитував майже чи не в усіх аптеках, і мені всюди говорили, що коли ці ліки не вплинули, то й інші не допоможуть. Отже я тепер нічого не можу поробити, залишається тільки одне: щоб ти пішла до лікаря. Але, розумієш, біда в тому, що дуже важко знайти такого лікаря, який усе зробить і триматиме язик за зубами. Я вже питав кількох приятелів, — звичайно, не пояснюючи, для кого це потрібно. Але тут нелегко знайти кого-небудь: усі дуже бояться робити такі речі. Розумієш, адже це незаконно. Та я от що хочу знати. Припустимо, я знайду лікаря, який згодиться на це, — чи наважишся ти піти до нього і розповісти, в чому справа? Мені треба це знати.
Вона здивовано подивилася на нього, не зовсім розуміючи, що він пропонує їй іти зовсім одній, і думаючи, що він, звичайно ж, піде з нею. Потім, уявивши собі, що доведеться говорити з лікарем у присутності Клайда, злякано вигукнула:
— Боже мій, страшно подумати, що нам треба йти з цим до лікаря! Отже, він усе знатиме про нас? І потім це ж небезпечно, правда? Хоч, певно, не набагато гірше від цих жахливих пілюль.
Їй хотілося знати докладніше, що і як треба робити, але Клайд не міг просвітити її з цього приводу.
— Не треба так нервувати, — сказав він. — Це ніяк не може пошкодити тобі, я знаю. І нам дуже пощастить, якщо ми знайдемо лікаря, який це зробить.

Але от що я хочу знати: якщо я знайду лікаря, чи погодишся ти піти до нього одна?
Вона здригнулася, немовби її ударили, але він, не соромлячись, продовжував:
— Бачиш, я не можу піти з тобою, це ясно. Мене тут багато хто знає, і, крім того, я надто схожий на Гілберта, а вже його, певно, всі знають. Якщо мене визнають за нього чи довідаються, що я його двоюрідний брат або родич, мені — кінець.
його очі говорили не тільки про те, який він буде нещасний, якщо його викриють перед усім Лікургом, — у них таїлася ще одна темна думка: надто підлу роль він грав щодо Роберти, намагаючись ось так сховатися за її спину, скористатися з її безвихідного становища. 1 проте його дуже мучив страх перед тим, що з ним буде, якщо цей план не удасться, тепер він був напоготові, щоб наполягати на своєму, що б там Роберта не думала і що б не говорила. Та Роберта зрозуміла тільки одне — що він хоче послати ЇЇ одну, і не могла повірити цьому.
— Ні, Клайд, тільки не одна! — вигукнула вона. — Я не можу! Ні, ні І Я боюся до смерті! Я, напевно, зовсім розгублюся від страху. Подумай, як мені пояснювати йому все і Я просто не зумію. Я навіть не знаю, що йому сказати! Як почати? Ні, ти повинен піти зі мною і все йому пояснити, або я нізащо не піду… Мені все одно: нехай буде, що буде!
Її очі округлилися і палали, обличчя, на якому тільки що відбивалися глибокий сум і страх, скривилося в упертому протесті.
Та й Клайд був непохитний.
— Ти ж знаєш, Берта, яке тут моє становище! Я не можу піти, от і все. Тільки уяви собі, що мене побачать… хто-небудь впізнає мене… Що тоді? Це просто безумство вимагати, щоб я пішов з тобою. І потім тобі це набагато легше, ніж мені. Жодний лікар не стане багато роздумувати про те, хто ти така, особливо якщо ти прийдеш одна. Він зрозуміє, що тебе спіткало лихо і що немає кому допомогти тобі, от і все. Але якщо прийду я і він довідається, що я з Гріфітсів, почнеться хтозна-що. Він зразу подумає, ніби в мене копиця грошей. А якщо я не заплачу, скільки він зажадає, він може податися до мого дядька чи двоюрідного брата — і тоді прощай усе! Тоді мені кінець. Я втрачу місце, залишуся без грошей, буду вплутаний в таку скандальну історію, — і тоді, як ти думаєш, куди мені подітися, та й тобі так само? Звичайно, я не зможу допомагати тобі. Що ти тоді робитимеш? Сподіваюся, ти отямишся і зрозумієш, що становище дуже важке. Якщо моє ім'я буде вплутане в цю історію, нам обом буде погано. Про мене ніхто нічого не повинен знати, а для цього я не повинен ходити ні до яких лікарів. Крім того, тобі він більше співчуватиме, ніж мені. Ти не можеш це заперечувати!
Його очі були сповнені відчаю і рішучості; в його обличчі, в кожному його порусі Роберта бачила безсердечність або щонайменше виклик — наслідки страху. Він вирішив будь-що уберегти свою репутацію, — і на Роберту, яка звикла покорятися йому, це вплинуло.
— О боже, боже! — лякливо і жалісно викрикувала вона, з кожною хвилиною дедалі виразніше усвідомлюючи весь жах цього становища. — Я не знаю, що нам робити, просто не знаю! Я не можу наважитись на це, от і все. Це така жорстокість, такий жах! Я помру від сорому і страху, якщо піду одна.
Але, кажучи це, вона вже почувала, що кінець кінцем піде-таки одна. Що їй залишалося робити? У Клайда є свої побоювання і страхи, — як вона може примусити його рискувати своїм становищем? А він ізнову почав, скоріше для самозахисту, ніж з якихось інших мотивів:

— І потім треба постаратися, щоб усе це коштувало не дуже дорого, Берта, бо інакше я не знаю, як я справлюся. Справді, не знаю! Бачиш, я заробляю не так уже багато: всього двадцять п'ять доларів (необхідність, нарешті, примусила його бути одвертим). І в мене немає ніяких заощаджень — ані цента. Ти не гірше від мене знаєш, чому так вийшло. Майже все, що я одержував, ми витрачали разом. Якщо я піду, і лікар подумає, що у мене є гроші, він може зажадати більше, ніж я здатний заплатити. А якщо підеш ти і просто скажеш, як стоїть справа… і що в тебе нічого немає… якби, наприклад, сказати, що я втік… розумієш?
Він замовк, побачивши, як обличчя Роберти спалахнуло від сорому, презирства, розпачу від думки, що їй довелося торкнутися чогось такого негідного і гидкого. Та хоч це був з його боку хитрий і навіть брудний викрут, такою великою є владна та умудряюча сила неминучості, що Роберта все ж побачила якусь частку правди в його доводах. Нехай він хоче скористатися нею, як завісою, як маскою, за якою обидва вони цим разом намагатимуться приховатися. Та все одно, хоч як це не ганебно, перед нею поставав голий, суворий мис дійсності і біля його підніжжя вирували шалені хвилі неминучості.
— Ти можеш не називати свого справжнього імені,—почула вона слова Клайда, — і не казати, звідки ти. Адже я не збираюся зв'язуватись з лікарями тут, у Лікурзі. І потім, якщо ти скажеш йому, що в тебе немає ніяких коштів, тільки твій тижневий заробіток…
Вона безсило опустилася на стілець, намагаючись зібратися з думками, а він усе ще плів свою переконливу брехню — і більшість його доводів влучали просто в ціль. Бо хоч який фальшивий і аморальний був увесь цей план, все ж Роберта розуміла, що і вона, і Клайд у безвихідному становищі. У нормальних умовах вона могла бути до педантичності чесна і правдива в словах та вчинках, але тут явно розбушувалася одна з тих життєвих бур, під час яких звичайні карти і компаси моральних критеріїв стають безкорисними. Отже, було вирішено, що вони звернуться до якого-небудь лікаря якнайдалі від Лікурга, поїдуть хоча б до Утіки чи Олбені (тим самим малося на думці, що до лікаря вона все-таки піде), і розмова урвалася. І, здобувши перемогу, домігшись того, що він особисто не буде в це вплутаний, Клайд набрався сміливості і вирішив негайно, всіма правдами й неправдами відшукати лікаря, до якого можна послати Роберту. Тоді всім цим жахливим хвилюванням настане край. А після того вона зможе — вона мусить, звичайно! — піти своїм шляхом. І він, зробивши для неї все, що можливо, теж піде своїм шляхом— до тієї блискучої розв'язки, яка чекає на нього, якщо тільки тепер все обійдеться щасливо.

РОЗДІЛ XXXVI

Проте минали години, дні, нарешті, тиждень, потім десять днів, а Клайд ані слова не повідомив про лікаря, до якого Роберта могла б піти. Незважаючи на всі свої розмови та обіцянки, він усе ще не знав, до кого звернутися. А кожний день, кожна година була такою грізною небезпекою і для нього, і для неї! В її погляді і запитаннях позначалося найсильніше, жагуче, подеколи нестерпне страждання. Та й сам Клайд був остаточно змучений своїм невмінням знайти швидкий і надійний вихід і допомогти їй. Де живе лікар, до якого можна послати її, на якого можна покластися? Як розвідати це? Перебравши поіменно всіх своїх знайомих, він, нарешті, знайшов слабку надію в образі такого собі Оріна Шорта, молодого чоловіка, якому належав невеликий магазин чоловічої білизни, що обслуговував головним чином багату молодь Лікурга. Шорт був молодий, приблизно того ж віку, що й Клайд, і, здається, з такими ж нахилами; з часу свого переїзду в Лікург Клайд завжди користувався його порадами щодо своїх галстуків, костюмів і взагалі стилю

одежі. Клайд давно відзначив, що це — людина жвава, тактовна і допитлива; Шорт дуже подобався дівчатам; до того ж він завжди був надзвичайно люб'язний з своїми клієнтами, особливо з тими, кого вважав вищим від себе на східцях суспільної скали, — серед них і з Клайдом. Довідавшись, що Клайд — родич Гріфітсів, Шорт, сподіваючись, що це допоможе йому висунутися, з усіх сил намагався зав'язати з ним якнайдружніші відносини. Та Клайд через своїх поважних родичів до цього часу не вважав за можливе ставитися серйозно до такого знайомства. Але Шорт був такий привітний і послужливий, що Клайд не міг не підтримувати з ним хоча б поверхових напів-приятельських відносин, якими той був, мабуть, дуже задоволений. Справді, він поводився запобігливо, часом навіть підлесливо. І от серед усіх, з ким Клайдові доводилося зустрічатися, Шорт був майже єдиний, кого він міг спробувати розпитати, маючи надію дістати які-небудь корисні відомості.

Подумавши в зв'язку з цим про Шорта, Клайд визнав за необхідне щонайменше три дні підряд вітатися і посміхатися йому особливо дружньо (вранці і ввечері він завжди проходив повз магазин Шорта). Потім, вирішивши, що він, наскільки це дозволяє його становище, вже підготував собі грунт, Клайд зайшов у магазин, зовсім не певний, що з першого разу зуміє заговорити про небезпечну тему. Він заздалегідь вигадав для Шорта цілу історію. Він скаже, ніби до нього звернувся на фабриці один молодий робітник: він недавно одружився, йому загрожує поява дитини, а він поки що не може справитися з неминучими в такому випадку витратами — і просив Клайда порадити, де знайти лікаря, який міг би тут допомогти. Тепер Клайд збирався додати лише одну оригінальну деталь: справа в тому, що молодий чоловік дуже бідний, боязкий і не дуже кмітливий, а тому не може сам подбати про себе. Далі, оскільки Клайд живе тут зовсім недавно, він не міг вказати йому ніякого лікаря, але, як людина досвідченіша, рекомендував робітникові один тимчасовий засіб (Клайд мав на увазі довести Шорту, що сам він далеко не безпорадний і навряд чи потребував би таких порад). Але, на жаль, цей засіб не вплинув. Тому потрібні рішучіші заходи, треба знайти лікаря. А Шорт давно живе в Лікурзі, а до того жив у Гловерсвілі, і вже, звичайно, — так запевняв себе Клайд, — зможе вказати хоча б одного лікаря. Щоб відвести від себе будь-яку підозру, Клайд вирішив додати, що він, звісно, міг би розпитати з цього приводу своїх знайомих, але випадок такий незвичайний (заговорити про такі речі в його колі — значить дати привід для всіляких балачок і пліток), і тому він вважає за краще звернутися до Шорта і просити його мовчати про це.

Сталося так, що торгівля в Шорта у цей день ішла на славу, і через це він був особливо веселий і балакучий. І коли Клайд зайшов нібито купити шкарпетки, Шорт вигукнув:

— Дуже радий вас бачити, містер Гріфітс! Як поживаєте? Я саме думав, що час би вже вам заглянути до менеї Хочу вам показати деякі речі — я їх одержав після того, як ви були у мене останнім разом. Як справи Компанії Гріфітс?

Завжди привітний, він був особливо люб'язний з Клайдом, який подобався йому. Але Клайд, заглиблений у свій сміливий задум, був до того збуджений, що, хоч як намагався набрати невимушеного вигляду, йому в цьому погано щастило. Тому він почав:

— Справи йдуть чудово, не можна скаржитися, і роботи у мене завжди багато… Він почав нервово перебирати галстуки, що висіли на рухомих нікельових вішалках. М-р Шорт зразу ж обернувся, зняв з полиці кілька особливих коробок і поклав їх на скляний прилавок перед Клайдом.

— Ті не варто дивитися, містер Гріфітс, — сказав він, — погляньте краще сюди. Ось галстуки, які я хотів вам показати. Для вас вони не коштуватимуть дорожче. Я тільки сьогодні вранці одержав їх з Нью-Йорка. Він розгорнув кілька пачок, по шість галстуків у кожній, і пояснив, що це наймодніші.
— Бачили ви в Лікурзі щось подібне до цього? Я певний, що не бачили.
Він з усмішкою дивився на Клайда; йому щиро хотілося, щоб цей молодий чоловік, з такими чудовими зв'язками, хоч і не дуже багатий, здружився з ним. Це піднесло б Шорта в очах жителів Лікурга.
Клайд перебирав галстуки, розуміючи, що Шорт сказав йому правду; він був схвильований, думки його плуталися, і він не міг підшукати слів, щоб заговорити так, як мав намір.
— Дуже гарні… звичайно… — сказав він, почуваючи, що за інших обставин йому було б дуже приємно купити хоча б два з них. — Я, мабуть, візьму ось цей і ще цей.
Він відібрав два галстуки, напружено думаючи, як йому заговорити про значно важливішу справу, яка привела його сюди… І навіщо він купує ці галстуки, витрачає час на всілякі дрібниці, коли йому просто треба спитати Шорта про цю справу? Але це так важко, Дуже важко! Проте він мусить це зробити… тільки, може, не зразу. Спершу він подивиться іще що-небудь, щоб не викликати підозріння… попросить показати йому шкарпетки… Але навіщо йому це? Вони йому непотрібні; Сондра зовсім недавно подарувала йому дю-жину носових хусток, кілька комірців, галстуки і шкарпетки. 1 все ж кожного разу, як він вирішував заговорити, в нього починало смоктати під грудьми від страху, що він не зуміє сказати все це так спокійно і вільно, як треба. Все це таке сумнівне і ненадійне, так легко може призвести до ганебного викриття… Здається, він просто не зуміє сьогодні заговорити з Шортом. І в той же час вігі питав себе: чи трапиться йому ще коли-небудь така зручна нагода?
Шорт тим часом відійшов ненадовго в глибину магазина і тепер повернувся.
— Якщо не помиляюся, я бачив вас минулого вівторка, години
0 дев'ятій вечора, коли ви заходили до Фінчлі,— сказав він з найлюб'язнішою і навіть підлесливою посмішкою. — До чого ж у них гарний будинок і сад!
Клайд знав, що його зв'язки з тутешнім товариством справляють на Шорта дуже велике враження; в тоні торговця звучало величезне захоплення з домішкою підлесливості. І це відразу надало Клайдові сміливості; перебуваючи в такій позиції вищості, можна сказати що завгодно, — зрозумів він; кожне слово його шануватель прийме з благоговійною повагою. Вибравши пару шкарпеток, щоб якось згладити враження від своєї просьби, він сказав:
— До речі, щоб не забути. Я хотів дещо спитати у вас. Можливо, ви зможете сказати мені. У нас на фабриці є один робітник, молодий хлопець, він недавно одружився — всього місяців чотири, здається… так ст він тепер дуже турбується, бо дружина…
Клайд запнувся, він не знав, чи варто продовжувати, бо помітив, що вираз обличчя Шорта трохи змінився. Але, зайшовши так далеко, він уже не міг відступити і з нервовим смішком додав:
— Справді, не знаю, чого вони завжди приходять до мене з своїми справами! Вони, мабуть, думають, що я мушу добре розумітися е таких справах (він знову засміявся). Але я тут цілковитий новачок
І просто не знаю, що йому сказати. А ви, по-моєму, вже давно в Лікурзі, от я й вирішив спитати вас…
Він говорив так невимушено і недбало, як тільки міг, але вже розумів, що робить помилку: Шорт напевно вважатиме його за дурня або дивака. Проте,

хоч Шорта і здивувало, що Клайд звернувся до нього з таким питанням (він помітив несподівану вимушеність і нервозність у Клайдовій поведінці), йому дуже лестило таке довір'я, хоча б і в такій делікатній справі. Він зразу заспокоївся і відповів тим самим люб'язним тоном:
— Ну, зрозуміло, містер Гріфітс, я буду дуже радий, якщо тільки зможу чим-небудь допомогти вам. А в чому річ?
— Так от, бачте, — знову почав Клайд, дещо підбадьорений цією сердечною відповіддю, і трохи знизив голос, щоб надати належної таємничості розмові на цю жахливу тему, — в його дружини минуло вже два місяці понад строк, а він поки що не може дозволити собі мати дитину і не знає, як тепер уникнути цього. З місяць тому, коли він прийшов до мене перший раз, я порадив спробувати одні ліки, які звичайно допомагають (це було сказано для того, щоб показати
Шорту свою обізнаність і спритність у таких випадках: отже особисто йому, Клайдові, такі відомості ні до чого), та вони, мабуть, не зуміли скористатися з цих ліків як треба. В усякому разі він тепер дуже хвилюється і хотів би відправити її до лікаря, розумієте? А я тут нікого не знаю. Я зовсім недавно тут. Якби це було в Канзас-Сіті або в Чікаго, я б знав, що робити. Там мені відомі три або чотири лікарі (намагаючись справити більше враження на Шорта, він багатозначно посміхнувся). Але тут— інша річ. Якщо я почну питати знайомих і це дійде до моїх родичів, вони можуть не так зрозуміти це. От я й подумав, — може, ви кого-небудь знаєте і скажете мені. Власне, мене це зовсім не обходить, але шкода хлопця.
Він замовк, і через те що Шорт слухав уважно і співчутливо, Клайд тепер дивився на нього з більшим довір'ям, ніж спочатку. Шорт, хоч і здивований, був дуже радий нагоді зробити йому послугу.
— Ви кажете, минуло вже два місяці?
— Ну, це справді погано. Боюся, що справи її кепські. Бачте, містер Гріфітс, біда в тому, що я теж не так давно в Лікурзі. Я купив цей магазин усього півтора роки тому. Звичайно, якби я був у Гловерсвілі…— він замовк на мить, наче теж, як і Клайд, мав сумнів, чи обачно говорити про такі деталі, але через кілька секунд продовжував — Ви розумієте, це не так легко влаштувати і тут, і в будь-якому іншому місці. Лікарі завжди бояться неприємностей. Правда, я чув, був тут один випадок, коли дівчина звернулася до лікаря, — він живе за кілька миль звідси. Але вона була з дуже порядної сім'ї, і молодий чоловік, який відвів її до лікаря, був усім відомий. Не знаю, чи погодиться той лікар зробити що-небудь для незнайомої людини. Проте, такі речі роблять часто, і ви можете спробувати. Але якщо ви пошлете цього робітника до лікаря, скажіть йому, щоб він не називав мене. Бачте, мене тут усі знають, і я зовсім не хочу бути вплутаний у цю справу. Особливо якщо вийде щось не гаразд,
І Клайд з вдячністю відповів:
— Ну, звичайно! Він це зрозуміє. Я скажу йому, щоб він нікого не називав.
Вийнявши з кишені блокнот і олівець, він записав ім'я та адресу лікаря, щоб не забути цих важливих відомостей.
Шорт помітив, з якою полегкістю зітхнув Клайд, і в думці спитав себе: чи існує насправді цей робітник і чи не самого Клайда спіткало нещастя? З якої речі став би він турбуватися про якогось там молодого робітника? Все ж він був радий зробити Клайдові послугу, але одночасно подумав, що вийде непогана плітка для всього Лікурга, якщо він коли-небудь згодом надумає розповісти про це. Ні, якщо тільки Клайд сам не довів до біди якусь дівчину, дуже безглуздо з його боку вплутуватися в таке діло, та ще із-за робітника. Щось не віриться.

Незважаючи на всі ці міркування, він ще раз повторив ім'я та прізвище лікаря, постарався найточніше пригадати, як до нього доїхати і на якій станції зійти, і докладно описав будинок. Клайд, дізнавши потрібні відомості, подякував і пішов; торговець весело і трохи підозріло подивився йому вслід. Отакі ці багаті молодчики, подумав він. Дивно, що він з такою просьбою прийшов до мене. Він має тут стількох знайомих і приятелів, — здається, міг би йому хто-небудь стати в пригоді в такому ділі скоріше, ніж я. А може, він саме й боїться, як би про це не довідалися знайомі. Хто знає, кого він міг довести до біди! Може, навіть цю молоденьку Фінчлі. Все може бути! Я не раз бачив їх удвох, і вона така метка! Ну й ну, от уже…

РОЗДІЛ XXXVII

Добуті таким чином відомості лише почасти полегшили становище. Тепер для Клайда і Роберти не могло бути ані хвилини спокою, поки це завдання не буде остаточно розв'язане. Дізнавшись про докладну адресу і прізвище лікаря, Клайд негайно пішов до Роберти і сказав їй, що в нього є, нарешті, лікар, який може допомогти їй. Тепер перед ним була ще одна нелегка справа: підбадьорити її настільки, щоб вона наважилася одна піти до лікаря і пояснила йому все так, аби цілком вигородити Клайда і викликати у лікаря якнайбільше співчуття до себе: тоді він зажадає щонайменшої плати.

Але, замість того щоб протестували, чого спочатку побоювався Клайд, Роберта відразу погодилася. Дуже багато в поведінці Клайда, починаючи з різдва, так обурювало її, що вона зовсім розгубилася і думала лише про те, аби без розголосу виплутатися з біди і потім піти своїм шляхом, хоч би як це було гірко і важко. Відтоді як вона зрозуміла, що він більше не кохає її і одверто хоче покинути її, вона зовсім не хотіла силоміць удержувати його. Нехай іде. Вона й одна проживе. Так, вона зможе жити й без нього, аби тільки виплутатися з цієї історії. Та кажучи собі все це і добре усвідомлюючи, що щасливі дні її життя минули безповоротно, вона закривала обличчя руками і витирала нестримні сльози. Чи могла вона думати, що так закінчиться…

І коли, побувавши у Шорта, Клайд того ж вечора прийшов до неї, страшенно задоволений собою і своїм подвигом, вона уважно вислухала його пояснення і сказала тільки:

— Ти точно довідався, де це, Клайд? Можна спокійно доїхати поїздом, чи там доведеться ще далеко йти пішки?

Коли він пояснив, що це близько від Гловерсвіля — власне, передмістя — і що лікар живе всього за чверть милі від станції, вона спитала ще:

— А він буває вдома ввечері чи нам треба буде прийти вдень?

Краще було б, якщо можна поїхати ввечері. Менше риску, що хто-небудь побачить нас. 1

Клайд заспокоїв її: від Шорта він знав, що лікар приймає ввечері.

— А ти не знаєш, старий він чи молодий? — продовжувала воиа. — Мені було б куди легше, якби він був старий. Я не люблю молодих лікарів. У нас удома завжди бував старий лікар. Мені було б легше говорити з таким, як він.

Цього Клайд не знав. Він не подумав спитати про це Шорта, але, щоб заспокоїти Роберту, навмання сказав, що лікар середнього віку, — так воно й справді було.

Наступного вечора обидва вони, — нарізно, як звичайно, — поїхали до Фонди, де довелося зробити пересадку. Та ось і потрібна їм станція. Вони вийшли з вагона і пішли рівним зимовим шляхом, укритим твердим, злежалим снігом. Іти ним було легко, і вони йшли швидко, бо між ними вже не було тієї близькості, яка колись примушувала їх зволікати. Ще зовсім недавно, думала Роберта, якби вони з Клайдом опинилися в такому безлюдному місці, він з радістю уповільнив би крок, обійняв би її за стан і почав би весело

розповідати про все потрошки: про погоду, про роботу на фабриці, про м-ра Лігета, про свого дядька, про нові фільми, про те, як приємно було б з'їздити вдвох ось туди, зробити те й те… А тепер… адже саме тепер вона, як ніколи раніше, відчуває потребу в його прихильності й підтримці! Та він — Роберта бачила це — був весь заглиблений у тривожні розмірковування: чи не злякається вона, залишившись сама, чи не втече, чи зуміє сказати те, що потрібно, в належний момент, щоб переконати лікаря допомогти їй і до того ж за найменшу плату.

— Ну, Берта, як ти? Нічого? Не злякаєшся, га? Будь ласка, не треба! Пам'ятай, ти йдеш до лікаря, який уже робив такі речі. Я про це точно довідався. Ти тільки скажи йому, що тебе спіткало нещастя, от і все, і що ти не знаєш, як бути, якщо він якось не допоможе тобі, бо ти не маєш друзів і тобі зовсім немає до кого піти. І взагалі справа така, що ти не можеш ні до кого звернутися, якби й хотіла, бо знайомі можуть тебе виказати, розумієш? А якщо він питатиме, де я і хто я, ти просто скажи, що був тут один молодий чоловік, але він поїхав… не називай ніяких імен, а просто скажи, що поїхав, і ти не знаєш куди… утік, розумієш? А якщо спитає, чому ти звернулася до нього, скажи, що чула, як він допоміг одній дівчині — що вона тобі розповіла. І поясни, що ти мало заробляєш, а то він подасть такий рахунок, який я не зможу оплатити. Найкраще попроси його на виплат на кілька місяців або що-небудь таке, розумієш?

Клайд так нервував, намагаючись вдихнути в Роберту мужність і енергію, необхідні, щоб пройти через усе це і домогтися успіху, що не розумів, які безглузді і непрактичні майже всі його поради і напучування. А Роберта думала, що легко йому відсторонитися і повчати її, а вона мусить піти і витримати все це сама. І до того він явно дбає про себе далеко більше, ніж про неї. Нехай вона сама виплутується, та ще й так, щоб йому все це обійшлося якнайдешевше, і без особливого клопоту!

І проте, незважаючи ні на що, її навіть зараз вабило до нього: вона кохала його бліде обличчя, тонкі руки, його нервову витонченість. Вона знала: в нього самого невистачило б ні сміливості, ні зна-хідливості на те, що він примушує її робити, — і все ж вона не гнівалася. Вона тільки сказала собі, що хоч він і повчає її, як їй поводитись, вона не дуже слухатиме його поради. Вона зовсім не мала наміру казати, ніби її покинули, — це було надто важко і соромно. Вона скаже, що вона одружена, але вони з чоловіком дуже бідні і поки що не можуть мати дитину, — все це, як вона пам'ятала, розповідав Клайд аптекареві в Скенектеді. Зрештою, хіба знає Клайд, що вона переживає? Він навіть не йде з нею, щоб полегшити їй усе це.

Однак, підкоряючись суто жіночому інстинктивному потягові знайти в комусь підтримку, вона обернулася до Клайда, взяла його за руки і завмерла. їй хотілося, щоб він обійняв її, приголубив, сказав, що їй нема чого боятися — все буде гаразд… У цьому мимовільному пориві відбилося її колишнє довір'я до Клайда, — і хоч він більше не кохав її, він звільнив руки і обійняв її, просто для того, щоб підбадьорити.

— Ну, сміливіше, Берта! — сказав він. — Послухай, не можна ж так. Невже тобі невистачить хоробрості тепер, коли ми вже прийшли? Треба тільки зайти — і тоді все буде не таке вже страшне, запевняю тебе. Ти повинна тільки вийти на ганок і подзвонити. А коли вийде він чи хто-небудь інший, скажи, що хочеш поговорити з лікарем наодинці, розумієш? Тоді він знатиме, що це справа секретна, і тобі буде легше.

Він продовжував давати поради в тому ж роді, і вона, не знайшовши в ньому в цю хвилину щирої ніжності, виразно зрозуміла всю безнадійність свого становища, зібрала всі сили і сказала:

— Ну, гаразд, почекай мене тут. Не йди далеко, згода? Може, я дуже скоро повернуся.
І вона поквапно пішла до воріт і далі стежкою, яка вела до ганку.
У відповідь на її дзвоник двері відчинив сам лікар; всупереч уявленню Шорта і Клайда, це був і на зовнішність, і за характером чоловік дуже тверезий і поміркований — типовий провінціальний лікар: солідний, обережний, суворо моральний і навіть досить побожний; він вважав себе почасти лібералом, але людина хоч скільки-небудь ліберальна побачила б у багатьох його поглядах обмеженість і упертість. Неуцтво й глупота більшості навколишніх дозволяли йому вважати себе освіченою людиною. Весь час стикаючись з найрізноманітнішими проявами косності й занепаду, як і тверезості, енергії, консерватизму, великих успіхів, у тих випадках, коли дійсність мала от-от перевернути його погляди, що раніше сформувалися, він вважав за краще не втручатися в неї і полишав силам неба або пекла самим вирішувати кінець подій. Він був невеликий на зріст, кремезний, з кулястою головою, але з гарними і правильними рисами обличчя, жвавими сірими очима і приємною посмішкою. В нього було коротке напівсиве волосся, лоб прикривав чубок — безневинне франтівство сільського жителя. Товсті руки з пухлими, але чутливими пальцями були спокійно опущені. Йому було п'ятдесят вісім років; він був одружений, батько трьох дітей, і старший син уже вивчав медицину, готуючись наслідувати батькову практику.
Завівши Берту в просто обставлену незатишну приймальню, лікар попросив її почекати: він саме кінчає обідати. Незабаром він з'явився в дверях невеликого кабінету, теж дуже просто обставленого: тут стояли письмовий стіл, два стільці, книжкова шафа і стіл з медичними інструментами; в глибині, як видно, була ще кімната з різним медичним приладдям. Лікар провів Роберту в кабінет і вказав їй на стілець. Його сиве волосся, солідність, поважність, дивна звичка мружити очі — усе це чимало налякало Роберту; проте лікар аж ніяк не справив на неї такого неприхильного враження, як вона чекала: в усякому разі він старий і здається, якщо не привітним, то хоча б розумним і обережним. А він подивився на неї з цікавістю, наче пригадуючи, чи не зустрічав її раніше, і потім сказав:
— Ну, давайте познайомимося! Чим я можу допомогти вам?
Він говорив неголосно, підбадьорливо, і Роберта була глибоко вдячна йому за це. Але злякана тим, що ось зараз, тут, доведеться, нарешті, признатися в жахливій істині, вона сиділа непорушно і мовчки; спочатку вона дивилася на лікаря, потім опустила очі і стала судорожно м'яти сумочку.
— Бачте… — почала вона серйозно і схвильовано; в її обличчі і голосі раптом прорвалося страшне внутрішнє напруження. — Я прийшла… я прийшла… тобто… я не знаю, як сказати вам. Коли я йшла сюди, я думала, що зумію сказати, але тепер… тепер я побачила вас… — Вона замовкла, зробила порух, наче збираючись підвестися, і враз вигукнула — Господи, як це все жахливо! Я так нервуюся…
— Ну, ну, заспокойтеся, люба, — сказав він ласкаво і підбадьорливо; йому сподобалася ця гарненька, але зовсім не кокетлива відвідувачка, і він трохи здивувався, не розуміючи, що могло спричинити до хвилювання таку, як видно, скромну, серйозну і стриману дівчину; притому його дуже забавило це дитяче: "Тепер я побачила вас".
— Отже, ви прийшли і "побачили мене", — повторив він. — Але чим же я вас так налякав? Я всього тільки сільський лікар, знаєте, і, справді, я не такий уже страшний, як вам здається! Ви можете цілком довіритися мені, можете розповісти про себе все, що хочете, вам нема чого боятися. Якщо я можу що-небудь зробити для вас, я це зроблю.

Він і справді добрий, подумала Роберта, але такий поважний і серйозний і, напевно, дуже суворий… і, напевно, буде неприємно вражений, коли вона скаже, для чого прийшла. Що тоді? Чи захоче він чимось допомогти їй? А якщо захоче, як уладнається все з грішми? Адже це буде дуже серйозне питання. Коли б Клайд або хоч хто-небудь з близьких міг бути тут і говорити за неї! А все ж вона повинна говорити, якщо прийшла сюди. Тепер їй не можна відступати. Роберта знову неспокійно засовалася, нервово шарпаючи великого гудзика на жакеті, і, нарешті, з заминкою промовила:
— Та, бачте, це… це зовсім інше, не те, що ви, напевно, думаєте… я… я…
І знову вона замовкла, не в силі продовжувати, то червоніючи, то бліднючи. Її тривожна соромливість, чистий білий лоб і ясні очі, скромність і стриманість в манерах та одязі примусили лікаря подумати, що перед ним просто хворобливий прояв надмірної наївності або, вірніше, недосвідченості в питаннях, пов'язаних з людським тілом, — це таке характерне для недосвідченого молодого єства. В першу хвилину він не міг запідозрити нічого іншого, — і вже збирався повторити звичайну в таких випадках формулу: що йому можна сказати рішуче все, без усяких страхів і сумнівів. Але тут майнула інша думка, підказана зрілою красою Роберти, а, може, і її власні думки передалися йому: він вирішив, що помилився. Кінець кінцем, можливо, це просто одна з неприємних історій, звичайних серед молоді. Очевидно, тут які-небудь незаконні стосунки! Ця дівчина молода, здорова, гарна; до того такі історії завжди виходять назовні— і нерідко це трапляється саме з тими дівчатами, що виглядають найскромніше і найпристойніше. І завжди це тягне за собою хвилювання і неприємності для лікаря. З різних причин — і через свій замкнутий, стриманий характер, і через погляди, прийняті в його середовищі,— він не любив мати справу з такими історіями. Це було незаконно, небезпечно, як правило, майже не оплачувалося, і він знав, що місцева громадська думка суворо осуджує це. До того ж його й самого обурювали ці погані дівчиська і хлопчиська, які спочатку дозволяють собі з такою легкістю поступатися перед вимогами природи, а потім так само легко відмовляються нести обов'язки, пов'язані з цим, і не хочуть ні шлюбу, ні дітей. І хоч за останні десять років вік допоміг кільком дівчатам, які порушили правила пристойності і не мали іншого виходу, звільнитися від наслідків своєї легковажності (якщо це були дівчата з порядних, добре знайомих йому родин або якщо до цього спонукали міркування релігійного порядку або добросусідські відносини), все ж він був проти того, щоб визволяти з біди всіх інших, хто не мав такої міцної підтримки. Це надто небезпечно. Звичайно в таких випадках він радив негайний і обов'язковий шлюб. Коли ж це було неможливо, бо винуватець ганебної події встиг зникнути, лікар твердо і рішуче відмовлявся від будь-якого втручання в таку справу. Втручатися в таких випадках дуже небезпечно для лікаря: це не тільки аморально з етичної та громадської точки зору, але й злочинно.
Тому тепер він дивився на Роберту дуже серйозно і холодно. Нг в якому разі, думав він, не можна дозволити собі розчулитися і як-небудь вплутатися в цю історію. І щоб допомогти і собі, і їй і зберегти певну рівновагу, яка дасть їм обом можливість спокійно закінчити цю важку розмову, він підсунув до себе книгу для записів у чорній шкіряній оправі і розгорнув її, кажучи:
— Ну, давайте розберемося, в чому ваша біда. Як вас звуть?
— Рут Говард, місіс Говард, — нервово і з зусиллям відповіла Рсберта, назвавшись тим ім'ям, яке підказав їй Клайд.
Почувши, що вона одружена, лікар зітхнув з полегшенням. Але звідки ж ці сльози? Що за причина у молодої заміжньої жінки так боятися і хвилюватися?

— Ім'я вашого чоловіка? — продовжував він.
Проте це просте запитання, на яке було так легко відповісти, збентежило Роберту, і вона не відразу примусила себе сказати: "Гіфорд" (ім'я її старшого брата).
— Ви, мабуть, живете тут?
— У Фонді.
— Так. Скільки вам років?
— Двадцять два.
— Давно ви одружилися?
І це запитання, так тісно пов'язане з тим, що мучило її, знову примусило її зніяковіти.
— Дозвольте… так… три місяці.
І знову лікаря Глена охопили сумніви, хоч він і не виявив цього. Її нерішучі відповіді дивували його. Звідки ця невпевненість? Він знову питав себе, чи справді перед ним порядна жінка, чи не є справедливими його перші підозріння?
— Отже, місіс Говард, у чому справа? Ви можете без жодних вагань сказати мені все. День у день я вислуховую найрізноманітніші признання і звик до них. Прислухатися до людських страждань — мій обов'язок.
— Бачте, — бліднючи і запинаючись, почала Роберта. Це страшне признання стискувало їй горло і мало не паралізувало язик. Вона все ще вертіла гудзика на жакеті і вперто не підводила очей. — Справа в тому, що… розумієте… в мого чоловіка немає коштів… мені доводиться працювати, щоб допомогти справитися з витратами, але ми обидва заробляємо так мало, (вона знову дивувалася, що може так безсоромно брехати, — вона, що завжди ненавиділа брехню)… Так от… звичайно, ми не можемо дозволити собі… ми не можемо зараз мати дітей… так скоро, розумієте, і…
Вона замовкла, в неї перехопило подих, і вона просто не в силі була далі так брехати.
Лікар вирішив, що зрозумів її: вона й справді недавно замужем і боїться, як би діти не були надто великим тягарем для чоловіка; він не мав наміру йти на будь-яке незаконне лікування, але в той же час не хотів бути надто суворим до молодого подружжя, що тільки вступало в життя, і через це подивився на неї більш співчутливо. Явно важке становище цих молодих людей, благопристойна скромність відвідувачки, що відповідала таким обставинам, розчулили його. Все це дуже сумно. Молодим людям за наших часів доводиться нелегко, особливо на початку. У них, звичайно, важке матеріальне становище. Це доля мало чи не всієї молоді. А проте насильне припинення вагітності, втручання в нормальні, установлені богом життєві процеси, — це, в кращому разі, делікатна і протиприродна справа, цими речами він, по можливості, не хотів би займатися. До того молоді і здорові люди, хоча б і бідні, одружуючись, знали, на що йшли. Вони можуть працювати (в усякому разі чоловік) і, отже, як-небудь справляться.
Він випростався на стільці і дуже спокійно та авторитетно почав:
— Мені здається, я зрозумів, що ви хочете сказати, місіс Говард. Але, боюся, ви не зовсім добре уявляєте собі, яким серйозним і небезпечним є те, що ви задумали. Проте дозвольте, — додав він раптом (його вразила нова думка: чи не поширені в окрузі чутки про колишні випадки з його практики, чутки, що можуть нашкодити його репутації). — Чому ви звернулися саме до мене?
Щось у тоні його запитування і у виразі його обличчя, — побоювання і, може, обурення від того, що хтось підозрював його в такій практиці,— примусило Робергу завагатися: вона почувала, що небезпечно відповісти так, як радив Клайд, ніби вона чула ім'я цього лікаря, ніби про нього сказала

їй якась дівчина. Мабуть, краще не казати, що сюди її хтось послав. Лікар може розгніватися, визнати це як образу своєї лікарської репутації… Природний такт допоміг їй і цього разу, і вона відповіла:
— Я не раз бачила вашу табличку, коли проходила мимо, і чула від багатьох, що ви хороший лікар.
Його сумніви розвіялися, і він продовжував:
— По-перше, моє сумління не дозволяє мені радити вам те, про що ви мене просите. Я розумію, звичайно, що ви вважаєте це за необхідне. Ви і ваш чоловік дуже молоді і, певно, недосить забезпечені. Ви боїтеся, що народження дитини дуже утруднить ваше життя. Без сумніву, так воно й буде. Але я мушу вам сказати, що шлюб священний і діти — це благословення, а не прокляття. Коли ви йшли до олтаря, три місяці тому, ви певно, розуміли, що обставини можуть скластися так, як вони склалися тепер. Усі юні пари, одружуючись, розуміють це, я думаю. ("Олтар, — сумно подумала Роберта, — коли б так!") Я знаю, що в наш час багато родин вдається до цього, про що я дуже шкодую. Є дюди, які, не почуваючи докорів сумління, намагаються уникнути нормальної відповідальності з допомогою операції, але це дуже небезпечно, місіс Говард, це протизаконно і до того ж глибоко неправильно з погляду і моралі, і медицини. Багато жінок, намагаючись уникнути материнства, помирають від цієї операції. А крім того, лікареві, який зробив таку операцію, чи закінчиться вона щасливо, чи ні, загрожує тюремне ув'язнення. Я думаю, ви знаєте все це. В усякому разі, я особисто з усіх точок зору рішуче заперечую проти таких операцій. Єдине виправдання для такої речі— випадок, коли без неї не можна врятувати життя матері. Нічого іншого я не визнаю. Такі винятки медицина допускає. Але в даному разі, я певний, підстав для операції немає. Ви, як видно, міцна і здорова жінка. Материнство не буде для вас важким. А щодо грошових труднощів, — повірте: коли народиться дитина, ви зумієте з ними справитися. Ви, здається, сказали, що ваш чоловік електротехнік?
— Так, — відповіла Роберта, хвилюючись, налякана і пригнічена цією урочистою проповіддю.
— Ну, от бачите, — продовжував він, — професія досить вигідна. Всі електротехніки непогано заробляють. І якщо ви подумаєте як слід і уявите собі, яке серйозне те, що ви хочете вчинити, — знищити людське життя, яке має такі самі права на існування, як і ви… — він зробив паузу, щоб сказане глибше пройняло її свідомість. — Я певний, що ви ще обміркуєте це серйозно, як належить, — і ви, і ваш чоловік. До того ж, — додав він дипломатично, майже батьківським тоном, — коли у вас буде дитина, вона цілком винагородить вас за деякі труднощі, пов'язані з її появою. Скажіть, — спитав він раптом з цікавістю, — а ваш чоловік знає про це? Може, це ви самі задумали врятувати і його, і себе від зайвих турбот і труднощів?
Він подивився на Роберту з усмішкою, майже весело, уявляючи, що викрив її не тільки в нервовому страху, а і в суто жіночих міркуваннях економічного порядку; в такому разі, вирішив він, не важко буде відмовити її від цього. Але Роберта, зрозумівши, до чого він хилить, і почуваючи, що, збреше вона ще раз, чи ні — від цього вже не буде ні шкоди, ні користі, швидко відповіла:
— Він знає.
— Ось як, — сказав лікар, трохи розчарований тим, що його здогад невірний, але все-таки з твердим наміром переконати пацієнтку та її чоловіка. — Я думаю, що ви обидва повинні серйозно зважити все, перед тим як вживати яких-небудь дальших заходів. Я знаю, коли молода пара вперше потрапляє в таке становище, вона завжди бачить у цьому тільки тіньову сторону, але ж не обов'язково завжди буде погано! Я пам'ятаю, ми з дружиною думали так

само, коли чекали першу дитину. Але все минуло щасливо. І якщо ви тепер спокійно обміркуєте це, я певний, ви все побачите в іншому світлі. І згодом вас не мучитиме сумління.
Він замовк, упевнений, що йому пощастило розвіяти страхи молодої жінки і знищити рішучість, яка привела її до нього: це звичайна розсудлива дружина, і, звичайно, вона тепер не стане наполягати, відмовиться від своїх планів і піде.
Та замість того щоб весело погодитися з ним або просто підвестися, як він сподівався, вона раптом подивилася на нього широко розкритими, сповненими жаху очима і заридала. Під впливом його мови в свідомості Роберти з надзвичайною виразністю ожило нормальне, загальноприйняте уявлення про її становище. Весь час вона намагалася не думати про це. В звичайних умовах, якби вона й справді була одружена, Роберта, звичайно, зробила б саме так, як він радив. Але теп?р, коли вона переконалася, що потрапила в безвихідь, — принаймні ця людина не допоможе їй вийти з скрутного становища, — її охопив смертельний, панічний страх. Вона сплітала і розплітала пальці, коліна її тремтіли, обличчя скривилося стражданням і жахом.
— Ви не розумієте, лікарю, ні, ви не розумієте! — вигукнула вона. — Я мушу від цього звільнитися будь-яким способом, Мушу!
Я вам сказала неправду! Я не одружена. У мене немає чоловіка. Ах, ви не знаєте, що це означає для мене! У мене сім'я, батько, мати! Я не можу вам пояснити. Ви не знаєте… Але я мушу звільнитися, мушу, мушу!
Вона розгойдувалася з боку на бік, наче в трансі.
Лікар Глен був вражений і розчулений цим раптовим вибухом розпачу. Проте він відзначив, що його перше підозріння було справедливе, а Роберта брехала йому, і, не бажаючи ні в якому разі втручатися в цю справу, вирішив триматися твердо і навіть безсердечно.
— Отже, ви не одружені? — суворо спитав він.
Замість відповіді Роберта тільки похитала головою, продовжуючи плакати.
Зрозумівши, нарешті, всю скрутність її становища, лікар Глен підвівся; на обличчі його навперемінно відбивалися хвилювання, обережність і співчуття. Він мовчки дивився на ридаючу Роберту.
— Так, так, це дуже сумно. Мені вас шкода, — сказав він, нарешті, але зразу ж замовк, побоюючись зробити який-небудь необережний крок: потім додав лагідно і невпевнено: — Не треба плакати, це не допоможе.
І знову він замовк, з тим самим рішучим наміром — аж ніяк не втручатися в цю справу. Але йому все-таки хотілося дізнатись правду, і тому він іще запитав:
— Ну, а де ж молодий чоловік, який винуватий у вашому нещасті?
Роберта, пригнічена соромом і відчаєм, все ще не могла вимовити ані слова і тільки заперечливо похитала головою.
— Але він знає, в якому ви становищі?
— Так, — відповіла тихо Роберта.
— І він не хоче одружитися з вами?
— Він виїхав.
— Так, розумію. Ох, ці молоді негідники! І ви не знаєте, куди він поїхав?
— Ні,—малодушно збрехала Роберта.
— Давно він залишив вас?
— Близько тижня, — ще раз збрехала вона.
— І ви не знаєте, де він тепер?
— Ні.
— А як давно ви хворі?
— Вже більше двох тижнів.
Вона схлипнула.

— Раніше у вас завжди було все правильно?
— Так.
— Ну, що ж, псцперше… — Він говорив тепер лагідніше і ласкавіше, ніж спочатку: здавалося, він шукає поважної причіпки, щоб відмовитися від участі в такій справі, яка не обіцяє йому нічого, крім небезпеки та утруднень. — Це, може, ще не так серйозно, як ви думаєте. Я розумію, ви дуже налякані, але у жінок нерідко бувають такі неправильності. В усякому разі без спеціального огляду не можна бути певним цього. А найкраще — почекати ще два тижні. Дуже можливо, що все закінчиться щасливо. Я б не дуже здивувався цьб-му. Ви, як видно, надзвичайно чутлива і нервова, а нервовість часто спричиняє до таких затримок. Якщо хочете послухати моєї поради, то зараз у всякому разі нічого не робіть. Ідіть додому і чекайте, поки не буде цілковитої певності, а до того часу вже ніяк не варто що-небудь робити.
— Але я вже приймала пілюлі, і вони не допомогли, — жалібно сказала Роберта.
— Які пілюлі? — з цікавістю спитав лікар Глен і, вислухавши П пояснення, зауважив — А, ці! Ну, вони навряд чи по-справжньому допомогли б вам, якщо ви справді вагітна. Але я вам знову раджу почекати. Через два тижні все з'ясується, і тоді у вас ще буде досить часу, щоб вжити заходів. Та я все-таки серйозно раджу вам відмовитись від цієї думки. Я вважаю великою помилкою порушувати закони природи. Буде значно краще, якщо ви наважитесь мата дитину і почнете піклуватись про неї. Тоді на вашому сумлінні не буде ще нового гріха — убивства.
Він говорив суворо і поважно, з усвідомленням власної правоти. Але Роберта, терзаючись від жаху, якого лікар, мабуть, просто не міг зрозуміти, вигукнула з тим самим трагічним розпачем:
— Але я не можу, лікарю! Кажу вам, не можу! Не можу!.. Ви не розумієте… Не знаю, що я робитиму, якщо не зможу звільнитися від цього! Не знаю! Не знаю!
Вона хитала головою, стиснувши руки і розхитуючись наперед і назад. Лікар Глен бачив усю глибину її одчаю, і йому шкода було, що легковажність довела її до такого жахливого становища. Але, як професіонал, він холодно ставився до випадку, що міг накликати на нього самі тільки неприємності, і тому рішуче заявив:
— Як я вже сказав вам, міс… (він почекав трохи)… Говард, якщо це ваше справжнє ім'я, — я рішуче проти таких операцій, так само як і проти тієї легковажності, що доводить дівчат і молодих чоловіків до такого становища, коли ця операція здається їм необхідною. Лікар не може втручатися в такі справи, якщо він не хоче перебути десять років у тюрмі, і я вважаю цей закон справедливим. Не думайте, Що я не розумію, яким важким здається вам тепер ваше становище. Але, повірте, завжди знайдуться люди, які охоче допоможуть дівчині, що опинилася в такому стані, якщо тільки вона не захоче більше нехтувати моральністю і законом. Отже, ось найкраща порада, яку я можу вам дати: не робіть нічого — ні тепер, ні пізніше. Ідіть додому і признайтеся в усьому вашим батькам. Так буде краще, набагато краще, запевняю вас. Це не так важко, як вам зараз здається, і не так погано, як те, що ви задумали. Не забувайте, що мова йде про людське життя, якщо ваші теперішні побоювання справедливі. Ви хочете знищити вже зароджене життя, і в цьому я не можу допомогти вам. Справді не можу. Я знаю, є лікарі, які ставляться не так серйозно до своєї професіональної етики, але я не належу до них і не можу дозволити собі стати таким. Дуже шкодую… дуже!.. Отже, можу сказати вам одне: повертайтеся додому і розкажіть усе своїм батькам. Тепер вам здається, що це дуже важко, але кінець кінцем вам стане легше.

Якщо вони захочуть, нехай прийдуть і поговорять зі мною. Я постараюся переконати їх, що це не найстрашніше нещастя на світі. Але зробити те, про що ви просите… Мені дуже, дуже шкода, але я не можу. Сумління мені не дозволяє.
Він замовк і подивився на неї співчутливо, але в той же час рішуче і твердо. І Роберта, вражена раптовим крахом усіх своїх надій і бачачи, що не тільки була введена в оману розповідями Клайда про цього лікаря, а й сама не зуміла справитися з своїм завданням і розчулити лікаря, непевною ходою попростувала до дверей; страх перед майбутнім знову заволодів нею. Лікар люб'язно і з жалем зачинив за нею двері,— і, опинившись на вулиці, в темряві, вона безпорадно притулилася до дерева; всі душевні і фізичні сили залишили її. Він відмовився допомогти їй! Відмовився допомогти! Що ж тепер?

РОЗДІЛ XXXVIII

На початку відмова лікаря безмежно вразила і перелякала обох— і Роберту, і Клайда. Виходить, попереду — незаконнонароджена дитина, безчестя Роберти, викриття і загибель Клайда. Мабуть, нічого іншого не залишається… Але потім — принаймні перед Клайдом — важка завіса стала потроху підніматися. Може, кінець кінцем, як припускав лікар (ледве опам'ятавшись, Роберта докладно все розповіла Клайдові), справа зовсім не така вже погана. Цілком можливо, — про це говорили і аптекар, і Шорт, і лікар, — що Роберта помиляється. Роберту ці міркування не заспокоювали, але вони погано вплинули на Клайда: його охопило своєрідне заціпеніння, викликане перш за все невідступним страхом, що він нічого не зуміє придумати, і, отже, йому неминуче загрожує викриття. І замість того щоб боротися ще відчайдушніше, він зволікав і не вживав ніяких заходів. Така вже була його натура: хоч він і чітко уявляв собі можливі трагічні наслідки своєї бездіяльності, але так тяжко знову шукати, до кого звернутися, не накликаючи на себе небезпеки. Адже лікар випровадив її, і порада Шорта нічого не дала!
Так минуло ще два тижні, але Клайд тільки марно напружував мозок, роздумуючи, до кого піти тепер просити допомоги. Так важко питати про це. Просто неможливо. Та й кого питати? Кого? На все це потрібний час. А поки що дні минали — і у Роберти, і в Клайда було досить часу, щоб обміркувати, як діяти далі, чого кожному з них вимагати одне від одного, якщо Роберта залишиться без медичної допомоги. Роберта все більше квапила і квапила Клайда, якщо не словами, то виразом обличчя і настроєм під час роботи. Вона твердо вирішила, що не повинна, не може бути покинута в цій боротьбі. По-друге, вона бачила, що Клайд нічого не робить. Після своїх перших спроб він зовсім не знав, що і як робити. Він не мав друзів, і тому, сподіваючись дістати потрібні відомості, міг би лише мимохідь заговорити то з одним, то з другим про свої труднощі, як про якийсь уявний випадок. І в той же час, хоч як це безглуздо і легковажно було, Клайда все-таки вабило до того веселого світу, де жила Сондра. Вечорами, щонеділі його запрошували то туди, то сюди, і він ішов, незважаючи на жахливе становище і настрій Роберти, бо в гостях можна було забути про невідступне, грізне марево катастрофи. Якби тільки він міг виручити Роберту! Якби міг! Але як? Без грошей, без друзів, без більш близького знайомства з медичним, або, точніше, з особливим підпільним світом, де черпали знання про таємниці статі, скажемо, розсильні з готелю "Грін-Девідсон". Правда, він написав Ретереру, але відповіді ке було, бо Ретерер переїхав у Флориду і лист ще не дійшов до нього. А тут усі, кого він краще знав, були зв'язані або з фабрикою, або з вищим товариством: з одного боку були люди надто недосвідчені і небезпечні, з другого — надто чужі і теж небезпечні; ні з

ким з них він не був настільки близький, щоб можна було довіритися і розраховувати, що вони збережуть його таємницю.
Але треба було щось робити: не міг же він спокійно пливти за течією! Звичайно, Роберта не дозволить йому довго зволікати: адже скоро всі довідаються про її становище. Іноді це його справді мучило і, немов потопаючий за соломинку, вік хапався за кожну, найчастіше уявну, надію. Так, наприклад, коли один з майстрів на фабриці одного разу побіжно відзначив, що робітниця його відділу "потрапила в біду" і їй запропонували звільнитися, Клайд одразу спитав у майстра: а що, на його думку, така дівчина могла зробити, коли б не хотіла дитини? Але той, такий же недосвідчений, як і сам Клайд, сказав тільки, що їй, певно, довелося б піти до лікаря, коли б вона знала підхожого, — або вже "довести справу до кінця", — і, таким чином, Клайд не посунувся ані на крок у своїх знаннях. Іншим разом у перукарні обговорювали подію, про яку повідомила місцева газета: одна дівчина подала скаргу до суду на якогось гультяя за порушення обіцянки про одруження. "Та вже повірте, — сказав хтось, — вона б не стала позиватися з цим хлопцем, якби не було для цього причин". Клайд скористався з нагоди і спитав:
— А хіба їй не можна виплутатися якось інакше і не одружуватися з ним, якщо вона його не кохає?
— Ну, це не так просто, як вам здається, особливо тут, у нас, — заявив мудрець-перукар. — По-перше, це проти закону. По-друге, тут потрібна ще купа грошей… Ну, а без грошей, самі знаєте, і кроку не ступиш.
Він заклацав ножицями, а Клайд, поглиблений у власні справи, подумав, що це дуже вірно. Якби він мав гроші — хоч кілька сот доларів, — хто знає, може, удалося б умовити Роберту, щоб вона поїхала куди-небудь сама і зробила собі операцію.
Кожного дня Клайд повторював собі, що треба знайти якого-небудь лікаря. І Роберта теж говорила собі, що треба діяти, — не можна більше покладатися на Клайда, якщо він так зволікатиме. Ніхто не може жартувати чи миритися з такою грізною небезпекою. Це означало б жорстоко обманути її. Очевидно, Клайд не розуміє, яким жахливим це буде 1 для неї, і для нього самого. Ні, якщо він не допоможе їй, — а він спочатку твердо обіцяв допомогти, — тоді нехай не сподівається, що вона витримає неминучу катастрофу одна. Ніколи, ніколи, ніколи! Клайдові добре — адже він мужчина і посідає непогане становище, і не він, а вона опинилася в цій жахливій пастці, а вона нездатна вибратися сама.
Минуло два тижні, про які говорив лікар, потім ще два дні — і Роберта остаточно переконалася, що її найгірші підозріння справедливі. І вона не тільки всіма можливими засобами постаралася показати Клайдові свій невимовний відчай, але на третій день написала йому, що вирішила цього ж вечора знову податися до лікаря, в Гловерсвіль, незважаючи навіть на його першу відмову: надто вже їй потрібна допомога! Вона питала, чи не може Клайд проводжати її,— і, оскільки сам він нічого не зробив, він негайно погодився, хоч сьогодні на нього чекала Сондра. Він почував, що це важливіше від усього іншого. Він попросив вибачення перед Сондрою, пославшись на роботу.
Отже відбулася ця друга поїздка, і по дорозі — довга, напружена і марка розмова, яка тільки й звелася до пояснень, чому Клайд усе ще нічого ке зумів зробити, і до компліментів Роберті за її рішучість діяти самостійно. Проте лікар знову відповів відмовою. Роберта чекала його близько години і потім розповіла йому про те, що її становище не змінилося, що вона зовсім змучена від страху; він вислухав її, але не подав ніякої надії, хоч,

звичайно, міг зробити те, про що вона просила. Це суперечило його етиці і упередженням.
І знову Роберта повернулася ні з чим, настільки пригнічена тяжким передчуттям неминучого лиха і всіх зв'язаних з ним жахів та нещасть, що навіть не могла плакати.
І Клайд, почувши про цю нову невдачу, поринув у тривожне, похмуре мовчання, навіть не намагаючись хоч чимось заспокоїти Роберту. Він не знав, що сказати, і найбільше побоювався, як би вона тепер не зажадала від нього чого-небудь такого, чого він, через громадські чи матеріальні причини, не зможе виконати. Але вона майже нічого не говорила по дорозі додому. Вона сиділа нерухомо і дивилася у вікно, думаючи про те, що вона зовсім беззахисна і її становище стає з кожною годиною дедалі жахливіше. Щоб виправдати свою мовчанку, вона поскаржилася на головний біль. їй хотілося залишитися одній, подумати ще, вирішити, що робити далі. Вона повинна щось зробити. Це вона знала. Але що? Як? Що вона може зробити, як врятуватися? Вона почувала себе, мов зацькований звір, який змушений боротися не на життя, а на смерть. Вона думала про тисячі малоймовірних чи просто нездійсненних способів урятуватися — і кожного разу поверталася до єдиного рішення, яке здавалося їй справді можливим, єдино розумним і надійним: цим рішенням був шлюб. Чому б Клайдові не одружитися з нею? Хіба вона не пожертвувала для нього всім, всупереч своїй волі і своїм переконанням? Він настояв на цьому. Кінець кінцем, хто він такий, щоб нехтувати нею?
Справді, часом, особливо з того часу, як її спіткало це лихо, Клайд від страху, як би через усе це не загинули його мрії і плани, пов'язані з Сондрою і Гріфітсами, поводився так, що Роберта не могла не зрозуміти: його кохання мертве, і він заклопотаний її становищем зовсім не заради неї самої, а тільки тому, що воно може пошкодити йому, Клайдові. Найчастіше це надзвичайно лякало її, але іноді й обурювало— і потроху вона прийшла до висновку: опинившись у такому жахливому становищі, вона має право вимагати того, про що й не мріяла б при звичайних обставинах, — навіть шлюбу, коли немає іншого виходу. А чому ж і ні? Хіба її життя не таке ж цінне, як і його?
І хіба ж Клайд не зв'язав добровільно своє життя з її життям? То нехай він постарається допомогти їй, а якщо це не вдасться, нехай принесе останню жертву — єдину, яка, видно, може врятувати її. Зрештою, хто всі ці світські люди, що його так цікавлять? Як може він вимагати, щоб вона, в таку критичну хвилину, пожертвувала собою, своїм майбутнім, своїм добрим ім'ям тільки через те, що він зацікавлений цими людьми! Вони зробили для нього не так уже й багато, — авжеж, звичайно, менше, ніж вона. Клайд умовив її віддатися йому, а тепер вона надокучила — і тільки через це він кидає її в таку тяжку годину? Кінець кінцем, хоч які б не були його відносини з людьми, що ними він так дорожить, хіба не визнають ці люди, що вона має право робити так, як вона вимушена робити?
Вона багато розмірковувала про це, особливо після другого марного візиту до лікаря Глена. В деякі хвилини на її обличчі, під впливом важких думок, раптом з'являвся такий невластивий їй задирливо-рішучий вираз. Вона міцно стискувала зуби. Рішення прийняте. Він мусить одружитися з нею. Вона примусить його, якщо іншого виходу не буде. Вона мусить! Мусить! У неї сім'я, мати. А що подумають Грейс Марр, Ньютони, всі, хто її знає? Який жах, і сором, і горе чекають усіх її рідних — батька, брата, сестер! Неможливо, неможливо! Цього не повинно і не може бути! Важко їй буде наполягати, знаючи, як багато означають для Клайда його надії на майбутнє. Але що ж їй залишається робити?

І через це другого ж дня, на чимале своє здивування (бо напередодні вони провели вдвох весь вечір), Клайд одержав нову записку, в якій говорилося, що ввечері він знову має бути у Роберти. їй потрібно поговорити з ним. У тоні записки було щось визивне і вимогливе, чого ніколи не бувало раніше в її листах до нього. І зразу ж він з тривогою подумав, що цей новий настрій, якщо не пощастить його розвіяти, легко може стати згубним для нього; і йому довелося набрати лагідного вигляду і погодитися: він піде і~вислухаєвсі її міркування і докори.
Прийшовши пізно ввечері. до Роберти, Клайд побачив її такою спокійною, якою вона не була ні разу за весь останній, місяць, — це його трохи здивувало: він. гадав, що вона знову плакатиме. Але Роберта була настроєна більш примирливо; в тривожних роздумах, в шуканні рятівного виходу пробудилася і тепер прийшла їй на допомогу її природжена спритність.
— Що ж, Клайд, знайшов ти іншого лікаря чи придумав Що— небудь іще? — спитала вона, перш ніж сказати про своє рішення.
— Ні, Берта, — відповів він похмуро і стомлено: його мозок був вимучений і напружений до краю. — Я робив спроби, ти ж знаєш, але надзвичайно важко знайти кого-небудь, хто не побоїться вплутатися в таку справу. По совісті кажучи, я зовсім зайшов у безвихідь. Не знаю я, як нам бути, — хіба що ти придумаєш що-небудь. А ти не чула, до кого можна звернутися?
Ще тоді, коли вони поверталися після першого візиту до лікаря, Клайд запропонував Роберті якнайближче зійтися з дівчатами з іммігрантських родин: через них поступово можно було б дістати корисні відомості. Але характер в Роберти не підходив для такої легкої дружби, і з цього нічого не вийшло.
Заявивши, що він "зайшов у безвихідь", Клайд дав їй бажану можливість запропонувати йому той вихід, який вона вважала за неминучий і невідкладний. Але вона не знала, як сприйме Клайд її рішення, і тому вагалася, добираючи потрібні слова. Вона похитала головою і, нарешті, з непідробним хвилюванням сказала:
— Ну, от що я скажу тобі, Клайд. Я багато думала про все і не бачу жодного виходу… якщо… якщо тільки ти не одружишся зі мною. Ти сам знаєш, минуло вже два місяці. Якщо ми не одружимося зразу ж, усе відкриється, розумієш?
Вона сказала це нібито з твердістю, породженою переконанням, що правда на її боці, але в глибині душі з тривогою чекала, як сприйме її слова Клайд. На його обличчі раптом відбилися подив, обурення, розгубленість та страх, і з цієї складної мімічної гри можна було зрозуміти тільки одне: що його жорстоко, несправедливо образили. Зближаючись усе більше й більше з Сондрою, він надто високо занісся в своїх надіях, — ось чому тепер, вислухавши вимогу Роберти, він одразу спохмурнів, і його хоч і тривожну, але порівняно лагідну прихильність змінив переляк, змішаний з обуренням і рішучістю будь-що уникнути таких важких наслідків. Для нього це означало б цілковиту катастрофу: втрату Сондри, втрату місця, крах усіх надій на кар'єру і честолюбних задумів, пов'язаних з Гріфітсами, — словом, усього!
Думка ця була йому огидна, і в той же час він не знав, як бути далі. Але він не згодний. Не згодний! Він ніколи на це не піде! Ніколи! Ніколи! Ніколи!!!
Проте після короткої паузи він сказав ухильно:
— Ну, бачиш, це добре для тебе, бо тоді все уладнається без жодного клопоту. А як зі мною? Не забувай, що мені не легко це зробити при теперішніх обставинах. Ти ж знаєш, у мене зовсім немає грошей. У мене тільки одне і є — моя робота. І потім мої родичі поки що нічого не знають про тебе, зовсім нічого. І якщо тепер раптом виявиться, що ми з тоббю весь час були в таких стосунках і що вийшла така історія і я змушений негайно

одружитися… Я вже й не знаю! Вони побачать, що я брехав їм, і напевно розгніваються. І що тоді? Вони можуть навіть вигнати мене.
Він замовк, щоб подивитися, як вплинуть його пояснення на Роберту, але помітив особливий недовірливий вираз, який останнім часом завжди з'являвся на її обличчі, як тільки він починав виправдуватися. І він додав бадьоро і разом з тим ухильно, намагаючись якою-небудь хитрістю відтягнути розв'язку:
— І потім, я ще не втратив надії знайти лікаря. Досі мені не дуже щастило, але це ще не означає, що й далі нічого не вийде. Адже у нас ще є трошки часу, правда? До трьох місяців у всякому разі можна почекати, нічого страшного в цьому немає (він одержав листа від Ретерера, який розповів йому ці відомості). Я чув цими днями, що в Олбені є один лікар, який може допомогти. Я хотів спершу побачитися з ним, а потім уже сказати про це тобі.
Клайд вимовив це з таким невпевненим виглядом, що Роберта зрозуміла: він просто бреше, щоб виграти час. Ніякого лікаря в Олбені немає. Крім того, цілком ясно, що його розлютила її пропозиція і він думає тільки про те, як би викрутитися. Вона добре знала, що він ніколи не обіцяв їй одружитися з нею. Правда, вона може наполягати, але, зрештою, примусити його до чого-небудь неможливо. Він просто поїде з Лікурга, — так він сказав їй одного разу, коли зайшла мова про те, що він може через неї втратити посаду. І бажання виїхати стане набагато міцнішим, якщо він втратить змогу бувати в товаристві, що так приваблює його, і стане перед неминучою потребою зв'язати себе дружиною і дитиною. Це міркування зробило її обережнішою і примусило відмовитися від першого владного спонукання говорити рішуче і різко.
А Клайд уявляв собі сяючий світ, центром якого була Сондра і який тепер було поставлено на карту, — і, приголомшений, не міг зібратися з думками. Невже він має відмовитися від усього цього задля того життя, яке чекає його в Робертою: маленький будиночок… дитина… нудне, буденне існування в клопотах про те, як прожити з нею і з дитиною на мізерний заробіток, і ніякої надії знову стати вільним. О боже! Йому ледве не стало млосно. Він не може, він не зробить цього!
І проте він розумів, що досить йому зробити один неправильний крок, — і Роберта з легкістю зруйнує всі його мрії. Це примусило його знову стати обережним — уперше в житті він зрозумів, що треба мати витримку і все хитро розраховувати. Але усім своїм єством він з соромом усвідомлював, що в ньому сталася глибока внутрішня зміна.
— Авжеж, Клайд, — відповіла йому Роберта, — але ж ти сам кажеш, що зайшов у безвихідь. А мені страшний кожен зайвий день. Що буде, як ми не зуміємо знайти лікаря? Не можемо ж ми одружитися так, щоб дитина народилася надто швидко після весілля, ти це й сам розумієш. Тоді все стане відомо цілому світові. Крім того, бачиш, я повинна думати не тільки про тебе, а й про себе, і про маленького теж. (При самій лише згадці про дитину Клайда пересмикнуло, і він відскочив, немов від удару. Вона помітила це.) Одне з двох: або ми повинні зразу ж, негайно повінчатися, або я повинна звільнитися від цього. А ти, як видно, не можеш знайти мені лікаря, — адже так? Якщо ти вже так боїшся дядька — що він подумає і як зробить, якщо ти одружишся зі мною, — продовжувала вона тривожно, але лагідно, — давай зараз повінчаємося, але поки що мовчатимемо про це… стільки часу, скільки зможемо або скільки ти визнаєш за потрібне, — додала вона ущипливо. — Тим часом я можу поїхати додому і сказати батькам, що я одружена, але поки що це треба, приховувати. А потім, коли не можна буде більше ховатися, ми зможемо виїхати куди-небудь, якщо захочемо, — тобто якщо ти не захочеш

сказати дядькові,— або зможемо тоді заявити, що ми вже досить давно одружені. Тепер багато хто так робить. А щодо заробітку, — продовжувала вона, помітивши, що по обличчю Клайда враз промайнула похмура тінь, — то ми завжди зуміємо знайти роботу. Я напевно зумію, в усякому випадку зразу після народження дитини.
Коли Роберта почала говорити, Клайд сидів з краю ліжка і неспокійно й недовірливо слухав, що саме вона запропонує. Та коли вона заговорила про шлюб і про від'їзд, він підхопився: непоборне бажання рухатися охопило його. А коли вона наприкінці заявила, що зразу після народження дитини піде працювати, він поглянув на неї мало чи не з панічним жахом. Подумати тільки — одружитися з нею! Йому доведеться піти на це!.. А коли б не вона і коли б йому ще трохи пощастило, він міг би одружитися з Сондрою!
— Так, звичайно, тебе це цілком влаштовує. Твої справи таким чином добре наладжуються, а зі мною як буде? От ловко виходить: тільки я почав тут працювати — і раптом усе кину і псїду! Доведеться виїхати, якщо всі довідаються про цю історію… І вже не знаю, що мені тоді робити! Я не маю ніякої спеціальності. Все це може погано скінчитися для нас обох. І, крім того, дядько дав мені посаду на фабриці тому, що я просив його, а якщо я тепер поїду, він ніколи більше не стане допомагати мені.
В своєму хвилюванні він забув, що раніше не раз казав Роберті, наче його батьки досить заможні люди, і, якщо йому тут не сподобається, він може повернутися на Захід і знайти собі там яке-небудь діло. А Роберта тепер згадала про це і тому спитала:
— Але хіба ми не можемо поїхати хоча б у Денвер? Невже твій батько не захоче, принаймні на початку, допомогти тобі?
Вона говорила дуже лагідно, майже благально, намагаючись змусити Клайда відчути, що майбутнє не таке погане, як він уявляє собі. Але звичайне згадування про батька в зв'язку з усім цим, припущення, що саме він може врятувати їх обох від нужди, нестатків — ні, це було вже занадто! Це показувало, до чого погано вона уявляє собі справжнє становище Клайда. Гірше: вона чекає допомоги від його родини! І не дочекавшись, — хто знає, можливо, згодом дорікатиме йому за те, що він брехав їй. Ясно, що необхідно зразу ж, не зволікаючи, розтрощити всі її задуми щодо шлюбу. Цього не буде— ніколи!
Але як, без риску для себе, примусити її відмовитися від цієї думки? Адже Роберта вважає, що має право на нього! Як сказати їй одверто і холодно, що він не може і не хоче одружитися з нею? А якщо не зробити це одразу, вона може собі уявити, що буде спра-ведливим і законним просто примусити його одружитися! Мабуть, вона гадає, що має право піти до його дядька, до двоюрідного брата… (він уявив собі холодні Гілбертові очі) — піде і викаже його! Г тоді загибель! Крах! Кінець усім його мріям про Сондру і про все, що з нею зв'язане. Але він тільки й зумів сказати:
— Я не можу зробити цього, Берта… принаймні зараз. — Ці останні слова — "принаймні зараз" — змусили Роберту уявити, що за цих умов, які створилися, йому невистачить рішучості опиратися цій її ідеї про шлюб. Але тільки-но вона це подумала, як Клайд продовжував покапливо: — І потім я не хочу одружуватися так скоро. Це надто складна річ для мене тепер. По-перше, я ще дуже молодий і не маю коштів, щоб одружитися, і потім я не можу виїхати звідси. В інших місцях я не зароблю й половини того, що одержую тут. Ти не розумієш, що для мене означає ця посада. У батька, звичайно, становище не погане, але він не може зробити для мене того, що може дядько. Коли б ти це розуміла, то не просила б мене про таку річ.
Він замовк. На його обличчі застиг вираз замішання, страху і упертості. Він був схожий на зацьковану тварину, за якою по п'ятах женеться мисливець

з собаками. Але Роберта думала, що він чинить опір, побоюючись, головним чином, лікурзької громадської думки (адже вона — проста робітниця), зовсім не тому, що палко захоплений якою-небудь дівчиною; і вона вигукнула з роздратуванням, якого не зуміла приховати:
— О так, я добре знаю, чому ти не можеш поїхати звідси! Твоя посада тут ні до чого, — це все через товариство, де ти завжди буваєш. Я знаю! Ти мене більше не кохаєш, Клайд, ось у чому справа, і ти не хочеш заради мене розлучитися з цими людьми. Я знаю, в цьому вся справа. Але ж так недавно ти кохав мене, хоч, здається, вже не пам'ятаєш про це. — Її щоки розчервонілися, очі виблискували. Вона спинилася на мить, а він пильно дивився на неї, не розуміючи, чим усе це закінчиться. — Але однаково, ти не кинеш мене напризволяще, я не допущу цього, Клайд! Я ке можу! Не можу, кажу тобі!—Її голос дзвенів і зривався. — Це надто важливо для мене. Я не знаю, що я робитиму одна, мені немає від кого більше чекати допомоги, і ти повинен допомогти мені. Мені треба вибратися з біди — от і все. Я не можу з'явитися до батьків ось так — одна, без чоловіка, без підтримки. — Погляд її став і благаючим, і лютим; немовби підкреслюючи свої слова, вона трагічно стискувала руки. — Якщо ти не можеш виручити мене тим засобом, гіким хотів, значить, мусиш виручити по-іншому, от і все, — з розпачем вирвалося в неї.— Ти не можеш кинути мене, принаймні зараз, поки я не можу обійтися без тебе. Я не прошу тебе одружитися і залишитися зі мною назавжди, — додала вона: в неї майнула думка, що, пом'якшивши таким чином свою вимогу, вона скоріше переконає Клайда погодитися на шлюб, а згодом його почуття, можливо, зміняться на краще. — Потім ти можеш залишити мене, якщо захочеш. Потім, коли з усім цим буде покінчено. Я не можу перешкодити цьому і не захочу перешкоджати, навіть коли б і могла. Але тепер ти не смієш кинути мене! Не смієш! Крім того, — додала вона, — адже я не хотіла, щоб зі мною сталася така річ, і ніколи б цього не сталося, якби не ти. Це ти примусив мене, ти наполягав, щоб я дозволила тобі приходити сюди. А тепер ти хочеш кинути мене, щоб я викручувалася сама, — і все через те, що боїшся: а що як тебе не стануть більше пускати в товариство, як довідаються про мене.
Роберта замовкла: її стомлені нерви не витримували напруження цієї боротьби. Вона почала неголосно, судорожно схлипувати, — видно було, що вона з усіх сил намагається знову оволодіти собою. Вони стояли одне проти одного: він, — тупо дивлячись на неї і не знаючи, що відповідати, вона — силкуючись узяти себе в руки; нарешті їй це вдалося, і вона продовжувала:
— Скажи, хіба я тепер інша, ніж два місяці тому? Я хочу зрозуміти, чому ти так змінився? Де причина? До різдва ти був такий ласкавий зі мною… здається, важко бути ласкавішим. Ти проводив зі мною весь вільний час, а тепер я кожного разу повинна благати, щоб ти прийшов. У чому тут справа? У кому? Я хочу знати, що це — інша дівчина? Ця Сондра Фінчлі, Бертіна Кренстон чи хто-небудь ще?
Кажучи це, вона пильно стежила за ним. Клайд завжди з страхом думав про те, що скаже і зробить Роберта, довідавшись про Сондру, і тепер з радістю переконався, що вона досі не тільки нічого не знає напевно, але навіть не підозрює яку-небудь певну дівчину. Горе Роберти майже не зворушувало його, бо він більше не кохав її. Але через своє боягузтво, через становище Роберти і її небезпечні вимоги він побоявся сказати, в кому і в чому справжня причина зміни. Замість того він відповів:
— Ти помиляєшся, Берта. Ти не розумієш, у чому річ. Тут усе має майбутнє. Якщо я кину цю посаду, то ніколи не матиму іншої такої нагоди висунутися. Якщо я повинен буду одружитися ось таким чином чи виїхати звідси, все піде прахом. Я хочу почекати, розумієш, спершу влаштуватися, зібрати трохи

грошей, а вже потім одружитися. А якщо я тепер усе кину, нам обом не буде на що сподіватися, — додав він безпорадно, забувши на хвилину, як перед цим намагався показати їй, що надалі не хоче мати з нею нічого спільного.
— І, крім того, Берта, — продовжував він, — якщо ти знайдеш кого-небудь, хто тобі допоможе, чи поїдеш куди-небудь на якийсь час і справишся з цим сама, я на все посилатиму тобі гроші. Я можу взяти це на себе до того часу, поки ти не повернешся до нормального стану.
На обличчі його при цих словах відбилася цілковита безпорадність, і Роберта побачила, що всі його недавні плани і наміри допомогти їй геть зовсім розвіялися. І, зрозумівши, до чого дійшла його байдужість, якщо він прагне так недбало, так безсердечно звільнитися від неї і від їхньої майбутньої дитини, вона не тільки обурилася, а й злякалася.
— Як ти змінився, Клайд! — вигукнула вона запально, з такою сміливістю і викликом, яких ще жодного разу не виявляла за весь час їхнього знайомства. — Яким жорстоким ти можеш бути! Ти хочеш відіслати мене одну, просто заради власної вигоди, щоб самому залишитися тут і жити так само, як досі жив. А коли я не стоятиму в тебе на дорозі і тобі більше не треба буде піклуватися про мене, ти одружишся з якоюсь іншою дівчиною. Ні, я так не хочу! Це несправедливо. І я не хочу, от і все. Не хочу — і край… Або знайди лікаря, який мені допоможе, або одружуйся зі мною і ми поїдемо куди-небудь, хоч би до того часу, поки не народиться дитина, щоб потім я могла дивитися в очі моїм батькам і всім, хто мене знає. Потім можеш мене залишити, — мені однаково. Якщо ти більше не кохаєш мене і не хочеш мати зі мною нічого спільного, я теж не хочу. Але все одно, ти мусиш допомогти мені, мусиш! Боже мій!.. — вона знову тихо, гірко заплакала. — Якби я знала, що наше кохання закінчиться отак… Що ти запропонуєш мені поїхати кудись одній, зовсім одній… а сам залишишся тут… Боже, боже мій!.. Одна, з дитиною на руках, без чоловіка…
Вона ламала руки і в розпачі хитала головою. А Клайд розумів, звичайно, якою жорстокою і безсердечною є його пропозиція, але, пристрасно захоплений Сондрою, вважав, що нічого кращого, або, принаймні, безпечнішого не можна придумати, і тепер стояв перед Робертою, не знаючи, що сказати.
Ще довго тривала ця важка розмова, і зрештою було вирішено, що Клайд протягом тижня чи двох постарається знайти лікаря або кого-небудь, хто допоміг би Роберті. А через два тижні, якщо за цей час нічого не пощастить зробити, ну, тоді (це була одверта загроза, хоч і не висловлена просто у вічі, але її малося на увазі)… тоді він одружиться з Робертою. Нехай їхній шлюб буде хоча б тимчасовий, але все ж цілком законний, — це потрібно до того часу, поки вона не зможе знову існувати самостійно. Це була загроза така ж важка і принизлива для Роберти, як і нестерпна для Клайда.

РОЗДІЛ XXXIX

Коли прагнення двох людей такі протилежні і коли до того ж обидва нездатні виплутатися із скрутного становища, що склалося, то це може привести лише до ще більших труднощів і навіть до катастрофи, якщо тільки не прийде на допомогу якийсь щасливий випадок. Але випадок не приходив. А присутність Роберти на фабриці не давала змоги Клайдові забувати про загрозливу біду. Якби тільки він міг переконати її поїхати куди-небудь, знайти роботу десь в іншому місці, щоб вона не була весь час у нього перед очима, тоді він міг би спокійніше все обміркувати. Але тепер, коли вона самим своїм виглядом без кінця запитувала, як він гадає зарадити їй, він зовсім не міг думати. А його теперішня байдужість до неї примушувала його забувати, що він зобов'язаний зважати й на її інтереси. Він був надто закоханий у Сондру і тому зовсім спантеличений.

Хоч яке складне завдання стояло перед ним, Клайд все-таки продовжував мріяти про Сондру, і важкі труднощі, зв'язані з Робертою, здавалися йому часом усього лише тінню, хмарою, що затьмарювала цю мрію. І от вечорами, так часто, як тільки дозволяли йому ще не розірвані відносини з Робертою, він прагнув використати всі можливості своїх світських знайомств. На превелику його гордість і задоволення, його запрошували то на обід до Гріфітсів чи Тейлорів, то на вечірку до Фінчлі чи Кренстонів, — і він або повинен був супроводжувати Сондру, або йшов, з радістю сподіваючись зустрітися з нею. А вона тепер уже не вдавалася до хитрощів і прикидання, якими раніше приховувала свій інтерес до Клайда, і частенько відверто шукала зустрічі з ним у товаристві. Вони зустрічалися на звичайних для її кола зібраннях молоді, отож старші, зрозуміло, не надавали цьому особливого значення.
Правда, м-с Фінчлі, надзвичайно обережна і проникліва при виборі знайомства, спочатку була не дуже задоволена тією увагою, яку виявляли до Клайда її дочка і всі інші. Але, бачачи, що його дедалі охочіше приймають не тільки в її домі, а і в компанії, до якої належить Сондра, та і в інших родинах, мало не всюди, вона, кінець кінцем, стала думати, що Клайд, певно, посідає значніше становище в світі, ніж їй казали раніше. Вона' спробувала розпитати про нього у сина і навіть у Сондри. Але Сондра лише сказала ухильно, що коли він двоюрідний брат Гіла та Белли Гріфітс і його скрізь охоче запрошують, бо він дуже милий, — навіть якщо у нього й немає грошей, — то чому б їй і Стюарту не приймати його? М-с Фінчлі вирішила поки що задовольнитися цим і тільки порадила дочці ні в якому разі не заводити з Клайдом надто великої дружби. Сондра зрозуміла, що мати почасти каже правду, але її надто вабило до Клайда, і тому вона вирішила обманювати матір, — в усякому разі потай вона поводитиметься з Клайдом так вільно, як їй заманеться. Так воно й було, і кожний, хто був свідком їхніх зустрічей, міг би сказати, що близькість Сондри і Клайда стає дедалі тіснішою і безумовно дуже стривожила б Фінчлі-батьків, якби вони знали про це. Не кажучи вже про те, як мріяв про неї Клайд, сама Сондра теж була тепер під владою таких думок і настроїв, які межували з найзгубнішими проявами таємничої алхімії кохання. Справді, крім стискання рук, поцілунків та захоплених поглядів у ті хвилини, коли вони вважали, що ніхто цього не бачить, тут були і туманні мріяння про майбутнє, що поставали перед ними знову і знову, і це майбутнє мусило їх якось з'єднати, але як — цього не уявляли собі виразно ні Клайд, ні Сондра.
Ось настануть літні дні — і вже скоро, — і вони вдвох попливуть у байдарці по Дванадцятому озеру… довгі тіні прибережних дерев простягнулися по сріблястій воді, вітерець брижить водяну гладінь, Клайд ліниво гребе, а вона напівлежить на кормі і мучить його натяками на майбутнє… Поросла м'якою травою, барвиста від сонячних плям лісова стежка, що зникає на південний захід^від дач Кренстонів і Фентів, недалеко від маєтку Фінчлі,— по ній у червні і в липні вони їздитимуть верхи до мальовничого мису Натхнення (близько семи миль до Заходу)… Благодійний базар у Шейроні, де вона в циганському костюмі — втілена романтика! — господарюватиме в якомусь кіоску або в елегантній амазонці показуватиме свою майстерність вершниці… Пікніки, танці вдень і при місячному світлі, коли, млосно лежачи в його обіймах, вона дивитиметься йому в очі.
Ніяких матеріальних турбот. Ніяких думок про можливий опір її батьків. Саме тільки кохання, літо та ідилічне, сповнене щастя наближення до тієї хвилини, коли, кінець кінцем, всупереч усім перешкодам, міцні узи з'єднають їх навіки.

А тимчасом минуло ще два довгих, тужливих і страшних місяці, і Роберта все ще не наважувалася на той крок, який повинен був занапастити Клайда. Хоч вона й була переконана, що Клайд тільки обмірковує, як би втекти від відповідальності, і зовсім не має наміру одружитися з нею, — проте й вона, як і він, пливла за течією, боячись діяти рішуче. Бо після тієї розмови, коли вона сказала йому, що їм конче треба повінчатися, Клайд уже кілька разів невиразно, натяками загрожував, що не одружиться з нею, а якщо вона звернеться до його дядька', то просто візьме і поїде звідси.
Клайд казав, що коли йому перешкодять зберегти своє теперішнє становище в Лікурзі, він не зможе одружитися, — більше того, він, певно, нічим не зможе допомогти Роберті саме тоді, коли вона особливо потребуватиме допомоги. Цей натяк привів Роберту до думки про певну жорстокість у характері Клайда, яка до цього часу не розкривалася повною мірою; проте, якби Роберта добре подумала, вона б помітила цю його рису вже давно, ще тоді, коли Клайд уперше настояв, щоб вона впустила його в свою кімнату. Але, бачачи, що вона не вживає ніяких заходів, і все ж побоюючись, як би вона не наважилася викрити його, Клайд дещо змінив поведінку: замість цілковитої байдужості, з якою він тримався до того часу, поки вона не почала загрожувати йому, він проявляв тепер удавану уважність, доброзичливість і дружелюбність. Становище, в якому опинився Клайд, було досить небезпечним і загрозливим, щоб розвинути в ньому виверткість, яка раніше не була йому властива'. Крім того, Клайд дуже наївно сподівався, що, мабуть, йому пощастить пом'якшити, обеззброїти Роберту: треба поводитися, наче він, як і до цього, дуже турбується про її становище і в гіршому разі, якщо не буде іншого виходу, навіть згодний одружитися з нею (насправді, ніхто ніколи не переконав би його взяти на себе такий обов'язок). Тоді вона не примушуватиме його негайно щось робити, — і він, вигравши час, постарається всіма правдами й неправдами уникнути шлюбу і все ж не тікати з Лікурга.
Роберта розуміла, чим було викликано цю раптову зміну, але вона була така безнадійно самотня і розгублена, що охоче прислухалася до його удавано співчутливих, позбавлених справжньої щирості міркувань і порад. І Клайд умовив її почекати ще трошки, поки він не тільки назбирає гроші, а й постарається так наладити свої справи на фабриці, що можна буде виїхати хоч на якийсь час з Лікурга і повінчатися де-небудь. Потім він влаштує Роберту з дитиною в іншому місті, де вона, як заміжня жінка, зможе жити спокійно, а сам, хоч тоді він цього їй і не сказав, повернеться в Лікург і посилатиме їй гроші — скільки зможе. Та все це, зрозуміло, з однією умовою: поки він не дозволить, вона ніколи не повинна казати, що він — її чоловік і батько її дитини. Малося на увазі також (вона знову і знову повторювала це, — аби він одружився з нею), що вона постарається взяти розлуку, пославшись хоч би на те, що чоловік кинув її, і зробить це якнайшвидше і де-небудь якнайдалі від Лікурга, щоб тут ніхто нічого не довідався. Проте Клайд зовсім не був упевнений, що вона це зробить, якщо вже він одружиться з нею.
Зрозуміло, Клайд не був щирим, коли обіцяв їй усе це, а тому не дуже цікавився і її щирістю чи нещирістю. Він зовсім не мав наміру добровільно виїжджати з Лікурга, навіть на той недовгий час, який потрібний був, щоб виручити Роберту з біди. Адже це означало б розлучитися з Сондрою, а така розлука дуже пошкодила б його планам. І тому він, як і раніше, нічого ке робив і часом марно фантазував про який-небудь мнимий, несправжній шлюб, подібний до того, що він бачив колись у кіно, в якомусь мелодраматичному фільмі: з несправжнім священиком і лжесвідками, що змовилися обманути якусь сільську дурку; але Роберта була зовсім не така, та й треба було для

цього надто багато часу, грошей, сміливості й спритності, і тому Клайд після недовгого роздумування зміркував, що це йому не під силу.
Він розумів, що йде просто назустріч близькій і неминучій катастрофі,— від неї його могла б врятувати лише якась абсолютно непередбачена випадковість. А часом він навіть мріяв, що у вирішальну хвилину, коли Роберту вже не можна буде обманути жодними вивертами і вона захоче викрити його, він просто все заперечуватиме: скаже, що ніяких стосунків з нею не мав і знає її тільки як робітницю свого відділу, не більше. Це просто шантаж!
На початку травня Роберта, почуваючи себе погано і побоюючись, як би цього не помітили навколишні, почала уперто умовляти Клайда, що навіть коли робитиме найгероїчніші зусилля, то зможе залишатися на фабриці не далі як до першого червня: тоді дівчата, напевно, почнуть уже помічати, в якому вона стані, і — вона цього не знесе. Але саме в цей час Сондра повідомила його, що не пізніша як п'ятого червня вона, її мати і Стюарт з кількома служками переїжджають на нову дачу на Дванадцятому озері, щоб влаштуватися як годиться, перш ніж почнеться справжній сезон. І потім, не пізніше вісімнадцятого, коли туди вже переїдуть Кренстони, Гаррієти і ще дехто (можливо, приїдуть погостювати Белла і Майра), Клайд може чекати запрошення на суботу і неділю від Кренстонів, — вона влаштує це через Бертіну. Потім (усі обставини цьому сприяють), надійдуть, звичайно, і запрошення від Гаррієтів, Фентів і від деяких інших жителів Дванадцятого озера, та, мабуть, і від Гріфітсів до Грінвуда, — туди він сміливо може поїхати завдяки Беллі. А підчас своєї двотижневої відпустки, в липні, він міг би оселитися в "Казино" в Пайн-Пойнті; можливо, Кренстони або Гаррієти навіть запросять його до себе за її порадою. В усякому разі Клайд зрозумів, що при цілком посильних для нього витратах (для цього треба лише трошки обмежити себе тепер) він зможе звідати дачне життя на озерах, про яке він стільки читав у місцевих газетах, — не кажучи вже про можливість часто бачитися з Сондрою то на одній, то на іншій дачі, де господарі не так неприязно ставляться до нього, як батьки Сондри.
Тепер Сондра вперше пояснила йому, що її мати й батько незадоволені постійним і одвертим упадданням Клайда коло неї і почали вже говорити про тривалу подорож по Європі: можливо, що Сондра і Стюарт разом з матір'ю пробудуть за кордоном не менше двох років. Але, побачивши, як від цієї новини спохмурніли і обличчя, і настрій Клайда, Сондра, сама дуже засмучена, зразу ж додала, що він не повинен брати це надто близько до серця, не повинен! Все уладнається, вона певна. До того часу що-небудь, — як не само по собі пристрасне захоплення Клайдом, так якась хитра витівка, — допоможе Сондрі вплинути на матір і примусити її змінити ставлення до Клайда… а якщо ні — у свій час їй доведеться вжити потрібних заходів, щоб перехитрити матір. Яких саме заходів, Сондра поки що не хотіла сказати, хоч у палкій уяві Клайда вже малювалася втеча з нею і таємний шлюб, який батьки її потім не зможуть розірвати, що б вони про нього не думали. І справді, думка про це, поки що невиразна і несмілива ще, виникала і в голові Сондри. Справа в тому, пояснила вона Клайдові, що м-с Фінчлі явно хоче віддати її заміж за одного світського молодого чоловіка, який упадав коло неї і минулого року. Але тепер, коли вона кохає Клайда, — весело заявила Сондра, — не так уже й легко буде умовити її!
— Уся біда в тому, що я неповнолітня, — жваво і безцеремонно пояснювала вона. — Отже я в їхніх руках. Та в жовтні мені буде вісімнадцять, і тоді— так і знайте! — нічого вони зі мною не пороблять. Треба думати, я зможу вийти заміж, за кого схочу. А якщо не зможу тут, у Лікурзі,— ну, що ж, "є багато засобів забити кішку".

Думка ця була солодкою, згубною отрутою для Клайда. Вона проймала його жаром і ледве не зводила з розуму. Коли б… коли б не Роберта! Страшне і майже нерозв'язне завдання. Коли б не це і не опір батьків Сондри, який вона сподівалася подолати, — хіба не райське блаженство чекає на нього? Сондра, Дванадцяте озеро, світське товариство, багатство, кохання, краса. У нього паморочилося в голові, коли він думав про це. Якщо вони з Сондрою одружаться, що залишиться робити батькам її? Тільки підкоритися і прийняти їх у пишне лоно свого розкішного дому в Лікурзі чи забезпечити їх якимсь іншим способом. Він, без сумніву, кінець кінцем дістане яку-небудь посаду в "Компанії електричних пилососів" Фінчлі. І тоді він буде рівний з самим Гілбертом Гріфітсом і всіма тими, хто спочатку нехтував ним у Лікурзі (а то й вище!); разом із
Стюартом він буде спадкоємцем усього багатства Фінчлі! І в центрі всього і найвище від усього Сондра — найкоштовніший камінь у цій пишності, такій несподіваній і казковій, наче в "Тисячі і одній ночі".
І ніяких думок про те, як йому бути поки що, до жовтня. Ніяких серйозних планів щодо Роберти, яка ось тепер, зараз, вимагає, щоб він одружився з нею. Треба як-небудь позбутися її, думав він. І в той же час він болісно й тривожно відчував, що ніколи ще за все своє життя не стояв так близько до страшного нещастя. Можливо, його обов'язок (так вважає громадськість, так сказала б його мати), щонайменше, — допомогти Роберті виплутатися з біди. Та хіба хто-небудь став на поміч Есті? Її коханець? Він із спокійним сумлінням кинув її, і вона не померла від цього. А доля Роберти анітрохи не гірша, ніж випала тоді його сестрі. Чому ж вона намагається занапастити його? Чому вона примушує його зробити щось таке, що в громадському, естетичному та емоціональному розумінні мало відрізняється від самогубства? Але ж якби вона тепер увільнила його від усього цього, він згодом міг би зробити для неї набагато більше… звичайно, з допомогою грошей Сондри. Ні, він не допустить, щоб вона так з ним повелася, бо тоді — загине його життя.

РОЗДІЛ XL

Дві незначні події, що відбулися останнім часом, привели до того, що наміри Роберти і Клайда стали ще непримиреннішими.
Якось увечері Роберта випадково побачила Клайда на Сентрал авеню: він стояв з краю тротуару перед будинком пошти і розмовляв з Арабеллою Старк, яка чекала свого батька, сидячи у великому, показному автомобілі. Міс Старк, одягнена за останньою модою відповідно до вимог сезону, смаків свого кола і власного претенціозного смаку, сиділа біля руля в манірній позі, розрахованій не тільки на Клайда, а й взагалі на публіку. Роберті, яка на цей час була доведена до розпачу повільністю Клайда і не знала, як примусити його допомогти їй, міс Старк здалася втіленням безтурботності, розкошів і безжурного ставлення до життя — всього, що так приваблювало Клайда і змушувало його зволікати і ставитися з цілковитою байдужістю до її жахливого становища. І справді, в неї є права, обумовлені її теперішнім станом, але що може вона дати Клайду замість того життя, від якого він має відмовитися, якщо поступиться перед її вимогою? Нічого… Думка не дуже підбадьорлива.
І ось у ту хвилину, коли вона порівняла свою жалюгідну, зневажену долю з долею хоча б оцієї міс Старк, нею оволоділи такий біль і ворожість, яких вона ніколи ще не відчувала. Це неправильної Це несправедливо! Уже кілька тижнів минуло відтоді, як вони востаннє обмірковували свої справи, і за цей час Клайд майже не звертався до неї на фабриці і тим більше уникав приходити до неї додому, побоюючись звичайних її запитань, на які йому не

було чого відповідати. І вона почувала, що він ставиться до неї тепер не тільки неуважно, а й із справжнім озлобленням.
А все ж, коли вона йшла додому після цієї зовсім незначної, але дуже виразної сцени, в її серці було не стільки роздратування, скі/ьки смутку і мук, бо кохання і спокій зникли і, мабуть, ніколи вже не повернуться… ніколи… ніколи, ніколи… Це жахливо… жахливо!
З другого боку, Клайду майже в цей самий час довелося стикнутися з тим, що було безпосередньо зв'язане з Робертою, — наче це навмисно підстроїла насмішкувата й злісна доля. Наступної ж суботи маленька компанія молоді, з пропозицією Сондри, вирушила на автомобілі до озера Ерроу (на північ від Лікурга) на дачу Трамбалів, щоб на лоні весняної природи провести неділю. Треба було їхати просто в напрямі до Більца, але в одному місці довелося поїхати навкружною дорогою, і через якийсь час компанія опинилася на перехресті двох шляхів, саме біля ферми Олденів, рідного дому Роберти. Трейсі Трамбал, який у цей час правив машиною, запропонував, щоб хто-небудь пішов на ферму і довідався, яка дорога веде на Більц. І Клайд, що сидів скраю, вискочив з машини. Поглянувши на скриньку для листів на' перехресті,— вона явно мала щось спільне з напівзруйнованим старезним будинком, який стояв тут на пагорку, Клайд з чималим здивуванням прочитав написане на цій скриньці ім'я Робертиного батька: Тайтус Олден. Він згадав: Роберта' казала, що її батьки живуть недалеко від Більца, — отже, це і є її дім. На мить він розгубився, не знаючи, чи йти йому туди: колись він подарував Роберті свою маленьку фотографічну картку, і вона могла показати її тут. І до того вже самої думки, що це занедбане, розорене житло безпосередньо зв'язане з Робертою, а отже і з ним теж, було досить, щоб Клайд відчув мимовільне бажання повернутися і втекти.
Але Сондра, яка: сиділа' в автомобілі поруч Клайда, помітила його нерішучість і крикнула:
— У чому справа, Клайд? Злякалися собачки? Гав-гав, укусить!
Клайд зрозумів, що коли він зразу ж не рушить далі, то це приверне загальну увагу, і швидко пішов стежкою до будинку. Та ледве він поглянув на цей будинок трохи пильніше, в мозку його збудилися найтривожніші й похмурі думки. Ну й будинок! До чого ж він самітний і голий навіть у цей ясний весняний день! Зруйнована від часу, осіла покрівля. Один димар розвалився, і біля його підніжжя валялися уламки цеглин; другий похилився, мало не падав, і його удержували на місці тільки підпори. А заросла, невичищена стежка, по якій повільно піднімається Клайд! На нього справили гнітюче враження нерівні, розбиті камені перед вхідними дверима замість східців. А нефарбовані надвірні будівлі!
Ну й ну! І це дім Роберти. І вона ще вимагає, щоб він одружився з нею, коли такі мрії і такі надії пов'язані в нього з Сондрою і з усім її колом! І Сондра тут, в автомобілі, і бачить усе це, хоч нічого й не знає… Які ж злидні Яка безмежна похмурість в усьому! І його життя починалося так само, але як далеко позаду залишилося все це!
Почуваючи слабкість і неприємне ниття під грудьми, немов від удару, він підійшов до дверей. І тут, наче для того, щоб іще більше розстроїти його — якщо тільки це було можливо, — двері відчинив Тайтус Олден у старій поношеній куртці, з продертими ліктями, в мішкуватих потертих штанях і грубих, нечищених і страшенно великих сільських черевиках. Він запитливо поглянув на Клайда.
І Клайд, вражений костюмом Тайтуса і подібністю Роберти до батька (особливо схожі були очі та лінії рота), поквапно спитав, чи дорога, що проходить мимо, веде в Більц і чи можна нею доїхати до північного шосе. Він волів би почути коротке "так", щоб повернутися і піти, але Тайтус

спустився з ним у двір і, розмахуючи руками, докладно пояснив, що коли вони хочуть потрапити на кращу частину дороги, їм треба проїхати оцією ще близько двох миль і потім уже повернути на захід. Клайд коротко подякував, повернувся ледве чи не раніше, ніж Тайтус закінчив своє пояснення, і поспішив піти.
Безмірно пригнічений, він згадав: саме тепер Роберта думає, ніби він погоджується відмовитись від усього, що обіцяє йому Лікург (від Сондри, від наступаючої весни і літа, від кохання і поезії, від веселощів, високого суспільного становища, влади… від усього!), поїхати з нею і повінчатися! Забратися в якусь діру! От жах! І з дитиною— це в його роки! Ах, чому він був такий дурний і слабкий, що зв'язав себе з нею? І все заради кількох поодиноких вечорів! Чому, чому він не почекав, поки перед ним відкриється цей новий світ! Коли б він зумів почекати!
А тепер, безперечно, — якщо тільки йому не пощастить швидко і легко збутися її,— вся ця розкіш напевно буде для нього втрачена. І інший світ, той, з якого він вийшов, простягне до нього свої страхітливі убогі руки і знову захопить його, — так бідність його сім'ї тримала його в лабетах з самого початку і мало не задавила. І йому невиразно подумалося: як дивно, що Роберту і його, з їхнім напрочуд схожим походженням, на початку так дуже вабило одне до одного… Чому так сталося? Яка дивна річ — життя! Але набагато більше мучило його питання, яке він мусив розв'язати: треба знайти вихід. Від цієї хвилини всю дорогу думка його працювала над відшуканням якогось рішення. Одне слово нарікання від Роберти чи її батьків до його дядька або Гілберта — і він загине!
Думка про це так хвилювала його, що, повернувшись у машину, він сидів зовсім мовчки, хоч перед тим разом з усіма весело молов про що попало. І Сондра, яка сиділа поруч нього і потихеньку повіряла йому свої плани на літо, тепер, замість того щоб продовжувати почату розмову, шепнула:
— Що трапилося з маленьким? (Коли Клайд був хоч трохи сумний, Сондра любила розмовляти з ним, як з немовлям, і її дитячий лепет впливав на нього, немов електричний струм: йому було і солодко, і боляче. Він називав її іноді "моя щебетунка"). Мордочка зовсім похмура. А тільки недавно ми посміхалися щосили. Нехай мій хлопчик стане знову веселим. Нехай посміхнеться Сондрі. Нехай Клайд, слухняна дитинка, потисне руку Сондрі!
Вона повернулася і зазирнула йому в очі, щоб подивитися, як впливає на нього це пестливе дитяче белькотіння, — Клайд, зрозуміло, постарався набрати веселого вигляду. І, проте, незважаючи на все її надзвичайне кохання, перед ним невідступно стояла тінь Ро-берти і всього, що було в ній тепер втілене: її стан, її недавнє рішення і очевидна неможливість зробити що-небудь, крім одного— поїхати разом з нею…
Так, але… ніж отак заплутуватися — і заради чого!.. — то чи не краще (навіть якщо він при цьому назавжди втратить Сондру) втекти звідси, як він утік із Канзас-Сіті, коли було вбито ту дитину… і щоб про нього тут більше не чули. Але це означає — втратити Сондру, всі тутешні зв'язки, дядька, все! Усе втратити! Це ж таке нещастя — знову блукати, шукаючи пристановища І Знову доведеться писати матері про деякі обставини, зв'язані з його втечею, — адже згодом хто-небудь звідси може написати їй і пояснити все набагато гірше для нього. А що подумають про нього рідні? Останнім часом він писав матері про свої успіхи. Що ж у нього за доля, чому з ним трапляються такі речі? І невже його життя завжди буде таким? Тікати то від одного, то від другого і десь на новому місці знову починати все з самого початку… можливо, тільки для того, щоб потім довелося тікати від чогось іще страшнішого. Ні, він не може знову тікати. Він мусить стати віч-на-віч з цим лихом і знайти якийсь вихід. Мусить!

Боже!

РОЗДІЛ XLI

Настало п'яте червня, і Фінчлі виїхали, як і попереджала Сондра; але перед від'їздом вона не раз нагадувала Клайдові, щоб він приготувався поїхати до Кренстонів на другу чи третю неділю (потім вона повідомить точніше).

Від'їзд Сондри так вплинув на Клайда, що без неї він просто не знав, куди подітися, хоч його й надзвичайно пригнічували заплутані відносини з Робертою. І саме в цей час страхи Роберти і її вимоги стали такими настійними, що неможливо було далі заспокоювати її запевненнями, ніби їй треба тільки ще трошки почекати, а він незабаром підготує все, щоб допомогти їй. Що б він не казав, вона розуміла: становище стало критичним і жартувати з цим далі не можна. Роберта все торочила своє (хоч це швидше їй підказував страх): її постать, мовляв, настільки вже змінилася, що неможливо більше приховувати свого стану, і дівчата', які працюють разом з нею на фабриці, дуже скоро дізнаються про все. Вона вже не може ні працювати, ні спати спокійно, їй неможна більше залишатися тут. Вона вже відчуває біль (справжнісінька фантазія, наслідки переляканої уяви). Клайд повинен, як було умовлено, одружитися з нею і негайно виїхати з нею куди-небудь — близько, далеко, куди завгодно, — на той час, поки не мине ця жахлива небезпека. І вона згодна (Роберта тепер майже благала), щоб він залишив її одразу ж після народження дитини, — це правда, — і більше вона ні про що його ніколи не попросить… ніколи! Але тепер, на цьому ж тижні, аж ніяк не пізніше п'ятнадцятого, він повинен усе влаштувати, як обіцяв, — подбати про неї, поки все не буде закінчено.

Усе це означало, що він має виїхати з Робертою навіть раніше, ніж можна буде відвідати Сондру на Дванадцятому озері, виїхати, ні разу більше з нею не побачившись. А крім того, він чудово знав, що далеко ще не зібрав суму, достатню для того, щоб наважитися на рисковану справу, на якій наполягала Роберта. Правда, Роберта сказала йому, що в неї відкладено понад сотню доларів, — ці гроші знадобляться після весілля або ж допоможуть їм обом справитися з необхідними витратами при переїзді з Лікурга. Та Клайд розумів і почував тільки одне: це означає, що він втратить геть усе. Він має виїхати з нею куди-небудь, не дуже далеко, і взятися за будь-яку роботу, щоб добувати їй і собі кошти для існування. Яка жахлива зміна! Загибель усіх його чудових мрій! І все ж, напружуючи мозок, він не міг придумати нічого кращого, ніж переконати її кинути роботу і поїхати на якийсь час додому до батьків; він доводив, — і дуже хитро, як думав сам, — що йому потрібно ще кілька тижнів, щоб підготуватися до зміни в їхньому житті. Справа в тому, — нещиро запевняв він, — що, незважаючи на всі зусилля, йому ще не удалося назбирати стільки грошей, скільки він сподівався. Йому потрібно принаймні ще три або чотири тижні, щоб зібрати суму, конче потрібну для задуманого ними від'їзду. Адже вона й сама вважає, що їм треба мати півтораста чи двісті доларів, не менше, — чималенька сума в її очах. А Клайд, зверх свого щотижневого заробітку відклав тільки сорок доларів, — і він мріяв пустити їх і все, що йому ще вдасться заощадити, на деякі витрати, необхідні в зв'язку з запланованою поїздкою на Дванадцяте озеро.

І щоб ця туманна пропозиція про короткочасну поїздку Роберти додому прозвучала переконливіше, він додав, що адже вона, напевно, й сама хоче дати лад своїм платтям тощо. Не може ж вона вирушити в таку подорож, під час якої відбудеться весілля, заведуться нові знайомства і зв'язки, не подбавши якось про свій одяг. Нехай вона витратить на це свої заощадження або хоча б частину їх… Становище Клайда було жахливе, і він не спинявся навіть перед такими порадами. Роберта: досі була надто невпевнена в

завтрашньому дні і не наважувалася шити чи купувати що-небудь для себе і для майбутньої дитини; але тепер вона подумала, що, яка б не була справжня мета його поради, пов'язаної, як і всі поради Клайда, з новим зволіканням, їй таки й справді треба було б приділити цьому два-три тижні і з допомогою недорогої, але пристойної кравчихи, яка іноді допомагала її сестрі, пошити собі одне чи два путящих плаття. Можна пошити плаття з вибивної сірої тафти — вона бачила таке в кіно. В ньому вона може вінчатися, якщо Клайд додержить свого слова. Це буде дуже миле вбрання; вона збиралася додати до нього модний сірий шовковий капелюх з маленькими крисами (і на крисах в одному місці — рожеві або яскравочервоні вишні) і ще скромний дорожній костюм із синьої саржі; все це, разом з коричневими туфлями і коричневим капелюхом, зробить її гарно вбраною, не гірше за будь-яку іншу відданицю. Ці приготування означали нову відстрочку і зайві витрати. Клайд міг кінець кінцем і не одружитися з нею, до того ж для них обох цей уявлюваний шлюб був чимось досить непривабливим і похмурим; і все-таки це не могло змінити уявлення Роберти про шлюб, як про велику подію, як про таїнство, якому властиві особлива краса і поетичність, невіддільні від нього навіть при такому-от нещасливому збігові обставин. І — дивна річ! — незважаючи на нещирі і напружені відносини з Клайдом, вона все ще бачила його в тому ж світлі, що й раніше. Він перш за все Гріфітс, юнак із справжнього вищого. товариства, хоч і небагатий, — усі дівчата з її кола і навіть чимало з тих, хто стоїть набагато вище від неї, були б щасливі вийти за нього заміж. Нехай йому не хочеться одружуватися з нею, але все одно, він — людина значна. І він єдиний, з ким вона була б цілком щаслива, якби він хоч трохи любив її. І в усякому разі колись же він кохав її. А кажуть (вона чула це і від своєї матері, і від знайомих), що чоловіки, принаймні дехто з них, нерідко зовсім інакше, з новою ніжністю починають ставитися до матері своєї дитини. Як би там не було, а коли все, про що вони умовилися, точно здійсниться, то хоч недовго — дуже недовго, — але вони все ж будуть укупі, він допоможе їй пережити цю важку кризу, дасть своє ім'я дитині і підтримає її, поки вона не зможе знову так чи інакше влаштуватися самостійно.

Отже, на цьому вона поки що й порішила, хоч її і мучили тривожні передчуття і сумніви, бо вона бачила, який байдужий до неї Клайд.

У такому настрої Роберта через п'ять днів виїхала додому, заздалегідь написавши батькам, що приїде не менш ніж на два тижні, щоб пошити одне чи два плаття і відпочити трохи, бо почуває себе не зовсім гаразд; Клайд проводжав її до Фонди. Власне, він не мав ніякої певної і прийнятної ідеї, і йому здавалося, що тільки мовчання, лише мовчання для нього тепер єдино важливе та істотне. Під загрожуючим ножем катастрофи йому необхідна була можливість думати ще, і ще, і ще, щоб ніхто не примушував його ні до яких дій, щоб його не мучила щохвилинна думка про Роберту: адже коли-небудь у нервовому, похмурому, несамовитому стані вона може сказати чи зробити що-небудь таке, що стане на перешкоді (якщо він натрапить на якусь рятівну ідею) здійснення планів, пов'язаних з Сондрою.

А в цей час Сондра з дачі на Дванадцятому озері писала йому веселі записки про те, що чекає на нього в найближчому часі, коли він приїде. Голуба! вода… білі паруси… теніс… гольф… верхова їзда… катання на автомобілі… Вона про все вже домовилася з Бертіною. І поцілунки, поцілунки, поцілунки…

РОЗДІЛ XLII

Два листи, які Клайд одержав одночасно, ще більше ускладнили становище.

"Пайн-Пойнт, 10 червня

Клайді, маленький!

Як поживає моя крихітка? Все гаразд? Тут просто чудово. Приїхало багато народу, і з кожним днем стає дедалі людніше. "Казино" і площадка для гольфа в Пайн-Пойнті відкриті, і там теж безліч народу. Зараз Стюарт і Грент на своїх човнах вирушають на озеро, — мені чути, як стукотять мотори. Не затримуйтеся, любий, і приїжджайте якнайскоріше. Тут так хороше, що й описати не можна, їздимо верхи по зелених лісових дорогах, купаємося, щодня з четвертої години танцюємо в "Казино". Щойно чудесно прокаталася на своєму Діккі і після сніданку знову помчу — відвезу листи на пошту. Бертіна сказала, що напише Вам сьогодні чи завтра і запросить на будь-яку неділю чи на будь-який інший день, отже, коли Сонда напише "приїжджайте", Ви одразу ж приїдете, чуєте? А і о Сонда вас покарає, гидкий, милий хлопчику!
Напевно, хлопчик багато працює на цій гидкій фабриці? А Сонда хоче, щоб він був тут… Ми б їздили і верхи, і на автомобілі, і плавали б, і танцювали… Не забудьте захопити сзою тенісну ракетку і битки для гольфа. При "Казино" шикарні площадки.
Сьогодні вранці, коли я каталася на Діккі, якась пташка вилетіла у нього з-під ніг. Він злякався і побіг, і Сонду всю схльостало гілками. Клайдові шкода бідної своєї Сонди?
Сонда пише сьогодні безліч усіляких писульок. Після сніданку вона поїде і пошле їх, а потім Сонда піде в "Казино" з Бертіною і з Ніною. А Клайд не хотів би піти з нами? Ми б потанцювали "Тодді". Сонда дуже любить цю пісеньку. А тепер їй треба вдягатися. Завтра напишу ще, гидкий хлопчику! А коли вам напише Бертіна, відповідайте зразу ж. Бачите, скільки я тут понаставила крапок? Це поцілунки. Великі й маленькі. Усе для гидкого хлопчика. Пишіть Сонді щодня, і вона теж писатиме.
Цілую багато разів".
На цього листа Клайд відповів палко, в такому ж дусі і в ту ж годину, як одержав його. Та майже чи не з тією самою поштою, принаймні того ж дня, надійшов лист від Роберти:
"Більц, 10 червня
Дорогий Клайд,
Я вже приготувалася лягти спати, але хочу ще написати тобі кілька рядків. Поїздка була така стомлююча, що я тепер майже хвора. Перш за все, як ти знаєш, мені не дуже хотілося їхати одній. Я страшенно розстроєна і непокоюся про все, хоч і кажу собі, що тепер у нас усе вирішено, і ти приїдеш по мене, як обіцяв".
(Дочитавши до цього місця, він з огидою пригадав жалюгідну сільську глушину під Більцем; на нещастя, саме в цьому світі живе Роберта, і тому він враз, як бувало, відчув жалісливість і докори сумління. Зрештою, це не її провина. Що могло її ждати в житті? Тільки робота або звичайне прозаїчне заміжжя. Вперше за багато днів, коли поруч нього не було їх обох, він був здатний по-справжньому ясно думати — і глибоко, хоч і похмуро, співчував Роберті. Потім він став читати далі.)
"Але тут тепер дуже гарно. Дерева такі зелені, і навколо все цвіте. Коли підходиш до вікон, чути, як у саду дзижчать бджоли. По дорозі сюди, замість того щоб поїхати зразу додому, я вирішила спинитися в Гомері і побачитися з сестрою і зятем. Адже невідомо, коли ми побачимося знову і чи побачимося взагалі, бо я хочу зустрітися з ними тільки як порядна жінка — або нехай ніколи мене більше не побачать. Не подумай, що я хочу цим сказати що-небудь погане чи неприємне. Просто мені сумно. У них такий затишний будиночок, гарні меблі, і грамофон, і все, і Агнеса така щаслива з Фредом! Сподіваюся, що вона завжди буде щаслива. Я мимоволі подумала', як би ми могли гарно влаштуватися, коли б мої мрії збулися. І майже весь

час, поки я була в них, Фред дражнив мене і питав, чому я не виходжу заміж. Кінець кінцем я сказала:
— Звідки ти знаєш, може, я цими днями вийду заміж. Щастя приходить до того, хто вміє чекати.
— Так, звичайно, тільки дивися, щоб не просиділа все життя в залі дожидання, — відповів він мені.
Я дуже рада знову бачити маму, Клайд. Вона така любляча1, терпляча, ладна допомогти всім. Наймиліша, найчудесніша мама на світі. Я нізащо і нічим не хотіла б засмутити її. І Том, і Емілія теж милі. Кожного вечора, з того часу як я тут, до них приходять друзі, і вони кличуть і мене в компанію, але я надто погано себе почуваю, щоб розважатися разом з ними, грати в карти та в різні ігри і танцювати".
(Читаючи ці рядки, Клайд мимоволі з перебільшеною яскравістю уявив собі жалюгідне життя цієї сім'ї — її сім'ї, і все, що він недавно бачив: цей напівзруйнований будинок! Ці покривлені димарі! А її незграбний батько… І як же не схожий цей лист на лист Сондри!)
"Батько, мати, Том та Емілія не відходять від мене і стараються все для мене зробити. І мене мучить сумління, коли я думаю, що б вони переживали, якби вони довідалися про мою біду. Звичайно, мені доводиться удавати, ніби я така стомлена і зажурена від того, що перевтомилася на фабриці. Мама весь час каже, що я повинна пожити в них якнайдовше або зовсім кинути роботу, щоб відпочити і поправитися, але вона нічого не підозрює, бідна. Коли б вона знала! Не можу висловити тобі, Клайд, як це мене іноді мучить. Господи!
Але я не повинна псувати тобі настрій. Я й не хочу цього, адже я казала тобі; тільки ти приїжджай і забери мене звідси, як ми умовилися. Я не буду така, як тепер, Клайд. Адже я не завжди така. Я вже почала готуватися до від'їзду і взялася за шитво. Справ вистачить на три тижні, і за цей час я ні про що інше не думатиму. Але ти приїдеш по мене, правда, любий? Ти більше не обманеш мене і не примусиш так мучитися, як досі? Боже, як давно я мучуся, — з того часу, як їздила додому на різдво! Але ж ти й справді добре ставився до мене. Я обіцяю не бути тобі тягарем: я знаю, ти мене більше не кохаєш, і мені все одно, що буде далі, тільки б мені тепер виплутатися з біди… Але я чесно обіцяю, що не буду тягарем для тебе. Любий, не сердься через цю пляму. Мабуть, я зараз просто не можу володіти собою так, як раніше.
Ну, а тепер про мої тутешні справи. Рідні думають, що плаття мені потрібні для вечірки в Лікурзі і що я, напевно, дуже веселюся там. Що ж, нехай краще думають так, ніж інакше. Мені, мабуть, доведеться з'їздити по деякі покупки до Фонди, якщо я не зможу послати місіс Енс, кравчиху. Якщо я поїду і ти захочеш зі мною побачитися до того, як приїдеш сюди (хоч я маю сумнів щодо цього), ми могли б там зустрітися. Якби ти захотів, я була б дуже рада побачити тебе і поговорити з тобою, перш ніж ми пЬЇдемо. Все здається мені таким дивним: я шию різні речі і так хочу побачити тебе, а тобі зовсім цього не хочеться, — адже я знаю. Сподіваюся, ти задоволений, що умовив мене поїхати додому і тепер можеш у Лікурзі приємно проводити час, — адже ти так це називаєш? Невже ти й справді проводиш його набагато приємніше, ніж минулого літа, коли ми їздили з тобою на озера і повсюди? Але в усякому разі, Клайд, ти, звичайно, можеш зробити те, що обіцяв, і не будеш дуже гніватися на мене за це. Я знаю, по-твоєму, це дуже важко, але не забувай, що коли б я була схожа на інших^ я могла б вимагати більшого. Але я вже казала тобі: я не така, як інші, і ніколи не могла б стати такою. Якщо ти сам не захочеш залишитися зі мною, після того як виручиш мене, — зможеш піти собі.

Будь ласка, Клайд, напиши мені довгого, веселого листа, навіть якщо тобі й не хочеться, і розкажи мені, як ти ні разу не згадував мене і аніскільки за мною не скучив з того часу, як я виїхала (як, бувало, колись тобі невистачало мене), і як не хочеш, щоб я поверталася, і як не можеш приїхати раніше, ніж через два тижні, починаючи з цієї суботи, якщо взагалі приїдеш.
Любий, я зовсім не вірю в усі гидотні речі, які пишу. Але я так стомилася, мені так тоскно і самітно, що я іноді не можу стриматися. Мені потрібно поговорити з ким-небудь, а тут нема з ким; вони не розуміють, у чому справа, і я нікому нічого не можу розповісти.
От бачиш, я казала, що не буду тужити, сумувати й дратуватися, і все-таки зараз у мене це не зовсім виходить, правда? Але я обіцяю поводитися краще надалі — завтра чи позавтра, бо мені стає легше, коли я пишу тобі, Клайд. Будь ласка, не гнівайся і напиши хоч кілька слів, щоб підбадьорити мене. Я чекатиму, — мені так потрібно це. І ти приїдеш, звичайно. Я буду така щаслива і вдячні і постараюся не дуже набридати тобі.
Твоя самотня Берта".
Контраст між двома цими листами призвів Клайда до остаточного рішення: він ніколи не одружиться з Робєртою. Ніколи! І не поїде до неї в Більц і, якщо тільки зуміє, не допустить, щоб вона повернулася в Лікург. Хіба його поїздка до неї чи її повернення сюди не покладуть край усім радощам, які лише так недавно прийшли до нього разом з Сондрою? Він не зможе бути з Сондрою на Дванадцятому озері цього літа, не зможе втекти з Сондрою і одружитися з нею. Господи, невже ж немає виходу? Невже ніяк не можна врятуватися від цієї жахливої перешкоди, на яку він наткнувся?
І, прочитавши обидва листи (це було жаркого червневого вечора, коли він тільки-но повернувся з роботи), Клайд, охоплений одчаєм, кинувся на постіль і застогнав. Яке нещастя! Жахлива, майже нерозв'язна задача! Невже ніяк не можна переконати її поїхати куди-небудь… надовго… або нехай вона якнайдовше залишиться вдома, а він посилатиме їй десять доларів на тиждень, навіть дванадцять— добру половину всього свого заробітку. Або нехай вона оселиться в якому-небудь сусідньому містечку: в Фонді, Гловерсвілі, Скенек-теді; поки вона ще має змогу сама дбати про себе, може найняти кімнату і спокійно чекати вирішальної години, коли потрібний буде лікар чи сиділка. Клайд допоміг би їй знайти кого-небудь, коли настане час, якщо тільки вона погодиться не згадувати його імені.
А Роберта вимагає, щоб він приїхав у Більц або зустрівся з нею ще де-небудь, і все за ці два тижні, не пізніше. Ні, він не хоче, він не поїде! Він наважиться на якийсь одчайдушний вчинок, якщо вона спробує примусити його… втече звідси… або, може, подасться на Дванадцяте озеро, поки вона чекала його в Більці, і постарається умовити Сондру. (та який жахливий, безумний риск!) втекти з ним і повінчатися, хоч їй ще й не минуло вісімнадцяти років. І тоді… тоді… вони будуть одружені, і її сім'я не зможе розлучити їх, і Роберта не зможе знайти його, а тільки, може, подасть на нього скаргу… ну що ж, хіба він не може заперечувати все? Він скаже, що це брехня, що він не мав з нею ніяких стосунків, крім тих, які можуть бути у завідуючого відділом з робітницею. Адже його ніколи не бачили Гілпіни, і він не був з Робєртою у лікаря Глена під Гловерсві-лем, і вона сказала йому тоді, що не називала його імені.
Але яка витримка потрібна, щоб заперечувати все це!
Скільки треба мужності!
Скільки мужності потрібно, щоб дивитися Роберті в очі,— адже він знав, що найважче від усього на світі буде зустріти прямий і сповнений жаху погляд її обвинувачуючих, невинних блакитних очей! Чи зможе він витримати? Чи

вистачить у нього хоробрості? І якщо навіть вистачить — чи приведе це до потрібного результату? Чи повірить йому Сондра, коли почує?..
І все ж, додержуючи свого задуму, — все одно, чи здійснить він його кінець кінцем, чи ні, навіть якщо й приїде на Дванадцяте озеро, — він повинен написати Сондрі, що збирається їхати. І він негайно написав їй палкого і пристрасного листа. В той же час він вирішив зовсім не писати Роберті. Може, він подзвонить їй: вона казала — в їхнього сусіда є телефон і, як Клайду щось потрібно буде, він зможе викликати її. А писати їй про їхні справи, хоч би й дуже обережно, значить дати їй у руки (та ще тепер, коли він твердо вирішив не одружуватися з нею) доказ їхніх відносин, — саме те, чого вона дуже й дуже потребуватиме. Все це тільки шахрайство! Це негідно і підло, звичайно. Але ж коли б Роберта згодилася поводитись трохи розумніше щодо нього, ніколи б він і не подумав принизитись до такого підлого і хитрого плану. Але Сондра! Сондра! І величезні володіння Фінчлі, що простягнулися на західному березі Дванадцятого озера… вона стільки пише про них… як там, напевно, красиво! Ні, він не може інакше! Він повинен міркувати і діяти саме так. Повинен!
Клайд підвівся і пішов послати листа Сондрі. По дорозі він купив вечірню газету, що видавалася в Олбені; йому хотілося трохи відійти від своїх думок, читаючи про тих, кого він знав, і тут вій побачив на першій сторінці таке повідомлення:
ПОДВІЙНА ТРАГЕДІЯ НА ОЗЕРІ ПАСС.
ПЕРЕВЕРНУТИЙ ЧОВЕН І ДВА КАПЕЛЮХИ НА ВОДІ
НАВОДЯТЬ НА ДУМКУ ПРО ЗАГИБЕЛЬ ДВОХ ОСІБ
ПОБЛИЗУ ПІТСФІЛДА
ТІЛО ДІВЧИНИ ЗНАЙДЕНО, АЛЕ НЕ РОЗПІЗНАНО.
ТІЛО ЇЇ СУПУТНИКА ПОКИ ЩО НЕ УДАЛОСЯ ЗНАЙТИ
Через те, що Клайд цікавився всяким водним спортом і сам добре управляв байдаркою, плавав і пірнав, він з цікавістю прочитав замітку:
"Пенкост, Массачузетс, 7 червня. Позавчора на озері Пасс, за чотирнадцять миль на північ від нашого міста, перевернувся човен, в якому каталися невідомі чоловік та жінка, що приїхали, очевидно, з Пітсфілда.
У вівторок близько десятої години ранку чоловік і дівчина, сказавши Томові Лукасу, власникові тутешнього невеликого ресторану і пристані для човнів, що вони приїхали з Пітсфілда, взяли напрокат маленький човен і, захопивши з собою кошик, мабуть, із сніданком, попливли в північний край озера. Оскільки до сьомої години вечора вони не повернулися, м-р Лукас з своїм сином Джефрі об'їхав озеро на моторному човні і знайшов перевернутий човен на обмілині поблизу північного берега, але ніяких слідів пасажирів не виявив. Вирішивши в ту мить, що вони просто втекли, не бажаючи платити за прокат, Лукас відвів човен до своєї пристані.
Але наступного ранку, припустивши, що тут міг бути нещасний випадок, м-р Лукас з сином Джефрі і помічником Фредом Уолшем зробив другий круг по північній ділянці озера і кінець кінцем знайшов у прибережному комиші два капелюхи — чоловічий і жіночий. Негайно почалися розшуки з допомогою багрів, і на третю годину дня було знайдено тіло дівчини, про яку нічого невідомо, крім того, що вона та її супутник брали човен. Тіло передане властям. Тіло мужчини до цього часу не знайдено. Оскільки в тому місці, де, видно, сталася катастрофа, глибина подекуди перевищує тридцять футів, немає певності, що другий труп удасться розшукати. Років п'ятнадцять тому, коли в цих місцях трапилося таке нещастя, тіла так і не були знайдені.
На підкладці жакета, який був на дівчині, виявлено марку пітсфілдського торговця. Туфлі її, судячи з штемпеля всередині, куплено в тому ж місті.

Немає ніяких інших ознак, які дали б змогу розпізнати загиблу. Припускають, що сумочка, якщо вона й була, залишилася на дні озера. Супутник її, як свідчать ті, хто бачив його, — високий, чорнявий, років тридцяти п'яти; на ньому був світлозелений костюм і солом'яний бриль з білою і синьою стьожками. Дівчина виглядала не більше як на двадцять п'ять років; зріст — п'ять футів п'ять дюймів, вага — сто тридцять фунтів. Волосся довге, темнокаштанове, заплетене в коси і укладене навкруг голови. На середньому пальці лівої руки тонкий золотий перстень з аметистом. Поліція Пітсфілда та інших найближчих міст повідомлена про цей випадок, але ім'я дівчини до цього часу не удалося встановити".

Це досить звичайне повідомлення — влітку завжди безліч таких нещасних випадків — не дуже зацікавило Клайда. Звичайно, здавалося дивним, як ця дівчина та її супутник могли загинути на такому невеликому озері серед білого дня. Дивно також, що ніхто не міг розпізнати ні її, ні його. Але так воно й було. Мужчина зник безслідно. Клайд відкинув газету, мало цим турбуючись, і думки його перейшли на інші речі… Перед ним стояло серйозне завдання: як бути далі? Та потім, коли він погасив лампу і вже мав лягти в постіль, усе ще обмірковуючи складну плутанину свого життя, в його мозку раптом виникла думка (що за диявольський шепіт? що за підступна намова нечистої сили?): припустимо, що він і Роберта, — ні, скажемо, він і Сондра (ні, Сондра чудово плаває і він теж), — отже він і Роберта пливуть у човні, і човен перекидається… і саме тепер, під час усіх цих жахливих ускладнень, які так краять йому серце. Який вихід! Яке розв'язання величезного, просто убивчого завдання! Проте… стоп!., не квапитись! Чи може людина, хоча б у думках, допустити таке розв'язання важкого завдання, не вчиняючи злочину в своєму серці,— справді жахливого, страхітливого злочину? Ні, він не повинен і думати про таке. Це мерзенно… дуже мерзенно, жахливо! І все-таки, якби — з нещасливого випадку, звичайно, — трапилася така річ? Адже це був би кінець усім його тривогам із-за Роберти… І потім — не боятися її, не переживати ніяких страхів і сердечних мук через Сондру. Тихе, спокійне, без криків і сварок, розв'язання всіх його теперішніх труднощів, і перед ним — сама тільки радість, назавжди! Просто випадкова, непередбачена катастрофа, — і потім блискуче майбутнє!

Але вже сама думка про це і про Роберту (чому його мозок уперто зв'язує це з Робертою?), сама ця думка жахлива, і він не повинен, не повинен пускати її в своє серце. Ніколи, ніколи, ніколи! Не повинен! Це огидно! Жахливо! Адже це думка про убивство! Убивство?!! Але він був до того збуджений листом Роберти і цілковитою його протилежністю — листом Сондри… такими чарівними і спокусливими барвами малювала Сондра своє — і його — життя, що він навіть під загрозою смерті не зміг би відкинути думку про таке неначебто легке і природне розв'язання всіх своїх труднощів… якби тільки такий випадок трапився з ним і з Робертою. Кінець кінцем, хіба він замишляє злочин? Ні, він просто думає, що коли б сталося таке нещастя, коли б тільки воно могло статися… Так, але коли б тільки воно могло статися! Темна і лиха думка, яку він не повинен, не повинен допускати. НЕ ПОВИНЕН. І все ж… все ж… Він чудовий плавець, він, без сумніву, доплив би до берега, яка б не була відстань. А Роберта — він це знав (адже минулого літа вони їздили на озера і купалися) — не вміла плавати. І тоді… тоді… Ну, тоді, якщо тільки він не допоможе їй, то, звичайно…

Він сидів у своїй кімнаті, в пітьмі, між пів на десяту і десятою вечора, і думав про це, — і в нього було дивне, неспокійне відчуття, наче мурашки бігали по всьому тілу, від самої маківки і до кінчиків пальців. Дивовижна і страшна думка! І її підказала йому ця газета. Хіба не дивно? І до того ж у тій самій місцевості, куди він тепер поїде до Сондри, скрізь багато,

дуже багато озер, десятки, як вона: казала… А Роберта любить далекі прогулянки і любить кататися на човні, хоч вона і не вміє плавати, не вміє плавати… не вміє плавати. І от вони чи принаймні він їде туди, де безліч озер… Вони можуть поїхати вдвох — він і Роберта, — чого б ні? Чого? Адже вони вже говорили про те, щоб поїхати куди-небудь за місто четвертого липня[4 липня — свято з нагоди проголошення незалежності Сполучених Штатів (1776 р.)], коли обмірковували свій остаточний від'їзд.
Але ні, ні! Хоч як би він не хотів позбутися Роберти, сама думка про нещастя з нею надто мерзотна, злочинна, жахлива! Ні, він ні на одну мить не повинен пускати в своє серце такі думки. Це надто мерзенно, надто негідно, надто страшно! Жахлива' думка! Подумати тільки, що вона увійшла в його мозок! І саме тепер, тепер, коли Роберта вимагає, щоб він поїхав разом з нею.
Смерть!
Убивство!
Убивство Роберти!
Але треба ж врятуватися від неї, від цієї безглуздої, настійної, непохитної вимоги. При самій тільки думці про неї Клайд весь похолодів, і піт виступив на всьому тілі. І тепер, коли… коли… Але він не повинен думати про це! І до того ж — смерть ще не народженої дитини!
Але як же можна думати про такі речі обмірковано, навмисно? І все ж… скільки людей тоне ось так у літній час… юнаки і дівчата… чоловіки і жінки… тут і там… скрізь. Зрозуміло, він не хоче, аби щось подібне до цього трапилося з Робертою. І особливо тепер. Він не такий, хоч який не є поганий. Ні. Ні. Він не такий. Від самої думки про це холодний піт виступив на його обличчі і руках. Він не такий. Порядні люди, що мають здоровий глузд, не думають про такі речі. І він теж не буде… від цієї хвилини.
Дуже невдоволений сам собою, — тим, що така страшна' думка могла оволодіти ним, — він підвівся, засвітив лампу і перечитав замітку в газеті з усім спокоєм, на який тільки був здатний, наче цим осуджував і відкидав раз і назавжди все, що вона: йому навіяла. Потім одягнувся і вийшов з дому: він пройшовся по Уікігі авеню і по Сентрал авеню, потім по Дубовій, і навкружним шляхом знову вийшов на Сентрал авеню, почуваючи, що він нібито відходить від спокуси, від мани, яка так тривожила його досі. І через деякий час, відчувши себе краще, спокійніше, нормальніше, людяніше, — він так цього хотів! — Клайд повернувся додому і ліг спати з почуттям, що йому справді пощастило звільнитися від підступної і страхітливої спокуси!
Ніколи більше він не повинен думати про це! Він не повинен більше думати про це. Ніколи, ніколи, ніколи він не повинен думати про це… ніколи.
Незабаром він заснув неспокійним, тривожним сном, і йому приснився лютий чорний собака, який намагався вкусити його. Рятуючись від іклів цього страховища, він прокинувся з жахом, потім існову заснув. Цього разу він побачив себе в якомусь дивному похмурому місці, чи то в густому лісі, чи то в печері, чи на дні глибокої вузької ущелини, між високими горами; звідси йшла вгору стежка, спочатку добре помітна. Але чим далі він ішов, тим стежка ставала" вужчою, невидимішою і, нарешті, зникла зовсім. І тоді, повернувшись, щоб спробувати пройти назад тією ж дорогою, Клайд побачив позаду себе величезне кубло змій; на перший погляд воно більше було схоже на купу хмизу, але над ним, загрожуючи, розхитувалися десятків зо два зміїних голів з роздвоєними жалами і агатовими очима. А коли він існову поквапливо повернув назад, дорогу йому перегородило рогате чудище, — під його важкою ходою тріскотіли кущі, і з криком безмежного відчаю Клайд з жахом прокинувся і вже не заснув до ранку.

РОЗДІЛ XLIII

Проте цю думку про випадок на озері, що так уперто виникала серед думок про його власне заплутане становище, Клайд не міг відігнати, як не намагався. Вона зародилася з мимовільного порівнювання його особистих тривог, які вразили й мало не розладнали його не дуже стійкий розум, і цього, може, жахливого, але якогось тихого і начебто невинного зникнення двох людей на озері Пасс. Тіло дівчини — якась дивна сила примушувала його весь час думати про це — було знайдене, а тіло мужчини — ні. У цій своєрідній деталі наче таївся настійний натяк: Клайд мимоволі думав, що муж-чина, можливо, зовсім і не потонув. Адже ж є злочинці, що прагнуть позбутися людей, небажаних їм, — так, можливо, і цей мужчина подався з дівчиною на озеро, бажаючи покінчити з нею? Це, зрозуміло, диявольська вигадка, — та в цьому разі вона, мабуть, чудово вдалася.

А щоб він піддався цій лихій намові і зробив так само… ніколи! Та його становище з кожною годиною ставало дедалі безвихіднішим: майже чи не щодня надходили листи від Роберти або записочки від Сондри, і знову його вражав контраст між ними — між багатством і бідністю, між веселощами і похмурим одчаєм і невпевненістю.

Роберті він вирішив не писати, але іноді розмовляв з нею телефоном, намагаючись відбутися нічого не вартими фразами. Як вона поживає? Він дуже радий, що вона у своїх рідних, у селі,— в таку погоду там, певно, набагато краще, ніж на фабриці. Тут, звичайно, все йде гладко, все по-старому, тільки враз посипалися замовлення, і в останні два дні довелося дуже багато працювати. Він усіма силами прагне назбирати певну суму грошей для тієї мети, про яку вона знає, а більше його ніщо не тривожить, і вона теж не повинна турбуватися. Він не писав їй, тому що багато роботи, і навряд чи зуміє писати, — так багато всіляких справ. Але він нудьгує, не бачачи її на звичному місці, і сподівається, що незабаром вони знову зустрінуться. Якщо вона хоче приїхати в Лікург, як каже, і вважає, що їй треба побачитися з ним, то це, мабуть, можна влаштувати. Але чи справді це конче необхідно саме тепер? Він такий занятий, він розраховує зустрітися з нею трохи пізніше.

І в той же час він писав Сондрі, що, можливо, наступної суботи, а вже вісімнадцятого — напевно, приїде і побачиться з нею.

Так він хитрував сам з собою і викручувався, підштовхуваним пристрастю до Сондри і абсолютно нездатний дивитися в очі справжньому станові речей, коли справа стосувалася Роберти; тому він діждався, нарешті, бажаної можливості знову зустрітися з Сондрою і до того в такій обстановці, якої йому ще ніколи в житті не доводилося бачити.

Коли він добрався до шейронської пристані, що прилягала до веранди готелю на Дванадцятому озері, його зустріли Бертіна з братом і Сондра: вони приїхали по нього моторним човном Грента, спустившись рікою Чейн. Прозора синя вода ріки. Високі темні гостроверхі ялини вишикувалися вздовж берегів, немов вартові. Від західного берега падала на воду смугою чорна тінь; дерева відбивалися виразно, як у дзеркалі. Повсюди великі і маленькі, білі, рожеві, зелені та коричневі дачі, навіси для човнів, купальні біля самої води. Де-не-де, перед якою-небудь розкішною дачею, подібно до тих, що належать Кренстонам чи Фінчлі,— гарна пристань. Зелені і сині байдарки та моторні човни. Веселий яскравий готель і купальні із Пайн-Пойнті, де вже зібралося багато пишно вбраної публіки, що рано виїхала за місто. А потім сарай для човнів і пристань біля дачі Кренстонів. Дві вівчарки — нова покупка Бертіни — лежать на березі в траві, мабуть, дожидаючи повернення хазяйки. Слуга Джон, один з шести слуг, яких Кренстони взяли з собою на дачу, чекав тут, щоб піднести єдиний

чемодан Клайда, його тенісну ракетку і битки для гольфа. Але найбільше враження справив на нього великий будинок, неправильної, але вишуканої архітектури; стежки, що вели до нього і були обсаджені яскравою геранню, величезна, уставлена плетеними меблями веранда, з якої було видно чудове озеро; автомобілі і сила-силенна гостей у спортивних костюмах, що відпочивали на веранді або прогулювалися в саду.
З розпорядження Бертіни, Джон провів Клайда в простору кімнату з вікнами на озеро, щоб він міг прийняти ванну і переодягнутися для гри в теніс з Сондрою, Бертіною і Грентом. Після обіду, пояснила Сондра, яка заїхала заради нього до Кренстонів, він вирушить з Бертіною і Грентом у "Казино", де його познайомлять з усією місцевою публікою. Там будуть танці. Завтра рано-вранці, до першого сніданку, він може, якщо хоче, поїхати з нею, Бертіною і Стюартом верхи чудовою лісовою стежкою до мису Натхнення, звідки видно озеро в усій його красі. І Клайд довідався, що, крім кількох стежок, подібних до цієї, у лісі на сорок миль навкруг немає ніяких доріг. Без компаса або провідника там можна заблукати і навіть загинути, — так важко визначити напрям тому, хто не знає цього лісу. А після сніданку і купання вона, Бертіна і Ніна Темпл покажуть йому своє нове досягнення — катання на акваплані Сондри. Потім другий сніданок, теніс чи гольф і поїздка в "Казино", де вони питимуть чай. Після обіду на дачі в Брукшоу з Утіки — танці.
Через годину після приїзду Клайд побачив, що весь час його перебування тут — суботу і неділю — буде занято до відказу. Але він зрозумів також, що вони з Сондрою зуміють проводити разом не тільки хвилини, а, мабуть, і цілі години, і завдяки цій чудесній можливості він побачить нові сторони її багатогранної вдачі! Всупереч гнітючим думкам про Роберту, — може ж він відігнати їх хоча б на ці дні! — Клайд відчув, що потрапив у рай.
І справді, ніколи раніше Сондра не здавалася йому такою веселою, граціозною і щасливою, як на тенісній площадці Кренстонів, — у білосніжному костюмі для теніса — блузці і короткій спідниці, з волоссям, зав'язаним строкатою, в жовтий і зелений горошок, шовковою хустиною. А її посмішка! А скільки обіцяв веселий блиск її сміхотливих очей, коли вона кидала на нього швидкий погляд! Немов птах, літала вона, високо піднявши руку з ракеткою, ледве торкаючись ногами землі, закинувши голову і не перестаючи посміхатися. А вигукуючи "п'ятнадцять — love", "сорок — love", "тридцять — love", вона завжди особливо підкреслювала слово "love"[Неперекладна гра слів: "love" — кохання; при підраховуванні очок у тенісі означає — ноль.] і примушувала Клайда тріпотіти від щастя і суму: адже Сондра могла б належати йому, якби він тепер був вільний. Але між ними неподолання перепона, поставлена ним самим.
А яскраве сонце заливає кристально чистим світлом зелений лужок, що простягнувся від високих ялин до води озера, яка вилискує сріблом. На озері у всі напрями линуть маленькі човни з сліпучо-білими парусами і спаїлахують у сонячному промінні білі, зелені, жовті яскраві плями — байдарки, на яких катаються закохані пари. Літо, дозвільне життя, тепло, яскраві барви, безжурність, краса, кохання — усе, про що він мріяв минулим літом, коли був такий самітний.
Подеколи Клайдові здавалося, що в нього зараз запаморочиться голова від радості: близьке і певне здійснення всіх бажань мало чи не в його руках… Іноді ж (думка про Роберту враз проймала його, мов порив льодяного вітру) він почував: не може бути нічого сумнішого, страшнішого, згубнішого для мрій про красу, кохання і щастя, ніж те, що загрожує йому тепер. Це страхітливе газетне повідомлення про озеро і двох потонулих… Та імовірність, що, незважаючи на свій божевільний задум, через який-небудь

тиждень-два щонайбільше через три, він повинен буде назавжди відмовитися від усього… А потім він враз приходив до пам'яті і розумів, що прогавив м'яч, що грає дуже погано, і Бертіна, Сондра або Грент кричать йому: "Клайд, про що ви думаєте?" І з найтемніших глибин свого серця він міг би відповісти: "Про Роберту".
Потім увечері, в Брукшоу, розкішно вбрана компанія — друзі Сондри, Бертіни та інших. На площадці для танців нова зустріч з Сондрою; вона вся — усмішка: для всіх присутніх тут, а головним чином для своїх батьків, вона удає, ніби ще не бачила Клайдаі, навіть і не знала, що він приїхав.
— Як, ви тут? От чудово! У Кренстонів? Просто прекрасно, зовсім поруч нас. Ну, виходить, будемо часто бачитися, правда? Хочете звівтра' покататися верхи, годині о сьомій ранку? Ми з Бертіною скачемо майже щодня. Якщо нічого не перешкодить, ми завтра влаштуємо пікнік, покатаємося на байдарках і на моторному човні. Це нічого, що ви не дуже добре їздите верхи, — я скажу Бертіні, щоб вам дали Джеррі: він смирний, мов овечка. І про костюм теж не турбуйтеся: у Грента сила-силенна всіляких речей. Найближчі два танці я танцюю з іншими, а під час третього вийдемо і посидимо, хочете? Тут на балконі є чудовий куточок.
І вона відійшла, сказавши йому поглядом: "Ми розуміємо один одного…"
А потім у цьому темному куточку, де ніхто їх не бачив, вонгї обхопила його голову руками і гаряче поцілувала в губи. Перше ніж закінчився вечір, їм удалося піти від усіх, і вони бродили, обійнявшись, стежкою вздовж берега при місячному світлі.
— Сондра така рада, що Клайд тут! Вона так скучила!
Вона гладила його волосся, а він цілував її,— і раптом, згадавши про похмуру тінь, яка роз'єднувала їх, поривчасто, з відчаєм стиснув її в обіймах.
— Моя люба, маленька дівчинко, — вигукнув він, — моя чарівна, чарівна Сондра! Коли б ви тільки знали, як я кохаю вас, коли б ви знали! Як би я хотів розповісти вам усе. Як би я хотів…
Але він не міг розповісти — ні тепер, ні потім — ніколи. Як би він насмілився сказати їй хоча б слово про похмуру перепону, що стояла між ними? Сондра з її вихованням, засвоєними нею поняттями про кохання і шлюб ніколи не зрозуміє його, ніколи не погодиться принести так багато в жертву коханню, хоч би як любила його. Вона одразу залишить його, кине, — і який жах відіб'ється в її очах!
Однак тепер, коли він стискав її в обіймах, вона, дивлячись в його очі,— від місячного світла в них спалахували електричні іскорки, — в його бліде, напружене обличчя, вигукнула:
— Клайд так дуже кохає Сондру? Милий хлопчик! Сондра теж його любить, дуже! — Вона обхопила його голову обома руками і почала швидко і палко цілувати. — І Сондра не відмовиться від свого Клайда. Нізащо. Тільки почекайте—і побачите. Тепер що б не сталося — все дрібниці! Може, це буде нелегко, але Сондра не залишить Клайда! — А потім враз діловим тоном — це було так характерно для неї — заявила: — Ну, а тепер ми повинні йти, зразу ж. Ні, більше ніяких поцілунків. Ні, ні! Сондра сказала: ні. Можуть помітити, що нас немає.
І, поправивши зачіску, вона взяла його за руку і побігла назад до дому, саме вчасно, бо назустріч їм ішов Палмер Терстон, який уже шукав її.
Наступного ранку, близько сьомої години, як вона обіцяла, відбулася поїздка на мис Натхнення. Бертіна і Сондра були в яскравочервоних жакетах для верхової їзди, в білих бриджах і чорних чобітках, волосся їхнє вільно розвівалося на вітрі; вони раз у раз мчали вперед, а потім знову поверталися до нього; або ж Сондра весело окликала його, пропонуючи

наздогнати їх; або обидві вони, сміючись і розмовляючи, ховалися від нього далеко попереду, між дерев, наче в потайному куточку лісового храму, де він не міг бачити їх. Бертіна, помітивши, як Сондра в ці дні захоплена Клайдом, почала думати, що справа може закінчитися весіллям, якщо тільки не перешкодять родинні ускладнення, а тому сяяла посмішками, вся — втілена привітність; вона дуже люб'язно наполягала, щоб Клайд приїхав до них на все літо, і обіцяла допомагати закоханим, — тоді ніхто не зможе причепитися. І Клайд то тремтів від захвату, то враз хмурнішав, мимоволі повертаючись до думки, яку підказало йому газетне повідомлення, — і все ж боровся з нею, намагаючись відкинути її.

В одному місці Сондра повернз'ла стрімкою стежкою вниз до джерела, яке пробивалося серед моху і каміння в тіні дерев.

— Сюди, Клайд, — покликала вона. — Джеррі знає дорогу, він не посковзнеться. Випийте води! Кажуть, той, хто нап'ється з цього джерела, скоро знову повернеться сюди.

І коли він зскочив з сідла, вона сказала:

— Я хочу вам сказати одну річ. Якби ви бачили вчора ввечері мамине обличчя, коли вона почула, що ви тут! Звичайно, вона не може знати напевно, що я просила запросити вас, — адже вона думає, що це Бертіна вами цікавиться. Я її в цьому переконала. Але все-таки мені здається, вона підозрює, що і я до цього причетна, і це їй дуже не подобається. Та вона нічого не може додати до того, що сказала раніше. А я зараз поговорила з Бертіною, і вона згодна допомагали мені, чим тільки може. Але нам треба бути надзвичайно обережними, бо коли мама почне надто багато підозрювати, то я навіть не знаю, що вона може зробити… може вирішити зразу ж виїхати звідси, щоб мені не можна було бачитися з вами. Розумієте, вона не допускає й думки, що я можу зацікавитися кимось, хто їй не подобається. Ви знаєте, як це буває. Вона і з Стюартом так. Але ви будьте обережніші і удавайте, що я вас дуже мало цікавлю, особливо коли поблизу є хто-небудь з наших, — і тоді, мабуть, вона нічого не стане розпочинати, — принаймні зараз. А потім, восени, коли ми повернемося до Лікурга, все буде інакше. Я вже буду повнолітня, і тоді подивимося! Я ще досі нікого не кохала, але вас я люблю і не відмовлюся від вас — отак! Не хочу. І вони не зможуть мене примусити, нізащо!

І вона тупнула ногою. Коні мирно і байдуже дивилися на всі боки. А Клайд, захоплений і здивований цим другим, таким рішучим виявом її почуттів, розпалений думкою, що саме тепер він може запропонувати їй втечу і шлюб і, отже, уникнути загрози, яка нависла над ним, дивився на Сондру з неспокійною надією і страхом. Адже вона може відмовити, може відразу змінитися, шокірувана його несподіваною пропозицією. І потім у нього немає грошей, і він не уявляє собі, куди вони могли б поїхати, якби вона погодилася. Але, може, вона що-небудь придумає? Коли ж вона погодиться, то чому ж би їй не допомогти йому? Це ясно. В усякому разі він повинен заговорити, а там — нехай буде, що буде! І він почав:

— А чому ж вам не поїхати зі мною тепер же, Сондра, люба? До осені ще так далеко, а я так кохаю вас! Давайте поїдемо! Все одно ваша мама ніколи не дозволить вам вийти за мене заміж. А якщо ми поїдемо тепер, вона нічого не зможе зробити. А потім, через кілька місяців, ви напишете їй, і вона простить вам. Поїдемо, Сондра?

Його голос був сповнений палкого благання, з очей линули смуток і страх перед відмовою і перед тим, що мало бути потім.

Сондрі передалося його тремтіння, породжене глибоким хвилюванням, і вона не спішила відповідати; її анітрохи не образила його пропозиція, навпаки — вона була по-справжньому схвильована, їй лестила думка, що вона могла

збудити в Клайдові таку нетерплячу і несамовиту пристрасть. Він був такий запальний, охоплений вогнем, який вона сама запалила, хоч і не могла почувати так само міцно… Ніколи ще вона не бачила такого палкого кохання. І хіба не чудесно— втекти з ним тепер… таємно… до Канади, Нью-Йорка чи Бостона — куди-небудь! І яке заворушення знялося б тоді тут, в Ліку рзі, в Олбені, в Утіці! Які розмови і тривога у неї вдома і скрізь— усюди! І Гілберт проти волі став би її родичем, і всі Гріфітси, якими так захоплюються її мати та батько.
Одну мить в її очах читалося бажання і майже рішучість зробити так, як він просив: утекти з ним, перетворити своє палке, щире кохання в грандіозну забаву. Якщо вони одружаться, то що можуть поробити батьки її? І хіба Клайд недостойний Сондри і її сім'ї? Звичайно, достойний, хоч майже всі в її товаристві уявляють собі, що нібито він не зовсім той, ким має бути, просто через те, що в нього не так багато грошей, як у них. Але ж гроші в нього будуть… Він одружиться з нею — і дістане таку ж хорошу посаду на підприємстві батька її, яку має Гіл Гріфітс на фабриці свого батька.
Та через мить, подумавши про своє життя тут, про те, в яке становище вона поставить своїх батьків, поїхавши отак, з самого початку літнього сезону, і про те, що це зруйнує всі її власні плани і надзвичайно розгнівить матір (може, вона навіть зажадає розторгнення шлюбу на тій підставі, що її дочка неповнолітня), Сондра опам'яталася, і завзятий блиск в її очах змінився такою характерною для неї серйозною практичністю. Власне, чого варто почекати кілька місяців! А це, звісно, врятує Клайда від розлуки з нею, тоді як утеча може призвести до того, що їх розлучать назавжди.
Тому вона ласкаво, але рішуче похитала головою, і Клайд зрозумів, що він зазнав поразки — найважчої і найнепоправнішої поразки, якої тільки міг зазнати. Вона не поїде з ним! Отже, він загинув… загинув… і вона, певно, назавжди втрачена для нього. Господи! А обличчя Сондри осяяла ніжність, незвичайна для неї навіть у хвилини найглибшого хвилювання.
— Я погодилася б, любий, якби не вважала, що нам краще цього не робити, — сказала вона. — Це було б надто поспішно. Мама тепер нічого не вдіє, я знаю. І потім, у неї стільки планів, вона хоче влаштувати цього літа безліч прийомів, — усе для мене. Вона хоче, щоб я була люб'язна з… ну, ви знаєте, про кого я кажу. Що ж, я можу і певна, що все це нам аж ніяк не перешкодить; я не зроблю нічого такого, що могло б налякати її.— Сондра підбадьорливо посміхнулася йому. — Але ви можете приїжджати сюди так часто, як захочете, і ні у мами, ні в кого іншого це не викличе жодних підозрінь, бо ви не будете нашим гостем, розумієте? Я про все умовилася з Бер-тіною. І таким чином ми можемо бачитися з вами тут протягом усього літа, скільки захочемо, розумієте? А восени я повернуся до Лікурга, і якщо тоді я ніяк не зможу викликати мамину прихильність до вас і переконати її, що ми заручені,—ну, тоді я втечу з вами. Так, втечу любий, це щирісінька правда!
Любий! Восени!..
Вона замовкла, і її погляд промовляв, що вона дуже добре уявляє собі всі практичні труднощі, що стоять перед ними. Вона взяла його за руки і подивилася в обличчя. Потім поривчасто обвила руками його шию і поцілувала.
— Невже ви не розумієте, любий? Ну, будь ласка, милий, не дивіться так сумно. Сондра так кохає свого Клайда! Вона зробить усе, все, щоб він був щасливий. Зробить! І все буде гаразд. Почекайте — і побачите. Сондра ніколи не відмовиться від свого Клайда, ніколи!
Клайд розумів, що він не має жодного доводу, щоб переконати її,— абсолютно жодного, який не дав би їй відчути незвичайність і підозрілість його

неспокійного нетерпіння, — і що через вимоги Роберти (якщо тільки… якщо тільки… ну, якщо Роберта не відпустить його) відмова Сондри означає для нього катастрофу. 'І він сумовито, навіть з одчаєм дивився їй в обличчя. Яка вона гарна! Яким прекрасним є її світ! А йому не судилося володіти ні нею, ні цим світом— ніколи! За всім цим — Роберта, її вимоги і його обіцянка. І немає ніякого порятунку, крім утечі. Боже!
Погляд його став напруженим, майже безумним — у ньому з'явилася незвичайна сила, — це був погляд людини, яка стоїть на грані божевілля; такого ще ніколи не бувало з Клайдом за все його життя, і Сондра помітила дивну силу цього погляду. Клайд здавався таким хворим, підупалим, безмірно зневіреним, що Сондра вигукнула:
— Та що з вами, Клайд, любий? У вас очі такі… навіть не знаю, які… нещасні або… Клайд так міцно кохає мене? Але хіба він не може почекати тільки три або чотири місяці? Та ні ж, звичайно, може! Це не так страшно, як йому здається. Він майже весь час буде зі мною, любий мій хлопчику. А коли його тут не буде, Сондра писатиме йому кожного дня, кожного дня!
— Але, Сондра, Сондра, коли б я міг сказати вам усе! Коли б ви знали, як багато це для мене означає!
Він запнувся, бо побачив у цю мить в очах Сондри суто діловий, практичний інтерес: чому їй так конче потрібно тікати з ним? І Клайд одразу відчув, який величезний вплив має на неї середовище… як неподільно вона належить цьому світові… і як легко зараз самою тільки надмірною наполегливістю змусити її взяти під сумнів розсудливість її потягу до нього… Треба відмовитися від цієї спроби. Бо інакше вона, звичайно, почне розпитувати його — і це може настільки охолодити її почуття, що не залишиться навіть і мрії про осінь… І замість того щоб пояснити, чого йому таке необхідне її рішення, він просто відступив:
— Це все тому, що ви так потрібні мені, люба, — весь час потрібні. В цьому вся річ. Іноді мені здається, що я більше ані хвилини не можу жити віддалік од вас. Я так жадаю вас!
Але Сондра, хоч їй і дуже лестило його палке почуття, яке вона почасти поділяла, все ж у відповідь тільки повторила те, що вже сказала раніше. Вони мають чекати. Восени все щасливо закінчиться. І Клайд, зовсім приголомшений своєю невдачею, не міг заперечувати, що він і тепер щасливий з нею; він постарався, як умів, приховати свій настрій… і думав, думав, думав… може, є якийсь вихід… який-небудь… може, навіть та думка щодо човна… або що-небудь іще…
Але що?
Та ні, ні, ні — тільки не це! Він не убивця і ніколи не буде убивцею. Не буде, ніколи… ніколи… ніколи…
Отже — втратити все.
Неминуча катастрофа.
Неминуча катастрофа.
Як же уникнути її і завоювати Сондру?
Як, як, як?
РОЗДІЛ XLIV
А рано-вранці в понеділок, повернувшись до Лікурга, він знайшов такого листа від Роберти:
"Дорогий Клайд!
Я часто чула приказку: "прийшла біда — відчиняй ворота", але тільки сьогодні довідалась, що це означає. Ледве чи не першим, кого я побачила сьогодні вранці, це був наш сусід містер Уілкокс. Він прийшов сказати, щоб я не розраховувала сьогодні на місіс Енс, бо їй потрібно дещо пошити для місіс Дінуідді, в Більці, хоча вчора, коли вона виходила від нас, усе вже

було приготоване: мені треба було б сьогодні тільки трохи допомогти їй з шитвом, щоб прискорити справу. А тепер вона прийде тільки завтра. Потім надійшла звістка, що мамина сестра, місіс Ніколс, серйозно хвора, і мамі довелося поїхати до неї в Бейкерс-Понд (це майже дванадцять миль звідси). Том повіз її, хоч йому треба було допомагати батькові,— адже на фермі стільки роботи. І я не знаю, чи зможе мама повернутися до неділі. Якби я почувала себе краще і не була така занята шитвом, я б, мабуть, теж поїхала з нею, хоч вона й запевняла, що це ні до чого.
До того ж Емілія і Том, вважаючи, що мої справи ідуть прекрасно і я можу повеселитися, запросили на сьогоднішній вечір чотирьох дівчат і чотирьох юнаків: вони надумали влаштувати щось подібне до літньої вечірки при місячному світлі. Емілія хотіла з моєю і маминою допомогою приготувати морозиво і пиріг. І тепер їй, бідоласі, доводиться дзвонити в усі кінці від містера Уілкокса і відкладати вечірку до наступної неділі. І вона, звичайно, зовсім розстроїлася і зажурилася.
Щодо мене, то я всіляко намагаюся тримати себе в руках. Але знаєш, любий, мушу признатися, це дуже важко. Адже досі я говорила з тобою тільки тричі телефоном і почула, що в тебе, напевно, не буде до п'ятого липня необхідних грошей. І до всього цього я тільки сьогодні довідалася, що мама й тато мають намір відвідати дядька Чарлі в Гамільтоні; вони погостюють у нього з четвертого до п'ятнадцятого і хочуть узяти й мене з собою, якщо тільки я не вирішу повернутися до Лікурга. А Том і Емілія поїдуть до сестри в Гомер. Але я не можу їхати, ти сам розумієш. Я надто хвора і змучена. Минулої ночі я страшенно блювала, а сьогодні весь день ледве тримаюся на ногах і просто божеволію від страху.
Любий, як же нам бути? Може, ти приїдеш по мене до третього липня? Третього вони їдуть у Гамільтон, і ти неодмінно повинен приїхати по мене, адже я ніяк не можу поїхати з ними. Це за п'ятдесят миль звідси. Я могла б сказати їм, що згодна їхати, якби тільки ти певно вже приїхав по мене до їхнього від'їзду. Але я мушу точно знати, що ти приїдеш — абсолютно точно! Клайд, відтоді як я тут, я тільки й роблю, що плачу. Якби ти був зі мною, мені не було б так погано. Я намагаюся бути хороброю, любий, але іноді я мимоволі думаю, що ти, може, ніколи не приїдеш по мене. Адже ти жодного разу не написав мені ані рядочка і тільки тричі говорив зі мною телефоном за весь час, що я тут. Але я переконую себе, що ти не можеш бути таким негідним, тим більше, що ти обіцяв мені… Адже ти приїдеш, правда? Чомусь мене тепер усе так непокоїть, і я так боюся, Клайд, любий. Я думаю про минуле літо і про теперішнє, і про всі свої мрії… Любий, адже ти, напевно, міг би приїхати і на кілька днів раніше, — чи не однаково тобі? Все одно, нехай ми матимемо трошки менше грошей. Я знаю, ми проживемо й так. Я можу бути дуже бережливою і ощадливою. Я постараюся, щоб до того часу мої плаття були готові, а якщо ні,— обійдуся і з старими, а ці закінчу потім. 1 я постараюся бути зовсім мужньою, любий, і не дуже набридати тобі, аби тільки ти приїхав. Ти повинен приїхати, Клайд, ти ж знаєш! Інакше неможливо, хоч заради тебе я хотіла б знайти інший вихід.
Будь ласка, Клайд, будь ласка, напиши мені, що ти справді будеш тут наприкінці того строку, який ти сам призначив. Я так турбуюся, і мені так самотньо тут. Якщо ти не приїдеш своєчасно, я відразу ж повернуся до Лікурга, щоб побачити тебе. Я знаю, ти будеш невдо-волений, що я так кажу, але, Клайд, я не можу залишатися тут, ог і все. І з татом і з мамою я теж не можу поїхати, отже вихід тільки один. Напевно, я пі на хвилину не засну сьогодні вночі. Благаю тебе, напиши мені і повтори ще і ще, що мені нема чого турбуватися щодо твого приїзду. Якби ти міг приїхати сьогодні, любий,

або наприкінці цього тижня, я б не тужила так. Але чекати ще майже два тижні!.. У нас удома вже всі полягали, і мені пора кінчати.
Будь ласка, любий, напиши мені одразу ж, або, якщо не можеш, неодмінно подзвони мені завтра телефоном, бо я не матиму ані хвилинки спокою, поки не дістану від тебе хоч якої-небудь звісточки.
Твоя нещасна Роберта.
P. S. Лист вийшов жахливий, та я просто не могла написати краще. Я така пригнічена".
Але того дня, коли цей лист надійшов у Лікург, Клайда не було там, і він не міг зразу ж відповісти. І тому Роберта в найпохмурішому, істеричному настрої, наполовину переконана, що він, мабуть, уже виїхав кудись далеко, ані словом не сповістивши її, в суботу написала йому знову — вірніше, це був не лист, а крик, істеричний зойк:
"Більц субота, 14 червня
Дорогий Клайд!
Попереджаю тебе, що повертаюсь до Лікурга. Я просто не маю сил залишатися тут довше. Мама тривожиться і не розуміє, чому я так багато плачу. Я тепер почуваю себе зовсім хворою. Я знаю, що обіцяла пробути тут до двадцять п'ятого чи двадцять шостого, але ж і ти обіцяв писати мені, а нічого не пишеш, тільки скажеш іноді кілька слів телефоном, і я просто божеволію. Я прокинулася сьогодні вранці і зразу розплакалася — ніяк не могла втриматися, і тепер у мене страшенно болить голова.
Я так боюся, що ти не захочеш приїхати, мені так страшйо, любий І Благаю тебе, приїжджай і повези мене куди-небудь, все одно куди, аби мені виїхати звідси і не мучитися так. Я дуже боюся, що зараз, коли я в такому стані, тато й мама можуть примусити мене розповісти їм усе або самі про все здогадаються.
Клайд, ти ніколи не зрозумієш, що зі мною. Ти сказав, що приїдеш, і я іноді вірю цьому. А іноді я починаю думати зовсім інше, особливо коли ти не пишеш і не дзвониш телефоном, і вже не маю сумніву, що більше не побачу тебе. Якби ти написав, що приїдеш, я могла б ще потерпіти тут. Як тільки одержиш цього листа, одразу ж напиши мені і точно признач день, коли приїдеш. Але не пізніше першого, будь ласка, бо я більше не можу. Довше, ніж до першого, я тут не залишуся. Клайд, я найнещасніша дівчина на світі, і все через тебе. Ні, любий, я не те хотіла сказати. Ти був добрий до мене колись і тепер теж, адже ти обіцяв приїхати по мене. Я буду така вдячна тобі, якщо ти приїдеш якнайскоріше! Коли ти читатимеш цього листа, ти, напевно, подумаєш, що я нерозсудлива, але, будь ласка, не гнівайся, Клайд! Тільки зрозумій: я просто божеволію від горя і тривоги, просто не знаю, що мені робити. Благаю тебе, напиши мені, Клайд! Якби ти знав, як я чекаю хоч слова від тебе!
Роберта".
Цього листа, разом із загрозою приїхати в Лікург, було досить, щоб довести Клайда майже до такого ж стану, в якому була Роберта. Подумати тільки, що він більше не може знайти жодного пристойного приводу, щоб переконати Роберту почекати з цією її остаточною і категоричною вимогою. Він одчайдушно напружував мозок. Він не повинен їй писати довгих компрометуючих листів: це було б безумством, якщо він уже вирішив не одружуватися з нею. До того ж він весь ще був під враженням обіймів і поцілунків Сондри. У такому настрої він не міг написати Роберті, навіть якби й хотів.
Та проте він розумів: Роберта в розпачі, і треба1 негайно щось зробити, щоб заспокоїти її. Через десять хвилин після того, як він дочитав другого листа, він уже почав викликати її телефоном. Після півгодинних нетерплячих

зусиль йому, нарешті, пощастило додзвонитися, і він почув її голос, слабкий і, як йому спочатку здалося, роздратований (насправді це було через погану чутність).
— Алло, Клайд, алло! Я така рада, що ти подзвонив! Я страшенно хвилювалася. Ти одержав мої листи? А я вже хотіла була вранці виїхати звідси, якщо ти до того часу не подзвониш. Я просто не можу, коли від тебе немає ніяких звісток. Де ти був, любий? Ти бачив, що я писала тобі про моїх батьків? Вони виїжджають. Чому ти не пишеш, Клайд, або хоч не дзвониш частіше? Як щодо того, що я тобі писала, про третє число? Ти приїдеш, це напевно? Чи мені зустріти тебе де-небудь? Я так нервувалася останні три — чотири дні, але тепер, коли я знову поговорила з тобою, може, я трохи заспокоюся. І я хочу, щоб ти писав мені кожні два — три дні хоч по кілька слів, неодмінно! Чому ти не хочеш, Клайд? Ти мені жодного разу не написав за той час, що я тут. Я не можу розповісти тобі, в якому я стані. Мені так важко тримати себе в руках.
Очевидно, Роберта була дуже розстроєна і стривожена, якщо говорила так. Клайду здавалося, що вона, власне, розмовляє дуже необережно; щоправда, в домі, звідки вона говорила, в цей час нікого немає. Вона пояснила, що вона там зовсім сама і ніхто не може її почути, та Клайда це мало заспокоїло. Він не хотів, щоб вона називала його ім'я і посилалася на листи, які писала йому.
Намагаючись говорити не зовсім ясно, він дав їй зрозуміти, що дуже занятий і що йому важко писати їй так часто, як вона того вимагає. Адже він казав їй, що приїде двадцять восьмого або близько цього, якщо зможе. Він і приїхав би, якби міг, але, мабуть, йому доведеться відкласти свій приїзд ще на тиждень, навіть трохи більше: до сьомого чи восьмого липня. Тоді він встигне зібрати ще п'ятдесят доларів, — у нього з цього приводу є деякі міркування, ці гроші йому абсолютно необхідні. А насправді (така була потайна думка Клайда) тоді він встигне наприкінці наступного тижня, — він так жадав цього, — ще раз відвідати Сондру. І раптом ця вимога Роберти! Чи не може вона поїхати з своїми батьками на тиждень-другий, а потім він приїде по неї, або вона приїде до нього? Тоді він матиме більше часу…
Але Роберта у відповідь розійшлася потоком гірких докорів і заявила, що коли так, то вона безумовно зразу ж повернеться в Лікург, до Гілпінів, і не витрачатиме тут час на те, щоб готуватися до від'їзду і марно чекати Клайда, якщо він і не має наміру приїжджати… І тут Клайд враз вирішив, що можна з таким самим успіхом пообіцяти їй приїхати третього, а якщо він і не приїде, то принаймні тоді домовитися з нею, де їм зустрітися. Бо навіть тепер він не вирішив, що робитиме. Йому потрібно ще трохи часу, щоб подумати… трохи часу, щоб подумати…
І тому він сказав зовсім іншим тоном:
— Ну, послухай, Берта! Не гнівайся на мене, будь ласка. Ти так говориш, немовбито у мене немає ніяких турбот у зв'язку з нашим від'їздом. Ти не знаєш, чого мені може коштувати такий крок. Не так уже й просто з усім покінчити, а тебе, видно, це мало хвилює. Я знаю, тобі важко і все інше, ну, а мені як? Я роблю все, що тільки можу; я повинен про все подумати. Невже ти не можеш просто потерпіти до третього? Будь ласка, потерпи. Я обіцяю писати, а якщо не зможу, то через день дзвонитиму тобі. Згода? Але я ні в якому разі не хочу, щоб ти називала мене на ім'я, як зараз. Це напевно може призвести до неприємностей. Будь ласка, не роби так. Іншим разом, коли я дзвонитиму тобі, я просто скажу, що тебе питає містер Бейкер, розумієш? А ти потім можеш сказати, що це хто-небудь із твоїх знайомих. А якщо в крайньому разі щось перешкодить нам виїхати саме

третього, — ну, тоді, як хочеш, приїжджай сюди чи куди-небудь поблизу Лікурга, і потім ми вирушимо при першій же змозі.
Він говорив так лагідно і благально (але тільки через те, що був примушений до цього), в його голосі чулася колишня ніжність і уявна безпорадність, яка колись так покоряла Роберту і навіть тепер збудила в ній дивне, позбавлене будь-якої підстави, почуття вдячності. І вона відразу ж м'яко, навіть ласкаво сказала:
— Ні, ні, любий, тепер я потерплю. Я не хочу турбувати тебе, ти ж знаєш. Це тільки зараз так вийшло, бо мені було дуже погано, і я не могла з собою справитися. Ти це розумієш, Клайд, правда? Я не можу не кохати тебе. І, напевно, завжди кохатиму. І я зовсім не хочу засмучувати тебе, любий, правда! Я постараюся більше так не робити!
І Клайд, почувши в її голосі щиру ніжність і знову відчувши свою колишню владу над нею, ладний був знову удати закоханого, аби тільки Роберта була не дуже непохитною і не вимагала, щоб він негайно її повіз кудись. Хоч він більше не кохає її,— казав собі Клайд, — і не думає одружуватися з нею, але заради тієї, іншої, заради своєї мрії він може принаймні бути добрим до неї, чи не так? Прикинутися! Отже, ця розмова закінчилася примиренням, що грунтувалося на їхній новій домовленості.
Напередодні (в цей день бурхливе життя на озерах, звідки він тільки-но повернувся, трохи притихло) Клайд, Сондра, Стюарт і Бертіна разом з Ніною Темпл і юнаком на ім'я Харлей Бегот, який гостював у Терстонів, проїхали автомобілем спочатку до Бухти Третьої милі (невелика дачна місцевість, приблизно за двадцять п'ять миль на північ від Дванадцятого озера), а звідти, між двома стінами величезних ялин, — на Біг-Бітерн і на інші менші озера, що загубилися в глушині бору, який простягався на північ від озера Трайн. Клайд пригадував тепер, яке дивовижне враження справили на нього ці глухі, майже безлюдні місця. Це були нетрі — в справжньому розумінні цього слова. Вузькі, розмиті дощем брудні дороги з глибокими коліями звивалися поміж високих, мовчазних і похмурих дерев, оповитих траурними гірляндами отрутних повзучих рослин; і лісові цьому, здавалося, не буде кінця-краю. Моторошні, таємничі, непролазні трясовини і мочарі виднілися обабіч цих доріг; тут і там вони були, неначе кинуті поля бою, усіяні трупами дерев: просякнуті вологістю гниючі стовбури, навалені один на одного іноді в чотири яруси, загрузали в зеленому мулі. На порослих лишаями чи мохом пеньках і гнилих корчах виблискували очі й спинки жаб, що безжурно грілися в промінні червневого сонця, в повітрі звивалися комарі; зрідка мелькав хвіст змії, яка, стривожена несподіваною появою машини, шугала в густі зарості отрутних трав і водяних рослин.
Чомусь, побачивши одне з цих боліт, Клайд згадав про нещасний випадок на озері Пасс. Сам того не розуміючи, він підсвідомо оцінював самітність цього кинутого місця: це може іноді бути корисним.
І раптом дивний водяний птах з різким криком пролетів десь близько і зник у темній хащі лісу. Його крик примусив Клайда нервово здригнутися і трохи підвестися в автомобілі: ніколи в житті він не чув, їцоб так кричав птах.
— Що це? — спитав він у Харлея Бегота, який сидів поруч нього.
— Що саме?
— Наче птах… щось зараз пролетіло там, позаду…
— Я не чув ніякого птаха.
— Ну, хіба? І такий дивний крик… У мене просто мороз поза шкірою пройшов!
У цьому майже безлюдному краю Клайда особливо вражала безліч відлюдних озер, про існування яких він ніколи раніше не чув. Уся місцевість, яку вони тепер проїжджали так швидко, як тільки дозволяли вкриті непролазною грязюкою дороги, була вкрита озерами, загубленими серед густих хвойних

лісів. І тільки дуже рідко можна було помітити які-небудь ознаки житла, до якого вела ледве помітна стежка, або піщана чи вибоїста дорога; що зникала серед темних дерев. Більшість берегів найвіддаленіших озер були майже безлюдні, і поодинока хатина чи далекий будиночок, що виднілисл над гладінню вод якого-небудь самоцвіту в оправі з ялин, викликали загальну цікавість.
Але чого йому все пригадується те озеро в Массачузетсі! Той човен! Тіло дівчини знайшли, а тіло її супутника — ні… Який все-таки жах!
Потім, сидячи в себе в кімнаті після розмови з Робертою, він згадав, що іще через кілька миль машина, нарешті, виїхала на відкритий простір у північній частині довгого вузького озера. Південну частину його відділяв острівець чи мис, за яким, мабуть, озеро тягнулося ще далеко, з вигинами і поворотами, яких не видно було з того місця, де спинився автомобіль. Воно здавалося зовсім пустельним, якщо не зважати на невелику гостиницю і сарай для човнів у найближчому кінці. На всьому озері вони не бачили в цей час жодної байдарки або човна. І як біля всіх інших озер, повз які вони проїжджали, вздовж берегів його, аж до самої води, стояли на варті все такі ж високі тем-нозелені гостроверхі ялини з розложистим віттям, що нагадували дерево за його вікном у Лікурзі. А вдалині на південному заході піднімалися горбаті спини м'яко окреслених зелених Адірондакських гір. По озеру проходили брижі від легкого вітерця; вода його, що блищала на сонці, була густого тону берлінської лазурі, майже чорна; це показувало, як потім розповів провідник, який байдикував на низькій веранді маленької гостиниці, на величезну глибину:
— Тут цілих сімдесят футів буде, — і це за якихось сто футів від пристані.
Харлея Бегота цікавило, чи добрі тут рибні лови (його батько хотів через кілька днів приїхати в ці місця), і він спитав у провідника, який, здавалося, і не дивився на тих, що сиділи в автомобілі:
— А яке завдовжки це озеро?
— Близько семи миль.
— А як щодо риби?
— Закиньте вудку і побачите. Нгйкраще місце в усій окрузі для риби, як-от чорного окуня. Он там, за островом, на південній стороні, є маленька бухта, так її вважають найкращим місцем для рибних ловів з усіх тутешніх озер. Я одного разу бачив, як двоє наловили сімдесят п'ять рибин протягом двох годин. Цього, мабуть, вистачить кожному, хто не має наміру геть чисто розорити наше озеро.
І провідник, високий, сухорлявий чоловік з довгою вузькою головою, з обличчям, порізаним зморшками, грубувато засміявся, оглядаючи приїжджих маленькими проникливими яскравоголубими очима.
— Думаєте спробувати щастя сьогодні?
— Ні, це я не для себе питаю… Може, сюди приїде наступного тижня мій батько. Я хотів знати, чи можна тут пристойно влаштуватися?
— Ну, вигоди тут, звичайно, не такі, як на озері Рекет, зате й рибка там не така, як у нас.
Він усміхнувся хитрою, багатозначною посмішкою.
Клайд ніколи ще не бачив людей такого типу. Його зацікавив увесь цей відлюдний світ, з своїми химерами і суперечностями, такий не схожий ані на те міське життя, яке він тільки й знав до цього часу, ні на екзотичну розкіш, що оточувала його у Кренстонів та їхніх друзів. І який же пустинний і дивний цей край, який же контраст із жвавим життям Лікурга, до якого звідси менше ста миль, якщо йти на південь!

— Ці місця просто пригнічують мене, — заявив Стюарт Фінчлі.— Так близько від нас — і така величезна відміна! Схоже на те, що тут взагалі ніхто не живе.
— Та воно так і є,— обізвався провідник. — Тут тільки й зустрічаєш літні табори, та дехто приїжджає восени полювати на оленів
і лосів, а більше тут нікого не побачиш після першого вересня. Я в цих місцях ставлю капкани і служу провідником уже років сімнадцять— і все залишається по-старому, хіба що більше народу стало приїжджати влітку на озера, як-от на Дванадцяте. Треба добре знати цей край, якщо хочеш завернути кудись з головних доріг. Правда, за п'ять миль на захід проходить залізниця. Станція Ган-Лодж. Улітку від нашої гостиниці туди ходить автобус. І ще є щось схоже на дорогу до озера Грей і до Бухти Третьої милі. Ви, певно, проїжджали нею: до нас тільки й можна так добратися. Кажуть, що прокладатимуть дорогу до Довгого озера, але поки що це самі балачки. А до багатьох тутешніх озер і зовсім немає таких доріг, щоб автомобілю проїхати. Самі стежки, і навіть таборів пристойних немає. Ми з Бадом Еллісом ходили минулого літа на озеро Ган — це тридцять миль звідси, — так нам довелося всі тридцять миль іти пішки і весь свій вантаж тягнути на собі. Але вже зате й риби, і дичини вдосталь! Олені та лосі приходять сюди на водопій. Бачив їх так виразно, як ось ота колода на березі.
І Клайд пригадав те враження, з яким він і його супутники їхали звідти: навряд, думаіли вони, знайдеться ще де-небудь такий безлюдний край, сповнений такої таємничості і дивного очарування. І подумати тільки, що це зовсім недалеко від Лікурга: яких-небудь сто миль по шосе і не більше сімдесяти залізницею, як він випадково довідався.
Тепер, у Лікурзі, повернувшись до себе після розмови з Робертою, він знову побачив на письмовому столі газету із заміткою про трагедію на озері Пасс і мимоволі ще раз тривожно, але рішуче пробіг очима все до останнього слова, — всі багатозначні подробиці і натяки. Як просто і невимушено ці двоє прийшли на пристань; най-звичайнісіньким чином, не викликаючи ні в кого ніяких підозрінь, взяли човен напрокат, щоб покататися, і зникли в північній частині озера; а потім — перевернутий човен, і весла, і капелюхи, які плавали коло берега… Він читав, стоячи біля вікна; було ще досить видно. За вікном простяглося темне віття ялини, про яку він думав напередодні,—вона тепер нагадувала йому ялини на берегах Біг-Бітерну.
Та — великий боже! — що ж це? Про що він думає? Він, Клайд Гріфітс! Племінник Семюела Гріфітса! Що закралося йому в душу? Убивство! Ось що це таке! Ця страшна газета… з веління якої злої долі вона весь час впадає йому у вічі? Найжахливіший злочин, — і якщо його викриють, — посадовлять на електричний стілець. І крім того, він нікого не може вбити, — вже в усякому разі не Роберту. Ні, ні! Звичайно, ні,— після всього, що було між ними… Так, — але той, інший світ… Сондра… він напевно втратить усе, якщо тепер же не почне якось діяти.
Його руки тремтіли, вії посмикувалися, потім трепет пройняв його по саму маківку, і по всьому тілу хвилею пройшов холодний нервовий дрож. Убити! Чи принаймні перевернути човен на великій глибині,— це, звичайно, може статися де завгодно і цілком випадково, як на озері Пасс. І Роберта не вміє плавати. Він знав це. Але вона може врятуватися все-таки… закричати… схопитися за човен… і тоді… якщо хтось буде поблизу і почує її… потім вона розповість!.. Холодний піт виступив у нього на лобі, губи тремтіли, в горлі враз пересохло. Щоб уникнути цього, йому доведеться… доведеться… але ні… він не такий. Він не може вчинити таку річ… ударити кого-небудь…

дівчину… Роберту… та ще коли вона потопатиме чи постарається виплисти… Ні, ні… тільки не це! Неможливо.
Він узяв капелюха і вийшов на вулицю, щоб ніхто не міг підслухати, як він думає (так він називав це про себе) ці жахливі, страшні думки. Він не міг, не хотів більше думати про це. Він не така людина… І все ж… І все ж ці думки… Це розв'язання… якщо він взагалі хоче знайти розв'язання. Це спосіб залишитися тут… не виїжджати… одружитися з Сондрою… позбутися Роберти, усього… усього! — треба тільки трохи мужності, сміливості… Але ні!
Він ішов усе далі й далі, за місто, по шосе, яке вело на південний схід, через бідні, глухі передмістя; тут він був зовсім на самоті і міг думати, — він почував, що тут ніхто не підслухає його думок.
Присмерк згущався. Тут і там у будинках засвічувалися вогні. Обриси дерев у полях і вподовж дороги ставали невиразними і розпливчастими, як дим. І хоч було жарко і повітря безживне і непорушне, Клайд ішов швидко, обливаючись потом, продовжуючи думати, — він немовби намагався випередити, заглушити в собі, обманути якесь внутрішнє "я", яке воліло бути непохитним, і думати.
Похмуре відлюдне озеро!
Острів у південній його частині!
Хто побачить?
Хто почує?
Станція Ган-Лодж, звідки до озера літнього часу ходить автобус… (Так він пригадав і це? А, чорт!) Жахливо, що це пригадалося в звязку з тими думками. Але якщо взагалі думати про такі речі, то вже краще обміркувати все як слід, — треба признатися собі в цьому або ж облишити думати про це раз і назавжди… назавжди… Але Сондра! Роберта! І якщо його спіймають — електричний стілець] Так — але жахливість його теперішнього становища! Нерозв'язні труднощі! Небезпека втратити Сондру! Так, але вбити…
Він витер розпалене вогке обличчя, спинився і подивився на групу дерев серед поля, — вони чимось нагадували йому ті дерева… там… не подобається йому ця дорога. Стає надто темно. Краще повернутися в місто. Але та дорога, що веде на південь, до Бухти Третьої милі і до озера Грей… Нею можна дійти до Шейрона і до вілли Кренстонів. Він міг би піти нею потім… Боже! Озеро Біг-Бітерн… у присмерку дерева на березі будуть схожі на ось ці — невиразні і похмурі. Це має статися надвечір, звичайно. Нікому й на думку не спаде спробувати… словом… зробити це… вранці, коли таік видно… Так учинив би тільки дурень. Але ввечері, в присмерку, ось як тепер, чи трохи пізніше… Та ні, чорт забери, він не стане прислухатися до таких думок! І все-таки… ніхто, напевно, не побачить там ні його, ні Роберту. Це так просто — поїхати на таке озеро, як Біг-Бітерн… під приводом весільної подорожі… скажемо, четвертого липня… або пізніше — після п'ятого, коли там буде менше народу. І записатися не під своїм прізвищем… під чужим, щоб не залишити слідів… І потім так просто повернутися в Шейрон і на дачу Кренстонів пізно ввечері чи, може, рано-вранці другого дня і сказати, що він приїхав ранковим поїздом, який приходить близько десятої… А потім…
До біса! Чому його свідомість уперто повертається до цієї думки?. Невже він і справді замишляє таку річ? Та ні ж! Він не може! Він, Клайд Гріфітс, не може серйозно думати ні про що таке. Це неможливо. Він не може, ні. Це неможливо і надто мерзотно, не можна навіть уявити собі, що він, Клайд Гріфітс, здатний на такий вчинок. І все ж…
І одразу в ньому наполегливо заговорила гнітюча свідомість власної нікчемності і нездатності до такого тяжкого злочину. Він вирішив повернутися до Лікурга, — там принаймні він буде серед людей.
РОЗДІЛ XLV

У людей з хворобливою чутливістю і загостреною уявою, якщо їхній інтелект — до того ж наділений особливою силою — натрапляє на важке і складне завдання, бувають такі хвилини, коли розум, ще не скинутий з свого трону, все ж втрачає рівновагу, корчиться, наче в полум'ї, коли людина приголомшена і свідомість до того одурманена, що — принаймні на якийсь час — нерозсудливість чи замішання, схибність чи помилка можуть узяти верх над усім іншим.
У таких випадках воля і мужність, натрапивши на серйозні труднощі, яких вони не можуть ні витерпіти, ні подолати, начебто відступають, вдаються до поквапної втечі, залишаючи місце паніці і тимчасовому безумству.
і розум Клайда можна було порівняти тепер з маленькою розтрощеною армією, що тікає від сильного противника; іноді серед поспішної втечі вона спиняється на мить, обмірковуючи, як врятуватися від цілковитого розгрому, — і в своєму панічному страхові хапається за найзгубніші, найрискованіші плани порятунку від загрожуючої і цілком неминучої долі. Погляд Клайда ставав напруженим, інколи безумним; хвилина за хвилиною, година за годиною він ізнову й знову повертався все до тих самих думок і вчинків, перевіряючи їхню хитку рівновагу. Та виходу не було — ніде ані найменшої змоги викрутитися з цього скрутного становища. І тоді знову напрошувалося рішення, неначебто підказане газетною заміткою, але психологічно породжене його власними тяжкими, пристрасними і марними розшуками виходу, і тому особливо настійне.
Справді, немовби з глибини якогось нижчого чи вищого світу, про існування якого він ніколи не здогадувався і куди ні разу не проникав, із світу, що перебуває поза життям та смертю і населений зовсім іншими істотами, ніж він сам, — як дух від випадкового дотику до лампи Аладіна, як джинн, що димом підвівся з таємничого глечика, який потрапив у сіть рибалки, перед ним враз постав якийсь підступний, диявольський задум, що таївся в його душі: страхітливий, але владний, підступний, але звабний, дружній, але жорстокий, він надавав Клайду вибір між злом, що загрожувало йому загибеллю (незважаючи на його найсильніший опір), та іншим злом, яке, хоч і сповнювало його душу огидою і жагучою жахливістю, але все ж обіцяло попереду свободу, успіх та кохання.
Його мозок можна було в цей час порівняти із замкнутим мовчазним залом, де, проти власної волі, він опинився в цілковитій самоті і от розмірковує тепер над таємничими і страшними бажаннямн чи порадами якоїсь темної, первісної частки свого "я", неспроможний ні зректися її, ні втекти, і не маючи мужності будь-як діяти.
Бо тепер заговорило його найгірше і найслабкіше "я". Воно казало: "Хочеш уникнути вимог Роберти, які донині, до цієї самої хвилини, здавалися тобі абсолютно неминучими? Слухай! Я вкажу тобі шлях. Він веде через озеро Пасс. Та газета — ти вважаєш, марно вона потрапила тобі в руки? Пригадай Біг-Бітерн, глибоку синяво-чорну воду, острів на півдні, безлюдну дорогу до Бухти Третьої милі. Саме те, що тобі потрібно. Перевернеться човен чи байдарка на такому озері — і Роберта назавжди піде з твого життя. Вона не вміє плавати! Озеро… те озеро… яке ти бачив, яке я показав тобі… хіба воно не ідеально підходить для цієї мети? Таке відлюдне, воно рідко відвідується і в той же час порівняно близьке, — не більше ста миль звідси. І як просто вам з Робертою податися туди, — немовби в цю уявну весільну подорож, про яку ви вже умовилися. Ти повинен зробити тільки одне — змінити своє та її прізвища… або навіть і цього не треба. Нехай вона збереже своє, а ти — своє. Ти ніколи не дозволяв їй говорити про тебе і ваші відносини, і вона нікому не казала. Ти писав їй тільки найофіціальніші записки. І тепер, якщо ти зустрінешся з нею де-небудь, як

ви вже умовилися, і ніхто не побачить вас, ти можеш відвезти її на Біг-Бітерн чи куди-небудь по сусідству, як раніше їздив з нею до Фонди".
"Але на Біг-Бітерні немає готелю, — зразу зауважив сам собі Клайд, — просто халупа, де можуть уміститися лише кілька чоловік, та й то абияк".
"Тим краще. Отже, там буде менше народу".
"Але нас можуть помітити по дорозі, в поїзді. Мене потім впізнають як її супутника".
"Хіба вас помітили у Фонді або Гловерсвілі? Ви завжди їздили в різних вагонах чи купе, — хіба: не можна й тепер зробити те саме? Адже мається на увазі, що це буде таємний шлюб, — то чому ж не таємний медовий місяць?"
"Вірно… вірно".
"І коли все буде влаштоване і ви приїдете на Біг-Бітерн чи на яке-небудь інше озеро — їх стільки навкруг, — як просто буде поїхати покататися на човні! Жодних запитань. Жодних записів під твоїм чи її прізвищем. Найняти човен на годину, чи на півдня, чи на день. Ти бачив острів у південній частині того безлюдного озера. Правда, красивий острів? Його варто обдивитися. Чому б не зробити такої приємної прогулянки перед весіллям? Роберта буде дуже рада… вонаї тепер така стомлена і змучена, а тут — заміська прогулянка… відпочинок перед випробуваннями нового життя. Адже це розумно? Правдоподібно? І, мабуть, ні один з вас не повернеться. Ви обидва потонете, чи не так? Хто може це побачити? Один чи два провідники, човняр, який дасть вам човен, хазяїн гостиниці. Але звідки їм знати, хто ти або хто вона. А ти чув, як там глибоко?"
"Але я не хочу вбивати її, не хочу вбивати її. Не хочу заподіювати їй ніякої шкоди. Якщо тільки вона погодиться відпустити мене і піти своїм шляхом, я буду такий радий, такий щасливий ніколи ке бачити її більше".
"Але вона не відпустить тебе і не піде своїм шляхом, якщо ти не підеш з нею. Коли ж ти втечеш від неї, то втратиш Сондру і все, що зв'язане з Сондрою, і всі втіхи твого тутешнього життя: своє становище у дядька, в його друзів, їхні автомобілі, танці, поїздки на дачу. А що потім? Нікчемна посада! Нікчемний заробіток! Знову блукання, як після нещастя в Канзас-Сіті. Більше ніколи і ніде не матимеш уже такої щасливої нагоди. Ти хочеш цього?"
"Але ж і тут можливий який-небудь нещасливий випадок, який зруйнує всі мої мрії… моє майбутнє… як було в Канзас-Сіті?"
"Нещасливий випадок? Звичайно… але тільки не такий. Тепер весь план у твоїх руках… Ти можеш влаштувати все так, як захочеш. І як це просто! Скільки човнів перевертається кожного літа… і ті, що катаються, тонуть, бо більшість не вміє плавати. А звідки стане відомо, чи умів плавати мужчина, який був на озері з Робертою Олден? Адже з усіх видів смерті найлегший — потонути… ні шуму, ні крику… можливо, випадковий удар веслом чи бортом човна… А потім німа тиша! Свобода… Труп ніколи не буде знайдено. Або, якщо його буде знайдено і впізнано, то хіба не легко буде удати (тільки добре обміркуй це), що ти був в іншому місці, на якомусь іншому озері, перш ніж податися на Дванадцяте? Чим погано придумано? Де тут вразливе місце?"
"Але, припустимо, я переверну човен, а Роберта не потоне, що тоді? Вона чіплятиметься за човен, кричатиме, її врятують, і потім вона розповість, що я… Ні, я не можу зробити цього… і я не хочу. Я не ударю її. Це надто жахливо, надто підло…"
"Та легкий удар… найлегшого удару за таких обставин досить, щоб оглушити її і покінчити з усім. Сумно, це так, але ж вона може йти своїм шляхом, чи не так? А вона не хоче — і не дає тобі йти твоїм. Що ж, у такому разі… хіба це вже так несправедливо? І не забувай, що тебе жде Сондра… красуня Сондра… життя з нею в Лі-курзі… багатство, високе становище в товаристві,—

ніде і ніколи більше ти не доможешся нічого схожого… ніколи… ніколи! Кохання і щастя… і будеш рівня кому завгодно в лікурзькому товаристві… стоятимеш навіть вище, ніж твій двоюрідний брат Гілберт".
Голос замовк на час, загубившись у присмерку… в тиші… в мріях…
Проте Клайд, обмірковуючи все чуте, не був переконаний цим. Темні побоювання або кращі почуття приглушували поради голосу, що лунав у великому залі. Та досить було Клайду подумати про Сондру і про все, що вона уособлює, а потім про Роберту, — і таємничий хтось одразу ж повертався, ще хитріший і вкрадливіший.
"А, все ще думаєш про те саме! І не знаходиш виходу, — і не знайдеш. Я вказав тобі вірний шлях, рятівний, єдиний шлях… єдиний шлях: через озеро. Хіба так важко, катаючись по ньому, відшукати якийсь відлюдний куточок, непомітну бухточку, якнайближче до південного берега, де вода глибока? І як легко звідти пройти лісом до Бухти Третьої милі чи до озера Грей! А звідти — до Крен-стонів. Туди ходить невеличкий пароплав, ти ж знаєш. Фе, яке боягузтво! Яка малодушність. Адже ти можеш здобути те, чого більше над усе жадаєш: красу, багатство, становище в суспільстві… задовольнити всі свої матеріальні і духовні бажання. А інакше — бідність, нудота, важка, погано оплачувана праця…
Ти мусиш зробити вибір! І потім — діяти. Ти мусиш! Мусиш! Мусиш!"
Так закінчив голос, що глухо лунав звідкілясь із дальнього кутка величезної кімнати.
І Клайд слухав — спочатку з жахом і огидою, потім з безстороннім філософським спокоєм людини, що їй, які б не були її думки і вчинки, все ж дається право обмірковувати навіть найдикіші, найвід-чайдушніші плани рятунку. Зрештою, внаслідок своєї духовної і фізичної схильності до насолод і мрій, якої Клайд нездатний був подолати, він внутрішньо до того заплутався, що такий вихід став здаватися йому можливим. Чому б і ні? Адже — як казав йому той голос — це єдино розумний і доступний вихід… вчинити одне тільки лихе діло — і тоді здійсняться всі його бажання і мрії. Але Клайд, чия хитка і дуже мінлива воля була хворобливо слабка, не міг розв'язати важке завдання з допомогою таких міркувань… ні тоді, ні в наступні десять днів.
Власне, полишений на самого себе, він ніколи не міг би наважитися і не наважився б на такий крок. Як завжди, йому залишалося або чекати, що його примусять діяти, або відмовитися від цієї дикої, жахливої думки. Та в цей час надійшло багато листів — сім від Роберти, п'ять від Сокдри, — і перші похмурими, а другі — найрожевішими барвами з разючою наочністю підкреслили протилежні сторони страшного ребуса, що лежав перед Клайдом. На благання Роберти, хоч вони були дуже переконливі і загрожуючі, Клайд не наважився відповісти навіть телефоном: він розміркував, що відповідати — значить тільки прискорити її загибель, — рішучу розв'язку, підказану йому трагедією на озері Пасс.
У той самий час у кількох листах Сондрі він дав волю найпалкішим признанням…
Його люба, його чудесна дівчинка… Він так мріяв уранці четвертого липня приїхати на Дванадцяте озеро… Він безумно жадає знову побачити її! Та на жаль! — писав він також (настільки він і тепер ще не був певний, що робитиме), — деякі обставини в зв'язку з роботою можуть затримати його на день, два чи й три, — він ще не може сказати точно, але напише їй не пізніше як другого числа, коли все остаточно з'ясується. І до того він казав собі: якби тільки вона знала, що за обставини!.. Якби тільки знала! Але й написавши це, — і до того ж не відповівши на останній настійливий лист Роберти, — він усе-таки продовжував казати собі, що це ще зовсім не

означає, ніби він розраховує поїхати з Робертою, а якщо навіть і так, — це зовсім не означає, що він збирається вбити її. Ні разу він чесно — чи, вірніше сказати, одверто, сміливо, спокійно — не признавався собі, що задумав учинити такий жорстокий злочин. Навпаки, чим ближче він підходив до остаточного рішення, тим огиднішою і страхітливішою вимальовувалась перед ним ця думка, огидною і майже нездійсненною, і тому ще неймовірніше здавалося, що він коли-небудь це зробить. Правда, в деякі хвилини, — як, звичайно, сперечаючись з самим собою, внутрішньо здригаючись і відступаючи перед усіма страхіттями, якими загрожували мораль і правосуддя, — він думав про те, що можна було б з'їздити на Біг-Бітерн, щоб заспокоїти Роберту, яка
зараз так дошкуляє йому своїми упертими вимогами та загрозами, і отже (знову— відмовка, викручування перед самим собою), ще трохи зволікти, дістати змогу остаточно обміркувати, як же йому бути.
Шлях через озеро.
Шлях через озеро.
Але приїхавши на озеро — чи буде доцільно так зробити, чи ні… як знати. Може, він навіть зуміє переконати Роберту змінити свою точку зору. Адже що б там не казати, а вона, звичайно, робить дуже несправедливо, вона надто багато від нього вимагає. Захоплений згубною мрією про Сондру, він вважав, що Роберта даремно робить таку величезну трагедію із звичайнісінького випадку. Якщо вже говорити одверто, вона опинилася в такому самому становищі, як і Еста. Але ж Еста нікого не примушувала одружитися з нею. А чим Олдени, бідні фермери, кращі від його власних батьків, бідних проповідників? І чого ради так турбуватися про те, що подумають батьки Роберти, — адже Еста зовсім не замислювалась над тим, як це сприймуть її мати та батько?
Щоб там не казала Роберта про його провину, хіба вона сама ні в чому не винувата? Так, звичайно, він намагався спокусити і знадити її, якщо казати правду, — нехай так, але хіба це знімає провину з неї? Хіба вона не могла відмовити йому, коли вже вона була така суворо доброчесна? Та вона ж цього не зробила. А щодо нещастя, яке сталося з нею з його провини, — то хіба він не зробив усього, що міг, аби виручити її? До того ж у нього так мало грошей. І становище в нього таке складне. Ні, вона заслуговує осудження в такій же мірі, як і він. А проте Роберта вперто штовхає його на цей шлях, наполягає на шлюбі, тоді як згодившись піти своїм шляхом, — та чому б їй цього не зробити з його допомогою? — вона врятувала б і його, і себе від усіх страхіть.
Та ні, вона не хоче, — ну, а він не хоче одружитися з нею, от і все! Надаремно вона думає, що зможе примусити його. Ні, ні, ні!
Інколи, впавши в такий настрій, він почував, що здатний на все, що може легко потопити її, і вона сама буде винувата в цьому.
А потім поверталося страхаюче усвідомлення того, що подумають у товаристві і як поведуться, коли довідаються, і що він сам згодом думатиме про себе. І Клайд переконувався, що він, незважаючи на все своє непоборне бажання залишитися в Лікурзі, нездатний діяти, і, отже, повинен тікати звідси.
Так минули вівторок, середа і четвер після останнього листа Роберти, одержаного в понеділок. А в четвер увечері (і його, і Роберту весь час мучили важкі думки) Клайд дістав такого листа:
"Більц, середа, 30 червня
Любий Клайд!
Попереджаю тебе, що коли я не дочекаюся від тебе телефонного дзвінка або листа до полудня п'ятниці, я приїду в Лікург того ж вечора, і всі

довідаються, як ти повівся зі мною. Я не можу і не стану чекати й мучитися ані години більше. Мені шкода, що я змушена
піти на такий крок, але весь цей час ти так уперто мовчиш, а субота — вже третє липня, і я нічого не знаю про твої наміри і плани. Все моє життя розбите, і твоє теж буде почасти зіпсуте, але не я одна винувата в цьому. Я зробила все, що тільки могла, аби полегшити тобі цю жертву, і, звичайно, мені дуже важко заподіювати стільки горя моїм батькам та друзям і всім, хто тобі дорогий, так само. Але я жодної години більше не стану чекати й мучитися.
Роберта".
Тримаючи цього листа в руках, Клайд заціпенів, усвідомлюючи, що тепер він безумовно повинен діяти. Вона приїжджає! Якщо він тільки не зуміє заспокоїти її і якось затримати, завтра — другого — вона буде в Лікурзі… Але ж ні другого, ні третього він не може їхати з нею, — тільки після четвертого липня. У святкові дні скрізь буде надто багато народу, їх можуть побачити, впізнати… А тут треба все робити потай. І йому треба ще трохи часу, щоб підготуватися. Тепер він повинен швидко все обміркувати і потім — діяти. Великий боже! Підготуватися. Може, сказати їй телефоном, що він був хворий, чи дуже заклопотаний розшуками грошей, або іще що-небудь подібне до цього, і тому не міг писати… і що, крім того, дядько запросив його на озеро Грінвуд саме на четверте. Дядько! Дядько! Ні, це не годиться. Він надто часто посилався на дядька. І яке тепер має значення для нього або для неї,— чи побачиться він зайвий раз із дядьком. Адже він виїжджає з Лікурга назавжди, так він казав Ро-берті. Мабуть, найкраще — сказати їй, що він їде до дядька, аби якось пояснити йому свій від'їзд: може, тоді він зуміє повернутися сюди, скажемо, через рік. Вона повірить цьому. В усякому разі, він повинен сказати їй щось таке, що заспокоїть її і затримає в Більці хоч би до п'ятого, до того часу, поки він не складе остаточного плану… поки не приготується зробити або одне, або друге… Одне або друге…
Не гаючи ні хвилини, не роздумуючи більше, він кинувся до найближчого телефону, де його навряд чи могли підслухати. Він викликав Роберту і почав довго, ухильно і цього разу вкрадливо пояснювати; він запевняв її, що був по-справжньому хворий, простуджений, не виходив з дому і тому не міг добратися до телефону… далі, він вирішив, що йому треба якось порозумітися з дядьком, щоб мати можливість коли-небудь згодом повернутися сюди… Він говорив так благаюче і майже ласкаво, просив Роберту врахувати, в якому стані він був у ці дні,— і, зрештою, не тільки зумів примусити її повірити, начебто й справді є якісь виправдання його зволіканню і мовчанню, а й виклав їй свій новий план. Нехай вона почекає до шостого, — і тоді він напевно, неодмінно зустріне її в будь-якому місці, яке вона вибере, — в Гомері, Фонді, Лікурзі, Літл-Фоллз… Але, оскільки вони хочуть зберегти все в таємниці, він пропонував би їй приїхати шостого вранці у Фонду, щоб денним поїздом вирушити в Утіку. Там вони зможуть переночувати, — не можна ж їм обговорювати свої плани і щось вирішувати телефоном, — а потім зроблять так, як домовляться. Крім того, він тоді зможе розповісти їй докладно, як саме, на його думку, їм треба діяти. У нього з'явилася ідея — провести маленьку подорож, перш ніж вони одружаться, або потім, як їй захочеться… але… в усякому разі це буде приємна прогулянка… (При цих словах голос його став хрипким, а коліна й руки злегка затремтіли, та Роберта не могла помітити його раптового збентеження). Вона не повинна зараз розпитувати його. Він не може розповісти їй усе телефоном. Але шостого опівдні він неодмінно буде на вокзалі у Фонді. Коли вона побачить його, їй залишиться тільки купити квиток до Утіки і сісти у вагон, а він

купить квиток окремо і сяде в інший вагон, у сусідній. Якщо вона не побачить його на платформі до відходу поїзда, він пройде через вагон, аби вона бачила, що він тут, але не більше: нехай не починає розмови з ним. В Утіці вона віддасть на схов свій чемодан, а він пройде за нею до найближчого спокійного куточка, потім він піде по її речі, вони разом підуть в який-небудь скромний готель, а про все інше він уже сам подбає. Вона повинна зробити, як він каже. Може ж вона настільки повірити йому! Тоді він подзвонить їй завтра — третього, і потім, звичайно, вранці шостого; таким чином, обидва вони знатимуть, що все гаразд: що вона виїжджає, а він буде на місці. Що? Вона хоче взяти з собою скриньку? Маленьку? Звичайно, коли вона їй потрібна, нехай візьме. Але на її місці він не став би зараз брати з собою багато речей. Коли вони влаштуються де-небудь, неважко буде переслати все, що їй знадобиться.
Клайд говорив усе це, стоячи в телефонній будці в маленькій аптеці на околиці (аптекар сидів у задній кімнатці, серед своїх банок і склянок, захоплений читанням якогось безглуздого роману), і здавалося, велетень-джинн, що раніше з'являвся в мовчазному залі в його мозку, знову став за його плечем, — насправді це він говорив устами Клайда, а не сам Клайд, застиглий, заціпенілий, зляканий.
"Поїжджай на те озеро, де ти був разом з Сондрою!
Дістань путівник цієї місцевості в готелі "Лікург" або на вокзалі.
Пливи до південного кінця озера, а потім звідти йди на південь.
Вибери човен, який легко перевертається, — човен з округлим дном, які ти бачив на озері Крам і на інших тамтешніх озерах.
Купи нового капелюха', щоб не був схожий на твій і, отже, не міг виказати тебе, і залиш його на воді. Можна навіть видерти підкладку, щоб невідомо було, де куплено капелюха.
Уклади всі свої речі в скриню, але залиш її дома; у разі невдачі можна буде, повернувшись сюди, одразу взяти її і зникнути.
Візьми з собою тільки такі речі, які ти міг би взяти для поїздки на дачу, на Дванадцяте озеро, а не для остаточного від'їзду; якщо тебе розшукають на Дванадцятому озері, все виглядатиме так, ніби ти тільки туди і їхав, — нікуди більше.
Скажи Роберті, що ти маєш намір одружитися з нею, але після того, як ви повернетеся з цієї подорожі, не раніше.
І якщо буде необхідно, легко удариш — тільки щоб оглушити її, не більше… щоб, упавши у воду, вона легше потонула.
Не бійся!
Не будь слабким!
Пройди через ліс увечері, а не вдень, — щоб тебе могли побачити тільки в Шейроні, або в Бухті Третьої милі і щоб ти міг сказати, що приїхав з озера Рекет, чи з Довгого, чи з Лікурга.
Називай себе вигаданим ім'ям і, наскільки можеш, змінюй почерк.
Твердо вір в успіх.
І говори з Робертою тихо, зовсім тихо — лагідно, ніжно, наві"ь закохано. Так треба, щоб підкорити її тепер твоїй волі".
Так говорило його друге темне "я".

РОЗДІЛ XLVI

І ось вівторок 6 липня, полудень, платформа на залізничній станції між Утікою і Фондою. Роберта виходить з поїзда, який прийшов з Більца, — тут вона чекатиме Клайда: поїзд, яким вони поїдуть в Утіку, буде тільки за півгодини. І через чверть години сам Клайд виходить з бокової вулиці і наближається до станції з південного боку, так що Роберта не може його бачити, — він же, обійшовши західний кут вокзалу і спинившись за купою

кошиків, може спостерігати за нею. До чого ж вона бліда та худа! І, протилежно до Сондри, як вона погано одягнена: в синьому дорожньому костюмі і коричневому капелюшку, куплених для цього випадку, — провісник злиденного і нелегкого життя, такого відмінного від того, яке пропонує йому Сондра. І Роберта гадає примусити його відмовитися від Сондри заради одруження з нею, — і виплутатися з цих шлюбних уз йому пощастить у найкращому разі тоді, коли Сондра і все, що втілене в ній, стане тільки згадкою. Як по-різному ставляться до нього ці дві дівчини: Сондра, все маючи, все йому пропонує і нічого не вимагає; Роберта, не маючи нічого, вимагає всього.

Глухе і гірке почуття образи охопило його, і він з мимовільною симпатією подумав про того невідомого мужчину з озера Пасс і в глибині душі побажав йому успіху. Можливо, і він був у такому ж становищі. І може, зрештою, він саме так і зробив, тому його й не знайшли. Всі нерви в Клайда напружилися. Погляд його був похмурий, злий і все-таки неспокійний. Чи минеться успішно й цього разу?

І от він на одному з нею пероні (результат її упертих і нелогічних вимог) і має подумати про те, як йому сміливо й швидко здійснити плани, обмірковувані протягом чотирьох днів — відтоді, як говориз з нею телефоном (а невиразно — ще і в попередні десять днів). Він вирішив — і тепер ніщо не повинно перешкодити йому. Він повинен діяти! Він не допустить, щоб страх став на заваді здійсненню задуманого.

І він пішов уперед, щоб вона побачила його, і при цьому поглянув на неї багатозначно і неначе дружньо, немов кажучи: "Бачиш, я тут". Та що приховувалося за цим поглядом! Якби тільки вона могла проникнути глибше під цю маску і відчути його похмурий і страшний настрій, то кинулась би тікати з усіх сил. Але тепер, коли вона побачила, що він справді приїхав, похмура тінь, що затаїлася в її очах, зникла, опущені кутки губів вирівнялися; не показуючи, що впізнала його, вона проте вся розцвіла і одразу пішла до каси, щоб, відповідно до вказівок Клайда, купити квиток до Утіки.

Вона думала про те, що нарешті, нарешті ж він приїхав. Тепер він повезе її. І тому її душу сповнило почуття вдячності. Адже вони проживуть разом щонайменше сім або вісім місяців. Мабуть, потрібні будуть і такт, і терпіння для того, щоб усе було гаразд, а все-таки, напевно, це можливо. Віднині вона повинна бути втіленою обережністю— не казати і не робити нічого, що може чогось розгнівати його, — адже, природно, він матиме тепер не дуже лагідний настрій. Але він, здається, трохи змінився… може, він буде добрішим до неї, більше співчуватиме їй, — схоже на те, що він, нарешті, щиро і добровільно підкорився неминучому. І в той же час, побачивши його світлосірий костюм, новий капелюх із соломки, до блиску начищені черевики, чемодан темної шкіри і — тут він виявив дивну неуважливість і легковажність — штатив недавно купленого фотографічного апарата, прикріплений ремінцями до чемодана, разом з тенісною ракеткою в яарусиновому чохлі (головним чином для того, щоб приховати його ініціали "К. Г."), вона знову відчула колишню ніжність і потяг до нього. їй подобалися і його зовнішність, і його характер. Незважаючи на його теперішню байдужість до неї, він був усе-таки її Клайд.

Побачивши, що вона купила квиток, Клайд теж підійшов до каси, потім знову подивився на неї, немов поглядом даючи їй зрозуміти, що все гаразд, і повернувся на східний кінець платформи; Роберта теж пішла на своє місце. (Чому цей старик у старому зимовому коричневому костюмі і шапці, з пташиною кліткою, загорнутою в коричневий папір, так дивиться на нього?

Невже він щось відчув? Невже він його знає? Може, він працював у Лікурзі і бачив його раніше?)
Треба купити сьогодні в Утіці другого такого капелюха — тільки б не забути про це — капелюха з соломки із штампом місцевої крамниці на підкладці; він надіне його замість того, який на ньому зараз. Коли Роберта не дивитиметься на нього, він сховає старого у свій чемодан разом з іншими речами. Для цього йому доведеться залишити Роберту на кілька хвилин, коли вони приїдуть в Утіку, — на вокзалі, в бібліотеці, де-небудь… можливо, — таким був його первісний план, — він відвезе її в який-небудь готель і запишеться там як містер Карл Грехем з дружиною, або Кліфорд Голден, чи Герінг (одна дівчина на фабриці мала таке прізвище). Отже, якщо їх простежать, то виникне припущення, що вона виїхала з якимсь мужчиною з таким прізвищем.
(Вдалині — свисток поїзда. Поїзд має зараз підійти. Його годинник показує двадцять сім хвилин на першу.)
Треба вирішити, як поводитися з нею в Утіці: ласкаво і сердечно чи холодно. Телефоном, правда, він говорив з нею дуже лагідним, дружелюбним тоном, — інакше не можна було. Мабуть, варто продовжувати в тому ж дусі, бо інакше вона почне роздратовуватися, стане підозрілою, впертою, — і тоді все буде дуже важко і складно.
(Та чи підійде коли-небудь цей поїзд?)
Але йому зовсім нелегко бути привітним, — адже зрештою вона командує ним, хоче, щоб він виконував її вимоги, — і ще поводився з нею ласкаво! Прокляття! Так, але якщо він не буде ласкавим? Раптом вона якось розгадає його думки, відмовиться поїхати з ним і зруйнує всі його плани…
(Тільки б коліна й руки не тремтіли так!)
Та ні, як вона може запідозрити що-небудь подібне, коли він і сам ще не цілком певний, чи зможе це зробити? Він знав тільки одне: що не поїде з нею нікуди, — і все тут. Може, він і не переверне човен, як вирішив напередодні, але однаково з нею не поїде.
Та ось і поїзд. Роберта піднімає свій чемодан. Чи не надто він важкий для неї в її теперішньому становищі? Мабуть, важкий. Це не гаразд. До того ж сьогодні дуже жарко. В усякому разі він допоможе їй потім, коли вони будуть у такому місці, де їх ніхто не побачить. Вона дивиться в його бік — хоче пересвідчитись, що він справді поїде; як це схоже на неї,— в останні дні вона так підозріло, недовірливо ставиться до нього. Та ось вільне місце в глибині вагона, з тіньової сторони. Тут непогано. Він влаштується якнайзручніше і дивитиметься у вікно. Тут, саме за Фондою, за яких-небудь дві милі, є ріка — той самий Могаук, що протікає через Лікург, повз фабрику; вздовж його берегів вони з Робертою гуляли минулого року, приблизно в таку ж пору року. Та цей спогад тепер йому неприємний, і він звертає погляд на куплену щойно газету і, прикрившись нею, мов щитом, знову в усіх деталях малює собі картину, яка цікавить його зараз набагато більше, — місцевість навколо озера Біг-Бітерн: після тієї вирішальної розмови з Робертою телефоном вона цікавить його більше від усієї географії світу.
У п'ятницю, після тієї розмови, він зайшов у готель "Лікург" і взяв там три різних путівники з описами готелів, дач, гостиниць та інших місць, де можна спинитися в глухих місцевостях коло Біг-Бітерну і Довгого озера.
(Коли б тільки можна було якось добратися до одного з цих цілком безлюдних озер, про які говорив провідник на Біг-Бітерні… Тільки, мабуть, на таких озерах немає ніяких човнів!) А потім у суботу він узяв ще чотири путівники на вокзалі (вони зараз у нього в кишені). І всі вони підтверджують, що вздовж ось цієї самої залізниці, яка веде на північ, до Біг-Бітерну, є

безліч маленьких озер і гостиниць, де вони з Робертою можуть спинитися на день-два, якщо вона захоче, або в усякому разі на ніч, перш ніж вирушити на Біг-Бітерн чи до озера Грасс. Клайд звернув особливу увагу на це останнє озеро, — дуже красиве і недалеко від станції, як говорилося в путівнику; там є три непоганих маленьких пансіони, і плата за двох усього двадцять доларів на тиждень. Отже, якщо вони вдвох залишаться там на ніч, це коштуватиме не дорожче п'яти доларів. Він скаже Роберті, як і придумав за ці дні, що їй треба трохи відпочити перед від'їздом у чужі місця; скаже, що коли вони поїдуть на озеро Грасс того ж вечора, як приїдуть в Утіку, чи наступного ранку, і заночують там, то це коштуватиме, як говориться в путівнику, не дуже дорого — близько п'ятнадцяти доларів, враховуючи проїзд і інші витрати. Він подасть це як приємну маленьку екскурсію, своєрідну подорож перед тим, як вони повінчаються. І ні в якому разі не поступатися, коли вона захоче, щоб вони спочатку повінчалися, — це не годиться.

(П'ять птахів летять до гайочка, що видніється он там, біля підніжжя пагорба…)

Звичайно, не можна їхати просто з Утіки на Біг-Бітерн тільки заради катання по озеру — на один день — за сімдесят миль. Це здасться дивним і їй, і кому завгодно. Це може навіть викликати в неї підозріння. Може, краще — оскільки в Утіці йому треба буде ненадовго залишити її, щоб купити собі капелюха, — перебути цю першу ніч саме в Утіці, в якому-небудь скромному, недорогому готелі і тільки потім запропонувати поїздку на озеро Грасс. А звідти вони вранці вирушать на Біг-Бітерн. Він може сказати, що Біг-Бітерн красивіше… або що вони їдуть у Бухту Третьої милі (власне, звичайне сільце), де можна буде повінчатися, але по дорозі для розваги заглянуть на Біг-Бітерн. Він скаже, що хоче показати їй озеро і зробити кілька знімків — сфотографувати її й себе. Для цього він і взяв апарат… і для того, щоб потім знімати Сондру.

Який похмурий задум!

(А ось дев'ять білих і чорних корів на зеленому схилі пагорба.)

Дивлячись на його чемодан з прив'язаним збоку штативом і тенісною ракеткою в чохлі, зустрічні думатимуть, що він і Роберта— проїжджі туристи, що прибули звідкілясь здалеку, і якщо вони обидва зникнуть… ну що ж, адже вони нетутешні… Хіба не сказав провідник, що в цьому озері сімдесят п'ять футів глибини, — як на озері Пасс? А щодо чемодана Роберти… справді, як бути з ним? До цього часу він якось не подумав про це.

(Он три автомобілі, вони мчать майже так само швидко, як поїзд.)

Ну от, вони переночують на озері Грасс і вирушать далі: він скаже Роберті, що вони повінчаються в Бухті Третьої милі, на озері Грей, де живе знайомий йому пастор; він умовить її залишити чемодан на станції Ган-Лодж, — звідти вони поїдуть автобусом до Біг-Бітерну, — а свій чемодан він візьме з собою. Він просто скаже кому-небудь — хоча б човняру або шоферові автобуса, — що там у нього фотографічний апарат, і спитає, де тут найкращі краєвиди. Або в чемодані буде сніданок. Мабуть, ця думка влучніша: взяти з собою сніданок і цим заодно обманути і Роберту, і шофера. Це теж може ввести в оману, чи не так? Багато хто кладе фотоапарат у чемодан, коли їде на озеро. В усякому разі йому абсолютно необхідно взяти чемодан з собою. Інакше для чого цей план — пропливти до острова і звідти йти лісами на південь?

(Який огидний, жахливий план! Невже він виконає його?)

Але як дивовижно кричав той птах на Біг-Бітерні! Він не хотів би ще раз почути його чи побачити того провідника: провідник може пригадати його. Правда, Клайд зовсім не розмовляв з ним і навіть не виходив з автомобіля,

а тільки дивився у вікно… і, наскільки він може пригадати, провідник ні разу навіть не поглянув на нього, а говорив тільки з Грентом Кренстоном і Харлеєм Беготом, які вийшли з машини і розмовляли з ним. А що коли цей провідник буде там і впізнає його? Але як це може бути, — адже він, власне, й не бачив Клайда? Ні, провідник, напевно, його зовсім не пригадає, а можливо, його й не буде на Біг-Бітерні… Але чому руки і обличчя тепер завжди холодні й вогкі — майже мокрі, і коліна тремтять? (Поїзд іде за всіма поворотами ріки… а минулого літа вони з Робертою… Не треба…)

Як тільки вони приїдуть в Утіку, треба зробити от що (і вій повинен добре все запам'ятати і ні в якому разі не розгублюватися. Він не повинен збитися… не повинен…) На вулиці він пропустить її вперед і піде за нею, скажемо, на відстані ста кроків, щоб ніхто не міг подумати, ніби він проводжає її. А потім, коли вони будуть де-небудь зовсім наодинці, він дожене її і пояснить їй усі свої плани… і при цьому буде дуже ласкавий, нібито кохає її так само, як колись… це потрібно, якщо він хоче, щоб вона була зговірлива. І потім… потім… а, так… вона почекає де-небудь, поки він піде і купить собі іншого капелюха, який… ну, який він, може, залишить потім на воді. І весла теж, звичайно. І її капелюх… і…

(До чого протяглий у сумний свисток цього поїзда. Прокляття! Він уже нервується!)

Та перш ніж іти в гостиницю, треба буде повернутися на вокзал і покласти нового капелюха в чемодан; краще навіть носити його з собою, поки не вдасться підшукати підхожу гостиницю, і тоді вже, перед тим як піти по Роберту, купити капелюха і сховати в чемодан. Потім він проводить Роберту до гостиниці, і вона чекатиме на нього біля входу, поки він не принесе чемодани. І, звичайно, якщо поблизу нікого не буде, вони зайдуть у гостиницю разом; тільки нехай вона побуде хоча б у жіночій кімнаті, поки він запишеться в книзі відвідувачів… Цього разу, скажемо, під ім'ям Чарльза Голдена. Ну, а вранці, якщо вона погодиться, або навіть сьогодні, якщо тільки є підхожий поїзд (про це він довідається), вони можуть поїхати на озеро Грасс — знову в різних вагонах — у всякому разі, поки не проїдуть Дванадцятого озера і Шейрона.

(Там чудова дача Кренстонів… і Сондра.)

І потім… потім…

(А ось великий червоний амбар і по сусідству маленький білий будиночок. І вітряк. Зовсім такі самі амбари і будиночки він бачив на Іллінойсі і Міссурі. І в Чікаго теж.)

А в цей час Роберта, яка сиділа в сусідньому вагоні, думала, що Клайд, видно, має не такий уже недружелюбний настрій. Звичайно, йому важко ось так, проти волі, виїжджати з Лікурга, де він може розважатися, як йому хочеться. Але, з іншого боку, що ж їй було робити… перед нею не було ніякого іншого виходу. Тепер вона повинна бути веселою і доброю, але не надто нав'язливою і не надокучати йому. Проте не треба бути занадто покладливою і лагідною, — адже, кінець кінцем, це Клайд винуватий в усьому, що з нею сталося.

І те, що він робить тепер, є тільки справедливим і це не так уже багато. В неї буде дитина, перед нею ще багато тривог і клопоту. І потім ще доведеться пояснити батькам усю цю таємничість, своє теперішнє раптове зникнення і шлюб, якщо тільки Клайд справді одружиться з нею. Але вона повинна настояти на цьому… і якнайшвидше… можливо, в Утіці… в першому ж місці, куди вони приїдуть… і повинна одержати копію свідоцтва про шлюб і зберегти його заради своїх інтересів та інтересів дитини. Клайд потім може

розлучитися з нею якщо захоче. А все-таки вона буде місіс Гріфітс. І їхня дитина теж буде Гріфітс. Це що-небудь та значить.
(Яка красива ця річка. Вона нагадує їй Могаук і торішні прогулянки з Клайдом, коли вони тільки-но познайомилися. Ах, минуле літо! А тепер!..)
Вони оселяться де-небудь… напевно, наймуть кімнатку чи дві. Де це буде, хотілося б їй знати, в якому місці? Чи далеко від Лікурга або Більца? Чим далі від Більца, тим краще, хоч, звичайно, їй хотілося б. побачитись знову з батьком і матір'ю, і якнайшвидше… як тільки все мине. Та це вже не має значення, адже вони їдуть разом, і вона буде замужем.
Чи помітив Клайд її синій костюм і коричневий капелюшок? Може, він подумав, що все ж вона дуже мила, навіть якщо й порівняти її з цими багатими дівчатами, з якими він завжди проводив час? Вона повинна бути дуже делікатна… нічим не дратувати його… Але… як щасливо вони жили б удвох, аби тільки він любив її, хоч трохи…
Та ось Утіка, і на безлюдній вулиці Клайд наздоганяє Роберту. На обличчі його — суміш простодушної веселості і доброзичливості із заклопотаністю і роздратуванням; та, власне, це маска, що приховує страх перед своїм же задумом, перед власною нездатністю здійснити задумане і перед тим, що жде його в разі невдачі.
РОЗДІЛ XLVII
А наступного ранку вони, як умовилися звечора, вирушили на озеро Грасс (знову в різних вагонах). Але, приїхавши туди, Клайд із здивуванням переконався, що береги куди багатолюдніші, ніж він сподівався. Його прикро вразило і злякало пожвавлення, яке панувало тут: він уявляв собі, що це озеро таке саме безлюдне, як Біг-Бітерн. А виявилося, що тут збірний пункт і літня резиденція маленької релігійної секти з Пенсільванії: напроти станції на березі озера видно було молитвений будинок і численні котеджі.
І Роберта зразу вигукнула:
— От добре! Ми можемо піти до тутешнього священика і повінчатися, правда?
І Клайд, приголомшений цим несподіваним ускладненням, поспішив погодитися:
— Ну, що ж, звичайно… Я поїду туди трохи згодом і довідаюся…
Але в думці він уже вишукував спосіб перехитрити її. Після того як вони візьмуть кімнату в гостиниці, він повезе її кататися на човні і затримається на озері якнайдовше… А може, знайдеться який-небудь безлюдний і непомітний куточок… та ні, тут надто багато народу. Озеро недосить велике і, мабуть, не дуже глибоке. Вода в ньому чорна, немов смола, а на східному і північному берегах, наче сторожа, зімкнутим строєм стоять високі темні ялини. Клайдові здалося, що це — озброєні списами пильні велетні, мало не казкові людожери, — такий він був похмурий, підозрілий, такою збудженою була його фантазія. І так багато народу навколо, — на озері не менше як з десяток човнів.
Яке все це лиховісне!
Як важко!
І раптом шепіт:
"Звідси лісом ніяк не дійти до Бухти Третьої милі. Ні, ні. До неї щонайменше тридцять миль. І крім того, це озеро не таке безлюдне, — напевно, за ним весь час стежать ці сектанти". Ні, ні… він повинен сказати Роберті… він скаже… але що їй сказати? Що він запитував і кажуть, що тут не можна дістати дозволу на шлюб? Або що священик зараз у від'їзді, чи вимагає документів, яких у нього немає, або… або… Ах, все одно, аби примусити Роберту замовкнути до завтра, до тієї години, коли звідси відійде поїзд на Біг-Бітерн і Шейрон, а там вони, зрозуміло, неодмінно повінчаються!

Чому вона така вимоглива? Чого ради, зрештою (якщо не зважати на це її вперте бажання будь-що-будь поставити на своєму), він мусить тягатися з нею то туди, то сюди? Для нього це — щогодинні, щохвилинні страждання, справді жорстокі і нескінченні душевні муки, а якби він міг позбутися її… О, Сондра, Сондра, коли б ти зглянулася з своєї височини і допомогла мені! Не брехати більше! Більше не страждати! Не знати жодних принижень і горя! Але замість цього — знову брехня. Довгі, нудні і непотрібні шукання водяних лілій. Клайд був такий неспокійний і нервовий, що вся ця прогулянка скоро набридла Роберті не менше, ніж йому. Чому, питала вона себе, він такий байдужий до можливості повінчатися? Це можна було б уладнати заздалегідь, і тоді ця прогулянка була б здійсненням її мрій… так було б, якби… якби він влаштував усе раніше, в Утіці, як вона хотіла. Знову це очікування, ця ухильність… повсякчасна, така характерна для Клайда, непевність і нерішучість. Роберта знову почала брати під сумнів, чи правда, що він має намір одружитися з нею, як обіцяв? Та завтра чи в крайньому разі позавтра все з'ясується. Навіщо ж тепер тривожитися?
А назавтра опівдні—станція Ган-Лодж і Біг-Бітерн, і Клайд виходить з вагона і проводжає Роберту до автобуса, що чекає на приїжджих. На ходу він переконує її, що їй буде зручніше залишити свій чемодан тут, — адже вони повернуться цим самим шляхом; він же свій чемодан візьме з собою, бо там фотографічний апарат і заздалегідь приготовлений сніданок, — вони ж вирішили поснідати на озері… Але, підійшовши до автобуса, Клайд злякався: шофером на автобусі був той самий провідник, якого він бачив на Біг-Бітерні. Раптом тепер виявиться, що цей провідник бачив і запам'ятав його! Хіба він не може пригадати красивий автомобіль Фінчлі, Бертіну і Стюарта на передньому сидінні, Клайда і Сондру — позаду, Грента і Харлея Бегота, які вийшли з машини, щоб поговорити з ним?
І миттю — як весь останній час у хвилини особливої тривоги і страху — холодний піт вкрив його обличчя і руки. Про що ж він думав раніше? Як побудував свої плани? Та як же можна розраховувати, що він уладнає таку справу, якщо він так погано все обміркував? Ось так само він не здогадався надіти кепку в дорогу від Лікурга до Утіки або хоч би дістати її з чемодана ще до того, як купив капелюха, і взагалі треба було купити капелюха заздалегідь.
Але провідник не пригадав його, хвала богові! Навпаки, він з цікавістю спитав, як у зовсім незнайомого:
— Їдете на Біг-Бітерн? Уперше тут?
І Клайд, з величезним полегшенням і все ж з внутрішнім тремтінням, відповів:
— Так, — і потім у нервовому збудженні спитав — Багато там сьогодні народу?
Не встиг він договорити, як це запитання здалося йому майже безумним. Навіщо, навіщо, заради всього святого, він запитав про це? Невже не буде кінця-краю цим безглуздим, згубним для нього необачностям? Він був такий схвильований, що майже не чув відповіді провідника, голос якого, здавалося, долинав звідкілясь здалеку:
— Не дуже вже й багато. Мабуть, чоловік сім-вісім. А четвертого у нас було чоловік тридцять, та майже всі поїхали вчора.
Німа тиша дерев, що вишикувалися вздовж липкої глинястої дороги, якою вони їхали; прохолода і тиша; в гущавині навіть тепер, саме опівдні,— темні глибини і заулки, кривавочервоний присмерк. Якщо прослизнути туди, чи вночі, чи вдень, кого там зустрінеш? З хащі долинає металічний крик сойки; жайворонок у далечині наповнює сріблясту імлу своєю дзвінкою піснею. А коли важкий закритий автобус проїжджав через дзюркотливі струмки по грубих

дощаних мостах, Роберта захоплювалася прозорою виблискуючою водою. Як тут чудово, Клайд! Чуєш, як дзвенить-струмок? А яке свіже повітря!
І все ж-вона скоро помре!
Боже!
Але припустимо, що на Біг-Бітерні— в гостиниці, на пристані — теж багато народу. Може, на озері повно рибалок, вони розсіялися по одному тут і там, і ніде немає жодного відлюдного, тихого куточка. Як дивно, що він не подумав про це! Це озеро, мабуть, зовсім не таке, безлюдне, як він уявляв, — і саме сьогодні тут може бути це менше народу, ніж на озері Грасс. Що тоді?
Ну, що ж, тоді—тікати… тікати", і нехай буде, що буде. Таке напруження йому не під силу… до біса!.. Ці думки загублять його. І як він міг мріяти про те, щоб досягнути щастя з допомогою такого дикого й жорстокого задуму — вбити і потім утекти… вірніше, вбити і підстроїти все так, щоб їх обох визнали за загиблих… тоді як він— убивця повернувся б до життя і щастя. Який огидний план! Але як же інакше? Як? Хіба він не підготувався до цього? Невже тепер відступити?
А Роберта, сидячи поруч нього, уявляла собі, що її чекає не що інше, як весілля, — завтра вранці вже напевно. А поки що для розваги вона подивиться на красиве озеро, про яке казав Клайд, — казав так, немовби ця прогулянка — найприємніша і значна подія і в його, і в її житті.
Та ось провідник знову звернувся до Клайда:
— Ви не маєте наміру затриматися тут надовго, треба гадати? Я бачив, ви залишили речі молодої леді на станції.
Він кивнув у бік Ган-Лодж.
— Ні, ми виїжджаємо сьогодні ввечері, поїздом о восьмій годині десять хвилин. Ви відвозите публіку на цю годину?
— Ну, звичайно.
— Мені так і казали на озері Грасс.
Ну, для чого він додав це — про озеро Грасс? Отже він показав, що вони з Робертою були там, перш ніж приїхали сюди. І цей дурень із своїм зауваженням про "речі молодої леді" і про те, що вони залишилися на станції! От диявол! Чого він сунеться в чужі справи? І чому він вирішив, що вони з Робертою не подружжя? Чи, може, він цього не мав на' думці? В усякому разі, для чого це запитання, коли в них було два чемодани? Звідки йому знати, що залишився саме її чемодан? Дивно! І що за нахабство! Як він міг знати чи здогадатися… А проте, чи не все одно — одружені вони або ні? Якщо її не знайдуть, заміжня вона чи не заміжня — це не матиме ніякого значення. А як знайдуть і буде встановлено, що вона не була одружена, це тільки доведе, що вона приїжджала сюди з кимось, але не з ним, чи не так? І тепер про це нема чого турбуватися.
— А там є ще мебльовані кімнати або гостиниці, крім тієї, куди ми їдемо? — спитала Роберта у провідника.
— Ні, жодної, міс, тільки наша. Вчора тут була ціла юрба молодих хлопців та дівчат, — вони розкинули табори на східному березі, мабуть, за милю від нас. А чи там вони, чи вже поїхали, — не знаю. Сьогодні я нікого з них не бачив.
Юрба молодих хлопців та дівчат! Тільки цього й невистачало! Можливо, всі вони й тепер на озері… катаються на' човнах!.. А тут він з Робертою! Можливо, серед них є приїжджі з Дванадцятого озера, — ось як він, Сондра, Гаррієт, Стюарт і Бертіна приїжджали сюди два тижні тому… Може, це друзі Кренстонів, Гаррієтів або Фінчлі приїхали сюди на пікнік і, звичайно, впізнають його. Крім того, виходить, що на схід від озера є якась дорога. Через усе це, через присутність цієї молодої компанії, може, вони сюди

надаремно їхали. Який безглуздий план! Як по-дурному він це придумав… Треба було все з'ясувати заздалегідь, вибрати ще дальше озеро… але він так мучився всі останні дні, що зовсім не міг думати. Ну, а тепер він може зробити тільки одне — поїхати і подивитися. Якщо там буде багато народу, він повинен відшукати який-небудь справді глухий, відлюдний куточок… або повернутися на озеро Грасс… або поїхати ще кудись? Господи, що йому робити, якщо тут буде багато народу?

Та в цей час дерева попереду розсунулися, — немов закінчився довгий лісовий коридор, яким їхав автобус, — і Клайд упізнав зелений лужок, озеро, маленьку гостиницю з верандою, що виходила просто на темносині води Біг-Бітерну. А ось і низький маленький сарай для човнів, праворуч, біля самої води, — його червону покрівлю Клайд помітив минулого разу. І Роберта вигукнула:

— О, яка краса! Як гарно!

А Клайд, подивившись вдалину на темний невисокий острів і помітивши, що навколо зовсім мало народу, а на самому озері немає ні душі, сказав поквапно:

— Ну, звісно, дуже гарно! — але мало не задихнувся при цьому.

Назустріч їм вийшов сам хазяїн гостиниці — чоловік середнього зросту, широкоплечий та червонолиций, — запитав з цікавістю:

— Пробудете тут кілька днів?

Але Клайд, роздратований цим новим ускладненням, відповів різко, подаючи провідникові долар:

— Ні, ні. Ми виїжджаємо сьогодні ввечері.

— Тоді, може, пообідаєте у нас? Поїзд відходить тільки о восьмій п'ятнадцять.

— Так, тоді, звичайно… Ну, добре, пообідаємо.

Зрозуміла річ, Роберта в свій медовий місяць, напередодні весілля і під час такої екскурсії, розраховує на святковий обід. Чорт забери цього кремезного червонопикого дурня!

— Гаразд, тоді я віднесу ваш чемодан у кімнату, а ви запишіться в книзі відвідувачів. Ваша дружина, напевно, хоче трохи освіжитися?

Він пішов уперед, підхопивши чемодан, хоч Клайду страшенно хотілося видерти чемодан у нього з рук. Він зовсім не мав наміру ні записуватися тут, ні залишати свій чемодан. І не залишить! Він одразу ж забере його назад і найме човен. Але, як би там не було, йому довелося записатися в книзі: Кліфорд Голден з дружиною, — "проста формальність", як сказав хазяїн, — і тільки після цього він одержав назад свої речі.

І немовби для того, щоб посилити його нервозність, замішання і тривожні думки про те, які ще нові події і люди стануть йому на заваді, перш ніж він вирушить у це небезпечне плавання, Роберта враз заявила, що зараз дуже жарко, і вони ж повернуться сюди обідати, тому вона залишить тут капелюха і пальто; на її капелюсі Клайд помітив фабричну, марку — Брауншгейн у Лікурзі — і вже розмірковував про те, що розумніше: залишити її чи знищити. Та він вирішив, що, можливо, потім… потім., якщо він насправді зробить це… буде байдуже, чи залишиться на капелюсі фабрична марка, чи ні. Хіба без цього її не впізнають, якщо знайдуть? А як не знайдуть, то все одно ніхто не знатиме, хто вона.

Стривожений і збитий з пантелику, майже не усвідомлюючи, що думає і що робить, Клайд узяв свій чемодан і пішов до пристані. Потім, кинувши чемодан у човен, він спитав у човняра, де тут кращі краєвиди, — він хотів би сфотографувати їх. І нарешті, вислухавши якесь непотрібне йому пояснення, допоміг Роберті (вона здавалася йому тепер майже безплотною

тінню, що ступала в нереальний човен на суто уявлюваному озері), стрибнувши сам, сів на середню лаву і взявся за весла.
Гладінь озера, спокійна, глянсувата, з райдужним вилиском, була схожа не на воду, а скоріше на нафту; здавалося, розплавлене скло величезною компактною і важкою масою стоїть на тверді земній, прихованій десь глибоко внизу. Легкий, свіжий, п'янливий подув лише ледве помітно вкривав брижами поверхню озера. І густі, пухнасті ялини на берегах, — усюди ялини, високі, із списовидними верхівками. А за ними — горбаті спини темних, далеких Адірондак-ських гір. Жодного човна на озері. Ні будинку, ні хатини на берегах. Він шукав очима табір, що про нього згадував провідник, але нічого не бачив. Він прислухався, чи не лунають де-небудь голоси. Але крім тихого плескоту його власних весел та голосів човняра і провідника, які розмовляють за двісті… триста… п'ятсот… за тисячу футів позаду них, — нізвідки ані звуку.
— Як тут мирно і тихо, правда? — це сказала Роберта. — Таке спокійне все! По-моєму, тут набагато краще, ніж на тому, другому озері. Які високі дерева! А гори! Коли ми їхали сюди, я весь час думала, яка холоднувата і тиха ця дорога, хоч і трохи тряська.
— Ти говорила з ким-небудь тут у гостиниці?
— Ні, ні з ким. А чому ти питаєш?
— Я думав, може, ти кого-небудь зустріла. Хоч сьогодні тут, здається, мало народу.
— Так, на озері нікого не видно. А там я бачила тільки двох чоловіків у більярдній і одну дівчину в жіночій кімнаті — от і все. Яка холодна!
Вона опустила руку за борт, у синьочорну воду, потривожену його веслами.
— Холодна? Я ще не пробував.
Він кинув гребти, опустив руку у воду і замислився. Не варто відразу пливти до того острова на півдні. До нього надто далеко… і ще надто рано… це може здатися їй дивним. Краще трохи почекати. Подумати ще трохи… ще раз роздивитись. Роберта схоче з'їсти свій сніданок (її сніданок!), а он, приблизно за милю звідси, видно мальовничий мис. Можна причалити там і спочатку поснідати… це вона поснідає,— він нічого не їстиме сьогодні… А потім… потім…
Роберта дивилась на той самий мис: звивиста смужка землі, густо поросла високими ялинами, далеко врізалася в озеро і повертала на південь. І Роберта сказала:
— Любий, ти не вибрав місцинку, де б ми могли причалити і поїсти? Я вже трошки зголодніла, а ти?
(Якби тільки вона не називала його щохвилини "любий"!)
Маленька гостиниця і сарай для човнів на північному березі ставали дедалі менші; тепер вони нагадували купальню і пристань на озері Крам того дня, коли він уперше катався там на човні; тоді йому хотілося поїхати на таке озеро, як оце, поблизу Адірондакських гір, він мріяв про таке озеро… і про зустріч з такою дівчиною, як Роберта… І над головою пливе така сама пухнаста хмаринка, як та, що пливла над ним того неповторного дня на озері Крам.
Яке все жахливе і як важко!
Вони можуть сьогодні пошукати тут водяні лілії, щоб згаяти час, перш ніж убити… згаяти час… щоб потім… убити (боже!)… Він повинен кинути думати про це, якщо хоче зрештою зробити це. В усякому разі, зараз нема чого над цим задумуватися.
І він причалив до того місця, яке сподобалося Роберті,— в глибині малесенької бухти з невеликим, жовтим, як мед, піщаним пляжем; з північної і східної сторони заворот берега надійно приховував її від цікавих

поглядів. Вони висадилися. Клайд обережно вийняв сніданок з чемодана і, поки Роберта розкладувала його на газеті, розстеленій на піску, ходив берегом, роблячи вимушені зауваження про красу пейзажу, про те, які гарні ялини, яка затишна ця бухточка… і при цьому думав… думав про острів у дальній частині озера і про якусь іншу бухту за островом, про те місце, де, незважаючи на свою слабнучу мужність, він повинен все ж скоїти жорстоку, страхітливу справу, не можна пропустити марно цієї старанно підстроєної нагоди, якщо… якщо тільки він справді не хоче тікати… і назавжди покинути те, що найбільше бажав би зберегти.
Але яка жахлива справа — і небезпечна… тепер усе це присунулося впритул… небезпечно припуститися якої-небудь помилки… що як, наприклад, він не зуміє перевернути як слід човен… або не зможе… не зможе… господи!.. А потім, може, відкриється, що він… він… убивця! Його заарештують. Судитимуть. (Він не може, він не зробить цього, — ні, ні, ні!)
А Роберта сиділа поруч нього на піску, втихомирена і, здавалося, задоволена всім на світі. Вона щось наспівувала, потім почала висловлювати всілякі практичні міркування про майбутнє, про те, яке тепер буде їхнє матеріальне становище, куди і як вони поїдуть звідси (мабуть, найкраще в Сіракузи, і Клайд нібито нічого не має проти цього) і що вони там робитимуть. Роберта чула від свого зятя Фреда Гейбл, що в Сіракузах відкривається нова фабрика комірців і сорочок. Може, Клайд влаштується там хоч тимчасово. Пізніше, коли найважче залишиться позаду, вона й сама піде працювати туди ж або на якесь інше підприємство. А поки що, оскільки в них дуже мало грошей, їм треба було б найняти невелику кімнату в якій-небудь родині,— або, якщо йому це не подобається (адже во-ни тепер не такі близькі, як раніше), — можливо, дві кімнатки поруч. Справа в тому, що за його показною люб'язністю і запобігливістю вона все ж відчувала упертий протест.
А Клайд усе думав. Ну, яка користь тепер з цих розмов? Чи не однаково — погодиться він з нею або не погодиться? Він розмовляє з нею так, наче завтра вона ще буде тут. А її не буде. Адже його — і її — чекає зовсім інше. Великий боже!
Якби тільки його коліна не тремтіли так! І ще цей холодний піт, що вкриває руки, обличчя, все тіло!..
Потім вони попливли далі, до західного берега озера, до того острова, і Клайд, тривожно і стомлено озираючись на всі сторони, переконувався, що навкруг них немає ні душі — ніде ні душі,— ні на березі, ні на воді. Нікого! Тут так тихо, так безлюдно, хвала богові. Тут або де-небудь поблизу він може зробити це, якщо тільки в нього вистачить мужності… але мужності не було — поки що… Роберта знову опустила руки у воду і спитала, чи не можна пошукати де-небудь водяних лілій чи польових квітів на березі. Водяні лілії! Польові квіти! А він тим часом переконується, що ніде невидно ані доріг, ні стежок, ні хатини, ні намету — ні ознаки житла серед цих високих ялин, віття яких густо переплелося, жодного човна на широкому просторі прекрасного озера в цей прекрасний день. Та що коли який-небудь поодинокий мисливець, провідник чи рибалка приховується в лісах або на березі? Хіба цього не може бути? Що коли тут зараз хто-небудь є і стежить за ними?
Доля!
Загибель!
Смерть!
Але ніде — ні звуку, ні димку. Тільки… тільки самі високі гостроверхі темнозелені ялини, похмурі і мовчазні: де-не-де серед них— попелястосіре

під пекучим полудневим сонцем мертве дерево, його висохлі, виснажені гілки простягнуті, мов загрожуючі руки.
Смерть!
Пронизливий металічний крик сойки в хащі лісу, дивне, потойбічне "тук-тук-тук" самітного дятла; зрідка шугне червоною блискавкою кардинал або промайне чорно-жовте пір'я дрозда.
О, як ясно світить сонце
У Кентуккі в нас удома!
Це весело заспівала Роберта, опустивши руку в темносиню воду.
А трохи згодом вона завела іншої популярної пісеньки: "Якщо хочеш, я прийду в неділю".
Минула ще ціла година — катання, похмурі розмірковування, співи, розшуки мальовничих куточків і тихих заток з ліліями, і Роберта вже сказала, що треба стежити за часом і не затримуватися тут надто довго… і от, нарешті, бухта з південної сторони острова — красива, але сумна, в тісному колі берегів, обведена траурною смугою ялин, схожа на маленьке озерце; вузька протока сполучає бухту з великим озером, але й сама по собі вона досить значна: розміром близько двадцяти акрів і майже зовсім кругла. З усіх боків, якщо не брати вузької протоки, що відділяє з півночі острів від суходолу, це озерце суцільною стіною оточують дерева. І тут і там біля берегів комиші і латаття. І щось підказувало, що це озерце, ця тиха заводь спеціально призначена для тих, хто стомився від життя і турбот, хто прагне втекти від життєвої боротьби і чвар: тут, мудрий і сумний, він знайде своє пристановище.
І коли човен зайшов у цю бухту, тихі темні води цілком заволоділи Клайдом: ще ніколи і ні від чого не змінювався так раптово його настрій. Клайда неначебто привабило, затягло сюди, він обігнув тихі береги бухти — і його немовби стало зносити кудись… кудись у безкраїй простір, де не було нічого… ні підступних задумів, ні планів… ні практичних питань, що вимагають розв'язання… нічого. Зрадлива краса цієї бухти! Вона нібито дражнила його… невідома темна заводь, оточена з усіх боків чудесними пухнастими ялинами. І сама вона була, як величезна чорна перлина; чиясь могутня рука, може, в хвилину гніву або примхи, чи просто граючи, шпурнула її сюди, в темнозелену оксамитову долину… І коли Клайд пильно дивився у воду, глибінь її здавалася бездонною.
І все ж про що вона йому так владно говорила? Про смерть! Про смерть! Про смерть! Виразніше, ніж усе, що він колись бачив. Про смерть! До того ж про смерть спокійну, тиху, добровільну, якій за своїм вибором або під чиїмсь гіпнозом, чи від невимовної утоми віддаєшся з радістю і вдячно… Так мирно… так спокійно… так безтурботно… Навіть Роберта скрикнула від здивування. А він уперше відчув, що чиїсь дужі, але дружні руки лягли на його плечі. Яка втіха, яке тепло, яка сила йде від них! Вони заспокоюють його, підтримують— і вони любі йому. Тільки б вони не кинули його! Тільки б залишалися з ним завжди — ці дружні руки. Хіба коли-небудь у своєму житті він відчував таке заспокоєння і навіть ніжність? Ніде і ніколи… а тепер він спокійний і немовбито стає поза реальністю.
Правда, тут Роберта, але вона тепер — тільки зблякла тінь, туманний образ, скоріше витвір його уяви, ніж живе єство. Нехай вона мала якісь барви і обриси, що доводять її реальність, та все ж була безплотною, навіть примарною… і враз він знову відчув себе на диво самотнім: дужі руки друга зникли. Клайд знову був самітний, так жахливо самітний і загублений у цьому похмурому, прекрасному царстві, немов його сюди заманули і кинули. І раптом він затремтів усім тілом: чарівність цієї дивної краси пройняла його крижаним холодом.

Для чого він з'явився сюди?
Що він повинен зробити?
Убити Роберту? Ні, ні!
І він знову схилив голову, невідривно дивлячись у принадні і підступні глибини цієї синьої, з сріблястим полиском, заводі, яка, здавалося, змінювала під його поглядом свою форму, перетворюючись у величезну кришталеву кулю. Але що ворушиться там, у цьому кришталі? Якась постать… ось вона наближається, стає виразнішою… і він впізнає Роберту: вона тріпоче, змахує тонкими білими руками над водою, простягає їх до нього. Боже, як страшно! Яке в неї обличчя! Як же він міг замислити таке? Смерть! Убивство!
І враз, усвідомивши, що мужність (на яку він весь час так розраховував) залишає його, Клайд одразу ж, зібравши всю волю, поринув у глибини свого "я", марно намагаючись знову повернути собі мужність.
Кит-кит-кит… кра-а-а-а!
Кит-кит-кит… кра-а-а-а!
Кит-кит-кит… кра-а-а-а!
(Знову цей дивний, зловісний крик невідомого птаха… такий холодний, такий різкий! Знову він лунає, немов для того, щоб повернути Клайда з примарного світу, де витає його душа, до тієї реальної чи уявної, але невимовно тяжкої справи, яка вимагає негайного практичного розв'язання…)
Він мусить зробити це! Мусить!
Кит-кит-кит… кра-а-а-а!
Кит-кит-кит… кра-а-а-а!
Що було в цьому крику: попередження?., протест?., вирок?.. Криком цього самого птаха позначено було зародження його злощасного задуму. Он він там, на тому мертвому дереві, клятий птах… А тепер він летить до іншого дерева — теж мертвого, засохлого — і трохи далі, в глиб лісу… Летить і кричить… Боже!..
І знову — проти волі — він спрямував човен до берега. Адже він взяв з собою чемодан, щоб зробити кілька знімків, — і тепер треба запропонувати Роберті зніматися, — можливо, він і сам зніметься — на березі озера і на воді. Отже, коли вона знову ввійде в човен, його чемодан залишиться на березі, сухий і непошкоджений. І він вийшов на берег і, удаючи, немов шукає особливо мальовничі місця, насправді намагався якнайкраще примітити те дерево, під яким він залишить чемодан до свого повернення. Тепер він має скоро повернутися… скоро… Але вони вже не вийдуть на берег разом. Ніколи! Ніколи! І ця повільність — незважаючи на слова Роберти, що вона стомилася, та й він же думав, що вони повернуться дуже швидко. А тепер, напевно, вже більше, ніж на п'яту. І Клайд запевняє її, що вони зараз попливуть назад: він тільки зніме її ще раз чи два в човні, на фоні цих чудових дерев, і острова, і темної водяної гладіні.
Але його мокрі, нервові руки!
І його темні, вологі, сповнені тривоги очі,— вони дивляться куди завгодно, тільки не на неї.
дається. Тепер… тепер… майже проти його бажання настала вирішальна хвилина — він так довго уникав її… І ніде на березі — ні голосу, ні звуку, ні людської постаті… ні дороги, ні хатини, ні димку. Ось вона — хвилина, підготовлена ним або чимось поза ним, — критична хвилина, яка вирішить його долю; час діяти! Тепер він повинен зробити тільки одне: різко і швидко повернути праворуч або ліворуч… ривком нахилити лівий чи правий борт і перевернути човен; або, якщо це не вдасться, швидко розгойдати його. А якщо Роберта надто голосно кричатиме, треба ударити її фотографічним апаратом або одним з весел, що зараз лежать у човні. Це

можна зробити швидко і просто… якби він мав рішучість і мужність. І одразу ж пливти геть… а там — свобода… успіх… і, звичайно, Сондра, і щастя… нове, прекрасне, радісне, ще незвідане життя.
Та чому ж він зволікає?
Що з ним?
Чому він зволікає?
У цей критичний момент, перед лицем надзвичайної, настійної необхідності діяти — раптовий параліч волі, мужності, зненависті і гніву, без яких діяти неможливо. І Роберта з свого місця на кормі дивиться на його обличчя, схвильоване, раптово перекривлене гримасою, але в той же час нерішуче і навіть розгублене… замість злоби, люті, несамовитості, на цьому обличчі відбилося враз збентеження, — воно стало майже безглуздим. На ньому можна було прочитати боротьбу між страхом (реакція при думці про смерть чи нелюдську жорстокість, яка потягне за собою смерть) і диявольською, невгамовною і все ж придушеною жадобою діяти — діяти — діяти. Це було тимчасове заціпеніння, момент рівноваги між двома однаковими владними прагненнями: діяти і не діяти. Зіниці в Клайда розширилися і потемніли; обличчя, і руки, і все тіло конвульсійно стиснулися; його непорушність і психічне заціпеніння ставали дедалі зловіснішими, але, власне, говорили не про жорстоку, сміливу волю до вбивства, а тільки про стовбняк чи судорогу.
І Роберта, враз помітивши, що з Клайдом робиться щось дивне— начебто приступ темного безумства, напружена внутрішня боротьба з самим собою, яка так неймовірно і тяжко суперечила всьому, що їх оточувало, — злякано скрикнула:
— Клайд, Клайд, що ти? Що з тобою? У тебе таке обличчя… ти такий… такий чудний. Я ніколи не бачила тебе таким! Що з тобою?
Вона підвелася і, зігнувшись, дуже повільно і обережно, щоб не хитнути човен, хотіла було добратися до нього, бо здавалося, що він от-от упаде ницьма на дно човна або звалиться за борт. І Клайд миттю відчув усю безмірність своєї невдачі, свого боягузтва і невміння скористатися із зручної нагоди, — і так само раптово його охопила хвиля зненависті не тільки до самого себе, а й до Роберти, за те, що вона — чи саме життя — з такою силою зв'язує і поневолює його. І все ж він боявся діяти… він не хотів… він хотів тільки сказати їй, що ніколи, ніколи не одружиться з нею… ніколи, — навіть якщо вона викаже його, — він не поїде з Лікурга, щоб повінчатися з нею… він кохає Сондру і кохатиме тільки її! Але він не мав сила навіть заговорити. Він був тільки злий і розгублений; люто дивився він на Роберту. І коли вона, присунувшись ближче, спробувала взяти його руку в свої, забрати у нього апарат і покласти на дно човна, Клайд поривчасто відштовхнув її, але й тепер у нього не було іншого наміру, крім одного: врятуватися від неї, від її дотику, її нарікань, її співчуття… її сусідства… Боже!..
І однак він рвонувся з такою силою, що не тільки ударив Роберту по губах, носу і підборіддю апаратом (несвідомо він все ще міцно тримав його в руках), а й відкинув її вбік, на лівий борт, так що човен нахилився і мало не зачерпнув води. Роберта пронизливо скрикнула, — і від болю в розбитому обличчі, і від переляку, що нахилився човен. Вражений цим криком, Клайд скочив і рушив було до неї, почасти для того, щоб допомогти їй, підтримати, почасти — щоб вибачитися за цей ненавмисний удар, — і цим рухом остаточно перевернув човна: і Роберта, і Клайд раптом опинилися у воді. Перекидаючись, човен лівим бортом ударив Роберту по голові саме тоді, коли вона, занурившись на мить у воду, знову з'явилася на поверхні, і Клайд побачив перед собою її обезуміле і перекривлене обличчя. Він уже

прийшов до пам'яті. А вона була оглушена, перелякана і нічого не розуміла від болю і безмежного, безумного страху: страшна вода, страшно потонути, страшний цей удар, якого Клайд завдав їй випадково, майже несвідомо…
— Рятуйте! рятуйте!
— О, боже, я потопаю! потопаю! рятуйте!
— Клайд! Клайд!
І раптом голос у його вухах:
"Та адже це… це… Чи не про це ти думав, чи не цього бажав весь час у своєму безвихідному становищі? Ось воно! Всупереч твоїм страхам, твоєму боягузтву, це сталося. Нещасний випадок, твій несподіваний, ненавмисний удар позбавляє тебе від зусилля, якого ти жадав і все ж не насмілився зробити. Невже ж тепер — хоча в цьому зовсім немає потреби, адже це просто нещасний випадок, — ти прийдеш їй на поміч і, отже, знову поринеш у нестямну безвихідь, яка так краяла тебе і від якої ти тепер вільний? Ти можеш врятувати її. Але можеш і не врятувати! Дивися, як вона тріпоче. Вона оглушена ударом. Вона не в силі сама врятуватися, а якщо ти наблизишся до неї тепер, вона, охоплена безумним страхом, може потопити й тебе. Адже ж ти хочеш жити! А якщо вона залишиться жива, твоє життя втратить геть усе. Залишайся спокійним тільки намить, на кілька секунд! Чекай, чекай, не звертай уваги на це жалібне благання. І тоді… тоді… Ну от, дивися. Все скінчене. Вона потонула. Ти ніколи, ніколи більше не побачиш її живою, ніколи. А он твій капелюх на воді, як ти хотів. А на човні її вуаль, що зачепилася за кочет. Залиш їх. Хіба це не доказ, що тут стався нещасний випадок?"
І більше нічого… легкі брижі на воді… неймовірна тиша і урочистість навкруги. І знову презирливий і глузливий крик цього зловісного, таємничого птаха.
Кит-кит-кит… кра-а-а-а!
Кит-кит-кит… кра-а-а-а!
Кит-кит-кит… кра-а-а-а!
Крик диявольського птаха на засохлому дереві. Помахи крил.
І Клайд важко, понуро і хмуро пливе до берега. Крики Роберти ще звучать у його вухах, він бачить останній безумний і благальний погляд її закочених очей. І — думка, що кінець кінцем адже він не вбив її. Ні, ні. Хвала богові І Він не зробив цього. І все ж (він виходить на берег і обтрушується від води) убив? Чи ні? Адже він не прийшов їй на поміч, а міг врятувати її.. І адже, власне, це його провина, що вона впала у воду, хоч у нього це й вийшло ненавмисне. І все ж… все ж…
Присмерк і тиша згасаючого дня. Глушина все тих самих гостинних лісів; біля свого сухого чемодана стоїть весь вимоклий Клайд і, ждучи ночі, намагається висушити свій одяг. Поки що він відв'язує від чемодана штатив фотоапарата, що так і не був використаний, і, відшукавши якнайдалі у лісі, на землі, непомітний, високлий стовбур, ховає під ним штатив. Чи не бачив хто-небудь? Чи не дивиться хто-небудь? Потім він повертається і замислюється: куди йти? Він повинен піти на захід, потім на південь. Він не повинен збитися з дороги. Але ось знову крик цього птаха — різкий, що б'є по нервах. І потім — морок, який безсилі розсіяти літні зорі. І юнак пробирається через похмурий, безлюдний ліс; на голові його сухий капелюх із соломки, у руці чемодан, він іде швидко і все ж обережно— на південь… на південь…
Книга ТРЕТЯ
РОЗДІЛ І
Округ Катаракі простягається від околиці селища, відомого під назвою Бухти Третьої милі, на п'ятдесят миль на північ до канадського кордону і від

Сенашету та Індійських озер на сході на тридцять миль завширшки до річок Скелястої і Скарф. Більшу частину цього простору становлять безлюдні ліси й озера, але де-не-де розкидані і сільця та селища, як-от Кунц, Грасс-Лейк, Північний Уоллес, Браун-Лейк; в головному місті Бріджбурзі налічується не менш як дві тисячі жителів з п'ятнадцяти тисяч населення всього округу. На центральній площі міста — будинок суду, старий, але не потворний, прикрашений баштою з великим годинником, а над ним завжди кілька голубів; на цю площу виходять чотири головні вулиці містечка.
П'ятниця, дев'яте липня; у приміщенні суду в своєму кабінеті сидить слідчий Фред Хейт — рослий, широкоплечий чоловік із сивіючою бородою, якою міг би пишатися старійшина мормонів. У нього широке обличчя, величезні руки та ноги і відповідних розмірів постать.
В той час, коли починається наша розповідь, — приблизно о-пів на третю після полудня, — Хейт ліниво перегортав передплачений ним з бажання дружини каталог магазина, що висилає покупки поштою. Придивляючись до цін на черевики, куртки, шапки і шапочки для своїх всеїдних п'ятьох дітлахів, він помітив зимове пальто для себе — пальто солідного розміру, з великим коміром, широким поясом і чималими вражаючими гудзиками — і сумно замислився; при своєму бюджеті — три тисячі доларів на рік — він ніяк не може дозволити собі цієї зими таку розкіш, тим більше, що його дружина Елла вже мало не три роки мріє про хутряну шубку.
Але які б не були його міркування про це, їх перепинив телефонний дзвінок.
— Так, містер Хейт слухає… Це Уоллес Айхем з Біг-Бітерну?
Так, слухаю вас, Уоллес… потонула молода пара? Добре, зачекайте хвилинку…
І він обернувся до спритного юнака, що недавно приступив до державної діяльності на посаді "секретаря слідчого".
— Записуйте відомості, Ерл, — і потім у телефон — Добре, Уоллес, тепер скажіть мені факти — подробиці, так. Тіло жінки знайдено, а тіло її чоловіка ні… так… Перекинутий човен біля південного берега… так. Солом'яний капелюх без підкладки… так. Сліди ударів у неї біля рота й ока… її пальто і капелюх у гостиниці… так… В одній з кишень пальта лист… кому адресований? Місіс Олден, Більц, округ Майміко? Так… А тіло чоловіка ще шукають? Так… Поки що ніяких слідів?.. Розумію… Ну, гаразд… От що я вам скажу, Уоллес: пальто і капелюх нехай залишаються на місці. Дайте зміркувати… зараз пів на третю, — я приїду чотиригодинним поїздом. Здається, до нього висилають автобус з гостиниці? Гаразд, я ним і приїду, це точно… Так, Уоллес, запишіть імена всіх, хто там був, коли знайшли тіло. Що скажете ще? Вісімнадцять футів глибини, не менше? Так… За кочет зачепилась вуаль… так… Коричнева вуаль… Це все?., так… Гаразд, накажіть залишити все в тому самому вигляді, як ви знайшли. Я зараз їду. Так. Дякую, Уоллес… до побачення.
М-р Хейт повільно повісив трубку, так само повільно підвівся з свого широкого, оздобленого під горіх крісла, погладив густу бороду і подивився на Ерла Ньюкома, секретаря (він же секретар-друкарка, і клерк, і все що хочете).
— Ви все записали, Ерл?
— Так, сер.
— Тоді беріть пальто й капелюх і їдьмо. Нам треба встигнути на поїзд о третій десять. Ви зможете в поїзді заповнити кілька повісток для виклику свідків. Візьміть з собою на всякий випадок бланків п'ятнадцять — двадцять: треба буде записати імена свідків, яких ми зможемо знайти на місці. Та подзвоніть, будь ласка, місіс Хейт і скажіть, що я навряд чи встигну сьогодні на обід і навіть на останній поїзд. Можливо, ми пробудемо

там і до завтра. В таких випадках ніколи не можна знати, як підуть справи, — слід приготуватися до всього.
Хейт підійшов до платяної шафи в кутку старої вогкої кімнати і вийняв звідти солом'яну панаму. Її широкі опущені донизу криси надавали деякого благородства його обличчю з лютими, але, власне, лагідними витрішкуватими очима і густющою бородою. Зібравшись, він сказав секретареві:
— Я на хвилинку зайду до шерифа, Ерл. А вам треба було б подзвонити в "Республіканець" і в "Демократ" і розповісти їм про цю історію: нехай газети не думають, що ми від них щось приховуємо. Зустрінемось на вокзалі.
І він важкою ходою вийшов з кімнати.
А Ерл Ньюком, високий худорлявий молодик років дев'ятнадцяти, із скуйовдженою шевелюрою, дуже серйозний, хоч часом і неуважливий, зразу ж схопив пачку бланків для виклику в суд і, запи-хаючи їх у кишеню, почав дзвонити по телефону м-с Хейт. Потім він подзвонив у редакції газет, сповістив про нещасний випадок на Біг-Бітерні і, схопивши свій солом'яний капелюх з синьою стрічкою (капелюх був номерів на два більший, ніж треба), побіг униз; біля розчинених дверей до кабінету відомого в цих краях і дуже енергійного прокурора Орвіла Мейсона він зіткнувся із Зіллою Саундерс, старою дівою і єдиною стенографісткою прокурора. Вона мала йти в канцелярію аудитора, але, вражена поквапливістю і заклопотаним виглядом м-ра Ньюкома, звичайно далеко млявішого, гукнула його:
— Хелло, Ерл! Що сталось? Куди ви так поспішаєте?
— Нещасний випадок. На озері Біг-Бітерн потонули двоє. А може, тут і що-небудь гірше. Містер Хейт їде туди, і я з ним. Нам треба встигнути на поїзд о третій десять.
— Звідки ви дізналися? Це хто-небудь із місцевих?
— Ще не знаю, але думаю, що ні. В кишені у дівчини був лист, адресований у Більц, округ Майміко, якійсь місіс Олден. Я все розкажу, коли ми повернемось, або подзвоню вам.
— Ах, господи, якщо це злочин, то містер Мейсон, напевно, зацікавиться.
— Ну, звичайно. Я йому подзвоню по телефону або сам містер Хейт подзвонить. Якщо ви побачите Бада Паркера або Керел Беднел, скажіть їм, що я виїхав з міста. І потім, Зілла, подзвоніть, будь ласка, моїй матері і попередьте і її також. Я боюсь, що сам не встигну.
— Не турбуйтесь, подзвоню.
— Дякую.
І дуже зацікавлений цією подією, що порушила одноманітне існування його начальника, він, перескакуючи через двоє східців, весело і швидко збіг сходами окружного суду. А міс Саундерс, знаючи, що її начальник виїхав в якихось справах, зв'язаних з наступною окружною конференцією республіканської партії, і що в його кабінеті ні з ким поділитися новиною, подалась у канцелярію аудитора: там можна буде всім присутнім переказати все, що вона встигла почути про трагедію на озері.

РОЗДІЛ II

Відомості, зібрані слідчим Хейтом і його помічником, мали дивний і тривожний характер. На другий день після зникнення човна з таким начебто щасливим і симпатичним подружжям туристів, з ініціативи хазяїна гостиниці почались розшуки — і в Місячній бухті, за островом, було знайдено перекинутий човен, капелюх і вуаль. І негайно всі службовці гостиниці, провідники і постояльці, яких удалось для цього завербувати, почали пірнати в озеро і обшарювати дно довгими баграми, намагаючись відшукати і витягти з води тіла утоплих. Провідник Сім Шуп, хазяїн гостиниці і орендар човнярської станції розповіли, що загибла жінка була молода і гарна, а її супутник — як видко, досить заможний юнак, і тому подія викликала у

нечисленних місцевих жителів — лісорубів і службовців гос-тиниці — не тільки інтерес, а і співчуття. До того ж ніхто не розумів, як у прекрасний безвітряний день міг статись такий дивний нещасний випадок.
Але хвилювання ще більше посилилось, коли опівдні, після короткочасних розшуків, один із тих, що працювали багром, — Джон Поль, лісоруб — витяг з води Роберту, зачепивши гаком її плаття; на обличчі у ней — біля рота, біля носа, над правим оком і під ним — чітко проступали сліди ударів, і всім присутнім це зразу здалось підозрілим. Джон Поль, який разом з Джо Райнером, що сидів на веслах, витяг її з води, глянувши на неї, скрикнув:
— Ах ти, бідолашна! Легенька, як пір'їнка! Не зрозумію навіть, як це вона могла потонути.
Він перегнувся через борт і, підхопивши Роберту своїми міцними руками, втяг її, мокру і бездиханну, в човен; тим часом його товариші подали знак іншим човнярам, і ті швидко припливли.
Відкинувши вбік довге, густе каштанове волосся дівчини, яке було сплутане водою і закривало її обличчя, Джон додав:
— Оце так диво! Глянь, Джо! Схоже на те, ніби дівчинку чимсь ударили! Дивись-но!
Незабаром усі лісоруби і постояльці гостиниці, підпливши на човнах, почали розглядати синці на обличчі Роберти. І тільки-но її тіло повезли на північ, до човнярської станції, а на озері відновились розшуки тіла її супутника, почулися здогадки: "Щось тут не гаразд… Синці… і взагалі… І як це човен міг перекинутися в такий тихий день?" "Зараз побачимо, чи є там хто-небудь на дні…" А коли тривалі розшуки ні до чого не привели, всі остаточно вирішили, що трупа чоловіка на дні, мабуть, немає і не було, — страшна, хвилююча думка…
Далі в розмові між провідником, який привіз Клайда і Роберту з станції, і хазяями гостиниць на Біг-Бітерні і на озері Грасс було встановлено: 1) що потонула дівчина залишила свій чемодан на станції Ган-Лодж, тоді як Кліфорд Голден узяв чемодан з собою; 2) що була підозріла суперечність між записами в гостиниці на озері Грасс і на Біг-Бітерні: в одному — Карл Грехем, в другому — Кліфорд Голден, хоч, судячи з зовнішнього вигляду (в чому пересвідчились хазяї обох гостиниць після ретельного обговорення), це була, безперечно, та сама особа; і 3) що названий Кліфорд Голден або Карл Грехем питав у провідника, який віз його на Біг-Бітерн, чи багато в цей день людей на озері. Після цього невиразні підозри перейшли в цілковиту впевненість, що тут щось не гаразд. Навряд чи залишались будь-які сумніви відносно цього.
Коли приїхав слідчий Хейт, йому негайно дали зрозуміти, що жителі північних лісів глибоко схвильовані подією і впевнені в справедливості своїх підозр. Вони гадають, що тіла Кліфорда Голдена або Карла Грехема ніколи і не було на дні озера. І Хейт, оглянувши тіло невідомої дівчини, яке обережно поклали на койку в будиночку при човнярській станції, і побачивши, що потонула — молода і вродлива, був теж дивно схвильований — не тільки її зовнішністю, але і всією атмосферою, насиченою підозрами. Більше того, повернувшись в контору гостиниці і прочитавши лист, знайдений у кишені пальта Роберти, він остаточно пройнявся сумними підозрами, бо прочитаз таке:
"Озеро Грасс, штат Нью-Йорк, 8 липня
Дорога мамусю!
Ми тепер, тут і маємо повінчатись, але це я пишу тільки для тебе. Будь ласка, не показуй мій лист татові і взагалі нікому, бо це поки що секрет. Я тобі казала на різдво, в чому справа, тому ти не турбуйся, нічого не питай і нікому не кажи про мене. Можна сказати тільки, що ти одержала від

мене лист і знаєш, де я. Не бійся, все буде добре. Обіймаю тебе, мамусю, і міцно цілую в обидві щоки. Не хвилюйся і постарайся умовити тата, що все гаразд, але тільки не кажи нічого ні йому, ні Емілії, ні Тому, ні Гіфорду, добре? Цілую тебе багато, багато раз.
Любляча тебе Берта.
P.S. Усе це поки що — секрет і повинно залишатись між нами, а трохи згодом, коли це перестане бути таємницею, я напишу тобі і скажу про це".
У верхньому правому куточку аркушика, так само як і на конверті, був штемпель: "Гостиниця "Озеро Грасс", штат Нью-Йорк, власник Джек Еванс". Очевидно, лист був написаний уранці, після того як вони провели ніч у цій гостиниці, записавшись під іменем м-ра і м-с Грехем.
О, легковажність молодих дівчат!
З листа було ясно, що ці двоє спинились у гостиниці як чоловік і жінка — і проте не були одружені. М-р Хейт здригнувся, читаючи цей лист, бо і в нього були дочки, і він їх гаряче любив. Але тут у нього з'явилась одна думка. В окрузі наближається час виборів; у листопаді мають бути переобрані на наступне триріччя всі місцеві власті, включаючи і слідчого. Крім того, в цьому, ж році відбудуться вибори окружного судді (строк його повноважень — шість років), а в серпні, тобто приблизно через півтора місяця, — окружні конференції республіканської і демократичної партій, і тоді будуть висунуті кандидати на відповідні посади. Однак ні на одну посаду, крім поста окружного судді, не міг поки що сподіватися теперішній прокурор, бо він був на посаді прокурора уже два1 строки підряд. Цим він завдячував не тільки своєму талантові провінціального політичного промовця, а й тому, що мав змогу, як вищий судовий чиновник, робити своїм друзям різні послуги. Але тепер, якщо тільки йому не пощастить бути висунутим, а потім і обраним на пост окружного судді, має настати кінець його політичній кар'єрі. Біда в тому, що за весь період його повноважень не було жодного великого судового процесу, який допоміг би йому відзначитись, тобто дав би право сподіватись, що виборці і надалі визнаватимуть і поважатимуть його. Але тепер…
Подія на Біг-Бітерні, міркував проникливий слідчий, цілком може стати саме такою справою, яка приверне увагу і симпатії населення до цієї людини — теперішнього прокурора, його, Хейта, близького і дуже корисного друга. Це благотворно позначиться на його впливі і репутації, а через це і на всьому списку кандидатів його партії, отже на наступних виборах усі вони можуть бути обрані. Теперішній прокурор зможе добитися того, що його не тільки висунуть кандидатом, а й оберуть у листопаді суддею на шість років. Траплялись у політичних сферах і чудніші явища…
І Хейт зразу вирішив не відповідати ні на які запитання про знайдений лист, який міг швидко розкрити таємницю цього злочину, якщо він мав місце. При теперішній політичній ситуації розкриття цього злочину повинно було принести славу і пошану кожному, хто буде причетний до розкриття цієї таємниці.
Водночас він наказав Ерлу Ньюкому і провідникові, який привіз Роберту і Клайда на Біг-Бітерн, поїхати на станцію Ган-Лодж і сказати, що залишений там чемодан не можна видавати нікому, крім самого Хейта або представника прокурора. Далі він уже хотів дзвонити по телефону в Більц, щоб перевірити, чи проживає в тих місцях сім'я Олден, з дочкою Бертою або Альбертою, але тут (з волі самого провидіння, як йому здалось) його перепинили: двоє чоловіків і хлопчик — тутешні мисливці — в супроводі юрби тих, хто вже знав про трагедію на озері, майже вдерлись до нього в кімнату. У них є надзвичайної ваги відомості, заявили вони і, раз у раз перебиваючи і поправляючи один одного, розповіли, що в той день, коли

потонула Роберта, години о п'ятій вечора вони вийшли з Бухти Третьої милі (близько дванадцяти миль на південь від Біг-Бітерну), маючи полювати поблизу цього озера і ловити тут рибу. І от, одноголосно посвідчили вони, того ж вечора перед дев'ятою годиною, коли вони підходили до південного берега Біг-Бітерну, — може, милі за три до нього, — вони зустріли молодого чоловіка і вирішили, що це турист, який іде з гостиниці Біг-Бітерн у селище Бухти Третьої милі. Він був дуже добре, чепурно вдягнений, зовсім не так, як місцеві жителі. На голові його був солом'яний капелюх, в руках чемодан, і їх тоді здивувало, чому він іде пішки, та ще в такий незвичайний час: адже вранці він міг би поїздом доїхати до Бухти Третьої милі за одну годину. І потім чому, побачивши їх, він так злякався? Вони казали, що, зустрівшись з ними в лісі, він кинувся вбік, злякавшись, більше того — жахнувшись, неначе хотів тікати. Правда, гніт у ліхтарі, що його ніс один з них, був прикручений, бо світив місяць, і йшли вони дуже тихо, як люди, що звикли вистежувати всякого лісного звіра. Але ж ці місця зовсім безпечні, тут можна зустріти тільки таких же чесних громадян, як оце вони, і нічого було молодому чоловікові кидатись убік, немов він хотів сховатися в кущах. А втім, коли Бад Брюнінг, хлопчак, який ніс ліхтар, збільшив у ньому вогонь, прохожий ніби отямився, відповів на їх привітання і спитав, чи далеко до Бухти Третьої милі. Вони відказали, що приблизно сім миль, і прохожий пішов далі, а вони рушили своєю дорогою, розмовляючи про чудну зустріч.

І тепер, коли прикмети цього молодого чоловіка точно збігалися з тим, як його описував провідник, що віз Клайда з станції Ган-Лодж, і власники гостиниць на Біг-Бітерні і на озері Грасс, стало зовсім ясно, що це той самий чоловік, який поїхав на човні з невідомою утопленицею.

Ерл Ньюком зразу ж попросив у свого начальника дозволу спитати по телефону у хазяїна єдиної гостиниці в Бухті Третьої милі, чи там не зупинявся таємничий незнайомець. Виявилось, що ні. Очевидно, ніхто, крім цих трьох мисливців, ніде його не бачив. Він немов розтанув у повітрі, хоч увечері того ж дня було встановлено, що молодого чоловіка схожої зовнішності, з чемоданом у руці, але не в солом'яному капелюсі, а в кепці, на другий ранок після зустрічі в лісі бачили в Шейроні: він сів на маленький озерний пароплав "Лебідь", що курсує між Бухтою Третьої милі і Шейроном. Але далі його слід було загублено. Ніхто в Шейроні досі не міг пригадати, приїхав чи виїхав такий чоловік. Навіть сам капітан — це він пізніше засвідчив — не помітив, як висадився цей пасажир: на пароплаві в той день було п'ятнадцять пасажирів, і капітан не міг як слід пригадати жодного з них.

Однак усі жителі Біг-Бітерну поступово прийшли до твердого переконання, що, хто б не був цей суб'єкт, він — запеклий, холоднокровний лиходій! І всі з подвоєною, потроєною силою бажали, щоб він був спійманий і арештований. Негідник! Убивця! І негайно скрізь з уст в уста, по телефону, по телеграфу, аж до місцевих газет, як-ог "Аргус" і "Тайме Юніон" в Олбені або "Стар" у Лікурзі, поширилась звістка про хвилюючу трагедію на озері; при цьому натякали, що тут, можливо, криється страшний злочин.

РОЗДІЛ III

Виконавши свій службовий обов'язок і повертаючись додому, слідчий Хейт обдумував, що робити тепер. Як має він діяти далі в цій сумній справі? Перед від'їздом він ще раз пішов глянути на Роберту і був глибоко, щиро схвильований: вона здавалась такою юною, невинною і гарненькою. Вологі важкі складки простенького синього плаття із саржі облягали її тіло; маленькі руки були складені на грудях, золотистокаштанове волосся, ще не просохле після двадцяти чотирьох годин перебування у воді, чимсь наводило

на думку про колишню жвавість і палкість, — і все це, здавалось, говорило про лагідну чарівність, безмежно далеку від злочину.
Але в цій, безсумнівно дуже печальній справі, була і ще одна! сторона, яка стосується особисто його, слідчого. Чи повинен він поїхати в Більц до м-с Олден, якій адресовано лист, повідомити їй жахливу звістку про смерть її дочки і при цьому розпитати, хто був супутник загиблої і де він перебуває? Чи, може, йому слід спершу з'явитись у Бріджбург до прокурора Мейсона і розповісти йому всі подробиці події, з тим, щоб цей джентльмен узяв на себе сумний обов'язок завдати тяжкого удару напевне поважній сім'ї? Тут треба було врахувати політичну ситуацію. І хоч слідчий міг діяти самостійно і відзначитись на цій справі, треба було взяти до уваги загальне становище партії: сильна людина, безумовно, повинна стати на чолі партійного списку і зміцнити позиції партії на осінніх виборах, — трагедія на озері — блискуча можливість для цього. Значить, другий варіант найправильніший: для приятеля Хейта, прокурора, це — слушка нагода! З такими думками Хейт приїхав у Бріджбург і урочисто з'явився в кабінет прокурора Орвіла Мейсона, який вмить насторожився, відчувши з поведінки слідчого, що сталось дещо важливе.
Мейсон був невисокий на зріст чоловік, кремезний і фізично дуже сильний; але замолоду він, на нещастя, випадково зламав собі ніс, і це дуже зіпсувало його приємне і навіть гарне обличчя, надавши йому похмурого, майже зловісного вигляду. Але Мейсон був людиною зовсім не похмурою, а скоріше чутливою і романтичною. Змалку він зазнав злиднів та приниження і тому пізніше, у щасливіші роки, дивився на людей, до яких життя було поблажливіше, як на улюбленців долі. Його мати, вдова бідного фермера, ледве зводила кінці з кінцями, і в дванадцять років він відмовився мало не від усіх дитячих ігор та втіх, щоб допомагати їй. А в чотирнадцять років, катаючись на ковзанах, він упав і так розбив ніс, що це назавжди спотворило його. Тому він завжди зазнавав поразки в суперництві юнаків за дівчат: їх увага, якої він так прагнув, припадала іншим — і поступово він став надзвичайно вразливий до своєї потворності. Справа закінчилася тим, що фрейдисти називають звичайно психо-сексуальною травмою.
Однак у сімнадцять років він зумів завоювати симпатію видавця бріджбурзької газети "Республіканець" і став її постійним хронікером. Пізніше його кореспонденції по округу Катаракі друкувались уже в таких газетах, як "Тайме Юніон" в Олбені і "Стар" в Утіці, а приблизно в дев'ятнадцять років він дістав змогу вивчати юриспруденцію в конторі колишнього бріджбурзького судді Девіса Річофера. Ще через кілька років він набув права займатись адвокатською практикою; він завоював симпатії деяких місцевих політиків та комерсантів, і вони подбали про те, щоб провести його в нижню палату законодавчих зборів штату; там він засідав шість років підряд і своєю скромною, але далекоглядною і честолюбною готовістю діяти, як накажуть, добився прихильності столичних верховодів, зберігши при цьому і симпатії своїх покровителів у рідному місті. Він мав і деяке ораторське обдарування і після повернення в Бріджбург дістав спочатку посаду помічника прокурора, потім, через чотири роки, був обраний аудитором і, нарешті, на два чотириріччя підряд — прокурором. Здобувши таке високе становище в суспільстві, він зміг одружитися з дочкою місцевого аптекаря, людини з достатками, і став батьком двох дітей.
Про подію на озері Біг-Бітерн Мейсон уже чув від міс Саундерс усе, про що вона дізналась сама, і, як і слідчий Хейт, зразу збагнув, що шум, який напевне зніметься навколо цього злочину, буде йому дуже на руку. Це дасть можливість зміцнити його хиткий політичний престиж і навіть розв'яже, мабуть, проблему всього його майбутнього. В усякому разі він був

надзвичайно зацікавлений. Тепер, побачивши Хейта, він не приховав свого величезного інтересу до цієї справи.
— Ну, як діла, Хейт?
— Так от, Орвіл, я щойно з Біг-Бітерну. Мені здається, я знайшов для вас справу, на яку вам доведеться згаяти трохи часу.
Великі опуклі очі Хейта говорили далеко більше, ніж цей вступ, що ні до чого не зобов'язував.
— Ви маєте на увазі нещасний випадок на озері?
— Так, сер, саме його.
— У вас є підстави думати, що тут щось не гаразд?
— Бачите, Орвіл, у мене ніяких сумнівів немає б тому, що це вбивство. — Насуплені очі Хейта похмуро блиснули. — Звичайно, обережність насамперед, і це все поки що між нами. Правда, я ще не цілком певен, що тіло молодого чоловіка не знайдеться на дні озера. Але все це, на мою думку, дуже підозріло, Орвіл. Не менш як п'ятнадцять чоловік учора і сьогодні цілий день обшукували баграми південну частину озера. Я звелів кільком хлопцям виміряти глибину в різних місцях — ніде немає більш як двадцять п'ять футів. І досі — ніяких слідів чоловіка. А її витягли вчораі, близько першої години дня, і не дуже довго шукали. І надзвичайно красива дівчина, Орвіл, зовсім молоденька, років вісімнадцять — двадцять, не більше. Але тут є кілька дуже сумнівних моментів, от чому я і думаю, що трупа її супутника там немає. Правду кажучи, я ще не бачив випадку, що так скидався б на диявольський злочин.
Сказавши це, він почав шукати в правій кишені свого досить-таки поношеного і бахматого піджака і, нарешті, витяг звідти лист Роберти; подавши його другові, він присунув стілець і сів; тим часом прокурор взявся читати.
— Так, усе це має досить підозрілий вигляд, — сказав Мейсон, дочитавши лист. — І ви кажете, його досі не знайшли… Ну, аі цю жінку ви вже бачили? Що вона знає про цю справу?
— Ні, Орвіл, я її не бачив, — повільно і замислено відповів Хейт, — і скажу вам чому. Я ще вчора вирішив, що краще мені спершу поговорити з вами, а потім уже щось робити. Ви самі знаєте, яка у нас тепер політична ситуація. Така справа, якщо її правильно повести, може неабияк вплинути цієї осені на громадську думку. Я, звичайно, не гадаю, що ми повинні домішувати політику до такого злочину, а все-таки чому б нам не вести цю справу так, щоб її поставили нам в заслугу? От я і вирішив спочатку поговорити з вами. Звичайно, якщо хочете, я поїду туди. Але тільки, по-моєму, краще б ви поїхали самі і з'ясували, хто цей хлопець і що він собою являє. Ви самі знаєте, що може означати така справа з політичного погляду, якщо тільки ми доведемо 11 до кінця. А я знаю, ви можете це зробити, Орвіл.
— Дякую, Фред, дякую, — урочисто відповів Мейсон, постукуючи листом по столу і скоса поглядаючи на свого друга. — Дуже вам вдячний за хорошу думку про мене. Гадаю, що ви обрали найвірніший шлях. А ви впевнені, що ніхто, крім вас, не бачив цього листа?
— Тільки конверт. Та і його бачив один лише містер Хаббард, хазяїн гостиниці. Він мені сказав, що знайшов лист у кишені її пальта і, щоб лист не зник або не був розпечатаний до мого приїзду, забрав його до себе. Хаббард каже, ніби зразу відчув щось погане, як тільки дізнався про нещастя. З його слів виходить, що молодий чоловік дуже нервувався і поводився якось дивно.
— Дуже добре, Фред. І поки що нікому більше нічого не кажіть про цю справу згода? Я зразу ж їду туди. Але, може, ви ще довідались про що-небудь?

М-р Мейсон був тепер дуже збуджений і сповнений енергії, раз у раз ставив запитання і навіть із своїм старим другом почав говорити владним тоном.
— Так, довідався чимало, — глибокодумно і поважно відповів слідчий. — На обличчі дівчини є підозрілі синці і садна, Орвіл: під правим оком і над лівою скронею, і ще на губі та на носі; начебто бідолашну чимсь ударили — каменем або палицею, або, може, одним з весел; вони там плавали неподалеку. На вигляд вона ще зовсім дитина, така маленька, і знаєте, Орвіл, дуже гарненька дівчина… але поводилась не так, як годиться. Зараз я вам поясню. — Тут слідчий замовк, витяг із кишені величезну носову хустину і шумно висякався, а потім ретельно розправив бороду. — Там не було у мене часу розшукати лікаря, і, крім того, я постараюсь організувати тут у понеділок розтин і слідство. Я вже розпорядився: брати Луц сьогодні перевезуть її сюди. Але найбільш підозрілі свідчення двох мисливців і хлопчака, які живуть у Бухті Третьої милі: вони йшли в четвер увечері на Біг-Бітерн полювати і ловити рибу. Я звелів Ерлу записати їх імена, заповнити повістки і викликати їх у понеділок для допиту.
І слідчий докладно переказав свідчення цих людей про їх випадкову зустріч з Клайдом.
— Так, так! — раз по раз вигукував, прокурор, глибоко зацікавлений.
— І ще одно, Орвіл, — провадив далі слідчий. — Я доручив Ерлу довідатись по телефону в Бухті Третьої милі — у хазяїна гостиниці, поштмейстера і тамтешнього начальника поліції, але того юнака начебто бачив тільки один чоловік. Це капітан пароплава, що ходить між Бухтою Третьої милі і Шейроном, — капітан Муні, ви, напевне, його знаєте. Я звелів Ерлу викликати і його. Як він каже, в п'ятницю вранці, приблизно о-пів на дев'яту, саме тоді, коли його "Лебідь" вирушав у перший рейс до Шейрона, цей самий молодий чоловік або хтось дуже схожий, як видно з опису, сів на пароплав і взяв квиток до Шейрона. Він був з чемоданом і в кепці, а коли ті троє зустріли його в лісі, на ньому був солом'яний капелюх. Капітан каже, що це дуже красивий хлопець. Стрункий, гарно вдягнений, на вигляд — він належить до вищого товариства. Тримався окремо від усіх.
— Так, так, — зауважив Мейсон.
— Я доручив Ерлу подзвонити в Шейрон, розпитати кого тільки можна, чи не бачили там такого приїжджого. Правда, там його, очевидно, ніхто не пригадав, — принаймні до вчорашнього вечора, коли я виїздив, відомостей не було. Але я розпорядився, щоб Ерл по телеграфу повідомив його прикмети в усі тутешні гостиниці, дачні місцевості і на залізничні станції, тож якщо він де-небудь у цих краях, його швидко розшукають. Я вважав, що ви схвалите мої дії. А тепер, коли ви дасте мені ордер, я доставлю вам той чемодан в станції Ган-Лодж. У ньому можуть бути такі речі, про які нам слід знати. Я сам по нього поїду. І потім я б хотів сьогодні ж побувати на озері Грасс, у Бухті Третьої милі і в Шейроні, якщо встигну. Подивлюсь, що там ще можна виявити. Але боюсь, Орвіл, що тут таки убивство. Подумайте, він привіз її спершу в гостиницю на озеро Грасс, а потім на Біг-Бітерн і записався під різними іменами! Її чемодан залишив на станції, а свій узяв з собою! — Тут Хейт значуще похитав головою. — Ви ж розумієте, Орвіл, порядні люди так не роблять. Одного не збагну, як її батьки дозволили їй поїхати з цим чоловіком, не дізнавшись спершу, що він собою являє.
— Це правда, — тактовно погодився Мейсон.
З пекучою цікавістю він думав про те, що поведінка цієї дівчини, як видно, була зовсім не бездоганна. Незаконне співжиття! І звичайно, з якимсь багатим молодим городянином, десь з півдня. Якої популярності, якого становища може досягти він, Мейсон, у зв'язку з цією справою! Він рвучко підвівся, відчуваючи приплив енергії. Хоч би тільки йому спіймати цього

осоружного злочинця! Таке жорстоке вбивство, звичайно, викличе вибух обурення. А тут серпнева конференція, висування кандидатів! І осінні вибори!
— Нехай мене повісять! — вигукнув він; присутність Хейта, людини віруючої і статечної, змусила його утриматись від міцнішого вислову. — Ми напевне напали на слід чогось дуже серйозного, Фред. Я просто впевнений у цьому. На мою думку, тут поганаі історія — мерзенний злочин. Насамперед, я гадаю, треба зв'язатися по телефону з Більцем і дізнатись, чи є там сім'я Олден і де саме вони живуть. Автомобілем навпростець до Більца якихось миль п'ятдесят або і менше. Правда, дорога препогана, — додав він. — Бідна жінка! Я просто боюся зустрічі з нею. Звичайно, це буде дуже тяжко…
Він покликав Зіллу і попросив перевірити, чи живе в околицях Більца Тайтус Олден і як його знайти. Потім додав:
— Але спочатку викличте сюди Бертона (Бертон Берлей, його помічник, виїхав з міста на суботу і неділю). Він буде вам корисний, Фред, якщо доведеться віддати будь-яке розпорядження тощо, а я поїду до цієї бідолашної жінки. І буду вам дуже вдячний, якщо ви пошлете Ерла по чемодан. А я привезу сюди батька дівчини, щоб встановити її особу. Але тільки, поки я не повернусь, нікому ні слова — ні про лист, ні про те, що я поїхав у Більц, розумієте?
— Він потиснув руку приятелеві.— А зараз, — провадив він далі трохи пишномовно, вже радіючи наперед з своєї ролі у великих подіях, — я мушу подякувати вам, Фред. Я вам дуже вдячний і ніколи цього не забуду, повірте. — Він подивився старому другові просто у вічі.— Все це може для нас обернутися краще, ніж ми думаємо. Мені здається, це найбільша, найсерйозніша справа за весь час моєї служби, і якщо ми зуміємо швидко та успішно розібратися в ній до осінніх виборів, це все нам стане дуже в пригоді, як на вашу думку?
— Вірно, Орвіл, цілком вірно, — погодився Хейт. — Я вже говорив вам, що, по-моєму, не слід домішувати політику до таких справ, та коли вже це само собою виходить… — і він, замислившись, замовк.
— А поки що, — провадив далі прокурор, — доручіть Ерлу зробити кілька знімків: нехай точно зафіксує, де знайшли човен, весла, капелюх і в якому місці знайдено потонулу дівчину. І викличте якнайбільше свідків. Я договорюся з аудитором, щоб вам повернули всі витрачені вами гроші. А завтра або в понеділок я буду тут і сам візьмусь за справу.
Він потиснув руку Хейта і поплескав його по плечу. А Хейт, дуже потішений його увагою і сподіваючись на майбутнє, надів свій величезний солом'яний капелюх, застебнув широченне пальто і повернувся в канцелярію, щоб викликати по міжміському телефону вірного Ерла, дати йому інструкції і сповістити, що і сам він, Хейт, знову виїде на місце злочину.

РОЗДІЛ IV

Орвіл Мейсон зразу пройнявся співчуттям до Олденів, бо з першого ж погляду зрозумів: цій сім'ї, мабуть, як і йому, доводилось зазнавати злигоднів, принижень і зневаг. В суботу, близько четвертої години дня, приїхавши на своєму службовому автомобілі із Бріджбурга, він побачив перед собою старий, жалюгідний і ветхий будиночок біля підніжжя пагорба, у дверях хліва — самого Тайтуса Олдена в сорочці з короткими рукавами і в комбінезоні; його обличчя, постать, весь вигляд говорили, що це — невдаха, який добре знає, що всі його зусилля марні. І тепер Мейсон пошкодував, що не подзвонив по телефону перед від'їздом із Бріджбурга: він зрозумів, що для такої людини звістка' про смерть дочки буде страшним ударом. Тим часом Тайтус, побачивши Мейсона, який ішов до нього, подумав, що це приїжджий хоче розпитати про дорогу, і ввічливо підійшов до нього.
— Ви містер Тайтус Олден?

— Так, сер, це я.
— Містер Олден, моє прізвище Мейсон, я з Бріджбурга, прокурор округу Катаракі.
— Так, сер, — відповів Тайтус, не розуміючи, навіщо він потрібен прокуророві, та ще з такого далекого округу.
А Мейсон дивився на Тайтуса, не знаючи, з чого почати. Трагічна звістка, яку він привіз, буде, мабуть, убивча для цього явно кволого, немічного чоловіка. Вони стояли під однією з високих темних ялин, що росли перед будинком. Вітер пошепки повторював в її хвої свою пісню, стару, як світ.
— Містер Олдек, — почав Мейсон з незвичайною для нього серйозністю та лагідністю. — У вас є дочка на ім'я Берта або, може, Альберта? Я не зовсім точно знаю її ім'я.
— Роберта, — поправив Тайтус Олден, внутрішньо здригнувшись від передчуття чогось недоброго.
І Мейсон, побоюючись, що потім цей чоловік буде не в силах розповісти йому до ладу все, що він хотів знати, квапливо спитав:
— До речі, ви не знаєте часом тут молодого чоловіка на ім'я Кліфорд Голден?
— Скільки я пам'ятаю, ніколи не чув про такого, — повільно відповів Тайтус.
— Або Карл Грехем?
— Ні, сер. Не пригадаю чоловіка з таким ім'ям.
— Так я і думав, — вигукнув Мейсон, звертаючись не так до Тайтуса, як до самого себе, і заговорив далі строго і владно: —А до речі, де тепер ваша дочка?
— Тепер у Лікурзі. Вона там працює. А чому ви питаєте? Хіба вона зробила що-небудь погане… або просила вас про що-небудь?
Він криво, із зусиллям усміхнувся, але в його сіроголубих очах відбилося збентеження і тривожне запитання.
— Одну хвилину, містер Олден, — провадив далі Мейсон лагідно, але водночас рішуче. — Зараз я вам усе поясню. Але спочатку я повинен поставити вам два-три запитання. — І він подивився на Тайтуса серйозно і співчутливо. — Коли ви востаннє бачили вашу дочку?
— Та от вона виїхала звідси в минулий вівторок уранці, їй треба було повертатись у Лікург. Вона там працює на фабриці комірців і сорочок Гріфітса. Але…
— Ще хвилину, — твердо повторив прокурор, — я зараз усе поясню. Напевне, вона приїздила додому на кінець тижня? Так?
— Вона приїздила у відпустку і прожила у нас приблизно з місяць, — повільно і докладно пояснював Тайтус. — Вона не зовсім добре себе почувала і приїхала додому, щоб трохи відпочити. Та коли виїздила, вона була зовсім здорова. Я сподіваюсь, містер Мейсон, ви не хочете сказати, що з нею сталось щось недобре? — Із здивованим виглядом він підніс свою довгу засмаглу руку до підборіддя. — Якби мені могло отаке спасти на думку… — Він розгублено провів рукою по рідкому сивому волоссю.
— А ви не мали від неї звісток з того часу, як вона виїхала? — спокійно говорив Мейсон з твердим наміром добути якнайбільше відомостей, перш ніж завдати тяжкого удару. — Вона не повідомляла, що поїде не в Лікург, а ще куди-небудь?
— Ні, сер, ми нічого не одержували. Але скажіть, з нею не сталось ніякої біди? Може, вона зробила що-небудь таке… Та ні, цього не може бути! Але ви так питаєте… Ви так говорите…

Він злегка тремтів і несвідомо доторкався рукою до тонких блідих губ. Але прокурор, не відповідаючи, вийняв з кишені лист Ро-берти до матері і, показуючи старому тільки напис на конверті, спитав:
— Це почерк вашої дочки?
— Так, сер, це її почерк, — відповів Тайтус трохи голосніше. — Але в чому ж справа, пане прокурор? Чому цей лист потрапив до вас? Що в цьому листі?
— Він судорожно стиснув руки, вже ясно читаючи в очах Мейсона звістку про якесь страшне нещастя. — Що таке? Що там? Що вона пише в цьому листі? Ви мусите мені сказати, що сталося з моєю дочкою!
Він схвильовано озирнувся, немов збираючись бігти в дім, покликати на допомогу, поділитися з дружиною своїм страхом… І Мейсон, побачивши, до якого стану довів він бідолашного старого, з силою, але приязно схопив його за руки.
— Містер Олден, — почав він, — у кожного з нас бувають в житті такі тяжкі хвилини, коли треба зібрати всю свою мужність. Я не наважуюсь сказати вам, в чому справа, бо я і сам багато чого зазнав у житті і розумію, як ви будете страждати.
— Вона поранена? Може, вона вмерла? — пронизливо закричав Тайтус, розширеними очима дивлячись на прокурора.
Орвіл Мейсон кивнув.
— Роберта! Дитина моя! Господи боже! — Він увесь зігнувся, немов від удару, і прихилився до дерева, щоб не упасти. — Але як? Де? Її вбило машиною на фабриці? Боже милостивий!
Він повернувся, щоб піти додому, до дружини, але прокурор, чоловік із скаліченим обличчям і міцними руками, спинив його:
— Одну хвилину, містер Олден, одну хвилину! Ви не повинні поки що йти до дружини. Я знаю, це дуже тяжко, це жахливо, але дозвольте пояснити. Не в Лікурзі і не машиною, ні. Вона потонула. У Біг-Бітерні. Вона поїхала за місто в четвер, розумієте? Чуєте, в четвер. Вона потонула в озері Біг-Бітерн у четвер, катаючись на човні. Човен перекинувся.
Збуджений стан Тайтуса, його слова і жести так схвилювали прокурора, що він не міг з належною витримкою пояснити, як усе це сталось (якщо навіть припустити, що це був нещасний випадок). Почувши від Мейсона слово "смерть" у зв'язку з Робертою, приголомшений Олден мало не втратив розум. Вигукнувши своє перше запитання, він став якось по-звірячому стогнати, немов йому перехопило подих. Він зігнувся, скорчився, неначе від сильного болю, потім сплеснув руками і стиснув долонями скроні.
— Моя Роберта вмерла! Моя дочка! Ні, ні! Роберта! О господи! Не потонула! Цього не може бути! Мати говорила про неї тільки годину тому. Вона помре, коли почує про це. І мене це вб'є. Так, уб'є. Моя бідна, моя дорога дівчинка! Дитинка моя! Я не знесу цього, пане прокурор!
І він тяжко і стомлено сперся на Мейсона, і той, як міг, намагався підтримати його. За хвилину старий озирнувся на дім і подивився на двері здивованим, блукаючим поглядом божевільного.
— Хто скаже їй? — спитав він. — Хто наважиться сказати їй?
— Послухайте, містер Олден, — умовляв Мейсон, — ради вас самих і ради вашої дружини прошу вас: заспокойтесь і допоможіть мені розібратись у цій справі, допоможіть тверезо і рішуче, неначе йдеться не про вашу дочку. Я ще далеко не все розповів вам. Але ви повинні заспокоїтись. Дайте мені можливість пояснити все. Це жахливо, і я від усієї душі співчуваю вам. Я знаю, як вам тяжко. Але тут є страхітливі і сумні обставини, про які ви повинні дізнатись. Вислухайте ж мене! Вислухайте!

І тут, тримаючи Тайтуса під руку, Мейсон так швидко і переконливо, як тільки міг, розповів про різні факти і підозри, зв'язані з смертю Роберти, потім дав йому прочитати її лист і наприкінці вигукнув:
— Тут злочин! Злочин, містер Олден! Так ми думаємо в Бріджбурзі,— принаймні ми цього побоюємось, — безсумнівне вбивство, містер Олден, якщо можна вжити таке жорстоке, холодне слово.
Він помовчав, а Олден, вражений словами про злочин, непорушно дивився на нього, ніби не зовсім розуміючи, що йому кажуть.
— Хоч як я поважаю ваші почуття, — знов заговорив Мейсон, — проте, як головний представник закону в моєму окрузі, я вважав своїм обов'язком приїхати сьогодні сюди, щоб дізнатись, що вам відомо про цього Кліфорда Голдена або Карла Грехема або про будь-кого, хто заманив вашу дочку на це безлюдне озеро. Я розумію, містер Олден, ви зараз жорстоко страждаєте. І все-таки я запевняю, що ваш обов'язок — і це повинно бути й вашим бажанням — усіма силами допомогти мені розплутати справу. Цей лист свідчить, що ваша дружина в усякому разі дещо знає про цього суб'єкта, — знає хоч би його ім'я.
І він багатозначно постукав пальцем по листу.
Як тільки Олден зрозумів, що його дочка, очевидно, стала жертвою злочинницького насильства, до почуття гіркої втрати долучився якийсь звірячий інстинкт, поєднаний з цікавістю, гнівом і пристрастю природженого мисливця, — все це допомогло йому опанувати себе, і тепер він мовчки і похмуро слухав, що казав прокурор. Його дочка не просто потонула, — вона вбита, і вбив її якийсь молодий чоловік, що за нього, як видно з листа, вона збиралась вийти заміж! І він, батько її, навіть не підозрівав існування цієї людини! Дивно, що дружина знала, а він — ні. І Роберта не хотіла, щоб він знав.
І зразу ж у нього виникла думка, породжена його релігійними віруваннями, умовностями та звичайним для сільського жителя підозрілим ставленням до міста і до всього міського заплутаного і безбожного життя: думка, що, напевне, який-небудь молодий багатий городянин, спокусник і дурисвіт, з яким Роберта зустрілась у Лікурзі, звів її, обіцяючи одружитись, а потім звичайно не схотів додержати слова. І в ньому вмить спалахнуло жорстоке, невгамсвке бажання помститися тому, хто міг піти на такий мерзенний злочин проти його дочки. Негідник! Насильник! Убивця!
І він, і дружина думали, що в Лікурзі Роберта спокійно, серйозно і щасливо йде своїм важким і чесним шляхом, працює, щоб утримувати себе і допомагати їм, старим. А тимчасом з четверга до ранку п'ятниці її тіло лежало на дні озера. А вони спали на м'якій постелі, ходили, розмовляли, не підозріваючи її страшної долі. І тепер її тіло десь у чужій кімнаті або, може, в морзі, і рідні, люблячі руки ке подбали про нього, — і завтра байдужі, холодні чиновники відвезуть його у Бріджбург.
— Якщо є бог, — схвильовано сказав Олден, — він не допустить, щоб такий негідник залишився непокараним! Ні, не допустить!.. "Побачу я ще, — раптом процитував він, — що діти праведника покинуті і нащадки його просять хліба". — І, враз охоплений пекучою жадобою діяльності, він додав: — Тепер я мушу все розповісти дружині. Так, так, одразу ж! Ні, ви зачекайте тут. Спочатку я скажу їй усе сам на сам. Я зараз повернусь. Зараз. Зачекайте мене тут. Я знаю, це вб'є її. Але вона повинна знати все. Може, вона скаже нам, хто він, тоді ми спіймаємо його, перш ніж він втече кудись далеко… Бідна моя донька! Бідна маленька Роберта! Моя мила, добра, чесна дівчинка!
І, так, безладно бурмочучи, із страдницьким, майже безумним обличчям він повернувся і, вайлуватий і незграбний, ходою автомата рушив до прибудови, що правила за кухню: там, як він знав, м-с Олден готувала якісь особливі

страви для завтрашнього — недільного обіду. Але на порозі він спинився, у нього невистачило мужності йти далі. Він був живим втіленням трагічної безпорадності людини перед безжальними, незбагненними і байдужими силами життя.
М-с Олден обернулась і, побачивши його перекривлене обличчя, безсило опустила руки; його погляд, який провіщав недобре, зразу зігнав з її обличчя стомлений, але мирний і простодушний спокій.
— Тайтус, ради бога! Що сталось?
Зняті до неба руки, напіввідкритий рот, моторошні очі, які мимоволі і неприродно звузились і знову широко розкрились, і, нарешті, одно слово:
— Роберта!
— Що з нею? що з нею, Тайтус? що з нею?
Мовчання. Знову нервове сіпання рота, очей, рук… І потім:
— Умерла! Вона… вона потонула! — І він без сил опустився на ослін, що стояв тут же, біля дверей.
М-с Олден якусь мить дивилась на нього, не розуміючи, потім зрозуміла і, не вимовивши ні слова, важко впала на підлогу. А Тайтус дивився на неї і кивав, немов кажучи: "От, от. Тільки так і могло бути. От вона й позбулася цього страхіття". Він поволі підвівся, підійшов до дружини і, ставши на коліна, спробував підняти її. Потім так само поволі випростався, вийшов з кухні і, обійшовши будинок, попрямував до напівзруйнованого ганку, де сидів Орвіл Мейсон, дивлячись на призахідне сонце і міркуючи про те, яке горе повідав цей жалюгідний, безталанний фермер своїй дружині. Йому навіть захотілось на хвилину, щоб усе було інакше, — щоб цієї справи, хоч вона і вигідна йому, Мейсону, зовсім не було.
Але, помітивши схожу на скелет постать фермера, він схопився і, обігнавши Олдена, поспішив до прибудови. Побачивши на підлозі безмовну і непритомну м-с Олден, майже таку ж маленьку і тендітну, як і її дочка, він підняв її своїми міцними руками, проніс через їдальню у велику спільну кімнату і поклав тут на розхитану кушетку. Потім намацав її пульс і кинувся взяти води. При цьому він озирнувся навколо, — чи не видно поблизу сина, дочки, сусідки, кого-небудь, — але нікого не було, і він, поспішно повернувшись до м-с Олден, злегка побризкав водою на її обличчя і руки.
— Є тут де-небудь лікар? — звернувся він до Тайтуса, якого застав на колінах біля дружини.
— В Більці є… лікар Крейн.
— А у вас чи у кого-небудь поблизу є телефон?
— У містера Уілкокса. — Він махнув рукою в напрямі до будинку Уілкокса, телефоном якого ще недавно користувалась Роберта.
— Догляньте її. Я зараз повернусь.
Мейсон кинувся до телефону, щоб викликати Крейна або будь-якого іншого лікаря, і майже зразу ж повернувся разом з м-с Уіл-кокс та її дочкою. А потім — нескінченне чекання, поки з'явились сусіди і, нарешті, лікар Крейн; з ним Мейсон порадився про те, чи можна буде сьогодні ж поговорити з м-с Олден про важливу і секретну справу, що привела його сюди. І лікар Крейн, на якого спразили велике враження поважні, офіціальні манери м-ра Мейсона, визнав, що це, мабуть, буде для неї навіть краще.
Ліки і дружні, співчутливі умовляння допомогли привести м-с Олден до пам'яті, і вона поступово, весь час підбадьорюванаі і заспокоювана, змогла спочатку вислухати, як усе сталось, а потім і відповісти на запитання Мейсона про загадкову особу, згадувану в листі Роберти. Вона змогла пригадати, що Роберта говорила тільки про одного чоловіка, який виявляв їй особливу увагу, — та й говорила про нього тільки один раз, на минуле

різдво. Це був Клайд Гріфітс, племінник багатого лікурзького фабриканта Семюела Грі-фітса, завідуючий тим відділом, де працювала Роберта.
Але це, звичайно, зовсім не означало, як зразу відчули і Мейсон і Олден, що племінника такої поваіжної особи можна обвинуватити у вбивстві Роберти. Багатство! Становище в суспільстві! Зрозуміло, Мейсон бажав поміркувати і почекати, перш ніж виступити з таким обвинуваченням. Занадто величезна була, на його погляд, відміна в суспільному становищі цього чоловіка і потонулої дівчини.
А все ж могло бути і так. Чому ні? Справді, юнак, що здобув таке становище, скоріше ніж будь-хто інший, міг завести мимохідь таємничий роман з такою дівчиною, як Роберта, — адже Хейт казав, що вона дуже гарненька. Вона працювала на фабриці його дядька і була бідна. І до того ж, як повідомив Фред Хейт, хто б не був той, з ким ця дівчина була в годину своєї смерті, вона наважилася зійтися з ним до шлюбу. Хіба це не характерно для поводження багатого і розбещеного юнака з бідною дівчиною? Мейсон замолоду зазнав чимало ударів і образ, стикаючись із щасливцями, які мали успіх, і тому ця думка здалась йому дуже переконливою. Підлі багачі! Бездушні багачі! А мати й батько, звичайно, непохитно вірили в невинність і чесноти дочки.
З дальших розпитів виявилось, що м-с Олден ніколи не бачила цього юнака, але й ніколи не чула про будь-кого іншого. Вона і її чоловік могли додатково повідомити тільки, що останній раз, коли Роберта приїздила на місяць додому, вона почувала себе не зовсім здоровою, ходила млява і часто лягала відпочити. І ще одно: вона: часто писала листи, які віддавала листоноші або сама опускала в ящик унизу на перехресті. Ні м-р, ні м-с Олден не знали, кому були адресовані ці листи, але Мейсон тут же зробив висновок, що листоноша, напевно, знає це. Далі, за цей місяць Роберта пошила собі кілька платтів — здається, чотири. А останнім часом її кілька раз викликав до телефону якийсь містер Бейкер, — це Тайтус чув від м-ра Уілкокса. Виїжджаючи, вона взяла з собою тільки ті речі, з якими приїхала: невелику скриньку і чемодан. Скриньку вона сама здала на станції в багаж, але Тайтус не міг сказати, чи відправила вона її в Лікург чи десь-інде.
Мейсон обмірковував дуже важливе, на його погляд, повідомлення про Бейкера, і тут йому раптом спало на думку: "Кліфорд Голден — Карл Грехем — Клайд Гріфітс!" Ті самі ініціали і схоже звучання цих імен вразили його. Справді дивний збіг, якщо тільки цей самий Клайд Гріфітс ніяк не причетний до злочину! І йому вже не терпілось знайти листоношу і допитати його.
Але Тайтус Олден потрібен був не тільки як свідок, який упізнає тіло Роберти і встановить, що саме їй належали речі в чемодані, залишеному на станції Ган-Лодж, — він міг також умовити листоношу говорити відверто, і тому Мейсон попросив старого одягтись і поїхати з ним, запевняючи, що завтра ж відпустить його додому.
Попередивши м-с Олден, щоб вона нікому нічого не говорила, Мейсон пішов на пошту допитувати листоношу.
Листоношу розшукали і допитали в присутності Олдена, який стояв біля прокурора, схожий на гальванізований труп. Листоноша пригадав, що Роберта за час останнього перебування тут передала йому кілька листів, — дванадцять або й усі п'ятнадцять, — і згадав навіть, що всі вони були адресовані в Лікург, якомусь… як його?., так, вірно — Клайдові Гріфітсу, до запитання. Мейсон негайно пішов з листоношею до місцевого нотаріуса, який за всіма правилами закону запротоколював ці свідчення. Далі прокурор подзвонив до себе в канцелярію і, дізнавшись, що тіло Робертивже доставлено в Бріджбург, поспішив туди з усією швидкістю, якої тільки можна було досягти на його машині. О десятій годині вечора в приймальні

"Похоронного бюро братів Луц" біля тіла зібрались Бертон Берлей, Хейт, Ерл Ньюком; Тайтус, майже в нестямі, дивився в обличчя дочки. І тут Мейсон міг, по-перше, переконатися, що це справді Роберта Олден, і, по-друге, вирішити для себе питання: чи можна вважати її дівчиною з тих, які легко йдуть на недозволений зв'язок, що на нього вказував запис у гостиниці на озері Грасс. Ні, вирішив він, вона не така. Тут наявним є хитрий і злий замір — зведення і вбивство! От негідник! І досі його не спіймано!
Політична значущість цієї справи відійшла в уявленні Мейсона на згдній план, а на її місце прийшли гнів і ненависть до всіх багачів.
Але ці хвилини біля покійниці і вигляд Тайтуса Олдена, який, упавши на коліна перед дочкою, палко притискав до губ її маленькі льодяні руки і невідривно, гарячковим, протестуючим поглядом вдивлявся в її воскове обличчя, обрамлене довгим каштановим волоссям, — усе говорило, що навряд чи громадськість формально і безсторонньо поставиться до цієї справи. Очі всіх присутніх були повні сліз.
І тут Тайтус Олден посилив драматизм усієї сцени. Тим часом як брати Луц, троє їхніх приятелів — власники сусідньої автомобільної майстерні, Еверет Бікер, представник газети "Республіканець", і Сем Тексон, редактор газети "Демократ", стоячи в дверях, через голови один одного з шанобливим страхом заглядали в кімнату, він раптом схопився і несамовито кинувся до Мейсона, з криком:
— Знайдіть негідника, який винен у цьому, пане прокурор! Нехай його змусять страждати, як страждала моя добра, чиста дівчинка. Її вбили, от що! Тільки вбивця міг так завезти дівчину на озеро і так ударити, — він її ударив, це всякому ясно! — І Тайтус указав на обличчя мертвої дочки. — У мене немає грошей, щоб судитися з таким негідником, але я буду працювати… Я продам ферму…
Голос його урвався. Він знову повернувся до Роберти і мало не впав. І тоді Орвіл Мейсон, якому передався скорСстний і мстивий порив бідолашного батька, виступив наперед і схвильовано сказав:
— Ходімо звідси, містер Олден. Ми знаємо тепер, що це ваша дочка. Закликаю всіх вас, джентльмени, у свідки: тіло впізнано. І якщо підтвердиться гадка, що вашу бідну дівчинку вбито, містер Олден, я як прокурор урочисто обіцяю вам: я не шкодуватиму ні часу, ні грошей, ні сил, щоб вистежити цього негідника і віддати його в руки властей. І якщо правосуддя в окрузі Катаракі стоїть на висоті,— а я в цьому певен, — ви можете покластися на всякий склад присяжних, який буде добраний нашим тутешнім судом. І вам не доведеться продавати вашу ферму!
Щире, хоч і раптове хвилювання, а також присутність вражених слухачів привела до того, що ораторський талант м-ра Мейсона проявився в усій своїй силі і пишноті.
І один з братів Луц — Ед, який виконував усі справи похоронного бюро, зв'язані з раптовою і насильницькою смертю, — збуджено заявив:
— Вірно, Орвіл! Отакий прокурор нам і потрібен.
А Еверет Бікер закричав:
— Дійте, містер Мейсон! Ми вас підтримаємо всі, як один, коли треба буде.
Фред Хейт і його помічник, схвильовані драматичним виступом Мейсона і його надзвичайно ефектним, навіть героїчним виглядом, підійшли ближче. Хейт узяв друга за руку, а Ерл промовив схвильовано:
— Бажаю успіху, містер Мейсон! Ми все зробимо, що можемо, будьте певні. І не забудьте про чемодан, який вона залишила на станції Ган-Лодж. Він у вас в канцелярії. Я передав його Бертону дві години тому.
— Так, вірно… Я мало не забув про нього, — сказав Мейсон дуже спокійно і діловито. Недавній порив красномовності і розчу-леності минув. Тепер

Мейсон був під враженням незвичайних похвал: ніколи ще за всі роки своєї службової діяльності він не зазнавав нічого подібного.

РОЗДІЛ V

М-р Мейсон у супроводі Олдена і службових осіб ішов у свою канцелярію, питаючи себе, чим міг бути викликаний цей мерзенний злочин? Замолоду він дуже страждав од відсутності жіночої близькості, і тому у нього розвинувся нахил до таких міркувань. Він думав про красу та чарівність Роберти і, з другого боку, про її бідність і суворе моральне й релігійне виховання — і прийшов до висновку, що, як видно з усього, цей молодий чоловік або хлопчак звів її, а потім, коли вона йому надокучила, вибрав такий спосіб, щоб позбутись її,— мниму, зрадницьку "весільну подорож" на озеро. І тут він відчув безмежну особисту ненависть до цієї людини. Підлі багатії! Гулящі багатії! Порочні і злі нероби! І молодий Клайд Гріфітс — гідний представник цієї породи! Хоч би тільки спіймати його!

І водночас він раптом подумав, що, як видно з деяких обставин (дівчина явно булаї близька з цим чоловіком), вона могла бути вагітна. Цієї догадки було досить, щоб викликати в ньому че тільки специфічну цікавість до всіх подробиць романа, який привів до такого кінця, а й нетерпляче бажання перевірити, чи справедливі його підозри. Мейсон почав думати, що треба знайти підхожого лікаря для розтину — якщо не в Бріджбурзі, то в Утіці або в Олбені,— а також сповістити про цю підозру Хейта і, нарешті, визначити характер ударів, що залишили сліди на обличчі Роберти.

Але насамперед Мейсон повинен був оглянути чемодан і його вміст, і тут йому пощастило знайти новий, дуже важливий доказ. Бо, крім платтів і капелюхів Роберти, білизни, пари червоних шовкових підв'язок (вони так і лежали в коробочці, в якій були куплені у Брауншгейна в Лікурзі), в чемодані було ще і туалетне приладдя— різдвяний подарунок Клайда. І в куточку футляра, в складку сірої шовкової підкладки була засунута маленька, простенька біла картка з написом: "Берті від Клайда. Поздоровляю з різдвом". Але прізвища не було. А почерк — квапливі карлючки, бо, коли Клайд писав це, він поривався зовсім не до Роберти.

Це вразило Мейсона: як же вбивця не знав, що туалетне приладдя разом з карткою лежить у чемодані? А якщо знав і не вийняв картки, то чи можливо, щоб цей самий Клайд був убивцею? Чи могла людина, яка задумала вбивство, забути про таку картку, написану її власною рукою? Що це за дивний зловмисник і вбивця? І тут прокурор подумав: "Чи не варто приховати існування цієї картки до дня суду і потім несподівано пред'явити її, якщо злочинець почне заперечувати всяку близькість з дівчиною або не признається, що він подарував їй туалетне приладдя?" І він узяв картку і засунув собі в кишеню, але спочатку Ерл Ньюком, уважно оглянувши її, сказав:

— Я не цілком певен, містер Мейсон, але мені здається, що це дуже схоже на запис у гостиниці на Біг-Бітерні.

І Мейсон відповів:

— Ну, це ми незабаром встановимо.

Потім він знаком покликав Хейта в сусідню кімнату, де ніхто не міг їх бачити і чути, і сказав:

— Ну, Фред, все точно так, як ви думали. Вона знає, з ким поїхала дочка (він мав на увазі те, що вже говорив Хейту по телефону з Більца: що дістав від м-с Олден відомості про гаданого злочинця). Але ви через тисячу років не відгадаєте, хто це, якщо я вам не скажу.

І він пильно подивився на Хейта.

— Без сумніву, Орвіл. Не маю ані найменшого уявлення.

— А ви знаєте фірму "Гріфітс і Компанія" в Лікурзі?

— Не ті, що роблять комірці?
— Так, ті самі.
— Але ж не син?
Очі Фреда Хейта розкрились так широко, як не розкривались уже багато років. Великаі засмагла рука вхопилась за довгу бороду.
— Ні, не син. Племінник.
— Племінник! Семюела Гріфітса?! Не може бути!
Слідчий, чоловік літній, релігійний, строго моральний, зацікавлений у політиці і комерції, смикав бороду і розгублено дивився на Мейсона.
— Поки що всі обставини вказують на це, Фред. В усякому разі я сьогодні вночі їду в Лікург і сподіваюсь, що завтра знатиму більше. Але, бачите, цей самий Олден — фермер, справжнісінький бідняк, його дочка працювала на фабриці Гріфітсів у Лікурзі; а цей племінник, Клайд Гріфітс, як видно, завідував тим відділом, де вона працювала.
— Так, так, так, — промовив слідчий.
— До цієї поїздки, до вівторка, вона провела місяць удома, — була хвора (він зробив наголос на цьому слові). За цей час вона написала йому принаймні десять листів, а може й більше. Про це я дізнався від місцевого листоноші. Він дав свідчення під присягою, по всій формі, ось вони! — і він поплескав по кишені піджака. — Всі листи були адресовані в Лікург Клайдові Гріфітсу. Я навіть знаю номер його будинку. І знаю прізвище сім'ї, де жила дівчина. Я дзвонив туди з Більца. Я сьогодні хочу взяти з собою в Лікург старого: чи не виявиться що-небудь таке, про що він може знати.
— Так, так, Орвіл. Розумію… розумію… Але ж це легко сказати: Гріфітс!.. — і Хейт цмокнув язиком.
— А головне, я повинен з вами поговорити про медичну експертизу, — провадив Мейсон далі швидко і різко. — Знаєте, я не думаю, щоб він вирішив її убити тільки тому, що не хотів одружитися з нею. Це, на мою думку, непереконливо.
І Мейсон розповів Хейту основні міркування, які змусили його прийти до висновку, що Роберта була вагітна.
Хейт зразу погодився з ним.
— Отже, потрібен розтин, — сказав Мейсон, — і медичний висновок про характер ран та ударів. Перш ніж тіло заберуть звідси, Фред, ми повинні знати точно, без тіні сумніву, чи була дівчина спершу вбита і потім викинута з човна, чи тільки оглушена і викинута, або, може, човен перекинувся. Це дуже важливо для справи, ви самі розумієте. Ми нічого не зможемо зробити, якщо не будемо знати все це точно. Але як з тутешніми лікарями? Як на вашу думку, чи може хто-небудь з них зробити все це як слід, щоб на суді ніхто не міг підкопатися під їх висновок?
Мейсон хвилювався: він уже обмірковував план обвинувачення.
— Не знаю, Орвіл, — повільно відповів Хейт, — не можу сказати точно. Про це вам краще судити. Я вже просив доктора Мітчелла зайти завтра і глянути на неї. Можна покликати Бетса. Але якщо ви віддаєте перевагу кому-небудь іншому… Бево або Лінкольну… Що ви скажете про Бево?
— Мабуть, краще Уебстера з Утіки, — сказав Мейсон, — або Біміса, або обох зразу. В такій справі і чотири і п'ять експертів не завадять.
І Хейт, розуміючи весь тягар покладеної на нього відповідальності, додав:
— Я думаю, ви маєте рацію, Орвіл. Може, чотири або п'ять голів краще, ніж одна чи дві. Але це означає, що ми повинні відкласти огляд на день або на два, поки не зберемо всіх лікарів.
— Так, так, — підтвердив Мейсон. — Але це навіть краще. Я тим часом поїду в Лікург — чи не з'ясую там ще чого-небудь. Ніколи не можна знати

заздалегідь. Може, я там і застукаю його. Принаймні сподіваюсь. Або чи не пощастить почути чогось нового, що проллє світло на всю справу… Я почуваю, це буде велика справа, Фред. Найважча справа у всій моїй практиці, та й у вашій також, і ми повинні обмірковувати кожний свій крок. Тут ніяка обережність не зайва. Він, очевидно, багатий, — значить, буде боротись. І, крім того, рідня його підтримає.
Він нервово скуйовдив своє густе волосся.
— Нічого, я думаю, справимось, — додав він. — Насамперед треба викликати з Утіки Біміса і Уебстера, — мабуть, телеграфуйте-но їм сьогодні, чи що, або подзвоніть по телефону. І Спралу в Олбені. А щоб не порушувати мир у власному дохмі, запросимо і тутешніх: Лінкольна і Бетса. І, мабуть, Бево.
— Тут він дозволив собі злегка усміхнутись. — Ну от, Фред, а я поки що почну збиратись у дорогу. Влаштуйте так, щоб вони приїхали сюди не завтра, а в понеділок або у вівторок. Я, напевне, повернусь на той час і тоді зможу сам бути при цьому. А якщо можна, давайте в понеділок… чим скоріше, тим краще! Подивимось, що тоді з'ясується.
Він дістав із шафи ще кілька бланків, потім вийшов у приймальню і сказав Олдену, що їм доведеться поїхати разом в Лікург, а Берлею доручив викликати до телефону м-с Мейсон, якій пояснив, що має виїхати в терміновій справі і повернеться не раніше від понеділка.
Протягом усієї дороги до Утіки — три години поїздки і година, проведена в 'чеканні поїзда на Лікург, і ще година двадцять хвилин у вагоні цього поїзда (в Лікург вони прибули близько сьомої ранку) — Орвіл Мейсон старанно витягав із пригніченого і похмурого Тайтуса скупі відомості про скромне минуле його і Роберти, про її щедрість, слухняність, порядність, про її добре та ніжне серце, про те, де саме вона раніше працювала, скільки одержувала і на що витрачала гроші,— то була скромна розповідь, і вона глибоко зворушила Мейсона.
Приїхавши з Тайтусом у Лікург, Мейсон зразу подався в готель "Лікург" і, знявши номер, залишив там старого, щоб той міг відпочити. Звідти він поспішив до місцевого прокурора, від якого йому треба було дістати дозвіл діяти на його території. На допомогу йому дали поліцейського для доручень — рослого сищика в цивільному, — і він пішов у кімнату Клайда на Тейлор-стріт, сподіваючись, всупереч всьому, застати його вдома. Однак до них вийшла м-с Пейтон і сказала, що, хоч Клайд і живе тут, але тепер його немає (виїхав у вівторок — напевне, до своїх друзів на Дванадцяте озеро). І Мейсон трохи зніяковіло змушений був пояснити, по-перше, що він прокурор округу Катаракі, і по-друге, що через деякі підозрілі обставини, зв'язані із загибеллю на озері Біг-Бітерн однієї дівчини, супутником якої, очевидно, був Клайд, він, прокурор, мусить обшукати його кімнату. Ця заява так вразила м-с Пейтон, що вона відсахнулась, і на її обличчі відбились крайній подив, жах і недовір'я.
— Як, містер Клайд Гріфітс!.. Та ні, це безглуздя! Він племінник містера Семюела Гріфітса, і його тут усі знають. Якщо вам потрібні будь-які відомості про нього, зверніться до його родичів: вони вам, звичайно, все скажуть. Але щоб таке… та цього бути не може!
І вона так дивилась на Мейсона і на місцевого сищика, який уже встиг показати їй свій значок, ніби не була впевнена в їх чесності і в їх повноваженнях.
А тим часом сищик, звичний до цього, вже став з а! спиною м-с Пейтон, внизу сходів, що ведуть на верхній поверх. А Мейсон вийняв з кишені заготовлений передбачливо ордер на обшук.

— Мені дуже шкода, пані, але я мушу просити вас показати нам його кімнату. Ось ордер, який дає мені право зробити обшук, а це підлеглий мені поліцейський агент.
І зразу побачивши всю марність боротьби з законом, м-с Пейтон тремтячою рукою вказала на кімнату Клайда, хоч і думала при цьому, що сталось якесь безглузде, глибоко несправедливе й образливе непорозуміння.
А ті двоє, ввійшовши в кімнату Клайда, почали оглядати її. Обидва зразу помітили в кутку невелику і не дуже міцну замкнену скриню, і м-р Фауне, сищик, в ту ж мить спробував підняти її, щоб визначити вагу, а Мейсон став оглядати одну по одній усі речі в кімнаті, вміст усіх ящиків та коробок, а також усіх кишень в одежі. І в ящику шифоньєрки, серед кальсон і сорочок, що вийшли з ужитку, та старих запрошень від Трамбалів, Старків, Гріфітсів і Гаррієтів, він знайшов аркушик блокнота, на якому Клайд записував для пам'яті, куди його запрошено: "Середа 20 лютого. Обід у Старків", нижче: "П'ятниця, 22, Трамбали". Порівнявши цей почерк з почерком на картці, яка була у нього в кишені, Мейсон зразу ж пересвідчився за їх схожістю, що він справді в кімнаті саме потрібної йому людини. Він сховав аркушик у кишеню і подивився в куток, де сищик уважно розглядав замкнену скриню.
— Що робити з цим, начальнику? Заберемо звідси чи відкриємо тут?
— Я думаю, — поважно сказав Мейсон, — що нам слід відкрити її тут, Фауне. Пізніше я пришлю по скриню, але я хотів би тепер же знати, що там у ній.
Сищик зразу ж витяг з кишені важку стамеску і подивився навкруг, шукаючи молоток.
— Скриня не така вже міцна, — зауважив він, — думаю, що зможу зламати її, якщо ви хочете.
Але тут м-с Пейтон, надзвичайно здивована таким ходом справи, не витримала і заступилась, сподіваючись перешкодити цим грубим діям.
— Я можу дати вам молоток, якщо хочете, — заявила вона, — але хіба не можна послати по слюсаря? Ніколи в житті не чула нічого подібного!
Однак сищик уже збив молотком замок. У невеликому верхньому відділі був усякий туалетний дріб'язок: шкарпетки, комірці, галстуки, кашне, підтяжки, зношений светр, пара високих зимових чобіт дуже сумнівної добротності, мундштук, червона лакована попельничка і ковзани. Але серед усього цього, в куточку, лежали також зв'язані докупи останні п'ятнадцять листів Роберти, послані з Більца, і невеликий її портрет, який вона йому подарувала торік. І тут же — друга, маленька пачка, в якій були зібрані всі записочки та запрошення Сондри, до того дня, коли вона виїхала в Пайн-Пойнт.
Листи, написані звідти, Клайд носив з собою на грудях, біля серця.
Знайшлась і третя пачка, ще більш компрометуюча, — одинадцять листів від матері, причому перші два були адресовані Гаррі Тенету в Чікаго до запитання — момент явно дуже підозрілий, а решта — Клайдові Гріфітсу в Чікаго, а потім у Лікург.
Прокурор не став чекати і дивитися, що знайдеться ще в скрині, а взявся до листів: спочатку він прочитав перші три листи Роберти, після чого йому стала зовсім ясною причина її від'їзду в Більц; потім три перші листи від матері на зворушливо простому і дешевому папері: вона натякала на нерозважливу поведінку Клайда в Канзас-Сіті і на нещасний випадок, через який йому довелося виїхати звідти, і настійливо та ніжно умовляла його надалі не збиватися з пуття. І у Мейсона, з його стриманим темпераментом і дуже обмеженим знанням людей та людських відносин, створилось враження, що цей суб'єкт з ранніх юнацьких років мав нестійку вдачу, був легковажний і розбещений.

Водночас Мейсон здивовано дізнався, що хоч Клайда тут і підтримує багатий дядько, але сам він належить до бідної і, крім того, дуже релігійної парості родини Гріфітсів. У звичайних умовах це могло б трошки пом'якшити його ставлення до Клайда. Однак тепер, під впливом записочок Сондри, трагічних листів Роберти і слів матері про якийсь старий злочин у Канзас-Сіті, він прийшов до висновку, що Клайд за складом свого характеру цілком здатний був не тільки задумати цей новий злочин, а й холоднокровно здійснити його. Що ж було там, у Канзас-Сіті? Треба телеграфувати тамтешньому прокуророві і запитати про подробиці.

Думаючи про це, він почав нашвидку, але так само пильно і критично проглядати різні записочки, запрошення і любовні листи Сондри. Всі вони сильно пахли духами, були написані на чудовому папері з монограмою і ставали чимраз ніжніші й інтимніші, а пізніші незмінно починалися словами: "Клайді маленький", або "мій любий, чорноокий", або "мій любий хлопчику", і були підписані або по-дитячому "Сонда" або "Ваша Сондра"… Деякі з них були зовсім недавні: від десятого, п'ятнадцятого, двадцять шостого травня, — саме в цей час, як умить відзначив Мейсон, почали надходити найсумніші листи від Роберти.

Тепер усе ясно. Він потай звів одну дівчину і при цьому був такий зухвалий, що домагався взаємності у другої, яка належала до вищих місцевих кіл.

Зацікавлений і приголомшений цим разючим відкриттям, Мейсон, однак, розумів, що тепер не час сидіти й роздумувати. Зовсім ні. Цю скриню треба негайно переправити в готель "Лікург". Далі, треба, якщо тільки можливо, з'ясувати, де саме перебуває цей суб'єкт, і спіймати його… Він наказав сищикові подзвонити в поліцейське управління і подбати про те, щоб скриню доставили в його номер у готелі, а сам поспішив в особняк Семюела Гріфітса, але там дізнався, що вся сім'я виїхала з міста до Грінвуда.

У відповідь на його телефонний запит із Грінвуда повідомили, що, як там відомо, Клайд Гріфітс перебуває тепер на дачі Кренстонів, на Дванадцятому озері, недалеко від Шейрона, поряд з дачею Фінчлі. І прізвище, і містечко Шейрон уже були зв'язані в свідомості Мейсона з Клайдом, і він зразу вирішив: якщо Клайд ще не втік далеко від цих місць, він повинен бути саме там, — можливо, на дачі в дівчини, яка писала всі ці записочки і запрошення, — цієї Сондри Фінчлі. Та й капітан "Лебедя" заявив, що молодий чоловік, який їхав із Бухти Третьої милі, вийшов у Шейроні. ЕврікаІ Він спіймав його!

І ретельно обміркувавши, що робити далі, Мейсон тут же надумав їхати в Шейрон і Пайн-Пойнт. А тим часом, дізнавши точний опис зовнішніх прикмет Клайда, він і про ці прикмети, і про те, що Клайда розшукують за підозрою в убивстві, сповістив не тільки прокурора і начальника поліції в Лікурзі, але також шерифа в Бріджбурзі Ньютона Слека, Хейта і свого помічника, пропонуючи всім трьом негайно виїхати в Шейрон, де він з ними зустрінеться.

Далі, немовби з доручення м-с Пейтон, він зв'язався по міжміському телефону з дачею Кренстонів у Пайн-Пойнті і спитав дворецького, чи немає у них часом м-ра Клайда Гріфітса? "Так, сер, він тут, сер, але зараз його немає поблизу, сер. Мабуть, він поїхав на прогулянку по озеру, сер. Що зволите переказати, сер?" На дальші розпитування дворецький не міг дати точних відповідей: уся компанія вирушила, напевне, на Ведмеже озеро, — це миль за тридцять; коли вони повернуться, він сказати не може, — напевне, через день-два, не раніше. Але ясно було, що Клайд поїхав з цією компанією.

І Мейсон зразу ж удруге викликав бріджбурзького шерифа і наказав йому взяти з собою чотирьох або п'ятьох агентів, щоб переслідувачі могли в Шейроні поділитись, схопити цього самого Клайда, де б він не був, і посадити в бріджбурзьку тюрму. А там він зможе пояснити відповідно до процедури, встановленої законом, дивні обставини, які досі, здавалося б, незаперечно вказували на нього як на вбивцю Роберти Олден.

РОЗДІЛ VI

Відколи води озера зімкнулись над Робертою, а Клайд доплив до берега і, змінивши одяг, дістався до Шейрона, а потім до дачі Кренстонів, він перебував у стані майже повного розумового розладу і в своєму збентеженні та сторопінні ніяк не міг зрозуміти, чи винен він чи не винен у дочасній загибелі Роберти. Однак він ясно розумів: якщо випадково помітять, як він крадькома пробирається на південь, замість того, щоб повернути на північ до бігбітернської гостиниці і повідомити про цю ніби ненавмисну катастрофу, то його поведінку вважатимуть такою черствою і жорстокою, що всякий цілком впевнено обвинувачуватиме його у вбивстві. І ця думка мучила Клайда, бо тепер йому здавалось, що насправді він не винен, — адже в останню хвилину в душі його стався перевороті

Але хто повірить цьому тепер, коли він не повернувся і не повідомив про подію? А тепер уже неможливо повернутись. Якщо Сондра почує, що він був на цьому озері з фабричною робітницею, що він записав її в гостиниці як свою дружину… Боже!

А потім поясняти все дядькові або холодному, жорстокому Гілберту… і всій цій шикарній, цинічній молоді в Лікурзі?.. Ні, ні! Зайшовши так далеко, він не може відступити. Інакше — катастрофа… може, смерть. Він повинен використати, скільки можливо, це жахливе становище, — використати свій задум, який привів його до такої дивної розв'язки, що неначе виправдує його.

Але ці ліси! Та ще й ніч надходить! Моторошна самотність і небезпеки, приховані скрізь і в усьому! Що робити, що сказати, коли хто-небудь зустрінеться? Він був зовсім розгублений, на межі душевного і нервового розладу. Якби хруснула гілка — він кинувся б тікати, мов заєць.

В такому стані він дочекався темряви і пішов у глиб лісу, але раніше відшукав свій чемодан, змінив костюм і, викрутивши мокрий одяг та спробувавши так-сяк висушити його, поклав у чемодан, накрив сухими гілками та хвоєю, а тоді заховав штатив фотографічного апарата під стовбуром поваленого дерева. І дедалі настійливіше він думав про своє дивне і небезпечне становище. А чи не було кого-небудь на березі в ту саму хвилину, коли він ненавмисно ударив її, і обоє вони впали у воду і вона так пронизливо й жалібно закричала? Що як хто-небудь бачив це… один із тих міцних здоровань, яких він помітив тут удень… може, от зараз хтось знімає тривогу— і вже цієї ночі десятки людей кинуться переслідувати його. Полювання на людину! Вони спіймають його, і ніхто не повірить, що він ударив її ненавмисне! Його навіть можуть лінчувати, не чекаючи законного суду. Це можливо. Таке траплялось. Зашморг на шию. Або, може, застрілять тут, у лісі. І навіть не дадуть можливості пояснити, як це сталось… як довго вона переслідувала і мучила його! Ніхто ніколи не зрозуміє цього!

І думаючи про це, він ішов чимраз швидше — так швидко, як давали змогу міцні, густі й колючі молоді деревця і сухе віття, що зловісно потріскує під ногами, — ішов, повторюючи в думці, що дорога до Бухти Третьої милі має бути у нього праворуч, а місяць, коли зійде, — ліворуч.

Але, боже мій, що це?

Жахливий звук!

Неначе жалібний і зловісний стогін якогось духа у пітьмі!

От!
Що це?
Він випустив чемодан, весь у холодному поту сів на землю і перелякано зіщулився біля високого гіллястого дерева, заціпенілий і нерухомий.
Жахливий крик!
Та це ж сова! Він чув її крик кілька тижнів тому, коли був на дачі Кренстонів. Але тут! У цій хащі! В цій пітьмі!.. Треба йти, щоб скоріше вибратися звідси, це ясно. Треба прогнати ці страшні, нестерпні думки, інакше у нього зовсім не залишиться ні сил, ні мужності.
Але погляд Роберти! Той останній благаючий погляд! Боже! її очі й зараз перед ним. І ці розпачливі, жахливі крики! Невже вони весь час лунатимуть в його вухах… поки він не вибереться звідси?
Чи зрозуміла вона, коли він її ударив, що це сталось без лихого заміру… що це була тільки мить гніву і протесту? Чи знає вона це тепер, де б вона не була, — на дні озера чи, може, тут, у темній хащі, поруч нього? її примара!.. Ні, треба скоріше тікати геть… геть! Треба… і все-таки… тут, у хащі, він в безпеці! Треба взяти себе в руки, не слід виходити на великий шлях. Там прохожі. Там, можливо, люди, які шукають його!.. Але чи вірно, що людина живе і після смерті? Що існують привиди? І вони знають усю правду? Тоді вона повинна знати… але тоді вона знає і про його попередні замисли. Що вона подумає! Може, це вона зараз з похмурим докором переслідує його своїми помилковими обвинуваченнями? Помилковими— хоч і правда, що спочатку він хотів убити її. Він замишляв це! Замишляв! І це, звичайно, великий гріх. І хоч він і не вбив її, але щось зробило це за нього. Все це правда.
Але привиди!., боже, примари тих, хто вже вмер… вони переслідують тебе, щоб викрити і покарати… може, вони стараються спрямувати людей на твій слід… як знати? Мати колись призналась йому, Френку, Есті і Джулії, що вона вірить у привиди.
І, нарешті, — місяць, після того як аж три години він ішов отак, спотикаючись, прислухаючись, чекаючи, весь тремтячи і обливаючись потом. Навколо, хвалити бога, нікого немає! І високо над головою— зірки, яскраві і лагідні, як над Пайн-Пойнтом, де Сондра… Якби вона бачила його зараз^ — як він тікає від Роберти, похованої у водах озера, на поверхні якого плаває його капелюх! Якби вона чула крики Роберти! Дивно, — ніколи, ніколи, ніколи він не зможе розповісти їй, що через неї — через її красу, пристрасть до неї, через усе, що вона значить для нього, — він міг… міг… ну… спробувати вчинити таку жахливу річ — убити дівчину, яку раніше кохав. І протягом усього життя його переслідуватиме ця думка. Ніколи він не зможе позбутись її — ніколи, ніколи, ніколи! Раніше він не думав про це. Жахлива річ!
І раптом у пітьмі, близько одинадцятої години, як він потім зміркував, — від води його годинник спинився, — коли він уже вибрався на великий шлях, що веде на захід, і пройшов милю або дві, з темної хащі раптово, як примари, вийшли ті троє! Спершу він подумав, що вони бачили його в ту мить, коли він ударив Роберту, або зразу після цього, і тепер прийшли схопити його. Яка страшна хвилина! А хлопчик підніс ліхтар, щоб краще розглянути його обличчя! І безперечно, побачив на цьому обличчі підозрілий переляк і збентеження, бо саме в ту хвилину Клайд поринув у тяжкий роздум про все, що сталось: його невідступно переслідувала думка, що він випадково залишив який-небудь доказ, який легко може його викрити. Він відсахнувся, впевнений, що це — люди, послані схопити його. Але в цю мить високий худорлявий чоловік, який ішов попереду, запросто гукнув Клайда, немов його тільки потішила явна полохливість молодого чоловіка: "Здорово,

прохожий!", а хлопчак, не виявляючи ані найменшого подиву, ступив наперед і підкрутив гніт у ліхтарі. І аж тепер Клайд зрозумів, що це просто місцеві селяни або провідники, а зовсім не загін, посланий доганяти його, і, якщо він буде спокійний та ввічливий, вони ніколи не запідозрять у ньому вбивцю.
Але потім він сказав собі: "А вони ж запам'ятають мене. Запам'ятають, що я йшов безлюдною дорогою, в таку годину, з чемоданом…" І тут же вирішив, що повинен поспішати… поспішати… і нікому більше не потрапляти на очі.
А через кілька годин, коли місяць уже заходив і від жовтувато-блідого, хворобливого світла, розлитого в лісі, ніч стала ще тужливіша і тяжча, Клайд підійшов до Бухти Третьої милі — селища, яке складалося з купки хатин тубільців і дачних котеджів, що тулились на північному відрозі Індійських гір. З повороту дороги він побачив, що де-не-де у вікнах ще блимають вогники. Крамниці. Будинки. Вуличні ліхтарі. Але в блідому світлі місяця вони здавались зовсім тьмяними — тьмяними і примарними. Ясно одно: в цю годину, в такому костюмі, з чемоданом у руці він не може з'явитися тут. Своїм виглядом він, безперечно, викличе цікавість і підозру, якщо хто-небудь помітить його. Маленький пароплав, що ходить між цим селищем і Шейроном (звідти Клайд повинен був вирушити далі в Пайн-Пойнт), відійде тільки о-пів на дев'яту — отже, поки що треба сховатися де-небудь і по змозі прибрати пристойного вигляду.
І тому він знову ввійшов у ліс, що підступав аж до околиць селища. У лісі Клайд сподівався дочекатися ранку; звідти він міг стежити за годинником на башті маленької церківки, щоб знати, коли настане час вийти. А поки що він старався обміркувати, чи розсудливо він діє? А що як хто-небудь уже чекає його тут? Ті троє… чи, може, ще хто-небудь, хто бачив… Або сповіщений ким-небудь поліцейський агент?.. І трохи згодом він вирішив, що все-таки краще спуститися в селище. Чи варто пробиратися лісами по західному берегу озера… та ще вночі, бо вдень його можуть побачити… адже коли він сяде на цей пароплав, то через півтори години, найбільше через дві, буде в Кренстонів у Шейроні! А пішки він дістанеться туди тільки завтра — це безглуздо, це далеко небезпечніше. І, крім того, він обіцяв Сондрі й Бертіні приїхати у вівторок, а сьогодні вже п'ятниця. І до того ж, може, завтра вже зніметься шум, почнеться погоня… в усі кінці сповістять його прикмети… а сьогодні вранці… хіба Роберту могли знайти так швидко? Ні, ні. Це — найкращий шлях. Хто знає його тут, хто зможе встановити, що він і є Карл Грехем або Кліфорд Голден? Найкраще поспішити, перш ніж стане що-небудь відомо про Роберту. Атож, звичайно. І нарешті, коли баштовий годинник показував десять хвилин на дев'яту, Клайд вийшов з лісу; серце його колотилось.
Вулиця вела до пристані, звідки мав відійти пароплав у Шейрон.
Клайд вагався — і враз побачив, що підходить автобус з озера Рекет. І він подумав, що коли на пристані або на палубі він зустрінеться з ким-небудь із знайомих, можна буде сказати, ніби він щойно приїхав з озера Рекет, де у Сондри й Бертіни багато друзів; а якщо зустріне одну з них, то скаже, що був на озері Рекет позавчора. Назве перше-ліпше прізвище або дачу, в крайньому разі — вигадану.
Отже, він рушив до пароплава і зайняв місце на палубі, а потім вийшов у Шейроні — і, як йому здалось, не привернув до себе нічиєї уваги. На пароплаві було з десяток пасажирів, але жодного знайомого, і ніхто з них, крім хіба молодої дівчини в голубому платті та білому солом'яному капелюшку, як видно, місцевої жительки, не звернув уваги на Клайда. А погляд цієї дівчини виявляв, здається, захоплення. А втім, цього було

досить, щоб Клайд, який намагався найменше впадати в око, перейшов на корму, хоч решта пасажирів воліли залишатись на носовій частині палуби. Прибувши в Шейрон і знаючи, що більшість пасажирів попрямує на залізничну станцію до першого ранкового поїзда, він швидко пішов за всіма, але повернув у перше, яке трапилось, кафе, сподіваючись замести сліди. Хоч він пройшов пішки чималу відстань од Біі-Бітерну, а перед тим півдня гріб і, снідаючи з Робертою, тільки удавав, що їсть, він навіть тепер не був голодний. Потім, побачивши групу пасажирів, що йшли з станції,— серед них не було нікого знайомого, — він приєднався до них, удаючи, що теж прямує з поїзда до гостиниці і на пристань. Це, напевно, прибув поїзд з півдня, із Олбені й Утіки, подумав він, отже, здаватиметься цілком імовірним, що він приїхав цим поїздом. Він удав, неначе йде з станції, але по дорозі, розшукавши телефон, сповістив Бертіну і Сондру про свій приїзд і, почувши, що по нього пришлють не моторний човен, а автомобіль, попередив, що чекатиме на веранді гостиниці. По дорозі він купив ранкову газету, хоч і розумів, що там не може бути поки що ніяких повідомлень про подію. Тільки-но він дійшов до гостиниці і сів на веранді, під'їхав автомобіль Кренстонів.

На привітання і гостинну усмішку добре знайомого йому шофера Кренстонів Клайд все-таки зміг відповісти веселою і нібито невимушеною усмішкою, хоч в глибині душі він мучився від страху. Безперечно, повторював він у думці, ті троє, що зустрілися з ним у лісі, вже прийшли на Біг-Бітерн. А там тепер, звичайно, вже огляділіись, що немає його і Роберти і, може, — хто знає,— вже знайдено перекинутий човен, капелюх Клайда, вуаль Роберти. І ті троє, може, повідомили вже, що бачили молодого чоловіка з чемоданом, який пробирався вночі на південь. А коли так, — незалежно від того, чи знайдено її тіло чи ні,— можуть виникнути сумніви, чи справді вони обоє потонули. А може, з якої-небудь дивної випадковості тіло Роберти вже випливло на поверхню? Що тоді? Може, на її обличчі залишились сліди від удару, — він таки сильно ударив її. Коли так — будуть підозрівати, що тут убивство. І коли його тіло не знайдуть, а ці люди опишуть зовнішність чоловіка, якого вони зустріли, то чи не вважатимуть убивцею Кліфорда Голдена або Карла Грехема?

Та Кліфорд Голден або Карл Грехем — не Клайд Гріфітс. Хіба можна встановити, що Клайд Гріфітс і Кліфорд Голден або Карл Грехем — та сама особа? Адже він ужив усіх запобіжних заходів, а на озері Грасс навіть обшукав чемодан і сумочку Роберти, поки вона, виконуючи його просьбу, виходила розпорядитися про сніданок. Правда, він знайшов два листи від однієї дівчини, Терези Баузер, адресовані Роберті в Більц, але він знищив їх ще перед від'їздом у Ган-Лодж. Туалетне приладдя у футлярі з клеймом "Уайтлі, Лікург" довелося залишити, — але ж м-с Голден або м-с Грехем могла сама купити це приладдя в магазині Уайтлі,— така річ ніяк не може навести на його слід. Звичайно, ні. Ага, ще плаття Роберти. Але навіть якщо вони допоможуть впізнати її, хіба батьки її, як і всі інші, не подумають, що вона поїхала в цю подорож з якимсь невідомим чоловіком на прізвище Голден або Грехем? Мабуть, вони волітимуть не розголошувати цю історію. Так або інакше, Клайд вирішив сподіватися на краще, зберігати самовладання, поводитися спокійно, бадьоро і весело, щоб тут ніхто не міг ні в чому його запідозрити, тим більше, що він же, власне кажучи, й не вбивав її!

І от він їде в чудовому автомобілі. Сондра і Бертіна чекають його. Доведеться сказати, що він приїхав просто з Олбені: їздив туди з доручення дядька, яке забрало у нього весь час, починаючи з вівторка. Він буде раювати в товаристві Сондри — і все-таки йому доведеться завжди, весь час

думати про ці страхіття. А що як він зробив якусь необачність, не зумів приховати всі сліди, які можуть привести до нього… Що, коли так? Викриття! Арешт! Може, його похапцем несправедливо засудять… навіть покарають… якщо тільки він не зуміє пояснити, що це був ненавмисний удар. Тоді кінець усім його мріям про Сондру… про Лікург… надіям на блискуче майбутнє. Але чи зуміє він пояснити це? Ни зможе? О боже!

РОЗДІЛ VII

З ранку п'ятниці до полудня наступного понеділка Клайда оточувало все, що раніше так захоплювало і тішило його, — і все-таки його серце безнастанно краяли нестерпний страх і побоювання. З тієї хвилини, як Сондра і Бертіна зустріли його біля входу на дачу Крен-стонів і провели у відведену для нього кімнату, він весь час думав про контраст між усіма тутешніми радостями і близькою загибеллю, що неминуче загрожує йому.

Тільки-но він увійшов, Сондра, закопиливши губки, шепнула йому, так щоб не могла почути Бертіна:

— Недобрий! Сидів там цілий тиждень, коли міг бути тут. А Сондра для нього все зробила! Треба було б вас гарненько від-шльопати. Я вже хотіла дзвонити вам сьогодні, щоб дізнатись, де ви!

А очі її говорили про те, що вона палко закохана в нього.

І, незважаючи на свої тривожні думки, Клайд весело усміхнувся їй, бо в її присутності всі страхіття — і смерть Роберти, і небезпека, що загрожувала йому самому, — здавалось, одразу відійшли на задній план. Хоч би тільки все минуло добре, хоч би ніщо не викрило його! Попереду — широкий шлях! Прекрасне майбутнє! Її краса! Її кохання! Її багатство! Однак, пройшовши в свою кімнату, куди ще раніше доставили його чемодан, він зразу почав нервуватись через костюм. Адже він мокрий і зім'ятий, його треба сховати — хоч би в шафу, на верхню полицю. Як тільки Клайд залишився сам і замкнув двері на ключ, він вийняв костюм із чемодана — непросохлий, зібганий, з грязюкою бігбітернських берегів на штанах — і тут же вирішив: мабуть, краще залишити його в замкненому чемодані до ночі,— тоді можна буде вільніше обміркувати, що з ним робити. Але все інше, що було на ньому в той день, він зв'язав у клунок, щоб віддати випрати. І коли робив усе це, він ясно, до нестями, до нудоти розумів усю таємничість, весь трагізм і пафос життя… скільки він зазнав після переїзду в східні штати, як мало хорошого бачив у юності! І як мало, по суті, дано йому тепер. Який контраст між цією просторою, розкішною кімнатою і його кімнатинкою в Лікурзі. Як дивно, що він взагалі тут після вчорашнього… Голубі води цього іскріючого озера за вікном такі несхожі на темні води Біг-Бітерну!.. А на зеленому лужку, що стелеться від цього світлого, міцного і просторого будинку з його широкою верандою і смугастими маркізами аж до озера, Стюарт Фінчлі, Вайолет Тейлор, Френк Гаррієт і Вайнет Фент у шикарних спортивних костюмах грають в теніс, а Бертіна і Харлей Бегот відпочивають у холодку під навісом.

І от Клайд, прийнявши ванну і переодягшись, робить веселе обличчя, хоч нерви його, як і раніше, напружені і його терзає страх,—

і, вийшовши з дому, підходить до Сондри, Берчарда Тейлора і Джіл Трамбал: вони сміються, згадуючи якусь веселу пригоду, що сталась під час учорашнього катання на моторному човні.

Джіл зустрічає його веселим вигуком:

— Хелло, Клайд! Де ви пропадали? Я вас, здається, сто років не бачила.

А він, промовисто усміхнувшись Сондрі, — ніколи ще він так не прагнув її розуміння і кохання, — підтягнувся на поручнях веранди і відповів якомога спокійніше:

— З вівторка працював в Олбені. Жарко там! Страшенно радий, що потрапив сюди сьогодні. А хто тут є?
— Майже всі, здається, — усміхнулась Джіл. — Вчора у Ренделів я зустріла Ванду. А Скотт писав Бертіні, що приїде в наступний вівторок. Схоже на те, що в Грінвуді цього року буде не дуже багато народу.
Тут розпочалась довга і жвава суперечка: чому Грінвуд тепер уже не той, яким був раніше. Раптом Сондра вигукнула:
— Боже, я зовсім забула! Я маю сьогодні подзвонити Беллі. Вона обіцяла на тому тижні поїхати в Брістоль на виставку коней.
Заговорили про коней і собак. Клайд уважно слухав, щосили намагаючись здаватися таким, як усі, але не перестаючи болісно думати про те саме. Ті троє зустрічних… Роберта… Може, її тіло вже знайдено… А втім, умовляв він себе, навіщо стільки страхів? Навряд чи можна знайти її на такій глибині — адже там футів п'ятдесят! І як можуть дізнатись, що він і є Кліфорд Голден і Карл Грехем? Як дізнаються? Адже він замів усі сліди… от тільки ті троє зустрічних… ті троє зустрічних! Він мимоволі здригнувся, неначе в ознобі. І Сондра відчула, що він чимсь пригнічений. Ще в перший приїзд Клайда вона помітила, який бідний його гардероб, — і тепер вирішила, що причина його поганого настрою — грошова скрута. Вона неодмінно сьогодні ж візьме сімдесят п'ять доларів із своїх заощаджень і змусить його прийняти їх, — нехай на цей раз, поки він тут, його не бентежать всякі неминучі дрібні витрати! А через кілька хвилин, подумавши, що невелика партія в гольф дає часто нагоду нашвидку обійнятись і поцілуватись у затишному куточку, вона схопилася з вигуком:
— Хто за партію в гольф? Джіл, Клайд, Берч! Давайте заграємо вчотирьох! Іду на парі, що вам двом не подолати нас із Клайдом.
— Згода! — відповів Берчард Тейлор, встаючи і поправляючи свій жовтий у синю смужку светр. — Хоч я і повернувся сьогодні додому тільки о четвертій ранку. А як ви, Джіллі? Сонді, умова: той, хто програє, частує всіх сніданком, згодні?
Клайд здригнувся і похолов: він подумав про жалюгідні двадцять п'ять доларів, які залишились у нього після всіх його кошмарних пригод. А сніданок на чотирьох коштуватиме в клубі доларів вісім або десять, не менше! А може, й більше! Але тут Сондра, помітивши його збентеження, сказала: "Гаразд!" — і, підійшовши ближче до Клайда, легенько стукнула кінчиком туфлі по його черевику.
— Але мені треба переодягтись. Це одна хвилина! А ви от що, Клайд… ви тим часом знайдіть Ендр'ю і скажіть, щоб він приніс битки для гольфа, добре? Ми поїдемо у вашому човні, правда, Берчі?
Клайд побіг шукати Ендрю, думаючи про те, скільки коштуватиме сніданок, якщо вони з Сондрою програють, але Сондра догнала його і схопила за руку:
— Почекайте тут, милий, я вмить повернусь!
Вона кинулась сходами наверх, у свою кімнату, і зразу ж повернулась, міцно стискаючи в маленькій руці пачку кредиток.
— От, милий, скоріше! — шепнула вона і квапливо засунула гроші в кишеню його піджака. — Шш… ні слова! Скоріше! Це щоб заплатити за сніданок, якщо ми програємо, і для всяких інших речей… я скажу потім. Як я люблю вас, хлопчику мій маленький!
Секунду вона захоплено дивилась на нього своїми пестливими карими очима, потім знову побігла сходами і вже зверху крикнула:
— Та не стійте ви тут, дурненький! Ідіть по битки! Швидко!
І вона зникла. А Клайд, торкнувшись кишені, зрозумів, що вона

дала йому дуже багато грошей, — безперечно, вистачить не тільки на всі витрати тут, а і на втечу, якщо буде потрібно. "Люба! Мила дівчинка!" схвильовано подумав він. Чарівна, ніжна, щедра Сондра!
Вона так любить його, по-справжньому любить. Але якщо вона коли-небудь дізнається… О боже! І це ж усе ради неї… якби вона знала! Все ради неї!
Потім він відшукав Ендр'ю і повернувся, несучи битки. І от знову з'явилась Сондра. Вона біжить до них у модному зеленому в'язаному спортивному костюмі. Джіл, у шапочці й блузі, схожа на жокея, сміється і жартує з Берчардом, який уже сидить біля стерна в моторному човні. А Сондра на бігу кричить Бертіні і Харлею Беготу:
— Ей, друзі! Чи не хочете з нами?
— Куди?
— В гольф-клуб при "Казино!"
— Ні, занадто далеко. Побачимось після сніданку на пляжі.
І Берчард зразу бере таку швидкість, що човен стрибає, мов дельфін. А Клайд дивиться на все мов уві сні — то з насолодою і надією, то немов крізь темну хмару жаху, — за цією пітьмою, може, вже впритул підкрались до нього арешт і смерть!
Незважаючи на всі його попередні міркування, йому тепер почало здаватись, що він зробив помилку, коли, не ховаючись, вийшов сьогодні вранці з лісу. І все-таки це було, мабуть, найкраще — інакше йому довелося б сидіти в лісі цілими днями, а вночі вибиратися на дорогу, що йде вздовж берега, і прямувати нею пішки аж до Шей-рона. На це треба було витратити два або три дні. І тоді Сондра, здивована і стривожена його запізненням, могла подзвонити в Лі-кург, почалися б балачки, розпитування про нього, які згодом могли б бути небезпечні.
Але тут, цього ясного дня, здається, немає і не може бути ніяких турбот, — принаймні всі інші такі безжурні… а в глибині його душі — холодний морок…
І Сондра, в захваті від того, що Клайд з нею, раптом схоплюється, — в руці її, немов вимпел, майорить яскравий шарф, — і вигукує з веселою пустотливістю:
— Клеопатра пливе по морях назустріч… назустріч… та кого ж вона там зустрічала?
— Чарлі Чапліна, — підказав Тейлор, змушуючи човен несамовито стрибати, щоб Сондра втратила рівновагу.
— Ну і безглуздо! — відповіла Сондра, ширше розставляючи ноги, щоб стояти міцніше.
— Ні, ви теж не знаєте, Берчі,— додала вона. — Клеопатра мчить… м-м… знаю — на акваплані!
Вона закинула голову назад і широко простерла руки, а човен раз у раз стрибав, шарахаючи то вправо, то вліво, як зляканий кінь.
— Однаково вам не вдасться повалити мене, Берчі! От побачите! — крикнула Сондра, і Берчард, весь час змінюючи курс, почав різко, скільки вистачало сміливості, кидати човен з боку в бік, а Джіл перелякано закричала:
— Що ви робите? Ви хочете потопити нас всіх?
Клайд здригнувся і зблід, неначе його грім ударив. Йому раптом стало нудно і млосно. Він ніяк не думав, що доведеться так страждати і мучитись, йому здавалось, що все буде зовсім інакше. І от він блідне від кожного випадкового, неумисного слова. А що як йому доведеться зазнати серйозних випробувань… якщо несподівано з'явиться поліцейський агент і спитає, де він був учора і що знає про смерть Роберти… Адже він почне м'ятись, тремтіти, не зможе, мабуть, вимовити ні слова, і звичайно, викриє себе!
Ні, він мусить узяти себе в руки, поводитися просто і весело… мусить… принаймні р цей перший день.

На щастя, всі були такі веселі і збуджені швидкою їздою, що, видно, не помітили, як приголомшив Клайда вигук Джіл, — і йому поступово вдалося знову набрати спокійного вигляду. В цей час човен підходив до "Казино", і Сондра вирішила закінчити подорож якою-небудь ефектною вихваткою: підстрибнувши, вона вхопилась за поручні пристані і підтягнулась на руках, тоді як човен прослизнув мимо і тільки після повороту причалив. І Клайда, якому була послана при цьому сяюча усмішка, нестримно потягло до неї — до люблячої, чарівної, великодушної, сміливої Сондри, — і, щоб бути гідним її усмішки, він схопився, допоміг Джіл піднятися по східцях пристані, а сам підтягнувся на руках і слідом за Сондрою швидко скочив наверх, намагаючись здаватися веселим і бадьорим. Але ця бадьорість була така ж фальшива внутрішньо, як правдоподібна зовні.

— От здорово! Ви справжній гімнаст!

І пізніше, на полі для гри в гольф, Клайд, керований Сондрою, грав так успішно, як дозволяли його недосвідченість і нестерпне хвилювання. А вона, захоплена тим, що вони разом, тільки вдвох, і в ході гри раз у раз потрапляють у тінисті куточки, де можна цілуватись, почала розповідати йому, що вона, Стюарт, Френк Гар-ріет, Вайнет Фент, Берчард і Вайолет Тейлор, Грент і Бертіна Кренстон, Харлей Бегот, Перлі Хайнс і Джіл Трамбал збираються на екскурсію на цілий тиждень. Вони вирушать у дорогу завтра вдень, — спочатку тридцять миль по озеру моторним човном, далі сорок миль автомобілем на схід, до так званого Ведмежого озера; там вони напнуть намети і поступово об'їдуть на байдарках береги озера, — там є всякі мальовничі куточки, відомі тільки Харлею і Френку. Щодня — на новому місці. Хлопці будуть полювати білок і ловити рибу на обід. А прогулянки при місячному світлі! І, кажуть, там є гостиниця, до якої можна дістатися човном. З ними поїдуть двоє або троє слуг і, ради пристойності, хто-небудь із старших. А прогулянки в лісі! І щоразу нагода для закоханих — катання на байдарці по озеру, довгі години вдвох! Вони будуть нерозлучні цілий тиждень.

І хоч події останніх днів могли б примусити його завагатись, він усе ж мимоволі подумав: що б не сталось, чи не краще поїхати з ними? Як чудесно, що Сондра так кохає його! Та й що йому робити інакше? Це дасть йому змогу виїхати звідси… далі від місця цього… цього… нещасного випадку. І якщо, припустімо, хтось шукатиме когось схожого на нього… що ж, його просто не буде в тих місцях, де б могли його бачити і говорити про нього… Ті троє зустрічних

Але тут же він збагнув, що ні в якому разі не можна виїздити звідси, не розвідавши якомога точніше, чи не підозрівають уже кого-небудь. Тому після гольфа, залишившись на хвилину на самоті, він спитав у кіоску про газети, але виявилось, що раніш як о сьомій або о-пів на восьму не буде ні газет з Утіки і Олбені, ні місцевої вечірньої. Отже, доти він нічого не знатиме. Після сніданку всі купались, танцювали, потім Клайд разом з Харлеєм Беготом та Бертіною повернувся на дачу Кренстонів, а Сондра подалася в Пайн-Пойнт, умовившись пізніше зустрітися з Клайдом у Гаррієтів. Але весь цей час Клайд напружено думав, як йому при першій нагоді дістати газету. Якщо не вдасться зайти сюди сьогодні ввечері по дорозі від Кренстонів до Гаррієтів і добути всі газети або хоч би одну, то він повинен примудритися потрапити в це "Казино" завтра зрання, до від'їзду на Ведмеже озеро. Він мусить дістати газети. Він мусить знати, чи говорять що-небудь — і що саме — про потонулу пару і чи почалися розшуки.

По дорозі йому не вдалося купити газети: їх ще не доставили. І коли він прийшов до Гаррієтів, там теж не було ще жодної газети. Але через

півгодини, коли він разом з усіма сидів на веранді і весело розмовляв (хоч думав весь час про те саме), з'явилася Сондра з словами:
— Увага, друзі! Я вам дещо розкажу! Чи то вчора, чи то сьогодні вранці на озері Біг-Бітерн перекинувся човен і двоє потонули. Мені це зараз сказала по телефону Бланш Лок, вона сьогодні в Бухті Третьої милі. Вона каже, що дівчину вже знайшли, а її супутника ще ні. Вони потонули десь у південній частині озера.
Клайд умить закам'янів і зблід. Губи його здавались безкровною смужкою, і очі, спрямовані в одну точку, бачили не те, що було перед ними, а далекий берег Біг-Бітерну, високі ялини, темну воду, що зімкнулась над Робертою. Значить, її тіло знайшли. Чи повірять тепер, як він сподівався, що його тіло теж там, на дні? Але треба слухати! Він повинен слухати, хоч у нього паморочиться в голові.
— Сумно! — зауважив Берчард Тейлор, перестаючи бринькати на мандоліні.— Хто-небудь знайомий?
— Бланш каже, що вона не чула ще подробиць.
— Мені це озеро ніколи не подобалось, — втрутився в розмову Френк Гаррієт.
— Воно занадто відлюдне. Минулого літа ми з батьком і з містером Ренделом ловили там рибу, але недовго залишались. Там надто вже сумно.
— Ми були там три тижні тому. Пам'ятаєте, Сондра? — додав Харлей Бегот. — Вам ке сподобалось на озері.
— Так, пам'ятаю, — відповіла Сондра. — Дуже відлюдне місце. Не уявляю собі, кому і навіщо захотілось туди поїхати.
— Сподіваюсь, що це не хто-небудь із знайомих, — замислено сказав Берчард. — Це надовго зіпсувало б усі наші розваги.
Клайд несвідомо провів язиком по сухих губах і судорожно ковтнув, бо у нього пересохло в горлі.
— Напевне, у жодній сьогоднішній газеті ще нічого немає про це. Хто-небудь бачив газети? — спитала Вайнет Фент, яка не чула перших слів Сондри.
— Ніяких газет немає,— зауважив Берчард. — І однаково вони ще нічого не могли повідомити. Адже Сондрі щойно сказала про це по телефону Бланш Лок. Вона тепер у тих краях.
— Ах, справді.
"А все-таки, може, в шейронській вечірній газетці — як її… "Беннер", чи що?.. — уже є будь-які повідомлення? Якби дістати її ще сьогодні!" подумав Клайд.
І тут — інша думка! Господи, тільки зараз він уперше подумав про це: його сліди!., а що як вони відбились там, у грязюці, на березі? Він навіть не озирнувся, не подивився, так поспішав вибратися звідти. А вони ж могли залишитись. І тоді по них підуть. Підуть за чоловіком, якого зустріли ті троє! За Кліфордом Голденом! Його вранішні мандрування… Поїздка в автомобілі Кренстонів… І у них на дачі — його мокрий костюм! А як хто-небудь під час його відсутності вже побував у його кімнаті, все оглянув, обшукав, усіх розпитав… Може, відчинив чемодан? Який-небудь поліцейський! Господи! Цей костюм у чемодані! Чому він залишив його в чемодані і взагалі при собі? Треба було ще раніше сховати його… завернути в нього камінь і закинути хоч би в озеро. Тоді костюм залишився б на дні. І про що тільки він думав у такому жахливому становищі? Уявляв собі, що вдягатиме ще цей костюм?
Клайд встав. Він буквально задубів і морально, і фізично. Очі його на мить стали якимись скляними. Він мусить піти звідси. Він мусить зразу ж повернутися туди і позбутися цього костюма… закинути його в озеро… заховати де-небудь у лісі, поза будинком!.. Так, але не можна ж піти так

раптом, зразу ж після цих балачок про по-тонулу пару. Яке враження він справить?
Ні, одразу подумалось йому. Будь спокійний… старайся не проявити ані найменших ознак хвилювання… будь холодний… і спробуй сказати кілька слів, що ні до чого не зобов'язують.
І от, напружуючи всю свою волю, він підійшов до Сондри і мовив:
— Сумно, правда?
Голос його звучав майже нормально, але міг першої-ліпшої хвилини зірватись і затремтіти, як тремтіли його коліна і руки.
— Так, звичайно, — відповіла Сондра, обертаючись до нього. — Я страшенно не люблю, коли розповідають про такі речі,— а ви? Мама завжди так тривожиться, коли ми з Стюартом тиняємось по цих озерах.
— Так, це зрозуміло.
Голос його став хрипким і неслухняним. Клайд вимовив ці слова із зусиллям, глухо і невиразно. Губи його ще більше стиснулись у вузьку безбарвну смужку, і обличчя зовсім побіліло.
— Що з вами, Клайд? — враз спитала Сондра, подивившись на нього уважливіше. — Ви такий блідий! А очі які! Що сталось? Ви нездужаєте сьогодні, чи це від освітлення?
Для порівняння вона кинула оком на інших, потім знов обернулась до Клайда. І розуміючи, як важливо йому мати вигляд не такий, який був, за її словами, зараз, він постарався по змозі опанувати себе і відповів:
— Ні, нічого. Напевно, це від освітлення. Звичайно, від освітлення. У мене… у мене був важкий день учора, от і все Мабуть, мені не слід було приїздити сюди сьогодні ввечері.— І він через силу усміхнувся неймовірною, неможливою усмішкою.
А Сондра, дивлячись на нього з щирим співчуттям, шепнула:
— Мій Клайді-маленький так стомився після вчорашньої роботи? Чому ж мій хлопчик не сказав мені цього вранці, замість того, щоб стрибати з нами весь день? Хочете, я скажу Френку, щоб він зразу ж відвіз вас назад до Кренстонів? Або, може, ви підніметесь до нього в кімнату і ляжете відпочити? Він і слова не скаже. Я спитаю його, добре?
Вона вже хотіла заговорити з Френком, але Клайд, смертельно зляканий її останньою пропозицією і водночас радий усякій приключці, щоб піти звідси, вигукнув щиро, але все-таки невпевнено:
— Ні, будь ласка, не треба, люба! Я… я не хочу! Це все пройде. Я піднімусь нагору потім, якщо захочу, або, може, поїду раніше додому, якщо ви теж трохи згодом підете звідси, але тільки не зараз. Я почуваю себе не дуже добре, але це минеться.
Сондра, здивована його неприродним і, як їй здалось, майже роздратованим тоном, одразу погодилась.
— Ну, добре, милий. Як хочете. Та коли ви нездужаєте, краще б ви дозволили мені покликати Френка, щоб він одвів вас у свою кімнату. Він не заперечуватиме. А трохи згодом — приблизно о-пів на одинадцяту — я теж попрощаюсь, і ми разом доїдемо до Кренстонів. Я відвезу вас туди, перш ніж їхати додому, а то хто-небудь інший збереться їхати і схоче вас підвезти. Хіба моєму хлопчикові такий план не подобається?
І Клайд відповів:
— Добре, я тільки піду чого-небудь випити.
І він зайшов в одну з просторих ванних кімнат будинку Гарріє-тів, замкнув двері, сів, — і думав, думав… про те, що тіло Роберти знайдено, що на обличчі її, може, залишилися синці від удару, що сліди його ніг могли відбитись на вологому піску і в грязюці коло берега… думав про мокрий костюм на дачі у Кренстонів, про тих трьох у лісі, про чемодан Роберти,

про її капелюх та пальто і про свій капелюх з видертою підкладкою, який залишився на воді… і питав себе, що робити далі. Як діяти? Що сказати? Піти зараз до Сондри і умовити її їхати негайно чи залишитись і переживати нові муки? І що буде у завтрашніх газетах? Що? Що? І коли є повідомлення, з яких можна зробити висновок, що його кінець кінцем будуть розшукувати, — що запідозрять його причетність до цієї події,— чи розсудливо рушати завтра в цю намічену екскурсію? А може, розумніше тікати далі звідси? У нього тепер є трохи грошей. Він може виїхати в Нью-Йорк, в Бостон, у Новий Орлеан — там Ретерер… але ні, тільки не туди, де його хто-небудь знає!.. О боже, які безглузді були досі всі його плани! Скільки промахів! Та й чи правильно він розрахував ще з самого початку? Хіба він уявляв собі, наприклад, що тіло Роберти знайдуть на такій глибині? Але от воно з'явилось — і так швидко, вже в перший день, — щоб свідчити проти нього! І хоч він записався в гостиницях під чужими прізвищами, хіба не можуть простежити за ним завдяки вказівкам тих трьох зустрічних і дівчини на пароплаві? Треба думати, думати і думати! І треба вибратися звідси скоріше, поки не сталось що-небудь непоправне через цей мокрий костюм. Його враз обійняла ще більша кволість та жах, і він вирішив повернутися до Сондри — сказати, що він і справді почуває себе зовсім хворим і, якщо вона не заперечує і може влаштувати це, волів би поїхати з нею додому. Тому о-пів на одинадцяту, задовго до кінця вечірки, Сондра заявила Берчарду, що вона почуває себе не зовсім добре і просить відвезти її, Клайда і Джіл додому; але завтра вони усі зустрінуться, як умовлено, щоб їхати на Ведмеже озеро.

З тривогою думаючи, що, може, і цей його ранній від'їзд ще одна злощасна помилка серед тих, якими досі позначений був, здається, кожний його крок на цьому небезпечному і згубному шляху, Клайд сів, нарешті, в моторний човен і вмить був доставлений на дачу Кренстонів. Зійшовши на берег, він як міг невимушено попросив пробачення в Берчарда та Сондри і, кинувшись у свою кімнату, побачив, що костюм лежить, як і лежав, на тому самому місці — непомітно було, щоб хто-небудь навідувався без нього в кімнату. Все ж Клайд квапливо і боязко вийняв костюм, зав'язав у клуночок, прислухався і, дочекавшись хвилини тиші, коли можна було прослизнути непоміченим, вийшов з дому, немов бажаючи трохи прогулятися перед сном. Відійшовши по берегу озера приблизно на чверть милі від дому, він відшукав важку каменюку, прив'язав до неї костюм і, розмахнувшись, щосили шпурнув далеко у воду. Потім так само тихо, похмурий і неспокійний, повернувся до себе і знову сумовито й тривожно думав, думав… про те, що принесе йому завтрашній день і що він скаже, коли з'явиться хто-небудь, щоб допитати його.

РОЗДІЛ VIII

Після майже безсонної ночі, що змучила Клайда кошмарними снами (Роберта, люди, які з'явились його арештувати, і інше в тому ж роді), настав ранок. Нарешті він підвівся: в нього болів кожний нерв, боліли очі. Через годину він наважився зійти вниз, побачив Фредеріка (цей шофер напередодні привіз його сюди), який виїжджав на одному з автомобілів, і доручив йому дістати всі ранкові газети, що виходять в Олбені та Утіці. І приблизно о-пів на десяту, коли шофер повернувся, Клайд пройшов з газетами до себе, замкнув двері і, розгорнувши одну з газет, зразу побачив приголомшливий заголовок: ТАЄМНИЧА СМЕРТЬ ДІВЧИНИ ТІЛО ЗНАЙДЕНО УЧОРА В ОДНОМУ З АДІРОНДАКСЬКИХ ОЗЕР. ТІЛО СУПУТНИКА НЕ ЗНАЙДЕНО.

Весь побіліївши від хвилювання, він сів на стілець біля вікна і почав читати:

"Бріджбург (штат Нью-Йорк), 9 липня. Вчора близько полудня в південній частині озера Біг-Бітерн було витягнуто з води тіло невідомої молодої

жінки, як гадають, дружини молодого чоловіка, що записався в середу вранці у гостиниці на озері Грасс як "Карл Грехем з дружиною", а в четвер у гостиниці на озері Біг-Бітерн як "Кліфорд Голден з дружиною". У так званій Місячній бухті знайдено перекинутий човен і чоловічий солом'яний капелюх. Тому протягом усього дня там провадились розшуки з допомогою багрів і сітей. Однак до сьомої години вечора тіло мужчини не було знайдено і, як гадає слідчий Хейт із Бріджбурга, викликаний на другу годину на місце катастрофи, воно взагалі навряд чи може бути знайдено. Садна і синці на голові та обличчі загиблої, а також свідчення трьох чоловік, що прибули на місце події, коли ще тривали розшуки, і заявили, що минулої ночі в лісі на південь від озера вони зустріли молодого чоловіка, схожого за прикметами на Голдена або Грехема, викликають у багатьох підозру, що тут було вбивство і що вбивця намагатиметься зникнути.
Коричневий шкіряний чемодан загиблої було здано на схов на залізничній станції Ган-Лодж (п'ять миль на схід від Біг-Бітерну), а капелюх і пальто залишено в бігбітернській гостиниці; тимчасом свій чемодан Грехем чи Голден, як кажуть, узяв з собою в човен.
Згідно з заявою хазяїна гостиниці на Біг-Бітерні, ця пара записалась після приїзду як Кліфорд Голден з дружиною з Олбені. В гостиниці вони пробули лише кілька хвилин; потім Голден пішов на човнову станцію поряд з гостиницею, найняв маленький човен і, взявши свій чемодан, подався разом з супутницею кататись по озеру. Вони не повернулись, а вчора ввечері човен, перекинутий догори дном, було знайдено в невеликій затоці у південній частині озера, — так званій Місячній бухті; тут же незабаром було знайдено і труп молодої жінки. В цій частині озера немає підводних каменів, а на обличчі загиблої ясно видно сліди ударів, тому зразу виникла підозра, що супутник чимсь ударив її. Все це разом із свідченнями зазначених трьох чоловік і тим, що в чоловічому солом'яному капелюсі, знайденому поблизу човна, вирвано підкладку і немає ніякої мітки, що з неї можна було б пізнати її власника, дає містерові Хейту підстави заявити, що коли труп молодого чоловіка не буде знайдено, слід припустити вбивство.
Голдену чи Грехему, як його описують хазяї і постояльці гостиниць та провідники на озері Грасс і на Біг-Бітерні, не більш як двадцять чотири — двадцять п'ять років, він стрункий, смуглявий, на зріст не вищий від п яти футів і восьми або дев'яти дюймів. Він був у світлосірому костюмі, коричневих черевиках та солом'яному капелюсі і ніс коричневий чемодан з прив'язаним зонтиком і ще якимсь предметом, можливо, тростиною.
Капелюх, залишений молодою жінкою в гостиниці, темнокоричневий, пальто яснокоричневе, плаття темносинє.
По всіх навколишніх залізничних станціях розіслано повідомлення про розшуки Голдена чи Грехема, щоб його могли затримати, якщо він живий і намагається зникнути. Тіло утопленої буде перевезене в Бріджбург, головне місто округу, де згодом провадитиметься слідство".
Клайд сидів, німий і похололий, і думав. Звістка про таке підле вбивство (яким воно повинно здаватись), та ще вчинене зовсім близько, напевне, викличе таке збудження, що багато хто, навіть усі навколишні, почнуть тепер уважно розглядати кожного зустрічного та приїжджого, сподіваючись викрити злочинця, прикмети якого повідомлено в газетах. Та коли вони вже майже натрапили на його слід, чи не краще звернутись до властей тут або на Біг-Бітерні і відверто розповісти про все — про свій попередній план і причини, які привели до цього, і пояснити, що кінець кінцем він все-таки не вбив її, бо в останню хвилину в душі його стався переворот і він не був в силах здійснити те, що задумав… Але ні! Це означало б відкрити Сондрі і Гріфітсам усю історію своїх відносин з Робертою, і це раніше, ніж він

остаточно пересвідчиться, що для нього справді все кінчено. Та крім того, чи повірять йому тепер, після його втечі, після цього повідомлення про сліди удару на обличчі Роберти? Адже і справді все має такий вигляд, неначе він убив її, хоч би як він старався пояснити, що він цього не робив.
Можливо також, що дехто з осіб, які бачили його, пізнає його за прикметами, оголошеними в газетах, хоч він уже не в сірому костюмі і не в солом'яному капелюсі. Його шукають, — вірніше, не його, а Кліфорда Голдена чи Карла Грехема, схожого на нього, шукають, щоб обвинуватити в убивстві! Але ж він точнісінько схожий на Голдена, — а що як з'являться ті троє! Його пройняв дрож. Гірше того, нова страшна думка (в цю хвилину вона вперше, мов блискавка, спалахнула в його мозку): ініціали Голдена і Грехема ті самі, що і його власні. Раніше він зовсім не помічав у них нічого поганого, але тепер зрозумів, що вони можуть згубити його. Чому ж він раніше ні разу не подумав про це? Чому? Чому? О боже!
І якраз у цей час Сондра викликала його по телефону, йому сказали, що це вона. І все ж він повинен був зробити над собою зусилля, щоб хоч голос його звучав природно.
Як сьогодні зранку почуває себе її хлопчик? Йому краще? Що за хвороба раптом напала на нього вчора? А зараз він почуває себе зовсім добре, це правда? І він зможе вирушити з ними на прогулянку? Оце чудово! Вона так злякалась, вона всю ніч тривожилась, що він буде зовсім хворий і не зможе поїхати. Але він їде — значить, тепер знову все добре. Милий! Любий хлопчик! Хлопчик кохає її? Дуже? Вона просто впевнена, що ця подорож буде йому дуже корисна. Весь ранок вона буде страшенно заклопотана всякими приготуваннями, але о першій або о-пів на другу всі повинні бути на пристані "Казино". І тоді — о, тоді! Як там буде чудово! Він повинен з'явитися з Бертіною, Грентом та іншими, хто там їде від Кренстонів, а на пристані він перейде в моторний човен Стюарта. їм напевно буде дуже весело, страшенно весело, але зараз їй ніколи! До побачення, до побачення! І вона зникла, неначе яскрава пташка.
Але треба чекати: тільки через три години він зможе виїхати звідси і уникне таким чином небезпеки зіткнутися з ким-небудь, хто може розшукувати Кліфорда Голдена або Карла Грехема! Може, прогулятись поки що по березі, піти в ліс? Або укласти чемодан, сісти внизу і стежити за кожним, хто наближається довгою звивистою дорогою, що веде від шосе до дачі, або човном по озеру? Адже коли з'явиться хто-небудь занадто підозрілий, ще можна буде втекти… Так він і зробив: спочатку пішов у ліс, раз у раз оглядаючись, як зацькований звір; потім повернувся на дачу, але й тут, сидячи або походжаючи вперед і назад, весь час насторожено стежив, що діється навколо. (Що це за людина? Що це там за човен? Куди він прямує? Чи не сюди часом? Хто в ньому? А що, як поліцейський сищик? Тоді, звичайно, тікати… коли ще є час.)
Але от, нарешті, минули ці три години, і Клайд разом з Бертіною, Грентом, Харлеєм і Вайнет вирушив моторним човном Кренстонів до пристані біля "Казино". Там до них приєдналась решта учасників подорожі разом з слугами. А за тридцять миль на північ, у Рибальській затоці на східному березі, їх зустріли автомобілі Гар-рієтів, Беготів та інших і разом з усіма припасами й байдарками відвезли на сорок миль на схід, до Ведмежого озера, майже такого ж своєрідного та відлюдного, як Біг-Бітерн.
Якою радістю була б для нього ця подорож, якби те, інше, не нависло над ним! Яка насолода бути біля Сондри, коли її очі безнастанно говорять про те, як вона його кохає. Вона така весела і жвава тому, що він з нею. І все ж тіло Роберти знайдено! Розшукують Кліфорда Голдена — Карла Грехема. Його

прикмети повідомлено скрізь по телеграфу і в газетах. Уся ця компанія в човнах і автомобілях, напевно, вже знає їх. Але всі вони добре знайомі з ним, усім відомі його відносини з Сондрою та Гріфітсами, і тому ніхто його не підозріває, ніхто навіть і не думає про ці прикмети. А якби вони подумали! Якби догадались! Жах! Втеча! Викриття! Поліція! Всі вони першими одвернуться від нього — всі, крім Сондри, можливо. Ні, і вона теж. Звичайно, і вона одвернеться… і з таким жахом у погляді…

Того ж вечора, при заході сонця, вся компанія розташувалась на західному березі Ведмежого озера, на відкритому лужку, рівному і гладенькому, як добре підстрижений газон; п'ять різнокольорових наметів оточували багаття, подібно до індійського села; намети кухарів та слуг стояли осторонь, півдюжини байдарок лежали на порослому травою березі, неначе витягнуті з води пістряві риби. Потім— вечеря біля багаття. Після вечері Бегот, Гаррієт, Стюарт і Грент почали наспівувати модних пісеньок, поки інші танцювали, а потім посідали грати в покер при яскравому світлі великої гасової лампи. А решта заспівали безжурних табірних і студентських пісень; Клайд не знав жодної з них, але спробував підтягувати. І вибухи сміху. І парі: хто спіймає першу рибу, підстрелить першу білку або куріпку, вийде переможцем на перших гонках. І, нарешті, урочисто обговорювані плани: завтра після сніданку перенести табір принаймні ще миль на десять на схід, — там ідеальний пляж, а за п'ять миль гостиниця "Метиська", де вони зможуть пообідати і потанцювати до упаду.

І потім — тиша і краса цього табору вночі, коли всі вже мали спати. Зірки! Загадкові темні води вкриті ледь помітними брижами, загадкові темні ялини перешіптуються під подувом вітерця, крики нічних птахів і сов… усе надто тривожить Клайда, і він прислухається до ночі з глибокою тугою. Яке все було б чудове, прекрасне, якби… якби не переслідував його, мов виходець із домовини, цей жах, — не тільки те, що він вчинив над Робертою, а й грізна могутність закону, який вважає його вбивцею!.. А коли всі лягли в постіль або зникли в пітьмі, Сондра вибігла з намету, щоб обмінятися з ним кількома словами і поцілунками в мерехтінні зірок. І він шепоче їй, який вій щасливий, який вдячний їй за все її кохання та довір'я, — і майже ладен спитати: якщо вона коли-небудь дізнається, що він зовсім не такий хороший, як їй зараз здається, чи буде вона все-таки трошки кохати його… чи, може, зненавидить… Але він стримався, побоюючись, щоб Сондра не зв'язала його теперішній настрій з учорашнім (адже напередодні ввечері його явно обійняв приступ паніки!) і не розгадала як-небудь страшної, згубної таємниці, що гнітить його.

А потім він лежить на своїй койці в одному наметі з Беготом, Гаррієтом та Грентом і годинами неспокійно прислухається до всякого шуму зокола: чи не чутно скрадливих кроків, які можуть означати… можуть означати… боже, чого тільки не означали б вони для нього навіть тут? — правосуддя! арешт! викриття! і смерть. Двічі протягом цієї ночі він прокидався від жахливих, убивчих снів — і йому здавалось (і це було страшно), що він кричав уві сні.

Але потім знову — сяючий ранок, жовта куля сонця піднімається над озером, біля протилежного берега полощуться в затоці дикі качки. Трохи пізніше Грент, Стюарт і Харлей, напіводягнені, взявши рушниці, з виглядом справжніх мисливців відпливають на байдарках, сподіваючись підстрелити здаля парочку качок, але повертаються ні з чим, викликаючи шумливі веселощі глядачів. І юнаки та дівчата в шовкових халатах, накинутих на яскраві купальні костюми, вибігають на берег і весело, з гомоном та галасом кидаються у воду. А о дев'ятій годині — сніданок, після якого

весела, строката флотилія байдарок відпливає на схід під звуки гітар, мандолін та банджо… співи, жарти, сміх.
— Що знову з моїм малесеньким? Він такий похмурий. Хіба йому не весело тут із Сондрою та з цими славними дітками?
І Клайд враз отямився: він мусить прикидатися веселим і безжурним.
А перед полуднем Харлей Бегот, Грент і Гаррієт оголошують, що попереду, зовсім близько, той прекрасний берег, до якого вони і збирались добратись, — мис Рамсхорн; з його вершини видно озеро на всю широчінь, а внизу, на березі, досить місця для наметів і всього спорядження експедиції. І весь цей гарячий, радісний недільний день заповнено за звичайною програмою: сніданок, купання, танці, прогулянки, гра в карти, музика. І Клайд та Сондра — Сондра з мандоліною — подібно до інших парочок непомітно йдуть далеко на схід від табору, до закритої заростями скелі. Вони лежать у затінку ялин— Сондра в обіймах Клайда — і складають плани на майбутнє, хоч, як говорить Сондра, м-с Фінчлі заявила, що надалі її дочка не повинна підтримувати з Клайдом такого близького знайомства, якому сприяє, наприклад, обстановка цієї екскурсії. Він занадто бідний, занадто незначний, цей родич Гріфітсів. Така була суть повчань матері,— Сондра, переказуючи їх Клайдові, пом'якшила її вислови і тут же додала:
— Це просто смішно, милий! Але ви не беріть все це близько до серця. Я тільки сміялась і нічого не заперечувала, бо не хочу її зараз сердити. Але все-таки я спитала, як же мені уникнути зустрічей з вами, тут та й в інших місцях, — адже ви тепер загальний улюбленець і вас усі запрошують. Мій милий — такий гарненький! Усі так думають, навіть хлопчики.
В цю годину на веранді гостиниці "Срібна" в Шейроні прокурор Мейсон, його помічник Бертон Берлей, слідчий Хейт, Ерл Ньюком та грізний шериф Слек (чоловік товстий і похмурий, хоч у компанії звичайно досить веселий) з своїми трьома помічниками — Краутом, Сісселом і Суенком — радились, вишукуючи найкращий і найвірні-ший спосіб, яким можна негайно спіймати злочинця.
— Він поїхав на Ведмеже озеро. Ми повинні прямувати за ним і захопити його, перш ніж до нього дійдуть чутки про те, що його шукають.
І вони вирушили. Берлей і Ерл Ньюком обходили Шейрон, намагаючись зібрати всякі додаткові відомості про приїзд Клайда сюди і від'їзд його в п'ятницю на дачу Кренстонів: вони розмовляли з усіма, хто міг своїми свідченнями пролити будь-яке світло на пересування Клайда, і вручали цим людям судові повістки. Хейт подався в Бухту Третьої милі з таким самим дорученням: допитати Муні, капітана "Лебедя", і трьох чоловік, які зустріли Клайда в лісі, а Мейсон з шерифом та його помічниками на швидкохідному катері, зафрахтованому спеціально для цього, рушив навздогін за компанією молоді, яка недавно виїхала на екскурсію, спочатку в Рибальську затоку, щоб звідти, коли слід буде вірний, податись на Ведмеже озеро.
І в понеділок уранці, коли молодь знялася з стоянки біля мису Рамсхорн і рушила до Шелтер-Бічу (за чотирнадцять миль на схід), Мейсон разом із Слеком та його трьома помічниками прибув на те місце, звідки табір знявся напередодні. Тут шериф і Мейсон порадились і поділили свій загін на три частини: роздобувши в місцевих жителів байдарки, Мейсон і перший помічник шерифа Краут попливли вздовж південного берега, Слек і другий помічник Сіссел — уздовж північного, а молодий Суенк, який прагнув схопити злочинця і надіти на нього наручники, поплив на своїй байдарці просто на схід посередині озера, удаючи самотнього мисливця або рибалку і пильно придивляючись, чи не побачить де-небудь на березі зрадливого диму багаття, або наметів, або гулящих людей на відпочинку. У мріях він уже спіймав злочинця — "Ім'ям закону, Клайд Гріфітс, ви арештовані!"— але, на його

превеликий жаль, Мейсон і Слек призначили його передовим розвідником. Тому, помітивши що-небудь підозріле, він повинен був, щоб не сполохати і не випустити здобич, одразу повернути назад і, забравшись куди-небудь далі, звідки його не може почути злочинець, один-єдиний раз вистрілити з свого восьмизарядного револьвера. Тоді та ланка загону, яка буде ближче, відповість одним пострілом і чимдуж поспішить до Суенка. Але ні при яких умовах Суенк не повинен пробувати сам захопити злочинця, якщо тільки не побачить, що підозріла особа, яка відповідає прикметам Клайда, пішки або човном намагається втекти.

В цей час Клайд, сидячи в одній байдарці з Харлеєм Беготом, Бертіною і Сондрою, повільно плив на схід з усією флотилією. Він озирався назад і раз у раз питав себе: а може, який-небудь представник влади уже прибув у Шейрон і рушив за ним сюди? Хіба важко буде з'ясувати, куди він виїхав, якщо тільки вони знають його ім'я?

Але ж вони не знають його імені. Це доводять повідомлення в газетах. Навіщо безнастанно тривожитись — особливо тепер, під час цієї чудової подорожі, коли вони з Сондрою, нарешті, знову разом? І крім того, хіба не може він піти непомітно цими майже безлюдними лісами вздовж берега на схід, до тієї гостиниці на протилежному кінці озера, і не повернутись? Ще в суботу ввечері він мимохідь питав Харлея Бегота й інших, чи немає якої-небудь дороги на південь або на схід від східного берега озера, і йому відповіли, що є.

Нарешті, в понеділок, перед полуднем, флотилія підпливла до Шелтер-Бічу — третього мальовничого місця стоянки, наміченого організаторами екскурсії. Клайд допомагав ставити намети, дівчата пустували навколо.

А в цей час молодий агент Суенк, помітивши попіл від багать, який залишився на місці табору в Рамсхорні, нетерпляче й азартно, ніби вистежуючий звір, підплив до берега, оглянув сліди стоянки і швидко погнав свій човник далі. Ще на годину пізніше Мейсон і Краут, проводячи розвідку, теж дійшли до цього місця; однак їм досить було побіжно глянути, щоб пересвідчитися: дичини тут уже немає.

Але Суенк наліг на весла і перед четвертою годиною доплив до Шелтер-Бічу. Помітивши здаля на воді чоловік шість купальників, він зразу повернув назад, щоб подати умовний сигнал. Від'їхавши миль на дві, він вистрілив. У відповідь пролунали два постріли: Мейсон і шериф почули сигнал, і тепер обидві партії швидко посувались на схід.

Клайд, який плив поруч Сондри, почув постріли, і зразу стривожився. Як зловісно прозвучав цей перший постріл! І за ним ще два — десь далеко, але, як видно, у відповідь на перший. І потім така ж зловісна тиша. Що ж це було? А тут ще Харлей Бегот кинув дотеп:

— Чуєте, палять? Тепер не мисливський сезон! Це браконьєри!

— Гей, ви! — закричав Грент Кренстон. — Це мої качки! Не зачіпайте їх!

— Якщо ці мисливці стріляють так, як ти, Гренті,—вони їх не зачеплять, — докинула Бертіна.

Силкуючись усміхнутись, Клайд дивився в той бік, звідки долинув постріл, і прислухався, як загнана тварина.

Що за сила спонукає його вийти з води, одягтись і тікати? Поспішай! Поспішай! До намету! В ліс! Скоріше! Кінець кінцем він послухався цього голосу і, вибравши хвилину, коли на нього не дивились, квапливо пішов у свій намет, переодягся в простий синій костюм, взяв кепку і шмигнув у ліс позаду табору, щоб далеко від чужих очей та вух усе обміркувати і вирішити. Він не підходив до берега, щоб його не можна було побачити з озера, боячись… боячись… хто його знає, що означали ці постріли?

Але Сондра! Її слова в суботу, і вчора, і сьогодні… Невже можна так от залишити її, коли він не цілком впевнений, що йому загрожує небезпека? Невже можна? А її поцілунки! Її ніжні запевнення, її плани на майбутнє! Що подумає вона — та й усі,— якщо він не повернеться? Про його зникнення, звичайно, почнуть говорити шейрон-ські й інші навколишні газети і, звичайно, встановлять, що саме він і є Кліфорд Голден та Карл Грехем, — хіба ж ні?
І потім, міркував він, може, його страх даремний, викликаний тільки випадковими пострілами заїжджих мисливців на озері або в лісі? І він зволікав і сперечався сам з собою — тікати чи залишатись? А яким спокоєм дихають ці високі, могутні дерева, як тихо ступають ноги по м'якому килиму коричневої хвої, що встилає землю, а в густій хащі чагарників можна сховатись і лежати, поки знову не настане ніч! І тоді — вперед, вперед… І все-таки він повернув назад, до табору, щоб дізнатись, чи не з'являвся туди хто-небудь (він скаже, що пішов прогулятись і заблудив у лісі).
Приблизно в цей самий час, сховавшись серед дерев за дві милі на захід від табору, зійшлись разом і радились Мейсон, Слек і всі інші. І внаслідок, поки Клайд гаявся і навіть рушив знову до табору, Мейсон і Суенк підпливли в байдарці до молоді на березі, і Мейсон спитав, чи немає тут містера Клайда Гріфітса і чи не можна його побачити.
І Харлей Бегот, що був найближче, відповів:
— Так, звичайно. Він де-небудь тут, недалеко.
А Стюарт Фінчлі гукнув:
— Ау, Гріфітс!
Але ніхто не відповів.
Клайд був досить далеко від берега і не міг чути цього крику, але він все-таки повертався до табору, — правда, повільно й обережно. А Мейсон, зробивши висновок, що він десь недалеко і, звичайно, нічого не підозріває, вирішив зачекати кілька хвилин. Все-таки він доручив Суенку піти в глиб лісу, — якщо він випадково зустріне там Слека або ще кого-небудь із своїх, нехай скаже, щоб одного розвідника послали вздовж східного берега, другого — вздовж західного; сам Суенк повинен човном податись до гостиниці у східній частині озера, — нехай звідти сповістять усіх, що в цій місцевості переховується чоловік, запідозрений у вбивстві.
А Клайд був у цей час за яких-небудь три чверті милі на схід від них, і щось усе ще підказувало йому: "Тікай, тікай, не гайся!" — і все-таки він гаявся і думав: "Сондра! Це чудове життя! Невже так і піти звідси?" І він казав собі, що, мабуть, буде ще більшою помилкою піти, ніж залишитись. А може, ці постріли нічого не означали, — просто мисливці стріляли дичину, — і через це він втратить усе? І все-таки, нарешті, він знову повернув, сказавши собі, що, мабуть, краще вернутись не зараз — в усякому разі не раніше сутінок: треба зачекати, подивитись, що означали ці дивні постріли.
І знову він спинився, нерішуче прислухаючись: щебетали лісові пташки. Він тривожно озирався, вдивляючись у хащу.
І раптом, не далі як за п'ятдесят кроків від нього, з довгих коридорів, утворених високими деревами, назустріч йому безшумно і швидко вийшов рослий, худорлявий чоловік з бакенбардами та пильними, проникливими очима — справжній лісовий житель; на ньому був коричневий фетровий капелюх, вигорілий, дивного кольору мішкуватий костюм, що вільно висів на його сухорлявому тілі. І так само раптово він крикнув, — почувши цей окрик, Клайд від страху весь похолов і спинився, немов прикипів до місця.
— Одну хвилину, пане! Ні з місця! Ваше ім'я часом не Клайд Гріфітс?
І Клайд, побачивши гострий, настійливий і допитливий погляд незнайомого і револьвер в його руці, спинився; поведінка цього чоловіка була така рішуча

і недвозначна, що холод пройняв Клайда до самих кісток. Невже його справді-таки спіймано? Невже по нього з'явились представники закону? Господи! Ніякої надії на втечу!
Чому він не втік раніше, чому? Він зразу знесилився, — і одну мить вагався, чи не відповісти "ні", щоб не викрити себе, — але, отямившись, сказав:
— Так, це я.
— Ви ж з компанії, яка розташувалась тут табором?
— Так, сер.
— Чудово, містер Гріфітс. Пробачте за револьвер. Мені наказано затримати вас при всяких умовах, от у чому справа. Мене зовуть Краут, Ніколас Краут. Я — помічник шерифа округу Катаракі, і у мене є ордер на ваш арешт. Треба гадати, ви знаєте, в чому справа, і спокійно підете за мною?
І м-р Краут ще міцніше стиснув свою важку, грізну на вигляд зброю і твердо, рішуче подивився на Клайда.
— Але… Але… ні, я не знаю! — безсило відповів Клайд; він зразу зблід і змарнів. — Зрозуміло, якщо у вас є ордер на арешт, я піду за вами. Але я… я не розумію, — його голос злегка затремтів, — чому ви хочете мене заарештувати?
— От що, не розумієте? А ви не були випадково на Біг-Бітерні або на озері Грасс у середу або в четвер? Га?
— Ні, сер, не був, — збрехав Клайд.
— І ви, мабуть, нічого не знаєте про те, що там потонула дівчина, з якою, очевидно, були ви, — Роберта Олден з Більца?
— Господи, авжеж не знаю! — нервово й уривисто заперечив Клайд; справжнє ім'я Роберти і її адреса в устах цієї зовсім чужої людини… це потрясло його. Значить, вони дізнались! І так скоро! Вони знайшли ключ. Його справжнє ім'я і її також! Господи! — Так мене підозрівають у вбивстві? — додав він знесиленим голосом, майже пошепки.
— А ви й не знаєте, що вона потонула минулого четверга? Хіба ви не були з нею в цей час?
М-р Краут не відривав від нього колючих, допитливих, недовірливих очей.
— Ні, звичайно, не був, — відповів Клайд, пам'ятаючи тільки одно: він повинен усе заперечувати, поки не надумає, що має говорити і як діяти.
— І ви не зустрічали трьох прохожих в четвер увечері, годині об одинадцятій, коли йшли від Біг-Бітерну до Бухти Третьої милі?
— Ні, сер; звичайно, не зустрічав… Я ж сказав вам, що я там не був.
— Прекрасно, містер Гріфітс, я більше нічого не маю вам сказати. Від мене вимагається тільки одно — арештувати вас, Клайда Гріфітса, по підозрінню в убивстві Роберти Олден. Ідіть за мною.
Головним чином для того, щоб продемонструвати свою силу і владу, він вийняв пару стальних наручників; побачивши їх, Клайд відсахнувся і затремтів, немов його вдарили.
— Вам немає потреби надівати їх на мене, пане, — сказав він благально. — Будь ласка, не треба. Мені ніколи не доводилось надівати їх. Я і без того піду з вами.
Він тужно, з жалем подивився в глиб лісу, в рятівну хащу, де ще так недавно міг сховатись… Там була безпека.
— Ну що ж, — відповів грізний м-р Краут, — це можна, якщо ви підете спокійно.
І він узяв Клайда за майже неживу руку.
— Можна мені попросити вас ще про одно, — тихо і несміливо сказав Клайд, коли вони рушили (думка про Сондру і про всіх інших засліпила і знесилила його. Сондра! Сондра! Повернутись туди, до них, арештованим убивцею! Щоб

його побачили таким Сондра і Бертіна! Ні, ні!). — Ви… ви хочете відвести мене назад у табір?
— Так, сер, хочу. Мені так наказано. Там зараз прокурор і шериф округу Катаракі.
— О, розумію, розумію! — істерично вигукнув Клайд, втративши майже все своє самовладання. — Але ви… ви не могли б… адже я йду зовсім спокійно… розумієте, там усі мої друзі, і це буде жахливо!.. ви не можете провести мене як-небудь повз табір, не захо-дячи туди… куди хочете! У мене є особливі причини… тобто… я… о боже! Дуже прошу вас, містер Краут… не ведіть мене назад у табір!
Він здався тепер Крауту дуже кволим і майже хлопчиком… тонке обличчя, начебто невинний погляд, хороший костюм і хороші манери… анітрохи не схожий на грубого, дикого вбивцю, якого гадав зустріти Краут. Явно — людина того класу, до якого він, Краут, звик ставитися з повагою. І, зрештою, може виявитися, що у цього юнака є знатна рідня. З усього, що Краут досі чув, було ясно: цей юнак належить до однієї з кращих родин Лікурга. І тому Краут вирішив бути до певної міри чемним.
— Гаразд, молодий чоловіче, — сказав він, — я не хочу поводитися з вами занадто суворо. Кінець кінцем, я не шериф і не прокурор, я мушу тільки арештувати вас. І без мене є люди, які скажуть, що з вами робити. От ми дійдемо до них, ви попросите, — може, вони скажуть, що не обов'язково вести вас назад у табір. Тільки от як з вашими речами? Вони, напевно, залишились там?
— Так, але це не має значення, — квапливо відповів Клайд. — їх можна буде взяти коли завгодно. Просто я не хотів би зараз іти туди, якщо тільки можна…
— Гаразд, ходімо, — відповів м-р Краут.
І от вони мовчки йдуть серед високих дерев, стовбури яких у сутінках височать урочисто, немов колони храму, — вони йдуть, як молільники по нефу собору, і Клайд неспокійним і втомленим поглядом стежить за багровою смужкою, яка ще просвічує за деревами на заході.
Його обвинувачено у вбивстві! Роберта вмерла! І Сондра вмерла— для нього! І Гріфітси! і дядько! і мати! І ті, в таборі!
Господи, але чому він не втік, коли щось — однаково, що це було, — твердило йому: тікай?
РОЗДІЛ IX
Враження м-ра Мейсона від товариства, серед якого бував Клайд, підтвердили і доповнили враження, які виникли у прокурора раніше в Лікурзі й Шейроні. Цього було досить, щоб витверезити його і похитнути його впевненість, ніби неважко буде добитись обвинувального вироку. Все побачене говорило, що знайдуться і кошти, і бажання зам'яти такий скандал. Багатство. Розкіш. Гучні імена і високі зв'язки, які, звичайно, доведеться охоронити від усього цього. Хіба не можуть багаті і впливові Гріфітси, дізнавшись про арешт племінника, хоч би який був його злочин, запросити найтала-новитішого адвоката, щоб уберегти своє добре ім'я? Безперечно, так і буде, а такий юрист зуміє добитись яких завгодно відстрочок… і тоді, мабуть, задовго до того, як він міг би домогтись засудження злочинця, він сам автоматично перестане бути обвинувачем і не буде не тільки обраний, а й намічений кандидатом на таку бажану і потрібну йому посаду судді.
Перед мальовничим колом розкинутих на березі озера наметів сидів Харлей Бегот в яскравому светрі та білих штанах тонкого сукна і ладнав свою рибальську снасть. У деяких наметах було відкинуто передні полотнища — і всередині можна було мигцем побачити Сондру, Бертіну та інших дівчат, що переодягались після недавнього купання. Компанія була така добірна, що у

Мейсона виник сумнів, чи розумно з політичного і громадського погляду прямо заявляти про те, які причини привели його сюди. Він волів краще поки що промовчати і поринув у роздуми про контраст між юністю Роберти Олден або своєю власною — і життям цієї молоді. Зрозуміло, думав він, людина з кола Гріфітсів може так підло й жорстоко повестися з дівчиною, подібною до Роберти, і при цьому мати надію залишитися непокараною.
І все-таки, прагнучи добитися свого всупереч усім ворожим силам, які можуть перегородити йому шлях, він, нарешті, підійшов до Бегота і дуже кисло (хоч і старався щосили здаватись благодушною і товариською людиною) сказав:
— Гарне місце для табору!
— Атож… І ми так думаємо., — процідив Бегот.
— Це все, напевно, компанія з дач біля Шейрона?
— Та-ак… Головним чином з південного і західного берега.
— Але тут немає нікого з Гріфітсів? Тобто крім містера Клайда?
— Ні. Вони, здається мені, ще досі в Грінвуді.
— І ви знайомі особисто з містером Клайдом Гріфітсом?
— Ну, звичайно. Він з нашої компанії.
— А ви часом не знаєте, чи давно він тут, тобто, я хочу сказати, — у Кренстонів?
— Здається, з п'ятниці. У всякому разі я його побачив у п'ятницю вранці. Але ви можете його самого спитати про це, він незабаром прийде, — одрубав Бегот, подумавши, що м-р Мейсон стає трохи настирливим із своїми розпитуваннями; до того — він людина не їх з Клайдом кола.
У цей час з'явився Френк Гаррієт з тенісною ракеткою під пахвою.
— Куди, Френк?
— Гаррісон сьогодні вранці розчистив корти, — спробую там заграти.
— З ким?
— З Вайолет, Надіною і Стюартом.
— А там є місце для другого корту?
— Авжеж, там їх два. Візьми Бертіну, Клайда та Сондру і приходьте всі туди.
— Може, коли кінчу з цим.
І Мейсон зразу подумав: Клайд і Сондра. Клайд Гріфітс і Сондра Фінчлі — та сама дівчина, чиї записочки та візитні картки зараз у нього в кишені. Може, він побачить її тут з Клайдом і пізніше зможе поговорити з нею про нього.
В цю хвилину Сондра, Бертіна і Вайнет вийшли з своїх наметів. Бертіна крикнула:
— Харлей, не бачили Надіну?
— Ні, але тут був Френк. Він сказав, що йде на корт грати з нею, Вайолет і Стюартом.
— Он як! Ходімо, Сондра! Вайнет, ходім! Подивимось, що це там за корт.
Назвавши Сондру на ім'я, Бертіна обернулась і взяла її під руку, і таким чином Мейсон мав нагоду глянути хоч би мигцем на дівчину, яка так трагічно і, без сумніву, сама того не знаючи, витіснила Роберту з серця Клайда. І Мейсон міг навіть переконатись, що вона набагато красивіша і набагато краще вдягнена, — та, інша, і мріяти не могла, що коли-небудь матиме такі вбрання. І ця жива, а та, друга, лежить мертва у бріджбурзькому морзі.
Троє дівчат, узявшись за руки, пробігли повз Мейсона, який дивився на них, і Сондра на бігу крикнула Харлею:
— Якщо побачите Клайда, скажіть, нехай іде туди, гаразд?
І Харлей відповів:
— Ви думаєте, вашій тіні треба про це нагадувати?

Мейсон, захоплений барвистістю оточення і драматизмом подій, уважно і навіть схвильовано стежив за всім. Тепер йому було зовсім ясно, чому Клайд хотів позбутися Роберти, — ясні його справжні, приховані мотиви. Ця красива дівчина і вся ця розкіш — от до чого він поривався. Подумати тільки, що молодий чоловік в його віці і з його можливостями дійшов до такого страхітливого вчинку! Неймовірно! І всього через якихось чотири дні після вбивства тієї бідолашної дівчини він весело проводить час з цією красунею, сподіваючись одружитися з нею, як Роберта сподівалась вийти за нього заміж. Неймовірні підлоти трапляються в житті!
Побачивши, що Клайд не з'являється, він уже хотів назвати себе, а потім обшукати і вилучити його речі, але тут прийшов Ед Суенк і, кивнувши головою, запропонував Мейсонові піти за ним. Увійшовши в ліс, Мейсон зразу побачив у затінку високих дерев не більш, не менш, як Ніколаса Краута, і з ним стрункого, добре вдягненого молодого чоловіка, приблизно того віку, який було вказано в прикметах Клайда. З воскової блідості його обличчя Мейсон вмить зрозумів, що це і є Клайд, і накинувся на нього, як розлючена оса або шершень. А втім, спочатку він спитав у Суенка, де і хто затримав Клайда, а потім пильно, критично і суворо подивився на нього, як і належить тому, хто втілює в собі могутність і велич закону.
— Отже, ви і є Клайд Гріфітс?
— Так, сер.
— Так от, містер Гріфітс, мене звуть Орвіл Мейсон. Я прокурор округу, де лежить Біг-Бітерн і озеро Грасс. Я гадаю, ви добре знаєте ці місця, правда ж?
Він зробив паузу, щоб перевірити, який ефект справить його в'їдливе запитання. Однак, проти його сподівань, Клайд не здригнувся перелякано, а тільки уважно дивився на нього темними очима, і цей погляд виказував величезне нервове напруження.
— Ні, сер, не можу сказати, що знаю.
Поки він ішов сюди лісом у супроводі Краута, в ньому з кожним кроком зміцнювалось глибоке, непохитне переконання, що, хоч би які були докази, він не сміє говорити ні слова про себе, про свої відносини з Робертою, про поїздку на Біг-Бітерн і на озеро Грасс. Не сміє. Це однаково, що визнати себе винним у тому, в чому він насправді не винен. І ніхто ніколи не повинен думати — ні Сондра, ні Гріфітси, ні будь-хто з його світських друзів, — що він міг бути винен у таких думках. А вони ж усі тут, на відстані окрику, і першої-ліпшої хвилини можуть підійти і дізнатись, за що його арештовано. Та хоч він почував, що треба заперечувати будь-яку причетність до події і обізнаність в усьому цьому, його водночас обіймав безмежний жах перед цією людиною — перед обуренням і люттю, які викличе в ній така поведінка. Цей зламаний ніс… ці великі суворі очі…
А Мейсон, роздратований затятістю Клайда, дивився на нього, як на незнаного, але небезпечного звіра; а втім, помітивши розгубленість Клайда, він вирішив, що, без сумніву, швидко змусить його зізнатись. І він провадив далі:
— Ви, звичайно, знаєте, в чому вас обвинувачують, містер Гріфітс?
— Так, сер, мені щойно сказав оцей чоловік.
— І ви визнаєте себе винним?
— Звичайно, ні, сер! — заперечив Клайд.
Його тонкі, тепер побілілі губи міцно стулились, в очах відбився невимовний, глибоко прихований жах.
— Що? Яка нісенітниця! Яка зухвалість! Ви заперечуєте, що в минулу середу і четвер були на озері Грасс і на Біг-Бітерні?
— Так, сер.

— В такому разі,— Мейсон випростався, прибравши грізного інквізиторського вигляду, — ви, мабуть, будете заперечувати і своє знайомство з Робертою Олден — з дівчиною, яку ви повезли на озеро Грасс і з якою потім, у четвер, поїхали кататися по Біг-Бітерну? З дівчиною, з якою ви зустрічались у Лікурзі протягом усього цього року і яка жила у місіс Гілпін і працювала у вашому відділі на фабриці Гріфітса? З дівчиною, якій ви подарували на різдво туалетне приладдя? Чого доброго, ви ще скажете, що вас звуть не Клайд Гріфітс, що ви не живете у місіс Пейтон на Тейлор-стріт і що всіх цих листів і записочок від Роберти Олден і від міс Фінчлі не було у вашій скрині?
Кажучи це, Мейсон витяг з кишені пачку листів та візитних карток і почав розмахувати ними якраз перед носом Клайда. З кожною фразою він усе більше наближав до Клайда своє широке обличчя з плоским зламаним носом і виставленим наперед підборіддям, і очі його виявляли пекучу зневагу. А Клайд щоразу сахався, і льодяний холод пробігав у нього по спині, проймаючи серце і мозок. Ці листи! Вся ця обізнаність! А там, в його наметі, в чемодані, всі останні листи Сондри, в яких вона укладає плани втечі з ним цієї осені. І чому він не знищив їх! І тепер цей чоловік може знайти їх, — звичайно, знайде, — і ще, чого доброго, почне допитувати Сондру і всіх інших. Клайд зіщулився, і всередині в нього похололо. Згубні наслідки його так погано задуманого і погано виконаного плану придавили його, як світ, що ліг на плечі слабосилого Атланта.
І однак, почуваючи, що треба щось сказати і при цьому не признаватися ні в чому, він, нарешті, відповів:
— Я справді Клайд Гріфітс, але решта — все невірно. Я нічого не знаю про це.
— Та облиште, містер Гріфітс! Не намагайтесь мене обдурити. З цього нічого не вийде. Ваші хитрощі вам анітрохи не допоможуть, а я не маю часу. Не забувайте, що всі ці люди — свідки, і вони вас чують. Я був у вас в кімнаті і в моєму розпорядженні ваша скриня і листи міс Олден до вас — незаперечний доказ того, що ви знали цю дівчину, що ви залицялись до неї і звели її минулої зими, а пізніше, коли вона завагітніла від вас, спочатку відправили її додому, а потім задумали цю поїздку — для того, щоб повінчатись, як ви їй сказали. Так, що й казати, ви повінчали її! З могилою, — от як ви її повінчали! — з водою на дні Біг-Бітерну! І тепер, коли я кажу вам, що у мене в руках усі докази, ви заявляєте мені у вічі, ніби навіть не знаєте її. Ах, чорт забери!
Він говорив дедалі голосніше, і Клайд боявся, що його можуть почути в таборі і Сондра, почувши, може прийти сюди. Приголомшений, знесилений несамовитим смерчем нищівних фактів, якими засипав його Мейсон, Клайд відчув, як судорога стисла йому горло, і ледве стримувався, щоб не заламувати руки. І, однак, на все це він відповів тільки:
— Так, сер.
— Ах, чорт забери! — повторив Мейсон. — Тепер мені ясно, що ви могли вбити дівчину і втекти саме так, як ви це зробили.
І незважаючи на її вагітність! Зрікатись її листів до вас! Та ви з таким самим успіхом можете заперечувати, що ви тут і що ви живі! Ну, а ці картки і записки — що ви про них скажете? Вже, звичайно, вони не від міс Фінчлі? Ну-бо? Зараз ви почнете запевняти мене, що це не від неї.
Він помахав ними перед носом Клайда. І Клайд, розуміючи, що Сондра зовсім поряд і, значить, справжнє походження листів може бути одразу ж встановлене, відповів:
— Ні, я не заперечую, що це від неї.

— Дуже добре. А оці листи, що лежали там же, у вашій скрині, в тій же кімнаті,— вони не від міс Олден?
— Я не бажаю про це говорити, — відповів Клайд, мимоволі мигаючи, бо Мейсон розмахував перед ним листами Роберти.
— Ну, знаєте! — Мейсон розлючено цмокнув язиком. — Яка нісенітниця! Яка зухвалість! Ну, гаразд, зараз не варто про це турбуватись. Настане час, коли я легко доведу це. Але як ви наважуєтесь усе заперечувати, знаючи, що у мене є докази, — от чого я не можу зрозуміти! А картка з вашим власноручним написом? Ви забули вийняти її з чемодана, який міс Олден, на вашу вимогу, залишила на станції Ган-Лодж, хоч свій чемодан ви взяли з собою, містер Карл Грехем — містер Кліфорд Голден — містер Клайд Гріфітс! Картка, на якій ви написали: "Берті від Клайда. Поздоровляю з різдвом!" — пригадуєте? Ну, так ось вона! — І Мейсон витяг з кишені картку і махнув нею перед самим носом Клайда. — Це ви теж забули? Ваш власний почерк! — І помовчавши, але не дочекавшись відповіді, він додав: — Ну і йолоп же ви! Теж мені злочинець, якому навіть забракло розуму не брати своїх ініціалів для фальшивих імен, що за ними ви сподівались приховатись, містер Карл Грехем — містер Кліфорд Голден.
Однак Мейсон добре розумів, наскільки важливим для нього є зізнання Клайда, і він намагався зміркувати, як добитися цього тут же на місці. І раптом застигле від жаху обличчя Клайда навело прокурора на думку, що, мабуть, він заляканий до німоти. І Мейсон несподівано змінив тактику, — принаймні знизив голос і розправив грізні зморшки на лобі і біля рота.
— От що, Гріфітс, — почав він далеко спокійніше і простіше. — Обставини склались так, що ні брехня, ні безглузда і нерозважлива затятість анітрохи вам не допоможуть. Це тільки пошкодить вам, повірте. Може, на вашу думку, я був дещо різкий, але це тому, що і в мене також нерви натягнуті. Я думав, що зустрінуся з людиною зовсім іншого типу. Але тепер я бачу, як ви почуваєте себе і як ви налякані всім, що сталось, — і от я подумав: може, тут було що-небудь іще… які-небудь пом'якшуючі обставини, і якщо ви розкажете все, ця справа матиме трохи інший характер. Я, звичайно, нічого не знаю, вам це видніше, але я просто хочу говорити з вами напрямки. Почати з того, що перед нами є всі ваші листи. Далі, коли ми приїдемо в Бухту Третьої милі,— а ми там завтра будемо, я сподіваюсь, — там будуть і ті три мисливці, які зустріли вас уночі, коли ви йшли з Біг-Бітерну. І не тільки вони, а й хазяїн гостиниці на озері Грасс, і хазяїн гостиниці на Біг-Бітерні, і човняр, в якого ви брали човен, і шофер, який віз вас і Роберту Олден з станції Ґан-Лодж. Усі вони розпізнають вас. Невже ви думаєте, шо ніхто з них вас не впізнає, не зуміє сказати, чи ви були там з нею чи не були? Може, ви думаєте, що коли настане час, їм не повірять присяжні?
І Клайд у думці відзначав усе це, як автомат, що клацає, коли в нього опустять монету, але не говорив ні слова у відповідь, — тільки, весь застигши, непорушно дивився кудись у простір.
— І це ще не все, — лагідно і вкрадливо провадив далі Мейсон. — Є ще місіс Пейтон. Вона бачила, як я взяв ці листи і картки у вашій кімнаті, з вашої скрині і з верхньої шухляди вашої шифоньєрки. А дівчата на фабриці, де працювали ви і міс Олден? Невже ви думаєте, що вони не згадають про ваші з нею відносини, коли дізнаються, що вона вмерла? Що за безглуздя! Ви повинні й самі зрозуміти таку просту річ, хоч би як ви там думали. Вам нема чого сподіватись, що ви можете таким способом викрутитись. Виходить, що ви просто удаєте дурника. Ви могли б це й самі зрозуміти.

Він знову замовк, сподіваючись, що тепер Клайд зізнається. Але Клайд, усе ще переконаний, що всяке зізнання, зв'язане з Робертою або Біг-Бітерном, згубить його, весь час мовчав. І Мейсон додав тоді:
— Добре, Гріфітс, от що я вам скажу. Я не міг би дати вам кращої поради, хоч би ви були навіть моїм сином або братом, і я хотів би визволити вас із цієї історії, а не тільки почути від вас правду. Якщо ви хочете якось полегшити своє становище, вам зовсім немає потреби все заперечувати, як ви це зараз робите. Ви просто створюєте непотрібні утруднення і шкодите собі в очах інших людей. Чому не сказати, що ви її знали і їздили з нею на озеро, і що вона вам писала ці листи, — чому не кінчити з цим? Вам однаково цього не минути, якщо ви і сподіваєтесь довести свою непричетність до всього іншого. Кожна розумна людина — і ваша мати, якби вона була тут, — сказала б вам те саме. Ваша поведінка просто смішна і скоріше доводить провину, ніж невинуватість. Чому б не з'ясувати зразу ж ці факти, поки не пізно скористатись з яких-небудь пом'якшуючих обставин, якщо вони існують? А коли ви зробите це тепер, і я зможу якось допомогти вам, даю слово, що допоможу — і з радістю. Адже кінець кінцем я тут не для того, щоб зацькувати людину до смерті або змусити її признатися в тому, чого вона не робила, — я хочу тільки встановити істину. Та коли ви будете заперечувати навіть своз знайомство з цією дівчиною, хоч я кажу вам, що у мене в руках всі докази і я можу довести це, — ну, тоді…— І прокурор підніс руки до небес на знак безсилого обурення.
Але Клайд був, як і раніше, блідий та німий. Незважаючи на все, що сказав йому Мейсон, і на цю начебто дружню і доброзичливу пораду, він ніяк не міг позбутися думки, що, признавшись у своєму знайомстві з Робертою, він згубить себе. А як поставляться до цього згубного зізнання ті, в таборі! Кінець усім його мріям про Сондру і про прекрасне святкове життя. І тому, незважаючи ні на що, — мовчання. І Мейсон, остаточно втративши самовладання, закричав:
— Ну, добре ж! Значить, ви вирішили зовсім не розтуляти рота? Так, чи що?
І Клайд, пригнічений і знесилений, відповів:
— Я ніяк не причетний до її смерті. Це все, що я можу сказати.
І кажучи це, він уже думав, що, мабуть, йому не слід було говорити так… може, краще було б сказати… але що? Що він, звичайно, знав Роберту і навіть був з нею на озері… але ніколи не мав наміру убити її… вона потонула, але це був нещасний випадок. І якщо він ударив її, то теж тільки випадково. Але, може, краще зовсім не говорити, що він її ударив? Адже обставини так склались, що навряд чи хто-небудь повірить, ніби він ударив її фотографічним апаратом випадково. Найкраще про апарат зовсім не говорити, — в жодній газеті досі не згадувалось, що у нього був з собою апарат.
Він ще міркував про це, коли Мейсон вигукнув:
— Отже, ви не признаєтесь, що знали її?
— Ні, сер.
— Ну, гаразд. — І, повернувшись до своїх супутників, Мейсон додав — У такому разі, я думаю, нам залишається тільки відвести його назад до табору і послухати, що вони про нього знають. Може, ми щось інше витягнемо з цього фрукта, звівши його на очі з друзями. Його речі і чемодан, напевне, ще там, в якому-небудь з наметів. Давайте-но відведімо його туди, джентльмени, і побачимо, що знають про нього інші.
І він швидко й спокійно повернувся, щоб іти до табору, але тут Клайд, зіщулившись від жаху перед тим, що його чекає, вигукнув:
— Ні, будь ласка, не треба! Невже ви поведете мене туди? Ні, ні, будь ласка, не треба!

І тут заговорив Краут.
— Коли ми з ним ішли сюди, він просив мене поговорити з вами про те, щоб не вести його в табір, — сказав він Мейсону.
— Так от звідки вітер віє! — скрикнув Мейсон. — Ви занадто делікатні, щоб з'явитися в такому вигляді перед леді і джентльменами з Дванадцятого озера, але ви не хочете признатися, що були знайомі з бідною робітницею, своєю підлеглою? Дуже добре! Е, ні, мій друже, або зараз ви розповісте, все, що насправді знаєте, або підете туди. — Він помовчав секунду, щоб подивитись, як це вплине на Клайда. — Ми скличемо всіх ваших знайомих і пояснимо їм, як стоїть справа. Подивимось, як ви тоді всього зречетесь. — І помітивши, що Клайд ще вагається, він додав — Ведіть його, хлопці!
Він повернувся і зробив кілька кроків у напрямі до табору; Краут і Суенк взяли Клайда з двох боків за руки і рушили були за Мейсоном, але тут Клайд закричав:
— Ні, ні, не треба! Прошу вас, містер Мейсон, не ведіть мене туди! Будь ласка! Я не можу туди повернутись! Не тому, що я винен. Але ж усі мої речі можна взяти звідти і без мене… а повертатися туди мені тепер дуже тяжко.
Краплі поту виступили на його блідому обличчі, на руках, і він увесь похолов.
— Ах, ви не бажаєте йти? — вигукнув Мейсон, почувши це, і спинився. — Якщо вони про все дізнаються, буде зневажена ваша гідність, так, чи що? Добре, тоді потрудіться зразу ж відповісти на мої запитання, і відповідайте швидко і щиро, інакше ми, не затримуючись, попрямуємо в табір. Ну, що ж, будете відповідати?
І він знову підійшов впритул до Клайда — розгубленого, з тремтячими губами і блукаючим поглядом. І Клайд нервово і схвильовано заговорив:
— Так, звичайно, я знав її. Звичайно, знав. Безумовно! Це видно з листів. Так що ж? Я не вбивав її. І коли поїхав з нею туди, зовсім не збирався вбити її. Я зовсім не хотів цього. Не хотів, кажу вам! Це був нещасний випадок. Я навіть не хотів з нею нікуди їхати. Це вона хотіла, щоб я поїхав, щоб я вивіз її куди-небудь, тому що… тому… ну, ви ж знаєте, це видно з її листів. А я тільки намагався умовити її, щоб вона виїхала куди-небудь сама і дала мені спокій, бо я не хотів з нею одружуватися. От і все. І я повіз її туди зовсім не для того, щоб убити, а щоб постаратись умовити її,— от і все. І я не перевернув човен, — в усякому разі, я не хотів… Вітер зірвав мій капелюх, і ми обоє зразу підвелись і хотіли його дістати, і човен перевернувся, — от і все. І її ударило бортом по голові. Я це бачив, але вона так сильно борсалась у воді, що я злякався… я боявся, що вона потягне мене на дно, коли я підпливу ближче. А потім вона пішла на дно. А я поплив до берега. Це чистісінька правда, клянусь богом!
Поки він говорив, його обличчя і навіть руки враз густо почервоніли. Його змучені, злякані очі були повні відчаю. "А що як у цей день зовсім не було вітру, і вони згадають про це?" думав він. А штатив, схований під поваленим деревом? Якщо його знайшли, можуть подумати, що саме штативом він і вдарив її… Він весь тремтів, обливаючись потом.
Але Мейсон уже задавав нове запитання:
— Так. Одну хвилину. Ви кажете, що повезли її туди без усякого наміру вбити?
— Так, сер.
— Добре, але тоді чому ж ви записались у гостиниці на Біг-Бітерні і на озері Грасс під різними іменами?
— Просто я не хотів, щоб хто-небудь дізнався, що я був там з нею.
— А, розумію! Не бажали скандалу в зв'язку з її вагітністю?
— Ні, сер. Тобто так, сер.

— А вас не турбувало, що її ім'я буде зганьблене, якщо її згодом знайдуть?
— Та я ж не міг знати, що вона потоне — метко відповів Клайд, вчасно відчувши пастку.
— Але ви, звичайно, знали, що самі туди не повернетесь?.. Це ви твердо знали. Хіба не так?
— Та що ви, сер, я зовсім цього не знав! Я думав, що повернусь.
"Спритно, спритно!" подумав Мейсон, але не промовив цього вголос, а швидко сказав:
— Отже, саме для того, щоб вам було простіше і легше повертатись, ви взяли свій чемодан з собою, а її чемодан залишили на станції? Хіба так роблять? Як ви це поясните?
— Але я взяв чемодан не тому, що збирався втекти. Ми вирішили покласти туди сніданок.
— "Ми" чи ви?
— Ми.
— Значить, вам треба було тягти з собою цей великий чемодан ради невеликого сніданку? Хіба ви не могли загорнути його в папір або покласти в її сумку?
— Ну, бачите, її сумка була повна, а я не люблю носити всякі клунки.
— Так, розумію… Ви занадто горді і делікатні, га? Однак гордість не завадила вам тягти вночі важкий чемодан дванадцять миль з гаком до Бухти Третьої милі, і вам було байдуже, що це можуть побачити?
— Просто, коли вона потонула, я не хотів, щоб стало відомо, що я був там з нею, і мені довелось піти…
Він замовк, а Мейсон дивився на нього і думав, яку безліч запитань він хотів би ще задати… ще багато, дуже багато запитань, на які,— він знав, — Клайд не зможе ясно відповісти. Однак ставало вже пізно, а в таборі ще залишались речі Клайда, — чемодан і, можливо, костюм, в якому він був того дня на Біг-Бітерні,— сірий, як казали, а не той, в якому він зараз. Цей допит може ще багато чого дати, якщо продовжувати його, але навіщо робити це тут, коли насувається темрява? Адже доведеться ще повертатись, і тоді буде вдосталь часу для дальших розпитів.
І тому, хоч як прикро було Мейсону припиняти в цю хвилину розмову, він сказав:
— Ну, от що, Гріфітс, поки що ми дамо вам перепочити. Можливо, все було так, як ви сказали, не знаю. Від душі сподіваюсь, ради вас же самого, що все це правда. У всякому разі ви підете зараз з містером Краутом, — він покаже вам, куди.
Потім він обернувся до Суенка і Краута:
— Тепер, друзі, ми от що зробимо. Стає пізно, і нам треба поспішати, якщо ми хочемо сьогодні ночувати під покрівлею. Містер Краут, ви одведете цього молодого чоловіка до тих двох човнів і зачекаєте там. По дорозі крикнете шерифові і Сісселу: повідомите їх, що ми готові. А ми з Суенком під'їдемо до вас другим човном, як тільки справимось.
Мейсон і Суенк у темніючих сутінках рушили в напрямі до табору, а Краут і Клайд пішли на захід; Краут весь час гукав шерифа і його помічника, поки вони не озвалися.

РОЗДІЛ X

Удруге з'явившись у табір, Мейсон повідомив спершу Френка Гаррієта, а потім Харлея Бегота і Грента Кренстона про арешт Клайда і про його зізнання в тому, що він був з Робертою на озері Біг-Бітерн, хоч, як він каже, і не вбивав її; Мейсон пояснив також, що вони з Суенком мусять забрати всі речі, що належать Клайду.

Від цієї звістки вмить зникла вся принадність веселої екскурсії. Правда, слова Мейсона викликали у всіх надзвичайний подив, недовір'я і певне збентеження, але перед ними був прокурор, який вимагав показати йому, де лежать речі Клайда, і запевняв, що, тільки зглянувшись на просьбу Клайда, його не привели сюди, щоб він сам вказав свої речі.
Френк Гаррієт, найпрактичніший з усієї компанії, першим відчув усю силу правди в словах Мейсона і зразу ж привів його в намет Клайда, де Мейсон почав оглядати чемодан і одяг арештованого; тим часом Грент Кренстон і Бегот, знаючи про захоплення Сондри, викликали спочатку Стюарта, потім Бертіну і, нарешті, Сондру, яку відвели далі, щоб без свідків розповісти про подію. Коли Сондра усвідомила значення її, вона зблідла і непритомна впала на руки Грента. Її віднесли в намет, привели до пам'яті, і вона закричала:
— Не вірю жодному слову! Це неправда! Цього не може бути! Бідолашний хлопчик! Клайд! Клайд! Де він? Куди його відвезли?
Але Стюарт і Грент, зовсім не такі емоціональні, порадили їй бути обережнішою і замовкнути. Може, все це правда. А що, коли так? Тоді всі почують про це. А коли неправда, то він швидко доведе, що невинуватий, і його звільнять, правда ж? У всякому разі, не слід піднімати шум.
І тут Сондра й сама замислилась: а що, як усе це можливо… ту дівчину на Біг-Бітерні убив Клайд… його арештували і відвезли… і всі — принаймні вся ця компанія — знають, як вона ним захоплювалась… усе стане відоме батькам, а може, і широкій публіці…
Але ні, Клайд, звичайно, ні в чому не винуватий! Усе це просто помилка. І тут же вона згадала, як уперше почула по телефону у Гаррієтів про потонулу дівчину, і потім — ця страшна блідість Клайда… його хвороба… адже він тоді мало не знепритомнів… Ні, ні! Тільки не це! Але ж він приїхав з Лікурга із запізненням, тільки в п'ятницю. І не писав їй звідти… І знову відчувши весь жах події, вона раптом ще раз знепритомніла. Вона лежала в наметі нерухома і мертвотно бліда, а тим часом Грент і інші, порадившись, вирішили, що найрозумніше зразу ж або хоч принаймні завтра вранці згорнути табір і повернутись у Шейрон.
Трохи згодом Сондра прийшла до пам'яті і з сльозами заявила, що вона зразу ж виїде звідси, що їй нестерпно залишатись у цьому жахливому місці і що вона благає Бертіну та інших не залишати її одну і нікому не говорити про те, як вона знепритомніла і плакала, бо це тільки дасть привід для небажаних балачок. І весь час вона думала, як саме — коли це правда — добути листи, які вона писала
Клайдові. Господи, який жах! А що як вони тепер потраплять до рук поліції або їх надрукують у газетах! Все-таки вона любила його, і вперше за її життя невблаганна, сувора дійсність завдала їй такого жорстокого удару, вдершись в її веселий, легковажний обмежений світ.
Отже, негайно було вирішено, що вона поїде разом з Стюартом, Бертіною і Грентом у гостиницю "Метиську" в східній частині озера, — звідти, як пояснив Бегот, вони зможуть на світанку виїхати в Олбені і далі навкружним шляхом у Шейрон.
Тим часом Мейсон, забравши з собою всі речі Клайда, спішно подався на захід до Рибальської затоки і до Бухти Третьої милі; він тільки один раз спинився в дорозі, щоб провести першу ніч на якійсь фермі, і приїхав на місце пізно ввечері у вівторок. По дорозі він, як і мав намір, допитував Клайда, — головним чином у зв'язку з тим, що серед речей у таборі не знайшлося сірого костюма, — в ньому, показували свідки, Клайд був на Біг-Бітерні.

І Клайд, занепокоєний цим новим ускладненням, почав заперечувати, що на ньому був сірий костюм, запевняючи, нібито й тоді був у тому самому костюмі, який на ньому зараз.
— Але ж він був наскрізь мокрий?
— Так.
— Де ж вам його почистили і випрасували?
— У Шейроні.
— У Шейроні?
— Так, сер.
— Тамтешній кравець?
— Так, сер.
— Який кравець?
На жаль, Клайд не міг пригадати.
— Значить, від Біг-Бітерну до Шейрона ви йшли в зім'ятому і мокрому костюмі?
— Так, сер.
— І, звичайно, ніхто цього не помітив?
— Як я пам'ятаю, ні.
— Ах, як ви пам'ятаєте! Ну, гаразд, ми все це ще з'ясуємо.
І Мейсон прийшов до висновку, що Клайд, безперечно, вбив Роберту — і до того із заздалегідь обдуманим наміром — і що кінець кінцем можна буде змусити його признатись, де він сховав костюм або де віддавав чистити. Далі — є солом'яний капелюх, який знайшли на озері. Що він може сказати про нього? Заявивши, неначе вітер зірвав його капелюх, Клайд тим самим визнав, що на озері він був у капелюсі, хоч і не обов'язково в тому самому, який знайдено на воді. І тепер Мейсон у присутності свідків настійливо намагався встановити, що Клайдові належав знайдений капелюх і що існує другий, який Клайд носив пізніше.
— Ви казали, що вітер зірвав з вас солом'яний капелюх. Ну, і як, він залишився на воді? Ви тоді не пробували дістати його?
— Ні, сер.
— Треба гадати, у своєму хвилюванні не подумали про це?
— Так, сер.
— Однак на вас був інший солом'яний капелюх, коли ви йшли потім через ліс. Де ж ви його взяли?
І спантеличений Клайд, почуваючи, що потрапив у пастку, на хвилину замовк, злякано міркуючи, чи може бути доведено, що цей другий капелюх, який на ньому зараз, — той самий, в якому він ішов через ліс, і що перший, залишений на воді, було куплено в Утіці. Він вирішив збрехати.
— Але у мене не було другого солом'яного капелюха.
Не звертаючи уваги на ці слова, Мейсон простягнув руку, зняв з Клайда солом'яний капелюх і почав розглядати фабричну марку на підкладці — "Старк і К°, Лікург".
— У цього, я бачу, є підкладка. Куплено в Лікурзі, га?
— Так, сер.
— Коли?
— Ще у червні.
— Ви впевнені, що це не той капелюх, в якому ви йшли через ліс тієї ночі?
— Не той, сер.
— Ну, а де ж був цей?
І знову Клайд замовк, почуваючи, що потрапив у пастку. "Господи, як же мені це пояснити? — думав він. — Нащо я зізнався, що той капелюх на озері мій?" Але зразу він збагнув: чи заперечує він це, чи ні — однаково на

озері Грасс і на Біг-Бітерні знайдуться люди, які, звичайно, згадають, що він був тоді в солом'яному капелюсі.
— Де ж був цей? — наполягав Мейсон.
І Клайд сказав нарешті:
— Я вже колись їздив у ньому на дачу і забув його, виїжджаючи минулого разу. А тепер приїхав і знайшов.
— А, розумію! Дуже зручно вийшло, мушу сказати!
Мейсон починав думати, що він має справу з дуже промітним суб'єктом… доведеться розставляти хитріші пастки. Одночасно він вирішив спитати Кренстонів і всіх учасників поїздки на Ведмеже озеро: може, хто-небудь згадає, чи був солом'яний капелюх на Клай-ді, коли він приїхав до них у п'ятницю, і чи не залишив він у них капелюх минулого разу. Клайд, звичайно, бреше, і його треба спіймати.
І тому всю дорогу до Бріджбурга і до місцевої окружної тюрми у Клайда не було ані хвилини спокою. Скільки він не відмовлявся відповідати, Мейсон знову й знову накидався на нього з такими приблизно запитаннями: "Чому, коли ви справді хотіли просто поснідати на березі, ви надумали пливти так далеко, в південний кінець озера, хоч там зовсім не така мальовнича місцевість, ніж десь-інде?" — або: "А де ви провели кінець того дня? адже не на місці катастрофи, звичайно?" Потім він несподівано повертався до листів Сондри, знайдених у чемодані. Чи давно Клайд знайомий з нею? Чи так він закоханий у неї, як, видно, вона в нього? Чи не тому, що Сондра обіцяла восени вийти за нього заміж, він вирішив убити міс Олден?
Клайд палко заперечував це останнє обвинувачення, але майже всю решту часу сидів мовчки, похмуро дивлячись перед собою змученими, нещасними очима.
А потім — страшна ніч на горищі якоїсь ферми у західній частині озера, на сіннику, покладеному просто на підлогу; Сіссел, Суенк і Краут, чергуючись, стерегли його з револьвером у руці, а Мейсон, шериф та інші спали внизу, на першому поверсі. Уже поширились якісь чутки, і тому на ранок з'явилось кілька місцевих жителів з запитанням: "Кажуть, у вас тут є хлопець, який убив дівчину на Біг-Бітерні,— чи вірно це?" І щоб подивитись на нього, вони дочекались тут світанку, коли арештований і його супутники виїхали на "фордах", добутих Мейсоном.
А в Рибальській затоці і в Бухті Третьої милі зібрались уже цілі юрби — фермери, дачники, крамарі, лісоруби, діти: очевидно, по телефону заздалегідь повідомили, що везуть злочинця. В Бухті Третьої милі чекали Берлей, Хейт і Ньюком; попереджені по телефону, вони викликали в камеру до худого, дратівливого і досвідченого мирового судді Габріеля Грега всіх свідків з Біг-Бітерну, потрібних для того, щоб остаточно встановити особу Клайда. І от перед тутешнім суддею Мейсон обвинувачує Клайда у вбивстві Роберти і добивається законного, винесеного по всій формі рішення: ув'язнити запідозреного в окружну тюрму у Бріджбурзі. Потім Мейсон разом з Бертоном і шерифом відвозять Клайда у Бріджбург, де його одразу садять під замок.
Увійшовши в камеру, Клайд кинувся на залізну койку і схопився за голову в смертельному розпачі. Була третя година ранку, проте коли вони під'їздили до тюрми, там уже зібралась юрба принаймні чоловік у п'ятсот — шумлива, злісно-насмішкувата, загрожуюча. Вже поширилась чутка, ніби він, бажаючи одружитись з багатою, по-звірячому вбив молоду і красиву робітницю, винну хіба тільки в тому, що занадто любила його. Лунали погрози і різкі вигуки:
— Ось він, поганий виродок! Ну, стривай, дияволе, ти ще гойдатимешся на вірьовці! — Це кричав молодий лісоруб типу Суенка, з жорстокими лютими очима.

Гірше того: з юрби вискочила дівчина в ситцьовому платті, худа і вертка, — типова жителька міських трущоб, — і закричала:
— Ах ти, гадюка потайна! Убивця! Думав утекти, та не вдалось?
І Клайд тулився до шерифа Слека і думав: "Вони і справді вважають, що я вбив її! Вони можуть навіть лінчувати мене!" І такий він був змучений, наляканий, принижений і нещасний, що, побачивши залізні ворота тюрми, які розчинились, щоб впустити його, він щиро зітхнув з полегкістю, бо вони провіщали захист.
Але, опинившись у камері, він не заснув ні на хвилину, і цілу ніч його мучили сумні думки про все, що він назавжди втратив. Сондра! Гріфітси! Бертіна! Знайомі по Лікургу, які вранці про все дізна-ються. І, нарешті, його мати і всі… А де тепер Сондра? Мейсон, зрозуміло, все сказав і їй, і іншим, коли повертався в табір по його речі. І тепер усі знають, хто він такий насправді — злочинець і вбивця! Та коли б, коли-б хто-небудь знав, як усе це сталось! Коли б Сондра або його мати, або хоч хто-небудь міг зрозуміти його!
Може, слід було б розповісти все цьому Мейсону, перш ніж справа піде далі, пояснити, як саме все сталось. Але ж це значить — розповісти правду про свої задуми, про свій початковий намір, про фотографічний апарат, про те, як він відплив од неї, замість того щоб допомогти. І про ненавмисний удар (але хто повірить йому?), і про те, як він потім сховав штатив. І до того ж, коли це стане відомо, він — кінчена людина і для Сондри, і для Гріфітсів — для всіх. Дуже можливо, що його однаково обвинуватять у вбивстві і стратять.
0 господи, вбивство! Його судитимуть за вбивство Роберти, і цей страшний злочин буде доведено. І тоді його однаково стратять, посадять на електричний стілець! І пригнічений безмірним жахом перед цією можливістю (смерть… страта за вбивство!), він застиг на своїй койці. Смерть! Боже! Якби тільки він не залишив листів Роберти і матері в своїй кімнаті у м-с Пейтон! Якби перед від'їздом він переніс свою скриню куди-небудь в іншу кімнату… Чому він не подумав про це? А втім, зразу ж йому спало на думку, що і це було б помилкою: це здалося б підозрілим. Але яким чином вони дізнались, звідки він і як його звуть? Тут його думки знову повернулись до листів, що лежали у скрині. Він пригадав тепер, що мати в одному з своїх листів згадувала про ту історію в Канзас-Сіті — і, значить, Мейсон повинен був дізнатись про неї. Чому, чому він не знищив цих листів — від Роберти, від матері,— всіх! Чому? Він не міг тепер відповісти, чому, — мабуть, через безглузду звичку зберігати на пам'ять усякі дрібниці, кожний знак уваги, доброти і ніжності… Якби він не надів другий солом'яний капелюх… і не зустрів отих трьох чоловік у лісі! Боже! Він повинен був зрозуміти, що його так або інакше зможуть вистежити. Якби він зразу пішов у ліс із табору на Ведмежому озері, забравши свій чемодан і листи Сондри! Хто знає, може, в Бостоні, або в Нью-Йорку, або ще де-небудь він міг би сховатися.
Змучений і знесилений, він ніяк не міг заснути і весь час ходив уперед і назад або сідав на край незвичної твердої койки і думав, думав. А на світанку старий, кістлявий, хворий на ревматизм тюремник у зношеній бахматій синій формі приніс йому на чорному залізному підносі кухоль кофе, скибку хліба і шматочок шинки з яйцем.
І просуваючи піднос крізь віконце у гратах, старий зацікавлено і водночас байдуже дивився на Клайда. Але Клайдові було не до їжі.
А потім один по одному приходили Краут, Сіссел та Суенк і, нарешті, сам шериф, і кожен заглядав у камеру і питав: "Ну, Гріфітс, як ви себе почуваєте сьогодні?" — або: "Хелло, може, вам що-небудь потрібно?" А погляди їх виявляли подив, огиду, підозріливість і жах: адже він — убивця!

І все-таки його присутність викликала в них ще й іншого роду інтерес і навіть шанобливу гордість. Хоч там як, він усе-таки був Гріфітс, представник добре відомих кіл суспільства у великому південному місті. І притому для них, як і для безмірно збудораженої широкої публіки, він був звіром, що потрапив у пастку; спіймано його в сіті правосуддя завдяки їх надзвичайній умілості,— живий доказ їх талантів! І газети, і публіка, безперечно, загомонять про цю справу, — їх чекає слава! Поряд з портретом Клайда надрукують і їх портрети, їх імена згадуватимуться разом з його ім'ям!

А Клайд дивився на них крізь залізні прутки і намагався бути ввічливим: він тепер в їх руках, і вони можуть робити з ним усе, що захочуть.

РОЗДІЛ XI

Результати розтину, безперечно, були для Мейсона кроком назад, бо, хоч у протоколі, підписаному п'ятьма лікарями, говорилось: "Удари біля рота і носа; кінчик носа, очевидно, був трохи сплющений; губи розпухли; один передній зуб трохи розхитаний; на слизовій оболонці внутрішньої сторони губів є садна", — однак лікарі одностайно запевняли, що всі ці пошкодження зовсім не були небезпечні для життя. Найсерйозніше поранення було на черепі: видно, по голові сильно вдарили "якимсь тупим інструментом" — дуже невдалий вираз, якщо мати на увазі удар човна, коли він перекинувся (саме це твердив Клайд у своєму першому зізнанні), "виявлено тріщини і внутрішній крововилив, що міг спричинити смерть".

Але при дослідженні легенів виявилось, що, занурені у воду, вони тонуть, — і це беззаперечно доводило одно: Роберта не була мертва, коли впала у воду, а була жива і потонула пізніше, як і запевняв Клайд. І більше ніяких ознак насильства чи боротьби, хоч, як видно з положення рук і пальців, було схоже, що Роберта до чогось тягнулась і намагалась за щось ухопитись. За борт човна? Чи можливо? А може, кінець кінцем, в розповіді Клайда є якась крихта істини? Звичайно, всі ці обставини говорять почасти на його користь. Проте, як одностайно вважали Мейсон і інші, ці дані ясно доводили, що коли він і не вбив її, перш ніж кинути у воду, то в усякому разі ударив, а потім, — може, коли вона знепритомніла, — кинув за борт. Але чим він її ударив? Якби тільки змусити Клайда сказати це!

І враз Мейсона осінило: він повезе Клайда на Біг-Бітерн і, хоч закон охороняє обвинувачених від будь-якого силування, все-таки змусить його знову пройти крок за кроком усі стадії злочину. Можливо, і не вдасться примусити Клайда повністю виказати себе, а все ж, — потрапивши знову в ту обстановку, на те місце, де стався злочин, він може мимоволі чим-небудь указати хоч би на місце, де заховано костюм або знаряддя, яким Клайд ударив Роберту.

Отже, на третій день ув'язнення — нова поїздка на Біг-Бітерн в супроводі Краута, Хейта, Мейсона, Бертона Берлея, Ерла Нью-кома і шерифа Слека з його помічниками, і повільне, ретельне обслідування всіх місць, де Клайд побував того жахливого дня. І Краут, виконуючи інструкцію Мейсона, "підмазувався" до Клайда, намагаючись викликати його довір'я, а водночас і відвертість. Краут доводив, що наявні докази занадто незаперечні: "присяжні вам ніколи не повірять, ніби ви її не вбивали", але "якщо ви все розкажете Мейсону по щирості, він поговорить з суддею або з губернатором. Він може зробити для вас більше, ніж будь-хто інший, може вас виручити — і ви відбудетесь довічним ув'язненням або двадцятьма роками… а якщо будете отак від усього відмагатись, не минути вам електричного стільця, це вже напевно".

Але Клайд, охоплений тим же страхом, як і на Ведмежому озері, не переставав уперто мовчати. Навіщо говорити, що він її ударив, коли він

цього не робив, принаймні він же не вдарив навмисне? Та й чим? Адже досі ніхто не знає про фотографічний апарат.
Та на озері, коли окружний землемір точно виміряв відстань од того місця, де потонула Роберта, до місця, де вийшов на берег Клайд, Ерл Ньюком несподівано підійшов до Мейсона і повідомив про важливе відкриття. Під поваленим стовбуром, недалеко від того місця, де Клайд спинився, щоб переодягтись, було знайдено захований ним штатив від фотографічного апарата, трохи заіржавлений і від-вологлий, але, як готові були повірити Мейсон та інші, досить важкий для того, щоб, ударивши ним Роберту по голові, можна було оглушити її, а потім перенести в човен і, нарешті, кинути у воду.
Побачивши цю знахідку, Клайд ще більше зблід, однак рішуче заперечував, що у нього був з собою фотографічний апарат і штатив. Мейсон тут же вирішив знову допитати всіх свідків: може, хто-небудь з них згадає, що бачив у Клайда апарат або штатив.
І ще до кінця того ж дня з'ясувалось, що і шофер, який віз Клайда і Роберту з станції, і човняр, що бачив, як Клайд кинув свій чемодан у човен, і молода служниця з гостиниці на озері Грасс, яка бачила, що Клайд і Роберта вирушали вранці на: залізничну станцію, — всі пам'ятали "якісь жовті палиці", прив'язані до чемодана Клайда: це, мабуть, і був штатив.
А потім Бертон Берлей вирішив, що, зрештою, удар було, мабуть, заподіяно не штативом, а скоріше самим апаратом — важчим: гострий край його міг спричинити рану на тім'ї, а плоский бік — поранення на обличчі. У зв'язку з цим висновком, потай від Клайда, Мейсон викликав декого з місцевих жителів для додаткових розшуків на дні озера, поблизу того місця, де знайшли Роберту. Розшуки тривали цілий день. Кінець кінцем якийсь Джек Богарт, сподіваючись одержати обіцяну солідну винагороду, пірнув на дно і виринув, тримаючи в руках той самий фотографічний апарат, який Клайд впустив у воду, коли перевернувся човен. Більше того: в апараті знайшли котушку з плівками, передали її спеціалістові для проявлення — і виявилось, що це ряд знімків Роберти, зроблених на березі: на одному вона була знята, коли сиділа на поваленому дереві, на другому — біля човна на березі, на третьому — намагалась дотягнутись до гілок дерева. Всі знімки були тьмяні, пошкоджені водою, але все-таки їх можна було розглянути. І через те, що розміри найширшої частини апарата точно відповідали довжині і ширині ран на обличчі Робер-ти, тепер уже здавалось безспірним, що вдалося знайти те знаряддя, яким Клайд ударив.
І однак ніяких слідів крові — ні на апараті, ні на бортах та дні човна, відправленого для обслідування у Бріджбург, ні на килимку, що вкривав дно човна.
Але тут Бертон Берлей, хлопець дуже і дуже тямущий, яких немало знайдеться в цій лісовій глушині, почав міркувати над тим, що, коли будуть потрібні незаперечні докази, він, Бертон, або хто-небудь інший може порізати палець і залишити хоч кілька капель крові на борту човна, або на килимку, або на фотографічному апараті. А то ще, скажемо, дуже легко взяти дві-три волосинки з голови Роберти і намотати їх на виступи апарата або на кочет, за який зачепилась її вуаль. І от, потай і з належною серйозністю поміркувавши над цим, він вирішив побувати в моргу братів Луц і дістати дві-три волосинки з голови Роберти. Адже він був переконаний, що Клайд зовсім холоднокровно убив дівчину. Невже через те, що бракує якогось дрібного доказу, дати цьому мовчазному, самовпевненому молодому негіднику щасливо викрутитись? Ні, вже краще Берлей сам намотає волосся Роберти на кочет або засуне в апарат, а тоді зверне увагу Мейсона на цю подробицю, раніше не помічену.

І от того ж дня, коли Хейт і Мейсон ще раз особисто виміряли рани на обличчі і на голові дівчини, Берлей нишком сунув кілька волосинок Роберти в апарат, між кришкою і об'єктивом. Трохи згодом Мейсон і Хейт несподівано виявили їх, і хоч здивувались, як це вони не помітили їх раніше, однак зразу ж вирішили, що це остаточно доводить винність Клайда. І тому Мейсон оголосив, що він як прокурор вважає справу закінченою. Він справді простежив кожний крок злочинця і, якщо буде потрібно, ладен хоч завтра виступити перед судом.

Але саме через те, що докази були вичерпні, він вирішив до якогось часу нічого не говорити про апарат — і, якщо можливо, закрити рот усім, хто знав про цю знахідку. Припустімо, Клайд буде так само вперто заперечувати, що він мав при собі апарат, його адвокат і не підозріватиме про існування такого доказу… яке вбивче враження— мов грім серед ясного неба! — справить на суді цей апарат, ці знімки Роберти, зроблені ним самим, і повний збіг розмірів апарата з слідами удару на її обличчі! Які ясні, які незаперечні докази!

Мейсон особисто зібрав усі свідчення і докази, отже, був найбільш підхожою людиною для того, щоб доповісти про них, тому він вирішив сповістити про все губернатора штату і дістати дозвіл на скликання надзвичайної сесії Верховного суду для розгляду справ цього округу разом із спеціальною сесією місцевої ради присяжних[Рада присяжних вирішує питання про віддання обвинуваченого до суду, після чого справа передається у звичайний суд присяжних і призначається судовий розгляд.],— тоді він, Мейсон, зможе скликати цю раду коли завгодно. Дістався такий дозвіл, він зможе добрати склад ради присяжних, і якщо Клайда вирішать віддати до суду, можна буде через місяць-пів-тора почати процес. І тільки собі одному Мейсон міг признатись, що цей процес буде для нього дуже доречним, якщо взяти до уваги вибори, які мають відбутись у листопаді, і його потаємні надії потрапити в список кандидатів. Адже без надзвичайної сесії справа може бути розглянута тільки черговою сесією Верховного суду в січні, а на той час закінчаться його прокурорські повноваження, і якщо навіть він і буде обраний на пост судді, то все-таки не зможе сам вести цю справу. А тимчасом населення округу настроєне надзвичайно вороже до Клайда, і в цих краях навряд чи знайдеться хоч одна людина, яка не вважатиме прискорення суду справедливим. Навіщо відкладати? Навіщо давати такому злочинцеві відстрочку і можливість обміркувати якийсь план порятунку? Тим більше, що ведення цієї справи безумовно створить йому, Мейсону, юридичну, громадську і політичну славу в усій країні.

РОЗДІЛ XII

І от з північних лісів — кримінальна сенсація першої величини. Наявні всі інтригуючі, яскраві, але в моральному і релігійному розумінні жахливі атрибути: кохання, романтика, багатство, бідність, смерть. Видавці з тих, що вмить схоплюють загальнонаціональну значущість і інтерес таких злочинів, зразу ж замовили по телеграфу і надрукували промовисті описи — де і як жив Клайд у Лікурзі, з ким він був знайомий, як умудрився приховати свої відносини з однією дівчиною, одночасно обмірковуючи план втечі з другою. З Нью-Йорка, Чікаго, Філадельфії, Бостона, Сан-Франціско та інших великих американських міст на Сході і на Заході безпосередньо Мейсону або місцевим представникам "Ассошіейтед пресс" або "Юнайтед пресс" суцільним потоком ішли телеграми із запитами про дальші подробиці злочину. Хто та красива і багата дівчина, в яку, за чутками, закоханий цей Гріфітс? Де вона живе? Які, власне, відносини були у неї з Клайдом? Однак Мейсон, що відчував благоговійну пошану до багатства Фінчлі і Гріфітсів, не хотів називати ім'я Сондри і говорив тільки, що це дочка дуже багатого

лікурзького фабриканта (кого саме — він не вважає за потрібне повідомляти); а втім він без вагань показував пачку листів, яку Клайд старанно перев'язав стрічкою.
Але зате листи Роберти подавались дуже докладно, і деякі витяги з них, найбільш поетичні й сумні, були навіть передані в газети для опублікування, бо хто ж міг захистити її пам'ять… їх поява в пресі викликала хвилю ненависті до Клайда і хвилю жалю до неї: бідна, скромна самотня дівчина, у неї нікого не було — тільки він, а він, як виявилось, жорстокий, віроломний убивця. Шибениця — це, мабуть, занадто добре для нього! Справа в тому, що по дорозі на Ведмеже озеро і назад і в усі наступні дні Мейсон читав ці листи. Деякі особливо зворушливі рядки про її життя вдома, її жалі й турботи за майбутнє, її самотність і душевна втома глибоко схвилювали його; він зумів потім передати своє хвилювання іншим — дружині, Хейту і місцевим репортерам, і ці останні в кореспонденціях із Бріджбурга дуже живо, хоч і трохи перекручено, змалювали Клайда — його вперте мовчання, його похмурість і жорстокість.
Якийсь дуже романтично настроєний молодий репортер з газети "Стар" із Утіки подався на ферму Олденів і негайно дав точний опис стражденної і пригніченої горем м-с Олден: надто змучена, щоб обурюватись або скаржитись, вона просто і немудро розповіла йому про те, як Роберта любила своїх батьків, яка вона була скромна, доброчесна, побожна; як місцевий пастор методистської церкви сказав одного разу, що вона найрозумніша, найдобріша і найкрасивіша дівчина, яку він будь-коли бачив; як протягом усіх років, поки вона не виїхала з дому, вона була достеменно правою рукою матері. І вже, звичайно, тільки тому, іцо їй жилось у Лікурзі так тяжко і самотньо, цей негідник зумів зворушити її солодкими розмовами і, обіцяючи одружитись, втягнув її в недозволенні відносини (просто не віриться, що це з нею все-таки було) — у зв'язок, який привів її до смерті. Адже вона завжди була чесна, чиста, ніжна, добра. "І подумати тільки, що вона вмерла! Ніяк не можу повірити цьому".
Розповідь матері передавалась так:
"Тільки в минулий понеділок вона була тут. Мені здавалось, що вона трохи сумна, але вона усміхалась. Я тоді здивувалась, чому це вона вдень і ввечері все ходить по фермі, розглядає кожну річ, збирає квіти. А потім підійшла, обняла мене і каже: "Знаєш, мамочко, я хотіла б знову стати маленькою і щоб ти взяла мене на руки і заколисала, як колись". А я їй кажу: "Що з тобою, Роберта? Чому ти сьогодні така сумна?" А вона відповідає: "Ні, нічого. Ти ж знаєш, я завтра вранці виїжджаю. Тому в мене сьогодні якось неспокійно на душі". І подумати тільки, що вона готувалась до цієї поїздки! Мені здається, у неї було передчуття, що все вийде не так, як вона сподівалась. І подумати тільки, що він ударив мою дівчинку, яка ніколи й нікого не образила!"
Тут м-с Олден не могла стриматись і почала тихо плакати, а осторонь стояв невтішний Тайтус.
Але Гріфітси та інші представники місцевих вищих кіл зберігали повне, майже нічим не порушуване мовчання. Семюел Гріфітс спершу ніяк не міг зрозуміти і повірити, що Клайд здатний на такий страшний вчинок. Як?! Такого ввічливого, досить несміливого і безумовно пристойного юнака обвинувачено в убивстві? Семюел у цей час був досить далеко від Лікурга — у Верхньому Саранаку, куди Гілберт насилу додзвонився йому по телефону, і від несподіванки ледве міг усвідомити почуте, не кажучи вже про те, щоб діяти. Та ні бо, це неможливо! Тут, напевно, якась помилка. Напевно, Клайда прийняли за когось іншого.

Однак Гілберт пояснив, що все це, безумовно, правда, бо дівчина працювала на фабриці в тому відділі, яким завідував Клайд, і у прокурора в Бріджбурзі (Гілберт уже розмовляв з ним) є листи, написані загиблою дівчиною Клайдові, і Клайд не пробував від них відректись.
— Ну, добре! — сказав Семюел. — Але тільки нічого не роби, не подумавши, а головне, не кажи про це нікому, крім Сміллі або Гот-боя, поки я не приїду. Де Брукхарт? (Він говорив про Дарра Брукхарта, юрисконсульта фірми "Гріфітс і К0").
— Він тепер у Бостоні,— відповів Гілберт. — Здається, він мав повернутись у понеділок або вівторок, не раніше.
— Телеграфуй йому, щоб повернувся негайно. До речі, нехай Сміллі спробує договоритися з редакторами "Стар" та "Бікон", щоб вони до мого повернення утрималися від усяких коментарів. Я приїду завтра вранці. Скажи йому ще, нехай візьме машину і, якщо можна, сьогодні ж поїде туди (він мав на думці Бріджбург). Я мушу знати з першоджерела, в чому справа. Нехай він побачиться з Клайдом, якщо вдасться, і з цим прокурором і з'ясує все, що можна. І нехай добере всі газети. Я хочу сам подивитись, що вже з'явилось у пресі.
Приблизно в цей самий час на дачі Фінчлі на Дванадцятому озері Сондра, провівши два дні і дві ночі в томливому і гіркому роздумі про раптову катастрофу, яка обірвала всі її дівочі мрії про Клайда, вирішила, нарешті, признатися в усьому батькові, до якого вона була більше прив'язана, ніж до матері. І вона пройшла в кабінет, де він звичайно проводив час після обіду, читаючи або обмірковуючи свої справи. Але, не встигнувши підійти до батька, вона почала схлипувати: її по-справжньому потряс і сумний кінець її кохання, і страх, що скандал, готовий вибухнути навколо неї і її сім'ї, може згубити її гордовиті надії і становище в суспільстві. Що скаже тепер мати, яка стільки разів застерігала її? А батько? А Гілберт Гріфітс і його наречена? А Кренстони, які, за винятком Бертіни, що була під її впливом, ніколи не схвалювали такої близькості з Клайдом?
Почувши її схлипування, батько здивовано підвів голову, зовсім не розуміючи, в чому справа. Але зразу відчув, що скоїлось якесь лихо, поспішно обняв її і, намагаючись втішити, зашепотів:
— Ну, тихше, тихше! Бога ради, що сталося з моєю дівчинкою? Хто її образив? Чим? Як?
І, зовсім розгублений, вислухав її сповідь про все: про її першу зустріч з Клайдом, про те, як він сподобався їй, як до нього ставились Гріфітси, про її листи, про її кохання… і, нарешті, про це жахливе обвинувачення і арешт. А що як усе це правда! Скрізь стануть плескати про неї і її татуся! І Сондра знову так заридала, неначе серце її розривалось… Але вона добре знала, що кінець кінцем їй забезпечено і співчуття батька, і його прощення, хоч би як він був знервований і засмучений.
І м-р Фінчлі, який звик у своєму домі до спокою, порядку, такту і здорового глузду, здивовано і несхвально, хоч і співчутливо, подивився на дочку і вигукнув:
— Ну й ну, оце так історія! Ах, чорт забери! Я вражений, люба моя! Я не можу отямитись. Це вже занадто, мушу сказати. Обвинувачено в убивстві! І у нього листи, написані твоєю рукою! Навіть і не у нього, а вже у прокурора, як я розумію. От тобі маєш! Страшенно нерозумно, Сондра, страшенно нерозумно! Я ще кілька місяців тому чув про це від твоєї матері і тоді повірив більше тобі, ніж їй. А тепер дивись, що з цього вийшло! Чому ти нічого мені не сказала? І чому не послухалась матері? Ти б могла поговорити зі мною про все раніше, а не чекати, поки справа зайде так далеко. А я думав, що ми з тобою розуміємо один одного. Твоя мати і я

завжди робили все для твого блага, ти ж знаєш. І до того ж, слово честі, я думав, що у тебе більше здорового глузду. Але щоб ти була замішана у справу про убивство! Боже мій!
Він рвучко підвівся — красивий блондин у бездоганному костюмі — і почав походжати вперед і назад, роздратовано клацаючи пальцями, а Сондра не переставала плакати. Враз він спинився і знову заговорив:
— Ну, годі, годі! Чим тут допоможе плач? Сльозами тут не зарадиш. Звичайно, ми це як-небудь переживемо. Не знаю, не знаю… не уявляю собі, як це може на тобі відбитись. Ясно одно: ми повинні щось зробити в зв'язку з цими листами.
Сондра весь час плакала, а м-р Фінчлі почав з того, що викликав дружину, щоб пояснити їй, якого удару завдано їх становищу в суспільстві; цей удар залишив у пам'яті м-с Фінчлі незгладимий слід до кінця її днів. Потім м-р Фінчлі подзвонив Легеру Еттербері— адвокатові, сенаторові штату, голові центрального комітету республіканської партії в штаті і постійному своєму особистому юрисконсультові,— пояснив йому, в якому тяжкому становищі опинилась Сондра, і попросив порадити, що тепер слід робити.
— Дайте-но обміркувати, — відповів Еттербері.— На вашому місці я б не дуже турбувався, містер Фінчлі. Я думаю, що зможу уладнати цю справу, перш ніж вона буде розголошена. Дайте подумати… Хто у них там у Катаракі прокурор? Я це з'ясую, переговорю з ним і потім подзвоню вам. Але ви не турбуйтесь, будьте певні,— я зумію дещо зробити. У всякому разі обіцяю вам, що ці листи не потраплять до газет. Може, вони не будуть навіть пред'явлені судові,— хоч цього я не певен. Але я безумовно зумію зробити так, щоб ім'я вашої дочки не згадувалось, — отже ви не турбуйтесь.
А потім Еттербері подзвонив Мейсону, прізвище якого знайшов у юридичному адрес-календарі, і умовився про особисте побачення; на думку Мейсона, ці листи були надзвичайно важливі для справи, однак голос Еттербері справив на нього дуже сильне враження, і він поспішив пояснити, що зовсім і не збирався розголошувати ім'я Сондри або її листи, а думав тільки зберегти їх для розгляду при зачинених дверях у тому разі, якщо Клайд не схоче зізнатись і уникнути попереднього розгляду справи радою присяжних.
Еттербері вдруге переговорив з Фінчлі, пересвідчився, що той абсолютно проти будь-якого використання листів дочки або згадування її імені, і пообіцяв йому завтра ж або післязавтра особисто поїхати у Бріджбург з деякими політичними повідомленнями та планами, які змусять Мейсона серйозно подумати, перш ніж він наважиться в будь-якій формі згадати про Сондру.
А потім, після належного обговорення, на сімейній раді було вирішено, що м-с Фінчлі, Стюарт і Сондра негайно, без усяких пояснень і прощальних візитів, поїдуть на узбережжя Мену або ще куди-небудь. Сам м-р Фінчлі мав повернутись у Лікург і в Олбені. Нерозсудливо кому-небудь з них залишатися там, де їх могли б застукати репортери або розпитували б друзі. І потім — втеча сім'ї Фінчлі в Наррагансет, де вони перебували півтора місяця під прізвищем Уілсон. І з тієї ж причини терміновий від'їзд Кренстонів на один з тисячі островів, де, на їх думку, можна було непогано провести кінець літа. Гаррієти і Беготи удавали, що вони не такі скомпрометовані, щоб їм треба було турбуватись, і залишились на Дванадцятому озері. Але всі гомоніли про Клайда і Сондру, про цей жахливий злочин і про те, що репутація всіх, хто так або інакше, без усякої своєї провини, заплямований якоюсь причетністю до цієї справи, може загинути безповоротно.
А тим часом Сміллі, за вказівкою Гріфітсів, подався у Бріджбург і після двогодинної розмови з Мейсоном дістав дозвіл відвідати Клайда в тюрмі і переговорити з ним наодинці в його камері. Сміллі пояснив, що Гріфітси

поки що не мають наміру організувати захист Клайда, а хочуть тільки з'ясувати, чи можливо взагалі при теперішніх обставинах будь-як захищати його. І Мейсон настійливо порадив Сміллі умовити Клайда зізнатися, бо, запевняв він, немає ані найменших сумнівів в його провині, а тривалий судовий процес тільки коштуватиме округові дуже дорого, без усякої користі для Клайда; тим-часом, якщо він в усьому зізнається, можуть знайтись які-небудь пом'якшуючі обставини, і в усякому разі вдасться запобігти появі цього публічного скандалу в роздутому вигляді на сторінках газет.
Отже, Сміллі подався в камеру, де Клайд похмуро і безнадійно міркував, що йому робити далі. На одну згадку про ім'я Сміллі він сіпнувся, немов від удару. Гріфітси — Семюел Гріфітс і Гілберт! їх особистий представник. Що ж йому тепер сказати? Без сумніву, думав він, Сміллі, поговоривши з Мейсоном, вважає його, Клайда, винним. Що ж сказати? Правду чи ні? Але поки він намагався щось обміркувати і вирішити, Сміллі вже входив у двері. Облизавши сухі губи, Клайд із зусиллям вимовив:
— Здрастуйте, містер Сміллі!
І той відповів з удаваною сердечністю:
— Хелло, Клайд! Дуже прикро, що вас засадили в таке місце. — І провадив далі: — Газети і тутешній прокурор не скупляться на всілякі балачки про вас, але, я думаю, все це не так страшно. Тут, звичайно, якась помилка. Я для того і приїхав, щоб з'ясувати це. Ваш дядько сьогодні вранці по телефону доручив мені побачитись з вами і дізнатись, чому вас вирішили засадити. Ви й самі розумієте, як зараз почувають себе ваші родичі. Вони доручили мені довідатись про все точно і, якщо можна, припинити справу/Тому, коли ви розкажете мені все докладно… розумієте… я хочу сказати…
Сміллі спинився. І з усього, що він чув зараз від прокурора, і з того, як замкнуто поводився Клайд, він зрозумів: навряд чи той може багато чого сказати на своє виправдання.
А Клайд, ще раз облизавши засмаглі губи, почав:
— Схоже на те, що все складається дуже погано для мене, містер Сміллі. Я ніяк не міг думати, коли зустрівся з міс Олден, що потраплю в таку біду. Але я не вбив її: бог свідок, це чистісінька правда. У мене ніколи не було бажання вбити її, і я не хотів везти її на це озеро. Це правда, і я казав це прокуророві. Я знаю, у нього є її листи до мене, але вони доводять тільки те, що вона хотіла виїхати зі мною, а зовсім не те, що я хотів з нею їхати…
Він замовк, сподіваючись, що Сміллі як-небудь виявить довір'я до його слів. А Сміллі, побачивши, що пояснення Клайда збігаються з словами Мейсона, але намагаючись заспокоїти його, сказав тільки:
— Так, знаю, Мейсон мені зараз показував їх.
— Я знав, що він покаже, — тихо провадив далі Клайд. — Але знаєте, містер Сміллі, як часом виходить. — Побоюючись, щоб шериф або Краут не підслухали його, він зовсім притишив голос. — Можна потрапити в таку історію з дівчиною, навіть коли спочатку зовсім і не думаєш про це. Ви самі знаєте. Я спершу любив Роберту, це правда, і я був з нею у близьких відносинах, — це видно з її листів. Але ж ви знаєте, яке правило на фабриці: завідуючий відділом не може мати нічого спільного з робітницями. Ну от, мені здається, з цього і почались усі мої прикрості. Розумієте? Я боявся, щоб хто-небудь не дізнався про це.
— Так, зрозуміло.
І от, стаючи поступово чимраз спокійнішим, чимраз менш напруженим, бо Сміллі, здавалось, слухав його співчутливо, Клайд розповів майже всю історію своїх колишніх відносин з Робертою і постарався виправдатись. Але

ні слова про фотографічний апарат, про два капелюхи, про зниклий костюм — про все, що безустанно, безмірно хвилювало його. Справді, як він міг би пояснити це? Наприкінці Сміллі, який знав про все від, Мейсона, спитав:
— А як відносно цих двох каіпелюхів, Клайд? Цей Мейсон каже: ви зізнались, що у вас було два капелюхи: той, який знайшли на озері, і той, в якому ви йшли звідти.
І Клайд, змушений щось сказати, але не знаючи, що ж саме, відповів:
— Вони помиляються, містер Сміллі. Коли я йшов звідти, на мені був не солом'яний капелюх, а кепка.
— Розумію. Але Мейсон каже, що на Ведмежому озері у вас все-таки був солом'яний капелюх.
— Так, був, але я ж казав йому, що це був капелюх, в якому я приїздив до Кренстонів уперше. Я йому казав. Я тоді забув капелюх у них.
— Так, зрозуміло. Потім тут ще з костюмом щось таке, — сірий костюм, здається. Мейсон каже, що вас тоді бачили в ньому, а тепер його не можуть знайти. Був у вас такий костюм?
— Ні, я був у синьому костюмі, в якому мене привезли сюди. Потім його у мене забрали і дали мені оцей.
— Але ж ви сказали Мейсону, що в Шейроні віддавали цей костюм чистити, а він нікого не міг там знайти, хто б знав про це. Як це вийшло? Ви справді віддавали його чистити?
— Так, сер.
— Кому ж?
— Ну, я просто не пам'ятаю тепер. Але, напевно, я міг би знайти цього кравця, якби знову потрапив туди. Це біля вокзалу.
Але, кажучи це, він опустив очі, щоб не зустрітися поглядом із Сміллі. Потім Сміллі, як раніше Мейсон, почав розпитувати про чемодан, який Клайд узяв з собою в човен, і про те, чому, якщо Клайд зміг допливти до берега в черевиках і костюмі, він не міг підпливти до Роберти і допомогти їй учепитись за перекинутий човен? Клайд пояснив, як і раніше, ніби він боявся, щоб вона не потягла його на дно. Але тепер він уперше додав, що крикнув їй, щоб вона ухопилась за човен, а раніше він казав, немов човен віднесло од них, і Сміллі знав про це від Мейсона. А в зв'язку з розповіддю Клайда, нібито з нього вітром зірвало капелюх, Мейсон виявив готовість довести з допомогою свідків, а також і урядових метеорологічних бюлетенів, що в цей тихий день не було ні найменшого натяку на вітер. Отже, очевидно, Клайд брехав. Уся ця його історія була вигадана так, що й пальці знати. Але Сміллі, не бажаючи його бентежити, тільки повторював: "Ага, розумію", або: "Ну, звичайно", або: "Значить, он воно як це було!"
Нарешті Сміллі спитав про сліди ударів на обличчі і голові Роберти. Мейсон звернув на них його увагу, запевняючи, що один удар бортом човна не міг би заподіяти ушкоджень в обох місцях. А Клайд доводив, що, перекидаючись, човен ударив Роберту тільки один раз і звідси всі рани й садна, — інакше він просто не уявляє собі, звідки вони взялись. Але він і сам почав розуміти, яке безнадійно нікчемне Це пояснення. З засмученого і зніяковілого вигляду Сміллі було ясно, що він не повірив йому. Крім того, Сміллі явно і безсумнівно вважає підлим боягузтвом те, що Клайд не прийшов на допомогу Ро-берті. Він дав їй загинути — і боягузтво тут не. може бути виправданням.
Нарешті Клайд замовк, надто змучений і знесилений, щоб брехати далі. А Сміллі, такий засмучений і прикро вражений, що не мав ані найменшого бажання бентежити Клайда дальшими розпитуваннями, неспокійно совався на стільці, м'явся і, нарешті, заявив:

— Ну, Клайд, боюсь, що мені пора. Дорога звідси до Шейрона препогана. Дуже радий, що почув усю цю історію у вашому висвітленні. Я точно перекажу вашому дядькові все, що ви мені розповіли. Але тим часом я на вашому місці по змозі нічого більше не став би говорити, — почекайте, поки не одержите від мене дальші звістки. Мені доручено знайти тут адвоката, який міг би вести вашу справу. Але вже пізно, а містер Брукхарт — наш головний юрисконсульт— завтра повернеться, тому, я думаю, краще почекати і поговорити з ним. Отже, коли хочете послухати моєї поради, просто нічого більше не кажіть, поки не матимете звісток від мене чи від нього. Або він прийде сам, або пришле кого-небудь; той, хто до вас з'явиться, привезе лист від мене і дасть вам вказівки надалі.
Після цих напучень він попрощався, залишивши Клайда на самоті з його думками. Але у самого Сміллі не залишалось ні найменшого сумніву в тому, що Клайд винен, і в тому, що тільки гріфітсівські мільйони, — якщо Гріфітси побажають витрачати їх на це, — можуть врятувати Клайда від безсумнівно заслуженої ним тяжкої кари.

РОЗДІЛ XIII

А наступного ранку в просторій вітальні свого особняка на Уікігі авеню Семюел Гріфітс у присутності Гілберта вислухав докладний звіт См: ллі про його побачення з Клайдом і з Мейсоном. Сміллі доповів про все, що бачив і чув. І Гілберт Гріфітс, страшенно схвильований і розлючений усім цим, вигукнув:
— От чортеня! Гадюченя! Бачиш, батьку, казав я тобі! Я ж тебе попереджав, щоб ти не брав його сюди!
І Семюел Гріфітс, після деякого міркування над цим натяком на свою колишню нерозважливу симпатію до Клайда, подивився на Гілберта промовистим і глибоко засмученим поглядом, який говорив: "Навіщо ми зібралися тут, — щоб обговорювати нерозумність моїх попередніх, хоч і безглуздих, але добрих намірів, чи критичне становище, яке створилося тепер?" А Гілберт думав: "Убивця! А ця нікчемна зазнайка Сондра Фінчлі хотіла щось з нього зробити, найбільше— щоб позлити мене, — і сама себе заплямувала. От дурепа! Ну, так їй і треба. Тепер і їй дістанеться чимало бруду". Але і у нього, і в батька, і в усіх теж буде безліч прикростей. Дуже ймовірно, що цей скандал ляже незмивною плямою на всіх — на нього, на його наречену, на Беллу, Майру та батьків, і, мабуть, зіпсує їм становище в Лікурзі. Трагедія! Може, страта! І це в їх сім'ї!
А Семюел Гріфітс в цей час пригадував усе, що сталося, відколи Клайд приїхав у Лікург.
Спочатку його змусили працювати в підвалі, і сім'я Гріфітсів не звертала на нього ніякої уваги. Аж вісім місяців про нього не згадували. Чи не могло це бути принаймні однією з причин усього цього жаху? А потім його зробили начальником над двадцятьма молодими дівчатами! Хіба це не було помилкою? Тепер Семюел ясно це розумів, хоч, звичайно, ні в якій мірі не міг пробачити того, що зробив Клайд, — зовсім ні. Яка підла натура! Яка нездержливість у плотських бажаннях! Яке нестримне звірство: звести ту дівчину і потім через Сондру, через чудову маленьку Сондру, задумати позбутись її! А тепер він у тюрмі і, як каже Сміллі, не може придумати нічого кращого для всіх цих надзвичайних обставин, крім запевнень, що він зовсім не мав наміру убивати її, навіть і не думав про це, і що вітром у нього зірвало капелюх! До чого жалюгідна вигадка! І ніякого правдоподібного пояснення щодо двох капелюхів або зниклого костюма, або щодо того, чому він не прийшов на допомогу дівчині, коли вона потопала. А ці сліди удару на її обличчі — звідки вони? Як незаперечно все це доводить його провину!

— Боже мій! — вигукнув Гілберт. — Невже він не міг вигадати нічого кращого, йолоп!
І Сміллі відповів, що це — все, чого він добився від Клайда, і що м-р Мейсон беззастережно і цілком безсторонньо певен в його провині.
— Жахливо! Жахливо! — повторював Семюел. — Я просто не можу зрозуміти цього, не можу! Не уявляю собі, як людина, близька мені по крові, могла вчинити такий злочин!
Сповнений страху та розпачу, він підвівся і почав ходити вперед і назад. Сім'я! Гілберт і його майбутнє! Белла з усіма її честолюбними мріями! І Сондра! І Фінчлі!
Він стиснув кулаки, нахмурив брови і закусив губи. Інколи він кидав оком на Сміллі,— той, бездоганний і вилощений, виявляв усе-таки крайнє душевне напруження і похмуро похитував головою щоразу, коли Гріфітс дивився на нього.
Ще не менш як півтори години Гріфітс-старший питав і перепитував Сміллі, чи можливо як-небудь інакше тлумачити повідомлені ним факти; потім, помовчавши, він, нарешті, заявив:
— Ну, мушу сказати, що це має препоганий вигляд. Однак, незважаючи на все, що ви розповіли, я не можу безповоротно осудити його, бо підстав для цього у мене недосить, Може, є ще якісь факти, що не випливли ще на поверхню, — адже, ви вважаєте, він про багато чого не сказав ні слова… може, є які-небудь невідомі нам подробиці… якесь, хоч невелике, виправдання… інакше все це набуває вигляду найпотворнішого злочину. Містер Брукхарт приїхав з Бостона?
— Так, сер, він тут, — відповів Гілберт. — Він говорив з містером Сміллі по телефону.
— Добре. Нехай він прийде сюди до мене сьогодні о другій годині. Я занадто стомився і зараз більше не можу говорити про це. Розкажіть йому все, що ви розповіли мені, Сміллі. А на другу годину повертайтесь з ним сюди. Може, він підкаже нам що-небудь варте уваги, хоч я просто не уявляю собі, що саме. Одно хочу сказати: я сподіваюсь, що Клайд не винуватий. І я хочу зробити все можливе, щоб з'ясувати, винуватий він чи ні, і якщо ні — захищати його, скільки допускає закон. Але не більше. Ніяких спроб врятувати того, хто винуватий у такому злочині,— ні, ні і ні! — навіть якщо він і мій племінник. Я на це не пристаю! Я не така людина! Нехай буде, що буде, — які завгодно прикрості, яка завгодно ганьба, — я зроблю все можливе, щоб допомогти йому, коли він не винуватий, коли є хоч найменша підстава вірити в це. Але якщо винуватий, — ні! Ніколи! Якщо цей хлопець справді винуватий, він мусить дістати по заслузі. Ні долара, ні одного пенні я не витрачу ради того, хто міг зробити такий злочин, якщо це навіть і мій племінник!
І повернувшись, він повільною і важкою ходою попрямував до сходів у глибині кімнати, а Сміллі, широко розкривши очі, з повагою дивився йому вслід. Яка сила! Яка рішучість! Яка справедливість у таких критичних обставинах! І Гілберт, теж вражений, сидів непорушно, втупившись очима у простір. Так, батько — це людина. Він може бути жорстоко зневажений і засмучений, але, на відміну від нього, Гілберта, зовсім не дріб'язковий і не мстивий.
А потім з'явився м-р Дарра Брукхарт: великий, прекрасно вдягнений, огрядний, важкий чоловік і обережний адвокат; одно око його було наполовину закрите, — на нього опустилась повіка, черевце досить-таки випиналось, і створювалось враження, що м-р Брукхарт, подібно до повітряної кулі, якщо не фізично, то розумово ширяє в якійсь дуже розрідженій атмосфері, де найменше віяння будь-яких юридичних прецедентів,

тлумачень або рішень легко перекидає його то туди, то сюди. За відсутністю додаткових фактів провина Клайда здавалась йому очевидною. Навіть якщо і не так, вирішив він, уважно вислухавши звіт Сміллі про всі підозрілі обставини, які викривають Клайда, все одно побудувати скільки-небудь задовільний захист буде дуже важко, хіба що існують якісь досі не виявлені факти, сприятливі для обвинуваченого. Ці два капелюхи, чемодан… Ця втеча… Ці листи… Але він волів би сам прочитати їх. Як видно з відомих вже обставин справи, публіка безумовно буде настроєна проти Клайда і на користь загиблої дівчини. За неї — її бідність, її приналежність до робітничого класу. Все це робить майже неможливим сприятливий вирок присяжних у такому глухому лісному округу, як Бріджбург. Адже, хоч сам Клайд бідний, він племінник багатої леді і досі мав певне становище у вищих колах Лікурга. Це, безперечно, підбурить проти нього весь тутешній люд. Тому слід було б клопотатись про змінення місця підсудності, щоб таке упередження не вплинуло на вирок.

Але, з другого боку, спочатку він повинен послати досвідченого у перехресних допитах юриста, який, беручи на себе захист, зумів би випитати у Клайда всі факти, пославшись на те, що від його правдивих відповідей залежить його життя, — без цього він, Брукхарт, не може сказати, чи є будь-яка надія. Серед його помічників є м-р Кетчумен, дуже здібний чоловік, якого можна послати з такою місією, і на підставі його донесення зробити розумні висновки у справі Клайда. Однак у цій справі є ще й інші обставини, які, на його думку, слід ретельно зважити, перш ніж що-небудь вирішувати. Як містерові Гріфітсу і його синові, звичайно, відомо, в Утіці, Нью-Йорку й Олбені є адвокати, дуже обізнані в усяких тонкощах і каверзах карного права (зокрема, він згадує братів Кенаван з Олбені, дуже здібних, хоч і трохи підозрілих осіб). Безперечно, будь-який з них, — хоч би як він у першу хвилину подивився на цю справу, — за відповідну винагороду візьме на себе захист. І, безперечно, перенесенням розгляду в інший округ, усякими запитаннями, апеляціями тощо, вони могли б відволікти справу і кінець кінцем добитись менш суворого рішення, ніж смертний вирок, якщо цього бажає глава високоповажної родини Гріфітс. З другого боку, безумовно, такий гучний і спірний процес викличе величезний галас у газетах, а чи бажано це містерові Семюелу Гріфітсу? Адже обставини такі, що, напевно, люди гомонітимуть, — несправедливо, звичайно, — нібито він, користуючись своїм багатством, намагається обійти правосуддя. Публіка в таких випадках дуже упереджена проти багатих людей. І однак вона, напевне, сподіватиметься, що Гріфітси так або інакше подбають про захист Клайда, хоч потім, може, і критикуватиме їх за це.

Отже, м-р Гріфітс і його син повинні тепер же вирішити, як саме вони воліють діяти: чи запросити видатних юристів, подібних до тих двох, про яких він згадував, чи не таких визначних адвокатів, чи обійтись без цього. Адже, зрозуміло, можна, не привертаючи особливої уваги, забезпечити Клайдові тямущого і консервативно настроєного юриста, який виступає звичайно оборонцем на процесах, — скажемо, кого-небудь з тих, що живуть і практикують у Бріджбурзі,— і він повинен буде подбати про те, щоб у газетах з'являлось якнайменше кричущих, недозволенних випадів на адресу сім'ї Гріфітс.

І, нарешті, після тригодинної наради, Семюел вирішив, що м-р Брукхарт негайно пошле свого м-ра Кетчумена в Бріджбург: нехай той поговорить з Клайдом, а потім, які б не були його висновки щодо винуватості чи невинуватості Клайда, нехай вибере з місцевих юридичних талантів, хоч би на перший час, такого адвоката, який найкраще і найчесніше зможе захистити його інтереси. Однак м-рові Кетчумену не слід давати ніяких гарантій

відносно розмірів винагороди, і він повинен тільки змусити Клайда сказати правду в зв'язку з пред'явленим йому обвинуваченням, — не більше. А потім треба буде подбати про таку оборону, яка б сумлінно намагалася встановити тільки факти, справді сприятливі для Клайда: коротше кажучи, ніяких юридичних хитрощів, казуїстики або крутійства в будь-якій формі, ніяких спроб установити фальшиву невинуватість і тим самим обманути правосуддя.

РОЗДІЛ XIV

М-р Кетчумен, однак, зміг випитати в Клайда анітрохи не більше, ніж Мейсон і Сміллі. Дуже вмілий там, де треба було з чиїхсь плутаних свідчень скласти найвірніше уявлення про факт, він не так успішно розбирався в почуттях, а це було потрібно у випадку з Клайдом. М-р Кетчумен був занадто строгим законником, холодним і безстрасним. А тому, промучивши Клайда чотири довгі години гарячого липневого дня, він кінець кінцем змушений був відступитись, переконавшись, що Клайд як злочинець є найразючішим зразком нікчемної невмілості і нездатності, який Кетчумен будь-коли зустрічав.

У свій час, після від'їзду Сміллі, Мейсон їздив з Клайдом на Біг-Бітерн і там розшукав штатив і фотографічний апарат, а крім того, вислухав від Клайда ще чимало брехні. Тепер він повідомив Кетчу-мена, що хоч Клайд і запевняє, ніби у нього не було фотографічного апарата, проте він, Мейсон, має докази протилежного: апарат у Клайда був, і він взяв його з собою, коли виїздив з Лікурга. Проте на запитання Кетчумена Клайд тільки і зумів відповісти, що апарата він з собою не брав і що знайдений штатив — зовсім не від його апарата, — ця брехня страшенно обурила Кетчумена, і він вирішив більше ні про що з ним не сперечатись.

Однак Брукхарт доручив йому, які б не були його особисті висновки відносно Клайда, вибрати для нього адвоката, — це необхідно, бо йдеться принаймні про милосердя Гріфітсів, якщо не про їх честь, а західні Гріфітси, як уже пояснив йому Брукхарт, не мають ані копійки і взагалі небажано вплутувати їх у цю справу. Тому він вирішив знайти оборонця до свого від'їзду. І, зовсім не розбираючись у місцевій політичній ситуації, він подався до Айри Келлога, директора національного банку округу Катаракі; Келлог (Кетчумен не знав цього) був одним з видатних діячів місцевої організації демократичної партії. Через свої релігійні і моральні погляди цей Келлог був надзвичайно обурений злочином, в якому обвинувачували Клайда. Але, з другого боку, він прекрасно знав, що ця справа прокладає шлях для нових успіхів республіканської партії на наступних виборах, і не міг не бачити, що слід використати можливість якось протидіяти Мейсону. Доля, в образі Клайда і його злочину, явно сприяла республіканській партійній машині. Справа в тому, що відколи було виявлено це вбивство, Мейсон набув такої широкої популярності мало не по всій країні, якої з найдавніших-давен не знав жодний прокурор у цих краях. Кореспонденти газет, репортери, художники з таких віддалених міст, як Буффало, Рочестер, Чікаго, Нью-Йорк та Бостон, приїздили сюди, щоб про-інтерв'юїрувати, змалювати або сфотографувати Клайда, Мейсона, членів сім'ї Олден та інших, — і всі це знали і бачили. А в місцевих колах Мейсон став об'єктом одностайного вихваляння, і навіть виборці-демократи по всій провінції приєднувались у цьому питанні до республіканців, запевняючи, що Мейсон людина правильна, що він поводиться з цим убивцею точнісінько так, як той заслуговує, і що всі гроші і становище Гріфітсів і сім'ї тієї багатої дівчини, яку, очевидно, злочинець намагався покорити, зовсім не могли вплинути на цього народного трибуна. Оце справжній прокурор! "Вже, будьте певні, цей не обросте мохом!"

І справді, перед приїздом Кетчумена слідчий і поняті в присутності навіть під керівництвом Мейсона розглянули обставини смерті Роберти і вирішили, що дівчина вмерла внаслідок злочину, задуманого і здійсненого Клайдом Гріфітсом, який перебуває тепер у бріджбурзькій тюрмі, де він і повинен залишатись, чекаючи рішення ради присяжних округу, на розгляд якої має бути подана в найближчому майбутньому його справа. І Мейсон, як уже всім було відомо, мав намір просити губернатора про скликання надзвичайної сесії— Верховного суду, отже, і про негайне скликання сесії ради присяжних округу, з тим, щоб були розглянуті свідчення та докази і було вирішено, чи віддавати Клайда до суду чи звільнити. І от з'являється Кетчумен із запитанням, чи не можна тут підшукати здібного адвоката і доручити йому оборону Клайда. І щоб нейтралізувати діяльність Мейсона, Келлог зразу подумав про Елвіна Белнепа ("Белнеп і Джефсон, адвокати"); він уже двічі був сенатором штату, тричі представником демократичної партії у Раді округу, і останнім часом багато визначних демократів вважали, що його треба буде висунути на один з найвищих постів, як тільки демократичній партії пощастить узяти в свої руки адміністративний апарат округу. Справді, якихось три роки тому в боротьбі за пост прокурора цей Белнеп був найнебезпечнішим суперником Мейсона з усіх кандидатів демократичного списку. З політичного погляду він так підходив, що цього року його збирались висунути кандидатом на ту саму посаду окружного судді, на яку сподівався Мейсон. І якби не несподівані і надзвичайні події, зв'язані з Клайдом, Белнеп, на загальну думку, потрапивши в списки кандидатів, був би обраний. М-р Келлог не став пояснювати Кетчумену всі складні деталі цієї дуже цікавої політичної ситуації, але повідомив, що як опонент Мейсону м-р Белнеп — людина надзвичайно підхожа, майже ідеальна.

Після цієї невеликої передмови Келлог запропонував особисто провести Кетчумена в контору "Белнеп і Джефсон", яка містилась навпроти.

Вони постукали до Белнепа; їм відчинив дуже симпатичний на вигляд чоловік, років сорока восьми, рухливий, середній на зріст; його сіроголубі очі зразу здались Кетчумену вікнами, з яких дивився явно проникливий, хоч, може, і не дуже могутній і широкий розум.

Белнеп умів так поводитись, що всі поважали його. Він закінчив університет. Замолоду, завдяки своїй зовнішності, достаткам і становищу в суспільстві (його батько був суддя і сенатор), він вдосталь натішився тим, що можна назвати життям шукача пригод, і тому вся ця ніяковість і зв'язаність, пристрасні поривання і потяг до іншої статі,— те, що досі хвилювало Мейсона і часом рішуче впливало на його поведінку, — для Белнепа давно відійшло в минуле; душевна урівноваженість і терпимість давали йому змогу непогано розбиратись у морально і соціально заплутаних (але не занадто вже виняткових) випадках, які траплялись в його житті.

Звичайно, ця людина по самій природі своїй здатна була підійти до такої справи, як справа Клайда, без несамовитої пристрасності Мейсона. Він сам, коли йому було двадцять років, потрапив у важке становище, опинившись між двох дівчат; до однієї він тільки залицявся, а в другу був серйозно закоханий. Звівши першу і опинившись перед дилемою — одружитись чи втекти, — він вибрав втечу. Але перед тим він розповів про все батькові, і той порадив йому поїхати у відпустку, а тим часом звернулися до послуг домашнього лікаря; внаслідок, витративши тисячу доларів і сплативши потрібні витрати на влаштування вагітної дівчини в Утіці, батько кінець кінцем виручив сина із скрутного становища і дав йому можливість повернутись, а потім і одружитися з другою дівчиною.

Тому, хоч Белнеп зовсім не співчував більш жорстоким і рішучим діям, з допомогою яких Клайд, якщо вірити обвинуваченню, намагався уникнути

відповідальності (ніколи за всі роки своєї юридичної практики Белнеп не міг збагнути психологію вбивці), все ж таки він схилявся до думки, що Клайд був засліплений і заворожений коханням. Адже ходили чутки про його роман з якоюсь багатою дівчиною, чиє ім'я поки що не було відоме. І хіба він не був бідний, марнославний і честолюбний? За чутками, так воно й було, і Белнеп думав навіть, що при теперішньому політичному становищі в округу він міг би, на чималу вигоду для себе і, мабуть, на велике розчарування м-ра Мейсона, непогано побудувати оборону або принаймні створити ряд судових суперечок та відстрочень, які не дадуть м-рові Мейсону так легко заграбастати посаду судді округу, як він увляє собі. Хіба не можна зараз з допомогою енергійних юридичних прийомів, незважаючи на дедалі більшу ворожість населення і навіть саме через неї, клопотатись про перенесення розгляду справи в інший округ або ж про відстрочення, потрібне для добору нових свідчень? При цій умові процес почнеться тільки тоді, коли м-р Мейсон уже не буде прокурором, Белнеп, разом з своїм молодим компаньйоном м-ром Рубеном Джефсоном, який недавно переїхав із штату Вермонт, уже думав про це.

І от з'явився м-р Кетчумен в супроводі м-ра Келлога. І потім нарада з м-ром Кетчуменом і м-ром Келлогом, причому останній, посилаючись на політичну ситуацію, доводив, що Белнеп зробить дуже розумно, взявши на себе оборону. Белнеп сам був дуже зацікавлений цією справою, тому він, порадившись із своїм молодим компаньйоном, швидко погодився. Зрештою, це не може пошкодити його політичній кар'єрі, хоч би як була тепер настроєна публіка.

А після того як Кетчумен вручив Белнепу завдаток і рекомендаційний лист до Клайда, Белнеп попросив Джефсона викликати по телефону Мейсона і повідомити його, що "Белнеп і Джефсон", як адвокати, яким Семюел Гріфітс доручив захист свого племінника, чекають від нього, Мейсона, докладного письмового повідомлення про всі пред'явлені Клайдові Гріфітсу обвинувачення, так само як і про всі показання свідків і докази, і просять ознайомити їх з протоколами розтину трупа і донесення слідчого. їх цікавить також, чи порушено клопотання про позачергову сесію Верховного суду, і якщо вона відбудеться, то якого призначено суддю і де та коли збереться рада присяжних. До речі, додав Белнеп, вони чули, що тіло міс Ол-ден вже відправлено на її батьківщину для поховання, — так от, він і його колега Джефсон просять негайного дозволу вирити тіло з землі, щоб його могли тепер оглянути лікарі, запрошені обороною. М-р Мейсон спершу запротестував, але кінець кінцем погодився, бо йому однаково довелося б підкоритися відповідному розпорядженню голови Верховного суду.

Коли все було уладнано, Белнеп заявив, що він іде в тюрму для побачення з Клайдом. Було пізно, а він ще не обідав, і йому тепер ніде було пообідати, але він хотів поговорити по щирості з цим юнаком, від якого, на думку Кетчумена, було дуже важко чого-небудь добитись. Белнепа підганяло бажання позмагатися з Мейсоном і переконання, що завдяки особливостям своєї вдачі він найкраще зрозуміє Клайда, і його професіональна цікавість була збуджена до краю. Скільки романтики і драматизму в цьому злочині! Що за дівчина ця Сондра Фінчлі, про яку йому вже розповіли під великим секретом? Чи не можна як-небудь залучити її до оборони Клайда? Йому вже сказали, що ім'я її не повинно згадуватись, — цього вимагають інтереси високої політики. Йому і справді не терпілось поговорити з цим хитрим, честолюбним і легковажним юнаком.

Прийшовши в тюрму і показавши шерифові Слеку лист від Кетчумена, Белнеп попросив, щоб йому зробили особливу ласку — провели в таке місце біля камери Клайда, звідки він міг би спершу, залишаючись непоміченим,

постежити за арештованим. Тому Белнепа тихенько повели на другий поверх, відчинили двері в коридор, куди виходила камера Клайда, і дозволили ввійти туди одному. Підійшовши до камери на кілька кроків, він побачив Клайда, який у цю хвилину лежав на залізній койці обличчям униз, обхопивши голову руками; все його тіло безвільно обм'якло; поруч стояв піднос з їжею, якої він і не торкнувся. Справа в тому, що після відходу Кетчумена і другої марної спроби переконати когось своєю пустою і безглуздою брехнею Клайд зовсім засмутився. Він так занепав духом, що по-справжньому плакав, і його плечі здригалися від беззвучних ридань. Побачивши це і згадавши свої власні юнацькі витівки, Белнеп відчув гострий жаль. Бездушний убивця не стане плакати, — вирішив він.
Він підійшов до дверей камери і, трохи почекавши, заговорив:
— Ну, ну, Клайд! Це зовсім ні до чого. Не годиться так занепадати духом. Ваша справа, може, не така вже безнадійна, як ви думаєте. Сідайте-но і поговоріть з адвокатом, якому здається, що він зможе для вас дещо зробити, — хочете? Мене звуть Белнеп, Елвін Белнеп. Я живу тут, у Бріджбурзі, і мене прислав до вас цей хлопець, який недавно був у вас, — як його, Кетчумен, чи що? Вам він начебто не дуже припав до серця? Ну, мені теж. Він, я думаю, людина не нашого типу. Але от лист, яким він уповноважує мене бути вашим оборонцем. Хочете глянути?
Він сказав усе це весело і впевнено і простяг лист крізь залізні грати, до яких нерішуче і з цікавістю підійшов Клайд. Голос цієї людини звучав якось дуже щиро, незвично, в ньому було немов і співчуття, і розуміння, і це додало Клайдові хоробрості. Він, не вагаючись, узяв лист, проглянув його і повернув з усмішкою.
— Ну от, я так і думав, — провадив далі Белнеп підбадьорливо, дуже задоволений ефектом, який він пояснив виключно своєю чарівливістю. — Отак воно краще. Я знаю, ми з вами порозуміємось. Я це почуваю. Ви можете говорити зі мною так само вільно і довірливо, як з власною матір'ю. І вам нема чого боятись, що хоч одно сказане мені слово дійде ще до чиїхось вух, якщо ви самі цього ке захочете, розумієте? Адже я буду вашим оборонцем, Клайд, якщо ви згодні, а ви будете моїм клієнтом. Ми з вами сядемо вдвох завтра або коли хочете, і ви розкажете мені все, що, на вашу думку, мені слід знати, а я скажу вам, що саме, на мою думку, слід мені знати і чи зможу я вам допомогти. І я маю намір довести вам, що, так або інакше допомагаючи мені, ви допоможете самі собі. Зрозуміло? І, чорт забери, я зроблю все, що тільки в моїх силах, щоб витягти вас із цієї історії. Ну, що ви на це скажете?
Він усміхнувся підбадьорливо і співчутливо, навіть тепло. І Клайд, уперше за час свого перебування тут, відчув, що знайшовся хтось, кому він може довіритися без риску, і вже думав, що, може, найкраще — розповісти цій людині все, геть усе… Він не міг би сказати — чому, але Белнеп йому подобався. Клайд зразу, хоч і неясно, відчув, що ця людина розуміє його і, може, навіть поставиться до нього співчутливо, якщо дізнається про все або майже про все. Белнеп роз'яснив Клайдові, як його ворогові — Мейсону — хочеться неодмінно добитись засудження і як, коли тільки він, Белнеп, складе прийнятний план оборони, він, напевно, зможе відволікти розгляд справи, а на той час цей тип перестане бути прокурором. І Клайд заявив: якщо м-р Белнеп дасть йому ніч на обміркування, то завтра або в який завгодно час, коли м-р Белнеп схоче прийти знову, він розповість йому все.
А на другий день Белнеп сидів на стільці навпроти Клайда, гриз плитку шоколаду і слухав, а Клайд, сидячи на залізній койці, викладав свою історію, — всі подробиці свого життя з часу приїзду в Лі-кург: про те, як і чому він приїхав сюди, про вбиту дитину в Кан-зас-Сіті (але він не

сказав про газетну вирізку, забувши, що зберіг її); про зустріч з Робертою, про свій жагучий потяг до неї, про її вагітність і про те, як він старався виручити її з біди, — і далі про те, як вона погрожувала виказати його, і тут йому потрапила на очі та замітка в газеті,— і він, нарешті, в безмірному розпачі і страху, спробував зробити те саме. Але сам він ніколи не додумався б до такого, — м-р Белнеп мусить це зрозуміти. І він же не вбив її. Ні, не вбив. Хоч би там що думав м-р Белнеп, але в цьому він повинен йому повірити. Він зовсім не хотів її ударити. Ні, ні, ні! Це нещасний випадок. У нього був фотографічний апарат, — і штатив, знайдений Мейсоном, це, звичайно, його штатив. Він сховав його під поваленим деревом, після того як ненавмисне ударив Роберту апаратом, і потім бачив, як апарат потонув, — без сумніву, він і зараз лежить на дні разом з плівкою, де зняті сам Клайд і Роберта, якщо тільки плівка не розмокла у воді. Але він ударив її ненавмисне. Ні! Він не хотів цього. Вона потяглась до нього, і він штовхнув її, але це вийшло випадково. Човен перекинувся… І далі Клайд постарався щонайточніше описати, як перед цим він ніби заціпенів, був у якомусь остовпінні, бо, зайшовши так далеко, не міг дійти до кінця.

Однак Белнепа кінець кінцем і самого втомила і збентежила ця дивна розповідь; він розумів, що все це просто неможливо пояснити звичайному складові присяжних у тутешній глушині,— не кажучи вже про те, щоб переконати їх у невинності таких страшних і жорстоких планів і вчинків. Нарешті, стомлений, розгублений і здивований, він підвівся і поклав руки на плечі Клайдові.

— Ну, от що, Клайд, — сказав він. — Я думаю, на сьогодні досить. Я розумію, чого ви зазнали і як усе це сталось, і бачу, як ви стомились. Я дуже радий, що ви змогли розповісти мені все по щирості,— я ж знаю, це вам було нелегко. Але зараз, на мою думку, вам не слід більше говорити. Ми ще матимемо час, а тепер я повинен дещо уладнати. Завтра або післязавтра ми з вами обговоримо подробиці цієї справи. Лягайте-но зараз спати і відпочиньте. Вам потрібні будуть сили для тієї роботи, яку нам з вами незабаром доведеться провести. А поки що не хвилюйтесь, це зовсім ні до чого, зрозуміло? Я вас витягну з цієї історії,— вірніше, ми вдвох — мій компаньйон і я. Коли-небудь я приведу його до вас. Він вам теж сподобається. Але я хочу, щоб ви подумали над двома умовами і твердо їх додержали. По-перше, нікому не дозволяйте нічим залякати себе і пам'ятайте, що я або мій колега будемо принаймні один раз на день відвідувати вас, і коли вам треба буде що-небудь сказати або спитати, ви завжди зможете поговорити про це з нами. І, по-друге, ні з ким ні про що не розмовляйте — ні з Мейсоном, ні з шерифом, ні з тюремниками — ні з ким, якщо тільки я вам не скажу, що це потрібно. Ні з ким, — чуєте! І головне — не плачте більше. Тому що, хоч би ви були чисті, як ангел, або чорні, як сам диявол, найгірше, що ви можете зробити, — це плакати перед ким-небудь. Ні публіка, ні тюремники цього не розуміють; вони вважають, що сльози означають завжди слабість або визнання провини. А мені не хотілося б, щоб вони думали про вас щось таке, особливо тепер, коли я знаю, що ви справді не винуваті. Тепер я знаю це. Я вірю в це, зрозуміло? Отже не вішайте носа перед Мейсоном та іншими.

Справді, я хотів би, щоб ви надалі почали потрошку сміятись або хоч усміхатись. Будьте веселіші, коли здоровкаєтеся з ними з усіма. Знаєте, у юристів є старе прислів'я, що свідомість власної невинуватості надає людині спокою. Пам'ятайте, що ви не винуваті, і не дивіться як винуватий. Не сидіть з таким виглядом, неначе ви втратили останнього друга, — нічого такого не сталось. З вами я і мій колега— містер Джефсон. Через день-два я

приведу його до вас. Ставтесь до нього так само, як до мене. Можете йому довіритись: він у деяких відношеннях навіть уміліший законник, ніж я. Завтра я принесу вам парочку книг, журнали, газети, — почитайте, подивіться ілюстрації. Це вас відверне від тривожних думок.
Клайд слабо усміхнувся і кивнув.
— Так, ще одно: я не знаю, чи віруючий ви? Але так або інакше, якщо тільки вам це запропонують, раджу акуратно відвідувати недільну відправу. Народ у нас тут побожний, і я хотів би, щоб ви справляли якнайкраще враження. Не звертайте уваги на те, що скажуть люди і як подивляться, — робіть те, що я кажу. А якщо цей Мейсон або ще хто-небудь з тутешньої публіки буде і далі до вас чіплятись, напишіть мені записочку. Ну, а тепер я піду, отже усміхніться мені веселіше на прощання і, дивіться, зустріньте мене усмішкою, коли я прийду іншим разом. І не говоріть зайвого, — зрозуміли?
Він струснув Клайда за плечі, поплескав по спині і вийшов з камери, але подумав: "А чи й справді я вірю, що цей хлопець такий невинуватий, як він каже? Чи можна ненавмисне так ударити дівчину? І потім відпливти геть, бо, як він каже, він боявся, що вона може втопити його? Погано! Погано! Які дванадцять чоловік цьому повірять? А цей чемодан, а два капелюхи, а зниклий костюм! І проте він клянеться, що вдарив її ненавмисне. Але як же з усіма його планами, — з наміром, не менш злочинним в очах закону? Правду він каже — чи бреше навіть тепер, може, намагаючись обдурити не тільки мене, а й себе? І цей фотографічний апарат… Треба було б роздобути його, поки його не знайшов і не пред'явив Мейсон. І цей костюм. Я мушу знайти його і, мабуть, згадати про нього, щоб спростувати думку, ніби він був схований… сказати, що він весь час був у нас… що він був відправлений у Лікург в чистку. Але ні, ні… хвилинку… про це ще треба подумати".
І так пункт за пунктом… і водночас він стомлено думав, що краще, мабуть, зовсім і не пробувати використати розповідь Клайда, а вигадати що-небудь інше, якийсь змінений і пом'якшений варіант, який здаватиметься не таким жорстоким і буде в очах закону не такий близький до вбивства.

РОЗДІЛ XV

М-р Рубен Джефсон аніяк не був схожий ні на Белнепа, ні на Кетчумена, ні на Мейсона, ні на Смілліі,— словом, ні на кого з тих, хто досі бачив Клайда і цікавився його справою. Це був високий, худий і смуглявий молодий чоловік, жорсткий і незворушний, але не холодно розсудливий; воля і рішучість у нього були справді сталеві. Для його розуму і професіональних якостей характерні були проникність та егоїзм, що надавали йому схожості з риссю або тхором. У нього було смугляве обличчя, проникливі світлоголубі очі стального відтінку, довгий ніс, який вказував на енергію та допитливість, сильні руки і сильне тіло. Дізнавшись, що їм (конторі "Белнеп і Джефсон") може бути доручено оборону Клайда, він, не гаючи ні хвилини, докладно вивчив матеріали дізнання, проведеного слідчим, висновок лікарів і листи Роберти і Сондри. І тепер, вислухавши пояснення Белнепа про те, що Клайд зізнався в намірі вбити Роберту, але запевняє, ніби не здійснив його, бо в критичну хвилину був охоплений якимсь душевним остовпінням або каяттям і тільки ненавмисне ударив її,— вислухавши все це, Джефсон тільки пильно подивився на Белнепа і зауважив без будь-яких коментарів і без найменшої усмішки:
— Але він не був в остовпінні, коли вирушив з нею на озеро?
— Ви, звичайно, розумієте: якщо ми скористуємось цими поясненнями, для закону він буде в такій же мірі винний, як і вдаривши її навмисне, і суддя повинен буде попередити про це присяжних.
— Так, я знаю. Я вже думав про це.
— Ну, тоді…

— От що, Джефсон, це, безперечно, важкий випадок. Мені здається, у Мейсона всі козирі на руках. Якщо ми зможемо виручити цього хлопця, значить, ми можемо відстояти кого завгодно. Тільки, мені здається, нам не варто згадувати про це остовпіння, — хіба що ми надумаємо послатися на неосудність, на емоціональну неврівноваженість або що-небудь у цьому роді,— як було з Гаррі Тоу, пам'ятаєте?
Белнеп замовк і з сумнівом почухав свою трохи сивіючу скроню.
— Ви, звичайно, вважаєте, що він винен? — сухо зауважив Джефсон.
— Уявіть собі, хоч як це дивно, ні І Принаймні я не певен цього. Правду кажучи, це один з найбільш заплутаних випадків, з якими я будь-коли стикався. Цей хлопець далеко не такий жорстокий і холоднокровний, як ви думаєте, — він скоріше простий і лагідний юнак, ви й самі побачите, — тобто судячи по його манері поводитись. Йому тільки двадцять один чи двадцять два роки. І, незважаючи на те, що він родич Гріфітсів, хлопець дуже бідний, — власне, звичайний службовець. І він сказав мені, що його батьки теж бідні. У них є якась там місія на Заході,— в Денвері, здається, а раніше була в Канзас-Сіті. Він уже чотири роки не їздив додому. Справа в тому, що він був заплутаний у якійсь дурній хлоп'ячій історії, коли працював розсильним у готелі в Канзас-Сіті, і йому довелося втекти звідти. Нам треба стерегтись Мейсона, — з'ясувати, чи знає він що-небудь про це. Схоже, що компанія хлопчаків-розсильних, серед них і Гріфітс, скористалась автомобілем якоїсь заможної людини без відома власника, а потім вони боялися запізнитись на роботу, стали гнати машину і задавили на смерть дівчинку. Нам треба дізнатися про все це докладніше і підготуватись, бо, коли Мейсон у курсі справи, він витягне цю історію на суді саме в таку хвилину, коли вирішить, що ми найменше цього сподіваємось.
— Ні, ні, це в нього не вийде, хоч би навіть мені довелось поїхати в Канзас-Сіті, щоб розібратися в цій справі,— заперечив Джефсон, і його суворі голубі очі блиснули.
А Белнеп розповів Джефсону все, що він вже знав про життя Клайда до цієї хвилини: як він мив посуд, прислужував у ресторані, торгував содовою водою, був возієм, брався за першу-ліпшу роботу, яка тільки траплялась, поки не переїхав у Лікург, і як він завжди захоплювався дівчатами, і як познайомився спочатку з Робертою, а потім із Сондрою. І як, нарешті, він заплутався з однією і до нестями закохався в другу, чиєї руки не міг добитися, не збувшись тієї, першої.
— І незважаючи на це, у вас ще є сумніви, що він убив її? — спитав наприкінці Джефсон.
— Так, я уже сказав вам, що я в цьому не певен. Але я твердо знаю, що він і досі закоханий в другу. Він змінювався на обличчі, коли йому або мені траплялось у розмові згадати про неї. Наприклад, я спитав його: чи не був він з нею у близьких відносинах, — і хоч його обвинувачують у тому, що він звів і вбив іншу дівчину, він так подивився на мене, ніби я сказав щось недозволенне, образив його або її.
Тут Белнеп криво усміхнувся; а Джефсон сидів, упираючись довгими, кістлявими ногами у стіл горіхового дерева, що стояв перед ним, і весь час спокійно дивився на співрозмовника.
— От як, — сказав він нарешті.
— Мало того, — провадив далі Белнеп. — Він сказав: "Ні, звичайно, ні! Вона б не допустила нічого подібного, і потім.."—і спинився. "Що потім, Клайд?" питаю. "Ну, не забувайте, хто вона!" Розумію, кажу. І потім, уявіть собі, він цікавився, чи не можна як-небудь оберегти ім'я цієї дівчини і її листи до нього від розголошення у пресі і на суді, щоб її батьки не дізнались про все і щоб це не дуже позначилось на репутації її і всієї родини.

— Справді? Ну, а як з другою дівчиною?
— От саме в цьому я і прагну розібратись. Він міг задумати вбивство цієї дівчини і, мабуть, навіть і справді вбив її, причому, як я розумію, спершу звів її. Але, по суті, він був зовсім заполонений мріями про іншу і просто не тямив, що робить. Розумієте? Ви ж знаєте, як це буває з юнаками його віку, та ще з такими, що не звикли ні до дівчат, ні до грошей і, крім того, мріють про блискучу кар'єру.
— Ви думаєте, він трохи схибнувся на цьому? — докинув Джефсон.
— Атож, можливо… він був не в собі, немов під гіпнозом… легке божевілля, знаєте, криза свідомості, як висловлюються у Нью-Йорку. І він, безумовно, ще й досі схиблений на тій, другій дівчині. Справді, мені здається, що в тюрмі він плаче головним чином через неї. Знаєте, він плакав, коли я прийшов до нього, — ридав так, неначе у нього серце розривалось. — Белнеп замислено почухав праве вухо. — Ні, що не кажіть, у цій ідеї безумовно є сенс: усе це вплинуло на його розум… З одного боку, ця Олден вимагає, щоб він одружився з нею, — а тут друга обіцяє вийти за нього заміж… Я знаю, я і сам колись потрапив у таку історію, — і він розповів Джефсону цей випадок. — До речі,— трохи згодом провадив Белнеп далі,— він каже, що ми можемо знайти повідомлення про ту потонулу пару в "Тайме Юніон" чи то за вісімнадцяте, чи то за дев'ятнадцяте червня.
— Гаразд, — сказав Джефсон, — я розшукаю.
— Мені хотілося б, — говорив Белнеп, — щоб ви завтра пішли зі мною до нього. Побачимо, яке враження справить він на вас. Ми підемо разом, і я подивлюсь, чи розкаже він вам усе це так само, як розповідав мені. Я хочу знати вашу особисту думку про нього.
— Ви її знатимете, будьте певні,— відрубав Джефсон.
Другого дня Белнеп і Джефсон разом відвідали Клайда.
І Джефсон, після розмови з ним і нових роздумувань про його дивну повість, все-таки не міг вирішити, чи був Клайд справді зовсім невинуватий у намірі ударити Роберту, як він каже… Якщо це правда— як же він міг потім відпливти і дати їй потонути? І вже, звичайно, присяжним буде далеко важче повірити в це, ніж йому, Джгфсону.
Є ще припущення Белнепа, що Клайд, можливо, був виведений із душевної рівноваги і не цілком нормальний психічно, коли взявся здійснювати план, навіяний йому газетною заміткою. Звичайно, могло бути і так, — проте, на думку Джефсона, тепер Клайд був досить розумний і нормальний. Джефсон вважав Клайда набагато черствішим і значно хитрішим, ніж хотілось думати Белнепу; правда, це враження згладжували його лагідні і чарівні манери, і через це важко було ставитися до нього неприязно. А втім, Клайд зовсім не так охоче і довірливо говорив із Джефсоном, як з Белнепом, і це спершу не могло викликати у Джефсона симпатії до нього. Але властиві Джефсону рішучість і серйозність незабаром переконали Клайда, що його справа викликає в юриста якщо не емоціональний, то професіональний інтерес. І трохи згодом він почав покладати на молодого чоловіка навіть більше надії, ніж на Белнепа.
— Ви, звичайно, розумієте, що листи, які писала вам міс Олден, дуже ускладнюють справу? — почав Джефсон, коли Клайд повторив йому свою історію.
— Так, сер.
— Вони здаватимуться дуже сумними кожному, хто неознайом-лений з усіма обставинами справи, і, напевно, підбурять присяжних проти вас, особливо коли їх зіставлять з листами міс Фінчлі.

— Так, я розумію, — відповів Клайд. — Але ж вона не завжди була така. Вона почала так писати тільки після того, як потрапила в біду, а я хотів, щоб вона відпустила мене.
— Знаю, знаю. Про це ще треба подумати, — може, ми самі заявимо про це на суді. Якби тільки можна було яким-небудь способом добитися, щоб ці листи не оголошувались на суді! — вигукнув Джефсон, звертаючись до Белнепа і потім знову до Клайда: — От Що я хотів спитати: ви були з нею близькі приблизно з рік, так?
— Так.
— І за весь цей час, або ще до того в неї не було дружніх, близьких відносин ні з яким іншим молодим чоловіком? Ви нічого такого не знаєте?
І Клайд зрозумів, що Джефсон не дуже лякливий та делікатний і ладен запропонувати яку завгодно ідею, яку завгодно хитрість, аби з її допомогою, на його погляд, можна було викрутитись. Але Клайд не зрадів цьому натякові, а щиро обурився. Було б підло, знаючи характер Роберти, вдатися до такої брехні! Він не міг і не хотів допустити навіть натяку на таку брехню і тому відповів:
— Ні, сер. Я ніколи не чув, щоб вона водила знайомство з ким-небудь іще. Я просто знаю, що цього не було.
— Прекрасно, так і запам'ятаємо, — сказав Джефсон. — Як видно з її листів, мабуть, це вірно. Але ми мусимо знати всі факти. Все вийшло б зовсім інакше, якби тут був заплутаний ще хтось.
Клайд був не зовсім певен, чи справді Джефсон хоче змусити його оцінити цю ідею, але однаково, вирішив він, не слід навіть допускати таку думку. І все-таки він казав собі: "Хоч би цей чоловік міг придумати, як по-справжньому оборонити мене! Він, здається, дуже спритний".
— А тепер, — провадив далі Джефсон так само суворо і допитливо (Клайдові здавалось, що в його словах немає ні краплі співчуття або жалю), — є ще одно, про що я хотів вас спитати: за весь час, коли ви були знайомі з нею, до вашого зближення або потім, чи не писала вона вам коли-небудь пошлих, глузливих або загрозливих листів, чи не ставила будь-яких вимог?
— Ні, сер, не пригадую, — відповів Клайд. — Вона ніколи так не писала. Ні… Крім, хіба, останніх листів… крім останнього.
— А ви їй начебто ні разу не писали?
— Ні, сер. Я ніколи не писав їй ніяких листів.
— Чому?
— Ну, бачите, вона була тут же, на фабриці, поруч мене. А останнім часом, коли вона поїхала до батьків, я боявся писати їй.
— Ага, зрозуміло…
І проте, зовсім щиро почав пояснювати Клайд, Роберта інколи була не така вже лагідна та зговірлива… вона бувала дуже рішуча і навіть уперта. Вона не звертала ані найменшої уваги на його слова, коли він пояснював, що, наполягаючи на весіллі, вона губить його становище в суспільстві і все його майбутнє, а він же хотів працювати і допомагати їй грішми. Оця її впертість, за словами Клайда, і привела до нещастя… А тимчасом міс Фінчлі (і тут у голосі Клайда забриніли нотки благоговіння та захоплення, що зразу ж помітив Джефсон) ладна була на все заради нього.
— Отже ви справді дуже кохали міс Фінчлі?
— Так, сер.
— І ви не могли більше залишатися з Робертою після того, як зустрілися з міс Фінчлі?
— Ні, ні! Я просто не міг!
— Розумію, — зауважив Джефсон, значуще похитуючи головою і одночасно міркуючи про те, що було б безкорисно і навіть небезпечно повторювати все

це присяжним. Може, найкраще, як запропонував Белнеп, грунтуючись на звичайній у наш час судовій практиці, говорити про неосудність, про душевне потрясіння, викликане тим, що створилось жахливе становище (таким воно здавалось Клайдові). Облишивши поки що це питання, Джефсон провадив далі: — Ви кажете, коли ви були з нею в човні в той останній день, з вами щось сталось і, власне, ви не знали, що саме робили в той момент, коли вдарили її?
— Так, сер, це правда.
І Клайд знову спробував пояснити, який був тоді його стан.
— Добре, добре, я вам вірю, — відповів Джефсон, ніби вірячи тому, що казав Клайд, хоч насправді не міг собі уявити такого стану. — Але ви, звичайно, розумієте, — заявив він, — що ніякі присяжні, зважаючи на всі інші обставини, не повірять вам. Занадто багато в цій справі такого, що вимагає пояснення, а при теперішньому становищі ми неспроможні пояснити все це як слід. Не знаю, що тут робити, — тепер він звертався до Белнепа. — Ці два капелюхи, чемодан… хіба що ми будемо доводити психічний розлад або що-небудь подібне. Я не зовсім певен, що це вийде. Ви не знаєте, у вашій родині не було коли-небудь випадків божевілля? — додав він, знову звертаючись до Клайда.
— Ні, сер, нічого такого я не знаю.
— У якого-небудь дядька, двоюрідного брата або діда' не бувало ніяких припадків або дивацтв?
— Ні, сер, ніколи ні про що таке я не чув.
— І вашим багатим родичам у Лікурзі, треба гадати, не дуже сподобається, якщо я спробую довести що-небудь у цьому роді?
— Боюсь, що вони будуть незадоволені, сер, — відповів Клайд, думаючи про Гілберта.
— Так… дайте подумати… — сказав Джефсон після паузи. — Все це дуже складно. Проте я не бачу іншого скільки-небудь вірного шляху.
Тут він звернувся до Белнепа з запитанням, чи не вважає той прийнятною теорію самогубства, бо листи Роберти вказують на схильність до меланхолії, що легко могла привести до думки заподіяти собі смерть. Чи не можна сказати таке: коли Роберта залишилася з Клайдом на озері і почала просити його одружитися з нею, а він відмовив їй, вона кинулась у воду? А він був такий вражений і приголомшений, що не спробував врятувати її.
— А як же з його власною історією про те, що вітер зірвав з нього капелюх, а він намагався спіймати і перекинув човен? — заперечив Белнеп таким тоном, неначе Клайда тут не було.
— Так, звичайно, це теж правильно… А чи не можна сказати, що він почував моральну відповідальність за стан, який змусив її заподіяти собі смерть, і тому не хотів сказати правду про самогубство?
Клайд сіпнувся, але ні той, ні другий уже не звертали на нього уваги. Вони розмовляли так, немовби його тут не було або він не міг мати своєї думки з цього питання, його це здивувало, але він не думав протестувати, — таким безпорадним почував себе.
— Так, але запис під вигаданими іменами? Два капелюхи, костюм, чемодан! — уривисто нагадував Белнеп таким тоном, що Клайд зрозумів, яким серйозним вважає Белнеп його становище.
— Ну, ці речі доведеться якось пояснити, однаково, яку б теорію ми не висунули, — роздумливо відповів Джефсон. — Я вважаю, що ми ні в якому разі не можемо використати справжню історію його задуму, не посилаючись на неосудність. А якщо ми нею не скористуємось, нам доведеться неминуче мати справу з цими доводами.

І він стомлено сплеснув руками, ніби кажучи: "Справді, не знаю, що тут робити!"
— Але зважте всі обставини, — наполягав Белнеп. — Він відмовився одружитися з нею, а з листів видно, що він обіцяв їй… та це ж тільки пошкодить йому, ще більше підбурить проти нього публіку. Ні, не годиться, — закінчив він. — Треба вигадати що-небудь таке, що викличе хоч якусь симпатію до нього.
Вони знов обернулись до Клайда, неначе цієї розмови і не було, і подивились на нього поглядом, який виразно промовляв: "Ну і задав же ти нам мороку!"
Потім Джефсон зауважив:
— Ах, так, ще цей костюм, який ви кинули в озеро десь біля дачі Кренстонів… Поясніть мені точніше, в якому місці ви його кинули, — чи далеко це від будинку?
Він чекав, поки Клайд з зусиллям пригадував усі подробиці.
— Якби я міг поїхати туди, я, напевне, швидко знайшов би це місце.
— Так, я знаю, але вам не дадуть поїхати туди без Мейсона, — заперечив Джефсон. — А може, навіть і з ним не пустять. Ви в тюрмі, і вас не можна вивести звідси без дозволу властей штату, зрозуміло? Але нам неодмінно треба добути цей костюм. — І потім, повернувшись до Белнепа, він тихше додав — Треба знайти його, віддати в чистку і потім показати справу так, неначе його послав у чистку сам Гріфітс, а не сховав, — зрозуміло?
— Так, правильно, — недбало підтвердив Белнеп, а Клайд зацікавлено слухав, трохи здивований цією одвертою програмою шахрайства та обдурення, вигаданого ради його інтересів.
— Тепер про цей фотографічний апарат, що впав у воду, — треба спробувати знайти і його. Я думаю, Мейсон знає про нього або підозріває, що він там. У всякому разі, нам дуже важливо знайти його, поки його не знайшов Мейсон. Як вам здалось, коли ви з ним їздили туди, — у них там правильно відзначено місце, де перекинувся човен?
— Так, сер.
— Добре, подивимось, чи не можна розшукати апарат, — вів далі Джефсон, звертаючись до Белнепа. — Треба постаратись, щоб він не виплив на суді. Тоді вони почнуть клястись, що він ударив її штативом або ще чим-небудь, і тут ми підставимо їм ніжку.
— Теж вірно, — відповів Белнеп.
— А тепер відносно чемодана, який зараз у Мейсона. Я ще не бачив його, але завтра подивлюсь. Ви ж як, коли вийшли з води, засунули той костюм у чемодан мокрим, як він був?
— Ні, сер, я спершу викрутив його — постарався висушити, як міг. А потім загорнув у папір, в якому раніше був наш сніданок, у чемодан спочатку поклав сухої хвої — і поверх костюма теж насипав хвої.
— І коли ви його потім вийняли, ніяких плям від вологи в чемодані не залишилось, ви не помітили?
— Ні, сер, здається, не залишилось.
— Але ви не впевнені?
— Тепер, коли ви питаєте, не зовсім впевнений.
— Ну, це я завтра сам побачу. Тепер про синці у неї на обличчі. Ви нікому не признавались, що ударили її чим-небудь?
— Ні, сер.
— А рана у неї на голові — це справді її ударило бортом човна, як ви казали?
— Так, сер.

— Але всі інші, на вашу думку, можуть бути слідами удару фотографічним апаратом?
— Так, сер, думаю, що так.
— Ну, от що, — Джефсон знову звернувся до Белнепа: —Я гадаю, у свій час ми твердо зможемо сказати, що ці садна і синці зовсім не його рук справа, а просто сліди багрів, що ними шарили по дну, коли шукали її,— розумієте? У всякому разі можна спробувати цю версію. Ну, а коли багри не винні,— додав він досить похмуро і сухо, — тоді, звичайно, тіло необережно перевозили від озера до станції і потім залізницею.
— Так, я думаю, Мейсону не дуже просто буде довести, що сліди ударів з'явились не від цього, — відповів Белнеп.
— А щодо штатива, то треба буде вирити тіло з могили і самим зробити всі виміри, і виміряти також товщину борта човна. Кінець кінцем, Мейсону буде нелегко використати в своїх інтересах цей штатив, хоч він і тримає його в руках.
При цих словах очі м-ра Джефсона звузились і стали особливо світлі й голубі. В голові його і в усій худорлявій постаті було щось від тхора. І Клайдові, який шанобливо за ними стежив, коли слухав їх розмову, здавалось, що саме цей наймолодший з юристів і може допомогти йому. Він такий проникливий і практичний, такий прямолінійний, холодний і байдужий — і однак викликає довір'я до себе, зовсім як потужна машина, що виробляє енергію.
Коли ж, нарешті, ці двоє зібрались іти від Клайда, він засмутився: поки вони були поряд і обмірковували всякі хитрощі та плани врятувати його, він почував себе далеко спокійнішим і сильнішим, більше надіявся та більше вірив, що, може, коли-небудь, хоч і не скоро, вийде на волю.
РОЗДІЛ XVI
Зрештою після всіх переговорів було вирішено, що, мабуть, найлегше і найвірніше, — якщо тільки лікурзькі Гріфітси погодяться на це, — побудувати оборону, посилаючись на неосудність або приступ божевілля, на тимчасовий психічний розлад, викликаний любов'ю Клайда до Сондри Фінчлі і страхом, що Роберта розіб'є всі його мрії та надії на блискуче майбутнє. Але після того як оборонці порадилися з Кетчуменом і Брукхартом у Лікурзі, а ті в свою чергу поговорили з Семюелом і Гілбертом Гріфітсами, цей план було відкинуто. Щоб установити неосудність або тимчасове божевілля, треба було добрати людей, які посвідчили б, що Клайд завжди мав не дуже здоровий розум і все життя був неврівноважений; треба було б підтвердити його дивацтва наочними прикладами; його родичам (зокрема, може, і самим лікурзьким Гріфітсам) довелося б підтверджувати це під присягою. Словом, тут потрібна була б безпосередня брехня і порушення клятви багатьма свідками, і при цьому міг бути заплямований весь рід Гріфітсів. Зрозуміло, ні Семюел, ні Гілберт не побажали нічого подібного. І Брукхарт мусив заявити Белнепу, що від цього способу оборони доведеться відмовитись. Таким чином Белнепу і Джефсону знову довелося сидіти одному проти одного і міркувати. Бо всякий інший спосіб оборони, який спадав їм на думку, здавався тепер зовсім безнадійним.
— От що я вам скажу, — зауважив упертий Джефсон, заново переглянувши листи Роберти і Сондри. — Листи цієї Олден — найсерйозніше з усього, з чим нам доведеться мати справу на суді. Треба тільки їх як слід прочитати, і напевне заплачуть які завгодно присяжні, а якщо після них почнуть читати листи другої дівчини, — це буде справжня катастрофа. Я думаю, краще було б нам зовсім не згадувати про це друге листування, якщо Мейсон промовчить про нього. Це тільки створило б враження, що він убив Роберту Олден, щоб позбутись її. Мейсону це було б дуже на руку, як я розумію.

І Белнеп від душі погодився з ним.
Однак треба було негайно вигадати якийсь план оборони. І от, нарешті, після кількох нарад, Джефсон (він вважав, що на цьому процесі легко можна зробити кар'єру) прийшов до такого висновку: найнадійнішим способом оборони, якому не суперечитимуть найбільш підозрілі і дивні вчинки Клайда, буде запевнення, що Клайд ніколи і не замишляв убивства:. Навпаки, бувши, коли не фізично, то морально боягузом (про це говорить уся історія, розказана ним самим), він боявся, що може бути викритий і вигнаний з Лікурга і з серця Сондри, і одночасно сподівався, що Роберта, якій він ніколи не говорив про Сондру, дізнавшись про його безмірне кохання до цієї дівчини, може, наважиться відпустити його. І тому він нашвидку, без усякого лихого умислу, вирішив умовити Роберту поїхати з ним куди-небудь за місто (але зовсім не обов'язково на озеро Грасс або на Біг-Бітерн), щоб розповісти їй усе і добитись свободи; і, звичайно, він мав на думці запропонувати їй посильну для нього грошову підтримку на наступний важкий період її життя.
— Усе це прекрасно, — зауважив Белнеп, — але ж тут ідеться про його відмову одружитися з нею, адже так? Які присяжні співчуватимуть йому в цьому і повірять, що він не хотів убити її?
— Почекайте, почекайте, — відповів Джефсон трохи роздратовано, — все це, звичайно, так. Але ж ви не дослухали до кінця. Кажу вам, у мене є план.
— Ну-ну, який саме? — зацікавлено спитав Белнеп.
— Зараз поясню. Мій план — залишити всі факти так, як вони є: як про них розповів Клайд і як їх змальовує Мейсон, — зрозуміло, крім того, що Клайд її ударив. І потім пояснити все це — листи, синці, чемодан, два капелюхи — все, анітрохи не заперечуючи нічого.
Тут він замовк, нетерпляче провів довгою, вузькою рукою, вкритою ластовинням, по своєму світлому волоссю і глянув через площу на тюрму, де був Клайд, а потім знову на Белнепа.
— Прекрасно, але як це зробити? — спитав Белнеп.
— Іншого виходу немає, от що, — провадив далі Джефсон, нібп звертаючись до самого себе і не помічаючи свого старшого колеги.—
І я думаю, це може вийти. — Він знов обернувся до вікна і, здавалось, говорив тепер з кимсь, хто стояв на вулиці.— Розумієте, він їде туди, бо наляканий і треба щось робити, інакше йому загрожує викриття. І він записується в гостиницях під чужими іменами, боячись, щоб у Лікурзі не стало відомо про цю подорож. Він збирається признатись їй, що кохає іншу. Але… — тут Джефсон зробив паузу і пильно подивився на Белнепа, — і це найважливіша наша опора, — якщо вона: не витримає, нам кришка! Слухайте! Він їде туди з нею, переляканий, не для того, щоб одружитися з нею або вбити її, а для того, щоб умовити її залишити його. Але тут він бачить, яка вона хвора, змучена, сумна, — ну, ви ж знаєте, вона все-таки ще дуже кохає його, і він проводить з нею дві ночі, зрозуміло?
— Так, розумію, — сказав Белнеп зацікавлено, і тепер уже з меншим сумнівом. — І це, мабуть, може пояснити, чому він провів з нею ці ночі.
— Мабуть? Безумовно, пояснить! — насмішкувато і спокійно відповів Джефсон; його блідоголубі очі виявляли саму тільки холодну, напористу, практичну логіку — і ні тіні хвилювання або хоч будь-якого співчуття. — Ну от, і поки він був там з нею в таких умовах… в умовах, розумієте, такої близькості (вираз обличчя Джефсона анітрохи не змінився при цих словах), в його душі стався перелом. Ви уловлюєте мою думку? йому шкода її. Йому соромно за себе — адже він грішний перед нею. На нашу публіку, на всіх цих побожних і добропорядних провінціалів, це повинно вплинути, правда?

— Можливо, — неголосно підтвердив Белнеп; тепер він був дуже зацікавлений, і у нього з'явилась якась надія на успіх.
— Він розуміє, що погано повівся з нею, — провадив далі Джеф-сон, захоплений своїм планом, як павук, що тче павутиння, — і, незважаючи на все своє прив'язання до іншої дівчини, він хоче тепер спокутувати свою провину перед цією міс Олден, бо йому шкода її і соромно за себе, розумієте? Це знімає з нього обвинувачення, що він замишляв убити її, проводячи з нею ночі в Утіці і на озері Грасс.
— Але він все ж кохає ту, другу? — перепитав Белнеп.
— Ну, звичайно. В усякому разі, вона дуже подобається йому, і взагалі, коли він опинився в світському товаристві, це запаморочило його, він зовсім перетворився, відчув себе іншою людиною. Але тепер він ладен одружитися з Робертою, — в тому разі, якщо вона' все-таки побажає стати його дружиною навіть після того, як він признається їй, що кохає іншу.
— Розумію. Але як же все-таки бути з човном, з чемоданом і з тим фактом, що він після всього поїхав до цієї Фінчлі? — спитав Белнеп.
— Хвилиночку, хвилиночку! Зараз я вам усе роз'ясню, — провадив далі Джефсон, свердлячи простір поглядом своїх голубих очей, немов потужним променем прожектора. — Зрозуміло, він поїхав з нею човном, зрозуміло, взяв з собою цей чемодан і записався в гос-тиницях під вигаданими іменами, і пішов лісом до другої дівчини, після того як Роберта потонула. Але чому? Чому? Хочете знати, чому він це зробив? Я вам скажу! Він відчув жаль до неї, розумієте, і хотів одружитися з нею, або принаймні в останню хвилину захотів спокутувати свою провину перед нею. Але запам'ятайте, все це не раніше, а після того, як він провів з нею ніч в Утіці і другу на озері Грасс. А коли вона потонула, — звичайно, тільки випадково, як він і каже, — тоді в ньому знову заговорило кохання до тієї, другої дівчини. Та він і не переставав її кохати навіть тоді, коли збирався пожертвувати нею, щоб спокутувати свою провину перед Робертою. Розумієте?
— Розумію.
— А як вони доведуть, що він не зазнав такого душевного перевороту, коли він заявить, що зазнав і твердо стоятиме на своєму?
— Так, але йому доведеться розповісти цю історію дуже переконливо, — сказав трохи заклопотаний Белнеп. — А як же бути з цими двома капелюхами? їх теж доведеться якось пояснити.
— Зараз дійде і до капелюхів. Його капелюх трохи замастився. Тому він вирішив купити інший. А щодо його пояснення Мейсону, ніби на ньому була кепка, — ну, просто він злякався і збрехав, думаючи, що так скоріше виплутається. Ну, і, звичайно, до того, як він іде до другої дівчини, — тобто поки Роберта ще жива, — існують його відносини з тією, другою, і його наміри щодо неї. Розумієте, у нього відбувається серйозна розмова з Робертою, і це треба якось обіграти. Але, на мою думку, це нескладна справа: адже після того, як в його душі стався переворот і він хоче повестися з Робертою по-чесному, йому залишається просто написати другій дівчині або піти до неї і сказати про те, як він завинив перед Робертою.
— Так.
— Я тепер бачу, що про неї все-таки не можна зовсім не згадати в цій справі! Боюсь, доведеться її потривожити.
— Коли треба, то потривожимо, — сказав Белнеп.
— Розумієте, Роберта все ж вважає, що він повинен одружитися з нею; значить, він мусить спершу поїхати до цієї Фінчлі і сказати, що не може одружитися з нею, бо йде до Роберти… Це все в тому разі, якщо Роберта не заперечує, щоб він на якийсь час залишив її, розумієте?
— Так.

— А якщо вона не захоче цього, він повінчається з нею — в Бухті Третьої милі або ще де-небудь.
— Так.
— Але не забудьте, поки вона жива, він розгублений і пригнічений. І тільки після другої ночі на озері Грасс він починає розуміти, як погано поводився з нею, ясно? Між ними щось діється. Може, вона плаче або говорить йому про те, що хоче вмерти, — знаєте, подібно до того, як у листах.
— Так.
— І от у нього з'являється бажання поїхати з нею в яке-небудь тихе місце, де вони могли б спокійно поговорити, щоб ніхто їх не бачив і не чув.
— Так, так… говоріть далі.
— Ну от, і він згадує про Біг-Бітерн. Він колись був там раніше, або просто вони опинились недалеко звідти. А там поряд, всього за дванадцять миль, Бухта Третьої милі, де вони зможуть повінчатись, якщо прийдуть до цього рішення.
— Розумію.
— А якщо ні, якщо, вислухавши його сповідь, вона не захоче вийти за нього заміж, він може відвезти її назад у гостиницю, вірно? І, може, один з них залишиться там на якийсь час, а другий зразу поїде.
— Так, так.
— А до речі, щоб не гаяти часу і не застрявати в гостиниці,— адже це досить дорого, знаєте, а в нього не так уже багато грошей, — він бере з собою в чемодані сніданок. І фотографічний апарат теж, бо хоче зробити кілька знімків. Розумієте, якщо Мейсон поткнеться з цим апаратом, треба буде якось пояснити його існування, — так краще, щоб пояснили ми, а не він, вірно?
— Розумію, розумію! — вигукнув Белнеп; тепер він був щиро зацікавлений, усміхався і навіть почав потирати руки.
— І от вони вирушають на прогулянку.
— Так.
— І катаються по озеру.
— Так.
— І, нарешті, вони посідали на березі, він зробив кілька знімків…
— Так.
— І він наважується розповісти їй усю правду. Він ладен, хоче…
— Розумію.
— Але перш ніж заговорити, він хоче ще раз або два зняти її в човні, біля берега.
— Але перш ніж фотографувати її в човні, він починає говорити їй про своє кохання до іншої дівчини і про те, що, коли вона цього хоче, він все-таки одружиться з нею, а цій Сондрі напише лист. Але якщо тепер, дізнавшись про його кохання до іншої дівчини, вона не побажає вийти за нього заміж…
— Так, так! Далі! — зацікавлено перебив Белнеп.
— Ну, тоді,— провадив далі Джефсон, — він зробить усе можливе, щоб подбати про неї і підтримати її, бо після одруження з багатою дівчиною у нього будуть гроші.
— Так.
— Ну, і вона хоче, щоб він одружився з нею і залишив цю міс Фінчлі.
— Розумію.
— І він погоджується.
— Звичайно!
— А вона така вдячна, що, схвильована, схопилася з місця і кинулась до нього, розумієте?
— Так.

— І тут човен накреняється трохи, і він швидко підводиться, щоб підтримати Роберту, — він боїться, щоб вона не впала, розумієте?
— Так, так.
— Ну, тепер у нашій волі залишити у нього в руках фотографічний апарат або не залишати, — це як ви знайдете зручним.
— Так, тепер мені ясно.
— Словом, з апаратом чи ні, він — або, може, вона — робить якийсь необережний порух, саме так, як він розповідає,— або просто через те, що вони обоє встали, — тут човен перекидається, і чи
Клайд завдає Роберті удару чи ні,— це як вам завгодно, — але, якщо так, то, звичайно, ненавмисне.
— Розумію, розумію, чорт забери! — вигукнув Белнеп. — Прекрасно, Рубен! Чудово! Просто знаменито!
— І борт човна ударяє її, і його теж — злегка, розумієте? — провадив далі Джефсон, захоплений своїм хитромудрим планом; він не звернув ніякої уваги на цей вибух захвату. — Удар злегка приголомшує його.
— Розумію.
— Він чує її крики і бачить її, але він сам трохи приголомшений, розумієте? А коли він уже отямився і хотів допомогти їй…
— Її вже немає,— спокійно закінчив Белнеп. — Потонула. Розумію.
— А тут усі ці підозрілі обставини, фальшиві записи… А вона вже загинула, і він однаково більше нічого не може зробити для неї… І ви розумієте, її родичам навряд чи буде приємно дізнатись, що вона була вагітна…
— Ясно.
— І тому він, переляканйй, тікає. Він же по природі своїй боягуз— ми це будемо доводити зразу ж. Він неодмінно хоче зберегти хороші відносини з дядьком, зберегти своє становище серед товариства. Хіба цим не можна все пояснити?
— На мою думку, це дуже непогано все пояснює. Справді, Рубен, я думаю, що це дуже вдале пояснення, і поздоровляю вас. Навряд чи можна сподіватися знайти що-небудь краще. Якщо це не приведе до виправдання або до розбіжностей серед присяжних, то принаймні він матиме, скажемо, двадцять років тюрми, — як ви думаєте? — Дуже задоволений, Белнеп підвівся і, захоплено поглянувши на свого довгого і худого колегу, додав — Чудово!
А Джефсон тільки незворушно дивився на нього голубими очима, схожими на дзеркальний тихий вир.
— Але ви, звичайно, розумієте, що це означає? — сказав він спокійно і лагідно.
— Що він повинен буде давати показання під присягою, як свідок? Звичайно, звичайно. Прекрасно розумію. Але це його єдиний шанс.
— Боюсь, що він здаватиметься не дуже серйозним і впевненим у собі свідком. Він надто нервовий і вразливий.
— Так, знаю, — швидко сказав Белнеп. — Його легко залякати. А Мейсон наскакуватиме на нього, мов скажений бик. Але ми підготуємо його до цього, — як слід вимуштруємо. Змусимо його зрозуміти, що це для нього єдина можливість врятуватись, що від цього залежить його життя. Будемо муштрувати його протягом усіх цих місяців.
— Якщо він не зуміє цього зробити, він загине. Якби тільки ми могли якось додати йому хоробрості, навчити його, як треба поводитись! — перед спрямованим кудись у простір поглядом Джефсона, здавалось, постав зал суду і на місці для свідків — Клайд лице в липе з Мейсоном. Потім Джефсон узяв листи Роберти (точніше, копії, передані Мейсоном). — Якби тільки не це! — сказав він, зважуючи їх на долоні, і закінчив похмуро — Прокляття! От справа! Але ми ще не розбиті, нічого подібного! Ми ще й не починали

боротись! І вже у всякому разі це принесе нам популярність. Так, до речі,— додав він, — один мій знайомий хлопчак сьогодні вночі спробує відшукати в Біг-Бітерні потонулий апарат. Побажайте мені успіху.
— Як же не побажати! — от усе, що відповів Белнеп.

РОЗДІЛ XVII

Скільки боротьби і хвилювань викликає справа про убивство! Брукхарт і Кетчумен заявили Белнепу і Джефсону, що вважають план Джефсона "мабуть, єдиним виходом із становища", але що при цьому слід якнайменше посилатися на Гріфітсів.

І одразу ж пани Белнеп і Джефсон передали в пресу попереднє повідомлення, складене в такому дусі, щоб показати свою впевненість у тому, що Клайд невинуватий; насправді він — жертва наклепу, юнак, якого зовсім неправильно зрозуміли; наміри і вчинки його щодо міс Олден так само відрізняються від усього, що закидає йому Мейсон, як біле від чорного. Був тут і натяк на те, що непристойна квапливість прокурора, який вимагає скликання надзвичайної сесії Верховного суду, можливо, викликана міркуваннями скоріше політичного, ніж суто юридичного порядку. Бо інакше навіщо така квапливість? Особливо тепер, коли в округу наближаються вибори? Чи не мають часом наміру деякі особи або група осіб скористатися з результатів цього процесу в інтересах власного політичного честолюбства? Пани Белнеп і Джефсон сподіваються, що це не так.

Але хоч би які були плани, упередження або політичні прагнення якоїсь окремої особи чи групи осіб, оборона не має наміру допустити, щоб безневинного юнака, який став (адвокати це доведуть) жертвою нещасного збігу обставин, було спішно відправлено на електричний стілець тільки ради перемоги республіканської партії на виборах у листопаді. Для того щоб викрити цей дивний збіг обставин, що породжує, крім того, облудні висновки, оборонцям потрібен тривалий час. Тому вони змушені будуть офіціально опротестувати в Олбені клопотання прокурора перед губернатором штату про скликання надзвичайної сесії Верховного суду. Така екстреність зовсім ні до чого ще й тому, що чергова сесія по розгляду такого роду справ має відбутись у січні, а на підготовку матеріалів у даній справі потрібний не менший строк.

Цю енергійну, хоч і трохи запізнілу заяву представники преси вислухали з належною серйозністю; але Мейсон дуже зневажливо поставився до "легкодумного" твердження оборонців про політичні інтриги, так само як і до розмов про те, що Клайд невинуватий.

"Чого б це я, представник населення цілого округу, став куди-небудь відправляти цього чоловіка або пред'являти йому хоч одно обвинувачення, коли б обвинувачення не виникали самі собою? Хіба не очевидно, що він убив дівчину? І хіба він зумів сказати або зробити що-небудь таке, що роз'яснило б хоч одну з підозрілих деталей справи? Ні! Мовчання або брехня. І поки висококомпетентні пани оборонці не спростували цих обставин, я маю намір продовжувати те, що почав. У мене в руках вже є всі необхідні докази, які доводять провину молодого злочинця. І відстрочення до січня, коли, як ім відомо, мине строк моїх повноважень і новій людині доведеться вивчати з початку всі матеріали, з якими я вже повністю ознайомився, приведе до величезних витрат для округу. Адже всі зібрані мною в цій справі свідки зараз під рукою, їх неважко буде без особливих видатків доставити у Бріджбург. А де вони будуть у січні або в лютому, особливо після того, як оборона докладе усіх зусиль, щоб вони роз'їхались? Ні, панове! Я не згоден. Але якщо в найближчі десять або навіть п'ятнадцять днів вони зможуть подати мені будь-які дані, що хоч би побічно вказували на помилковість бодай яких-небудь з моїх обвинувачень, тоді я

дуже охоче піду разом з ними до голови суду, — і якщо вони зможуть повідомити його про деякі докази, що їх вони дістали чи сподіваються дістати, або про будь-яких відомих їм свідків, що їх треба викликати здалеку і що зможуть підтвердити невинуватість цього юнака, — що ж, дуже добре! Я охоче попрошу суддю дати їм стільки часу, скільки він вважатиме за потрібне, навіть коли через це процес відбудеться тоді, коли мої повноваження вже закінчаться. Але якщо він відбудеться раніше, а я щиро на це сподіваюсь, то я вкладу в обвинувачення всі свої сили і здібності,—не тому, що я добиваюсь якої-небудь державної посади, а тому, що тепер я окружний прокурор і це мій обов'язок. А щодо моєї політичної кар'єри, — ну, а хіба містер Белнеп не пробує зробити політичну кар'єру? Він змагався зі мною на минулих виборах і, як я чув, хоче повторити це знову".
Цілком відповідно до цієї своєї заяви Мейсон відправився в Олбені, щоб умовити губернатора в необхідності скликати надзвичайну сесію і віддати Клайда до суду. І губернатор, вислухавши аргументи і Мейсона, і Бглнепа, вирішив питання на користь Мейсона, оскільки дозвіл на скликання надзвичайної сесії не перешкодить при потребі відкласти самий процес і оскільки все, чим досі оперувала оборона, ніяк не вказувало на те, що скликання надзвичайної сесії перешкодить обороні добитись усіх відстрочень, необхідних їй для ведення процесу. І крім того, розглядати такі аргументи— справа не його, губернатора, а спеціально на те уповноваженого члена Верховного суду. Отже, було дано вказівку про скликання надзвичайної сесії Верховного суду, головою якого було призначено такого собі Фредеріка Оберуолцера, суддю одинадцятого округу. Мейсон прибув до нього з просьбою призначити день для скликання надзвичайного засідання ради присяжних, згідно з рішенням якої Клайд може бути відданий до суду, — і це засідання було призначене на п'яте серпня. А потім, коли рада присяжних зібралась, Мейсону не довелось робити вже ніяких зусиль для того, щоб було ухвалено рішення про віддання Клайда до суду.
Після цього Белнеп і Джефсон могли тільки з'явитися до Оберуолцера, демократа, який завдячував своїм призначенням попередньому губернаторові, і добиватися від нього перенесення судового розгляду в інший округ. Вони доводили, що, навіть маючи найсмі-ливішу уяву, не можна собі уявити, щоб в окрузі Катаракі знайшлось дванадцять чоловік, які, внаслідок прилюдних і приватних висловлювань Мейсона, не ставилися б до Клайда надзвичайно вороже і не були б заздалегідь переконані в його провині,— а значить, він по суті буде засуджений усяким складом присяжних ще раніше, ніж оборона зможе сказати своє слово.
— Але ж куди ви думаєте перенести розгляд? — спитав суддя Оберуолцер, людина досить безстороння. — Ті самі матеріали були опубліковані скрізь.
— Але, ваша честь, цей злочин, що його так ретельно перебільшує окружний прокурор… (Мейсон довго і палко протестує).
— І все-таки ми запевняємо, — провадив далі Белнеп, — що публіку даремно хвилювали і вводили в оману. Ви тепер не знайдете і дванадцяти чоловік, здатних поставитись до обвинуваченого безсторонньо.
— Які дурниці! — роздратовано вигукнув Мейсон. — Пуста балаканина! Адже газети самі зібрали і опублікували матеріалів далеко більше, ніж я. Якщо тут і виникло якесь упередження, то воно викликане саме опублікуванням фактичних даних у цій справі. І я запевняю, що тут це упередження не сильніше, ніж у будь-якому іншому місці. До того ж, якщо суд буде перенесено у віддалений округ, коли більшість свідків перебуває тут, наш округ буде обтя-жений надмірними витратами, яких він не може собі дозволити і які не виправдані обставинами.

Суддя Оберуолцер, чоловік з тверезим розумом і міцними моральними підвалинами, неквапливий, обережний, який волів завжди і в усьому додержувати встановленого порядку, схильний був погодитися з Мейсоном. І через п'ять днів, — весь цей час він, не поспішаючи, роздумував над цим питанням, — він відхилив клопотання оборони. Якщо він неправий, оборона може подати апеляцію у вищі інстанції. А поки що, призначивши слухання справи на п'ятнадцяте жовтня (доти, вирішив він, оборона матиме досить часу, щоб підготуватись), він подався на кінець літа на свою дачу біля озера Синіх гір; представники обвинувачення і оборони завжди зможуть знайти його там, якщо виникнуть які-иебудь особливо заплутані і складні питання, що їх не можна буде розв'язати без його особистої участі.
Коли у справу Клайда втрутились пани Ёелнеп і Джефсон, Мейсон вирішив подвоїти зусилля, щоб по змозі напевно забезпечити винесення обвинувального вироку Клайдові. Він побоювався молодого Джефсона не менше, ніж Белнепа; тому, взявши з собою Бертона Берлея і Ерла Ньюкома, він ще раз побував у Лікурзі і там, крім усього іншого, зміг з'ясувати: 1) де саме Клайд купив фотографічний апарат; 2) що за три дні до від'їзду на Біг-Бітерн він сказав м-с Пейтон про свій намір узяти з собою апарат і купити для цього плівки; 3) що в Лікурзі є торговець галантереєю на ім'я Орін Шорт, який добре знав Клайда і до якого тільки чотири місяці тому Клайд звертався по пораду в зв'язку з вагітністю дружини одного робітника, а також (це Шорт довірив, як величезну таємницю, Бертону Берлею, який відкопав його), що він, Шорт, рекомендував Клайдові такого собі лікаря Глена, який живе недалеко від Гловерсвіля; 4) коли розшукали самого лікаря Глена і показали йому фотографії Клайда і Роберти, він зміг упізнати Роберту, але не Клайда, і пригадав, в якому настрої вона до нього прийшла і що саме розповідала; ця розповідь ні в якій мірі не плямувала ні Клайда, ні її, і тому Мейсон вирішив поки що не займатись нею. І, нарешті, 5) завдяки тим же героїчним зусиллям на сцені з'явився той самий торговець в Утіці, в якого Клайд купив капелюх: він випадково наскочив у газеті на інтерв'ю, що його Берлей дав під час перебування в Утіці, і, впізнавши Клайда, портрет якого вміщено було тут же разом з портретом Берлея, поспішив розшукати Мейсона, який в результаті повіз з собою його свідчення, надруковані на машинці і належно оформлені.
До того ж дівчина, яка їхала на пароплаві "Лебідь" і звернула увагу на Клайда, пригадала і написала Мейсону, що Клайд був у солом'яному капелюсі і зійшов на берег у Шейроні. Цими відомостями цілком підтверджувалися свідчення капітана' "Лебедя", і Мейсон відчув, що провидіння або доля діють заодно з ним. І останнім, але найважливішим для Мейсона було повідомлення однієї жительки Бедфорда (штат Пенсільванія): вона писала, що вона і її чоловік провели тиждень, з третього по десяте липня, на Біг-Бітерні — жили в наметі на східному березі озера, в південній його частині. І от восьмого липня, годині о шостій вечора, коли вони катались човном, вона почула жалібний, сумний крик, — здавалось, жінка чи дівчина волала про допомогу. Цей крик доносився звідкись дуже здалека, неначе з-за острова, розташованого на південний захід від затоки, де вони ловили рибу.
Мейсон вирішив нічого не говорити про це повідомлення, так само як і про апарат та плівки, і про вчинок Клайда у Канзас-Сіті, і приховувати ці відомості, коли вдасться, аж до процесу, — тоді оборона вже не зможе будь-як спростувати або пом'якшити їх.
А Белнеп і Джефсон не могли придумати, що можна було б іще зробити: залишалось тільки муштрувати Клайда, щоб він зумів повністю заперечувати свою провину, посилаючись на душевну кризу, яку він пережив після приїзду на озеро Грасс; слід було також якось пояснити наявність двох капелюхів і

чемодана. Правда, буз ще костюм, кинутий в озеро поблизу дачі Кренстонів, але після того, як там побував один дуже старанний рибалка, костюм було знайдено, почищено, випрасувано, і тепер він висів у замкненій шафі в конторі Белнепа і Джефсона. Залишався ще й апарат, який потрапив на дно Біг-Бітерну, але розшуки його не дали ніяких результатів, і Джефсон зробив висновок, що апаратом, мабуть, заволодів Мейсок, а тому слід якнайраніше, при першій же нагоді, згадати про нього на суді. Але поки що було вирішено заперечувати, що Клайд, нехай ненавмисно, ударив апаратом Роберту, хоч при повторному обслідуванні тіла — для цього довелось вийняти його з могили в Більці — на обличчі покійної ще збереглися сліди, що якоюсь мірою відповідали розмірам і формі апарата.
Почати з того, що Белнеп і Джефсон дуже мало покладались на Клайда як на свідка. Чи зуміє він розповісти про те, як усе це сталось, так відверто, так сильно і щиро, щоб переконати присяжних, ніби він ударив її, зовсім того не бажаючи? Адже саме від цього залежить, чи повірять йому присяжні, однаково, чи є сліди удару чи немає. А коли не повірять, що удар був ненавмисний, значить — напевне обвинувальний вирок.
Отже, вони готувались до процесу, а поки що намагались потроху добрати сприятливі відомості і свідчення про попередню поведінку Клайда. Але їм дуже заважало те, що в Лікурзі, прикидаючись зразковим юнаком, він насправді поводився зовсім не зразково і що його перші кроки на діловому поприщі в Канзас-Сіті закінчилися скандалом.
Було і ще одно дуже серйозне ускладнення, — це розуміли як Белнеп і Джефсон, так і прокурор: за весь час, поки Клайд сидів у тюрмі, жодна людина з його сім'ї або з сім'ї його дядька не з'явилась, щоб заступитися за нього, і сам він нікому, крім Белнепа і Джефсона, не казав, де живуть його батьки. Але ж, якщо взагалі можна було відстояти й обілити Клайда, надзвичайно важливо було б, — про це не раз говорили Белнеп і Джефсон, — щоб його мати або батько, хоч би сестра чи брат закинули про нього добре слівце! Бо інакше створюється враження, що він завжди був поганою вівцею, нікчемним створінням, і тому всі, хто знав його, тепер свідомо його уникають.
Через це, радячись з Дарра Брукхартом, вони заговорили про батьків Клайда і дізнались, що лікурзькі Гріфітси рішуче протестують проти появи на сцені будь-кого з їхніх західних родичів. Щодо становищаі в суспільстві, пояснив Брукхарт, між двома паростями цієї сім'ї — глибока прірваі, і лікурзьким Гріфітсам були б дуже неприємні всякі розмови про це. Крім того, не можна поручитись, що, потрапивши в Лікург, батьки Клайда не стануть іграшкою в руках жовтої преси. Брукхарт повідомив Белпепа, що, на думку Семюелай і Гілберта Гріфітсів, найкраще (коли Клайд не заперечує) не звертатись до його найближчих родичів. Власне, від цього в якійсь мірі залежатиме їх матеріальна допомога Клайдові.
Клайд був згоден з бажанням Гріфітсів, хоч ніхто з людей, які часто розмовляли з ним і чули, як він шкодував про все, що сталось, бо це — удар для матері, не міг мати сумнівів у тому, що він зв'язаний з матір'ю узами гарячої любові. Істина полягала в тому, що Клайд тепер відчував страх і сором перед матір'ю: він боявся того, як вона поставиться до його морального падіння, якщо не до падіння в очах громадськості, до становища, в якому він опинився. Чи повірить вона вигадці Белнепа і Джефсона про моральний переворот, який він нібито відчув? Але навіть крім цього, — тільки подумати, що вона прийде сюди і подивиться на нього, такого жалюгідного, крізь ці залізні прути, і треба буде витримати її погляд, і доведеться розмовляти з нею день у день! Її ясні, запитливі, вимучені очі! І в неї виникне сумнів, чи справді він невинуватий, — адже він почуває, що

навіть Белнеп і Джефсон, незважаючи на всі їх плани, складені для його оборони, все-таки не певні, чи справді був ненавмисним цей удар. Вони не зовсім вірять цьому і, мабуть, так і скажуть їй. І чи зможе його побожна, богобоязлива мати, яка ненавидить усякий злочин, повірити йому більше, ніж вони?

І коли Клайда знову спитали, чи слід, на його думку, викликати його батьків, він відповів, що йому до якогось часу краще не бачитися з матір'ю — це не дасть ніякої користі, а обом буде дуже тяжко.

На щастя, думав він, ніякі відомості про все, що з ним сталось, як видно, ще не дійшли до його родичів у Денвері. Через їх особливі релігійні та моральні переконання, світські, сповнені розпусти газети ніколи не допускались в їх дім і в місію. А лікурзькі Гріфітси не хотіли ні про що повідомляти їх.

Але якось увечері (приблизно в той час, коли Белнеп і Джефсон дуже серйозно обмірковували питання про відсутність батьків Клайда і про те, чи не слід що-небудь зробити в цьому напрямі) Еста, яка незабаром після переїзду Клайда в Лікург вийшла заміж і жила в південно-східній частині Денвера, випадково прочитала в "Рокі маунтейн ньюс" таку замітку, надруковану зразу після того, як рада присяжних у Бріджбурзі вирішила, що справу Клайда треба передати до суду:

"УБИВЦЮ РОБІТНИЦІ ВІДДАНО ДО СУДУ

Бріджбург, штат Нью-Йорк, 8 серпня. — Відбулось екстрене засідання ради присяжних, призначене губернатором Стаудербеком для розгляду справи Клайда Гріфітса, племінника багатого фабриканта комірців у Лікурзі (штат Нью-Йорк), який має те саме прізвище. Клайда Гріфітса було недавно обвинувачено в убивстві міс Роберти Олден із Більца (штат Нью-Йорк), вчиненому на озері Біг-Бітерн в Адірондакських горах 8 липня цього року. Сьогодні рада присяжних підтвердила обвинувальний висновок у справі Клайда Гріфітса, обвинувачуваного в убивстві із заздалегідь обду^ маним наміром.

Відповідно до цього рішення Гріфітс, який уперто твердить, незважаючи на майже незаперечні докази, що гадане убивство було фактично нещасним випадком, постав у супроводі своїх адвокатів Елвіна Белнепа і Рубена Джефсона перед суддею Верховного суду Оберуолцером і заявив, що він невинуватий. Його залишено під вартою до суду, який призначено на 15-е жовтня.

Молодому Гріфітсу тільки 22 роки; до дня арешту він був визнаним членом лікурзьких вищих кіл. Гадають, що він оглушив і потім потопив свою коханку, молоду робітницю, яку він звів і потім збирався покинути ради багатої дівчини. Оборонці в цій справі запрошені багатим дядьком обвинувачуваного, фабрикантом з Лікур-га, який досі тримається осторонь. Крім того, як тут запевняють, ніхто з родичів не виступив на його оборону".

Еста зразу ж кинулась до матері. Незважаючи на точність і ясність цього повідомлення, вона' не хотіла вірити, що йдеться про Клайда. І все-таки в згадці про місце події і в іменах була фатальна', незаперечна правда: багаті Гріфітси з Лікурга, відсутність родичів.

Через кілька хвилин, потрібних на" те, щоб проїхаіти трамваєм, вона була вже в будинку на Бідуел-стріт, де містились мебльовані кімнати і місія, відома під назвою "Зоря упования"; навряд чи ця місія була набагато краща за ту, що існувала раніше в Канзас-Сіті. Правда, тут було досить багато кімнат, де приїжджі за двадцять п'ять центів знаходили притулок на ніч (вважалось, що таким способом окупається утримання будинку), — однак усе це вимагало великої роботи і давало дуже мало прибутку. До того ж Френк і

Джулія, яким уже давно остогидла нудна одноманітність оточення, тепер серйозно намагалися звільнитись від усього цього і весь тягар роботи в місії поклали на плечі батька й матері. Джулія, якій було вже дев'ятнадцять років, працювала касиркою в одному ресторані, а Френк— йому незабаром мало виповнитися сімнадцять — знайшов недавно роботу у фруктово-овочевому магазині. Тепер удома залишався вдень тільки незаконний син Ести, маленький Рассел (йому йшов четвертий рік); дід з бабусею з обережності казали, що це сирота, усиновлений ними в Каінзас-Сіті. Це був темноволосий хлопчик, який трохи нагадував Клайда, і його вже в такому ранньому віці, як колись Клайда, навчали всіх основних істин, що так дратували Клайда в дитинстві.
Коли прийшла Еста (тепер дуже скромна і статечна заміжня жінка), м-с Гріфітс була зайнята прибиранням: підмітала, витирала порох, застилала ліжка. Але, глянувши на бліду, розгублену дочку, що прийшла в незвичайний час і, кивнувши головою, покликала матір у сусідню порожню кімнату, м-с Гріфітс, яка більш-менш звикла за роки всіляких випробувань до таких несподіванок, припинила
роботу, і очі її враз затьмарились передчуттям чогось поганого. Яке ще нове лихо загрожує їм усім? Бо полохливі сірі очі Ести і весь її вигляд провіщали біду. Розгорнувши газету, яку вона тримала в руках, і з тривожною турботою дивлячись на матір, Еста вказала на замітку. М-с Гріфітс почала проглядати газетні рядки. Але що це?
"УБИВЦЮ РОБІТНИЦІ ВІДДАНО ДО СУДУ".
"…ОБВИНУВАЧЕНО В УБИВСТВІ МІС РОБЕРТИ ОЛДЕН… НА ОЗЕРІ БІГ-БІТЕРН В АДІРОНДАКСЬКИХ ГОРАХ 8 ЛИПНЯ ЦЬОГО РОКУ".
"…ОБВИНУВАЧУВАНОГО В УБИВСТВІ ІЗ ЗАЗДАЛЕГІДЬ ОБДУМАНИМ НАМІРОМ".
"…НЕЗВАЖАЮЧИ НА МАЙЖЕ НЕЗАПЕРЕЧНІ ДОКАЗИ… ЗАЯВИВ, ЩО ВІН НЕВИНУВАТИЙ".
"…ЗАЛИШЕНО ПІД ВАРТОЮ ДО СУДУ, ЯКИЙ ПРИЗНАЧЕНО НА 15-е ЖОВТНЯ".
"…ОГЛУШИВ І ПОТІМ ПОТОПИВ СВОЮ КОХАНКУ…"
"…НІХТО З РОДИЧІВ НЕ ВИСТУПИВ НА ЙОГО ОБОРОНУ".
Так її очі і мозок автоматично вихоплювали найважливіші рядки. І знову так само швидко пробігали по них:
"КЛАЙДА ГРІФІТСА, ПЛЕМІННИКА БАГАТОГО ФАБРИКАНТА КОМІРЦІВ У ЛІКУРЗІ (ШТАТ НЬЮ-ЙОРК)…"
Клайд, її син! А тільки недавно, — ні, вже більш як місяць (вони з Ейсою навіть почали непокоїтись, що він не…)…8 липня! А сьогодні 11 серпня! Значить — так! Але ні, це не її син! Неможливо! Клайд — убивця дівчини, яка була його коханкою! Але він зовсім не такий! Він писав їй, що робить успіхи: він завідує великим відділом на фабриці, у нього прекрасне майбутнє. Але ні слова ні про яку дівчину! І раптом! Так, але була ж та дівчинка в Канзас-Сіті… Боже милостивий! І Гріфітси в Лікурзі, брат її чоловіка, — вони знають усе і не написали! Звичайно, це сором і огида. Або байдужість. Хоча ні, адже Семюел запросив двох адвокатів. Але який жах! Ейса! Інші діти! Що буде в газетах! А місія! Доведеться знову кинути все і виїхати куди-небудь в інше місто. Однак винуватий він чи ні? Вона мусить це знати, перш ніж осудити його. В газеті сказано, що він не визнав себе винуватим. О, цей мерзенний, грішний блискучий готель у Канзас-Сіті! Ці зіпсуті юнаки — друзі Клайда! Ці два роки, коли він блукав невідомо де, не писав батькам, жив під ім'ям Гаррі Тенета! Що він робив? Чого вчився?
Вона стояла непорушно, сповнена безмежного страждання і жаху, від яких її в цю хвилину не могла захистити навіть віра в одкровення і втіху, в божественні істини і божественне милосердя та спасіння, — віра, яку вона завжди проповідувала. Її хлопчик! Її Клайд! В тюрмі, обвинувачуваний в убивстві! Вона повинна телеграфувати, написати, може, поїхати туди. Але як

дістати гроші? І що робити там, коли вона приїде? Де взяти мужність і віру, щоб стерпіти це? І знову-таки: ні Ейса, ні Френк, ні Джулія не повинні знати. Ейса з його войовничою і все ж неначе безсилою вірою, із стомленими очима та слабнучим тілом… І чому Френк і Джулія, які тільки-но вступають у життя, повинні нести на собі такий тягар, таке тавро?
Боже милостивий! Невже її нещастя ніколи не закінчаться?
Вона обернулась: великі, загрубілі від роботи руки її злегка тремтіли, і в них тремтіла газета. Еста стояла поруч; вона останнім часом особливо співчувала матері, розуміючи, як багато тяжкого їй довелося зазнати. Мати часом здавалась такою стомленою, а тепер ще оцей удар! Однак Еста знала, що мати сильніша за всіх у сім'ї — така міцна, широкоплеча, смілива; нехай по-своєму — уперта, негнучка, — вона все-таки була справжнім керманичем душ.
— Мамо, я просто не можу повірити, що це Клайд! — от усе, що змогла сказати Еста. — Це просто неможливо, правда?
Але м-с Гріфітс ще дивилась на цей зловісний газетний заголовок, потім швидко обвела своїми сіроголубими очима кімнату. Її широке обличчя зблідло, немов облагороджене безмежним напруженням і безмежним стражданням. Її грішний, заблудний і, звичайно, нещасний син так безумно мріяв висунутись, зробити кар'єру, — і от йому загрожує смерть, страта на електричному стільці за злочин, за вбивство! Він убив когось, — бідну робітницю, сказано в газеті.
— Шш!.. — прошепотіла вона, промовисто приклавши палець до губів. — Він (це означало — Ейса) поки що не повинен знати. Треба насамперед телеграфувати або написати. Нехай надішлють відповідь на твою адресу. Я дам тобі грошей. Але тепер я мушу сісти на хвилинку. Я почуваю себе трохи безсилою. Я сяду тут. Дай мені біблію.
М-с Гріфітс сіла на край простого залізного ліжка, взяла з столика біблію і інстинктивно розкрила її на псалмах 3 і 4.
"Господи, як умножились вороги мої".
"Коли я благаю, почуй мене, боже правди моєї".
І потім тихо, зовні навіть спокійно, вона прочитала 6, 8, 10, 13, 23, 91 псалми, а Еста стояла поруч у безмовному і тужному подиві.
— О мамо, я не можу цьому повірити! Це так жахливо!
Але м-с Гріфітс не переставала читати. Здавалось, вона всупереч усьому зуміла сховатись в якомусь тихому пристановищі, де хоч би в ці хвилини ніщо людське, зле і гріховне не могло настигнути її. Нарешті вона зовсім спокійно закрила книгу і підвелась.
— Тепер ми повинні подумати, що написати в цій телеграмі і кому її послати. Я хочу сказати, Клайдові, звичайно… у цей… як його… у Бріджбург, — додала вона, заглянувши в газету, і тут же процитувала з біблії: "Страшний у правосудді, почуй нас, боже". Чи, може, цим двом адвокатам, тут є їхні імена. Я боюсь телеграфувати братові Ейси, він може відповісти просто батькові. ("Ти — оплот мій і сила моя. На тебе покладаю надію".) Але я думаю, йому передадуть телеграму, якщо послати її на ім'я судді або цих адвокатів, як ти гадаєш? Ні, мабуть, краще пошлемо безпосередньо Клайдові. ("Він веде мене до вод тихих".) Треба просто написати, що я прочитала про нього в газеті, і все-таки любов моя з ним, і я вірю в нього, але він мусить сказати мені всю правду і написати, що ми повинні робити. Якщо йому потрібні гроші, треба буде подумати, як їх дістати. ("Він підкріпляє душу мою".)
І тут, втративши короткочасний зовнішній спокій, вона стала знову заламувати свої великі, загрубілі руки.

— Ні, цього не може бути. Боже мій, ні! Адже він мій син. Усі ми любимо його і віримо в нього. Ми повинні сказати про це. Бог звільнить його. Не спи і молись. Не втрачай віри. Під сінню крил його знайдеш спокій душевний…
Вона була в нестямі і навряд чи розуміла, що говорить. Еста, стоячи поруч, повторювала:
— Так, мамо! Так, звичайно! Я напишу, телеграфую! Звичайно, це дійде до нього!
Але одночасно вона думала: "Господи, господи! Обвинувачено в убивстві — що може бути гірше! Ні, звичайно, це неправда. Цього не може бути. А що, як він дізнається! (Вона думала про чоловіка.) І це — після історії з Расселом. І після неприємностей, які були у Клайда в Канзас-Сіті… Бідна мама! У неї стільки горя…"
Трохи згодом, стараючись, щоб їх не помітив Ейса, який допомагав прибирати сусідню кімнату, вони обидві спустились у залу місії, де була тиша, а численні написи на стінах провіщали милосердя, мудрість і вічну справедливість господа.

РОЗДІЛ XVIII

Телеграму, складену в описаному вище дусі, було негайно відправлено на ім'я Белнепа та Джефсона, і вони порадили Клайдові одразу ж відповісти, що у нього все гаразд: він має прекрасних оборонців, не потребує грошової допомоги, і, поки його оборонці не порадять, краще нікому з рідних не приїздити сюди, бо все, що можна для нього зробити, вже робиться.
Одночасно вони написали м-с Гріфітс, запевняючи її в своєму бажанні допомогти Клайдові і рекомендуючи поки що не втручатись в хід подій.
Але хоч таким способом небезпеку появи західних Гріфітсів на Сході було усунено, Белнеи і Джефсон зовсім не заперечували б, щоб деякі відомості про батьків Клайда, про їх заняття, місцеперебування, вірування та любов до сина просочились у газети, які уперто підкреслювали, що рідня не цікавиться ним. Тому для них вийшло дуже вдало, що телеграму матері, одержану в Бріджбурзі, негайно прочитала люди, які особливо цікавились цією справою і поспішили по секрету розповісти її зміст декому з публіки і з представників преси: в результаті вся сім'я у Денвері зразу ж була знайдена і проінтерв'юйована. І незабаром в усіх західних і східних газетах з'явились більш-менш повні звіти про теперішнє становище сім'ї Клайда, про діяльність його батьків як керівників місії, про їх вузькі і надзвичайно індивідуалістичні релігійні вірування; говорилось, навіть про те, що Клайда змалку теж змушували ходити разом з усією сім'єю по вулицях і співати псалми, — викриття, яке майже так само прикро вразило товариство в Лікурзі і на Дванадцятому озері, як і самого Клайда.
А м-с Гріфітс, чесна і глибоко щира в своїй вірі і діяльності, без вагань розповідала репортерам, які приходили до неї один за одним, усі подробиці про місіонерський труд свій і чоловіка у Денвері та інших місцях. Згадала вона і про те, що ні Клайд, ні інші її діти ніколи не знали звичайних дитячих радостей і розваг. Однак її хлопчик, в чому б його тепер не обвинувачували, не був поганий по натурі, і вона не може повірити, що він справді винен у такому злочині. Все це — якийсь нещасний збіг обставин, і Клайд, звичайно, пояснить це на суді. Та коли він і вчинив що-небудь безрозсудне, в усьому винен нещасний випадок, який перервав кілька років тому діяльність місії в Канзас-Сіті і змусив усю сім'ю переїхати в Денвер, отже Клайд був залишений на самого себе. І це за її порадою він написав багатому братові її чоловіка в Лікург і потім переїхав туди.
Клайд у своїй камері читав ці повідомлення, і його мучило пекуче почуття приниження і досади. Нарешті він написав матері, висловлюючи їй своє

незадоволення: навіщо вона розповідає так багато про минуле і про їх місіонерську діяльність, адже вона знає, що він ніколи не любив цього і терпіти не міг ходити по вулицях. Дуже багато хто дивиться на це зовсім інакше, ніж вона та батько, — зокрема, його дядько, двоюрідний брат і всі ті багаті люди, з якими йому довелося познайомитись і які зуміли влаштувати своє життя зовсім по-іншому і з незрівнянно більшим блиском. Тепер, казав він собі, Сондра, звичайно, прочитає все це, — все, що він сподівався приховати.

Однак, незважаючи ні на що, він не міг думати про матір інакше, як з ніжністю і повагою, — так багато було в ній сили і щирості, а її незмінна і непохитна любов до нього глибоко зворушувала його. У відповідь на його лист вона написала, що їй дуже шкода, коли вона зробила йому боляче або вразила його почуття. Та хіба не слід завжди говорити правду? Шляхи господні ведуть до добра, і ніяке зло не може, звичайно, виникнути із служіння справі господа. І Клайд не повинен просити її брехати. Але якщо він скаже хоч слово, вона з радістю спробує дістати гроші і приїде, щоб допомогти йому… вона сидітиме з ним у камері і думатиме разом з ним про його врятування і триматиме його руки в своїх… Але Клайд добре знав, що вона чекатиме від нього правди, невідступно дивлячись йому просто у вічі своїми ясними голубими очима. І тому, подумавши, він вирішив, що вона не повинна поки що приїжджати. Зараз він не міг би витерпіти цього.

Бо перед ним, подібно до величезної базальтової скелі над бурхливим розгніваним морем, стояв суд, а це означало лютий напад Мейсона, на який він зможе відповідати переважно небилицями, вигаданими для нього Джефсоном та Бел непом. Хоч він і намагався заспокоїти свою совість думкою про те, що в останню хвилину у нього невистачило мужності ударити Роберту, проте розповісти цю нову історію і стояти на своєму було для нього дуже важким завданням. Це розуміли обидва адвокати, і тому Джефсон дедалі частіше з'являвся біля дверей у камеру Клайда, вітаючи його словами:

— Ну, як сьогодні наші справи?

Який дивний вигляд мали грубі, неохайні, недбало пошиті костюми Джефсона! І його старий, зношений темнокоричневий м'який капелюх, низько насунутий на очі! І ці довгі, кістляві, вузлуваті руки, в яких почувалась величезна сила! І його холодні маленькі голубі очі — проникливі, повні хитрості і непохитної рішучості, яку він намагався передати Клайдові,— і це йому почасти удавалося!

— Ну, хто ще приходив сьогодні? Проповідники, сільські дівчиська чи хлопці Мейсона?

Він запитував так тому, що весь цей час Клайда обсідала найрізноманітніша, жадібна до кримінальних і еротичних сенсацій публіка, жваво зацікавлена сумною загибеллю Роберти і існуванням її красивої і багатої суперниці. Приходили дрібні провінціальні адвокати, лікарі, крамарі, сільські євангелісти або пастори — все народ тупий і неотесаний, друзі і знайомі різних міських чиновників; вони з'являлись біля дверей Клайда з раннього ранку, часто в зовсім несподівані хвилини, і, оглянувши його цікавими, або злими, або зляканими очима, запитували приблизно таке: "Чи молитесь ви богу, брате? Чи преклоняєте коліна для молитви?" (При цьому Клайд завжди згадував батька і матір.) І далі: чи примирився він з богом? Невже він і справді заперечує, що убив Роберту Олден? Дівчата питали: "Кажуть, ви закохані? А як її звуть? А де вона зараз? Розкажіть нам, будь ласка! Ми нікому не скажемо! Буде вона на суді?" Клайд намагався не звертати уваги на такі запитання або відповідав так двозначно, ухильно та байдуже, як тільки міг. Вони його дратували, але ж і Белнеп і Джефсон постійно підказували йому, що ради власної користі він повинен здаватись якомога

веселішим, бадьорішим і привітнішим. Потім приходили журналісти і журналістки в супроводі художників або фотографів, інтерв'юйовали, знімали і змальовували. Але з цими людьми, за порадою Белнепа і Джефсона, він звичайно не розмовляв або відповідав тільки заздалегідь підказаними йому, завченими фразами.
— Кажіть, що хочете, — весело повчав його Джефсон, — аби тільки нічого не казати. Не вішайте носа. І щоб з обличчя не сходила усмішка, зрозуміло? Ви не забуваєте зубрити свою шпаргалку? (Джефсон дав Клайдові надрукований на машинці довгий список запитань, які напевно йому поставлять на суді; на кожне запитання він повинен буде дати саме таку відповідь, яку заготовлено в цій шпаргалці,— або нехай тепер же надумає і вивчить що-небудь краще. Всі запитання стосувались поїздки на Біг-Бітерн, причини, яка змусила його купити другий капелюх, пережитого ним душевного перелому: чому, коли, де?) Для вас це "Отче наш", розумієте? — А потім він закурював цигарку, але ніколи не пропонував Клайдові: щоб набути репутації стриманого юнака, Клайд тут не повинен був курити.
І після кожного візиту Джефсока Клайд якийсь час сам вірив, що зуміє поводитись точнісінько так, як повчав його адвокат: швидко і впевнено ввійде в зал суду, стійко витримає всі погляди — навіть погляд самого Мейсона, забуде (навіть даючи показання як свідок) про свій страх перед ним, про те, які жахливі всі ці відомі Мейсону факти, що їх він мусить пояснити з допомогою надрукованих у шпаргалці відповідей… забуде Роберту і її останній крик, і душевний біль та муку, викликану втратою Сондри і всього її веселого, блискучого оточення.
Та коли знову наставала ніч, або коли доводилось провести весь довгий день тільки з сухорлявим, бородатим Краутом або хитрим, метким Сісселсм (вони вічно тинялись поблизу і часто підходили до дверей камери, щоб гукнути до нього: "Як живемо?" і завести розмову про міські події або заграти в шашки чи шахи), Клайд дедалі більше хмурнів і починав думати, що кінець кінцем, мабуть, у нього немає ніякої надії на врятування. Адже він зовсім самотній, якщо не казати про адвокатів, матір, брата і сестер! Від Сондри, зрозуміло, ні слова. Отямившись трохи від першого потрясінйя та страху, вона тепер дещо інакше думала про Клайда; зрештою, може, він убив Роберту і став знехтуваним, жертвою тільки через кохання до неї. І все ж товариство поставилось до нього так вороже, з таким жахом, що вона не наважувалась навіть думати про те, щоб написати йому хоч слово. Адже він — убивця! А тут ще ця його жалюгідна сім'я! В газетах пишуть, що його батьки, які живуть на Заході,— просто вуличні проповідники, і сам Клайд хлопчиком виспівував псалми на вулицях!
Але часом вона мимоволі знову згадувала про його палку, безрозсудну і, очевидно, всепожираючу пристрасть. Як жагуче, мабуть, кохав він її, якщо міг насмілитись на такий жахливий вчинок! І тому вона питала себе, чи не можна буде коли-небудь пізніше, коли вся ця історія вже не буде в центрі загальної уваги, як-небудь обережно, не підписуючись, написати йому? Нехай він знає, що не зовсім забутий, бо він так палко кохав її. Але зразу ж вона вирішувала: ні, ні… батьки її… якщо вони дізнаються або запідозрять… і товариство… і її колишні приятелі… Ні! У всякому разі не тепер. Може — згодом, коли він буде звільнений або… або… засуджений… вона сама не знає. І все-таки вона дуже страждала, хоч яким мерзенним і огидним здавався їй жахливий злочин, за допомогою якого він хотів завоювати її.
А Клайд у цей час ходив уперед і назад по камері або дивився крізь важкі грати вікна на похмуру площу, або читав і перечитував газети, або нервово гортав сторінки журналів та книг, які доставляв йому адвокат, або грав у шашки та шахи, або обідав: Белнеп і Джефсон спеціально домовилися з

тюремним начальством (таке було бажання дядька Клайда), щоб його меню складалося з кращих страв, ніж ті, що їх звичайно подають звичайним ув'язненим.
І знову та знову — через те, що Сондра, мабуть, була безповоротно і назавжди втрачена для нього — він думав, чи зможе продовжувати цю, як йому інколи здавалось, майже марну боротьбу.
Але часом, серед ночі або перед світанком, коли вся тюрма стихала, — сни… примарні видіння того, що найбільше страшило його і позбавляло останньої мужності… він зривався на ноги, розширеними очима дивлячись в одну точку. Серце його несамовито колотилось, холодний піт виступав на лобі і долонях. Електричний стілець— десь там, у тюрмі штату. Клайд раніше читав про нього — про те, як умирають на ньому люди… І він починав ходити вперед і назад, і думав, думав… якщо все піде не так, як запевняє Джефсон… якщо він буде засуджений і йому відмовлять у новому судовому розгляді… тоді… Чи не можна тоді як-небудь вирватися з цієї тюрми і втекти? Ці старі цегляні стіни… Які вони завтовшки? Чи не можна все-таки з допомогою молотка, каменя, чого-небудь, що могли б йому принести… хоч би брат Френк, або сестра Джулія, або Ретерер, або Хегланд… якби тільки він міг списатися з ким-небудь із них і умовити їх принести йому щось придатне для цього… Якби добути пилку, щоб перепиляти грати! І потім втекти, втекти, як треба було йому втекти тоді, в тих лісах…
Але як? І куди?
РОЗДІЛ XIX
П'ятнадцяте жовтня. Темні хмари і пронизливий, майже січневий вітер, який зганяє в купи опале листя, а потім раптовими поривами здіймає його, і воно кружляє і мечеться туди й сюди, і здається, що це летять птахи. І, незважаючи на передчуття боротьби і трагедії, що охопило багатьох, незважаючи на те, що в глибині свідомості виникає примара електричного стільця, — який святковий настрій: фермери, лісоруби, торговці заїжджаються сотнями у "фордах" та "б'юїках" — з дружинами, дочками і синами, навіть з немовлятами на руках. Вони зібрались на площі задовго до відкриття суду, а коли надійшла призначена година, скупчились — хто біля воріт тюрми, сподіваючись хоч мигцем глянути на Клайда, хто біля найближчого до тюрми входу в будинок суду: через ці двері повинні були провести Клайда, і тут публіка могла побачити його, а потім і пройти в зал суду. Голуби невесело бродять по карнизах і по краю покрівлі старовинного будинку.
Мейсона оточують його підлеглі — Бертон Берлей, Ерл Ньюком, Зілла Саундерс і молодий бріджбурзький юрист на прізвище Меніго, який недавно закінчив навчання; вони допомагають йому впорядковувати матеріали слідства і давати вказівки та інструкції різним свідкам, що вже зібрались у приймальні прокурора, чиє ім'я стало за ці дні відоме всій країні. А на вулиці, коло суду, лунають вигуки розносників: "От горіхи!" "Сосиски! Гарячі сосиски!" "Купуйте історію Клайда Гріфітса з усіма листами Роберти Олден! Тільки двадцять п'ять центів!" (Один приятель Бертона Берлея викрав копії листів Роберти з канцелярії Мейсона і продав їх видавцеві бульварних романів у Бінгхемптоні, а той негайно випустив їх окремою брошурою разом з описом "страшного злочину" і з портретами Роберти і Клайда).
А в цей час у тюремній приймальні сиділи Елвін Белнеп та Рубен Джефсон і з ними Клайд, вдягнений у той самий костюм, який він намагався назавжди поховати у водах Дванадцятого озера. При цьому на Клайді були новий галстук, нова сорочка і нові черевики, — все для того, щоб він з'явився на суді в своєму кращому вигляді, таким, яким він був у Лікурзі. Поруч Джефсон — довгий та худий і, за своїм звичаєм, одягнений абияк, але з тією

залізною силою, що проглядає в кожній рисі обличчя, в кожному порусі, в кожному погляді, з силою, яка завжди так вражала Клайда. Белнеп був чепурний, як перший франт з Олбені; на нього припадав увесь тягар попереднього викладу справи на суді і участі в перехресному допиті свідків.

— Дивіться, нічого не лякайтесь і не виказуйте нервування, хоч би там що говорили і робили на суді,—чуєте, Клайд? — мовив він. — Ми будемо з вами весь час, від початку до кінця. Ви сидітимете між нами. Усміхайтесь або зробіть байдуже обличчя, але тільки не сидіть із зляканим виглядом. Проте не треба бути і занадто розв'язним та веселим, бо вони вирішать, що ви ставитесь до всього цього несерйозно. Розумієте, ви весь час повинні справляти враження приємного, симпатичного юнака і поводитись, як належить джентльменові. І ні в якому разі не лякайтесь — це може дуже пошкодити і вам і нам. Адже ви не винуваті,— значить, у вас немає ніяких причин боятись, хоч ви, звичайно, засмучені всім, що сталось. Я певен, що ви прекрасно усвідомили все це.

— Так, сер, я вас розумію, — відповів Клайд. — Я зроблю все так, як ви кажете. І потім — я ж не ударив її навмисне, це чистісінька: правда, чого ж мені боятись?

Він глянув на Джефсона, на якого з суто психологічних причин покладався більше, ніж на Белнепа. Справді: сказані ним зараз слова були точним повторенням того, що йому твердив Джефсон протягом двох місяців підряд. І зараз, спіймавши його погляд, Джефсон підсунувся ближче і, дивлячись просто у вічі Клайда своїми свердлячими, але водночас підбадьорливими голубими очима, почав:

— Ви не винуваті! Ви не винуваті, Клайд, ясно? Ви тепер цілком розумієте це і повинні весь час вірити в це і пам'ятати про це, бо так воно і є.^ Ви не мали наміру ударити її, чуєте? Ви клянетесь у цьому. Ви поклялись мені й Белнепу, і ми віримо вам. Обставини такі, що ми не можемо змусити середній склад присяжних зрозуміти це і повірити в це, якщо ми подамо все точно так, як ви розповідаєте. Це не пройде, я вже вам пояснював. Але що з того? Ви знаєте правду, ми — теж. Але, щоб добитися для вас справедливого вироку, нам доводиться дати трохи інше, підставне пояснення, підмінити ним правду, яка полягає в тому, що ви ударили міс Олден ненавмисне: ми не можемо сподіватися, що присяжні зрозуміють цю правду в чистому, неприкрашеному вигляді. Ви це розумієте?

— Так, сер, — відповів Клайд, який завжди слухав цю людину з шанобливою увагою.

— Саме тому, як я часто говорив вам, ми і вигадали цю історію про внутрішній перелом, якого ви зазнали. Це не зовсім вірно в часі, але ж ви справді відчули зміну в собі, коли були на озері. І в цьому наше виправдання. Але, зважаючи на всі дивні обставини справи, присяжні цьому ніколи не повірять, і тому ми просто перенесемо переворот, що стався у вашій душі, на інший час, — зрозуміли? Нехай він буде до того, як ви поїхали кататися човном. Це не зовсім вірно, але ж невірним є і саме обвинувачення, ніби ви вдарили її навмисно. І вас не можуть посадити на електричний стілець за неправильним обвинуваченням, — принаймні я на це не згоден. — Він подивився Клайдові просто у вічі, потім додав:

— Розумієте, Клайд, це однаково, немовби заплатити за картоплю або за костюм пшеницею чи бобами, бо, хоч у вас і є гроші, хтось раптом з доброго дива оголосив, ніби вони не справжні, і тепер у вас не хочуть їх брати. Тому вам доводиться розплачуватися пшеницею чи бобами. От ми і дамо їм боби. Але виправдує те, що ви не винуваті. Ви не винуваті! Ви поклялись

мені, що в останню хвилину не хотіли її ударити, незалежно від того, які у вас були наміри спочатку. І цього для мене досить. Ви не винуваті.
І тут, узявши Клайда за вилоги піджака і пильно дивлячись в його карі очі, погляд яких виказував напруження і нервозність, Джефсон додав твердо і переконано (для нього самого це переконання було тільки ілюзією, але він неодмінно хотів передати його Клайдові):
— І в ту хвилину, коли ви почнете слабнути чи нервуватись або коли ви будете відповідати на запитання Мейсона і вам здаватиметься, що він бере верх, запам'ятайте, я хочу, щоб ви твердо сказали собі: "Я не винуватий! Не винуватий! Вони не мають права мене засудити, бо я насправді не винуватий". А якщо це не допоможе вам узяти себе в руки, — подивіться на мене. Я буду поруч. Якщо ви почнете хвилюватись, вам треба буде тільки подивитись мені просто у вічі, от як я зараз дивлюсь. І ви будете знати, що я хочу, щоб ви взяли себе в руки і поводились так, як я вам зараз кажу: ви присягнете в тому, в чому ми просили вас присягнути, хоч би що ви при цьому почували, і хоч би вам здавалося навіть, ніби це неправда. Я не допущу, щоб вас стратили за те, чого ви не робили, тільки тому, що вам не дозволять підтвердити під присягою щиру правду. Ну, от і все!
І він весело і лагідно поплескав Клайда по спині, а Клайд, відчувши незвичайний приплив бадьорості, зрозумів у цю хвилину, що, звичайно, він зможе поводитись так, як йому сказано, і саме так і зробить.
Потім Джефсон вийняв годинник і глянув спочатку на Белнепа, потім у найближче вікно. Юрба вже зібралась біля суду та коло дверей тюрми, — тут репортери і фотографи нетерпляче ждали появи Клайда, щоб на ходу зняти його і всіх причетних до справи.
— Ну, здається, пора, — спокійно сказав Джефсон. — Схоже на те, що Есе населення Катаракі збирається пройти в зал суду. У нас буде велика аудиторія. — І, звертаючись до Клайда, додав: — Вам нема чого бентежитись, Клайд. Усе це просто селюки, що зібрались розважитися міським видовищем.
І Джефсон і Белнеп виходять. їх змінюють біля Клайда Крауг і Сіссел; оборонці серед перешіптувань юрби перетинають площу, що поросла вигорілою травою, і прямують до будинку суду.
А ще через п'ять хвилин виходить і сам Клайд; перед ним ідуть Слек і Сіссел; супроводять його Крауг і Суенк і, крім того, охороняють ще додаткові вартові — по два праворуч і ліворуч — на випадок якихсь замахів і хвилювання юрби. Клайд намагається триматись по змозі бадьоро і впевнено; але навколо так багато грубих і дивних облич — бородаті чоловіки у важких єнотових куртках та шапках або в поношеній, збляклій, непевного вигляду одежі, звичайній для фермерів у цих краях, і їх дружини та діти… І всі дивляться на нього з такою недоброю цікавістю… Він сторопів, немов ось-ось хто-небудь вистрілить в нього з револьвера або кинеться з ножем. Конвоїри з револьверами в руках своїм виглядом тільки посилюють його тривогу. Проте він чує тільки вигуки: "Ведуть! Ведуть!" "Ось він!" "А з вигляду і не скажеш, що вбивця!"
Клацають затвори фотоапаратів, і супутники ще тісніше оточують його, а у нього все холоне всередині.
І от п'ять коричневих кам'яних східців, і двері старого будинку суду, а всередині знову сходи, які ведуть у просторий довгий зал з високою стелею і стінами, пофарбованими в коричневий колір, з високими, вузькими, закругленими вгорі вікнами праворуч та ліворуч і в дальньому, східному кінці: в них вливаються потоки світла. А в західному кінці залу підвищення, і на ньому темнокоричневе різьблене суддівське крісло, і за ним портрет, а праворуч та ліворуч і в глибині залу — лави, ряди лав, кожний дальший ряд трохи вищий від попереднього, і всі поспіль заповнені

народом, і в проходах між ними скрізь тісно стоять люди. І коли Клайд увійшов, усі подалися вперед, витягнули шиї, і в нього впились десятки колючих, допитливих очей, і по залу пройшов гул. Він чув це гудіння і шушукання, проходячи повз лави до вільного простору в передній частині залу: там за столом сиділи Белнеп і Джефсон і між ними стояв незайнятий стілець для нього. Він усією істотою відчував навколо всі ці чужі очі та обличчя, і йому не хотілось дивитися на них.
Якраз навпроти, за другим столом, ближче до підвищення, на' якому стояло суддівське крісло, сиділи Мейсон і ще кілька чоловік; Клайд упізнав Ерла Ньюкома та Бертона Беолея; з ними був якийсь чоловік, що його він раніше ніколи не бачив. Коли Клайд увійшов, усі четверо обернулись і уважно подивились на нього.
Цю групу кільцем оточували журналісти й художники — чоловіки і жінки. Трохи згодом Клайд згадав пораду Белнепа, випростався і з роблено-невимушеним виглядом (цьому почасти суперечило його напружене бліде обличчя і невпевнений погляд) подивився в бік репортерів, які або розглядали його, або робили зарисовки. Вій навіть шепнув: "Повно народу!" Але тут, перш ніж він встиг ще сказати що-небудь, десь пролунали два гучні удари і потім вигук: "До порядку! Суд іде! Прошу встати!" І зразу шепіт і рух у залі змінились глибокою тишею, З південного боку підвищення зідчинились двері, і ввійшов рослий чоловік витонченої зовнішності, з квітучим, свіжовиголеним обличчям, одягнений у широку чорну мантію; він швидко рушив до великого крісла за суддівським столом, пильно подивився на всіх присутніх, але, здавалось, не побачив нікого окремо і сів у крісло. І тоді всі в залі сіли.
А потім із-за столика перед підвищенням, ліворуч від суддівського стола, підвівся невисокий літній чолозік і проголосив:
— Слухайте, слухайте! Всі особи, чиї справи призначено до слухання у Верховному суді штату Нью-Йорк, округ Катаракі, наблизьтесь і будьте уважні! Сесія суду відкривається!
За мить цей чоловік знову встав і сказав:
— Штат Нью-Йорк проти Клайда Гріфітса!..
Одразу ж Мейсон підзівся із-за стола і оголосив:
— Народ готовий.
Після того встав Белнеп і з вишуканим, чемним поклоном заявив:
— Відповідач готовий.
Далі той самий клерк опустив руку в квадратний ящик, що стояв перед ним на столі, і, витягши звідти аркушик паперу, голссно прочитав:
— Саймон Дінсмор!
Маленький горбатий чоловічок у коричневому костюмі, з руками, схожими на кліщі, і з мордочкою тхора, підтюпцем підбіг до лави присяжних і сів. До нього зразу ж підійшов Мейсон (його обличчя з приплесканим носом сьогодні здавалось особливо грізним, а гучний голос було чути в найдальших кутках залу) і почав закидати його запитаннями: скільки років? чим займається? чи одружений? скільки дітей? чи визнає страту? Клайд одразу помітив, що останнє запитання пробудило в присяжному чи то злобу, чи то якесь затамоване хвилювання; він швидко і з притиском відповів:
— Звичайно, визнаю — для декого!
Ця відповідь викликала у Мейсона: легку усмішку, а Джефсон обернувся і подивився на Белнепа; той іронічно пробурмотів:
— А ще кажуть, що тут є можливим справедливий суд.
Але Мейсон і сам відчув, що чесний фермер занадто підкреслює свою вже усталену думку, і заявив:
— З дозволу суду народ звільняє кандидата в присяжні.

Белнеп, зустрівши запитливий погляд судді, кивнув на знак згоди, і фермер був на цей раз звільнений від обов'язків присяжного.
А клерк зразу ж дістав з ящика другий аркушик паперу і проголосив:
— Дадлей Ширлайн!
Високий худий чоловік, років тридцяти восьми — сорока, охайно одягнений, педантичний і обережний, підійшов і зайняв місце на лаві присяжних. І Мейсон почав задавати йому ті самі запитання, як і першому.
А тим часом Клайд, всупереч усім вказівкам Белнепа і Джефсона, вже впав у заціпеніння і сидів холодний і безживний. Він почував, що вся ця публіка глибоко ворожа йому. І він здригнувся, подумавши, що серед цієї безлічі людей повинні бути і мати та батько Роберти, а може і її сестри й брати… вони дивляться на нього і всім серцем сподіваються (про це кілька тижнів підряд твердили газети), що він зазнає кари за все…
А ті, хто зустрічався з ним у лікурзькому товаристві і на Дванадцятому озері,— жоден з них не вважав за потрібне як-небудь озватись до нього, адже всі вони, зрозуміло, переконані в тому, що він винуватий, — чи прийшов сюди хто-небудь з них? Наприклад, Джіл, Гертруда або Трейсі Трамбал? Або Вайнет Фент і її брат? Вона була в таборі на Ведмежому озері в той день, коли його арештували. Клайд перебирав у пам'яті всіх цих світських людей, з якими він зустрічався протягом останнього року і які тепер могли побачити його отаким — бідним, нікчемним, занедбаним, обвинуваченим у страшному злочині. І це після всіх його вигадок про багату рідню тут і на Заході! Тепер усі вони, звичайно, вважають його страховищем. Адже вони знають тільки про його злочинний задум, і їм байдуже, що він зазнав… їм невідомі його тривоги і страхи, безвихідне становище, в якому він опинився через Роберту, його любов до Сондри і все, чим вона була для нього. Вони не зрозуміють цього, — та йому і не дадуть нічого сказати про це, коли б він навіть і захотів.
І все-таки він мусить, як радили Белнеп і Джефсон, сидіти рівно і усміхатись або принаймні спокійно й сміливо зустрінути всі спрямовані на нього погляди. Отже, він випростався і на хвилину закам'янів. Боже, яка схожість! Ліворуч від нього на лаві сиділа жінка або дівчина, яка здавалась живим портретом Роберти. Звичайно, це її сестра Емілія, — Роберта про неї часто говорила… але який жах! його серце мало не спинилось. Може, це Роберта? І вона пронизує його примарним і водночас живим, гнівним, обвинувачуючим поглядом. А поруч — ще одна дівчина, теж трохи схожа на Роберту, і коло неї старий, батько Роберти, — той зморшкуватий дід, якого Клайд бачив, коли зайшов до нього на ферму спитати про дорогу. Тепер він мало не з люттю дивиться на Клайда сірими змученими очима, і погляд цей ясно говорить: "Убивця! убивця." А біля нього лагідна, маленька жінка років п'ятдесяти, під вуаллю, з хворобливим обличчям у зморшках і запалими очима; зустрівши погляд Клайда, вона опустила очі і відвернулась, ніби відчуваючи гострий біль, але не ненависть. Її мати, поза всяким сумнівом. О, як не все жахливо! Як нестерпно тяжко! Серце Клайда стукало нерівно, руки тремтіли.
Щоб отямитись, він опустив очі вниз, на руки Белнепа і Джефсона, що лежали на столі перед ним; адвокати вертіли в руках олівці над розкритими блокнотами і дивились на Мейсона і на чергового кандидата в присяжні (цього разу — якийсь гладун з дурнуватим обличчям). Які різні руки у Белнепа і Джефсона! М'які, білі, з короткими пальцями в одного — і смугляві, вузлуваті й кістляві, з довгими пальцями у другого. Лагідно і ввічливо Белнеп говорить: "Я просив би кандидата залишити лаву присяжних", — і зовсім інакше, мов постріл, лунає уривистий голос Мейсона:

"Звільненої" або повільний, але владний шепіт Джефсона: "Відправте-но його, Елвін. Він нам не підходить". І враз Джефсон звертається до Клайда: — Вище голову, Клайд! Подивіться навколо! Не згинайтесь у три погибелі. Дивіться людям у вічі! І усміхайтесь природно, коли вже ви хочете усміхнутись. Дивіться їм просто у вічі. Вони нічого вам не заподіють. Це просто фермери, які прийшли подивитись на цікаве видовище.
Проте Клайд зразу помітив, що кілька репортерів і художників, вивчаючи його, пишуть ескізи і замітки, — і кров прилинула йому до обличчя, бо він так само чітко відчував на собі їх пронизливі погляди і чув їх в'їдливі слова, як і скрип їхніх пер. І все це для газет — його зблідле обличчя, тремтячі руки, — від них ніщо не сховається… і його мати в Денвері, і всі в Лікурзі прочитають і побачать… дізнаються, як він подивився на Олденів і як вони подивились на нього, а він не витримав і відвів очі. І все ж… все ж… треба взяти себе в руки, випростатися, подивитись навколо, бо інакше Джефсон зневажатиме його.
І Клайд знову постарався взяти себе в руки і побороти страх; він підняв очі і подивився навколо.
І відразу ж побачив біля стіни, поряд з високим вікном, того, кого боявся побачити, — Трейсі Трамбала; очевидно, він відчув інтерес до цієї справи як юрист, а, може, його привела сюди звичайна цікавість або що завгодно, тільки, звичайно, не жаль і не співчуття до Клайда, — але сьогодні в усякому разі він був у залі суду; на щастя, в цю хвилину він дивився не на Клайда, а на Мейсона, що ставив якісь запитання гладкому присяжному^ А поруч Трейсі — Фредді Селс; короткозорі очі його були заховані за сильними окулярами з товстими скельцями, і він дивився в бік Клайда, але, мабуть, не бачив його, — в усякому разі нічим не показав, що бачить.
О, яка мука!
А в п'ятому ояду від них, з другого боку, — м-р і м-с Гілпін, яких, зрозуміло, відіи/кав Мейсон. Але що вони можуть показати? Що він бував у Роберти в її кімнаті, яку вона наймала у них? І що це робилось потай? Це, звичайно, погано. І ще м-р і м-с Ньютон! Навіщо їх викликали свідками? Мабуть, щоб вони розповіли, як жила Роберта' до зустрічі з ним? І ця Грейс Марр, — він її часто бачив мимохідь, але говорив з нею, власне, тільки один раз, на озері Крам; Роберта її зовсім не любила. Що вона скаже? Звичайно, вона може розповісти, як він познайомився з Робертою, але що іще? А за ними — ні, не може бути! — і все ж… так… звичайно, це він, той Орін Шорт, від якого він дізнався про лікаря Глека. От маєш! Він, мабуть, розкаже про це… безсумнівно, розкаже. Як це люди все пам'ятають! Йому ніколи і на думку не спадало, що так буде.
А от, трохи ближче від третього вікна звідси, але далі, ніж ця жахлива сім'я Олденів, — величезний бородатий чоловік, схожий на квакера колишніх часів, що став бандитом; його звуть Хейт. Клайд бачив його в Бухті Третьої милі і потім у той день, коли його проти волі возили на Біг-Бітерн. Так, це слідчий. А поруч — хазяїн біг-бітернської гостиниці, який змусив тоді Клайда записатися в книзі приїжджих. І потім човняр, в якого Клайд найняв човен. І ще високий, худий провідник, який віз їх з Робертою з станції Ган-Лодж на озеро Біг-Бітерн, — смуглявий, жилуватий, грубий хлопець; тепер він втупився в Клайда своїми маленькими, глибоко посадженими, звіриними очима. Він, напевно, розкаже всі подробиці їх поїздки до озера. Чи згадає він нервозність Клайда в той день і його безглузді вихватки так само ясно, як пам'ятає зараз Клайд? І якщо згадає, то як це вплине на версію про моральний перелом, який він пережив? Чи не поговорити про це ще раз з Джеф-соном?

Але цей Мейсон! Який він упертий! Який енергійний! Як він повинен був працювати, щоб зібрати сюди всіх оцих людей — усіх, хто може свідчити проти Клайда! І от зараз, коли Клайд глянув на нього, він заявляє (напевно, вже в десятий раз, але без особливих результатів, бо лава присяжних і досі порожня):
— Прийнятний для народу!
І незмінно при цих словах Джефсон злегка повертався в бік Белнепа і, не дивлячись на нього, казав:
— Не підходить нам, Елвін. Сухий і неподатливий.
Тоді Белнеп лагідно і ввічливо давав відвід присяжному і майже завжди успішно.
Потім, нарешті,— яке полегшення! — клерк гучно, пронизливим старечим голосом оголосив перерву до другої години дня. І Джефсон, усміхаючись, сказав:
— Ну от, Клайд, це перший раунд. Не так уже складно і не так страшно, правда? А тепер підіть і як слід пообідайте, гаразд? Після перерви все йтиме так само довго і нудно.
Тим часом Краут, Сіссел і решта конвоїрів підійшли ближче і оточили Клайда. І знову — юрба, тиснява, вигуки: "Ось він! Ось він іде! От, от!" Висока товста жінка пробралась майже впритул до нього і просто в обличчя йому крикнула: "Дайте мені подивитись на нього! Я хочу добре розглядіти вас, юначе! У мене теж є дві дочки".
Але ніхто з його знайомих із Лікурга і з Дванадцятого озера, яких він помітив серед публіки, не підійшов до нього. І, звичайно, ніде не було видно Сондри. Белнеп і Джефсон не раз запевняли його, що вона не з'явиться на суді. Навіть її ім'я не згадуватиметься, якщо буде можливо. І Гріфітси, і Фінчлі проти цього.
РОЗДІЛ XX
Аж п'ять днів змарнували Мейсон і Белнеп на добір присяжних. Але, нарешті, дванадцять чоловік, які повинні були судити Клайда, склали присягу і зайняли свої місця. Все це були люди старі й сиві, засмаглі і зморшкуваті — фермери, сільські крамарі, і серед них — агент по продажу автомобілів Форда, власник гостиниці на озері Діксон, продавець з мануфактурного магазина Гамбургера у Бріджбурзі і роз'їзний страховий агент, який постійно проживає в Нардей, на північ від озера Грасс. І всі, за винятком лише одного, одружені. І всі, за винятком лише одного, люди якщо і не занадто моральні, то принаймні релігійні, і всі — вже заздалегідь переконані в провині Клайда. Однак майже всі вони вважали себе людьми чесними та об'єктивними, і всі дуже хотіли засідати як присяжні на такому хвилюючому процесі, а тому були впевнені, що зуміють справедливо і безсторонньо поставитись до фактів, які будуть запропоновані їхній увазі. Отже, всі вони склали присягу.
І зразу підвівся Мейсон.
— Панове присяжні!.. — почав він.
А Клайд, так само як і Белнеп та Джефсон, дивився на них і питав себе, яке враження справить вступна промова Мейсона, бо при цих особливих обставинах не можна було б підшукати більш енергійного і наелектризованого обвинувача. Це для нього така щаслива нагода! Хіба не звернені на нього погляди всіх громадян Сполучених Штатів? Він гадав, що це так. Немовби якийсь режисер раптом вигукнув: "Світло! Знімаємо!"
— Безперечно, — почав Мейсон, — протягом минулого тижня багатьох з вас стомлювала, а часом і дивувала величезна ретельність, з якою представники оборони і обвинувачення перебирали кандидатів, з числа яких вас обрано. Було нелегко знайти дванадцять чоловік, на чий розгляд могли б бути подані

всі обставини цієї надзвичайної справи, — обставини, що їх вам належить зважити з усією справедливістю та розумінням, яких вимагає закон. Щодо мене, джентльмени, то, коли я виявляв таку ретельність, мене спонукало лише одно, я думав тільки про одно: щоб восторжествувало правосуддя! Мною не керували ні злоба, ні будь-які упередження. До дев'ятого липня цього року я особисто навіть не підозрював ні про існування підсудного або його жертви, ні про злочин, в якому його нині обвинувачується. Але, джентльмени, хоч які великі були спочатку мій подив і недовір'я, коли я почув, що людина такого віку, з таким вихованням і зв'язками опинилась у становищі підсудного, обвинуваченого в такому злочині,— поступово я змушений був змінити свою думку. Мені довелося назавжди відкинути свої перші сумніви і на підставі безлічі доказів, які буквально сипались на мене, прийти до висновку, що мій обов'язок виступити від імені народу обвинувачем у цій справі.

"Але хоч би там як, перейдемо до фактів. Дві жінки фігурують у цій справі. Одна мертва. Ім'я другої (він обернувся в бік Клайда і вказав на Белнепа та Джефсона, що сиділи поруч нього) за згодою між обвинуваченням і обороною не буде тут назване, бо ми не повинні завдавати марних страждань. Справді, я можу запевнити вас, що кожним своїм словом і кожним фактом, який я тут подам, обвинувачення переслідуватиме єдину мету: добитися того, щоб восторжествувало істинне правосуддя, відповідно до законів нашого штату і до злочину, в якому обвинувачується підсудний. Істинне правосуддя, джентльмени, істинне і справедливе. Але якщо ви не будете діяти чесно і не ухвалите належного вироку відповідно до обставин справи, ви завдасте народові штату Нью-Йорк і народові округу Катаракі серйозної образи. Бо народ покладається на вас і чекає від вас глибоко обдуманого рішення.

Тут Мейсон зробив паузу, і потім, ставши в трагічну позу, повернувся до Клайдаі і, час від часу вказуючи на нього пальцем, провадив далі:

— Народ штату Нью-Йорк обвинувачує (він так промовив це слово, ніби хотів, щоб в ньому чути було вибухи грому) Клайда Гріфітса, який сидить тут на лаві підсудних, у тому, що він вчинив убивство із заздалегідь обдуманим наміром. Народ обвинувачує його в тому, що він, вдавшись до обману, навмисне, із злобою та жорстокістю, вбив Роберту Олден, дочку фермера, який уже багато років живе поблизу містечка Більц в округу Майміко, і потім намагався навіки сховати від людей і від земного правосуддя тіло вбитої. Народ обвинувачує названого Клайда Гріфітса (тут Клайд, скоряючись шепоту Джефсона, по змозі невимушено відкинувся на спинку стільця і по змозі незворушно став дивитись в обличчя Мейсону, який теж дивився просто на нього) в тому, що він перед тим, як вчинити цей злочин, тижнями плекав свої підступні плани, а потім обдумано і холоднокровно здійснив їх.

"Пред'являючи ці обвинувачення, народ штату Нью-Йорк готовий подати вам докази по кожному з них. Вас буде повідомлено про факти, і цим фактам ви, а не я, повинні стати єдиними суддями.

Він знову замовк, змінив позу, поки нетерплячі слухачі тіснились і подавались наперед, жадібно чекаючи кожного його слова, і, піднявши руку і театральним жестом відкинувши назад своє кучеряве волосся, знову заговорив:

— Джентльмени, мені не доведеться довго розповідати, — ви самі, слухаючи цю справу, переконаєтеся в тому, що являла собою дівчина, чиє життя так жорстоко обірвалось у водах Біг-Бітерну. За всі двадцять років її життя (Мейсон добре знав, що їй було двадцять три роки і що вона була на два роки старша від Клайда) ніхто з людей, які знали її, не міг сказати про неї жодного поганого слова. І нічого поганого про неї, я певен, ми не почуємо тут, на суді. Трохи більше року тому, дев'ятнадцятого липня, вона

переїхала в Лікург, щоб своїм трудом добувати кошти для допомоги сім'ї. (Тут весь зал почув ридання батьків, сестер і братів Роберти.)
— Джентльмени… — провадив далі Мейсон і найдокладніше опи-сав життя Роберти, починаючи з того часу, коли вона залишила рідний дім і оселилася з Грейс Марр, і до тієї пори, як вона зустрілася з Клайдом на озері Крам і розійшлася з подругою та з своїми покровителями Ньютонами, скоряючись вимозі Клайда, який забажав, щоб вона жила одна серед чужих людей. Мейсон розповів про те, як вона приховувала від батьків справжні причини цього підозрілого переселення і як, кінець кінцем, піддалась підступним умовлянням Клайда. Її листи до нього з Більца давали змогу докладно простежити весь хід подій. І далі так само старанно і докладно Мейсон розповів про Клайда, про його захоплення "вищими колами" Лікурга і особливо багатою та красивою міс Х, яка, зацікавившись ним, через свою невинність і доброту дозволила йому сподіватись, що він може добитись її руки, і мимоволі пробудила в ньому пристрасть, яка стала причиною раптової зміни в його почуттях до Роберти; внаслідок це і привело (Мейсон запевняв, що підтвердить свої слова доказами) до злочинного задуму і потім до смерті Роберти.
— Але хто цей суб'єкт, — враз трагічно вигукнув Мейсон, — якому я пред'являю всі оці обвинувачення? Ось він сидить перед вами. Може, він — син занепалих батьків, виплодок міських трущоб, і йому ніде було набути належне уявлення про обов'язки, без яких немислиме пристойне і гідне порядної людини життя? Чи такий він? Навпаки! Його батько належить до тієї ж родини, яка створила в Лікурзі одно з найбільших і найзначніших підприємств — фірму "Гріфітс і Компанія, комірці і сорочки". Він був бідний — так, без сумніву, але не бідніший від Роберти Олден, а на її вдачу бідність, видно, не вплинула шкідливо. Його батьки в Канзас-Сіті, у Денвері, а перед тим у Чікаго і Гренд-Репідс, у штаті Мічіган, вели, очевидно, життя пастирів душ, хоч і не мали сану: вони проповідували і керували місіями; за зібраними мною відомостями, це люди по-справжньому, глибоко релігійні і порядні в усіх відношеннях. Але він, їх старший син, якого, здавалося б, повинен був запалювати цей приклад, рано відвернувся од їх світу і призвичаївся до більш легковажного життя. Він став посильним у відомому готелі "Грін-Девідсон" у Канзас-Сіті.
І Мейсон почав доводити, що Клайд завжди був перекотиполем, бродягою, якому, може, через певну особливість його натури, вічно не сидиться на одному місці. Пізніше, розповідав далі Мейсон, він дістав пост завідуючого відділом на добре відомій фабриці його дядька в Лікурзі. Поступово він став вхожий у те товариство, до якого належали його дядько і діти дядька. Він одержував таку платню, що міг дозволити собі зняти кімнату на одній з кращих вулиць міста, а дівчина, яку він убив, жила в жалюгідній кімнатинці на глухій околиці.
— Досі,— провадив далі Мейсон, — чомусь старанно перебільшували молодість підсудного. (Тут він дозволив собі зневажливо усміхнутись.) І його оборонці, і газети всі знову й знову називали його хлопчиком. Але він не хлопчик. Він дорослий мужчина. Щодо його становища у суспільстві і виховання, він мав більше переваг, ніж будь-хто з вас тут, на лаві присяжних. Він подорожував. У готелях і клубах, у лікурзькому товаристві, з яким він був зв'язаний такими тісними узами, він зустрічався з порядними, достойними і навіть видатними, визначними людьми. Адже в момент арешту, два місяці тому, він був у дуже вишуканому товаристві, в компанії світської молоді, яка приїхала в наші місця на літній сезон. Запам'ятайте це! Він має зрілий, зовсім не дитячий розум. Це розум цілком розвинений і прекрасно урівноважений.

"Джентльмени, — провадив він далі,— як незабаром доведе вам обвинувачення, через якихось чотири місяці після приїзду обвинуваченого в Лікург ця дівчина почала працювати на фабриці в тому відділі, який він очолював. І не більш як через два місяці він умовив її переїхати від поважних та богобоязливих людей, в яких вона оселилась у Лікурзі, в дім, що про нього вона нічого не знала. Головна перевага цього нового житла з точки зору обвинуваченого полягала в тому, що тут він міг потай, наодинці, не боячись будь-чийого нагляду, здійснювати свої мерзенні цілі щодо цієї дівчини.
"На фабриці компанії Гріфітс, — ми вам це пізніше доведемо, — існує одне правило, яке пояснює багато чого в цій справі: ніхто з вищих службовців або завідуючих цехами та відділами не повинен входити в будь-які позаслужбові відносини з підлеглими йому дівчатами і взагалі з робітницями фабрики ні в її стінах, ні поза ними. Це могло б несприятливо відбитись на моралі і репутації службовців цього прекрасного підприємства, і тому забороняється. Незабаром після того, як цей чоловік прийшов на фабрику, його ознайомили з зазначеним правилом. Але чи стримало це його? Чи стримало його хоч у будь-якій мірі опікування та увага, так недавно виявлені йому дядьком? Анітрохи! Потайність! Потайність з самого початку! Звабленнѣ— от його мета. Таємне, умисне, неморальне і беззаконне, неприпустиме і засуджуване суспільством співжиття поза священними, облагороджуючими узами шлюбу.
"Така була його мета, джентльмени! Але чи знав хоч хто-небудь у Лікурзі, або десь-інде, що його і Роберту Олден зв'язували такі відносини? Жодна душа! Жодна душа, як я міг встановити, не мала ані найменшого уявлення про цей зв'язок, поки дівчина не загинула. Жодна душа! Тільки подумати!
"Панове присяжні! — тут у голосі Мейсона забриніло мало не благоговіння. — Роберта Олден любила підсудного всіма силами своєї душі. Вона любила його тією любов'ю, що становить найвищу таємницю людського розуму та людського серця і в своїй силі та в своїй слабості здатна зневажити страх сорому і навіть небесної кари. Це була дівчина чистосердна, скромна, добра і віддана, дівчина палка і люблячa. І вона любила, як може любити тільки великодушна, довірлива: і самовіддана душа. І люблячи так, вона, зрештою, віддала йому все, що може віддати жінка коханому.
"Друзі мої, це траплялось мільйони раз у нашому світі і це трапиться ще мільйони раз у майбутньому. Це не нове і це ніколи не застаріє.
"Але в січні або в лютому ця дівчина, яка тепер спочиває в м6-gt; гилі, змушена була прийти до підсудного Клайда Гріфітса і сказати йому, що вона має стати матір'ю. Ми доведемо вам, що і тоді, і пізніше вона благала його виїхати з нею і повінчатись.
"Але чи виконав він її просьбу? Чи мав намір виконати? О, ніі Бо на цей час у мріях і почуттях Клайда Гріфітса сталася зміна. Він встиг побачити, що ім'я Гріфітс у Лікурзі відкриває доступ з найдобірніше коло людей, і що той, хто був нікчемністю в Канзас-Сіті або в Чікаго, тут — визначна особа і може зав'язувати знайомства з багатими й освіченими дівчатами, які бувають у сферах, безмежно далеких від того середовища, до якого належала Роберта Олден. Більше того: він знайшов дівчину, яка зовсім полонила його своєю красою, багатством, становищем у суспільстві,— поруч неї скромна фабрична робітниця, дочка фермера, в своїй убогій самотній кімнатці, де він сам її оселив, здавалась, звичайно, жалюгідною. Вона була досить хороша для любовної інтрижки, а не для шлюбу. І він не схотів з нею одружитися.
Мейсон замовк на мить, а потім провадив далі:
— Проте я не міг знайти ані найменшої зміни в житті Клайда Гріфітса, і його пристрасть до світських розваг анітрохи не зменшилась. Навпаки, з

січня до п'ятого липня і навіть пізніше, — так, навіть, після того, як вона змушена була кінець кінцем сказати йому, що коли він не вивезе її і не одружиться з нею, вона звернеться до почуття справедливості тих, хто знав і її, і Клайда, і навіть після того, як вона, холодна, позбавлена життя, знайшла вічний спокій на дні Біг-Бітерну, — танці, пікніки, автомобільні екскурсії, запрошення на обіди, прогулянки і розваги на Дванадцятому озері, на Ведмежому озері… Видно, йому і на думку не спадало, що становище, в якому опинилась міс Олден, і морально, і з погляду громадськості зобов'язує його змінити свою поведінку.
Мейсон замовк і подивився в бік Белнепа та Джефсона, а вони, не дуже засмучені або заклопотані, тільки усміхнулись — спочатку йому, а потім і один одному; але Клайд, наляканий гнівною пристрасністю цієї промови, з тривогою думав про безліч захованих у ній перебільшень і несправедливостей.
Мейсон перепинив ці його міркування.
— Отже, як я вже сказав, джентльмени, — знову заговорив він, — Роберта Олден почала наполягати, щоб Гріфітс одружився з нею. І він обіцяв їй одружитись. Однак ви побачите — це випливає з усіх наявних даних, — що він зовсім не мав наміру виконати свою обіцянку. Навпаки, коли він не міг далі терпіти її нарікань і миритися з небезпекою, яку, безперечно, являло для нього її перебування в Лікурзі, він умовив її виїхати додому, до батьків, очевидно під тією приключкою, що їй слід пошити собі дещо з одежі на той час, коли він приїде по неї і відвезе її в яке-небудь віддалене місто, де їх ніхто не знає і де вона, вже його дружина, зможе достойно дати життя їхній дитині. Як видно з її листів до нього, — я доведу це, — він повинен був приїхати по неї через три тижні після її приїзду додому, в Більц. Але чи приїхав він, як обіцяв? Ні, він цього не зробив.
"Кінець кінцем — і тільки тому, що іншого виходу не було, — він дозволив їй приїхати до нього шостого липня, рівно за два дні до її смерті. Не раніше, ніж… але про це далі! Тим часом у період між п'ятим червня і шостим липня він залишив її тужити на цій маленькій, занедбаній фермі поблизу Більца, в округу Майміко, де вона з допомогою сусідок шила собі деякі плаття, що їх навіть тепер не наважувалась назвати своїм посагом. Вона підозрівала, що він кине її, і боялася цього. І от щодня, а іноді й двічі на день, вона пише йому, ділиться своїми страхами і благає його листом або хоч словом підтвердити, що він справді приїде і забере її.
"Але ж чи виконав він її просьбу? Жодного листа. Жодного!
О, ні, джентльмени, ні! Натомість кілька розмов телефоном: їх було не так легко простежити і зрозуміти. Але і ці розмови відбувались так рідко, уривками, що вона гірко скаржилась на його неуважність, па відсутність інтересу до неї в цей час. Наприкінці тих п'яти тижнів, зневірившись, вона навіть написала йому так (тут Мейсон вийняв з пачки, що лежала перед ним на столі, один лист і прочитав): "Попереджаю тебе, що коли я не дочекаюся від тебе телефонного дзвінка або листа до полудня п'ятниці, я приїду в Лікург того ж вечора, і всі дізнаються, як ти повівся зі мною". Ось ті слова, джентльмени, які змушена була, зрештою, написати бідна дівчина.
"Але чи хотів Клайд Гріфітс, щоб всі дізнались, як він повівся з нею? Звичайно, ні! І тоді в його свідомості зародився план, з допомогою якого він думав уникнути викриття і назавжди накласти печатку мовчання на уста Роберти Олден. І, джентльмени, обвинувачення доведе вам, що він справді закрив їй рот.
І тут Мейсон розгорнув спеціально заготовлену карту Адірондакськнх гір, на якій червоним чорнилом було позначено шлях Клайда до і після смерті Роберти — аж до тієї години, коли його арештували на Ведмежому озері. При

цьому Мейсон почав пояснювати присяжним ретельно обдуманий план Клайда, розрахований на те, щоб замести сліди: розповів про записи в гостиницях під вигаданими іменами, про два капелюхи, а також про те, що від Фонди до Утіки і потім від Утіки до озера Грасс Клайд і Роберта їхали в різних вагонах.
— Не забувайте от про що, джентльмени, — заявив далі Мейсон. — Хоч він раніше і говорив з Робертою про цю поїздку як про весільну, та не хотів, щоб хто-небудь дізнався, що він подорожує з нареченою, — не хотів навіть тоді, коли вони приїхали на Біг-Бітерн. Бо він збирався не одружитись, а відшукати глухе, відлюдне місце, де міг би погасити життя набридлої йому дівчини. Але чи перешкодило це йому за добу і за дві доби до вбивства обіймати її і повторювати обіцянки, які він зовсім не мав наміру виконати? Чи перешкодило? Я покажу вам реєстраційні записи в двох гостиницях, де вони спинялись, наймаючи вдвох одну кімнату, бо вважалось, що не сьогодні-завтра вони одружаться. Але ця подорож тривала не одну, а дві доби тільки тому, що обвинувачений помилився, сподіваючись, що на озері Грасс немає людей. Переконавшись, що ця місцевість, навпаки, дуже людна, — центр сектантської літньої колонії,— він вирішив податись на більш відлюдне озеро Біг-Бітерн. І от, джентльмени, перед вами неймовірне і жорстоке видовище: начебто ні в чому не винуватий молодий чоловік, якого неправильно розуміють, возить стомлену дівчину із змученою душею з місця на місце, відшукуючи озеро, досить безлюдне для того, щоб можна було втопити її. І це тоді, коли їй залишається тільки чотири місяці до материнства!
"А потім, приїхавши, нарешті, на досить пустинне озеро, він веде її з гостиниці, де знову-таки записався під вигаданим прізвищем як Кліфорд Голден з дружиною, садовить у човен і везе на смерть. Бідолашна думала, що їде на коротку прогулянку перед весіллям, про яке він їй казав і яке мало скріпити й освятити їхні відносини. Скріпити й освятити все! Скріпити й освятити, як скріплюють і освячують, зімкнувшись над головою, хвилі, але не інакше… не інакше! А він пішов, неушкоджений і підступний, неначе вовк, який наситився своєю жертвою… Він ішов до свободи, до шлюбу з іншою, до вершин громадського і матеріального добробуту, кохання і щастя, тоді як вона, безмовна і безіменна, спочила вічним сном у своїй водяній могилі.
"Але, джентльмени, шляхи буття, шляхи господні недовідомі, і провидіння скеровує наше життя, як воно хоче, незважаючи на всі наші зусилля. Справді, хоч там що, а буде так, як бог дасть!
"Обвинувачений, звичайно, здивований: звідки я знаю, що, навіть ідучи з гостиниці на Біг-Бітерні, вона ще думала про близьке весілля? Безсумнівно, він тішиться думкою, що насправді я не можу цього знати. Але який прозорливий і глибокий повинен бути розум, здатний передбачити і запобігти всім випадковостям і можливостям! От він сидить тут, впевнений, що його адвокати допоможуть йому щасливо вийти з цього становища. (При цих словах Клайд напружено випростався, почуваючи, що волосся заворушилось у нього на голові і сховані під столом руки затрусились.) Він не знає, що ця дівчина в номері гостиниці на озері Грасс написала своїй матері лист, але не встигла його відіслати, і він лежав у кишені її пальта, залишеного в бігбітернській гостиниці, бо в цей день було жарко, і, крім того, вона, звичайно, сподівалась повернутися. Цей лист тут, у мене на столі.
Зуби Клайда почали вибивати дроб. Він тремтів, неначе в ознобі. Так, вірно, вона залишила пальто в гостиниці! Белнеп і Джефсон теж насторожились, питаючи себе, що це може означати. Чи не пошкодить ця фатальна випадковість обідуманому ними планові оборони, чи не згубить його зовсім? їм залишалось тільки чекати.

— В цьому листі,— провадив далі ІМейсон, — вона пояснює, чого вона приїхала туди. Щоб повінчатися — не більше і не менше. (При цій заяві Джефсон і Белнеп, так само як і Клайд, зітхнули з величезною полегкістю: це було їм на руку.) І повінчатися дуже скоро,
Через день або два, — провадив далі Мейсон, ще думаючи, ніби цими словами він змушує Клайда буквально вмирати від страху. — Але Голден або Грехем з Олбені чи Сіракуз, чи ще там звідкись, думав інакше. Він знав, що не повернеться. І він узяв з собою в човен усе своє добро. І весь довгий день, з полудня до вечора, він шукав зручного місця на цьому відлюдному озері,— такого місця, яке було б важко помітити звідкись з берега, — це ми вам доведемо. І смерком він знайшов таке місце. І потім, ідучи лісом на південь, з новим солом'яним капелюхом на голові і з чистим сухим чемоданом у руках, він вважав себе в цілковитій безпеці. Кліфорда Голдена більше не було, і Карла Грехема більше не було, — вони потонули, вони спочивали на дні Біг-Бітерну разом з Робертою Олден. Але Клайд Гріфітс був живий і вільний і прямував до Дванадцятого озера, до того товариства, яким він так дорожив.
"Джентльмени, Клайд Гріфітс убив Роберту Олден перед тим, як кинув її у воду. Він ударив її по голові і по обличчю і думав, що ніхто не бачив цього. Та коли її останній передсмертний крик пролунав над водами Біг-Бітерну, там був свідок, і перш ніж обвинувачення скаже тут своє останнє слово, цей свідок стане перед вами і розповість вам усе.
У Мейсона не було свідка — очевидця злочину, але він не міг встояти перед можливістю викликати тривогу у ворожому таборі.
І справді, результат навіть перевершив його сподівання. Клайд, який досі, особливо після приголомшливої звістки про лист Роберти, намагався терпіти все з незворушним виглядом зневаженої невинності, раптом застиг — і потім весь зіщулився. Свідок! Він дасть показання! Господи! Значить, цей свідок, — байдуже хто там він, — ховався десь на відлюдному березі озера… він бачив цей ненавмисний удар, чув крики Роберти". бачив, що Клайд не пробував допомогти їй! Бачив, як він поплив до берега, потім зник… і, може, стежив за ним, коли він переодягався в лісі. Господи! Клайд учепився руками в стілець, голова його ривком відкинулась назад, немовби від сильного удару: адже це означає смерть, його безперечно стратять! Господи! Більше немає надії! Голова його безсило схилилась, — здавалось, він зараз знепритомніє.
Заява Мейсона спочатку змусила Белнепа впустити олівець, яким він робив нотатки; потім його погляд став розгубленим і збентеженим, бо обороні не було чим відбити такий удар… Але він зразу схаменувся, що його поведінка — верх необережності, і оволодів собою. Невже кінець кінцем Клайд збрехав їм? Невже він убив її навмисне та ще при якомусь не поміченому ним свідкові? Коли так, їм треба якось відмовитись від цієї безнадійної і небезпечної для їх репутації справи.
Щождо Джефсона, то і він в першу хвилину був приголомшений і спантеличений. В його міцній голові, яка не дуже легко піддавалась потрясінням, пробігали уривки думок: невже справді є такий свідок?.. І Клайд брехав? Тоді жереб кинуто. Адже він уже признався їм, що вдарив Роберту, і свідок, напевне, бачив це. І, значить, кінець усім цим балачкам про раптовий душевний перелом. Хто повірить у це після такого свідчення? Але Джефсон по натурі був надто упертий і рішучий, щоб дозволити собі зразу відступити перед нищівною заявою прокурора. Він обернувся, подивився на розгублених, але вже зніяковілих від власної слабості Белнепа та Клайда і прошепотів:

— Я не вірю цьому. Він бреше, на мою думку, або намагається нас залякати. У всякому разі почекаємо — побачимо. Наша черга прийде ще не скоро. Дивіться, скільки тут свідків. Ми будемо вести перехресний допит тижнями, якщо захочемо, — доти, покц не мине строк його повноважень. Тут часу на тисячу справ, — зокрема, на те, щоб з'ясувати, що це за свідок. До того є ще і версія самогубства, і те, що сталося насправді. Клайд покаже під присягою, як це було: впав у транс, забракло мужності діяти… Навряд чи хто-небудь міг бачити це на відстані п'ятисот футів. — Він похмуро усміхнувся і додав, але так, щоб не чув Клайд: —Я думаю, на крайній випадок ми зможемо домогтися, щоб він відбувся двадцятьма роками, як на вашу думку?

РОЗДІЛ XXI

А потім свідки, свідки, свідки, — сто двадцять чоловік. Їх показання, особливо показання лікарів, трьох провідників та жінки, яка чула останній крик Роберти, багато разів опротестовували Джефсон та Белнеп, бо від неточностей і помилок, що їх могли виявити адвокати в цих показаннях, залежала правдоподібність сміливо задуманої оборони Клайда. Через це процес затягнувся до листопада, коли Мейсон переважною більшістю голосів був обраний суддею, чого він так прагнув. І завдяки тому, що процес проходив так бурхливо, в енергійних суперечках, він привертав дедалі більшу увагу та інтерес широкої публіки по всій країні.

День від дня, як повідомляли репортери з залу суду, ставало чимраз ясніше, що Клайд винен. Проте, скоряючись настійливим вимогам Джефсона, він зустрічав нападки кожного свідка обвинувачення спокійно і навіть сміливо.

— Ваше ім'я?

— Тайтус Олден.

— Ви батько Роберти Олден?

— Так, сер.

— Отже, містер Олден, розкажіть присяжним, як і при яких обставинах ваша дочка Роберта переїхала в Лікург.

— Заявляю протест. Не стосується справи, неістотно, неправомірно, — перебиває Белнеп.

— Я зв'яжу це із справою, — вставляє Мейсон, дивлячись на суддю, і той вирішує, що Тайтус може відповісти, але цю відповідь можна буде виключити, коли виявиться, що вона "не стосується справи".

— Вона поїхала в Лікург шукати роботу, — відповідає Тайтус.

— А чому вона поїхала туди шукати роботу?

Знову протест, знову виконуються всі формальності, після чого старому дозволяють продовжувати.

— Та, бачите, наша ферма, коло Більця, по-справжньому ніколи не давала прибутку, і діти мусили нам допомагати, а Боббі була старша…

— Прошу виключити це з протоколу!

— Виключається.

— Боббі — це зменшене ім'я, яким ви називали свою старшу дочку Роберту? Вірно?

— Протестую… — і так далі.

— Схд відхиляє протест оборони.

— Вірно, сер. Так ми її іноді називали дома. Просто Боббі.

Клайд уважно слухав; не здригнувшись, він витримав суворий обвинувачуючий погляд цього похмурого сільського Пріама і здивувався: він уперше почув зменшене ім'я своєї колишньої коханки. Він називав її Бертою, і вона ніколи не казала йому, що дома її називали Боббі.

І під перехресним вогнем протестів, сперечань, рішень судді Олден, керований Мейсоном, розповідав, як Роберта, одержавши лист від Грейс Марр,

вирішила поїхати в Лікург і оселитись у м-ра і м-с Ньютон, як вона почала працювати на фабриці Гріфітсів і як відтоді рідко бачили її рідні, поки п'ятого червня вона не повернулась додому, щоб відпочити і пошити собі кілька платтів.
— Вона не казала, що збирається вийти заміж?
— Ні.
Але вона писала довгі листи, — він тоді не знав кому, — і була чимсь пригнічена і не зовсім здорова. Двічі він бачив, як вона плакала, але нічого не сказав, розуміючи, що вона не хотіла, щоб це помітили. Кілька разів її викликали до телефону з Лікурга, востаннє четвертого або п'ятого липня, за день до її від'їзду, — він це добре пам'ятає.
— А що вона взяла з собою, коли виїздила?
— Свій чемодан і скриньку.
— І ви впізнаєте цей чемодан, якщо вам показати його?
— Так, сер.
— Це він? (Один з помічників Мейсона приніс чемодан і поклав його на столик.)
Олден глянув на чемодан, витер очі кулаком і сказав:
— Так, сер.
А потім — такими драматичними ефектами Мейсон намагався супроводити весь хід процесу — принесли скриньку Роберти, і Тайтус Олден, його дружина, дочки і син — всі розплакались, побачивши її. І після того, як Тайтус підтвердив, що це скринька Роберти, і чемодан, і скриньку було розкрито. І плаття, пошиті Робертою, сяка-така білизна, туфлі, капелюшки, туалетне приладдя, подароване Клайдом, фотографії матері, батька, сестер та братів, стара сімейна куховарська книга, ложки, виделки та ножі, сільнички та перечниці — подарунки бабусі, які Роберта дбайливо зберігала для майбутнього родинного життя, — все це було переглянуто і впізнано.
Це відбувалося всупереч протестові Белнепа, — адже Мейсон обіцяв "зв'язати" все із справою, — правда, свою обіцянку він не зміг виконати, і відповідно суддя розпорядився вилучити ці показання з протоколу. Проте патетична сцена справила глибоке враження на розум і серця присяжних. А Белнеп, критикуючи тактичні хитрування Мейсона, добився тільки того, що цей джентльмен люто прогримів:
— Хотів би я знати, хто тут веде обвинувачення?
— Республіканський кандидат на пост судді нашого округу, я гадаю І — відповів Белнеп, викликавши цим вибух реготу, що змусило Мейсона втратити самовладання і закричати:
— Ваша честь! Я протестую! Це неетична і незаконна спроба долучити до справи політичне питання, яке зовсім її не стосується. Це хитре і зловмисне бажання підказати присяжним, неначе я, бувши кандидатом республіканської партії на пост судді округу, не можу з належною безсторонністю вести обвинувачення в цій справі. Я вимагаю пробачення і, поки не почую його, не зроблю ані кроку більше!
Після цього суддя Оберуолцер, розуміючи, що сталось дуже серйозне порушення судового етикету, покликав до себе Мейсона та Белнепа і, вислухавши спокійні і ввічливі пояснення цього останнього відносно того, що саме він мав на думці, наказав, щоб надалі жоден з них під страхом обвинувачення в неповазі до суду не допускав натяків на політичну обстановку в будь-якій формі.
Проте Белнеп і Джефсон вітали себе з удачею: їх висновок відносно кандидатури Мейсона та його прагнення скористатися справою Клайда, щоб висунутись, був таким чином доведений до відома суду і присяжних.
А потім ще і ще свідки…

Грейс Марр жваво і багатослівно розповіла про те, де і як вона познайомилася з Робертою і яка це була чиста, безгрішна та побожна дівчина і яка різка зміна сталася з нею після зустрічі з Клайдом на озері Крам. Вона стала скритною, ухильною, вигадувала всілякі брехливі виправдання для якихсь незвичайних походеньок, — наприклад, ішла ввечері з дому і поверталась дуже пізно, і казала, що провела суботу і неділю там, де її насправді не було, і нарешті, коли Грейс наважилась висловити їй своє осудження, Роберта несподівано виїхала від них, не залишивши навіть своєї адреси.
І в усьому цьому був винен мужчина, і цим мужчиною був Клайд Гріфітс. Якось увечері Грейс пішла слідом за Робертою — це було у вересні або в жовтні минулого року — і побачила її і Клайда недалеко від будинку Гілпінів. Вони стояли під деревом, і Клайд обнімав її.
Тут, за пропозицією Джефсона, свідком Грейс Марр зайнявся Белнеп і, ставлячи хитромудрі запитання, намагався з'ясувати, чи справді Роберта після приїзду в Лікург була така побожна і доброчесна, як це говорить міс Марр. Але змарніла, дражлива міс Марр запевняла, що, як вона знає, до того дня, коли сталася зустріч з Клайдом на озері Крам, Роберта була зразком правдивості і чистоти.
І потім те саме під присягою показали Ньютони.
А далі Гілпіни — жінка, чоловік і дочки, — причому кожен під присягою показував тільки те, що сам бачив і чув. М-с Гілпін згадала, коли і як Роберта переїхала до них з цими самими чемоданом та скринькою, як замкнуто і самотньо вона жила і як, нарешті, вона, м-с Гілпін, жаліючи дівчину, стала запрошувати її, щоб дати їй змогу трохи розважитись, але Роберта незмінно відмовлялась. Та потім, наприкінці листопада (правда, у м-с Гілпін щоразу бракувало мужності заговорити про це з такою милою і скромною дівчиною), вона
І обидві її дочки переконались, що зрідка, після одинадцятої години Роберта приймає когось у себе в кімнаті, але хто це був, м-с Гілпін не знає. І знову Белнеп під час перехресного допиту намагався добитись таких признань і відомостей, які доводили б, що Роберта: була не такою вже бездоганною пуританкою, якою змальовували її свідки, — але це йому не вдалось. М-с Гілпін, так само як її чоловік, була дуже прив'язана до Роберти, і тільки під натиском Мейсона, а потім і Белнепа вони розповіли про пізні візити Клайда.
Далі їх старша дочка Стелла посвідчила, що наприкінці жовтня або на початку листопада, незабаром після того як Роберта оселилась у них, вона (Стелла), повертаючись додому, зустріла Роберту з якимсь чоловіком, — тепер вона бачить, що це був Клайд; вони стояли за сотню кроків від будинку і, як видно, сперечались. Вона уповільнила ходу і прислухалась. Усього вона не могла почути, але навідні запитання Мейсона допомогли їй пригадати, що Роберта не хотіла, аби він зайшов до неї в кімнату. "Це було б недобре", говорила вона. І він, зрештою, круто повернувся і пішов геть, а Роберта стояла з простягнутими руками, ніби благаючи його повернутись. А здивований Клайд тільки широко розкривав очі. Адже в ті дні, та, власне, і протягом усього свого знайомства з Робертою, він вважав, що за ним ніхто не стежить. Цими свідченнями, безумовно, підтверджувалось багато обвинувачень, висловлених Мейсоном в його вступній промові: що він навмисне, цілком розуміючи справжнє значення своїх дій, умовляв Роберту зробити так, як вона явно не хотіла. Ці свідчення, напевно, підбурять проти нього суддю, так само як і присяжних і всіх отих наскрізь пройнятих умовностями та пересудами провінціалів, здебільшого — сільських жителів. Белнеп, розуміючи це, спробував збити з пантелику Стеллу і змусити її

взяти під сумнів, що вона бачила саме Клайда. Але він добився тільки того, що вона подала ще нові відомості: якось у листопаді або на початку грудня, незабаром після згаданого випадку, вона бачила, як Клайд з якоюсь коробкою під пахвою з'явився біля дверей Роберти, постукав і ввійшов. Вона ясно впізнала в ньому того самого молодого чоловіка, який тієї місячної ночі сперечався з Робертою.
Після неї Уігем і за ним Лігет підтвердили дати вступу на роботу Клайда і Роберти, а також наявність правила щодо взаємин між начальниками і робітницями. Вони посвідчили, що, наскільки тоді можна було помітити, поведінка Клайда і Роберти була бездоганна: вони, здавалось, навіть і не дивились один на одного, а втім, не задивлялись і ні на кого іншого (це заявив Лігет).
А потім ще свідки. М-с Пейтон показала, все, що знала про життя Клайда в її домі і про його світські знайомства, бо вона була обізнана з ними. За свідченнями м-с Олден, торік на різдво Роберта призналась їй, що її начальник — Клайд Гріфітс, племінник хазяїна фабрики, залицяється до неї, але це поки що має лишатися таємницею. Френк Гаррієт, Харлей Бегот, Трейсі Трамбал і Фредді Селс посвідчили, що в грудні минулого року Клайда завжди запрошували на різні звані обіди і вечори. Джон Ламберт, аптекар із Скенектеді, посвідчив, що якось у січні до нього звернувся юнак, — він бачить, що це був обвинувачений, — з просьбою дати йому які-небудь ліки, що могли б викликати аборт. Орін Шорт посвідчив, що наприкінці січня Клайд питав у нього, чи не знає він лікаря, який міг би допомогти молодій заміжній жінці, за словами Клайда, дружині одного із службовців фабрики Гріфітс; цей службовець начебто звернувся по пораду до Клайда, бо він і його дружина занадто бідні, щоб мати дитину. А потім лікар Глен розповів про візит Роберти, яку він упізнав з портретів, вміщених у газетах, але додав, що внаслідок професіональної етики він не міг виконати її просьбу.
А далі С. Б. Уілкокс — фермер, сусід Олденів — посвідчив, що приблизно двадцять дев'ятого або тридцятого червня, саме тоді, коли він був на кухні, Роберту викликав по міжміському телефону з Лікурга чоловік, який назвав себе Бейкером, і Уілкокс чув, як вона сказала йому: "Але, Клайд, я не можу чекати так довго. Ти ж знаєш, я не можу. І не буду". І голос у неї був схвильований та засмучений. М-р Уілкокс добре запам'ятав ім'я "Клайд".
А дочка цього самого Уілкокса, Етел, низенька, гладка і шепелява, присягнула, що перед тим вона тричі відповідала на міжміські виклики і потім бігала по Роберту, і щоразу з Лікурга дзвонив мужчина на ім'я Бейкер. І одного разу вона чула, що Роберта назвала його Клайдом. І ще чула, як Роберта сказала, що ні в якому разі не стане чекати так довго, але що саме вона мала на увазі — Етел не зрозуміла.
А далі сільський листоноша Роджер Бін посвідчив, що між сьомим або восьмим червня і четвертим або п'ятим липня він одержав від самої Роберти і вийняв з поштового ящика на роздоріжжі біля ферми Олденів не менше п'ятнадцяти листів, і що більшість їх була адресована Клайдові Гріфітсу, Лікург, головний поштамт, до запитання.
А потім Еймос Шоуолтер, службовець лікурзького головного поштамту, посвідчив, що, як він пригадує, між сьомим або восьмим червня і четвертим або п'ятим липня Клайд питав у нього про кореспонденцію на своє ім'я і одержав не менше п'ятнадцяти або шістнадцяти листів.
А за ним Р. Т. Бігген, завідуючий бензиноналивною станцією в Лікурзі, посвідчив, що вранці шостого липня, перед восьмою годиною, ідучи по Філдінг авеню (вулиця на західній околиці міста, яка веде до станції електричної залізниці Лікург — Фонда), він побачив Клайда в сірому костюмі і солом'яному капелюсі, з коричневим чемоданом у руці; до чемодана збоку

був прикріплений ременями жовтий штатив фотографічного апарата і щось іще, можливо, зонтик. Знаючи, де живе Клайд, він здивувався, що той прийшов сюди пішки, хоч міг би сісти на поїзд на Сентрал авеню, недалеко від свого дому. При перехресному допиті Белнеп намагався дізнатись, як свідок, що був на відстані приблизно двохсот кроків від Клайда, може ручитися, що він бачив саме штатив, але Бігген наполягав: так, штатив, яскравожовтий дерев'яний триніжок з мідними скріпами.

А після нього Джон У. Трошер, начальник станції Фонда, посвідчив, що вранці шостого липня (він добре пам'ятає це, бо робив тоді деякі ділові нотатки) Роберта Олден взяла у нього квиток до Утіки. Він пам'ятає міс Олден, бо минулої зими бачив її кілька разіз. Вона здавалась дуже стомленою, майже хворою, і несла коричневий чемодан, здається, той самий, що йому тут показували. Він пригадує і підсудного, який також мав при собі чемодан. Трошер не бачив, щоб підсудний звернув яку-небудь увагу на дівчину або говорив з нею.

Потім Куїнсі Є. Дейл, кондуктор поїзда, що курсує між Фондою і Утікою, показав, що він впізнає Клайда, якого помітив тоді в одному із задніх вагонів. Він помітив також і Роберту і потім упізнав її по опублікованих у газетах фотографіях. Вона тоді привітно усміхнулась йому, а він сказав, що чемодан, мабуть, важкуватий для неї і що він звелить кому-небудь з гальмових кондукторів винести його в Утіці, і вона подякувалаі. Він бачив, що вона зійшла в Утіці і зникла в дверях вокзалу. Клайда він там не помітив.

А далі — пізнавання скриньки Роберти; ця скринька довгий час залишалась на схові в багажній камері станції Утіка. А далі — сторінка з книги, де записувались відвідувачі готелю в Утіці, розпізнана: управителем готелю Джеррі Керносяном; під датою шостого липня був запис: "Кліфорд Голден з дружиною". Експерти тут же порівняли цей запис із записами в реєстраційних книгах гостиниць на озері Грасс та на Біг-Бітерні і під присягою посвідчили, що всі три записи зроблено однією рукою. Потім цей почерк було порівняно з тим, яким зроблено напис на візитній картці, знайденій у туалетному приладді Роберти. Всі ці докази були ретельно розглянуті по черзі всіма присяжними, а також і Белнепом та Джефсоном, які, правда, вже раніше бачили все, крім картки. І знову Белнеп заявив протест у зв'язку з утаєнням речового доказу — неприпустимим, незаконним і ганебним вчинком прокурора. Довгими запальними дебатами з цього приводу закінчився десятий день судового розгляду.

РОЗДІЛ XXII

А далі, на одинадцятий день, Френк Шефер, клерк з готелю в Утіці, пригадав, як Клайд і Роберта прибули в готель, як вони при цьому поводились і як Клайд розписався за обох: "Містер і місіс Кліфорд Голден із Сіракуз". За ним Уоллес Вандергоф, один із прикажчиків галантерейного магазина в Утіці, описав зовнішній вигляд і поведінку Клайда, коли він купував солом'яний капелюх. А потім — кондуктор поїзда, що курсує між Утікою і озером Грасс. І хазяїн гостиниці на озері Грасс, і офіціантка гостиниці Бланш Петінджіл, яка посвідчила, що вона чула, як Клайд за обідом запевняв Роберту, ніби тут не можна дістати дозвіл на шлюб і краще почекати до завтра, коли вони приїдуть у будь-яке інше місце. Це свідчення було особливо неприємне, бо припускалось, що на другий день Клайд уже в усьому признався Роберті; але потім Джефссн та Белнеп вирішили, що це признання могло бути наслідком якихось попередніх стадій. А після офіціантки — кондуктор поїзда, в якому вони їхали до Ган-Лодж. А за ним — провідник і шофер автобуса, який розповів про чудне запитання Клайда про

кількість приїжджих і про те, як Клайд залишив чемодан Роберти, сказавши, що вони повернуться, а свій узяв з собою.
А потім — хазяїн гостиниці на Біг-Бітерні; човняр; ті троє, що їх зустрів Клайд у лісі,—їхні свідчення дуже пошкодили йому, бо вони розповіли, як він жахнувся, побачивши їх. А далі—розповідь про те, як виявили човен і знайшли тіло Роберти, розповідь про прибуття Хейта і про лист у кишені пальта Роберти. Все це підтверджують десятки свідків. І далі — капітан пароплава, сільська дівчина, шофер Кренстонів; приїзд Клайда на дачу до Кренстонів і, нарешті (причому в зв'язку з кожним кроком даються свідчення під присягою), його подорож на Ведмеже озеро, погоня за ним і арешт, — усі його стадії і все, що тоді сказав Клайд: усе це було дуже несприятливе для нього, бо викривало його брехливість, ухильність та переляк.
Але безперечно найнебезпечнішими і найнесприятливішими для Клайда були свідчення про фотографічний апарат і штатив та обставини, при яких вони були знайдені. На це найбільше і покладався Мейсон, сподіваючись добитися засудження. Насамперед він хотів довести, що Клайд брехав, заявляючи, ніби апарат і штатив не належать йому. Для цього він спочатку викликав Ерла Ньюкома, який під присягою показав, що в той день, коли він, Мейсон, Хейт і інші учасники розслідування повезли Клайда на озеро Біг-Бітерн, де було вчинено злочин, він, Ньюком, і один місцевий житель Білл Суортс (який також дасть тут свідчення), обшарюючи кущі та повалені дерева, знайшли штатив, захований під стовбуром, що лежав на березі озера. Далі, відповідаючи Мейсону (Белнеп і Джефсон намагались протестувати, але суддя незмінно відхиляв їх протести), Ньюком додав, що коли у Клайда спитали, чи був у нього фотографічний апарат або цей штатив, він відповів заперечливо. Почувши свідчення Ньюкома, Белнеп і Джефсон голосно висловили своє обурення.
Одразу ж після того судові було подано протокол, підписаний Хейтом, Берлеєм, Слеком, Краутом, Суенком, Сісселом, Біллом Су-ортсом, землеміром Руфусом Форстером і Ньюкомом; у цьому документі стверджувалось, що Клайд, коли йому було показано штатив і поставлено запитання, чи не йому він належить, "рішуче і багато разів заперечував це". І хоч суддя Оберуолцер наказав кінець кінцем викреслити останнє свідчення з протоколів суду, Мейсон, бажаючи будь-що підкреслити важливість його, зразу додав:
— Прекрасно, ваша честь, але у мене є і ще свідки, які під присягою підтвердять усе написане в цьому документі, і навіть більше. — І зразу ж викликав: —Джозєф Фрейзер!
На місці для свідків з'явився продавець спортивного приладдя, фотографічних апаратів тощо і посвідчив під присягою, що в другій половині травня обвинувачуваний Клайд Гріфітс, якого він знав на обличчя і на ім'я, купив у нього на виплату фотографічний апарат фірми Сенк, розміром 31/2 х 51/2 із штативом. Ретельно оглянувши показаний йому тепер апарат та жовтий штатив і зіставивши номери на них із записами в своїх книгах, м-р Фрейзер підтвердив, що саме ці речі він продав тоді Клайдові.
Клайд був приголомшений. Значить, вони знайшли і апарат і штатив. І це після того, як він запевняв, що не мав ніякого апарата! Що подумають про цю брехню присяжні, і суддя, і вся публіка? Чи повірять тепер його розповіді про пережитий ним душевний переворот, коли доведено, що він збрехав навіть про цей злощасний апарат? Краще б він зразу в усьому признався.
Але поки він про це роздумував, Мейсон викликав Саймона Доджа, молодого лісоруба, який посвідчив, що, виконуючи просьбу прокурора, він у суботу шістнадцятого липня з Джоном Полем, який витяг тіло Роберти з води, кілька раз пірнав у тому місці, де було знайдено тіло, і кінець кінцем йому

пощастило знайти фотографічний апарат. Апарат тут же було показано Доджу, і він пізнав його.
І зразу після того — свідчення про знайдені тоді ж в апараті, але досі не згадувані плівки: вийняті з води і проявлені, вони були тепер прилучені до доказів; на чотирьох знімках можна було розглянути жінку, точно схожу на Роберту, а на двох неважко було впізнати Клайда. Белнепу не удалось ні спростувати це, ні виключити знімки з числа речових доказів.
Потім Флойд Терстон, який гостював на дачі Кренстонів у Шейроні вісімнадцятого червня (саме тоді, коли Клайд уперше приїздив туди), посвідчив, що в той день Клайд зробив кілька знімків апаратом приблизно такого ж вигляду і розміру, як той, що був йому тут показаний. Але він не наважився запевняти, що це і є той самий апарат, а тому його свідчення було виключено з протоколу.
Після нього Една Петтерсон, покоївка гостиниці на озері Грасс, посвідчила, що коли ввечері сьомого липня вона зайшла в кімнату, зайняту Клайдом і Робертою, Клайд тримав у руках фотографічний апарат, — як вона пригадує, такого ж розміру і такого ж вигляду, що й оцей перед нею. Тоді ж вона бачила і штатив. І Клайд, який у моторошному заціпенінні стежив за всім, згадав ту мить, коли ця дівчина ввійшла в кімнату. І він з тяжким здивуванням подумав: як дивно, що свідки із зовсім різних і несподіваних, не зв'язаних одно з одним місць, та ще через стільки часу, могли створити такий міцний ланцюг доказів!
У дальші дні,— причому Белнеп і Джефсон знову й знову невтомно заперечували припустимість таких свідчень, — було заслухано п'ять лікарів, яких викликав Мейсон, коли тіло Роберти було доставлено у Бріджбург; усі вони по черзі під присягою заявили, що удари по обличчі й голові, беручи до уваги фізичний стан Роберти, цілком могли оглушити її. Стан легенів покійної (їх дослідили, занурюючи у воду) доводив, що в момент падіння за борт вона була ще жива, хоч і не обов'язково при пам'яті. Щодо знаряддя, яким було заподіяно ці рани, лікарі не наважувались висловлювати які-небудь здогади, крім того, що це знаряддя було тупе. І хоч які строгі й причепливі були Белнеп і Джефсон, їм не удалося змусити лікарів визнати, що удари могли і не бути такими сильними, щоб оглушити Роберту і довести її до непритомності… найсерйознішою була, видно, рана на тім'ї, така глибока, що тут створився згусток крові. Як речові докази подано було фотографічні знімки.
У цей психологічний момент, коли і публіку, і присяжних охопило глибоке, тяжке хвилювання, було подано також численні знімки обличчя Роберти, зроблені тоді, коли вона була у віданні Хейта, лікарів та братів Луц. Було показано, що розміри синців на її обличчі точно відповідають двом сторонам фотографічного апарата. А слідом за тим Бертон Берлей посвідчив під присягою, що він знайшов між об'єктивом і кришкою апарата дві волосинки, точнісінько такі, як волосся Роберти (у всякому разі це старанно доводив Мейсон). І тут, після багатьох годин засідання, Белнеп, якого схвилювали і розлютили такі докази, намагався спростувати їх з допомогою сарказму: наприкінці він видер одну волосинку із своєї світлої шевелюри і спитав присяжних та Берлея, чи насміляться вони твердити, що по одній волосинці можна скласти уявлення про колір чийогось волосся, і якщо ні, то чи не готові вони повірити, що й оцю волосинку взято з голови Роберти.
Потім Мейсон викликав свідка м-с Ратджер Донег'ю, яка дуже спокійним і рівним тоном розповіла, що ввечері восьмого липня, між пів на шосту і шостою годиною, вона і її чоловік нап'яли намет поблизу Місячної бухти, а потім поїхали кататися човном і ловити рибу, і коли вони були приблизно за

півмилі від берега і за чверть милі від поросłого лісом мису, який загороджує Місячну бухту з півночі, вона почула крик.
— Між пів на шосту і шостою, ви кажете?
— Так, сер.
— Якого числа це було?
— Восьмого липня.
— І в якому, точно, місці ви були в цей момент?
— Ми були…
— Не "ми". Де були ви особисто?
— Я разом з чоловіком перепливала човном через ту частину озера, що називається, як я згодом дізналась, Південною затокою.
— Так. Тепер розкажіть, що сталося далі.
— Коли ми допливли до середини затоки, я почула крик.
— Який крик?
— Нестямний, ніби хтось кричав від болю… або від жаху… Пронизливий крик, — я потім не могла забути його.
Тут підвівся Белнеп і попросив виключити останню фразу з протоколу, і запропоновано було викреслити її.
— Звідки линув цей крик?
— Здаля. З лісу, або, може, з якогось іншого місця позаду нього.
— Чи знали ви тоді, що по той бік мису є ще затока або бухта?
— Ні, сер.
— Ну, а що ж ви подумали тоді — що кричать у прибережному лісі?
(Протест оборони, прийнятий судом.)
— А тепер скажіть нам, хто це кричав — чоловік чи жінка? 1 що саме кричали?
— Кричала жінка. Крик був дуже пронизливий і виразний, але, звичайно, далекий. Вона скрикнула двічі — нібито "Ой-ой!" або "А-ах!", як кричить людина, коли їй боляче.
— Ви впевнені, що не помилились і що кричала саме жінка, а не мужчина?
— Ні, сер. Я цілком впевнена. Голос був жіночий, занадто високий для мужчини або для хлопчика. Так могла кричати тільки жінка.
— Розумію. А тепер скажіть-но, місіс Донег'ю… оця точка на карті показує, де було знайдено тіло Роберти Олден, — бачите?
— Так, сер.
— А бачите другу точку, оту, за деревами, яка показує приблизно, де був ваш човен?
— Бачу, сер.
— Чи не думаєте ви, що голос линув з указаного тут місця Місячної бухти?
(Опротестовано. Протест прийнято.)
— Чи не повторився цей крик?
— Ні, сер. Я чекала. Крім того, я звернула на цей крик увагу чоловіка, і ми з ним обоє чекали, але більше нічого не було чути.
Потім за неї взявся Белнеп, який прагнув довести, що крик міг бути викликаний жахом, а не болем; він допитав її заново з самого початку і пересвідчився, що ні її переконання, ні переконання її чоловіка, також викликаного як свідка, не можна ніяк похитнути. Вони запевняли, що крик цієї жінки справив на них глибоке, незгладиме враження. Він переслідував їх обох, і, повернувшись у намет, вони весь час говорили про нього. Чоловік не хотів відшукувати місце, звідки крик линув, бо вже смеркало, а їй весь час ввижалось, що там, у лісі, вбили якусь жінку або дівчину, і тому вона не хотіла залишатися тут далі, і вже наступного ранку вони вирушили на інше озеро.

Томас Баррет, адірондакський провідник, який обслуговував табір на озері Дем, посвідчив, що в годину, вказану м-с Донег'ю, він ішов берегом до бігбітернської гостиниці і не тільки бачив чоловіка і жінку в човні, приблизно в описаному свідком місці, але далі на південь на березі затоки помітив також і намет цих туристів. Він ще посвідчив, що човен у Місячній бухті не можна було побачити нізвідки, — хіба тільки тоді, коли ви стоїте якраз біля входу в бухту. Вхід цей дуже вузький, і з озера бухти зовсім не видно. Були і ще свідки, які підтвердили це.
І тут (цей психологічний ефект було ретельно обдумано заздалегідь), у годину, коли світло вечірнього сонця вже стало примерхати у високому, вузькому залі суду, Мейсон почав читати листи Роберти один за одним, зовсім просто, без усякої декламації, але з тим співчуттям і глибоким хвилюванням, яке виникло в ньому при першому їх читанні. Тоді вони змусили його плакати.
Він почав з першого листа, написаного восьмого червня, — через три дні після від'їзду з Лікурга, — і прочитав їх усі, аж до чотирнадцятого, п'ятнадцятого, шістнадцятого і сімнадцятого.
За окремими місцями різних листів і за подіями та фактами, згадуваними то там, то тут, можна було відтворити всю історію знайомства Роберти з Клайдом, до самого його наміру приїхати по неї через три тижні, потім через місяць, потім восьмого або дев'ятого липня… і потім — її раптова погроза, після чого він поспішно вирішив зустрітися з нею у Фонді.
І поки Мейсон читав ці надзвичайно зворушливі листи, мокрі очі, хустинки, що з'явились у руках, та покашлювання свідчили про силу їх впливу на публіку і на присяжних.
"Ти радив мені не тривожитись, не думати так багато про те, як я себе почуваю, і весело проводити час. Добре тобі казати, коли ти в Лікурзі, оточений друзями і тебе скрізь запрошують. Мені важко розмовляти по телефону від Уілкоксів: завжди хто-небудь може мене почути, а ти весь час нагадуєш, що не можна говорити і того, і іншого. Мені требн було багато про що тебе спитати, але по телефону не вдалося. Ти весь час тільки повторюєш, що все уладнається. Але ти не сказав твердо, що приїдеш 27-го. Я не зовсім розібрала — було дуже погано чути, — ти начебто чогось затримаєшся ще довше. Але це неможливо, Клайд! Тато і мама третього виїздять у Гамільтон, до дядька. А Том і Емілія того ж дня поїдуть до сестри. Але я не можу і не хочу знову їхати до неї. І не можу залишатися тут зовсім одна. Отже ти повинен, справді ж, повинен приїхати, як обіцяв. Клайд, у такому стані я не можу довше чекати, і ти просто мусиш приїхати і повезти мене звідси. Тільки, будь ласка, благаю тебе, не муч мене більше ніякими відстроченнями".
І ще:
"Клайд, я поїхала додому, бо думала, що можу тобі вірити. Ти тоді урочисто обіцяв приїхати по мене найпізніше через три тижні і запевняв, що за цей час встигнеш усе влаштувати, збереш досить грошей і ми зможемо жити на них, поки ти знайдеш де-небудь іншу роботу. Але третього липня вже мине майже місяць, як я тут, а ти вчора зовсім не був певен, що зможеш приїхати третього. А я ж сказала тобі, що мої батьки виїжджають на десять днів у Гамільтон. Потім, правда, ти сказав, що приїдеш, але сказав начебто тільки для того, щоб мене заспокоїти.
І я відтоді страшенно хвилююсь.
Зрозумій, Клайд, я зовсім хвора. Мені здається, що я кожної хвилини можу знепритомніти, і, крім того, я весь час болісно думаю, що зі мною буде, якщо ти не приїдеш, і це зводить мене з ума".

"Клайд, я знаю, що ти більше зовсім не любиш мене і хотів би, щоб усе було інакше. Та що ж мені робити? Я знаю, ти скажеш, що я так само винна в усьому, як і ти. І якби люди знали, вони б, напевно, теж так думали. Але ж я так просила тебе, щоб ти не змушував мене йти на те, чого я не хотіла робити, — я і тоді боялась, що пожалію про це. Але я занадто тебе любила, щоб дати тобі піти від мене, коли ти так наполягав…"
"Клайд, якби я могла вмерти! Тоді б усе розв'язалось. І останнім часом я багато молилася про це — правда, молилась, бо життя тепер зовсім не таке дороге мені, як було дороге раніше, коли ми зустрілись і ти мене покохав. Який це був щасливий час! Якби все було інакше… Якби ми з тобою тоді не зустрілись! Так було б далеко краще і для мене, і для всіх нас. Але тепер я не можу, Клайд, адже в мене нема ні копійки і немає іншої можливості дати ім'я нашій дитині. Проте, якби я не боялась заподіяти страшне горе і ганьбу мамі та батькові і всім моїм рідним, повір, я знайшла б зовсім інший вихід. Це чистісінька правда".
І ще:
"Клайд, Клайд, усе в житті так змінилося з минулого року! Подумай, тоді ми їздили на озеро Крам і на інші озера біля Фонди і Гловерсвіля та Літл-Фоллз, а тепер… тепер… Щойно по Тома і Емілію зайшли їхні друзі й подруги, і вони пішли збирати суниці. А я дивилась їм услід і думала, що не можу піти з ними і ніколи вже не буду такою, як вони… І я довго-довго плакала".
"Сьогодні я прощалася з моїми улюбленими місцями. Знаєш, любий, тут стільки славних куточків, і всі вони такі дорогі мені! Адже я прожила тут усе своє життя. По-перше, у нас тут є колодязь, що звідусіль обріс зеленим мохом. Я пішла і попрощалася з ним, бо тепер не скоро знову приїду до нього, — може, ніколи. Потім — стара яблуня: ми завжди гралися під нею, коли були маленькими, — Емілія, Том, Гіфорд і я. Потім "Віра" — кумедна маленька альтанка у фруктовому саду, — ми в ній теж інколи грались.
О Клайд, ти не уявляєш собі, що все це для мене значить! Цього разу я виїжджаю з дому з таким почуттям, ніби ніколи більше не повернусь. А мама, бідна мама, я так люблю її, і мені так тяжко, що я не варта її довір'я! Вона ніколи не сердиться і завжди дуже допомагає мені. Іноді мені хочеться про все розповісти їй, але я не можу. У неї і без того чимало прикростей, і я не могла б завдати їй такого жорстокого удару. Ні, якщо я поїду і коли-небудь повернусь, — заміжня або мертва, мені це вже майже однаково, — вона ні про що не дізнається, я не завдам їй ніякого смутку, і це для мене куди важливіше, ніж саме життя. Отже, до побачення, Клайд, ми зустрінемось, як ти сказав мені по телефону. Пробач, що я завдала тобі стільки турбот.
Твоя сумна Роберта".
Читаючи, Мейсон часом не міг стримати сліз, а коли перегорнув останню сторінку, — стомлений, але тріумфуючий, бо мав певність, що його докази вичерпні і незаперечні,— вигукнув:
— Народ закінчив!
І в цю хвилину з грудей м-с Олден, яка сиділа в залі суду разом з чоловіком та Емілією і була безмежно змучена всіма довгими, напруженими днями процесу і особливо цим читанням, вирвався зойк, схожий на ридання, і вона знепритомніла. Клайд, теж стомлений і змучений, почувши її зойк і побачивши, що вона впала, схопився з місця… Одразу ж рука Джефсона застережливо опустилась на його плече, а тим часом судові пристави і найближчі сусіди з публіки, підтримуючи м-с Олден, допомогли їй і Тайтусу вийти із залу. Ця сцена надзвичайно схвилювала всіх присутніх і розлютила їх, мабуть, не менше, ніж тоді, якби Клайд тут же, на місці, вчинив ще один злочин.

Потроху збудження вгамувалось, але в залі стало вже зовсім темно, стрілки стінного годинника показували п'яту, і всі в суді втомились; тому суддя Оберуолцер вирішив, що треба оголосити перерву до завтрашнього ранку.
І зразу ж усі журналісти й художники підвелися з місць, перешіптуючись про те, що вранці має виступити оборона, і цікаво, які її свідки і чи дозволять Клайду, всупереч такій безлічі показань проти нього, виступити як свідкові, щоб захистити себе, чи його оборонці задовольняться більш-менш правдоподібними посиланнями на неосудність і моральну нестійкість. Це може закінчитися для нього довічним ув'язненням, — не менше.
А Клайд, вийшовши з будинку суду під свистки і прокляття юрби, питав себе, чи вистачить у нього завтра мужності виступити в ролі свідка, як це було ними давно і ретельно обмірковано… І ще думав (з тюрми і назад його водили без наручників): чи не можна, якщо ніхто не дивитиметься, завтра ввечері, коли всі встануть з місць і юрба заворушиться і його конвоїри прямуватимуть до нього… чи не можна… от якби він міг побігти, або ні — невимушено, спокійно, але швидко і ніби ненавмисне підійти до цих сходів, а потім униз і… ну, куди б вони не вели… чи не до тих маленьких бічних дверей біля головних сходів, які він ще раніше бачив з вікна тюрми? Якби тільки йому дістатись до якого-небудь лісу — і потім іти… іти… або просто бігти, бігти, не спиняючись, без їжі, нехай цілими днями, поки… ну, поки він не вибереться… куди-небудь. Звичайно, можна спробувати… Його можуть пристрелити, в погоню за ним можуть пустити собаку, послати людей, але все-таки можна спробувати врятуватись, хіба ж ні?
Бо тут у нього немає надії на порятунок. Після всього, що було на суді, ніхто й ніде не повірить, що він невинуватий. А він не хоче померти такою смертю. Ні, ні, тільки не так!
І от іще одна тяжка, чорна, страшна ніч.
І за нею ще один тяжкий сірий і холодний ранок.

РОЗДІЛ XXIII

На восьму годину другого ранку заголовки всіх найбільших газет міста, впадаючи у вічі, сповістили всіх і кожного в цілком ясних і зрозумілих висловах:

"ОБВИНУВАЧЕННЯ У СПРАВІ ГРІФІТСА ЗАКІНЧИЛОСЬ
ПОТОКОМ ПРИГОЛОМШЛИВИХ ПОКАЗАНЬ.
МОТИВИ І МЕТОД УБИВСТВА НЕЗАПЕРЕЧНО ДОВЕДЕНІ.
СЛІДИ СЕРЙОЗНИХ УДАРІВ НА ОБЛИЧЧІ І НА ГОЛОВІ
ВІДПОВІДАЮТЬ РОЗМІРАМ ФОТОГРАФІЧНОГО АПАРАТА.
МАТИ ВБИТОЇ ДІВЧИНИ НЕПРИТОМНІЄ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ
ЧИТАННЯ ТРАГІЧНИХ ЛИСТІВ ДОЧКИ".

Залізна логіка, з якою Мейсон побудував своє обвинувачення, так само як і вражаючий драматизм його промови одразу змусили Белнепа і Джефсона, і тим більше Клайда, відчути, що вони розбиті вщент, і ніякі можливі хитрування не змінять думку присяжних, що Клайд — запеклий злочинець.
Усі поздоровляли Мейсона з майстерно проведеним обвинуваченням. А Клайд був зовсім пригнічений і подавлений думкою, що його мати прочитає про все, що сталось напередодні. Треба неодмінно попросити Джефсона, нехай він телеграфує їй, щоб вона не вірила всьому цьому, — ні вона, ні Френк, ні Джулія, ні Еста. Звичайно, і Сондра теж читає це сьогодні, але від неї за всі ці дні, за всі безпросвітні ночі — ні слова! Зрідка в газетах згадується "міс Х", але не з'явилось жодного скільки-небудь точного її опису. От що може зробити сім'я з достатками. А сьогодні настає черга оборони, і йому доведеться виступити в ролі єдиного більш-менш значного свідка. І він питав себе — чи зможе він? Юрба… Її озлоблення… Її недовір'я і ненависть, які болісно б'ють по нервах… А коли Белнеп кінчить з ним,

почне Мейсон. Добре Белнепу і Джефсону! їм не загрожують такі тортури, яких, безсумнівно, доведеться зазнати йому.
Чекаючи цих тортур, він провів годину в своїй камері з Белнепом та Джефсоном, а потім знов опинився в залі суду під допитливими поглядами всіх цих страхітливих присяжних і публіки, що палає цікавістю. І от підводиться Белнеп і, урочисто обвівши очима присяжних, починає:
— Джентльмени! Понад три тижні тому прокурор заявив вам. що, грунтуючись на зібраних ним доказах, він наполягатиме на тому, щоб ви, панове присяжні, визнали підсудного винним у злочині, в якому його обвинувачують. Після цього була тривала і втомна процедура. Нерозумні і безглузді, але в кожному окремому випадку невинні і ненавмисні вчинки п'ятнадцяти-шістнадцятилітнього хлопчика були показані вам тут, джентльмени, як дії запеклого злочинця, — явно з наміром підбурити вас проти обвинуваченого. Тимчасом, за винятком однієї тільки невірно витлумаченої нещасної події в Канзас-Сіті (це найгрубіший і найдикіший випадок облудного тлумачення, з яким мені доводилося будь-коли стикатися в усій моїй юридичній практиці), сміливо можна сказати, що життя обвинуваченого було таке ж чисте, діяльне, бездоганне і невинне, як і життя кожного хлопчика його віку. Ви чули, як його називали мужчиною, дорослим бородатим мужчиною, лиходієм, похмурим породженням пекла, пройнятим злочинними помислами. А йому ж тільки двадцять один рік. От він сидить перед вами. Насмілюся сказати, що, якби я зумів зараз магічною силою слова зірвати з ваших очей запону, зіткану всіма жорстокими думками і почуттями, приписаними моєму підзахисному обвинуваченням, яке так помиляється і, я сказав би (якби мене не попередили, що цього не можна робити), має на меті особливі політичні цілі, ви більше не могли б ставитися до нього так, як зараз, подібно до того, як не можете піднятися з своїх місць і вилетіти от у ці вікна.
"Панове присяжні, безсумнівно, вас, як і прокурора і всіх присутніх у цьому залі, дивувало, що під суцільним потоком ретельно дібраних і часом мало не отрутою просякнутих свідчень я, мій колега і наш підзахисний могли залишатися такими спокійними і так добре володіли собою. (І він з гідністю і церемонно вказав на свого партнера, який чекав своєї черги, щоб виступити). Однак, ви бачили, ми зберігали не удаваний, а справжній душевний спокій — спокій людей, які не тільки почувають, а і знають, що у всякому спорі перед лицем закону вони зможуть довести свою правоту і справедливість. Ви пам'ятаєте, звичайно, слова Евонського барда[Так називають Вільяма Шекспіра, який народився у Стратфорді на Евоні]: "Потрійно сильний той, хто справедливу справу захищає".
"Справді, нам відомі,— на жаль, вони не відомі обвинуваченню, — надзвичайно дивні і несподівані обставини, які повели за собою дуже сумну і трагічну загибель цієї дівчини. Ви про них дізнаєтесь і зможете самі скласти думку про це. А тимчасом дозвольте мені сказати вам от що: вже з початку цього процесу я вважав, що навіть незалежно від світла, яке ми маємо намір пролити на цю сумну трагедію, ви, панове, зовсім не переконані, чи справді ця людина вчинила жорстокий і звірячий злочин. Ви не можете бути впевнені в тому! Бо любов є любов, і шляхи пристрасті та згубні пориви кохання, — байдуже, чи йдеться про мужчину чи про жінку, — не шляхи звичайного злочину. Згадайте, адже всі ми колись були юнаками. І всі присутні тут жінки були юними дівчатами, і їм відомі,— о, як добре відомі, — хвилювання і страждання юності, такі далекі від життєвого практицизму, що з'являється пізніше. "Не судіть, щоб вас не судили, і якою мірою міряєте, такою і вам буде одміряно".
"Ми визнаємо існування таємничої міс Х; її листи, яких ми не могли пред'явити тут, її чарівність і любов з величезною силою впливали на

обвинуваченого. Ми визнаємо його любов де цієї міс Х. Гадають, що обвинувачений, вдавшись до підступних і неморальних прийомів, звів з стезі доброчесності чудову істоту, яка загинула так сумно, але, ми це доведемо, зовсім випадково. З допомогою своїх свідків, а також шляхом аналізу, деяких з уже почутих вами тут свідчень ми сподіваємося довести, що вчинки обвинуваченого були, мабуть, не більш підступні і неморальні, ніж вчинки першого-ліпшого юнака, який бачить, що дівчина, яку він любить, оточена людьми, чиї погляди на життя надзвичайно обмежені, стиснуті рамками найсуво-рішої прописної моралі. І, панове, як вам сказав сам прокурор, Роберта Олден любила Клайда Гріфітса. З перших днів цього зв'язку, що згодом перетворився в трагедію, померла дівчина глибоко, безмежно любила його, — так само, як і він, здавалось йому, любив її тоді. А людей, які глибоко і серйозно люблять одне одного, мало цікавить чиясь думка. Вони люблять — і цього досить!

"Але, джентльмени, я не збираюсь затримуватись і:а цьому питанні так довго, як на поясненні, що його ми маємо намір вам подати. Чому Клайд Гріфітс взагалі подався у Фонду, або в Утіку, або на озеро Грасс, або на Біг-Бітерн? Ви думаєте, у нас є будь-які причини чи бажання заперечувати або якось затушковувати той факт, що він їздив туди і притому з Робертою Олден? Або приховати мотиви, які змусили його після раптової і, видно, дивної та загадкової її смерті так квапливо тікати? Якщо ви хоч соту частку секунди серйозно думали, що це так, — значить, ніколи ще за всі двадцять сім років своєї практики я не мав честі виступати перед дванадцятьма так безнадійно введеними в оману присяжними.

"Джентльмени, я сказав вам, що Клайд Гріфітс невинуватий, — І це правда. Може, ви думаєте, що ми самі потай віримо в його провину. Але ви помиляєтесь. У житті бувають чудні, дивні речі, і нерідко людина може бути обвинувачена в тому, чого вона зовсім не робила, — і при цьому всі без винятку обставини неначе підтверджу-ють, що вона вчинила це. Відомо чимало трагічних і жахливих випадків, коли суд приймав помилкові рішення, грунтуючись виключно на побічних доказах. Будьте обережні, будьте дуже обережні! Нехай ніяке помилкове судження, що грунтується на яких-небудь теоріях про поведінку людини або на упередженнях суто місцевого, релігійного чи морального порядку, судження, що спирається на незаперечні, здавалося б, докази, не вплине на вас! Будьте обережні, щоб мимоволі, керуючись найкращими і найблагороднішими намірами, ви не побачили тут злочину або злочинного умислу, тоді як насправді ні в думках, ні у вчинках обвинуваченого не було нічого злочинного, ніякого наміру зробити злочин. О, будьте обережні! Будьте дуже, дуже обережні!

Тут він замовк і, здавалось, поринув у глибокі і навіть сумні роздуми, а Клайд, підбадьорений цим вмілим і сміливим вступом, трохи ожив. Але от Белнеп знову заговорив, — треба слухати, не пропускаючи ні слова з цієї промови, яка додає стільки мужності.

— Коли тіло Роберти Олден було витягнено з вод Біг-Бітерну, джентльмени, його зразу ж оглянув лікар. Він визнав, що ця дівчина — утопленицяя. Він виступить тут і дасть показання. Вони сприятливі для обвинуваченого, і вам слід узяти це до уваги.

"Прокурор сказав вам, що Роберта Олден і Клайд Гріфітс були заручені і шостого липня вона покинула батьківський дім у Більці, щоб вирушити з ним у весільну подорож. Але, джентльмени, це так просто — злегка переінакшити певні обставини! "Були заручені" — от як висловився прокурор про те, що привело до їх від'їзду шостого липня. А насправді нічим і ніяк не доведено, що Клайд Гріфітс справді коли-небудь офіціально був заручений з Робертою Олден, нізвідки, крім деяких рядків у її листах, не видно, що він

погоджувався одружитися з нею. А з цих рядків, джентльмени, ясно, що він погодився одружитися з нею тільки під натиском міркувань морального і матеріального порядку, викликаних її вагітністю, — вагітністю, за яку він, зрозуміло, відповідає, але яка все ж таки була наслідком згоди обох — юнака двадцяти одного року і дівчини двадцяти трьох років. І я питаю вас: хіба це — справжні, відкриті заручини? Хіба такий зміст вкладаєте ви в це слово? Зрозумійте, я ніяк не хочу висміяти, принизити, або зганьбити нещасну загиблу дівчину. Я просто заявляю, що насправді, юридично і формально, цей юнак не був офіціально заручений з покійною. Він не обіцяв їй заздалегідь, що одружиться з нею… Ніколи не обіцяв! Немає ніяких доказів. Ви повинні визнати, що це говорить на його користь. І тільки зважаючи на її вагітність, відповідальність за яку, ми це визнаємо, лежить на ньому, він погодився одружитися з нею в тому разі… в тому разі… (Белнеп затримався і з притиском закінчив) якщо вона не побажає дати йому свободу. А оскільки вона не хотіла відпускати його, як це видно з прочитаних тут листів, його згода, що її він дав під страхом викриття і розголошення в Лікурзі, перетворюється у прокурора в заручини, більше того — в священне зобов'язання, порушити яке здатен тільки негідник, злодій та вбивця. Але, джентльмени, чимало було на світі порушено зобов'язань, більш прямих та більш священних з точки зору закону і релігії. Тисячі мужчин і тисячі жінок зазнали цього: їх почуття змінились, їх клятви, обіцянки та запевнення були забуті й знехтувані, і багато хто приховав свої рани у тайниках душі або навіть з радістю сприймав смерть — смерть від власної руки! Як сказав у своїй промові прокурор: це не нове — і ніколи не застаріє. Ніколи!

"Попереджаю вас, саме такий випадок подано зараз на ваш розгляд: померла дівчина стала жертвою такої зміни в почуттях обвинуваченого. Але хоч би яким тяжким злочином було це з морального і громадського погляду, юридично це не злочин. І тільки внаслідок дивного, складного, майже неймовірного збігу обставин, зв'язаних із смертю цієї дівчини, збігу, який веде, крім того, до дуже глибоких помилок, Клайд Гріфітс опинився тут, перед вами, в ролі обвинуваченого. Я ручуся за це. Я знаю, що це правда. І відносно цього вам повинні бути і будуть подані тут вичерпні і цілком задовільні пояснення, перш ніж закінчиться цей процес.

"Однак у зв'язку з цим твердженням треба зробити ще одно, яке буде передмовою до всього дальшого.

"Панове присяжні! Той, кого ви тут судите і чиє життя у ваших руках, — боягуз, особа, розумово і морально малодушна, — не більш і не менш, але зовсім не запеклий жорстокий злочинець. Подібно до багатьох людей, які опинилися в критичному становищі, він став жертвою особливого сполучення інтелектуального страху з страхом моральним. Причини цього явища ніхто ще не зумів як слід пояснити. У всіх у нас є свої потайні страхи, свої страховища. І не що інше, а саме ці особливості його вдачі поставили його тепер у таке небезпечне становище. Джентльмени, саме боягузтво, страх перед правилами, встановленими на фабриці дядька, так само як і побоювання порушити слово, дане фабричному начальству, — от причина, що змусила його приховувати спочатку свій інтерес до гарненької дівчини, яка почала працювати в його відділі, а пізніше — приховувати знайомство з нею.

"Однак це зовсім не злочин в очах закону. Ви ніяк не могли б за це судити людину, хоч би що кожен з вас особисто думав про неї.

І, джентльмени, після того як він переконався, що більше не може підтримувати з нею відносини, якими раніше так дорожив, саме це розумове і моральне боягузтво не дало йому сказати їй відверто, що він більше не може і не хоче підтримувати цей зв'язок, а тим більше— одружитися. Але не

засудите ж ви людину до смерті за те, що вона стала жертвою страху? Адже, кінець кінцем, якщо мужчина твердо вирішив, що йому нестерпна близькість певної жінки (або жінці — близькість певного мужчини) і їх співжиття буде просто тортурами, — скажіть, що має робити ця людина? Одружитися з нею? Навіщо? Щоб їм вічно ненавидіти, зневажати і мучити одному одного? Чи можете ви щиро сказати, що визнаєте це розумним способом дій, правилом або законом? Проте з точки зору оборони обвинувачений намагався діяти цілком розумно і при цих обставинах досить чесно. Він запропонував, — правда, не одружитись, і, на жаль, безуспішно, — він запропонував жити нарізно з умовою, що допомагатиме їй із свого заробітку, а вона оселиться де-небудь поза Лікургом. Її листи, прочитані тут учора, вказують на дещо схоже на це. Але, на жаль, вона виявила наполегливість, яка так часто приводить до трагедії,— коли наполягають на тому, чого в багатьох випадках краще було б не робити. А потім, згодом — тривала, проведена в суперечках і спробах переконати одному одного, подорож в Утіку, на озеро Грасс і на Біг-Бітерн. І все даремно. Але без наміру убити її або довести до загибелі. Без найменшого наміру! І ми вам покажемо, чому.

"Джентльмени, я знову запевняю, що не який-небудь злочинний план або умисел, а саме інтелектуальне і моральне боягузтво змусило Клайда Гріфітса подорожувати з Робертою Олден під різними вигаданими іменами по місцях, які я зараз згадав, саме воно змусило його писати "містер Карл Грехем з дружиною", "містер Кліфорд Голден з дружиною". Він боявся, що зробив серйозну помилку в очах громадськості і тяжкий гріх, коли переслідував її і кінець кінцем дозволив собі вступити з нею в гріховний, беззаконний зв'язок, — це і є інтелектуальне і моральне боягузтво, страх перед можливими наслідками.

"І на Біг-Бітерні, коли в результаті нещасного випадку води озера зімкнулись над нею, знову-таки те саме боягузтво перешкодило йому повернутись у бігбітернську гостиницю і повідомити про її смерть. Інтелектуальне і моральне боягузтво, боягузтво розуму і серця — от що це було, не більше і не менше. Він думав про своїх багатих лікурзьких родичів, про те, що його подорож на озеро з цією дівчиною була порушенням правил фабрики і що тепер це відкриється, думав про горе, сором і гнів її рідні. А крім того, ще ж була і міс Х — найяскравіша зірка в яскравому сузір'ї його мрій.

"Ми визнаємо все це, і ми цілком готові допустити, що він думав або повинен був думати про це. Як запевняє сторона, що обвинувачує (і ми також визнаємо це), він був цілком захоплений і заполонений цією міс Х, як і вона ним. Він ладен був, він прагнув покинути ради іншої свою першу коханку, яка віддалась йому, бо краса і багатство робили в його очах цю іншу незрівнянно більш бажаною, так само як він здавався Роберті Олден найбільш бажаним за всіх інших. І якщо Роберта Олден помилилася в ньому, — а це насправді так і було, — що ж, хіба не міг і він помилятись у своєму нерозважливому потягу до тієї, що зрештою — хто зпає? — може, не так уже й дорожила ним… У всякому разі, як він сам признався нам, своїм оборонцям, його тоді чи не найбільше лякала думка, що коли міс Х дізнається про його подорож на озеро з дівчиною, про яку вона і не чула, тоді… ну, тоді, значить, кінець її увазі до нього.

"Я знаю, джентльмени, на вашу думку для такої поведінки немає ніяких виправдань. Людина може стати жертвою внутрішньої боротьби між двома недозволеними почуттями і, однак, з погляду церкви і закону бути винною в гріху та злочині. А проте — і це незаперечна істина! — незалежно від закону, незалежно від релігії такі почуття існують і борються в людському

серці, і в безлічі випадків саме вони визначають вчинки своїх жертв. І ми визнаємо, що це вони визначали вчинки Клайда Гріфітса.
"Але чи вбив він Роберту Олден?
"Ні! І ще раз — ні!
"Чи не замишляв він, хоч би несміливо і нерішуче, затягти її туди, приховуючись усякими вигаданими іменами, і потім, якщо вона не захоче дати йому свободу, потопити її? Безглуздо! Неможливо! Безумно! його план був зовсім інший.
"Але, джентльмени, — тут Белнеп раптом спинився, неначе йому враз спало на думку щось нове, несподіване, — може, ви більше будете задоволені і моїми доказами, і остаточним висновком, який вам належить зробити, якщо вислухаєте свідчення єдиного очевидця смерті Роберти Олден — того, хто не просто чув крик, а справді був там, хто сам бачив і, отже, знає, як її спіткала смерть…
Він глянув на Джефсона, ніби кажучи: "Ну от, Рубен, нарешті!" І Рубен, обернувшись до Клайда, з невимушеністю, за якою, проте, почувалась залізна воля, шепнув:
— Отже, Клайд, справа тепер за вами. Але я піду з вами, зрозуміло? Я вирішив сам вас допитувати. Я стільки вас муштрував, що, на мою думку, вам буде зовсім легко відповідати мені, правда ж?
Він весело, підбадьорливо усміхнувся. І Клайд, якого заспокоїла і сильна промова Белнепа і нове рішення Джефсона, підвівся мало не з безжурним виглядом (якихось чотири години тому він був далеко не так добре настроєний) і шепнув:
— От добре! Я радий, що ви самі візьметесь за це. Я думаю, що тепер у мене все вийде, як треба.
А тимчасом публіка, почувши, що має з'явитися справжній очевидець, та ще й виставлений не обвинуваченням, а обороною, зразу захвилювалась; люди схопилися з своїх місць, витягуючи шиї і озираючись. І суддя Оберуолцер, надзвичайно незадоволений тим, що процес проходить у неналежній обстановці, без потрібної суворості і урочистості, застукав своїм молотком, тоді як клерк голосно закликав:
— До порядку! До порядку! Прошу негайно сісти, інакше зал суду буде очищено від публіки! Прошу приставів стежити за порядком!
І потім настала напружена тиша і ще гучніше пролунав голос Белнепа:
— Клайд Гріфітс, пройдіть на місце для свідків.
Здивовано побачивши, що Клайд, супроводжуваний Джефсоном, виступив наперед, публіка знову збуджено зашепотіла, незважаючи на різкі окрики судді та приставів. Навіть Белнеп, побачивши, що до нього наближається Джефсон, трохи здивувався, бо спочатку домовились, що він сам допитуватиме Клайда. Але поки Клайда приводили до присяги, Джефсон підійшов упритул до Белнепа і прошепотів:
— Залиште його на мене, Елвін. На мою думку, так буде краще. Він поводиться занадто напружено і полохливо, але я певен, що зможу витягнути його.
Публіка теж звернула увагу на зміну адвокатів і перешіптувалась з цього приводу, а Клайд своїми великими тривожними очима оглядав усе навкруг і думав: "Ну от, нарешті, я — свідок і, звичайно, всі на мене дивляться. Треба здаватися спокійним, неначе я й зовсім не хвилююсь, бо я не вбивав її. Адже я не вбив її, це правда". І все-таки він був синьоблідий, повіки його почервоніли й опухли, і руки, незважаючи на всі зусилля, злегка тремтіли. І от довга, сильна і стрункa, мов лоза, постать Джефсона повертається до нього, голубі очі пильно дивляться просто в карі очі Клайда, і адвокат починає:

— Отже, Клайд, насамперед потрібно, щоб присяжні і всі присутні в залі ясно чули мої запитання і ваші відповіді. А тепер подумайте трохи і спокійно розкажіть нам усе, що пам'ятаєте про своє життя: звідки ви, де народились, що робили ваші батько і мати і, нарешті, що робили ви самі, відколи почали жити своїм трудом і дотепер. Можливо, я зрідка перериватиму вас і ставитиму деякі запитання, але в основному дам вам самому все розповісти, бо знаю, що ви зробите це краще, ніж будь-хто інший.
Але щоб Клайд був спокійний і весь час пам'ятав, що оборонець — поруч, подібно до стіни, бастіону між ним і нетерплячою, напруженою, недовірливою та ворожою юрбою, Джефсон присунувся майже впритул до нього, зовсім близько: час від часу він міг навіть ставити ногу на східці трибуни для свідків або, нахиляючись до Клайда, спертись рукою на поруччя його крісла. Він весь час повторював: "Так-так-так… Та-ак… А далі що?.. А потім?" І впевнений, підбадьорливий, дружній голос Джефсона незмінно додавав Клайдові сили, і він зумів доладно, твердо, не запинаючись, розповісти коротку повість свого життя.
— Я народився у Гренд-Репідс, штат Мічіган. Тоді мої батьки керували в цьому місті релігійною місією і виступали з проповідями на вулицях…
РОЗДІЛ XXIV
Клайд дійшов у своїх показаннях до того моменту, коли з Куїнсі, штат Іллінойс (там його батьки якийсь час працювали в "Армії Спасіння"), сім'я переїхала в Канзас-Сіті, де він, починаючи з дванадцяти і до п'ятнадцяти років, намагався знайти яку-небудь роботу, бо йому не подобалось учитися в школі і одночасно брати участь у релігійній діяльності, як того хотіли батьки.
— І успішно йшло ваше навчання в школі?
— Ні, сер. Нам доводилось надто часто переїздити.
— В якому класі ви вчились, коли вам було дванадцять років?
— Бачите, мені вже треба було перейти до сьомого, але був я тільки в шостому. Тому мені й не подобалося в школі.
— А як ви ставились до релігійної діяльності батьків?
— Та що ж, це справа хороша… тільки я не любив зечорами співати псалми на вулицях.
І так він розповідав далі: про те, як служив у дешевій крамничці, як продавав содову воду і розносив газети, поки, нарешті, не став розсильним у "Грін-Девідсон"— найкращому готелі в Канзас-Сіті, пояснив він.
— Ну, от що… — промовив Джефсон. (Він боявся, що Мейсон, намагаючись викликати недовір'я до Клайда як свідка, буде занадто докладно допитуватись про аварію з автомобілем та про вбиту дівчинку в Канзас-Сіті і зіпсує враження від показань Клайда, — і вирішив випередити противника. Безперечно, правильно ведучи допит, можна буде пояснити і пом'якшити всю цю історію, а якщо залишити це на Мейсона, то він, звичайно, зробить з неї щось надзвичайно тяжке.) І тому Джефсон провадив далі:
— Скільки ж часу ви там служили?
— Трохи більше від року.
— А чому пішли звідти?
— Бачите, тут сталось одно нещастя…
— Яке саме?
І Клайд, заздалегідь підготовлений і вимуштруваний, докладно розповів про все, включаючи смерть дівчинки і свою втечу, — всім цим Мейсон, звичайно, мав намір зайнятися сам. І тепер, слухаючи Клайда, він тільки похитав головою і пробурчав іронічно:
— Сам підніс… непогано зроблено!

А Джефсон, розуміючи все значення того, що тут відбулось (схоже на те, що він вивів з ладу найкращу зброю м-ра Мейсона!), провадив далі:
— Скільки, ви сказали, вам було тоді років?
— Ішов вісімнадцятий.
— Значить, ви хочете сказати от що, — провадив він далі, кінчивши з усіма запитаннями, які міг придумати у зв'язку з цією подією: — Ви не знали, що могли повернутись, бо машину взяли не ви, і не знали, що після ваших пояснень батьки могли взяти вас на поруки?
— Заявляю протест! — крикнув Мейсон. — Нічим не доведено, що він міг повернутися в Канзас-Сіті і що батьки могли взяти його на поруки.
— Протест прийнято! — прогримів суддя з свого підвищення. — Попрошу оборону, допитуючи свідка, триматися ближче до справи.
— Знімаю запитання, — озвався з свого місця Джефсон.
— Ні, сер, я цього не знав, — усе-таки відповів Клайд.
— У всякому разі саме з цієї причини, виїхавши з Канзас-Сіті, ви почали називати себе Тенет, як ви мені казали? — провадив далі Джефсон.
— Так, сер.
— До речі, Клайд, звідки ви взяли прізвище Тенет?
— Це прізвище хлопчика, з яким я грався в Куїнсі.
— І це був хороший хлопчик?
— Заявляю протест! — крикнув з місця Мейсон. — Неправильно, неістотно, не стосується справи.
— Однак він міг дружити з хорошим хлопчиком, всупереч усьому, в чому ви хотіли б запевнити присяжних, і в цьому розумінні моє запитання навіть дуже стосується справи, — єхидно зауважив Джефсон.
— Протест прийнято! — загримів суддя Оберуолцер.
— А вам тоді не спадало на думку, що йому це може не сподобатись і що ви. можете завдати йому прикростей, коли його ім'ям користується людина, змушена переховуватись?
— Ні, сер… я думав, що Тенетів дуже вже багато…
Тут слухачі могли б поблажливо усміхнутись, але публіка була так вороже настроєна, з таким розлюченням ставилась до Клайда, що годі було й говорити про подібну легковажність у залі суду.
— Послухайте, Клайд, — провадив Джефсон далі, зрозумівши, що йому не вдалось пом'якшити настрій натовпу, — адже ви любили свою матір, правда ж? Протест, суперечка, і кінець кінцем запитання визнано допустимим і законним.
— Так, сер, звичайно, я любив її,— відповів Клайд, але після легкого вагання, яке не залишилось непоміченим: щось стиснуло йому горло, і груди його піднялись і опустились у тяжкому зітханні.
— Дуже?
— Так, сер… дуже.
Тепер він не смів підняти очі.
— Вона завжди робила для вас усе, що могла і що вважала правильним — так?
— Так, сер.
— Але в такому разі, хоч вас і спіткало страшне нещастя, як же ви все-таки могли втекти і стільки часу жити далеко від матері? Чому ви ні слова не сказали їй про те, що ви зовсім не так винні, як здається, і що їй не треба тривожитись, бо ви знову працюєте і намагаєтеся поводитись як порядний юнак?
— Але ж я писав їй, тільки не підписувався справжнім ім'ям.
— Розумію. А ще як-небудь сповіщали про себе?
— Так, сер. Я одного разу послав їй трошки грошей. Десять доларів.
— І ви зовсім не думали про повернення додому?

— Ні, сер. Я боявся, що мене арештують, коли я повернусь.
— Інакше кажучи, — особливо значуще відкарбував Джефсон, — ви були інтелектуальним і моральним боягузом, як сказав мій колега містер Белнеп.
— Я протестую проти спроб розтлумачувати присяжним зізнання обвинуваченого! — перепинив Мейсон.
— Зізнання обвинуваченого, справді ж, не потребують будь-якого тлумачення. Вони дуже прості і правдиві, це зрозуміло кожному, — швидко докинув Джефсон.
— Протест прийнято! — оголосив суддя. — Продовжуйте, продовжуйте!
— Значить, Клайд, як я розумію, так вийшло тому, що ви були в моральному і розумовому відношенні боягузом. Але я зовсім не засуджую вас за те, в чому ви не винуваті (кінець кінцем, ви не самі себе зробили, правда ж?)
Але це було вже занадто, і суддя застеріг Джефсона, щоб він надалі обережніше добирав вислови.
— Отже, ви переїздили з місця на місце, — в Олтон, Пеорію, Блюмінгтон, Мілуокі, Чікаго, забиралися в якісь комірчини на околицях, працювали перемивальником посуду, продавцем содової води і возієм, переховувались під ім'ям Тенета, тоді як могли б, власне, повернутися в Канзас-Сіті, на свою стару службу? — питав Джефсон.
— Протестую! Протестую! — заволав Мейсон. — Немає ніяких доказів, що він міг повернутись і стати на попередню службу.
— Протест прийнято! — вирішив Оберуолцер, хоч у цю хвилину в кишені у Джефсона лежав лист Френсіса Кс. Скуайрса, який працював начальником над розсильними в готелі "Грін-Девідсон", коли там служив Клайд; Скуайрс писав, що, крім події, зв'язаної з катанням на чужому автомобілі, він не помічав за Клайдом нічого поганого; юнак завжди був ретельний, чесний, слухняний, моторний і ввічливий. Коли сталась та нещасна подія, м-р Скуайрс був певен, що Клайamp; міг бути лише одним з найбільш пасивних її учасників і що, якби він повернувся і до ладу розповів про все, що сталось, його б залишили в готелі. А тут вважали, що все це не стосується справи!
Потім Клайд розповів про те, як, утікши, щоб уникнути неприємностей, які загрожували йому в Канзас-Сіті, і мандруючи два роки з місця на місце, він, нарешті, знайшов роботу в Чікаго — спочатку возієм, а потім розсильним у клубі "Юніон Ліг"; про те, що з першого ж місця, де він дістав роботу, він написав матері, а потім, з її ініціативи, збирався написати дядькові, — і тут якраз зустрів його в клубі, і дядько запропонував йому приїхати в Лікург. Далі по порядку викладено було всі подробиці того, як він почав працювати, як був підвищений по службі, і двоюрідний брат та начальник цеху сказали йому про чинне на фабриці правило, і, нарешті, як він познайомився з Робертою, а потім і з міс Х. Клайд докладно розповів, як він залицявся до Роберти Олден і як, домігшись її кохання, почував і вважав себе щасливим, але поява міс Х і її глибока чарівність викликали різку зміну в його ставленні до Роберти: вона все ще дуже подобалась йому, але він уже не міг, як раніше, бажати шлюбу з нею.
Тут квапливо зтрутився Джефсон: виявлена Клайдом хитість була надто неприємною властивістю, щоб можна було так швидко заговорити про неї в зізнаннях, і Джефсон захотів відвернути увагу присяжних.
— Клайд, — перепинив він, — ви спочатку справді любили Роберту Олден?
— Так, сер.
— Тоді ви повинні були знати або хоч би зразу побачити з її вчинків, що вона глибоко порядна, чиста і побожна дівчина, — так?
— Так, сер, я саме такою і вважав її,— повторив Клайд заучену відповідь.

— Тоді чи не можете ви пояснити в загальних рисах, не вдаючись у подробиці, пояснити самому собі і присяжним, як, чому, де і коли виникли зміни у ваших почуттях, що привели до відносин, про які всі ми (тут Джефсон обвів публіку, а потім і присяжних зухвалим, проникливим і холодним поглядом) глибоко шкодуємо. Якщо ви спочатку були такої високої думки про неї, як же сталось, що ви дуже швидко дійшли до таких недозволених відносин? Хіба ви не знали, що з точки зору всіх мужчин, а також і всіх жінок відносини ці гріховні і поза шлюбом непростимі, що це злочин?
Сміливість і в'їдлива іронія Джефсона викликали в розгублено принишклій публіці неспокійний рух — помітивши це, і Мейсон і суддя Оберуолцер сторожко нахмурились. Що за зухвалий, цинічний хлопчисько! Як він сміє підступними натяками під виглядом серйозного допиту навівати таку думку, в якій приховано посягання навіть на основи суспільства, ка релігійні й моральні підвалини! Ось він стоїть — зухвалий, безстрасний і гордовитий — і слухає відповідь Клайда:
— Так, сер, мені здається, я це знав… звичайно… але, справді ж, я ніколи не намагався її звести ні спочатку, ні потім. Просто я був у неї закоханий.
— Ви були закохані в неї?
— Так, сер.
— Дуже?
— Дуже.
— І вона теж була закохана у вас?
— Так, сер.
— З самого початку?
— З самого початку.
— Вона казала вам це?
— Так, сер.
— А в той час, коли вона переїздила від Ньютонів, — адже ви чули все, що про це говорили свідки, — ви не умовляли її, не намагались будь-яким способом, обманом або якими-небудь доказами умовити її переїхати від них?
— Ні, сер. Вона сама з власної волі хотіла переїхати. Вона тільки просила, щоб я допоміг їй знайти кімнату.
— Просила, щоб ви допомогли знайти кімнату?
— Так, сер.
— А чому, власне?
— Тому що вона не дуже добре знала місто і думала, що я, можливо, пораджу їй, де знайти хорошу, не занадто дорогу для неї кімнату.
— І ви вказали їй кімнату, яку вона зняла у Гілпінів?
— Ні, сер. Я їй ніяких кімнат не вказував. Вона знайшла її сама. (Це була точно заучена ним відповідь).
— А чому ж ви їй не допомогли?
— Тому що я був занятий цілими днями і майже завжди вечорами. І потім, я думав, що їй самій краще знати, чого вона хоче— у яких людей оселитись і все таке.
— А ви самі коли-небудь були в домі Гілпінів до того, як вона туди переїхала?
— Ні, сер.
— Чи були у вас з нею до її переїзду які-небудь розмови про те, яку саме кімнату їй слід найняти — з яким входом і виходом, наскільки відокремлену і все таке?
— Ні, сер, я ніколи з нею про це не говорив.

— І ніколи не наполягали, наприклад, щоб вона найняла таку кімнату, куди ви могли б пройти непомітно і звідки могли б вийти вночі або вдень, не зустрівшись ні з ким?
— Ніколи. І крім того, в цей будинок дуже важко було ввійти і дуже важко вийти непомітно.
— Чому ж?
— Тому що двері її кімнати були поряд з парадними дверима, через які всі входили і виходили, і кожен міг помітити чужу людину. (Ця відповідь теж була заучена напам'ять).
— Але ви все-таки пробирались у дім потихеньку?
— Так, сер… тобто, бачите, ми обоє ще спочатку вирішили, що чим менше нас бачитимуть разом де-небудь, тим краще.
— Через те фабричне правило?
— Так, сер, через те правило.
Після цього йшла розповідь про різні утруднення з Робертою, причиною яких була поява в його житті міс Х.
— Тепер, Клайд, нам доведеться поговорити трохи про цю міс Х. За договореністю між обороною і обвинуваченням, — підстави для цього вам, панове присяжні, звичайно, зрозумілі,— ми можемо тільки злегка зачепити цю тему, бо йдеться про зовсім ні в чому не винувату особу, чиє справжнє ім'я немає ніякої потреби тут називати. Але деякі факти доведеться згадати, хоч ми будемо поводитися з ними якнайделікатніше — стільки ж ради тієї, що жива і ні в чому не винувата, скільки й ради покійної. І я певен, що міс Олден погодилася б з цим, якби вона була жива. Так от, відносно міс Х, — провадив він, обернувшись до Клайда. — Обидві сторони вже визнали, що ви познайомилися з нею в Лікурзі приблизно в листопаді або грудні минулого року, Чи вірно це?
— Так, сер, це вірно, — сумно відповів Клайд.
— І ви зразу ж до нестями закохалися в неї?
— Так, сер. Це правда.
— Вона була багата?
— Так, сер.
— Красива? Це, я гадаю, визнали всі,— додав Джефсон, звертаючись до суду в цілому і не чекаючи відповіді Клайда, але той, добре вимуштруваний, все-таки відповів:
— Так, сер.
— В той час, коли ви вперше зустрілися з міс Х, ви двоє — ви і міс Олден, хочу я сказати, — вже вступили в незаконний зв'язок, про який тут говорилось?
— Так, сер.
— Тоді, беручи все до уваги… ні, от що, одну хвилину, я спочатку хочу спитати вас про інше… дайте подумати… Скажіть, коли ви зустрілися з міс Х, ви все ще любили Роберту Олден?
— Так, сер, я любив її.
— Ви ніколи доти не почували, що вона стає для вас тягарем?
— Ні, сер.
— Її ікохання і дружба були вам такі ж дорогі та відрадні, як і раніше?
— Так, сер.
Кажучи це, Клайд згадував про минуле, і йому Здавалось, що він сказав чистісіньку правду. Так, вірно, саме перед зустріччю
з Сондрою він справді був дуже спокійний і щасливий з Робертою.
— А скажіть, до зустрічі з міс Х були у вас з міс Олден які-не-будь плани на майбутнє? Адже ви, напевне, замислювались над цим, — так?

— Н — не зовсім (і Клайд нервово облизав пересохлі від хвилювання губи)… Бачите, я взагалі нічого не обдумував заздалегідь… тобто нічого поганого для Роберти… І вона, звичайно, теж нічого такого не думала. Просто нас уже з початку несло за течією. Напевно, це все тому, що ми були дуже самотні. У неї в Лікурзі нікого не було, у мене теж. А тут ще це правило, — через нього я не міг ніде бувати з нею… а вже коли ми зблизились, так усе й пішло само собою і ми не дуже замислювались над цим — ні вона, ні я.
— Ви просто пливли за течією, бо поки що нічого з вами не сталось і ви не думали, що може статись? Так?
— Ні, сер. Тобто так, сер. Так воно й було. — Клайд дуже старався бездоганно промовити ці багато разів повторені й дуже важливі відповіді.
— Але мусили ж ви про щось думати — хто-небудь один або ви обоє. Адже вам був двадцять один рік, а їй двадцять три.
— Так, сер. Мені здається, ми… здається, я думав іноді.
— Що ж саме ви думали? Не пригадуєте?
— По-моєму, так, сер, я пам'ятаю… Тобто я знаю точно, я іноді думав, що коли все піде гаразд і я почну більше заробляти, а вона знайде роботу в іншому місці, то я зможу всюди бувати з нею відкрито, а згодом, якщо ми з нею так само будемо любити один одного, можна буде й одружитися.
— Ви справді думали тоді, що одружитесь з нею?
— Так, сер. Звичайно, думав — саме так, як я сказав.
— Але це було до того, як ви зустріли міс Х?
— Так, сер, це було раніше.
(— Здорово зроблено! — в'їдливо зауважив Мейсон на вухо сенаторові Редмонду.
— Чудовий спектакль, — театральним шепотом відповів Редмонд.)
— А говорили ви їй про це що-небудь певне? — провадив далі Джефсон.
— Ні, сер, не пам'ятаю… Начебто нічого певного не говорив.
— Що-небудь одно — або говорили, або ні. Що ж саме?
— Та справді-бо ні те, ні друге. Я часто казав, що люблю її і хочу, щоб ми завжди були разом, і сподіваюсь, що вона ніколи мене не залишить.
— Але ви казали, що хочете з нею одружитись?
— 'Ні, сер, що хочу одружитись — не казав.
— Так, так, добре… А вона? Що вона казала?
— Що вона ніколи не залишить мене, — із зусиллям, несміливо відповів Клайд, згадуючи останній крик Роберти і її останній погляд.
І, діставши з кишені хустинку, він став витирати вогке холодне обличчя і руки.
(— Чудова постановка! — глузливо пробурмотів Мейсон.
— Досить-таки розумно! — недбало зауважив Редмонд.)
— Але скажіть, — рівним і холодним тоном провадив далі Джефсон, — якщо у вас було таке почуття до міс Олден, як же ви могли так швидко змінити своє ставлення до неї після зустрічі з міс Х? Хіба у вас така хитка вдача, що ваші почуття і думки змінюються щодня?
— Ну, про це я раніше ніколи не думав… Ні, сер, я не такий!
— А до того, як ви познайомилися з міс Олден, вам доводилось коли-небудь серйозно любити?
— Ні, сер.
— Але чи вважали ви, що ваші відносини з міс Олден серйозні і міцні,— що це справжнє кохання, — поки не зустрілися з міс Х?
— Так, сер, я так і вважав.
— А потім, після цієї зустрічі?
— Ну, потім… потім уже все стало по-іншому.

— Ви хочете сказати, що після того, як ви один або два рази побачили міс Х, ви зовсім розлюбили міс Олден?
І тут Клайда осінило.
— Ні, сер, не те. Не зовсім так, — поквапливо і рішуче заперечив він. — Я не переставав любити її… навіть дуже любив, правда! Але я і отямитись не встиг, як зовсім втратив розум через… через… міс… міс…
— Атож, через цю міс Х. Це ми знаємо. Ви безумно і безрозсудно закохалися в неї,— так?
— Так, сер.
— І далі що?
— Далі… ну… я вже просто не міг ставитися до міс Олден, як раніше.
При цих словах лоб і щоки Клайда знову стали вологі.
— Зрозуміло! Зрозуміло! — голосно і підкреслено, щоб справити враження на присяжних і публіку, заявив Джефсон. — Казка Шехерезади — чарівниця і зачарований.
— Я не розумію, що ви говорите, — розгублено промовив Клайд.
— Я говорю про чаклунство, мій друже, про те, що людина підвладна чарам краси, кохання, багатства, — всього, чого ми часом так прагнемо і не можемо досягти, — таким найчастіше буває кохання в нашому світі.
— Так, сер, — простодушно погодився Клайд, справедливо подумавши, що Джефсон просто-напросто хотів показати свою красномовність.
— Але я хочу знати от що. Коли ви так любили міс Олден, як ви кажете, і домоглися таких відносин з нею, які слід було освятити шлюбом, як же ви так не відчули своїх зобов'язань, свого обов'язку перед нею, що у вас могла з'явитися думка кинути її ради міс Х? Як це сталося, хотів би я знати, — і я певен, що це цікавить також і панів присяжних. Де було ваше почуття вдячності? І почуття морального обов'язку? Може, ви скажете, що у вас немає ні того, ні другого? Мк хочемо це знати.
Справді, це був допит з упередженням — напад на власного свідка. Але Джефсон говорив тільки те, що мав право сказати, і Мейсон не втрутився.
— Але я…
Клайд зніяковів і запнувся, неначе його не навчили заздалегідь, що треба відповісти: здавалось, він у думці шукає якого-небудь переконливого пояснення. Власне, так воно й було насправді, бо, хоч він і завчив відповідь, але, почувши це запитання на суді і знову опинившись віч-на-віч з проблемою, яка так бентежила і мучила його в Лікурзі, він не зразу згадав, чого оборонці вчили його… Він м'явся, щулився і, нарешті,промовив:
— Справа в тому, що я якось майже не думав про це. Я не міг думати, відколи побачив її. Я іноді пробував, але у мене нічого не виходило. Я почував, що вона одна потрібна мені, а не міс Олден. Я знав, що це недобре… так, звичайно… і мені було дуже шкода Роберту… Але однаково, я просто нічого не міг вдіяти. Я думав тільки про міс Х і не міг ставитися до Роберти по-старому, хоч як намагався.
— Ви хочете сказати, що вас через це анітрохи не мучило сумління?
— Мучило, сер, — відповів Клайд. — Я знав, що мої вчинки погані, і дуже журився за неї і за себе, але однаково, я не міг інакше.
(Він повторював слова, написані для нього Джефсоном; а втім, прочитавши їх уперше, він відчув, що все це чистісінька правда: він справді до певної міри тоді зазнавав докорів сумління.)
— Що ж далі?
— Потім вона почала нарікати, що я буваю в неї не так часто, як раніше.
— Інакше кажучи, ви почали нехтувати нею?
— Так, сер, почасти… але не зовсім… ні, сер.

— Ну, гаразд, а що ви зробили, коли усвідомили, що так нестямно захопились міс Х? Чи сказали міс Олден, що більше не любите її, а любите іншу?
— Ні, тоді не сказав.
— Чому? Чи може, по-вашому, чесно і порядно говорити зразу двом дівчатам, що ви їх любите?
— Ні, сер, але ж це було не зовсім так. Бачите, тоді я щойно познайомився з міс Х і ще нічого їй не говорив. Вона б не дозволила. Але все-таки я тоді вже знав, що не можу більше любити міс Олден.
— Але ж у міс Олден були на вас певні права? Вже саме це повинно було не дати вам залицятися до іншої дівчини, — ви цього не розуміли?
— Розумів, сер.
— Тоді чому ж ви це робили?
— Я не міг встояти перед нею.
— Ви говорите про міс Х?
— Так, сер.
— Отже, ви бігали за нею доти, поки не змусили її полюбити вас?
— Ні, сер, це було зовсім не так.
— А як же?
— Просто я зустрічався з нею то тут, то там і до нестями захопився нею.
— Зрозуміло. Але все ж ви не пішли до міс Олден і не сказали, що більше не можете ставитись до неї по-старому?
— Ні, сер. Тоді не сказав.
— Чому ж?
— Я думав, що вона засмутиться, — я не хотів, щоб їй було боляче.
— Так, зрозуміло. Отже, вам бракувало — моральної або інтелектуальної мужності для того, щоб сказати їй правду?
— Я не розбираюся в моральній і інтелектуальній мужності,— відповів Клайд, якого таки дійняло і уразило це визначення, — просто я дуже жалів її. Вона часто плакала, і я не наважувався сказати їй.
— Зрозуміло. Що ж, нехай буде так. Але я хочу спитати от про що. Ваші відносини з міс Олден залишались такими ж близькими і після того, як ви зрозуміли, що більше не любите її?
— Н-ні, сер… у всякому разі недовго, — нервово і присоромлено пробурмотів Клайд.
Він думав, що всі в залі суду чують його… і його мати, і Сондра, і всі люди по всій Америці дізнаються з газет, що він відповів! Коли кілька місяців тому Джефсон уперше показав йому ці запитання, він поцікавився — навіщо все це, і Джефсон відповів: "Для виховного впливу. Чим дужче і чим більше несподівано ми вразимо їх деякими життєвими фактами, тим легше доб'ємося, щоб вони скільки-небудь розсудливо зрозуміли, в чому полягала проблема, яка стояла перед вами. Але ви не дуже турбуйтеся про це. Коли настане час, ви просто відповідайте на запитання, а решту залишіть нам. Ми знаємо, що робимо". І тепер Клайд провадив далі:
— Бачите, після зустрічі з міс Х я більше не міг ставитися до Роберти, як раніше, і тому старався якнайменше бути з нею. Але в усякому разі дуже скоро після цього вона… її спіткало лихо… ну і тоді…
— Зрозуміло. А коли приблизно це сталося?
— Наприкінці січня.
— Ну, і що ж? Коли це сталось, ви не відчули, що при таких обставинах ваш обов'язок — одружитися з нею?
— Але… ні, в тих умовах ні… тобто, я хочу сказати, якби я міг виручити її.
— А чому, власне, ні? І що значить "в тих умовах"?
— Бачите… все було, як я вам казав. Я більше не любив її, і я ж не обіцяв їй одружитися, — вона це знала. Тому я думав, що буде більш-менш

правильно, якщо я допоможу їй позбутися цього, а потім скажу, що більше не люблю її.
— А все-таки ви не зуміли допомогти їй?
— Ні, сер. Але я пробував допомогти.
— Ви звертались до аптекаря, який давав тут показання?
— Так, сер.
— І ще до кого-небудь?
— Так, сер, я обійшов сім аптек, поки, нарешті, хоч щось дістав.
— Але те, що ви дістали, не допомогло?
— Ні, сер.
— Молодий торговець галантереєю показав, що ви звертались до нього, — чи було це?
— Так, сер.
— І він указав вам якого-небудь лікаря?
— Т-так… але… я не хотів би називати його.
— Добре, можете не називати. Але ви послали міс Олден до лікаря?
— Так, сер.
— Вона пішла одна чи ви супроводили її?
— Я провів її… тобто тільки до дверей.
— Чому тільки до дверей?
— Тому що… ми обміркували це і вирішили — і вона, і я, — що так, мабуть, буде краще. У мене тоді було обмаль грошей. Я думав, що, може, лікар допоможе їй за меншу плату, коли вона прийде одна, а не вдвох зі мною.
("Чорт забери, адже він краде мої громи і блискавки! — подумав при цьому Мейсон. — Він вихопив у мене більшість запитань, якими
Я сподівався заплутати Гріфітса". — І він стривожено випростався. Берлей, Редмонд, Ерл Ньюком — усі тепер ясно зрозуміли задум Джефсока.)
— Зрозуміло. А може, ви боялись, щоб про це не почули ваш дядько або міс Х?
— О, так, я… тобто ми обоє думали і говорили про це. Вона розуміла моє становище.
— Але про міс Х не було мови?
— Ні.
— Чому?
— Тому що… Я думав, що саме тоді не слід було говорити їй про це. Вона б дуже нервувалась. Я хотів почекати, поки в неї все уладнається.
— А тоді сказати їй усе і залишити її,— ви це маєте на увазі?
— Так… якби я відчув, що не можу ставитися до неї по-старому… Так, сер.
— Але не тоді, коли вона вже була в такому стані?
— Ні, сер, тоді ні. Але, бачите, на той час я ще сподівався, що допоможу їй позбутися цього.
— Зрозуміло. І її вагітність не вплинула на ваше ставлення до неї? Не викликала у вас бажання відмовитися від міс Х і одружитися з міс Олден і таким чином усе виправити?
— Ні, сер… тоді ні… тобто не того разу.
— Що значить "не того разу"?
— Тобто я почав думати про це пізніше, як я вам казав… але не тоді. Це було пізніше… коли ми поїхали до Адірондакських гір.
— А чому не тоді?
— Я вже сказав, чому. Я зовсім втратив розум через міс Х і не міг більше ні про що думати.
— Ви навіть тоді не могли змінити своє ставлення до міс Олден?
— Ні, сер. Мені було дуже шкода її, але я не міг інакше.

— Зрозуміло. Ну, поки що облишмо це. Потім я ще повернусь до цього питання. Зараз я хотів би, щоб ви, коли можете, постарались пояснити присяжним, що ж саме так приваблювало вас в міс Х, чому вона вам подобалась настільки більше від міс Олден? Що саме, які особливості її поведінки, зовнішності, вдачі або становища в суспільстві так приваблювали вас? Чи ви самі це розумієте?
І Белнеп і Джефсон на різні способи і з різних психологічних, юридичних і особистих причин раніше не раз ставили Клайдові це запитання і діставали різні відповіді. Спочатку він взагалі не хотів говорити про Сондру, боячись, що його слова будуть занотовані і повторені на суді та в газетах поруч з її ім'ям. Потім, коли всі газети замовчували її справжнє ім'я, стало ясно, що їй не загрожує публічний скандал, і тоді він дозволив собі говорити про неї трохи вільніше. Але тут, на суді, він знову став обережний і замкнутий.
— Ну, це важко пояснити… На мою думку, вона красуня, куди красивіша за Роберту. Але не тільки в цьому справа. Вона зовсім не така, як усі, кого я знав раніше… набагато самостійніша… і всі так уважно ставились до того, що вона робила і говорила. Мені здається" вона знає далеко більше, ніж усі мої попередні знайомі. І вона надзвичайно гарно вдягалась, і була дуже багата, і належала до кращих кіл суспільства, і газети часто писали про неї і вміщували її портрети. Коли я її не бачив, я щодня читав про неї в газетах, і мені здавалось, що вона весь час зі мною. І потім, вона дуже сміливa, не така проста і довірлива, як міс Олден… спершу я навіть не міг повірити, що вона стала так цікавитися мною. А кінець кінцем я більше ні про кого і ні про що не міг і думати, і про Роберту теж. Я просто не міг — адже міс Х весь час була передо мною.
— Так, на мій погляд, ви справді були закохані, просто-таки загіпнотизовані,— докинув Джефсон, як узагальнення, куточком ока стежачи за присяжними. — Типова картина божевілля від кохання, — ясніше, на мою думку, нікуди.
Але і публіка, і присяжні вислухали його зауваження з непорушними, кам'яними обличчями.
І зразу після цього довелось пірнути у бистрі, каламутні води гаданого злісного умислу, бо все інше було тільки вступом.
— Отже, Клайд, що сталося потім? Розкажіть нам докладно все, що пам'ятаєте. Нічого не пом'якшуйте, не намагайтесь здаватися ні кращим, ні гіршим, ніж ви були насправді. Вона мертва — і ви теж можете померти, якщо ці дванадцять джентльменів зрештою прийдуть до такого рішення. (Від цих слів немов крижаний холод пройняв і Клайда і всіх, хто був у залі суду). Але ради свого ж душевного спокою вам краще говорити правду. (Тут Джефсон подумав про Мейсона: нехай спробує відбити такий удар!)
— Так, сер, — просто сказав Клайд.
— Отже, її спіткало лихо, і ви не зуміли допомогти їй. Ну, а потім? Що ви тоді зробили? Як діяли?.. Ага, до речі, яку платню ви одержували тоді?
— Двадцять п'ять доларів на тиждень, — признався Клайд.
— Інших джерел доходу не мали?
— Пробачте, я не дочув.
— Чи були у вас тоді які-небудь інші джерела, звідки ви могли б так або інакше дістати грошей?
— Ні, сер.
— Скільки вам коштувала кімната?
— Сім доларів на тиждень.
— А харчі?
— Доларів п'ять-шість.

— Були ще які-небудь витрати?
— Так, сер: на одяг і на прання білизни.
— Мабуть, вам доводилось також брати участь у витратах, зв'язаних з усякими світськими розвагами?
— Протестую, це навідне запитання! — крикнув Мейсон.
— Протест прийнято, — заявив суддя Оберуолцер.
— Чи можете ви пригадати ще які-небудь витрати?
— Так, на трамвай, на поїздки залізницею. І крім того— я мусив вносити свою пайку, коли брав участь у всяких розвагах.
— Саме так! — люто крикнув Мейсон. — Я вважаю, що досить вам підказувати цьому папузі!
— А я вважаю, що шановному прокуророві нема чого втручатися не в свою справу, — фиркнув Джефсон, відбиваючись і за себе, і за Клайда. Йому хотілося зломити страх Клайда перед Мейсоном. — Я допитую підсудного, а щодо папуг, то за останній час ми бачили їх тут скільки завгодно, і вимуштрувані вони були, як справжнісінькі шкільні зубрили.
— Це злісний, наклеп! — заволав Мейсон. — Я протестую і вимагаю, щоб мені принесли пробачення!
— Ваша честь, пробачення має бути принесене мені і моєму підзахисному, і його буде швидко дано, якщо тільки ваша честь зволить оголосити перерву на кілька хвилин. — І, рішуче підступивши до Мейсона, Джефсон додав — Я зумію добитися пробачення і без допомоги суду.
Мейсон стиснув кулаки, готуючись відбити напад. Охоронці порядку в залі суду, стенографісти, газетчики і навіть клерк квапливо оточили обох юристів і схопили їх за руки, поки суддя Оберуолцер несамовито стукав по столу своїм молотком.
— Джентльмени! Джентльмени! Ви обидва виявляєте неповагу до суду! Негайно просіть пробачення у суду і один в одного, інакше я оголошу процес недійсним, арештую вас на десять днів і оштрафую на п'ятсот доларів кожного.
Говорячи це, суддя з свого підвищення суворо подивився на обох. І зразу Джефсон відповів дуже чемним і вкрадливим тоном:
— Якщо так, ваша честь, я приношу свої пробачення вам, панові прокурору і панам присяжним. Нападки прокурора на обвинуваченого здались мені надто несправедливими і недоречними, от і все.
— Не слід звертати на це увагу, — промовив Оберуолцер.
— Якщо так, ваша честь, я приношу свої пробачення вам і панові оборонцю. Може, я трохи погарячився. Та й підсудному теж, — насмішкувато додав Мейсон, глянувши спочатку в гнівні й непохитні очі судді Оберуолцера, а потім в очі Клайда, який зразу здригнувся і повернув голову вбік.
— Продовжуйте, — сердито пробурчав Оберуолцер.
— Отже, Клайд, — знову почав Джефсон, так спокійно, ніби викликати всю цю бурю означало для нього не більше, ніж чиркнути сірником, — ви сказали, що ваша платня становила двадцять п'ять доларів на тиждень і що у вас були всякі витрати. І ви не зуміли на той час відкласти трохи грошей про чорний день?
— Ні, сер… дуже мало… майже нічого
— Так. Ну, а коли б лікар, до якого звернулась міс Олден, погодився б допомогти їй за плату, скажемо, в сто доларів, — ви могли б заплатити стільки?
— Ні, сер… тобто не зразу.
— Вам невідомо, чи були у неї які-небудь свої гроші?
— Наскільки я знаю, не було, сер.
— Як же ви сподівались їй допомогти?

— Бачите, я думав, що коли вона або я знайдемо лікаря і він погодиться ждати, я, може, відкладаючи потроху, розплачусь з ним у розстрочку.
— Зрозуміло. І ви щиро хотіли так зробити?
— Так, сер, звичайно.
— І ви говорили їй про це?
— Так, сер. Вона це знала.
— Але ні вам, ні їй не вдалося знайти лікаря, який допоміг би їй, — а що далі? Що ви тоді зробили?
— Тоді вона захотіла, щоб я з нею одружився.
— Негайно?
— Так, сер, негайно.
— Що ж ви на це відповіли?
— Я сказав їй, що ніяк не можу зразу одружитись. У мене для цього не було грошей. І крім того, якби ми одружились і нікуди не виїхали, принаймні доти, поки народиться дитина, всі дізналися б про наші відносини і я втратив би службу. Та й вона так само.
— Чому ж?
— А мої родичі? Мені здається, вони не захотіли б залишити мене на фабриці, та і її теж.
— Зрозуміло. Вони вважали б, що ви обидва непридатні для цієї роботи.
— У всякому разі так я думав, — відповів Клайд.
— А далі що?
— Справа в тому, що якби я і хотів поїхати з нею і повінчатися, — у мене не було для цього грошей і у неї теж. Мені довелося б спершу відмовитись від свого місця і підшукати де-небудь інше, а вже потім вона могла б приїхати до мене. Крім того, я знав, що ніде не зможу заробляти стільки, скільки тут.
— А служба в готелі? Ви не могли повернутися до цієї роботи?
— Та, може… якби в мене були які-небудь рекомендації. Але я не хотів повертатися до цього.
— Чому ж?
— Мені не хотілося більше займатися цим… не подобався такий спосіб життя.
— Але ж ви не думаєте цим сказати, що взагалі не хотіли нічого робити? Хіба такі були ваші наміри?
— Ні, сер. Зовсім ні. Я їй зразу сказав, що коли вона поїде на деякий час, — до народження дитини, — і дасть мені змогу залишитися в Лікурзі, то я постараюся жити скромніше і посилатиму їй усе, що зекономлю, поки вона не зможе знову заробляти сама.
— Але ви не думали одружитися з нею?
— Ні, сер, тоді я не мав у собі досить сил це зробити.
— Що вона вам на це відповіла?
— Вона не погодилась. Вона сказала, що не може і не хоче залишатися в такому становищі і що я мушу з нею повінчатися.
— Зрозуміло. Тут-таки, одразу?
— Ну, так… у всякому разі якнайшвидше. Почекати трохи вона погоджувалась, але поїхати — нізащо, якщо тільки я не одружуся з нею.
— Ви їй сказали, що більше не любите її?
— Так, майже… так, сер.
— Що значить "майже"?
— Я сказав, що… що я не хочу одружитися. І потім, вона знала, що я вже не люблю її. Вона сама це говорила.
— Вона вам це говорила? В той час?
— Так, сер, кілька разів.

— Що ж, це вірно. Це було і в усіх її листах, які тут зачитувалися. Але що ви зробили, коли вона так рішуче відмовилась поїхати?
— Я не знав, що робити… Але я думав, може, я умовлю її поїхати на деякий час додому, а сам постараюся зібрати грошей і… може… коли вона буде вдома… і зрозуміє, що я дуже не хочу з нею одружитися… (Клайд запнувся і замовк. Прикро було брехати.)
— Так, продовжуйте. І пам'ятайте: правда, хоч би як ви її соромилися, завжди краща за брехню.
— Я думав, може, тоді, коли вона ще більше налякається і стане вже не такою незговірливою…
— А самі ви не боялися?
— Так, сер, боявся.
— Гаразд, продовжуйте.
— Так от… я думав так… може, якщо я запропоную їй усі гроші, скільки зумію до того часу зібрати… розумієте, я хотів спробувати ще і позичити в кого-небудь… тоді, може, вона погодиться поїхати і не змусить мене вінчатися з нею… просто оселиться де-небудь в іншому місті, а я допомагатиму їй.
— Зрозуміло. Але вона не погодилася на це?
— Ні… Тобто на те, щоб не вінчатися… Але вона погодилась поїхати на місяць додому. Я тільки не міг умовити її, щоб вона відмовилась від мене.
— Ви казали їй тоді або коли-небудь раніше чи пізніше, що приїдете і повінчаєтеся з нею?
— Ні, сер… Ніколи не казав.
— А що ж саме ви їй сказали?
— Сказав, що… тільки-но добуду грошей… — від хвилювання і сорому Клайд почав заїкатися—…приблизно через місяць я приїду по неї, і ми поїдемо куди-небудь на якийсь час, поки… поки… ну, поки все це не кінчиться.
— Але ви не сказали їй, що одружитеся з нею?
— Ні, сер. Не казав.
— Але вона, звичайно, хотіла цього?
— Так, сер.
— Ви не вважали тоді, що вона може примусити вас? Тобто що вам проти волі доведеться одружитися з нею?
— Ні, сер, я цього не думав. Я б старався з усіх сил, щоб так ке сталось. У мене був план: я хотів ждати якнайдовше і зібрати якнайбільше грошей, а потім відмовитися від шлюбу, віддати їй усі гроші і надалі допомагати їй усім, чим зможу.
— Але вам відомо, — тут Джефсон заговорив дуже лагідно і дипломатично, — що от у цих листах, які писала вам міс Олден (він дотягнувся до стола прокурора, взяв пачку оригіналів листів Роберти і урочисто зважив їх на долоні), є різні згадки про якесь рішення, яке було у вас обох зв'язане з цією поїздкою, — принаймні вона, очевидно, так вважала. Так от, що ж це було за рішення? Якщо я правильно пригадую, вона впевнено пише: "у нас усе вирішено".
— Так, я знаю, — відповів Клайд: адже два місяці вони з Белке-пом і Джефсснсм обговорювали це питання. — Але єдине рішення, про яке мені відомо (він щосили намагався здаватися щирим і говорити переконливо), — це рішення, яке я пропонував їй знову й знову.
— Яке ж саме?
— Та от, щоб вона виїхала, найняла де-небудь кімнату і дала мені можливість допомагати їй, а я час від часу відвідував би її.
— Е, ні, ви щось не те говорите, — навмисне заперечив Джефсон. — Не може бути, щоб вона це мала на увазі. В одному з листів вона каже, що розуміє,

як вам важко буде поїхати і залишатися з нею так довго, — поки вона не одужає,— але що тут нічим не можна зарадити.
— Так, я знаю, — відповів Клайд швидко і точно, як кому було наказано. — Але це був її план, а не мій. Вона весь час повторювала, що хоче цього і що так мені й доведеться зробити. Кілька раз вона говорила про це по телефону, і я, може, відповідав: "Добре, добре", але зовсім не в тому розумінні, що я цілком згоден з нею, а прссто — що ми поговоримо ще про це пізніше.
— Зрозуміло. Отже, ви думаєте, що вона мала на увазі одно, а ви інше?
— Я знаю тільки, що я ніколи не погоджувався з нею в цьсму. Тобто я весь час просив її почекати ще трохи і нічого не розпочинати, поки я не зберу достатню суму грошей; я сподівався приїхати і обговорити все з нею ще раз і умовити її, щоб вона виїхала, — так, як я пропонував.
— Ну, а якби вона не погодилась на це, тоді що?
— Тоді я мав розповісти їй про міс Х і просити, щоб вона відпустила мене.
— А якби вона все-таки наполягала?
— Ну, тоді я, мабуть, утік би… але мені навіть і думати про це не хотілось.
— Вам, звичайно, відомо, Клайд, що дехто з присутніх гадає, ніби приблизно в цей час у вашій свідомості зародився злочинний план: сховатися під чужим ім'ям, заманити її на одно з безлюдних озер в Адірондакських горах і холоднокровно убити або потопити, щоб вільно, без перешкод одружитися з міс Х. Так от, чи правда це? Скажіть присяжним — так чи ні?
— Ні! Ні! Ніколи я не думав убивати ні її, ні кого-небудь іншого, — справді трагічно запротестував Клайд, стискаючи поручччя свого крісла і прагнучи, як його вчили, щоб ці слова прозвучали якнайбільш схвильовано і виразно.
Він трохи підвівся і всіляко намагався здаватися твердо впевненим у собі і викликати довіру, хоч в цю хвилину він весь був сповнений жахливого усвідомлення того, що саме таким і був його задум… і це усвідомлення, кричуще, тяжке, відбирало у нього всі сили. Погляди всього залу були прикуті до нього. Погляди судді, і присяжних, і Мейсона, і всіх журналістів. І знову на лобі його виступив холодний піт. Він нервово облизав свої тонкі губи і з зусиллям ковтнув, бо в горлі у нього пересохло.
І от крок за кроком, починаючи з перших листів Роберти після її приїзду до батьків і кінчаючи листом, в якому вона вимагала, щоб Клайд приїхав по неї, погрожуючи в противному разі повернутися в Лікург і викрити його, Джефсон розібрав усі стадії "передбачуваного:" зловмисного заміру і злочину, всіляко намагаючись применшити і остаточно спростувати все, що свідчило проти Клайда.
Вважають підозрілим, що Клайд не писав Роберті. Але ж він боявся ускладнень через родичів, через свою роботу, через усе на світі. Те саме стосується і зустрічі у Фонді, про яку він умовився з Робертою. Тоді у нього не було ніякого плану поїздки в якесь певне місце. Була тільки невиразна думка зустрітися з нею де-небудь — де прийдеться — і по можливості переконати її розлучитися з ним. Але настав липень, а його плани все ще були дуже непевні, і тут йому спало на думку, що вони можуть поїхати куди-небудь за місто, в недорогу дачну місцевість. І в Утіці сама Роберта запропонувала поїхати на яке-небудь з північних озер. Там, у гостиниці, а зовсім не на вокзалі, він дістав кілька карт і путівників (сказати правду, згубне твердження, бо у Мейсона був один з цих путівників з печаткою готелю "Лікург" на обгортці — печаткою, якої Клайд свого часу не помітив, і Мейсон подумав про це, слухаючи його свідчення). Клайд

поїхав з Лікурга потихеньку, з далекої околиці,— що ж, безперечно, він хотів зберегти в таємниці свою поїздку з Робертою, але тільки для того, щоб уникнути всяких пересудів. Саме цим пояснюється те, що вони їхали в різних вагонах, записались як "містер і місіс Голден" та інше, — ціла серія хитрувань і викрутів, для того, щоб лишитися непоміченими. А ті два капелюхи, — просто старий забруднився і, побачивши підхожий, він купив ще один. І потім, загубивши капелюх під час катастрофи, він, природно, надів другий. Зрозуміло, у нього був при собі фотографічний апарат, і це вірно, що він брав його з собою до Кренстонів, коли гостював у них в перший раз, вісімнадцятого червня. І він спочатку відмовлявся від цієї власності через одну-єдину причину: через побоювання, що його причетність до суто випадкової смерті Роберти зрозуміють хибно і йому важко буде виправдатись. Його помилково обвинуватили в убивстві з першої ж хвилини арешту в лісі,— а він і без того був наляканий усім, що трапилось під час цієї злополучної поїздки, і не мав оборонця і нікого, хто замовив би за нього хоч слівце; він вирішив, що найкраще взагалі нічого не говорити, і тому тоді просто все заперечував. Та коли йому дали оборонців, він зразу розповів їм справжню історію того, що сталося.
Те саме було і із зниклим костюмом: він був мокрий і брудний, тому Клайд ще в лісі зв'язав його в клунок і, добравшись до Кренстонів, засунув кудись серед каміння, сподіваючись пізніше дістати його і віддати в чистку. Познайомившись з м-рами Белнепом і Джефсоном, він зразу сказав їм про це; костюм дістали, почистили і повернули йому.
— А тепер, Клайд, розкажіть нам про свої плани і про цю поїздку на озеро. І тут — точнісінько так, як свого часу Джефсон викладав це Бел-непу, — прослухали розповідь про поїздку Клайда і Роберти в Утіку і потім на озеро Грасс. Ніякого плану дій не було. В найгіршому разі Клайд збирався розповісти Роберті про свою безмежну любов до міс Х і, звертаючись до її розуму і серця, благати, щоб вона відпустила його; при цьому він запропонував би всіма силами допомагати і підтримувати її. Якби вона відмовилась, він пішов би на повний розрив з нею; він ладен був, коли це потрібно, кинути все і виїхати з Лі-курга.
— Однак у Фонді і потім в Утіці я побачив, що вона така стомлена і змучена (Клайд дуже старався, щоб слова, старанно дібрані іншими, прозвучали щиро)… якась дуже безпорадна, і мені знову стало шкода її.
— І далі що?
— Ну от… я був уже не такий впевнений, що справді зможу кинути її, якщо вона відмовиться мене відпустити.
— І що ж ви вирішили?
— Тоді ще нічого не вирішив. Я слухав, що вона говорила, і намагався пояснити їй, що мені буде дуже важко зробити для неї багато, навіть коли я поїду з нею. У мене було тільки п'ятдесят доларів.
— Так.
— А вона почала плакати, і я вирішив, що зараз більше не мож* на говорити з нею про це. Вона дуже нервувалась і була зовсім змучена і знесилена. І я спитав, чи не хочеться їй поїхати куди-небудь на день-два, щоб відпочити трохи, — провадив Клайд. (І тут від думки, що все це — страхітлива брехня, він здригнувся і судорожно ковтнув — зрадлива слабкість, яку він виявляв кожного разу, коли пробував зробити щось непосильне, все одно — чи виконати занадто складну фізичну вправу, чи сказати неправду.) — Вона погодилась, що, справді, добре було б поїхати на яке-небудь з Адірондакських озер, однаково куди, якщо тільки вистачить у нас грошей. А коли я підтвердив, головне через те, що вона погано себе почувала, що, по-моєму, поїхати можна…

— Так ви поїхали туди, власне, тільки ради неї?
— Так, сер, тільки ради неї.
— Зрозуміло. Продовжуйте.
— …тоді вона запропонувала, щоб я тут-таки в гостиниці або ще де-небудь пошукав путівники, і ми виберемо місце, де можна прожити день чи два без значних витрат.
— І ви пішли за путівниками?
— Так, сер.
— Що далі?
— Ми їх проглянули і, нарешті, вибрали озеро Грасс.
— Хто саме вибрав? Ви обоє чи вона?
— Просто вона взяла один путівник, а я другий, і вона в своєму знайшла рекламу гостиниці, де плата за двох — двадцять один долар на тиждень або п'ять доларів на день. І я подумав, що, напевно, наш відпочинок ніде не обійдеться дешевше.
— Ви мали намір провести там тільки один день?
— Ні, сер, якби вона захотіла, ми б залишились довше. Спершу я думав, що, може, ми там побудемо днів два чи три. Я не знав, скільки часу потрібно буде на те, щоб усе з нею обміркувати і роз'яснити їй, які у мене справи.
— Зрозуміло. А потім?
— Потім другого ранку ми поїхали на озеро Грасс
— Знову в різних вагонах?
— Так, сер, у різних вагонах.
— Приїхали в гостиницю і…
— Ну, і записалися там…
— Як?
— Карл Грехем з дружиною.
— Все ще боялися, що вас впізнають?
— Так, сер.
— І ви пробували якось змінити свій почерк?
— Так, сер… трошки.
— Але чому ж ви завжди залишали свої справжні ініціали К. Г.?
— Бачите, я думав, що треба записатись під вигаданим ім'ям, але так, щоб ініціали збігалися з міткою на моєму чемодані.
— Все ясно. Розумно в одному відношенні, але не дуже розумно в іншому… точно наполовину розумно, а це найгірше.
Почувши це, Мейсон підвівся, ніби збираючись заявити протест, але, очевидно, роздумав і знову повільно опустився в крісло. І знову Джефсон нишком кинув швидкий, допитливий погляд управо, на присяжних.
— Так що ж, кінець кінцем, сказали ви їй усе, як хотіли, щоб кінчити з цією справою, чи не сказали?
— Я хотів поговорити з нею, тільки-но ми туди приїдемо або вже в усякому разі другого ранку. Але не встигли ми приїхати і влаштуватись, як вона почала говорити, щоб я якнайшвидше одружився з нею… що вона не має наміру довго жити зі мною, але вона така хвора й змучена і так погано себе почуває, що хоче тільки одного: щоб усе це кінчилось і щоб у дитини було ім'я, а потім вона поїде, і я буду вільний.
— А потім що було?
— Потім… потім ми пішли на озеро…
— На яке озеро, Клайд?
— Ну, на озеро Грасс. Ми вирішили покататись на човні.
— Зразу? Вдень?
— Так, сер. Їй так захотілось. І поки ми катались… (Він замовк.)
— Що ж, продовжуйте.

— Вона знову почала плакати, і я бачив, що вона зовсім хвора й змучена і ніяк не може примиритися з долею… і я вирішив, що, зрештою, правда на її боці і я погано роблю… і недобре буде, якщо я не одружуся з нею — через дитину і все таке інше, розумієте… тут я подумав, що треба було б одружитися.
— Розумію. Такий душевний переворот. І ви тут-таки сказали їй про це?
— Ні, сер.
— Чому ж? Хіба вам не здавалось, що ви їй завдали вже досить горя?
— Звичайно, сер. Але, чи розумієте, я вже був зовсім зібрався сказати їй — і раптом знову почав думати про все те, що думав до приїзду.
— Про що, наприклад?
— Ну, от, про міс Х і про своє життя в Лікурзі, і про те, що на нас чекає, коли ми одружимося і поїдемо.
— Так.
— І от… я… я просто не міг сказати їй тоді… у всякому разі того дня не міг…
— То що ж ви їй тоді сказали?
— Ну, щоб вона більше не плакала… Що добре було б, якби вона дала мені ще день подумати, — і, може, ми як-небудь усе уладнаємо.
— А потім?
— Потім, трохи згодом, вона сказала, що на озері Грасс їй не подсбається. їй хотілося поїхати звідти.
— Їй хотілося?
— Так. Ми знову взяли путівники, і я спитав одного хлопця в гостиниці, які тут є озера. Він сказав, що найкрасивіше озеро поблизу — Біг-Бітерн. Я там якось був і сказав про це Роберті і передав їй слова цього хлопця, а вона додала, що добре було б поїхати туди.
— І тому ви туди поїхали?
— Так, сер.
— Ніякої іншої причини не було?
— Ні, сер, ніякої… Хіба ще тільки одно: що це на південь від озера Грасс і нам однаково треба було повертатися цією дорогою.
— Зрозуміло. І це було в четвер, восьмого липня?
— Так, сер.
— Так от, Клайд, ви чули: вас тут обвинувачують у тому, що ви завезли міс Олден на це озеро з єдиним, заздалегідь обдуманим наміром — позбутися її, вбити її — знайти який-небудь затишний відлюдний куточок і там ударити її або фотографічним апаратом, або, може, веслом, палицею чи каменем і потім потопити. Отже, що ви можете сказати на це? Вірно це чи ні?
— Ні, сер! Це неправда! — виразно і з почуттям заперечив Клайд. — Насамперед, я поїхав туди зовсім не з власної волі, а тільки тому, що їй не подобалось на озері Грасс.
(Досі він похмуро сидів у своєму кріслі, але тепер випростався і — як йому було заздалегідь наказано — подивився на присяжних і на публіку так відкрито і впевнено, як тільки міг).
— Я щосили старався зробити їй що-небудь приємне. Мені дуже хотілося розважити її хоч трошки.
— Цього дня ви ще жаліли її так само, як напередодні?
— Так, сер… напевно, навіть більше.
— І на цей час ви вже остаточно вирішили, що вам робити далі?
— Так, сер.
— Що ж саме ви вирішили?
— Бачите, я вирішив діяти по-чесному. Я думав про це всю ніч і зрозумів, як їй буде погано, та й мені теж, якщо я вчиню з нею не так, як треба…

адже вона кілька разів говорила, що тоді вона заподіє собі смерть. І на ранок я вирішив так: нехай буде, що буде, цього дня я все уладнаю.
— Це було на озері Грасс. В четвер уранці ви ще були в гостиниці?
— Так, сер.
— Що ж саме ви збирались їй сказати?
— Ну, що я знаю, як недобре я з нею вчинив і що мені дуже шкода… і потім, що її пропозиція справедлива, і якщо після всього, в чому я хочу їй признатись, вона все-таки захоче вийти за мене заміж, то я поїду з нею, і ми повінчаємось. Але що спершу я мушу розповісти правду, чому я почав до неї інакше ставитись: що я любив і досі люблю іншу дівчину і нічого не можу з цим вдіяти… і, очевидно, чи одружуся я з нею чи ні…
— Ви хочете сказати, з міс Олден?
— Так, сер… що я завжди любитиму ту, іншу дівчину, бо не можу не думати про неї. Але якщо Роберті до цього байдуже, я однаково одружуся з нею, хоч і не можу любити її, як раніше. От і все.
— Але що ж з міс Х?
— Я і про неї думав, звичайно, але ж вона забезпечена, і мені здавалось, що їй легше буде це перенести. А крім того, я думав, що, може, Роберта відпустить мене, і тоді ми просто залишимось друзями, і я допомагатиму їй усім, чим зможу.
—‘ І ви вирішили, де саме будете вінчатись?
— Ні, сер. Але я знав, що за Біг-Бітерном і озером Грасс є багато міст.
— І ви хотіли зробити це, ані словом не попередивши міс Х?
— Н — ні, сео, не зовсім так… Я сподівався, що коли Роберта не відпустить мене зовсім, то вона дозволить мені поїхати на кілька днів, і тоді я поїхав би до міс Х, сказав би їй про все і потім повернувся б. А якби Роберта не погодилася на це — ну що ж, тоді я написав би міс Х листа і пояснив би, як усе вийшло, а потім ми з Робертою повінчалися б.
— Зрозуміло. Але, Клайд, серед інших речових доказів тут було пред'явлено лист, знайдений у кишені пальта міс Олден, — його написано на папері з штампом гостиниці на озері Грасс і адресовано матері,— і в ньому міс Олден пише, що збирається вийти заміж. Хіба ви вже твердо сказали їй того ранку на озері Грасс, що хочете повінчатися з нею?
— Ні, сер. Не зовсім так. Але я з самого ранку сказав їй, що це для нас вирішальний день і що вона сама повинна буде вирішити, чи хоче вона повінчатися зі мною.
— А, зрозуміло! Значить, он що! — посміхнувся Джефсон, немов відчуваючи величезну полегкість. (При цьому Мейсон, Ньюком, Берлей і сенатор Редмонд, які слухали дуже уважно, тихенько і мало не разом вигукнули: "Що за нісенітниця!")
— Ну, от ми і дійшли до самої поїздки. Ви чули, що тут говорили свідки і які чорні мотиви і заміри приписувалися вам на кожному кроці. Тепер я хочу, щоб ви самі розповіли про все, що сталося. Тут указувалось, що, вирушаючи на Біг-Бітерн, ви взяли з собою обидва чемодани — і свій, і її, але, приїхавши в Ган-Лодж, її чемодан залишили там, а свій узяли в човен. Чому ви це зробили? Будь ласка, говоріть так, щоб усі пани присяжні могли вас чути.
— Бачите, чому так вийшло, — і знову в Клайда: пересохло в роті і він ледве міг говорити, — ми не знали, чи можна буде на Біг-Бітерні поснідати, і вирішили взяти з собою яку-небудь їжу з озера Грасс. Її чемодан був переповнений, а в моєму знайшлося місце. І крім того, в ньому був фотографічний апарат, а зверху було прив'язано штатив. От я і вирішив її чемодан залишити, а свій узяти.
— Ви вирішили?

— Тобто я спитав її, і вона сказала, що, на її думку, так буде зручніше.
— Де ж ви її про це спитали?
— В поїзді, по дорозі в Ган-Лодж.
— Отже, ви знали, що з озера повернетеся в Ган-Лодж?
— Так, сер, знав. Ми повинні були повернутись. Іншої дороги не було, — так нам сказали на озері Грасс.
— А по дорозі на Біг-Бітерн, — пам'ятаєте, шофер, який віз вас туди, показав, що ви "досить-таки нервувалися" і спитали його, чи багато там у цей день народу?
— Так, сер, пам'ятаю, але я зовсім не нерьувався. Може, я і питав, чи багато там народу, але, мені здається, в цьому немає нічого поганого. На мою думку, це всякий міг спитати.
— На мою думку, теж, — відізвався Джефсон. — Тепер скажіть, що сталося після того, як ви записались у бігбітернській гостиниці, взяли човен і поїхали з міс Олден кататись по озеру? Чи були вй або вона чим-небудь особливо занепокоєні і схвильовані або взагалі чимсь несхожі на людей, які просто зібрались покататися на човні? Може, ви були незвичайно веселі або незвичайно похмурі, або що-небудь іще?
— Ну, не скажу, щоб я був незвичайно похмурий, — ні, сер. Звичайно, я думав про все, що хотів сказати їй, і про те, що мене чекає залежно від її рішення. Мабуть, я не був особливо веселий, але я думав, що тепер, хоч там як, — усе буде гаразд. Я був зовсім готовий одружитися з нею.
— А вона? В неї був добрий настрій?
— Загалом, так, сер. Вона чомусь була набагато веселіша і спокійніша, ніж раніше.
— Про що ж ви з нею говорили?
— Ну, спочатку про озеро — яке воно красиве і в якому місці ми снідатимемо, коли зголодніємо. Потім ми пливли вздовж західного берега і шукали водяних лілій. У неї, очевидно, було так добре на душі, що я й думати не міг у цей час почати таку розмову, тому ми просто катались, а години о другій вийшли на берег, щоб поснідати.
— В якому саме місці? Підійдіть до карти і покажіть указкою, як саме ви пливли і де причалювали до берега, чи надовго і для чого?
І Клайд, з указкою в руці, стоячи перед великою картою озера і його околиць, найбільш зв'язаних з трагедією, детально накреслив той довгий шлях уздовж берега: мальовничу групу дерев, до якої вони попрямували після сніданку, чудовий куточок, amp;е вони затримались, збираючи водяні лілії, яких там було багато, — кожне місце, де вони зупинялись, поки години о п'ятій не дістались до Місячної бухти, краса якої зразу так зачарувала їх, сказав він, що вони довго милувалися нею, нерухомо сидячи в човні. Потім вони вийшли тут-таки на лісистому березі, щоб Клайд міг зробити кілька знімків. І весь час він готувався розповісти Роберті про міс Х і попросити її остаточно вирішити. Потім, залишивши чемодан на березі, вони знову відчалили, всього на дві-три хвилини, щоб зробити кілька знімків з човна. Навколо була невимовна краса і спокій, човен тихо линув по дзеркальній поверхні озера, і тут, нарешті, Клайд набрався хоробрості, щоб сказати їй усе, що було в нього на серці. Спочатку, розповідав він, Роберта, очевидно, страшенно злякалась, засмутилась і почала тихенько плакати, кажучи, що краще було б їй померти, — така вона нещасна. Але потім, коли він переконав її, що справді почуває себе винним і від душі готовий спокутувати свою провину, вона раптом змінилася, повеселішала і потім несподівано" мабуть, у пориві ніжності й вдячності, схопилась і спробувала підійти до нього. Вона простягла руки і ніби хотіла впасти до його ніг або кинутись /йому на шию. Але тут вона зачепилася за щось ногою" бо платтям

ічспіткнулась. А він, з апаратом у руці (в останній момент Джефсон: вирішив включити це як ще один запобіжний захід), інстинктивно теж підвівся, щоб підхопити її і ке дати їй впасти. Може, — він не цілком певний цього, — обличчям або рукою вона вдарилась об апарат. У всякому разі, не встиг він, та й вона, збагнути, що сталось і що треба робити, як обоє опинились у воді; перекинутий човен, очевидно, вдарив Роберту, бо вона здавалась оглушеною.
— Я крикнув їй, щоб вона постаралася дістатись до човна і ухопитися за нього, але човен зносило геть, а Роберта ніби не чула або не зрозуміла мене. Я спершу боявся підплисти до неї ближче, бо вона страшенно борсалася і розмахувала руками, — потім поплив. Не встиг я зробити і десяти змахів, як її голова зникла під водою, виринула і знову зникла. За цей час човен знесло футів на тридцять або на сорок, і я побачив, що не зможу дотягти до нього Роберту.
І тоді я вирішив, що треба пливти до берега, інакше мені й самому не врятуватись.
Коли він вибраєся на берег, розповідав далі Клайд, йому раптом спало на думку, в якому дивному й підозрілому становищі він опинився. Він раптом зрозумів, сказав він, як невдало склались обставини і який поганий вигляд мала вся ця поїздкаі з самого початку. Він записувався в гостиницях під фальшивими іменами. Свій чемодан узяв, а її — ні. І, крім того, якщо повернутись зараз, значить, доведеться все пояснити… стане широко відомий його зв'язок з Робертою, і все його життя піде шкереберть: він втратить міс Х, роботу на фабриці, становище в товаристві — все! А як він промовчить (він клявся, що тільки тут це вперше спало йому на думку), може виникнути припущення, що він теж потонув. Тому, розуміючи, що ніякими силами він уже не може повернути Роберту до життя і що розголос означатиме тільки серйозні неприємності для нього і вкриє ганьбою її пам'ять, він вирішив мовчати. І от, щоб знищити всі сліди, він зняв мокру одежу, викрутив її, згорнув і старанно запакував у чемодан. Потім вирішив сховати штатив, який залишився на березі разом з чемоданом, і зробив це. Його старий солом'яний капелюх, — той, що був без підкладки (але як це трапилось, він не пам'ятає, заявив він), — загубився під час катастрофи з човном, і тому він надів запасний, хоч у нього була з собою ще й кепка, — він міг би надіти її. (Така в нього звичка — брати з собою в дорогу запасний капелюх: адже з капелюхами завжди що-небудь трапляється.) Потім він вирішив піти через ліс на південь, до залізниці, яка, він вважав, проходила в цьому напрямі. Він тоді не знав, що там є і автомобільне шосе. А що він попрямував просто до Кренстонів, то це цілком природно, просто признався Клайд: вони були його друзями, і йому дуже хотілося дістатися до такого місця, де він міг би як слід подумати про весь цей жах, що раптом звалився на нього, немов сніг на голову.
Коли Клайд у своїх показаннях дійшов до цього моменту і ні йому, ні Джефсону, здавалося, більше не було чого сказати, оборонець після паузи раптом промовив дуже виразно і якось особливо спокійно:
— Пам'ятайте, Клайд: перед лицем панів присяжних, суддів і всіх присутніх у цьому залі, і над усе — перед господом богом ви урочисто поклялися говорити правду, всю правду і нічого, крім правди. Ви розумієте, що це означає, чи не так?
— Так, сер, розумію.
— Чи поклянетеся ви перед богом, що не вдарили Роберту Олден, поки були з нею в човні?
— Клянусь. Я не вдарив її.
— І не кидали її за борт?

— Клянусь. Я цього не робив.
— І не намагалися так чи інакше навмисно, зловмисно перекинути човен або якимсь іншим способом домогтися смерті міс Олден?
— Клянусь, що ні! — палко і схвильовано вигукнув Клайд.
— І ви можете поклястися, що це бу^в нещасний випадок і що він стався без вашого заміру?
— Так, можу, — збрехав Клайд; він почував, що, борючись за своє життя, почасти говорить правду: адже все це трапилось несподівано і ненавмисне, зовсім не так, як він задумав. У цьому він міг поклястися.
І тоді Джефсон, провівши великою сильною рукою по обличчю, ввічливо і холодно оглянув суд і присяжних, значуще стиснув свої тонкі губи і оголосив:
— Обвинувачення може допитувати свідка.

РОЗДІЛ XXV

Весь час, поки Клайда допитував оборонець, Мейсон почував себе, як невгамовний гончак, що рветься в погоню за зайцем, як хорт, що от зараз, останнім стрибком, наздожене свою здобич. Його кортіло, йому не терпілося розбити вщент ці свідчення, довести, що все це від початку до кінця просто сплетення брехні, як воно почасти й було насправді. І не встиг Джефсон кінчити, як він уже схопився і став перед Клайдом; а той, побачивши, що прокурор палко бажає знищити його, почував себе так, наче його зараз поб'ють.
— Гріфітс, у вас був у руках фотографічний апарат, коли вона встала в човні і ступила до вас?
— Так, сер.
— Вона спіткнулася і впала, і ви ненавмисне вдарили її апаратом?
— Так.
— Я вважаю, при вашій правдивості й чесності, ви, звичайно, пам'ятаєте, як у лісі на березі Біг-Бітерну ви казали мені, що у вас не було ніякого апарата?
— Так, сер, я це пам'ятаю…
— Звичайно, це була брехня?
— Так, сер.
— І ви казали тоді так само палко і переконано, як зараз — іншу брехню?
— Я не брешу. Я пояснив тут, чому я це сказав.
— Ви пояснили, чому ви це сказали! Ви пояснили, чому! Ви збрехали тоді і сподіваєтесь, що вам повірять тепер, — так, чи що?
Белнеп підвівся, готовий запротестувати, але Джефсон посадив його на місце.
— Все одно, я говорю правду.
— І вже, звичайно, ніщо на світі не могло б примусити вас збрехати тут знову — навіть і величезне бажання уникнути електричного стільця?
Клайд зблід і злегка здригнувся; почервонілі від утоми повіки його затремтіли.
— Ну, можливо, я і міг би збрехати, але, думаю, не під присягою.
— Ви думаєте! А, зрозуміло! Можна збрехати все, що завгодно і де завгодно, у всякий час і при всяких обставинах, але тільки не тоді, коли тебе судять за вбивство!
— Ні, сер. Зовсім не так. І я зараз сказав правду.
— І ви клянетесь на біблії, що пережили душевний перелом, так?
— Так, сер.
— Що міс Олден була дуже сумна і тому у вашій душі стався цей перелом?
— Так, сер. Так воно й було.

— От що, Гріфітс: коли вона жила на батьківській фермі і чекала вас, вона писала вам оці листи, — так?
— Так, сер.
— У середньому ви одержували через день по листу, — так?
— Так, сер.
— І ви знали, що вона там самітна і нещасна, — так?
— Так, сер… але я вже пояснив…
— Ах, ви пояснили! Ви хочете сказати, що ваші адвокати пояснили це за вас! Може, вони не муштрували вас у тюрмі день у день? Не навчали, як ви мусите відповідати, коли настане час?
— Ні, сер, не навчали! — визивно відповів Клайд, перехопивши в цю хвилину погляд Джефсона.
— То чому ж, коли я спитав вас на Ведмежому озері, як загинула ця дівчина, ви зразу не сказали мені правду і не звільнили всіх нас від цих неприємностей, підозр і розслідувань? Вам не здається, що тоді люди вислухали б вас прихильніше і скоріше повірили б вам, ніж тепер, після того як ви аж п'ять місяців обдумували кожне слово з допомогою двох адвокатів?
— Я нічого не обдумував з допомогою адвокатів, — стояв на своєму Клайд, не відводячи погляду від Джефсона, який старався підтримати його всією силою своєї волі.— Я щойно пояснив, чому я так діяв.
— Ви пояснили! Ви пояснили! — загорлав щосили Мейсон. Його розлючувала думка, що ці фальшиві пояснення для Клайда — надійний щит, стіна, за якою він завжди може сховатися, коли його дужче притиснути… Гадюченя! І, тремтячи від ледве стримуваної люті, Мейсон провадив далі: — Ну, а до вашої поїздки, поки вона писала вам ці листи, ви теж думали, що вони сумні, чи не думали?
— Звичайно, сер. Тобто… — Клайд необережно запнувся. — Деякі місця в усякому разі.
— Ах, он що! Вже тільки деякі місця. Мені здається, ви тільки-но казали, що вважаєте ці листи сумними.
— Я і справді так вважаю.
— І раніше так вважали?
— Так, сер, вважав.
І Клайд тривожно подивився в бік Джефсона, чий невідступний погляд пронизував його, немов промінь прожектора.
— Ви пам'ятаєте, що вона вам писала… — Мейсон узяв один з листів, розгорнув і почав читати: "Клайд, любий, я, напевно, помру, якщо ти не приїдеш. Я така самітна. Я просто божеволію. Мені так хотілося б поїхати і ніколи не повертатись, і більше не надокучати тобі. Але якби ти тільки дзвонив мені по телефону, хоч би через день, коли не хочеш писати! А мені ти такий потрібний, так треба почути підбадьорливе слово!" — Голос Мейсона звучав лагідно й сумно. Він говорив, і майже відчутні хвилі співчуття обіймали не тільки його, а й кожного, хто був у цьому високому і вузькому залі СУДУ — Вам ці рядки здаються хоч трохи сумними?
— Так, сер, здаються.
— І тоді здавались?
— Так, сер, здавались.
— Ви знали, що вони щирі, так?
— Так, сер. Знав.
— Чому ж хоч краплина того жалю, що, як ви кажете, так глибоко зворушив вас посеред озера Біг-Бітерн, не змусила вас у себе в Лікурзі, в домі місіс Пейтон, зняти телефонну трубку і заспокоїти самітну дівчину хоч би одним словом про свій приїзд? Чи, може, ваш жаль до неї був тоді не такий

великий, як пізніше, коли вона написала вам погрозливий лист? Чи, певно, ви справді задумали злочин і побоювались, щоб часті телефонні розмови з нею не привернули чиєїсь уваги? Як сталося, що вас раптом охопив такий сильний жаль до неї на Біг-Бітерні, але ви зовсім не почували жалю, поки були в Лікурзі? Чи у вас почуття немов водопровідний кран — можна відкрити, а можна й закрити?
— Я ніколи не казав, що я зовсім не жалів її,— визивно відповів Клайд, перехопивши погляд Джефсона.
— Але ви змусили її чекати, поки, обійнята жахом і відчаєм, вона не почала погрожувати вам.
— Адже я визнав, що поводився з нею недобре.
— Га! Недобре! Недобре! І тільки тому, що ви це визнали, ви сподіваєтесь, — всупереч усім іншим показанням, які ми тут чули, включаючи і ваші власні,— що вийдете звідси вільною людиною? Так, чи що?
Белнепа більше не можна було стримувати. Він заявив протест.
— Це ганебно, ваша честь. Хіба прокуророві дозволено перетворювати кожне запитання в обвинувальну промову? — палко, осудливо звернувся він до судді.
— Я не чув жодного протесту, — відпарирував суддя. — Прошу прокурора формулювати свої запитання як належить.
Мейсон спокійнісінько вислухав зауваження і знову звернувся до Клайда:
— Як ви тут зізнавались, сидячи в човні посеред Біг-Бітерну, ви тримали в руках той самий фотографічний апарат, наявність якого ви колись заперечували?
— Так, сер.
— А міс Олден сиділа на кормі?
— Так, сер.
— Давайте сюди човен, Бертон! — звернувся Мейсон до Берлея.
З розпорядження Берлея, четверо його помічників зразу ж вийшли у двері позаду суддівського підвищення і незабаром повернулись, несучи човен, той самий, в якому каталися Клайд і Роберта, і опустили його на підлогу перед присяжними. Клайд, похолонувши, очманіло дивився на нього. Той самий човен! Розгубившсь, він кліпав очима і його проймав дрож; а публіка хвилювалась і гомоніла, напружено вдивляючись, — хвиля цікавості пройшла по всьому залу. І тут Мейсон, схопивши апарат і розмахуючи ним, вигукнув:
— От, зволите бачити, Гріфітс! Ось апарат, який нібито ніколи вам не належав. Увійдіть-но в човен, візьміть цей апарат і покажіть присяжним, де саме сиділи ви і де міс Олден. І покажіть точно, якщо можете, як саме і куди ви вдарили міс Олден і де та як приблизно вона впала.
— Протестую! — заявив Белнеп.
Між юристами зав'язалася тривала і втомлива суперечка; кінець кінцем суддя дозволив, — принаймні на деякий час, — продовжувати допит свідка таким способом. Під кінець Клайд заявив:
— У всякому разі я вдарив її ненавмисне.
На це Мейсон зауважив:
— Так, ми вже чули ваші свідчення про це.
Потім Клайд зійшов з свого місця і, вислухавши різні вказівки, ступив, нарешті, в човен і сів на середню лаву; троє чоловіків тримали човен у стані рівноваги.
— Тепер от що… Ньюком! Підіть сядьте в човен на те місце, де, як описує Гріфітс, сиділа міс Олден… і приберіть потрібної пози, — як він вам скаже.
— Слухаю, сер, — відповів Ньюком, підійшов до човна і сів на кормі.
А Клайд намагався перехопити погляд Джефсона, але даремно: йому довелося тепер сидіти майже спиною до оборонця.

— Тепер, Гріфітс, — провадив далі Мейсон, — покажіть містерові Ньюкому, як міс Олден підвелась і ступила до вас. Поясніть, що він має робити.
І Клайд, зніяковілий від свідомості, що він немічний, брехливий і всім ненависний, знову підвівся і нервовими, незграбними рухами (все це було занадто нестерпно і моторошно) намагався показати Ньюкому, як Роберта підвелась і невірними кроками, майже поповзом, ступила до нього, потім спіткнулась і впала. Після цього, з апаратом у руці, він намагався згадати і якомога точніше показати, як він несвідомо змахнув рукою і вдарив Роберту… він не знає, не впевнений, куди саме влучив удар, може, в підборіддя або в щоку, але ж, звичайно, це вийшло ненавмисне і, як йому тоді здалося, зовсім не з такою силою, щоб поранити її. Тут Белнеп і Мейсон почали безперестанку сперечатись про те, наскільки дійсні такі показання, бо Клайд заявив, що не може виразно все пригадати. Але кінець кінцем Оберуолцер дозволив продовжувати, на тій підставі, що такого роду наочне свідчення приблизно покаже, чи легкий поштовх, чи сильний удар потрібний для того, щоб звалити людину, яка "слабо" або "нетвердо" тримається на ногах.
— Але, ради всього святого, як усі ці штуки, розіграні з мужчиною такої будови, як містер Ньюком, можуть довести, що сталося з дівчиною зросту і ваги міс Олден? — наполягав Белнеп.
— Гаразд, поставимо сюди дівчину зросту і ваги міс Олден!
Зразу ж викликали Зіллу Саундерс і поставили на місце Ньюкома. Але Белнеп все-таки наполягав:
— Ну і що ж? Умови зовсім інші. Цей човен не на воді. І нема таких двох людей, які однаково сприймали б випадкові удари або з однаковою силою чинили їм опір.
— То ви не вважаєте допустимим цей наочний експеримент? — ущипливо звернувся до нього Мейсон.
— О, будь ласка, продовжуйте, якщо ви бажаєте. Адже кожному ясно, що ваші експерименти нічого не доводять, — значуще відповів Белнеп.
Отже, Клайд, за вказівками Мейсона, мусив штовхнути Зіллу "приблизно так само сильно" (здавалось йому), як він ненавмисне штовхнув Роберту. І вона відсахнулась, але тільки злегка, і при цьому їй удалося схопитись за борти човна, тобто, врятуватись. Белнеп вважав, що його заперечення зведуть нанівець мейсонівський експеримент. Проте у присяжних створилось враження, що Клайд, свідомий своєї провини і обійнятий страхом смерті, напевно, постарався відтворити свої дії набагато легше і менш шкідливими, ніж вони, без сумніву, були насправді. Адже лікарі показали під присягою, якою могла бути сила цього удару, так само як і другого, по тім'ю? Адже і Бертон Берлей свідчив, що він побачив на фотографічному апараті волосся Роберти? А крик, що його чула та жінка? Як це зрозуміти?
Але після цієї сцени в суді було оголошено перерву до наступного дня. Другого ранку, тільки-но постукав молоток судді, підвівся Мейсон, як звичайно, бадьорий, напористий і лютий. А Клайд провів препогану ніч у своїй камері: його посилено накачували і підбадьорювали Джефсон і Белнеп, — і після всього того він вирішив поводитися якомога холоднокровніше і спокійніше, з виглядом ні в чому не винуватої людини. Але в нього не було справжньої мужності й енергії, щоб справитися з таким завданням, бо він був упевнений, що всі тут ворожі йому і цілком переконані в його винуватості. А Мей-сон почав жорстоко й несамовито:
— Отже, Гріфітс, ви й досі ще твердите, що пережили душевний переворот?
— Так, сер, тверджу.
— Чи ви чули коли-небудь про утоплеників, повернених до життя?

— Я не зовсім розумію вас.
— Ви, звичайно, знаєте, що людей, які пірнули у воду і не виринули більше, — тих, кого вважають потонулими, — іноді вдається воскресити? їм подають першу допомогу: роблять штучне дихання або перекочують по колоді чи бочці і таким способом повертають до життя.
— Так, сер, здається, чув. Розповідали про утоплеників, яких удавалось оживити, але я, власне, ніколи не чув, як саме це робиться.
— Ніколи не чули?
— Ні, сер.
— А про те, скільки часу людина може пробути під водою і все-таки потім ожити?
— Ні, сер. Ніколи не чув.
— Ніколи, наприклад, не чули, що можна повернути до життя людину, яка залишалася під водою аж п'ятнадцять хвилин?
— Ні, сер.
— Отже, коли ви дістались до берега, вам не спало на думку, що ви ще можете покликати на допомогу і тим врятувати її?
— Ні, сер, це мені не спало на думку. Я думав, що вона вже мертва.
— Розумію. Ну, а поки вона була ще жива і трималася на воді, як тоді було? Адже ви дуже добрий плавець, так?
— Так, сер, я плаваю непогано.
— Скажемо, настільки непогано, що могли врятуватись, пропливши більше як п'ятсот футів в одягу і черевиках. Це вірно?
— Мабуть, тоді я проплив таку відстань… так, сер.
— Безумовно, пропливли — і дуже непогано для людини, яка не могла проплисти тридцять п'ять футів до перекинутого човна, скажу я вам, — зробив висновок Мейсон.
Белнеп хотів заявити протест і поставити вимогу, щоб подібні вихватки не включалися в протокол, але Джефсон спинив його.
Далі Клайдові довелось розповісти про всі свої вправи у веслуванні й плаванні і проте, скільки раз він катався по озерах на такому ненадійному суденці, як байдарка, причому ніколи з ним не траплялось нічого поганого.
— Першого разу, на озері Крам, зи ж катали Роберту на байдарці, так?
— Так, сер.
— Але тоді з вами не трапилось ніякого лиха?
— Ні, сер.
— Тоді ви були дуже закохані в неї, вірно?
— Так, сер.
— А того дня, коли вона втонула в Біг-Бітерні і коли у вас був надійний, стійкий човен, ви вже зовсім не були закохані в міс Олден?
— Я ж говорив, що я тоді почував.
— І, звичайно, не може бути ніякого зв'язку між тими фактами, що на озері Крам ви були закохані в неї, а на Біг-Бітерні…
— Я вже сказав, що я тоді почував.
— Але ви все ж хотіли позбутись її,— так? Не встигла вона померти, як ви побігли до іншої дівчини. Адже ви цього не заперечуєте, вірно?
— Я вже пояснив, чому я це зробив, — повторив Клайд.
— Пояснили! Пояснили! І ви гадаєте, що хоч одна розсудлива, порядна, розумна людина повірить цьому поясненню, — так, чи що?
Мейсон був просто в нестямі від люті, і Клайд не насмілився заперечувати. Суддя, передбачаючи протест Джефсона, прогримів наперед: "Протест прийнято!" Але Мейсон уже провадив далі:
— А скажіть, Гріфітс, може, ви управляли човном трохи необережно— зовсім трошечки, і самі перекинули його?

Він підійшов ще ближче і підморгнув Клайдові.
— Ні, сер, я не був необережним. Це був нещасний випадок, і я не міг запобігти йому.
Клайд був цілком спокійний, хоч блідий і втомлений.
— Нещасний випадок. Приблизно, як той, інший випадок у Кан-зас-Сіті. Ви цілком призвичаїлись до такого роду нещасних випадків, чи не так, Гріфітс? — спроквола, глузливо сказав Мейсон.
— Я вже пояснював, як це сталося, — втомлено відповів Клайд.
— Ви цілком звикли до нещасних випадків, що призводять до смерті дівчаток або дівчат, вірно? І ви завжди тікаєте потім, коли яка-небудь з них вмирає?
— Протестую! — вигукнув Белнеп, зриваючись з місця.
— Протест прийнято, — різко сказав Оберуолцер. — Ніякі інші нещасні випадки з даним процесом нічого спільного не мають. Попрошу обвинувача триматися ближче до справи.
— Гріфітс, — провадив далі Мейсон, дуже задоволений, що відплатив Джефсону за пробачення, якого йому довелося просити раніше в зв'язку з подією в Канзас-Сіті,— коли човен перекинувся після вашого ненавмисного удару і ви і міс Олден опинились у воді, на якій відстані ви були один від одного?
— Я, справді, тоді не помітив.
— Досить близько, так? Навряд чи набагато далі, ніж на відстані фута або двох — приблизно так, як ви стояли в човні?
— Не знаю… я не помітив… можливо, і так, сер.
— І не так близько, щоб схопити її і вдержати, якби ви цього бажали? Адже ви для того і схопилися, коли побачили, що вона падає, так?
— Так, я для того і схопився, — із зусиллям відповів Клайд, — але я був не так близько, щоб піддержати її. Я пам'ятаю, що зразу пішов під воду, а коли виринув, вона опинилась трохи далі від мене.
— На якій же відстані, точніше? Як звідси до цього кінця лави присяжних? Чи до того кінця? Чи вдвоє менше, чи як?
— Справді-бо, я зовсім не помітив. Приблизно так, як звідси до того кінця, мені здається, — збрехав Клайд, перебільшуючи відстань принаймні на вісім футів.
— Невже! — вигукнув Мейсон, удаючи, ніби він дуже здивований. — Оцей човен перекидається, ви обоє майже поруч падаєте у воду, а коли виринаєте на поверхню, ви вже майже за двадцять футів один від одного? Чи не здається вам, що цього разу ваша пам'ять трохи зрадила вас?
— Ну, так мені здалося, коли я виринув.
— Ну, гаразд, — а після того як човен перекинувся і ви обоє виринули на поверхню, де ви опинились відносно човна? Ось човен, — в якому місці залу ви повинні бути, — тобто яка відстань, я маю на думці?
— Але ж я сказав, що я цього зразу точно не помітив, коли виринув, — повторив Клайд, тривожно і непевно дивлячись на зал перед ним. Мейсон явно готував йому пастку. — Мені здається, приблизно на такій відстані, як звідси до бар'єра за вашим столом.
— Отже, футів тридцять — тридцять п'ять, — вичікувально і підступно підказав Мейсон.
— Так, сер. Мабуть, близько того. Я не зовсім певний.
— Отже, ви були он там, а човен тут, — а де в цей час була міс Олден?
І Клайд зрозумів, що у Мейсона на думці якийсь план, який грунтується на математичних або геометричних розрахунках, — з допомогою цього плану він має намір встановити провину Клайда. І Клайд враз насторожився і подивився в бік Джефсона. При цьому він не міг зміркувати, як йому помістити Роберту щонайдалі від себе. Він сказав, що вона не вміла плавати. Тоді чи не

повинна вона була опинитись ближче до човна, ніж він? Так, безсумнівно! Безрозсудно, навмання він ухопився за думку, що найкраще сказати, ніби вона була приблизно на половині цієї відстані від човна, — напевно, не далі. Він так і сказав.
— Отже, вона була не більше ніж за п'ятнадцять футів і від вас, і від човна? — зразу підхопив Мейсон.
— Так, сер, мабуть. Начебто так.
Значить, ви хочете сказати, що не могли проплисти цю незначну відстань і потім допомогти їй продержатись на воді, поки вам не удалося б добратись до човна, що був усього на п'ятнадцять футів далі?
— Я ж казав, що був трохи приголомшений, коли виринув, а вона так сильно борсалась і кричала…
— Але ж тут був човен — не далі, ніж за тридцять п'ять футів, як ви самі сказали (щось дуже далеко віднесло його за такий короткий час, мушу я сказати!). Після того ви змогли пропливти п'ятсот футів до берега — і ви хочете сказати, що не могли допливти до цього човна і підштовхнути його до Роберти, щоб вона встигла врятуватись? Адже вона борсалася, намагаючись вдержатися на поверхні,— так?
— Так, сер. Але я спершу був зовсім приголомшений, — похмуро виправдувався Клайд, почуваючи на собі невідступні пильні погляди всіх присяжних і всіх глядачів, — і… і… (напружена підозріливість і недовір'я всього залу неймовірним тягарем придавили його, і він мало не втратив мужності; він плутав г заїкався)… і, напевне, я недо-сить швидко збагнув, що треба робити. Крім того, я боявся, що коли підпливу до неї ближче…
— Так, я знаю: інтелектуальний і моральний боягуз, — єхидно посміхнувся Мейсон. — До того ж дуже повільно міркуєте, коли вам вигідно зволікати, і дуже швидко — коли вам вигідно діяти швидко. Так, чи що?
— Ні, сер.
— Гаразд, якщо не так, скажіть-но мені от що, Гріфітс: чому, коли ви через кілька хвилин вибралися з води, у вас вистачило самовладання затриматись і сховати цей штатив, перш ніж іти в ліс, а коли треба було врятувати міс Олден, ви були так "приголомшені", що не могли і пальцем поворухнути? Як це ви зразу стали таким спокійним і розважливим, тільки-но ступили на берег? Що ви на це скажете?
— Ну… я… адже я казав… потім я зрозумів, що більше мені нічого не лишається робити.
— Так, усі ми це знаємо. А ви не думаєте, що після такої сильної паніки, пережитої у воді, потрібнаі була дуже тверeза голова, щоб у подібну хвилину затриматися ради такої обережності — ховати цей штатив? Як же це ви зуміли так розсудливо подумати про штатив, а за кілька хвилин до того зовсім нездатні були подумати про човен?
— Але… але ж…
— Ви не хотіли, щоб вона залишилась жива, незважаючи на цей ваш вигаданий душевний переворот! Хіба ні? — загорлав Мейсон. — Це і є страшна, сумна істина. Вона тонула, а вам тільки того і треба було, — і ви, просто кажучи, дали їй потонути! Хіба ні?
Він тремтів, викрикуючи все це. А Клайд дивився на човен — і з надзвичайною, страшною виразністю уявив собі очі Роберти і її передсмертні крики… Він відсахнувся і зіщулився в кріслі: в своєму тлумаченні Мейсон був дуже близький до того, що сталося насправді, і це сповнило Клайда жахом. Адже ні разу, навіть Джефсону і
Белнену, він не признавався, що не захотів врятувати Роберту, коли вона опинилась у воді. Незмінно приховуючи істину, він твердив, ніби хотів її врятувати, але все сталося так швидко, а його так приголомшили і так

налякали її крики і одчайдушна боротьба за життя, що він не мав сил щось зробити, перш ніж вона пішла на дно.
— Я… я хотів її врятувати, — пробурмотів він; обличчя його посіріло, — але… але… як я сказав, я був приголомшений… і… і…
— Ви ж знаєте, що все це брехня! — крикнув Мейсон, насуваючись на Клайда; він підніс свої сильні руки, спотворене обличчя його палало гнівом, немов страшна маска мстивої Немезіди або фурії.— Знаєте, що навмисне, з холоднокровною підступністю дозволили цій нещасній, змученій дівчині померти, хоч могли б врятувати її так само легко, як легко пропливти п'ятдесят з тих п'ятисот футів, які ви пропливли ради власного порятунку! Так чи ні?
Тепер Мейсон був переконаний, що точно знає, як Клайд убив Роберту, — щось в обличчі й поведінці Клайда довело йому це, — і рін вирішив неодмінно вирвати в обвинуваченого це признання. А втім, Белнеп уже схопився на ноги, заявляючи протест: присяжних недопустимим чином підбурюють проти його підзахисного, а тому він має право вимагати — і вимагає — скасувати весь цей судовий процес як неправильний і недійсний, — заява, яку Оберуолцер рішуче відхилив. Все ж Клайд встиг заперечити Мейсону, хоч і дуже кволим і безпорадним тоном:
— Ні, ні! Я цього не робив! Я хотів врятувати її, але не міг!
Але все в Клайді (і це помітив кожний присяжний) виказувало, що він і справді бреше, і справді є інтелектуальним і моральним боягузом, яким його настійливо змальовував Белнеп, і, що найгірше, — справді винен у смерті Роберти. Кінець кінцем, — питав себе кожний присяжний, слухаючи Клайда, — чому ж він не міг врятувати її, якщо був досить сильний, щоб потім доплисти до берега? Або, в усякому разі, чому він не доплив до човна і не допоміг Роберті ухопитися за нього?
— Вона важила всього сто фунтів, 'гак? — у гарячковому збудженні провадив далі Мейсон.
— Мабуть, так.
— А ви? Скільки ви важили тоді?
— Сто сорок або близько того, — відповів Клайд.
— І мужчина, який важить сто сорок фунтів, — ущипливо сказав Мейсон, звертаючись до присяжних, — не наважується наблизитись до кволої, хворої, маленької і легенької дівчини, коли вона потопає, бо він боїться, щоб вона не вчепилася за1 нього і не затягла" під воду! Та ще коли за п'ятнадцять або двадцять футів від нього — чудовий човен, досить міцний, щоб витримати трьох або чотирьох чоловік І Що це, на вашу думку?
І щоб підкреслити зміст цих слів і дати змогу слухачам глибше усвідомити їх, Мейсон замовк, витяг з кишені велику білу хустку і витер шию, обличчя та руки, зовсім мокрі від душевного і фізичного напруження. Потім він звернувся до Бертона Берлея:
— Можете розпорядитись, щоб човен забрали звідси, Бертон. У всякому разі, поки що він нам більше не потрібний.
І четверо помічників зразу ж винесли човен.
Тоді, опанувавши себе, Мейсон знову звернувся до Клайда.
— Гріфітс, — почав він, — ви, звичайно, добре знаєте, якого кольору волосся було у Роберти Олден і яке воно було на дотик— так? Адже ви були досить близькі з нею, щоб знати це?
— Я знаю, якого воно кольору… мені здається, знаю, — здригнувшись, відповів Клайд.
Здавалось, і для стороннього ока було помітно, що КлайдЗ проймає холод.

— І яке воно на дотик, теж знаєте, так? — наполягав Мейсон. — У дні вашого великого кохання до неї, до появи міс Х, ви, мабуть, нерідко доторкались до нього?
— Не знаю, не певен, — відповів Клайд, перехопивши погляд Джефсона.
— Ну, а приблизно? Повинні ж ви знати, чи було воно грубе, жорстке — чи тонке, шовковисте. Це ви знаєте, вірно?
— Так, воно було шовковисте.
— Так от, у мене є пасмо її волосся, — заявив Мейсон більше для того, щоб вимотати Клайда, погратися на його нервах. Він узяв з стола конверт і вийняв з нього довге пасмо світлокаштанового волосся. — Схоже це на її волосся?
І він простяг його Клайдові. Приголомшений і наляканий, Клайд відсахнувся, немов від чогось нечистого або небезпечного, але вже за мить постарався опанувати себе, і все це помітили пильні очі присяжних.
— Та не лякайтесь-бо, — ущипливо заспокоїв його Мейсон. — Це ж тільки кучері вашої покійної коханої.
Приголомшений цим поясненням, відчуваючи на собі зацікавлені погляди присяжних, Клайд простяг руку і взяв волосся.
— На вигляд і на дотик схоже на її волосся, вірно? — наполягав Мейсон.
— Так, ніби схоже, — непевним голосом відповів Клайд.
— А тепер от що… — провадив далі Мейсон; він швидко ступив до столу і одразу ж повернувся до Клайда, простягаючи йому фотографічний апарат: між кришкою і об'єктивом апарата заплуталися засунуті туди свого часу Берлеєм дві волосинки Роберти. — Дер-жіть-но. Це ваш апарат, хоч ви і клялись, що це не так. Подивіться на ці дві волосинки. Бачите? — Він так сунув апарат в обличчя Клайдові, ніби хотів ударити його. — Вони зачепились тут, требаї гадати, в ту хвилину, коли ви вдарили її — вдарили так легко, що розбили їй обличчя. Так от, чи не можете ви сказати присяжним, чи її це волосся чи ні?
— Я не знаю, — ледве чутно вимовив Клайд.
— Що таке? Кажіть голосніше. Не будьте таким моральним і інтелектуальним боягузом. Чи її це волосся чи ні?
— Не знаю, — повторив Клайд, але при цьому навіть не подивився на нього.
— Подивіться на нього, подивіться! Порівняйте його з цим пасмом. Ми знаємо, що це — пасмо волосся міс Олден. А ви знаєте, що і волосся в апараті теж її — так? Можете не гребувати ним. Поки вона була жива, ви досить часто доторкалися до нього. Тепер вона мертва. Воно вас не вкусить. Що ж, ці дві волосинки відрізняються чим-небудь від цього пасма — завідомо її пасма — на дотик, кольором, усім, — чи ніяк не відрізняються? Дивіться! Відповідайте! Те саме це волосся чи ні?
І під таким натиском, незважаючи на протести Белнепа, Клайдові довелось оглянути волосинки і навіть доторкнутися до них. Але відповів він обережно:
— Нічого не можу сказати. На вигляд і нгГ дотик вони трохи схожі, але напевно не можу сказати.
— Ах, ви не можете? Хоч і знаєте, що, коли ви завдали їй того жорстокого, лиходійського удару, ці дві волосинки заплуталися в апараті?
— Ніякого лиходійського удару я їй не завдавав, — заперечив Клайд, перехопивши погляд Джефсона, — і не можу сказати, що це за волосся.
Він говорив собі, що не дасть цій людині спантеличити і залякати себе, і все ж відчував хворобливу кволість і нудоту. А тріумфуючий Мейсон, задоволений вже і цим психологічним ефектом, знову поклав апарат і волосся на стіл і зауважив:

— Гаразд, тут посвідчено, що ці волосинки були в апараті, коли його витягли з води. А перед тим як упасти у воду, він, за вашими ж власними словами, був у вас в руках.
Він замовк на хвилину, питаючи себе, яке б ще катування придумати для Клайда, потім знову заговорив:
— Тепер про вашу прогулянку лісом, Гріфітс: о котрій годині ви дійшли до Бухти Третьої милі?
— Мені здається, близько четвертої години ранку, якраз перед світанком.
— А що ж ви робили від того часу і до відходу пароплава?
— Просто ходив уперед і назад.
— У самому селищі?
— Ні, сер, поблизу.
— В лісі, треба гадати? Вичікували пори, коли селище прокинеться, щоб ваша надто рання поява не здалася дивною, — так?
— Просто я чекав, щоб зійшло сонце. Крім того, я втомився і ліг трохи відпочити.
— І ви добре спали і бачили приємні сни?
— Так, я втомився і поспав трохи.
— А звідки у вас були такі точні відомості про пароплав і про час його відплиття і взагалі про Бухту Третьої милі? Постаралися ознайомитися з усім цим наперед?
— Ну, в цих місцях усім відомо, що між Шейроком і Бухтою Третьої милі ходить пароплав.
— Он як, усім відомо? Тільки тому і ви про це знали?
— Ну, ще й тому, що, коли ми підшукували місце, де можна повінчатися, ми обоє звернули увагу на Бухту Третьої милі,— хитромудро відповів Клайд. — Але ми бачили, що туди не можна дістатися залізницею: залізниця доходить тільки до Шейрона.
— Проте ви помітили, що це на південь від Біг-Бітерну?
— Так, нібито помітив, — сказав Клайд.
— І що дорога, яка проходить на захід від станції Ган-Лодж, веде на південь до Бухти Третьої милі повз південну частину Біг-Бітерну?
— Просто в лісі на південному березі я натрапив на якусь дорогу чи стежку, але я зовсім не думав, що це і є правильна дорога.
— Зрозуміло. Як же тоді вийшло, що, зустрівши в лісі трьох перехожих, ви спитали їх, чи далеко до Бухти Третьої милі?
— Я їх не про це питав, — відповів Клайд, виходячи з настанов Джефсона. — Я спитав, чи не знають вони якої-небудь дороги до Бухти Третьої милі, і чи далеко до цієї дороги. Я не знав, що це і є та сама дорога'.
— Ну, вони показували тут зовсім інше.
— Мені все одно, що вони показували, а я їх питав саме про це.
— Коли послухати вас, то виходить, що всі свідки брехуни, і тільки ви — чесна людина, — так, чи що?.. Ну, а коли ви дістались до Бухти Третьої милі, ви не зайшли куди-небудь поїсти? Ви ж, напевно, зголодніли, — так?
— Ні, я не був голодний, — просто відповів Клайд.
— Хотіли якнайшвидше вибратися з цих місць, так? Боялися, що ті троє, дійшовши до Біг-Бітерну і почувши про нещастя з міс Олден, розкажуть, як вони зустріли вас, — так?
— Ні, не так. Але мені не хотілося залишатися в тих місцях, я вже говорив — чому.
— Зрозуміло. Зате в Шейроні, де ви відчули себе в більшій безпеці,— трохи далі від цих місць, — ви, не гаючи часу, взялися до їжі,— так? Там ви поїли з апетитом, вірно?
— Ну, цього вже справді не знаю. Я випив чашку кофе і з'їв сандвіч

— І ще кусень пирога, як тут уже було встановлено, — додав Мейсон. — А потім приєднались до юрби, що йшла з вокзалу, ніби тільки-но приїхали з Олбені, як ви потім усім казали. Так було?
— Так.
— А чи не здається вам, що для справді невинуватої людини, в душі якої тільки недавно стався благодійний перелом, ви були дуже передбачливі і обережні? Ховалися в лісі, вичікували в пітьмі, удавали, ніби приїхали з Олбені…
— Я вже пояснив усе це, — уперто відповів Клайд.
Наступним своїм ходом Мейсон мав намір викрити ганебну поведінку Клайда, який, незважаючи на все, чим пожертвувала для нього
Роберта, був здатний змалювати її незаконною сожителькою кількох мужчин, бо під час поїздки він записувався в різних гостиницях під різними іменами.
— Чому ви не брали окремих кімнат?
— Бачите, вона цього не хотіла. Їй хотілося бути зі мною. І крім того, в мене було не дуже багато грошей.
— Якщо навіть і так, виходить якось дивно: тоді ви могли проявити до неї так мало поваги, а потім, коли вона померла, ви почали так дбати про її репутацію, що втекли і приховували таємницю її загибелі, аби тільки, як ви кажете, охоронити її добре ім'я? Як це так виходить?
— Ваша честь, — втрутився Белнеп, — це вже не запитання, а ціла промова.
— Беру своє запитання назад, — відпарирував Мейсон. — До речі, Гріфітс, — провадив він далі,— а самі ж ви — чи визнаєте, що ви інтелектуальний і моральний боягуз, чи ні?
— Ні, сер. Не визнаю.
— Не визнаєте?
— Ні, сер.
— Отже, коли ви брешете, та ще під присягою, ви нічим не відрізняєтесь від будь-якої іншої людини, не боягуза в інтелектуальному й моральному відношенні, і заслуговуєте на таке ж саме презирство й кару, як і кожний клятвопорушник і лжесвідок? Правильно?
— Так, сер. Думаю, що правильно.
— Так от, якщо ви не інтелектуальний і моральний боягуз, тоді чим пояснити, що, завдавши міс Олден цього ненавмисного, як ви кажете, удару, ви залишили її на дні Біг-Бітерну і, знаючи, яких страждань завдасть її рідним ця втрата, не сказали нікому ні слова, а простісінько пішли собі,— сховали штатив у кущі і втекли потай, як звичайнісінький убивця? Що ви подумали б, якби вам розповіли таке про кого-небудь іншого? Що це, по-вашому: поведінка людини, яка задумала і вчинила вбивство і потім спробувала успішно зникнути, чи просто підлі, хитрі викрути інтелектуального і морального боягуза, який намагається уникнути відповідальності за випадкову загибель зведеної ним дівчини, бо розголос може пошкодити його благоденству? Що саме?
— А все-таки я не вбивав її,— уперто повторив Клайд.
— Відповідайте на запитання! — прогримів Мейсон.
— Прошу суд роз'яснити свідкові, що він не зобов'язаний відповідати на таке запитання, — втрутився Джефсон, підводячись і пильно подивившись спершу на Клайда, потім на Оберуолцера. — Це питання суто риторичне і не стосується безпосередньо обставини даної справи.
— Правильно, — підтвердив Оберуолцер. — Свідок може не відповідати.
І Клайд тільки мовчки подивився на всіх, надзвичайно підбадьорений цією несподіваною допомогою.

— Гаразд, продовжуємо, — сказав Мейсон. Більш ніж коли він був роздратований і розлючений пильністю Белнепа та Джефсона і їх намаганням звести нанівець силу і смисл кожної його атаки і твердіше, ніж будь-коли, вирішив, що не дозволить їм узяти верх.
Так ви кажете, що до цієї поїздки ви не мали наміру одружитися з міс Олден, якби тільки вдалося цього уникнути?
— Так, сер.
— Вона хотіла, щоб ви одружилися з нею, але ви ще не прийшли до такого рішення?
— Так.
— Ну, а чи не пригадуєте ви куховарську книгу, сільничку, перечницю, ложки, ножі та все інше, що вона поклала в свій чемодан?
— Так, сер, пригадую.
— І ви вважаєте, що вона, виїжджаючи з Більца і беручи все це з собою, могла думати, що лишиться незаміжньою і оселиться, де трапиться, в дешевій кімнатці, а ви будете відвідувати її один раз на тиждень або на місяць?
І, перш ніж Белнеп встиг заявити протест, Клайд випалив саме те, що слід було:
— Мені невідомо, що саме вона могла думати про це.
— А ви часом у телефонній розмові,— наприклад, після того як вона написала вам, що, коли ви не приїдете по неї в Більц, вона сама приїде в Лікург, — не обіцяли їй одружитися?
— Ні, сер, не обіцяв.
— Ви не були до такої міри інтелектуальним і моральним боягузом, щоб з переляку зробити що-небудь у цьому роді, га?
— Я ніколи не казав, що я інтелектуальний і моральний боягуз.
— І не дали б дівчині, яку ви звели, залякати себе?
— Просто я тоді не почував, що мушу з нею одружитися.
— Ви думали, що вона — не така блискуча партія, як міс Х?
— Я думав, що не повинен одружитися з нею, якщо я більше не люблю її.
— Навіть для того, щоб врятувати її честь і самому не стати непорядною людиною?
— Бачите, я тоді думав, що ми не можемо бути щасливі разом.
— Це було, звичайно, до великого перелому у вашій душі?
— Так, це було до того, як ми поїхали в Утіку.
— І тоді ви ще були до краю захоплені міс Х?
— Так, я був закоханий в міс Х,
— Пам'ятаєте, в одному з листів, на які ви ніколи не відповідали, Роберта писала вам (тут Мейсон дістав перший з семи листів і прочитав): "Я страшенно розстроєна і непокоюся про все, хоч і кажу собі, що тепер у нас усе вирішено і ти приїдеш по мене, як обіцяв". То що ж саме вона розуміла під цим, говорячи: "тепер у нас усе вирішено"?
— Не знаю, — хіба тільки те, що я повинен приїхати по неї і повезти її куди-небудь на якийсь час.
— Але не одружитися з нею, звичайно?
— Ні, цього я їй не обіцяв.
— Проте зразу ж після цього, в тому самому листі вона пише: "По дорозі сюди, замість того щоб поїхати зразу додому, я вирішила спинитися в Гомері і побачитися з сестрою і зятем. Адже невідомо, коли ми побачимося знову і чи побачимося взагалі, бо я хочу зустрітися з ними тільки як порядна жінка — або нехай вони нколи мене більше не побачать". Як на вашу думку, що вона хотіла сказати словами "порядна жінка"? Що, поки не народиться дитина, вона житиме десь віддалік від усіх, не виходячи заміж, а ви будете потроху надсилати їй гроші, а потім, можливо, вона повернеться і удаватиме з себе

невинну дівчину або молоду вдову, — чи як? А чи не здається вам, що вона уявляла собі щось інше: що вона вийде за вас заміж, хоч би на якийсь час, і дитина буде законною? "Рішення", про яке вона згадує, не могло означати чогось меншого, чи не так?
— Ну, можливо, вона так це уявляла собі, — ухильно відповів Клайд. — Але я ніколи не обіцяв одружитися з нею.
— Гаразд, поки що ми це залишимо, — уперто провадив далі Мейсон. — Візьмемось от до цього (і він почав читати з десятого листа): "Любий, адже ти, напевно, міг би приїхати і на кілька днів раніше, — чи не однаково тобі? Все одно, нехай ми матимемо трошки менше грошей. Я знаю, ми проживемо й так, поки будемо разом, — мабуть, це буде місяців шість-вісім, найбільше. Я згодна тебе потім відпустити, якщо ти захочеш. Я можу бути дуже бережливою і ощадливою… Інакше неможливо, хоч заради тебе я хотіла б знайти інший вихід". Як на вашу думку, що це все означає: "бути бережливою і ощадливою" і відпустити вас не раніше, ніж через вісім місяців? Що вона матиме десь притулок, а ви будете відвідувати її один раз на тиждень? Або що ви справді погоджувались поїхати з нею і повінчатися, як вона, очевидно, думала?
— Не знаю, може, вона! думала, що примусить мене, — відповів Клайд; публіка і присяжні — всі ці фермери і лісоруби, жителі лісової глушини, обурено і насмішкувато зафиркали, розлючені цим висловом "примусить мене", який так непомітно для Клайда злетів у нього з язика. — Я ніколи не погоджувався одружитися з нею, — закінчив він.
— Хіба що вона примусила б вас. Виходить, ви от як до цього ставились, — так, Гріфітс?
— Так, сер.
— І ви присягнете в цьому так само легко, як ще в чому завгодно?
— Я вже приніс присягу.
І тут Мейсон відчув, — і це відчули і Белнеп, і Джефсон, і сам Клайд, — що нестримне презирство і лють, з якими майже всі присутні з самого початку ставились до підсудного, тепер з надзвичайною силою рвуться назовні. Презирство і лють переповнювали зал суду. А у Мейсона було ще попереду досить часу, щоб навмання, як прийдеться, вихоплювати з маси матеріалів і свідчень усе, чим він надумає, знущаючись, мучити Клайда. І от, заглядаючи в свої замітки (для зручності Ерл Ньюком віялом розклав їх на столі), він знову заговорив:
— Гріфітс, учора, коли вас допитував тут ваш оборонець містер Джефсон (тут Джефсон іронічно вклонився), ви посвідчили, що у вашій душі стався цей самий перелом після того, як тоді, в липні, ви знову зустрілися з Робертою Олден у Фонді,— саме тоді, коли ви рушили з нею в цю згубну для неї подорож.
— Так, сер, — сказав Клайд, перш ніж Белнеп встиг заявити протест; однак адвокатові вдалося добитися заміни "згубної для неї подорожі" просто "подорожжю".
— Перед цим вашим з нею від'їздом ви вже не любили її, як раніше, — правда ж?
— Не так сильно, як раніше… правда, сер.
— А як довго — з якого саме часу і до якого — ви її справді любили? Тобто не встигли ще розлюбити?
— Ну, я любив її з того часу, як зустрівся з нею, і доти, поки не зустрівся з міс Х.
— Але не більше?

— Ну, я не можу сказати, щоб потім я зовсім розлюбив її. Вона була мені дорога… навіть дуже… але все-таки не так, як раніше. Мені здається, я головним чином жалів її.
— Це значить… дайте зміркувати… приблизно з першого грудня до квітня чи до травня, — так?
— Так, приблизно так, сер.
— І що ж, увесь час — з першого грудня до квітня чи травня — ви залишалися з нею в інтимних відносинах, так?
— Так, сер.
— Незважаючи на те, що вже не любили її, як раніше?
— Тобто… так, сер, — відповів Клайд, затинаючись.
І тільки-но розмова перейшла на сексуальні теми, як усі ці сільські жителі, що заповнювали зал суду, стрепенулись і зацікавлено подалися вперед.
— І, знаючи, як ви тут самі ж свідчили, що, безмежно вірна вам, вона вечорами сидить одна в своїй кімнатці, ви все-таки йшли на танці й вечірки, на звані обіди і автомобільні прогулянки і залишали її на самоті?
— Так, але ж я не завжди залишав її.
— Ах, не завжди? А ви чули, що свідчили тут у цьому питанні Трейсі Трамбал, Фредерік Селе, Френк Гаррієт і Берчард Тейлор— чи, може, не чули?
— Чув, сер.
— То це виходить, що вони всі брехали чи, може, говорили правду?
— Мені здається, вони говорили правду, наскільки могли пригадати.
— Але пригадували вони не дуже точно, — так, чи що?
— Просто я не завжди залишав її. Мабуть, разів два-три на тиждень… може, іноді й чотири, але не більше.
— А решту вечорів ви проводили з міс Олден?
— Так, сер.
— Отже, вона саме це і хотіла сказати ось тут у листі? — Мейсон узяв ще один з пачки листів Роберти і прочитав: — "Майже весь час після того жахливого різдва, коли ти покинув мене, я вечір за вечором сиджу зовсім одна". Що ж, вона бреше? — люто гримнув Мейсон, і Клайд, розуміючи, як небезпечно обвинувачувати Роберту в брехні, боязко і зніяковіло відповів:
— Ні, вона не бреше. Але все-таки частину вечорів я проводив з нею.
— І проте, як ви чули, місіс Гілпін та її чоловік посвідчили, що, починаючи з першого грудня, міс Олден постійно, вечір за вечором, сиділа одна у себе в кімнаті, що вони жаліли її і вважали таке затворництво неприродним і старалися зблизитися з нею і трохи розважити її, але вона не йшла на це. Чули ви ці свідчення?
— Так, сер.
— І все-таки ви твердите, що частину вечорів проводили з нею?
— Так, сер.
— І одночасно ви кохали міс Х і прагнули частіше зустрічатися з нею?
— Так, сер.
— І намагались добитися, щоб вона вийшла за вас заміж?
— Так, я хотів цього… так, сер.
— Однак, між іншим, у вечори, не зайняті залицянням до іншої, продовжували свої колишні відносини з міс Олден?
— Тобто… так, сер, — знову запнувся Клайд.
Йому було безмірно прикро, що всі ці викриття виставляють його в такому нікчемному вигляді, і проте він почував, що був зовсім не такий підлий, — принаймні не хотів бути таким, яким змальовував його Мейсон. Адже й інші поводилися не краще — ті самі молоді люди з вищого лікурзького товариства, — в усякому разі, так можна було зрозуміти з їх розмов.

— А вам не здається, що ваші досвідчені оборонці знайшли для вас дуже поблажливе найменування, називаючи вас інтелектуальним і моральним боягузом? — єхидно зауважив Мейсон.
І тут звідкись з глибини довгого і вузького залу суду серед мертвої тиші пролунав злісний, мстивий вигук якогось розлюченого лісоруба:
— І якого чорта морочитися з цим клятим виродком! Порішити його — і все тут!
У ту ж мить Белнеп закричав, що він протестує, і Оберуолцер, встановлюючи тишу, застукав молотком і наказав заарештувати порушника порядку, а заразом — вивести із залу всіх, для кого невиста-чало сидячих місць; це було виконано. Порушника було негайно заарештовано: наступного ранку він мусив стати перед судом. Запала! тиша, і знову заговорив Мейсон:
— Ви казали, Гріфітс, що, виїжджаючи з Лікурга, не мали
Наміру одружитися з Робертою Олден, якщо тільки вам удасться уладнати все якось інакше.
— Так, сер. Такий був тоді мій намір.
— Отже, ви були цілком впевнені, що повернетесь у Лікург?
— Так, сер, я сподівався повернутися.
— Тоді чому ви склали всі свої речі в скриню і замкнули її?
— Це… це… просто… — Клайд зам'явся. Напад був такий раптовий, так мало був пов'язаний з усім сказаним раніше, що Клайд не встиг зібратися з думками.
— Бачите, я був не зовсім певний… я думав — а що, як мені доведеться поїхати, незалежно від того, хочу я чи ні.
— Зрозуміло. Отже, коли б ви несподівано вирішили поїхати з міс Олден, як воно і вийшло (тут Мейсон фиркнув йому в обличчя, немов кажучи: "так вам і повірили!"), у вас могло невистачити часу, щоб повернутися додому і перед від'їздом спокійно скласти речі?
— Ні-і, сер, справа була не в цьому.
— А в чому ж?
— Бачите… — і через те, що він раніше не думав про це і йому бракувало кмітливості, щоб зразу ж знайти слушну і правдоподібну відповідь, Клайд знову зам'явся; це помітили всі і насамперед Бел-неп і Джефсон; потім він провадив далі: — Бачите, я думав, що, коли треба буде поїхати, хоч би і на короткий час, мені, мабуть, доведеться спішно забрати всі свої речі.
— Зрозуміло. Але ви побоювались такої квапливості при від'їзді не тому, що поліція могла з'ясувати, хто такі Кліфорд Голден і Карл Грехем? Ви в цьому впевнені?
— Ні, сер, не в тому справа.
— І, значить, ви не казали місіс Пейтон, що відмовляєтесь від кімнати?
— Ні, сер.
— Учора, даючи показання, ви говорили щось таке, ніби у вас немає грошей. Начебто вам не було на що повезти міс Олден, одружитись і прожити з нею разом хоч деякий час, — хоч би навіть тільки півроку.
— Так, сер.
— Скільки у вас було грошей, коли ви вирушили з Лікурга в цю поїздку?
— Близько п'ятдесяти доларів.
— "Близько" п'ятдесяти? Ви не знаєте точно, скільки у вас було?
— Знаю, сер, — п'ятдесят доларів.
— Скільки ви витратили, поки були в Утіці і на озері Грасс і потім, поки добрались до Шейрона?
— Здається, у мене пішло на цю поїздку доларів двадцять.
— А точно не знаєте?
— Точно… ні, сер… але приблизно щось близько двадцяти доларів.

— Гаразд, спробуємо підрахувати точніше, — продовжував Мейсон, і Клайд, почувши пастку, знову почав нервуватись: адже в нього були ще й ті гроші, які дала йому Сондра, і частину з них він темі витратив. — Скільки вам особисто коштував проїзд від Фонди до Утіки?
— Долар з чвертю.
— А кімната в Утіці, в гостиниці, де ви спинялися з Робертою?
— Чотири долари.
— Ви, звичайно, пообідали там того вечора і поснідали другого ранку, — і скільки вам це коштувало?
— Близько трьох доларів за все разом.
— І це всі ваші витрати в Утіці?
Мейсон зрідка кидав оком на аркушик з якимись цифрами і помітками, але Клайд не звернув на; це уваги.
— Так, сер.
— А як з тим солом'яним капелюхом, що його ви, як тут було встановлено, купили в Утіці?
— Ах так, сер, я і забув про нього — схаменувся Клайд. — Так, сер, це ще два долари.
Він зрозумів, що слід бути обережнішим.
— Проїзд до озера Грасс коштував вам, звичайно, п'ять доларів, — правильно?
— Так, сер.
— Потім, на озері Грасс ви взяли напрокат човен. Скільки це коштувало?
— Тридцять п'ять центів на годину.
— А скільки часу ви каталися?
— Три години.
— Це становить долар і п'ять центів.
— Так, сер.
— А потім ви переночували там у гостиниці,— скільки з вас за це взяли? П'ять доларів, так?
— Так, сер.
— І потім ви купили сніданок, який узяли з собою на Біг-Бітерн?
— Так, сер. Він коштував центів шістдесят.
— А скільки вам коштувала дорога до Біг-Бітерну?
— Ми їхали поїздом до Ган-Лодж — це долар, і звідти автобусом до Біг-Бітерну — ще долар.
— Я бачу, ви непогано пам'ятаєте ці цифри. Та це і природно. У вас мало було грошей, і доводилось враховувати свої витрати. А скільки вам потім коштував проїзд від Бухти Третьої милі до Шейрона?
— Сімдесят п'ять центів.
— Ви ні разу не пробували підрахувати загальну суму?
— Ні, сер.
— Може, зараз підраховуєте?
— Але ж ви вже, напевно, і самі підрахували?
— Так, сер, підрахував. Виходить двадцять чотири долари і шістдесят п'ять центів. А ви сказали, що витратили двадцять доларів. Маємо різницю в чотири долари шістдесят п'ять центів. Як ви це поясните?
— Ну, мабуть, я щось не дуже точно згадав, — сказав Клайд, роздратований цими дріб'язковими підрахунками.
Але тут Мейсон лукаво і лагідно спитав:
— Ага, Гріфітс, я і забув, — скільки коштував прокат човна на Біг-Бітерні?
Він довго і старанно готував цю пастку і тепер нетерпляче ждав, що відповість Клайд.
— Е… м-м… тобто… — невпевнено почав Клайд.

Він згадав, що на Біг-Бітерні не поцікавився довідатись про ціну човна, бо знав, що ні він, ні Роберта не повернуться. І тільки тепер уперше випливло це питання.
А Мейсон, розуміючи, що спіймав його, швидко перепитав:
— Ну, що ж?
І Клайд відповів навмання:
— А, згадав, — тридцять п'ять центів на годину, так само, як і на озері Грасс, — це мені човняр сказав.
Але* він надто поспішив. Він не знав, що в резерві у Мейсона є човняр, який повинен засвідчити, що Клайд не питав його про ціну, і Мейсон провадив далі:
— Он воно що! Отже, це вам човняр сказав?
— Так, сер.
— А ви забули, що навіть і не спитали про це човняра? Човен коштував зовсім не тридцять п'ять центів на годину, а п'ятдесят. Але, певна річ, ви цього не знаєте, бо ви дуже поспішали відчалити і зовсім не мали наміру повертатися і платити за цей човен. Саме через це ви й не спитали про ціну. Зрозуміло, так? Тепер пригадуєте? — Тут Мейсон узяв рахунок, одержаний від човняра, і помахав ним просто перед носом Клайда. — Човен коштував п'ятдесят центів на годину, — повторив він. — На Біг-Бітерні за човен беруть дорожче, ніж на озері Грасс. Але я хочу знати, як вийшло, що ви, знаючк так добре усі інші ціни, — ви це нам щойно довели, — зовсім не обізнані саме з цією цифрою? Що ж, вирушаючи з міс Олденна озеро, ви: не подумали, скільки вам коштуватиме це катання на човні з полудня до вечора? Ця. раптова і запекла атака зразу збентежила Клайда. Він крутився, совався, судорожно ковтав слину і дивився на підлогу, не наважуючись-
;глянути на Джефсона, який випустив з уваги можливість такого запитання.
— Ну, — гримнув Мейсон, — дасте ви мені якесь пояснення з цього приводу? А вам самому не здається дивним, що ви можете згадати всі статті своїх витрат, усі без винятку, — але тільки не цю?
І знову всі присяжні, напружено чекаючи, подалися вперед. І Клайд, помітивши їх нетерплячу і явно підозріливу цікавість, нарешті, відповів:
— І справді, навіть не уявляю собі, як я це забув.
— Ще б пак! Звичайно, не уявляєте собі! — фиркнув Мейсон.—
Людина, яка замислила вбити дівчину на відлюдному озері, мусить думати про безліч речей, — не дивно, коли ви й забули дещо. Однак ви не забули спитати касира, скільки коштує квиток до Шейрона, коли прийшли в Бухту Третьої милі,— вірно?
— Не пам'ятаю, чи питав я про це.
— Зате він пам'ятає. Він посвідчив це. Ви не забули довідатись про ціну кімнати на озері Грасс. Ви спитали там і про вартість прокату човна. Ви навіть спитали, скільки коштує проїзд на автобусі до Біг-Бітерну. Який жаль, що ви не подумали спитати, скільки коштує прокат човна на Біг-Бітерні! Вам не довелося б зараз так хвилюватися через це, правда?
І тут Мейсон подивився на присяжних, немов кажучи: "Самі бачите!"
— Напевно, я просто не подумав про це, — повторив Клайд.
— Вичерпне пояснення, на мою думку, — ущипливо зауважив Мейсон і потім чимдуж помчав далі:—Треба гадати, ви навряд чи пам'ятаєте і витрату в тринадцять доларів двадцять центів на сніданок в "Казино" дев'ятого липня — на другий день після смерті Ро-берти, — так, чи що?
Мейсон був драматичний, швидкий та напористий і не давав Клайдові часу ні подумати, ні хоч би отямитись. При цьому його запитанні Клайд мало не підскочив: він і на думці не мав, що Мейсон знає про той сніданок.

— А чи не пам'ятаєте ви, — провадив далі Мейсон, — що понад вісімдесят доларів було у вас ще виявлено під час арешту?
— Так, тепер я пригадую, — відповів Клайд.
Він зовсім забув про ці вісімдесят доларів. Але тепер він нічого про це не сказав, бо не встиг надумати, що відповісти.
— В чому ж тут справа? — настійливо і нещадно допитувався Мейсон. — Виїжджаючи з Лікурга, ви мали тільки п'ятдесят доларів, а на момент арешту — більше вісімдесяти, — і при цьому витратили двадцять чотири долари шістдесят п'ять центів плюс тринадцять доларів на сніданок. Звідки ж у вас узялися ці зайві гроші?
— На це я зараз не можу відповісти, — похмуро сказав Клайд, відчуваючи, що його загнали в глухий кут і до того ж образили. Ці гроші він одержав від Сондри, і ніякі сили в світі не вирвали б у нього такого признання.
— Чому це ви не можете відповісти? — загорлав Мейсон. — Ви де, власне, перебуваєте, як по-вашому? І навіщо ми всі тут зібрались, як по-вашому? Щоб ви мудрували, на що ви зволите відповідати, а на що не зволите? Ви перед судом, і йдеться про ваше життя, не забудьте! Вам не вдасться грати в хованки із законом, хоч би скільки ви мені раніше брехали. Ви відповідаєте перед цими дванадцятьма присяжними, і вони чекають прямої відповіді. Ну, що ж? Звідки ви взяли ці гроші?
— Позичив у друга.
— Що за друг? Як його ім'я?
— Це моя справа.
— Ах, ваша! Отже, ви збрехали про ту суму, яку мали при собі, виїжджаючи з Лікурга, це ясно. Та ще під присягою. Не забувайте цього! Під присягою, яку ви так свято шануєте. Хіба неправда?
— Так, неправда, — сказав, нарешті, Клайд, отямившись під ударами цих обвинувачень. — Я позичив ці гроші після того, як приїхав на Дванадцяте озеро.
— У кого?
— Цього я не можу сказати.
— Отже, нічого не варта ваша заява, — відрубав Мейсон.
Клайд уперся. Він усе більше знижував голос, і Мейсон щоразу наказував йому говорити голосніше і повернутися так, щоб присяжні могли бачити його обличчя. І щоразу, виконуючи його наказ, Клайд почував дедалі більшу злість проти цієї людини, яка намагалася вирвати у нього всі його таємниці. Він зачепив і Сондру, а вона була ще дуже дорога серцю Клайда, і він не міг відкрити нічого, що кидало б на неї тінь. І ось Клайд сидів і дивився на присяжних якось навіть визивно. Тим часом Мейсон узяв з столу якісь фотографії.
— Це вам знайоме? — спитав він, показуючи Клайдові кілька невиразних, попсованих водою зображень Роберти, кілька фотографій самого Клайда і ще деякі знімки (на жодному з них не було Сондри): Клайд зробив їх під час першого відвідування дачі Кренстонів, а чотири— пізніше, на Ведмежому озері, причому на одній з цих останніх фотографій був знятий він сам, коли грав на банджо. — Пам'ятаєте, коли це було знято? — спитав Мейсон, показуючи спершу фотографію Роберти.
— Так, пам'ятаю.
— Де це було?
— На південному березі Біг-Бітерну, в той день, коли ми там були.
Клайд знав, що ці плівки були в апараті, і говорив про них Белнепу і Джефсону, але тепер він дуже здивувався, побачивши, що їх змогли проявити.
— Гріфітс, — провадив далі Мейсон, — ваші оборонці не казали вам, як наполегливо намагались вони виудити з вод Біг-Бітерну фотографічний апарат

— той самий, якого, ви клялись, у вас не було? Не казали, як виуджували його, поки не з'ясували, що він у мене в руках?
— Вони ніколи мені про це нічого не казали, — відповів Клайд.
— Дуже шкода. Вони могли б уникнути багатьох турбот. Отже, це знімки, знайдені в апараті, і зроблені вони були відразу після пережитого вами душевного перевороту, — пам'ятаєте?
— Я пам'ятаю, коли вони були зроблені,— похмуро відповів Клайд.
— Ну так от, вони були зроблені перед тим, як ви обоє востаннє відпливли від берега, перед тим, як ви, нарешті, сказали їй усе, що ви там хотіли сказати, перед тим, як убили її,— в той самий час, коли, за вашими ж свідченнями, вона була дуже сумна.
— Ні, сумна вона була напередодні,— заперечив Клайд.
— А, зрозуміло. Ну, в усякому разі, на цих знімках вона щось надто весела для людини такої пригніченої і засмученої, як виходить з ваших розповідей.
— Але ж у цей час вона зовсім не була така пригнічена, як напередодні,— випалив Клайд: це була правда, і він добре це пам'ятав.
— Зрозуміло. А тепер подивіться от на ці знімки. Хоч би на ці три. Де вони були зроблені?
— Здається, на дачі Кренстонів на Дванадцятому озері.
— Правильно. Вісімнадцятого, або дев'ятнадцятого червня, — так?
— Здається, дев'ятнадцятого.
— А чи не пам'ятаєте, який лист написала вам Роберта дев'ятнадцятого червня?
— Ні, сер.
— Ви не пам'ятаєте жодного з цих листів зокрема?
— Ні, сер.
— Але ж ви казали, що всі вони були дуже сумні?
— Так, сер, це вірно.
— Так от, цей лист написано в той самий час, коли зроблено ці знімки. — Тут Мейсон повернувся до присяжних:
— Я попрошу вас, панове присяжні засідателі, подивитись на ці знімки, а потім послухати один уривок з листа, який міс Олден написала того дня підсудному. Він признався, що не хотів писати їй і старався якнайрідше дзвонити по телефону, хоч і жалів її.— І тут Мейсон узяв лист і, звертаючись до присяжних, прочитаз уголос довге, гірке нарікання Роберти.
— А от ще чотири фотографії, Гріфітс, — провадив він далі, вручаючи Клайдові знімки, зроблені на Ведмежому озері.— Дуже весело, як по-вашому? Ніяк не схоже на портрет чоловіка, який тільки-но пережив великий душевний переворот після тривалих, жахливих сумнівів, тривог і поганої поведінки, — чоловіка, що тільки-но бачив раптову загибель жінки, з якою він повівся жорстоко, нелюдськи і свою провину перед якою саме тоді хотів загладити. Як видно з цих знімків, ви були найбез-журнішою людиною в світі,— правда ж?
— Та це ж групові знімки. Мені незручно було не сфотографуватися разом з усіма.
— Ну, а цей, де ви у воді? Вам анітрохи не страшно було ввійти у воду на другий чи на третій день після того, як Роберта Олден знайшла свою могилу на дні Біг-Бітерну? Та притому ще після пережитого вами такого облагороджуючого морального перевороту, який зовсім змінив ваше ставлення до неї?
— Я не хотів, щоб хто-небудь зрозумів, що я був там з нею.
— Усе це ми знаємо. А що скажете про цю фотографію — з банджо? Гляньте-но! — І Мейсон простяг йому фотографію. — Дуже весело, га? — додав він ущипливо.

І розгублений, наляканий Клайд відповів:
— Але все одно, мені зовсім не було весело!
— Навіть коли ви грали на банджо? І коли розважались гольфом і тенісом з своїми друзями на другий день після її смерті? І коли споживали тринадцятидолаірові сніданки? І коли знову були в товаристві міс Х, чого, за вашими власними свідченнями, ви воліли над усе на світі?
Мейсон не говорив, а гарчав — гнівний, зловісний, люто іронізуючий.
— А все-таки саме тоді мені не було весело, сер.
— Що значить "саме тоді"? Хіба ви не були там, куди прагнули?
— Бачите, у певному розумінні це, звичайно, вірно, — відповів Клайд, питаючи себе, що подумає Сондра, коли прочитає ці його свідчення. А вона безумовно прочитає.
Всі матеріали процесу день у день публікуються в усіх газетах. Він не може заперечувати, що був тоді біля неї і що прагнув цього. І проте він не був щасливий. Який страшенно нещасний він був, через те що заплутався в своєму ганебному і жорстокому задумі! Але як пояснити це, щоб Сондра зрозуміла, коли вона читатиме, і щоб усі ці присяжні теж зрозуміли?
І він додав, судорожно ковтаючи пересохлим горлом і облизуючи губи пересохлим язиком:
— А все-таки мені було дуже шкода міс Олден. Я не міг тоді почувати себе щасливим, просто не міг. Я тільки намагався так поводитись, щоб люди не подумали, що я маю якесь відношення до цієї її поїздки, от і все. Я не знав, як інакше цього добитися. Я не хотів, щоб мене заарештували за те, чого я не робив.
— Та хіба ви самі не знаєте, що все це брехня! Ви ж знаєте, що брешете! — закричав Мейсон, неначе закликаючи весь світ у свідки, і його шаленства, пристрасного недовір'я і презирстваі було досить, щоб переконати і присяжних, і публіку, що Клайд — найза-пекліший брехун.
— Ви чули свідчення Руфуса Мартіна, молодшого кухаря, який їздив з вашою компанією на Ведмеже озеро?
— Так, сер.
— Ви чули, як він під присягою показав, що бачив вас з міс Х у затишному куточку на березі Ведмежого озера і ви тримали її в обіймах і цілували. Було це?
— Так, сер.
— І це рівно через чотири дні після того, як Роберта Олден залишилась лежати на дні Біг-Бітерну! Що ж, ви і в цей час боялись арешту?
— Так, сер.
— Навіть тоді, коли тримали міс Х в обіймах і цілували її?
— Так, сер, — тоскно і безнадійно повторив Клайд.
— Ну, знаєте! — загорлав Мейсон. — Ніхто б не повірив, що можна таке верзти на суді, якби ми тут не чули все це на власні вуха! І ви сидите тут і під присягою заявляєте судові, що могли розводити ніжності, обіймаючи одну обдурену дівчину, тоді як друга обдурена вами лежала на дні озера за сто миль від вас, і при цьому почували себе нещасним і мучилися докорами сумління?
— А все-таки саме так і було, — відповів Клайд.
— Чудово! Незрівнянно! — вигукнув Мейсон.
Стомлено зітхаючи, він знову витяг свою велику білу хустинку, обвів поглядом зал суду і почав витирати обличчя, усім своїм виглядом говорячи: "Ну й важке завдання!" Потім провадив далі з ще більшою силою, ніж доти:
— Гріфітс, тільки вчора, ось тут, на місці для свідків, ви під присягою показали, що, виїжджаючи з Лікурга, ви особисто не збиралися вирушати на Біг-Бітерн.

— Так, сер, не збирався.
— А опинившись із міс Олден удвох у номері гостиниці в Утіці і побачивши, яка вона втомлена і змучена, ви висловили думку, що якийсь відпочинок — невелика прогулянка, доступна вам при спільних ваших скромних коштах, — піде їй на користь. Так було?
— Так, сер, так, — відповів Клайд.
— Але до цієї хвилини вам і на думку не спадало поїхати саме до озер в Адірондакських горах?
— Ні, сер". тобто я не думав про будь-яке певне озеро. Я думав, що ми могли б, мабуть, з'їздити в яку-небудь дачну місцевість, — адже вони тут майже всі біля озер, — але я не мав на увазі ніякого певного озера.
— Зрозуміло. А коли ви запропонували це, саме вона сказала, що вам треба дістати які-небудь карти і путівники, — так?
— Так, сер.
— І ви пішли у вестибюль гостиниці й дістали їх?
— Так, сер.
— В гостиниці "Ренфру", в Утіці?
— Так, сер.
— А може, часом, де-небудь в іншому місці?
— Ні, сер.
— А потім, проглядаючи ці карти, ви з нею побачили озера Грасс та Біг-Бітерн і вирішили поїхати туди? Так це було, вірно?
— Вірно, так ми вирішили, — відповів Клайд, дуже нервуючись. Він уже шкодував, що заявив, ніби дістав путівники в утіцькій гостиниці. Може, тут знову приховано якусь пастку.
— Ви і міс Олден?
— Так, сер.
— І вибрали озеро Грасс, яке найбільш підходило, бо там усе особливо дешеве, — так це було?
— Так, сер, так.
— Зрозуміло. А оце ви пригадуєте? — і, взявши з стола кілька путівників (було засвідчено, що всі їх виявлено серед речей Клайда в його чемодані на Ведмежому озері в момент арешту), Мейсон вручив їх Клайдові.— Прогляньте їх. Це і є ті путівники, які я знайшов у вашому чемодані на Ведмежому озері?
— Неначе ті самі.
— Ті самі, які ви відшукали в кіоску гостиниці "Ренфру" і віднесли нагору, в номер, щоб показати міс Олден?
Чимало наляканий ретельністю, з якою Мейсон розбирався в цій історії з путівниками, Клайд узяв брошурки і покрутив у руках. Але штамп лікурзької гостиниці "Привіт з Лікурга — готель "Лікург", штат Нью-Йорк", був червоний, майже такий самий, як і червоний шрифт усього тексту, тому Клайд навіть тепер не побачив його. Він усе крутив довідники в руках і потім, вирішивши, що тут немає ніякої пастки, відповів:
— Так, мені здається, це ті самі.
— Ну, а в якому з них ви знайшли рекламу гостиниці на озері Грасс і тамтешні ціни? — підступно випитував Мейсон. — Чи не в цьому?
І він знову подав Клайдові той самий довідник з лікурзьким штампом і вказав сторінку з тим самим оголошенням, на яке Клайд колись звернув увагу Роберти. В центрі була надрукована карта: Індійських гір разом з озерами Дванадцятим, Грасс, Біг-Бітерном та безліччю інших, а внизу карти була чітко позначена дорога, що веде від озера Грасс і станції Ган-Лодж на південь, повз південну частину Біг-Бітерну до Бухти Третьої милі.

Побачивши знову через стільки часу цю карту, Клайд раптом вирішив: Мейсон, мабуть, намагається встановити його поінформованість щодо тієї дороги, — і боязко, нетвердо відповів:
— Так, можливо. Нібито він схожий на той. Здається, це він і є.
— А точно ви не знаєте? — похмуро і невблаганно наполягав Мейсон. — Ви не можете, прочитавши це оголошення, сказати, чи той це путівник, чи не той?
— Схоже, що той, — ухильно відповів Клайд, проглянувши те саме оголошення, яке змусило його спочатку вибрати озеро Грасс. — Думаю, що, мабуть, той.
— Думаєте! Думаєте! Стаєте обережнішим, коли справа доходить до чогось конкретного. Гаразд, погляньте-но ще раз на цю карту і скажіть мені, що ви там бачите. Чи не бачите ви на ній дорогу, яка веде на південь від озера Грасс?
— Бачу, — не зразу, похмуро і трохи різко відповів Клайд, — так змучила його ця людина, яка твердо вирішила зацькувати його, загнати в могилу. Клайд смикав карту і удавав, ніби розглядає її, як йому було наказано, але побачив тільки те, що вже бачив колись давно, в Лікурзі, перед самим своїм від'їздом у Фонду для зустрічі з Робертою. І ось тепер цим користуються проти нього.
— Як же вона проходить, ця дорога, скажіть, будь ласка? Будьте ласкаві, скажіть панам присяжним, звідки і куди вона веде?
І Клайд, засмиканий, заляканий, зовсім ослаблий фізично, відповів:
— Від озера Грасс до Бухти Третьої милі.
— А що там по сусідству, повз які місця вона проходить?
— Повз Ган-Лодж. І все.
— А як відносно Біг-Бітерну? Хіба дорога не проходить близько від його південної частини?
— Так, сер, проходить.
— Ви коли-небудь бачили або вивчали цю карту, перш ніж поїхали з Утіки на озеро Грасс? — збуджено і енергійно добивався Мейсон.
— Ні, сер, ніколи.
— І не знали, що там є ця дорога?
— Ну, може, я і бачив її,— відповів Клайд, — але якщо і бачив, то не звернув на неї уваги.
— І, звичайно, ви аж ніяк не могли бачити і вивчати цей довідник і цю дорогу до від'їзду з Утіки?
— Ні, сер. Я його раніше ніколи не бачив.
— Зрозуміло. Ви цілком певні цього?
— Так, сер, цілком певен.
— Ну от, пам'ятаючи свою урочисту присягу, яку ви так глибоко шануєте, поясніть, коли можете, мені або панам присяжним, звідки на цьому путівнику взявся штамп: "Привіт з Лікурга — готель "Лікург", штат Нью-Йорк"?
І, закривши брошурку, Мейсон показав Клайдові ззаду на обкладинці, серед іншого червоного шрифту, ледве помітно відтиснутий червоний штамп. А Клайд, уперше помітивши його, заціпеніло дивився на нього. Неприродно бліде обличчя його знову посіріло, тонкі пальці судорожно стискались і розтискались, червоні опухлі повіки втомлено раз у раз кліпали, ніби він чекав, чи не зникне цей клятий неспростовний доказ, що постав перед його очима.
— Не знаю, — ослаблим голосом сказав він, помовчавши. — Він, певно, якось потрапив у кіоск гостиниці "Ренфру".
— От як? А коли я приведу двох свідків, які покажуть під присягою, що третього липня — за три дні до вашого від'їзду з Лікурга у Фонду — вони бачили, як ви зайшли в готель "Лікург" і взяли там чотири або п'ять

путівників? Тоді ви теж будете повторювати, що він, напевно, якось потрапив у кіоск гостиниці "Ренфру" шостого липня?
Мейсон замовк і тріумфуюче подивився навколо, ніби хотів сказати: "Ну от, що ти на це відповіси?" І Клайд, приголомшений, помертвілий, мабуть, з чверть хвилини намагався передихнути, перш ніж зміг так оволодіти своїми нервами й голосом, щоб відповісти:
— Так, напевне, так. Я не в Лікурзі дістав його.
— Дуже добре. Але поки що дамо цим джентльменам подивитись на нього, — і Мейсон передав путівник старшині присяжних, а той передав брошурку своєму сусідові, і вона переходила від присяжного до присяжного. А по всьому залу тим часом розлігся схвильований шепіт і гомін.
І коли всі присяжні оглянули путівник, — на великий подив публіки, що чекала нових і нових невпинних атак і викрить, — Мейсон заявив:
— Я закінчив.
І зразу ж багато присутніх у залі почали шептати один одному: "Попався! Попався!" І суддя Оберуолцер одразу ж оголосив, що, з огляду на пізній час, а також беручи до уваги, що має бути допит ряду додаткових свідків оборони і кількох свідків обвинувачення, він вважає розумним на сьогодні закінчити роботу суду. І Белнеп, і Мейсон охоче погодились. Публіку не випускали із залу, поки Клайда провели через площу в тюрму, в його камеру. Під охороною Сіс-села і Краута він вийшов через ті самі двері і спустився тими самими, поміченими ним багато днів тому, сходами, що наштовхнули його на думку… Коли Клайда вивели, Белнеп і Джефсон подивились один на одного, але не обмінялися ні словом, поки не опинились у своїй надійно замкненій конторі.
— Невистачило витримки. Найкраща система оборони, яка тільки можлива, але мало хоробрості. Він на це нездатен, і все тут, — почав Белнеп.
Джефсон, не знявши пальта і капелюха, важко опустився на стілець.
— Ні, тут, безперечно, справа серйозна, — сказав він. — Мабуть, він справді-таки убив її. Але, на мою думку, тепер ми не можемо втекти з корабля. А він, зрештою, поводився навіть краще, ніж я сподівався.
— Ну, чорт забери, я в заключній промові всіх сил докладу, — відізвався Белнеп. — Це все, що я можу зробити.
І Джефсон відповів з ноткою втоми в голосі:
— Правильно, Елвін, тепер, на жаль, це лягає головним чином на вас. А поки що я, мабуть, піду в тюрму і постараюсь його трошки підбадьорити. Не треба, щоб він завтра мав вигляд мокрої курки. Він не повинен занепадати духом. Нехай присяжні бачать, що сам він не почуває себе винуватим, хоч би там як вони думали.
Він підвівся, засунув руки в кишені свого довгополого пальта і крізь зимову холодну пітьму пішов похмурими вулицями до Клайда.

РОЗДІЛ XXVI

Уся інша частина процесу пройшла в допиті одинадцяти свідків: чотирьох — з боку Мейсона і семи— від оборони. Серед свідків оборони виступав лікар А. К. Суорд з Ріобета, який випадково був на Біг-Бітерні в той день, коли тіло Роберти було доставлене на човнову станцію. Він посвідчив, що тоді оглянув тіло і що синці на обличчі, судячи з їх тодішнього вигляду, були схожі на сліди саме випадкового удару, в чому признався Клайд, — і, безперечно, міс Ол-ден потонула, будучи при пам'яті, а не оглушеною, як запевняє присяжних обвинувачуюча сторона. Вислухавши цей висновок, Мейсон узявся за професіональне минуле пана медика, — виявилося, що воно, на жаль, зовсім не таке поважне: лікар Суорд закінчив другорозряд-ну медичну школу в Оклахомі і відтоді практикував десь у провін-ціальному містечку. Слідом за ним вийшов свідок Семюел Ірслі, фермер з околиць Ган-Лодж, що

завжди їздив по дорозі, якою тілд Роберти везли з Біг-Бітерну на станцію Ган-Лодж. Ні слова не кажучи про те, в чому обвинувачували Клайда, він з глибоким переконанням заявив, що дорога ця, як він помітив, проїжджаючи нею того ранку, коли перевозили тіло, була зовсім погана, вся у вибоїнах. Таким чином Белнеп, який провадив допит, дістав можливість відзначити, що стан дороги міг якоюсь мірою збільшити серйозність саден на обличчі та голові Роберти. Однак пізніше це свідчення було спростоване свідком з боку Мейсона, — це був не більш і не менш як кучер фірми "Брати Луц", який так само переконано присягався, що ніде на дорозі не бачив ніяких вибоїн. Потім Лігет та Уігем посвідчили, що, наскільки вони могли помітити й судити, Клайд під час виконання своїх службових обов'язків на фабриці Гріфітсів завжди був старанний, акуратний і ретельний. У діловому відношенні вони вважали його бездоганним. Далі ще кілька менш значних свідків показали, що, за їх спостереженнями, поведінка Клайда в товаристві завжди була дуже благопристойною, обережною і стриманою. Вони не помічали за ним нічого поганого. Але, на жаль, як швидко вияснив Мейсон під час перехресного допиту, вони ніколи не чули про Роберту Олден, про її нещастя або хоча б про те, що Клайд знайомий з нею.

Нарешті, після того як обидві сторони в міру своїх сил постаралися підкріпити та обгрунтувати чи спростувати безліч небезпечних і важких деталей, для Белнепа наспіла година сказати останнє слово на оборону Клайда. Він на це витратив цілий день: з надзвичайною ретельністю, в дусі своєї вступної промови, він знову підкреслив усі докази того, як наївно і простодушно, майже несвідомо, Клайд зав'язав спочатку знайомство з Робертою, що закінчилося для обох так трагічно. Розумова і моральна малодушність, повторив Белнеп, що зросла під впливом різних несприятливих умов дитячих і юнацьких років, разом з відкриттям нових щасливих можливостей, про які Клайд раніше не міг і мріяти, — от що згубно вплинуло на його "можливо, надто нестійку, почуттєву, непрактичну і мрійливу вдачу". Без сумніву, він нечесно повівся з міс Олден. Безперечно. Повівся нечесно. Але з другого боку, — і це з усією очевидністю стверджується тими признаннями, які він зробив, коли його допитував оборонець, — він, кінець кінцем, зовсім не був таким жорстоким негідником, яким хоче виставити його обвинувач перед високоповажними панами присяжними і публікою. Багато мужчин бували набагато жорстокіші в справах кохання, ніж могло навіть приснитися цьому юнакові, майже хлопчикові,— і, зрозуміло, аж ніяк не завжди їх за це вішали. Розв'язуючи ж з точки зору закону питання про те, чи справді цей хлопчик учинив злочин, в якому його обвинувачують, пани присяжні повинні бути дуже обережні: нехай благородне співчуття до нещасної дівчини, до страждань, яких вона зазнала внаслідок любовного зв'язку з цим юнаком, не впливатиме на панів присяжних і не примусить їх повірити і заявити в своєму рішенні, нібито цей юнак справді учинив злочин, зазначений в обвинуваль-

Ному акті. Чи знайдеться такий мужчина чи така женщина, які не бували часом жорстокі один до одного в справах кохання?

Далі, з допомогою тривалого і докладного аналізу Белнеп постарався довести, що проти Клайда є тільки побічні докази — жодна людина не бачила і не чула, як стався гаданий злочин, а тимчасом сам Клайд цілком вичерпно пояснив, яким чином він опинився в такому незвичайному становищі. Епізод з путівником, а також те, що Клайд забув довідатися про ціну човна на Біг-Бітерні, завбачливо закопав штатив і, нарешті, бувши у воді так близько від Роберти, не поплив їй на допомогу, — все це Белнеп відкинув убік: за його словами, це було або звичайнісінькою випадковістю, або забутливістю. Клайд не спробував врятувати Роберту тому, що був приголомшений,

розгублений, зляканий і "проявив фатальну, але не злочинну нерішучість саме в той момент свого життя, коли мусив бути рішучим".
Справді, це була сильна, хоч і казуїстична оборонна промова, досить значуща, з багатьма позитивними якостями.
А потім Мейсон, палко переконаний, що Клайд наймерзенніший і найхолоднокровніший убивця, витратив цілий день на те, щоб розплутати "павутиння брехні і безпідставних тверджень", якими оборона сподівалась відвернути увагу присяжних від нерозривного, невідхильного ряду переконливих та обгрунтованих доказів, які доводили, що цей "цілком дорослий мужчина" воістину "негідник і убивця". Протягом довгих годин Мейсон заново перебирав показання різних свідків. І ще цілі години він витратив на те, щоб огудити Клайда і знову переказати скорботну оповідь страждань Роберти, так що знову мало не довів і присяжних, і публіку до сліз. І Клайд, сидячи між Белнепом і Джефсоном, вирішив у думці, що присяжні ні в якому разі не виправдають його через усю цю безліч так майстерно і зворушливо поданих доказів.
І потім Оберуолцер з височини свого суддівського крісла виголосив напутнє слово присяжним:
— Джентльмени! По суті всякі докази є в якійсь мірі побічними, чи то будуть факти, що вказують на винуватість, чи свідчення очевидців. Адже й самі свідчення очевидців залежать від обстановки.
"Якщо деякі з істотних фактів даної справи заперечують імовірну винуватість підсудного і говорять на його користь, то ваш обов'язок, джентльмени, взяти ці факти до уваги.
"Слід пам'ятати, що докази не можуть бути поставлені під сумнів і відхилені тільки через те, що вони — побічні. Нерідко вони можуть бути надійніші і вірогідніші, ніж прямі докази.
"Тут багато говорилося про мотиви злочину і про їх значення в даній справі, але вам належить пам'ятати, що визначення цих мотивів аж ніяк не є необхідним і не є істотним для винесення обвинувального вироку. Мотиви ці можуть мати значення обставини, що допомагає встановити наявність злочину, але доводити їх існування зовсім не обов'язково.
"Якщо присяжні прийдуть до висновку, що Роберта Олден випадково, мимовільно упала за борт і підсудний не спробував її врятувати, це ще не означає винуватості підсудного, і тоді слід визнати, що він не винуватий. З другого боку, якщо присяжні прийдуть до висновку, що при даних обставинах підсудний тим чи іншим чином навмисне викликав цю згубну випадковість або сприяв їй, завдавши Роберті Олден удару чи як-небудь інакше, тоді треба визнати його винуватцем.
"Я не наполягаю, щоб ви неодмінно винесли одноголосне рішення, але я радив би кожному з вас не проявляти надмірної упертості і незговірливості, якщо після ретельних міркувань він визнає, що помилявся".
Так урочисто і повчально суддя Оберуолцер напучував присяжних з висоти свого суддівського крісла.
Коли він закінчив, — це було о п'ятій годині дня, — присяжні підвелися і пройшли на нараду. І зразу ж, перш ніж публіці було дозволено залишити зал суду, Клайда знову відвели до тюрми: шериф увесь час боявся, що підсудний може зазнати нападу. П'ять тривалих годин Клайд перебував в очікуванні: він то крокував уперед і назад, уперед і назад по своїй камері, то удавав, що читає або відпочиває, а Краут і Сіссел, яким різні репортери дали "на' чай", щоб дістати відомості про те, як він усе це переносить, нишком намагалися триматися якнайближче і спостерігали за ним.
А тим часом суддя Оберуолцер, Мейсон, Белнеп і Джефсон зі своїми помічниками та друзями обідали в різних кінцях бріджбур-зького готелю

"Сентрал" і, потягуючи вино, щоб заспокоїти своє нетерпіння, чекали, поки присяжні домовляться між собою; і всі від щирого серця бажали, щоб вирок, хоч яким би він був, ухвалили якнайшвидше.
А тим часом дванадцять чоловік — фермери, клерки, торговці — для очистки сумління почали знову перебирати та обговорювати кожну дрібницю, про яку говорили Мейсон, Белнеп і Джефсон. Та з усіх дванадцяти тільки один— аптекар Семюел Апхем (він був політичним противником Мейсона, і до того ж на нього справив велике враження Джефсон) — співчував Белнепу і Джефсону. Через це він робив вигляд, що сумнівається в незаперечності доводів Мейсона, поки, нарешті, проголосувавши п'ять раз підряд і не дійшовши одностайності, решта не пригрозили йому викриттям та загальним обуренням і знущанням, бо їх не оберешся, якщо присяжні забаряться з вироком.
— Ми вас виведемо на чисту воду, так і знайте! Так просто це вам не минеться. Публіка точно дізнається про ваші погляди щодо цього!
І Апхем, в якого був непоганий аптекарський магазин у Північному Менсфілді, визнав за краще сховати в кишеню свою незгоду з Мейсоном і приєднатися до загальної думки.
А потім — чотири глухих удари в дверці, що ведуть з кімнати для нарад до залу суду. Це стукав своїм величезним кулаком старшина присяжних Фостер Ланд, торговець цементом і вапном. І сотні людей, що заповнили після обіду жаркий, задушливий зал (а втім, багато хто так і не ходив обідати), струхнули з себе заціпеніння, яке охопило їх.
— Що таке? Що сталося? Присяжні повернулися з рішенням? Який вирок?
І вся публіка — чоловіки, жінки, діти — подалася ближче до бар'єра. А двоє стражників біля дверей відгукнулися на стук:
— Гаразд, гаразд! Як тільки прийде суддя!
Інші стражники поспішили через площу до тюрми, щоб повідомити шерифа і доставити Клайда в суд, треті — в готель "Сентрал" викликати Оберуолцера і всіх інших. Клайд, приголомшений, заціпенілий від цілковитої самітності та убивчої невідомості, був прикутий наручниками до Краута і відведений до суду під охороною Слека, Сіссела та інших. Оберуолцер, Мейсон, Белнеп та Джефсон і численні репортери, художники, фотографи зайшли в зал і розмістилися в тому ж порядку, як і всі ці довгі тижні. Клайд кліпав і мружився, сідаючи цього разу не між Белнепом і Джефсоном, як раніше, а позаду них: міцно прикутий до Краута, він мусив сидіти поруч нього. Як тільки Оберуолцер і клерк зайняли свої місця, двері кімнати присяжних широко відчинилися, і урочисто ввійшли дванадцять чоловік — дивні, різнохарактерні постаті в грубих, здебільшого добре поношених готових костюмах. Усі вони посідали на лаві присяжних, але одразу ж підвелися знову, почувши запитання клерка:
— Панове присяжні засідателі, чи готове ваше рішення?
Ніхто з присяжних ні разу не поглянув у бік Белнепа, Джефсона і Клайда, і Белнеп відразу зрозумів, що в цьому криється згубний сигнал.
— Зірвалося, — шепнув він Джефсонові.— Не на нашу користь. Ясно.
І тут Ланд оголосив:
— Так, ми винесли рішення. Ми визнаємо підсудного винуватим у вбивстві із заздалегідь обдуманим наміром.
Клайд, зовсім приголомшений, усе-таки постарався зберегти самовладання та зовнішній спокій і, не кліпаючи, дивився просто перед собою, на присяжних, чи, вірніше, поверх них. Адже тільки минулої ночі в тюрмі Джефсон, заставши його абсолютно пригніченим, сказав йому, що вирок цього суду, йкщо навіть він і буде несприятливим, не має значення. Весь розгляд з самого початку до кінця був небезстороннім. Упередження і несправедливість визначали в ньому кожний крок. Будь-яка вища інстанція визнає

неприпустимими і незаконними осмикування, загрози та інсинуації, що їх дозволяв собі Мейсон на суді. Буде подано апеляцію, після чого, безумовно, призначать новий розгляд спрази (проте, Джефсон визнав за краще не уточняти, хто саме подасть цю апеляцію).
І тепер, пригадуючи пояснення Джефсона, Клайд казав собі, що, мабуть, цей вирок і справді не має особливого значення… Не може мати, справді ж! Або… Подумати тільки, що означають ось ці слова, якщо не можна буде добитися перегляду справи! Смерть! Це рішення присяжних означало б смерть, якби воно було остаточним… а може, воно і є остаточним. І тоді йому доведеться сісти на той стілець, — це видиво переслідувало його вже давно, багато днів і ночей, і Клайдові бракувало сил відігнати його. І зараз йому знову привидівся цей жахливий, огидний стілець, тільки ближче і більше, ніж раніше: він був тут, перед Клайдом, напівдорозі між ним і суддею Оберуолцером… Клайд виразно бачив його: масивний, міцне поруччя, широка міцна спинка, з боків і зверху — реміння… Господи! А що, коли ніхто не допоможе йому! Може, Гріфітси не захочуть зазнавати нових витрат. Подумати тільки! Або суд другої інстанції, про який говорили Белнеп і Джефсон, відхилить його апеляцію. І тоді рішення присяжних стане остаточним. Кінець! Кінець! Господи! У Клайда зацокотіли зуби, але він зразу ж помітив це і стиснув щелепи. До того ж в цю хвилину підвівся Белнеп, вимагаючи поіменного голосування присяжних, а Джефсон повернувся до Клайда і прошепотів:-
— Ви не хвилюйтеся. Вирок не остаточний. Ми напевно доможемося перегляду.
А в цей час кожний присяжний по черзі казав своє "Так!" — і Клайд слухав їх, а не Джефсона. Чому всі вони так підкреслювали це "так"? Невже жоден з них не подумав, що, всупереч усім промовам Мейсона, Клайд міг ударити Роберту ненавмисне? Невже жоден не повірив хоча б наполовину в душевний переворот, що його, за твердженням Белнепа і Джефсона, пережив Клайд? Він дивився на них. Усі вони, високі і маленькі, схожі були на почорнілі дерев'яні іграшки з темними чи жовтуватими, як давня слонова кістка, руками та обличчями. Потім він згадав про матір. Вона про все довідається, — адже стільки репортерів, художників, фотографів зібралося тут, щоб почути вирок. А що тепер подумають Гріфітси — його дядько і Гілберт? А Сондра? Сондра! Від неї — ні слова. Але ж тут, на суді, він весь час одверто говорив — і Белнеп і Джефсон підтримували його — про владну, непоборну пристрасть до Сондри, про пристрасть, яка одна-однісінька була справжньою причиною всього, що сталося! І ось — ні слова. І тепер вона вже, звичайно, не напише йому ні рядочка, а вона ж обіцяла вийти за нього заміж і віддати йому все!
Однак натовп навколо був мовчазний, хоч і відчував глибоке задоволення, — або, можливо, саме через це. Не вискочив-таки, чортеня! Не удалося йому обдурити дванадцять здравомислячих людей, представників усього округу, цією своєю нісенітницею про моральний переворот! Яка дурниця! Джефсон у цей час сидів, непорушно дивлячись просто перед собою, а Белнеп, чиє енергійне обличчя виразно відбивало презирство і виклик, порушував усе нові й нові клопотання. Мейсон, Берлей, Ньюком і Редмонд ледве приховували своє величезне задоволення маскою надприродної суворості. Белнеп попросив відстрочити оголошення вироку на тиждень, до наступної п'ятниці — тоді йому особисто буде зручніше бути присутнім при цьому, — але суддя Оберуолцер відповів, що не може погодитися, якщо йому не подадуть для цього серйозних підстав. Проте завтра він може, як цього бажають оборонці, вислухати їхні доводи. На випадок, якщо ці доводи будуть переконливі, то він відкладе оголошення вироку, якщо ні — вирок буде оголошено у найближчий понеділок.

Але Клайда зараз не цікавили ці сперечання. Він бачив перед собою матір: що вона подумає і відчує. Він регулярно писав їй весь цей час і уперто повторював, що не винуватий: нехай вона не вірить тому, що читає про нього в газетах, — усе це байки. Його безперечно виправдають. Він сам свідчитиме на свою користь. А тепер… тепер… Йому так невистачає її тепер, так невистачає… Всі, геть усі, покинули його. Він такий самітний, страшенно, безмежно самітний. Він повинен якнайшвидше написати їй. Повинен. Повинен. І, попросивши у Джефсона аркуш паперу і олівець, він написав: "Місіс Грі-фітс, місія "Зоря упования", Денвер, Колорадо. Люба мамо! Мене засуджено. Клайд". Він простягнув аркуш Джефсону і тривожно й жалібно спитав, чи не можна одразу ж послати телеграму.
— Ну, звичайно, друже, зараз пошлемо, — відповів Джефсон, зворушений його нещасним виглядом, і, покликавши розсильного, що стояв поблизу, віддав йому аркуш та гроші на відправлення телеграми.
Потім двері для публіки було замкнуто, і Клайда в супроводі Краута і Сіссела вивели з суду через бокові двері — дорогою, якою він колись сподівався вислизнути. І представники преси, і публіка, і присяжні, які все ще сиділи на своїх місцях, — усі видивлялися на нього, неначебто вони не бачили його досхочу і неодмінно повинні були втупити свої очі йому в обличчя, щоб бачити, як він сприйняв вирок. Знаючи, наскільки публіка ворожа до Клайда, суддя Оберуол-цер за просьбою Слека не закривав засідання суду, поки його не сповістили, що Клайда вже знову замкнуто в його камері; тільки тоді двері залу суду було відімкнено. Натовп кинувся до виходу, але затримався тут, чекаючи, поки вийде Мейсон, бо з усіх, хто був причетний до цієї справи, саме Мейсон був справжнім героєм: він покарав Клайда, помстився за Роберту. Та спершу з'явився не він, а Белнеп і Джефсон, і вигляд у них був не стільки пригнічений, скільки суворий і презирливий, — особливо визивно і зневажливо дивився Джефсон.
— А все-таки вам не удалося його витягти! — крикнув хтось з натовпу.
І Джефсон, потиснувши плечима, відповів:
— Поки що ні, але є ще закон і за межами цього округу.
І одразу після цього вийшов Мейсон; на плечі його було напнуте важке мішкувате пальто, поношений м'який капелюх насунуто на очі; за ним, мов королівський почет, ішли Берлей, Хейт, Ньюком та інші. Він простував, немовби зовсім не помічаючи втішної уваги натовпу, що чекав на нього. Адже він був переможець, обраний суддя округу! І вмить з привітальними вигуками його впритул оточила збуджена людська маса; ті, хто опинився найближче, намагалися потиснути йому руку або на знак подяки плеснути по плечу.
— Ура Орвілу! Молодець, суддя! (його новий титул, що швидка став звичним.) їй-богу, Орвіл Мейсон, ви заслужили подяку всього округу! Ура! Браво! Тричі ура Орвілу Мейсону!
І натовп вибухнув трикратним громовим "ура". Клайд у своїй камері почув вигуки і добре зрозумів, що це означає.
Вони вітають Мейсона за те, що він домігся обвинувального вироку. В цьому величезному натовпі немає жодної людини, яка не визнавала б Клайда цілком і повністю винуватим. Роберта… її листи… її тверде рішення неодмінно примусити його повінчатися з нею… і безмежний страх перед розголосом… ось що призвело його до цього. Засудження. Можливо, смерть. Він утратив усе, чого так жадав, чим мріяв владати. І Сондру! Сондра! Ні слова від неї! Ні слова! І, побоюючись, що Краут, Сіссел або ще хто-небудь, певно, стежать за ним, — адже вони ладні навіть тепер повідомляти про кожний його порух, — і не бажаючи показати, які великі насправді його смуток і відчай, Клайд сів, узяв у руки якийсь журнал і удав, що читає… але дивився він кудись у далечінь, крізь сторінки, і бачив не їх, а матір, брата і сестер,

Гріфітсів — усіх, кого знав… Зрештою, він уже більше не мав сили бути віч-на-віч з цими примарними тінями, і він підвівся і, скинувши одяг, забрався на свою залізну койку.
"Засуджений! Засуджений!" Отже, він має померти! Господи! Але яке блаженство, що можна' заритися обличчям у подушку, щоб ніхто не бачив його, хоч які б справедливі були їхні здогади!
РОЗДІЛ XXVII
Невеселі наслідки відчайдушної боротьби і жорстокої поразки: таке суворе тлумачення трагедії місцевим судом непохитно переконало весь народ від океану до океану, що Клайд справді винуватий і, як повсюди сповістили газети, засуджений по заслузі. Бідна дівчина, жертва підлого убивства! Які сумні її листи! Скільки вона вистраждала! І що за жалюгідна оборона! Навіть денверські Гріфітси під час процесу були настільки вражені безліччю доказів, що не насмілювалися відкрито читати газети один одному, а найчастіше читали їх нарізно, на самоті, а потім перешіптувалися про те, яка жахлива ця убивча злива, цей потоп побічних доказів. Але згодом, прочитавши промову Белнепа і свідчення Клайда, маленька сім'я, яка так довго жила одним почуттям і однією думкою, піднеслася духом і на якийсь час повірила в свого сина і брата, всупереч усьому, що доти довелося прочитати про нього в газетах. Через це протягом усього процесу, аж до самого його кінця, вони писали Клайдові бадьорі листи, сповнені надії (основою для них були найчастіше листи самого Клайда, де він знову і знову повторював, що не винуватий). Та як тільки його було засуджено, і він з самої глибини свого відчаю телеграфував матері,— і газети ствердили вирок, — безмежний жах охопив родину Гріфітсів. Адже це — доказ, що він винуватий? Хіба не так? Мабуть, такою була думка всіх газет. До м-с Гріфітс кинулись репортери; вона спробувала разом з своїм маленьким ви-відком сховатися від нестерпної горезвісності на глухій околиці Денвера, зовсім не зв'язаній з тим світом, з яким їй доводилося стикатися під час своєї місіонерської діяльності. Підкуплений службовець фірми по перевезенню речей розкрив її нову адресу.
І ось ця американка, свідок того, як править господь бог справами мирськими, сидить у своєму жалюгідному, убогому житлі, майже не маючи коштів до існування; гнітючі сили буття, люті і нещадні удари долі звалилися на неї, але вона непохитна в своїй вірі.
— Зараз я не можу думати, — заявляє вона. — Я немов заціпеніла, і все здається мені незрозумілим. Мого хлопчика визнали винуватим у вбивстві! Але я — його мати, і я аж ніяк не переконана в його винуватості! Він писав мені, що не винуватий, і я вірю йому. Кому ж, як не мені, міг він висловити правду? Від кого іншого міг чекати віри своїм словам? Та є ще господь, він усе бачить, і йому все відомо.
І все ж багато дечого в нескінченному потоку доказів, разом із спогадом про перший нерозсудливий вчинок Клайда у Канзас-Сіті, примушувало її вагатися — і страхало. Чому він не зумів пояснити, що сталося з цим путівником? Чому не міг допомогти дівчині, якщо він так добре плаває? Чому він так поквапився до тієї таємничої міс Х, хто б вона не була? Ні, звичайно, звичайно, її не примусять повірити, всупереч глибокому. її переконанню, що її старший син, найнеспокійніший, але найчестолюбніший з усіх її дітей, який подавав найбільше надій, що він винен у такому злочині! Ні! Вона не може сумніватися в ньому навіть тепер. Величезним є милосердя бога живого — і чи не вчинить мати зла, повіривши злу про чадо своє, хоч якими б жахливими здавалися його помилки? Скільки разів, до того як зацікавлені й набридлі відвідувачі не примусили її переїхати і кинути місію, зупинялася вона посеред якої-небудь жалюгідної кімнатки, припинивши

прибирати, і застигала в тиші, не побоюючись чужих людей. Вона стояла, закинувши голову, заплющивши очі, риси її енергійного смуглявого обличчя були невродливі, але дихали суворою прямотою і щирим переконанням — образ, вихоплений з далеких біблійних часів, у світі, що постарів на шість тисячоліть, — і ревно скеровувала всі думки до уявлюваного престолу, на якому, здавалося їй, сиділи живий велетенський дух і тіло її живого бога-творця. І вона молилася по чверть години, по півгодини, щоб він дарував їй силу й розуміння і відкрив їй, чи винуватий чи не винуватий її син. Якщо не винуватий, то нехай буде знято з нього і з неї і з усіх, хто дорогий їм обом, тягар жагучих страждань; коли ж винуватий, то нехай наставить її господь, що робити, як стерпіти все це, а Клайда — як навіки омити свою душу від учиненого ним жахливого гріха, як — коли це можливо — знову очиститися перед всевишнім.
— Ти всемогутній, господи, і ти єдиний, і немає для тебе неможливого. В твоєму благоволінні все життя. Будь милосердний, господи!
Якщо гріхи його, як пурпур, убіли їх, мов сніг, і якщо вони, як кров, убіли їх, мов руно.
Але і в ті хвилини, коли вона молилася, вона була мудра, як Єва у своєму ставленні до дочок Єви. А що ж дівчина, яку нібито Клайд убив? Хіба вона не погрішила так само? І хіба вона не старша за Клайда? Так писали в газетах. Уважно, рядок за рядком читаючи листи Роберти, вона була глибоко зворушена ними, всім серцем тужила про нещастя, що спіткало Олденів. І все ж, як мати і як жінка, наділена споконвічною мудрістю Єви, вона розуміла, що сама Роберта повинна була погодитися на гріх, що в ній таїлася спокуса, яка сприяла слабкості і падінню Клайда. Непохитна, доброчесна дівчина ніколи б не погодилася — не могла б погодитись. Скільки признань у такому ж гріху вислухала вона в місії і на вуличних молитовних зібраннях! Хіба не може бути сказано на оборону її сина, як на початку буття, в садах Едему: "Жона спокусила мене"?
Воістину так… а тому…
"Бо навіки-віків милість його", процитувала вона. І якщо господнє милосердя безмежне, то невже менш милосердною може бути до Клайда вона, мати?
"Якщо ви матимете віру завбільшки з гірчичне зернятко", знову процитувала вона в думці і потім звернулася до невідчепних репортерів, що вдерлися до неї.
— Чи правда, що мій син убив її? Ось у чому питання. Тільки це має значення в очах творця. — І вона подивилася на нечутливих молодих газетчиків, що бували в бувальцях, як людина, переконана в тому, що бог просвітить їх. І навіть на них справили враження її глибока щирість і віра. — Визнали його присяжні винуватим чи не винуватим — це суєта в очах того, хто тримає зорі в руці своїй. Присяжні — тільки люди, і рішення їхнє — мирське, людське. Я читала промову оборонця. Мій син говорив мені в листах, що не винуватий. Я вірю своєму синові. Я переконана, що він не винуватий.
А Ейса майже весь час мовчав, забившись у найдальший куток кімнати. Йому бракувало знання життя, він уявлення не мав про владну і невблаганну силу пристрастей, і через це нездатний був збагнути і усвідомити навіть десяту частину того, що сталося. Він ніколи не розумів Клайда, його невдоволеності, його палкої уяви, сказав він, і тому вважає за потрібне не обговорювати його вчинки.
— Але я ніколи не виправдувала Клайда в його гріхові проти Роберти Олден, — продовжувала м-с Гріфітс. — Він вчинив погане, але вона теж вчинила погане, бо не перечила йому. Не можна миритися з гріхом, хто б не

допустився його. Серце моє сповнене співчуття і любові до її нещасних батьків, чиї змучені серця обливаються кров'ю. А проте не можна не зважати на те, що в гріху винуваті обоє — не один мій син, — люди повинні це знати і відповідно до нього судити. Я зовсім не хочу виправдувати його, — повторила вона. — Йому треба було краще пам'ятати все, чого його вчили з дитинства. — І тут її губи стиснулися скорботно і докірливо. — Але я читала і її листи. І я знаю: якби не вони, прокурор не міг би обвинуватити мого сина. Він скористався з них, щоб вплинути на почуття присяжних. — Вона підвелася, немовби в ній паленів нестерпний вогонь, і вигукнула в прекрасному пориві:—Але він мій син! Він тільки-но вислухав свій вирок. І я, мати, повинна думати про те, щоб допомогти йому, хоч як би я ставилася до його гріха. — Вона стиснула руки, і навіть репортери були зворушені її горем. — Я мушу поїхати до нього! Мені треба було ще раніше поїхати, тепер я розумію…

Вона замовкла, спохватившись, що перед нею — вуха і голос юрби, люди, яким абсолютно незрозумілі і глибоко байдужі її таємна мука, її страждання і побоювання.

— Багатьох дивує,— вставив один з них, дуже практичний і внутрішньо зачерствілий юнак, одноліток Клайда, — чому ви не були на процесі. У вас не було грошей, щоб поїхати туди?

— Так, Не було грошей, — просто відповіла вона. — В усякому разі, надто мало. І крім того, мені не радили приїжджати, казали, що я там не потрібна. Але тепер… тепер я мушу поїхати, так чи інакше, мушу придумати, як це зробити. — Вона підійшла до жалюгідного столика, такого ж убогого, як і вся бідна і безбарвна обстановка цієї кімнати. — Ви зараз підете в місто, молоді люди, — сказала вона. — Чи не візьметься хто-небудь з вас надіслати телеграму? Гроші я вам дам.

— Ну, звичайно! — вигукнув той, хто поставив їй найбезтактов-ніше запитання. — Давайте її мені. Грошей не треба. Я надішлю її за рахунок газети.

Він подумав, що перепише телеграму і вставить її до свого звіту про відвідання м-с Гріфітс.

Вона підсіла до жовтого, подряпаного стола і, відшукавши папір і перо, написала: "Клайд. Уповай на господа, для нього все можливе. Негайно подай апеляцію. Читай псалом 50. Новий суд установить твою невинуватість. Ми скоро приїдемо до тебе. Батько і мати".

— Мабуть, краще я все-таки дам вам грошей, — неспокійно сказала вона, питаючи себе, чи слід дозволяти газеті платити за телеграму, і думаючи в той же час, чи захоче дядько Клайда оплачувати витрати на апеляцію. На це, мабуть, потрібні великі гроші.— Телеграма вийшла довга, — додала вона.

— Та ви не турбуйтеся! — вигукнув ще один з цієї трійки (йому так хотілося якнайшвидше прочитати телеграму). — Пишіть, що хочете, а надіслати — це наша справа.

— Мені потрібна копія, — різко і зарозуміло зажадав третій, бачачи, що перший репортер узяв у м-с Гріфітс аркуш і вже кладе його в кишеню. — Це не приватна телеграма. Я дістану копію — від вас чи від неї, одразу ж!

Почувши це, перший, щоб уникнути скандалу, наближення якого відчула навіть м-с Гріфітс, витяг з кишені записку, передав її іншим, і вони тут же почали знімати копії.

А в цей самий час лікурзьких Гріфітсів запитали, чи розсудливо, на їхню думку, порушувати новий процес і як буде з витратами, і з'ясувалося, що вони зовсім не визнають за потрібне подавати апеляцію (в усякому разі не за їхній рахунок!), і взагалі аж ніяк у цьому не зацікавлені. Що це за мука, і як усе це згубно позначається якщо не в справах, то на становищі в

товаристві! Кожної години— справжня Голгофа! Майбутнє Белли, — не кажучи вже про становище Гілберта і самого Семюела, — згублене, розбите. І все через те, що було виставлено напоказ цей підлий злочин, задуманий і вчинений їхнім кровним родичем! Семюел Гріфітс і його дружина були просто роздавлені раптовою катастрофою, що вибухнула як наслідок нехай непрактичного і безглуздого, та все ж доброго вчинку, в основі якого були найкращі наміри. Адже тривалий досвід життєвої боротьби навчив Семюела, що домішувати почуття до справ — безглуздя! До того часу, як він зустрів Клайда, він ніколи не дозволяв собі ніякої чутливості. Треба ж було видумати, наче батько несправедливо повівся з молодшим братом! І ось що з цього вийшло! Дружині й дочці доведеться кинути рідні місця, де минули найщасливіші, безтурботні роки їхнього життя, і оселитися, немо "вигнанкам, — можливо, назавжди, — в якому-небудь передмісті Бостона або ще де-небудь… і вічно зносити співчутливі і настирливі погляди навколишніх! А сам він майже безперервно від моменту катастрофи обмірковував з Гілбертом, чи не варто об'єднати підприємство на акціонерних засадах з якою-небудь лікурзькою чи іногородньою фірмою, чи, може, перевести все діло (і не поступово, а якнайшвидше), скажемо, в Рочестер чи Буффало, Бостон або Брук-лін, де можна збудувати головну фабрику. Всю цю ганьбу можна знести, тільки відмовившись від Лікурга і від усього, що з ним пов'язано. Вони повинні починати життя заново, — принаймні наново завойовувати собі становище в суспільстві. Це не так уже важливо для нього самого і для його дружини — адже вони вже віджили свій вік. Та Белла, Гілберт, Майра… де і як тепер відновити їхнє добре ім'я? І от, ще до того, як закінчився процес, Семюел і Гілберт вирішили перевести виробництво комірців і сорочок у Південний Бостон, де вони могли б скромно залишатися в тіні до того часу, поки хоча б частково не забудеться ця нещасна і ганебна історія.
Ось чому в дальшій допомозі Клайдові було остаточно відмовлено. І тоді Белнепу і Джефсону довелося замислитись. Адже зрозуміло, що їхній час, який донині було присвячено дуже успішній практиці в Бріджбурзі, треба розцінювати на вагу золота; багато справ, відкладених через надзвичайну терміновість процесу Клайда, чекали на їх увагу, і обидва' юристи аж ніяк не були переконані, що з ділових розрахунків чи філантропічних мотивів вони повинні і можуть дозволити собі допомагати надалі Клайдові, не сподіваючись на яку-небудь винагороду. І справді, вони розуміли, що витрати при поданні апеляції будуть дуже значні. Протоколи суду величезні. Доведеться робити великі витяги і конспекти, що дорого коштують, а кошти, що відпускає на це держава, мізерно малі. Але, заявив Джефсон, безглуздо припускати, що західні Гріфітси зовсім нічого не можуть зробити. Адже кажуть, що вони протягом багатьох років провадили релігійну і благодійну діяльність. Якщо їм сказати про теперішнє трагічне становище Клайда, можливо, вони зуміють усілякими там відозвами про допомогу зібрати кошти хоч би на те, щоб оплатити витрати, пов'язані з поданням апеляції? Так, звичайно, вони досі не допомагали Клайдові, але ж свого часу матір сповістили про те, що в її приїзді немає потреби. Тепер — інша справа.
— Треба дати їй телеграму, нехай приїде, — діловито запропонував ДжефСОН.
— Ми доможемося, щоб Оберуолцер відклав оголошення вироку до десятого, якщо скажемо, що вона приїжджає. І ось що: спершу просто запропонуємо їй приїхати, а якщо вона відповість, що не може, тоді подумаємо щодо грошей. Та вже на дорогу вона ж напевно дістане, а може, дещо і на апеляцію.
Після цього було надіслано телеграму і лист, які сповіщали м-с Гріфітс, що хоч Клайдові поки що ні слова ще про це не сказано, однак його лікурзькі родичі відмовили йому на майбутнє в будь-якій допомозі. Крім того, вирок

буде оголошено не пізніше десятого числа, і заради душевного спокою Клайда необхідно, щоб при цьому був хто-небудь з рідних, найкраще — мати. Мова йшла також про те, що слід знайти кошти для сплати витрат на апеляцію або хоч би подати якісь гарантії щодо цього.
І от м-с Гріфітс на колінах благає бога допомогти їй. Нині він мусить проявити свою всемогутність, своє незмінне милосердя. Звідкілясь повинні прийти просвітлення і допомога, бо інакше як вона добуде грошей на дорогу, не кажучи вже про витрати на апеляцію?
Так вона молилася, стоячи на колінах, і враз — раптова думка. Газети мучать її, домагаючись інтерв'ю. Репортери переслідують її на кожному кроці. Чому вона не поїхала на допомогу синові? Що вона думає про те і що про це? Так чому б, сказала вона собі, не піти до редактора якої-небудь великої газети з тих, що безперестанку напосідають на неї з розпитами, і не розповісти йому, в якому скрутному становищі вона опинилася? І вона пообіцяє редакторові, що коли він допоможе їй своєчасно поїхати до сина, так, щоб вона могла бути поруч нього того дня, коли читатимуть вирок, вона, мати, сама напише про все в газету. Адже репортерів посилають повсюди, навіть і в суд, — вона читала про це. Чому ж не послати її, матір Клайда? Хіба вона не могла1 б усе розповісти і написати? Хіба вона не написала безліч проповідей?
І вона підвелася — тільки для того, щоб ізнову опуститися на коліна.
— Ти відповів мені, господи! — вигукнула вона.
І, знову підвівшись, вона дістала своє старе коричневе пальто, жахливий коричневий капелюх із зав'язками — породження якихось особливих уявлень про вбрання, що підходить особі, яка присвятила себе релігійній діяльності,— і зразу подалася в редакцію найбільшої і най впливовішої денверської газети. Процес її сина був так широко відомий, що її негайно провели до головного редактора. Незвичайна відвідувачка дуже зацікавила його, і він вислухав її співчутливо і з пошаною. Він зрозумів її становище, і зміркував, що погодитися з нею — в інтересах газети. Він вийшов і за кілька хвилин повернувся. Отже, її зараховано кореспондентом на три тижні,— про дальше її повідомлять окремо. Її витрати на дорогу в обидва кінці буде оплачено. Помічник, до якого він зараз направить її, пояснить, як їй треба складати і передавати кореспонденції. Він дасть їй і деяку кількість готівки. Вона може виїхати вже сьогодні ввечері, якщо хоче: чим швидше, тим краще. Для газети бажано дістати від неї до від'їзду фотознімки. Але, пояснюючи їй усе це, редактор враз помітив, що очі її заплющені і голова відкинута назад. Вона дякувала богові, який так швидко зглянувся на її молитву.
РОЗДІЛ XXVIII
Бріджбург. Опівночі 8 грудня з поштового поїзда на перон вокзалу виходить стомлена, розгублена жінка. Різкий холод і яскраві зорі. Поодинокий черговий у відповідь на її запитання показує їй дорогу до бріджбурзького готелю "Сентрал": прямо вулицею, що починається біля вокзалу, до першого повороту ліворуч, і там ще два квартали. Заспаний нічний клерк одразу відводить їй номер і, довідавшись, хто вона, поспішає пояснити, як пройти до окружної тюрми. Але, подумавши, вона вирішує, що зараз не час. Він, можливо, вже спить. І вона ляже спати, а завтра підведеться, як тільки почне світати. Вона телеграфувала йому кілька разів. Він знає, що вона має приїхати.
Та вже о сьомій годині ранку вона на ногах, а о восьмій, з листом, телеграмами, посвідченнями напоготові, прибуває до окружної тюрми. І тюремне начальство, перевіривши її документи, посилає попередити Клайда про її приїзд. А він, пригнічений, у відчаї, з радістю хапається за думку

про цю зустріч, думку, яка раніше сповнювала його жахом. Бо тепер багато що змінилося. Страшну оповідь було розказано на повний голос. І завдяки розумній версії, розробленій для нього Джефсоном, він тепер, мабуть, зможе поглянути матері в очі і, не вагаючись, сказати, що це правда: він не мав наміру вбивати Роберту, він ненавмисне дав їй потонути. І ось він поспішає в кімнату для відвідувачів, де завдяки Слеку йому надано можливість побачитися з матір'ю наодинці.

Вона підводиться йому назустріч, і він кидається до неї з чималою тривогою в збентеженій своїй душі і в той же час з упевненістю, що тут він матиме опору, жалощі, а можливо, й допомогу, не отруєну осудом. І з зусиллям, немов щось застрягло в горлі, в нього виривається:

— Ох, мамо! Я такий радий, що ти приїхала!

Але вона надто схвильована, щоб говорити, вона тільки пригортає його до себе — свого хлопчика, засудженого законом, — кладе його голову собі на плече, а сама спрямовує погляд до неба. Господь бог дарував їй цю милість. Можливо, він подарує й інші. Син її дістане свободу — або хоча б буде призначено новий розгляд справи із справедливим розбором усіх даних, які говорять на його користь, — цього ж не було тут на судь І так непорушно вони стояли якусь мить.

Потім пішли розмови про дім, про те, як їй пощастило приїхати, про її обов'язки кореспондента: вона повинна проінтерв'юїрувати його, а потім бути поруч нього в годину винесення вироку… (Клайд здригнувся при цих словах). І далі він почув, що доля його тепер цілком залежить від її зусиль. Лікурзькі Гріфітси з особистих міркувань вирішили більше не допомагати йому. Але вона, — якщо тільки вона зможе виступити перед людьми з справедливими вимогами, — вона ще може допомогти йому. Адже до цього часу господь не відмовляв їй у сприянні. Але для того, щоб вона могла сміливо звернути свої благання до творця і людей, Клайд має зразу, тут же, сказати їй правду — випадково чи з наміром він ударив Роберту, мимоволі чи навмисне дав їй загинути. Вона читала його свідчення та його листи і відзначила всі вразливі місця в його розповіді про те, що сталося. Так правда чи неправда те, що стверджував Мейсон?

Клайд, як і колись, відчув страх і сором перед цією непохитною і бездоганною чесністю, якої він ніколи не міг зрозуміти до краю, але постарався заявити якомога твердіше, хоч потай і холодіючи, що все сказане ним під присягою — чистісінька правда. Він не робив того, в чому його обвинувачують. Не робив! Але вона, спостерігаючи за ним, гірко подумала про себе, що в його очах щось промайнуло при цьому — якась невловима тінь. У ньому не відчувалося тієї впевненості, того цілковитого і непохитного усвідомлення своєї правоти, яких вона чекала, які сподівалася зустріти. Ні, ні, в усій його повадці, в словах, які він вимовляв, була якась ледве помітна ухильність, відтінок якоїсь тривоги чи сумніву, і при самій тільки думці про це все завмирало в її серці.

Йому невистачало твердості. Так, можливо, що її перші побоювання були не марні, може, він і справді замишляв цю страшну справу, може, він і вдарив дівчину там, на глухому, безлюдному озері? Хто знає! Як стерпіти жагучий і невимовний біль цього здогаду? Адже ж у свідченнях своїх він говорив зовсім інше.

Але — "Всевишній, ти не захочеш, щоб мати усумнилася в синові в найстрашнішу годину свого і його життя, щоб вона невір'ям своїм ствердила його смертний вирок! О, ні, ти не вимагатимеш цього. Ні, ні, о агнець господній!" Вона відвернулася; розчавила своєю п'ятою лускату голову єхидни підозріння; для неї це було не менш страшно, ніж для нього усвідомлення своєї провини. — "О Авессалом, мій Авессалом! Годі, годі, ми

не допустимо такої думки. Сам великий господь не осудить материного серця". Адже ось він — він, її син — тут, перед нею, заявляє, що не вчинив цього злодіяння. Вона повинна вірити — вона повірить йому беззаперечно. Повинна, і вірить, хоча б біс сумніву і притаївся в куточку її бідної душі. Годі, годі, широка публіка повинна почути, що думає про все це вона, мати. Вдвох з сином вони знайдуть вихід. Він повинен вірувати і молитися. Чи є в нього біблія? Читає він її? І Клайд, якого один з тюремних наглядачів давно вже наділив біблією, поспішив заспокоїти матір: так, є, і він читає.

А тепер вона мусить іти, бо треба побачити адвокатів, потім послати першу кореспонденцію, і тільки після цього вона прийде знову. Та вона не встигла вийти на вулицю, як її оточили репортери і засипали запитаннями про мету і смисл її приїзду. Чи вірить вона в невинуватість сина? Чи визнає, що процес провадився справедливо і безсторонньо? Чому вона досі не приїжджала? І м-с Гріфітс із звичайною своєю безпосередністю, серйозністю і материнською задушевністю відповідає на всі питання, пояснює, чому приїхала тепер і чому не приїжджала раніше.

Та коли вже вона приїхала, то так скоро не поїде. Господь укаже їй спосіб урятувати синове життя, в невинуватості якого вона не має сумніву. Може, й вони попросять господа допомогти їй? Може, помоляться за успіх її справи? І репортери, розчулені і схвильовані, навперейми обіцяють їй помолитися, а1 потім описують її мільйонам читачів такою, якою вона; була в ту хвилину — середніх років, не-вродлива, сповнена рішучості і релігійного запалу, щира, серйозна і непохитно впевнена в невинуватості свого сина.

Проте, коли це доходить до лікурзьких Гріфітсів, вони в нестямі: її приїзд — це нова неприємність! А Клайд у своїй камері теж читає газети, правді, з деяким запізненням, і хоч він болісно сприймає вульгарну поголоску, якій піддається тепер усе, що так чи інакше пов'язане з ним, думка:, що мати тут, близько, вгамовує його, а трохи згодом йому стає навіть приємно. Адже це його мати, які б не були її слабкості і примхи! І вона приїхала, щоб допомогти йому. Нехай там думають, що хочуть. Тільки мати не кинула його, не зрадила, коли тінь смерті лягла на нього. І хіба не заслуговує всіляких похвал несподівана знахідливість, яку вона проявила, зв'язавшись з деи-верською газетою?

Раніше не можна було й подумати, що вона здатна на такі вчинки. Хто знає, може, незважаючи на гірку свою злиденність, вона зуміє розв'язати проблему повторного суду і врятувати його життя?! Хто знає?! Адже ж як злочинно байдужий він бував до неї інколи, як багато, як глибоко він винуватий перед нею! А вона все-таки поспішила до нього, мучиться за нього і страждає, і любить, і заради його ж блага описуватиме для якоїсь провінціальної газети подробиці його засудження. Її поношене пальто і старомодний капелюшок, її широке непорушне обличчя, незграбні, вайлуваті манери вже не викликали в ньому роздратування і сорому, як це було ще зовсім недавно. Це була його мати, і вона любила його, і вірила йому, і боролася за його порятунок.

Зате Белнепа і Джефсона перша зустріч з нею трохи збентежила. Чомусь вони не чекали побачити щось до такої міри провінціальне і некультурне, хоч і таке впевнене в своїй правоті. Ці тупоносі черевики без каблуків. Цей неймовірний капелюх. Це старе коричневе пальто. Але минуло кілька хвилин, і їх заворожила серйозна простота її мови, і сила її віри та материнської любові, і прямий, запитливий погляд її чистих голубих очей, в яких читалося непохитне переконання і готовність жертвувати всім без жодних оглядок і застережень.

Чи вірять вони самі в те, що її син не винуватий? їй це треба знати перш за все. Чи про себе вони вважають його винуватим? Усі ці заперечливі свідчення замучили її. Господь поклав тяжкий хрест на її плечі і плечі її близьких. Та хай святиться ім'я його! І обидва адвокати, бачачи і відчуваючи її велику тривогу, поспішили запевнити її, що не мають сумніву в невинуватості Клайда. Якщо його скарають на смерть за злочин, якого він не вчинив, це буде страшна карикатура на правосуддя.
І все ж обох під час цієї розмови бентежила думка про матеріальний бік справи, бо з її розповіді про те, яким способом вона приїхала до Бріджбурга, видно було, що в неї нічого немає. Апеляція ж, безперечно, має коштувати тисячі дві, якщо не більше. Цілу годину вони розмовляли з нею, перераховуючи всі статті витрат — складання витягів, знімання копій, необхідні відрядження, а м-с Гріфітс тільки повторювала, що не знає, як бути. Потім раптом, трохи несподівано для своїх співрозмовників, але із зворушливою і хвилюючою силою, вона вигукнула:
— Господь не залишить мене. Я знаю. Він явив мені свою волю. Це його голос звелів мені звернутися до денверської газети. І тут я теж покладуся на нього, і він напутить мене.
Але Белнеп і Джефсон тільки переглянулися з недовір'ям і здивуванням безвірників. Так вірити! Адже вона одержима! Чи просто релігійна фанатичка. Та в Джефсона враз промайнула ідея. Релігійне почуття у публіки — фактор, на який доводиться зважати, і така нестямна віра завжди матиме відгук. Припустимо, лікурзькі Гріфітси упиратимуться, — що ж, тоді існують церква і чимала кількість віруючих. То чи не можна, коли вона вже тут, використати цей темперамент і цю силу віри для впливу на ті самі елементи, які досі особливо рішуче осуджували Клайда і сприяли схваленню суворого вироку, — викликати в цих співчуття і добути від них необхідні кошти? Скорботна мати! Її віра в сина!
Скоріше за роботу!
Публічна лекція, стільки-то за вхід, і з лекторської естради мати, вражена своїм явним для всіх горем, спробує переконати вороже настроєну аудиторію в тому, що справа її сина — справедлива справа, і постарається домогтися не тільки співчуття, а й двох тисяч доларів, без яких нема чого й думати про подання апеляції.
І от Джефсон відкриває їй свій план і пропонує накидати текст лекції, використовуючи матеріали оборони, — усі ті дані, які проливають справжнє світло на справу її сина, — а вона вже сама добере і піднесе їх публіці по-своєму. І в неї вже запалюються очі і смугляві щоки заливає рум'янець: вона згодна. Вона спробує. Вона мусить спробувати. Бо хіба це не господня длань простягнулася до неї і не божий голос прозвучав у годину безпросвітного страждання?
Наступного ранку Клайда привели в суд, щоб оголосити йому вирок, і м-с Гріфітс з олівцем і блокнотом у руці сіла поруч нього, готуючись робити репортерські нотатки про цю нестерпно тяжку для неї сцену, що відбувається на очах у натовпу, який з цікавістю розглядав її. Його рідна мати! В ролі репортера! В тому, як вони сидять поруч, в усій цій сцені є щось надмірно безглузде, безсердечне, навіть протиприродне. І подумати тільки, що лікурзькі Гріфітси — їх найближча рідня!
Але Клайда її присутність підбадьорює і підтримує. Адже вчораї ввечері вона знову побувала в тюрмі і розповіла йому про свій план. Одразу ж після оголошення вироку — який би він не був — вона береться до діла.
І коли настає, нарешті, ця найстрашніша мить його життя, він підводиться майже несвідомо і слухає монотонний голос судді Обер-уолцера, який коротко

викладає суть обвинувачення і основні моменти процесу — на його думку, цілком справедливого і безстороннього. За цим іде звичайне запитання:
— Чи можете ви навести міркування, внаслідок яких оголошення вам смертного вироку зараз було б протизаконне?
У відповідь на це Клайд, на здивування матері і всіх присутніх, крім Джефсона, за чиєю порадою та інструкціями він діє, твердим і виразним голосом промовляє:
— Я не винуватий у тому злочині, про який говориться в обвинувальному акті. Я не вбивав Роберти Олден і тому вважаю, що не заслужив такого вироку.
І спрямовує в простір невидячий погляд, помітивши тільки вираз захоплення і любові у звернених до нього очах матері. Ось він, її син, висловився перед усіма цими людьми у вирішальну для нього хвилину. І що б не приверзлося їй там, у тюрмі, сказане тут не може не бути правдою. Отже, він не винуватий. Не винуватий. Не винуватий. Хай славиться ім'я всевишнього! І вона тут же вирішує особливо підкреслити це в своєму повідомленні (нехай усі газети надрукують його), і в своїй лекції теж.
Тимчасом Оберуолцер, без тіні здивування чи замішання, продовжував:
— Чи маєте ви що-небудь іще додати?
— Ні,— після хвилинного вагання відповів Клайд.
— Клайд Гріфітс! — урочисто сказав тоді Оберуолцер. — Суд ухвалює, що ви, Клайд Гріфітс, винуваті в навмисному вбивстві Роберти Олден, і цим присуджує вас до смертної кари; суд далі ухвалює, що не пізніше десяти днів після даного судового засідання шериф округу Катаракі передасть вас при належно засвідченій копії рішення суду начальникові і особовповноваженому тюрми штату Нью-Йорк в Оберні, в котрій тюрмі ви будете утримуватися в одиночному ув'язненні до тижня, що починається в понеділок 28 січня 19.. року, після чого в один з днів зазначеного тижня начальник і особовповноважений тюрми штату Нью-Йорк в Оберні покарає вас, Клайда Гріфітса, на смерть відповідно до законів і розпоряджень, що діють у штаті Нью-Йорк.
І як тільки вирок було дочитано до кінця, м-с Гріфітс усміхається Клайдові, і він відповідає їй посмішкою. Бо коли він тут — тут — на весь голос заявив, що не винуватий, вона піднеслася духом, незважаючи на вирок. Він і справді не винуватий, інакше бути не може, коли він тут сказав про це. А Клайд, бачачи її посмішку, каже собі: так, мати в нього вірить. Її віри не похитнуло все це нагромадження доказів. А ця віра, навіть коли б вона грунтувалася на помилці, так підбадьорювала його і така була йому потрібна. Тепер йому і самому здавалося: те, що він сказав, — правда. Адже він не вдарив Роберту. Це ж правда. То виходить, він не винуватий. Але Краут і Слек знову беруть його і відводять у тюрму.
Тимчасом м-с Гріфітс сіла до столу преси і винувато пояснювала кореспондентам, що оточили її:
— Ви, панове журналісти, не осуджуйте мене. Я в цій справі не дуже багато розумію, але я не мала іншого виходу, як приїхати сюди і бути біля мого хлопчика.
І тут один довгов'язий кореспондент протискується якнайближче і каже:
— Нічого, нічого, матусю! Може, вам допомогти чим-небудь? Хочете, я виправлю те, що ви тут напишете? Із задоволенням зроблю це.
І він сідає коло неї і допомагає викласти її враження в тій формі, яка здається йому кращою для денверської газети. І інші теж навперейми пропонують свої послуги, і всі навколо зворушені.
За два дні всі потрібні папери були готові — м-с Гріфітс повідомили про це, але супроводжувати сина не дозволили, і Клайда перевезли в Оберн,

західну тюрму штату Нью-Йорк; тут, в "Оселі смерті" чи "Казематі убивць", — так називалася ця споруда з двадцяти двох камер, розташованих у два поверхи, — в похмурому пеклі, тортури якого, здавалося, ніякий смертний нездатний стерпіти, він мав дожидатись або рішення про перегляд справи, або страти.

Поїзд, що віз його від Бріджбурга до Оберна, на кожній станції зустрічали юрби цікавих; старі й молоді, чоловіки, жінки і діти, — усі прагнули хоч одним оком поглянути на незвичайного молодого вбивцю. І бувало, дехто з жінок чи дівчат, в яких під виглядом співчуття приховувалося, власне, просто бажання короткочасної близькості з цим, хоч і нещасливим, але сміливим, романтичним героєм, кидав йому квітку і голосно й весело кричав услід поїзду, що відходив від станції: "Хелло, Клайд! Ми ще побачимося". "Дибіться, не засиджуйтеся там!" "Подайте апеляцію, вас напевно виправдають. Ми будемо сподіватися".

І Клайд, трохи дивуючись і навіть радіючи цьому гарячково-підвищеному і по суті нездоровому інтересові, приємно несподіваному після настрою юрби в Бріджбурзі, розкланюється, посміхається, а іншим разом і махає рукою. Та все ж його не кидає думка: "Я на шляху в Оселю смерті, а вони так доброзичливо вітають мене. Як це вони наважуються?" А Краут і Сіссел, його конвоїри, дуже горді від усвідомлення, що саме їм належить подвійна честь спіймання і охорони такого важливого злочинця, і потішені незвичайною увагою пасажирів у поїзді і натовпів на перонах станцій.

Та після коротких і яскравих хвилин першої з дня арешту поїздки вільними просторами, повз багатолюдні вокзали, повз освітлені зимовим сонцем степи і снігові пагорби, які нагадували йому Лікург, Сондру, Роберту і весь калейдоскоп подій цього року, що мали такий згубний для нього кінець, — сірі, неприступні стіни обернської тюрми, де похмурий канцелярист, записавши в книгу його ім'я і склад злочину, передав його двом наглядачам, і після ванни впали під ножицями перукаря чорні хвилясті кучері, його краса і гордість; потім йому видали смугастий тюремний одяг і огидну шапчину з тієї ж смугастої матерії, тюремну білизну і товсті сірі повстяні пантофлі, завдяки яким не чути, як метаються по камерах арештанти — коли-небудь і він метатиметься. І видали номер: 77221.

І, вбравши таким чином, його негайно відпровадили в саму Оселю смерті і замкнули там в одній з камер нижнього поверху — майже квадратне, вісім футів на десять, світле, чисте приміщення, де, крім унітаза, були ще залізне ліжко, стіл, стілець і невелика полиця для книг. І, тільки усвідомлюючи невиразно, що праворуч і ліворуч від нього, вздовж довгого коридора, тягнуться ще ряди точнісінько таких самих камер, він спершу постояв, потім сів на стілець і стомлено подумав про те, що більш пожвавлене, більш зігріте людською близь кістю життя бріджбурзької тюрми залишилося позаду, як і ті дивні, гомінливі зустрічі, якими були відзначено його шлях сюди.

Болісне напруження і мука цих годин! Цей смертний вирок, ця поїздка і крикливі юрби на станціях; тюремна перукарня внизу, де перукар з ув'язнених обстриг йому волосся; білизна і одяг, який на нього наділи і який тепер йому треба носити щодня. Ні в камері, ні в коридорі не було дзеркала, але все одно, він почуває, який він має вигляд. Ця мішкувата куртка і штани, цей смугастий ковпак. Він у відчаї зірвав його і кинув на підлогу. Адже тільки годину тому на ньому був пристойний костюм, сорочка, галстук, черевики, і, виїжджаючи з Бріджбурга, він мав цілком пристойну і навіть приємну зовнішність, — так йому самому здавалося. Але зараз — на кого він став схожий! А завтра приїде його мати, а там, може, Джефсон і Белнеп. Боже!

Та це було ще не все. Він побачив, як у камері напроти худий, заморений, страшний китаєць, у такому ж смугастому одязі, впритул підійшов до грат, втупив у нього загадковий погляд своїх розкосих очей, але тут же відвернувся і почав енергійно чухатися. "Може, воші?" з жахом подумав Клайд. Адже в Бріджбурзі були блощиці.
Китаєць — убивця. Та це ж Оселя смерті. І тут між ними немає ніякої різниці. Навіть одягнені однаково. Хвала богові, відвідувачі, видно, бувають рідко. Мати казала йому, що до ув'язнених майже нікого не допускають, тільки раз на тиждень зможуть приходити вона, Белнеп і Джефсон, та ще священик, якого він сам укаже. А ці невблаганні, пофарбовані білою фарбою стіни, — вдень їх, певно, яскраво освітлює сонце через скляний дах споруди, а вночі, ось як зараз, електричні лампи з коридора — все зовсім не так, як у Бріджбурзі: набагато більше світла, яскравого і нещадного. Там тюрма була стара, сіробурі стіни не відзначалися чистотою, камери були просторі, більш щедро обладнані, на столі часом з'являлася скатерка, були книги, папір, шашки і шахи, тоді як тут… тут нічого не було: тільки тісні, суворі стіни, залізні прути грат, що доходять до масивної міцної стелі, і ці важкі-важкі залізні двері з таким самим, як у Бріджбурзі, малюсіньким віконцем для передачі їжі.
Та ось звідкілясь лунає голос:
— Гей, хлопці, у нас новенький! Нижній ярус, друга камера по східному ряду:
Йому відгукнувся другий:
— Їй-богу? А на що він схожий?
І одразу ж третій:
— Гей, новачок, як тебе звати? Не бійся, ми тут усі одного поля ягоди.
І знову перший, у відповідь другому:
— Та так, довгий, худенький. З усього видно, матусин синок, та загалом нічого. Гей, ти там! Як тебе звати?
Клайд спершу мовчить — у роздумі, не розуміючи, як йому бути. Як поставитися до такої зустрічі? Що казати, що робити? Чи варто поводитися з ними по-дружньому? Але інстинктивний такт не покидає його навіть тут, і він спішить ввічливо відповісти:
— Клайд Гріфітс.
І один з тих, що запитували, одразу підхоплює:
— А, Гріфітс! Чули, чули. Добро пожалувати, Гріфітс! Ми не такі вже страшні, як здається. Ми читали про твої бріджбурзькі справи. Так і думали, що скоро з тобою побачимось.
І ще новий голос:
— Не вішай носа, друже! Не так уже тут погано. Як кажуть: тепло і не дме.
І звідкись чутно сміх.
Та Клайдові було не до розмов; з тугою і страхом він оглядав стіни, двері, потім перевів очі на китайця, який, мовчки припавши до своїх дверей, знову дивився на нього. Жах! Жах! І ось отак вони переговорюються між собою, так фамільярно зустрічають кожного новака. Ніякої уваги до його нещастя, до його розгубленості перед новим, незвичним становищем, до його тяжких переживань. А проте, кому спаде на думку вважати убивцю нещасним і розгубленим? Найстрашніше від усього, що вони тут заздалегідь прикидали, коли він потрапить у їхнє товариство, а це означає, що всі обставини його справи тут відомі. Можливо, його дражнитимуть, дратуватимуть, мучитимуть, поки не примусять поводитись так, як їм подобається. Коли б Сондра чи хто-небудь з колишніх його знайомих міг бачити його тут, міг хоч уявити собі все це… Господи! А завтра його рідна мати прийде сюди!

Через годику, коли вже зовсім смеркло, високий, мертвенно-блідий тюремник у форменому одязі, менш образливому для очей, ніж одяг ув'язнених, просунув у дверне віконце залізний піднос з їжею. Вечеря! Це йому. А той худий жовтий китаєць напроти вже одержав і їсть. Кого він убив? Як? І от уже з усіх кінців чути, як шкребуть по залізних підносах! Звуки, що скоріше нагадують годівлю звірів, ніж людську трапезу. А звідкись навіть долітають розмови впереміжку з плямканням і брязкотом заліза. Клайда почало нудити.
— А, диявол! І чого вони там, на кухні, ні чорта не можуть вигадати, крім холодних бобів, смаженої картоплі і кофе?
— Ну, вже й кофе сьогодні! От коли я сидів у тюрмі у Буффало…
— Гаразд, гаразд, заткни пельку! — гукнули з другого кутка. — Наслухалися вже про тюрму в Буффало і про тамтешню шикарну жратву. Щось не видно, щоб ти тут хворів на втрату апетиту.
— Ні, справді,— продовжував перший голос, — навіть згадати та й то приємно. Принаймні тепер так здається.
— Ох, Раферті, годі тобі,— протягнув хтось.
А Раферті все ще не вгамовувався:
— Ось тепер трошки відпочину після вечері, а потім скажу шоферові, щоб подавав машину, — поїду прокататися. Приємний вечір сьогодні^
Почувся новий хрипкий голос:
— А, пішов би ти з своєю маячнею! От я б життя віддав, тільки б курнути. А потім перекинутися в карти.
"Невже вони тут у карти грають?" подумав Клайд.
— Мабуть, Розенштейн тепер не гратиме, після того як продувся.
— Ти впевнений? — Це, очевидно, відповідав Розенштейн.
З камери ліворуч від Клайда ледве чутно, але виразно гукнули тюремника, що проходив:
— Гей! З Олбені все ще ні слова?
— Ні слова, Герман.
— І листів теж немає?
— І листів немає.
У запитаннях лунаіли тривога, напруження, туга. Потім усе затихло.
За хвилину долинув голос з найдальшого кутка', сповнений невимовного, остаточного відчаю, немовби голос з останнього кола пекла:
— Боже мій! Боже мій!
Інший відгукнувся з верхнього ярусу:
— Ах ти, чорт! Знову цей фермер починає! Я не витримаю. Наглядач! Д, айте ви йому там чого-небудь прийняти, ради бога.
І знову голос з останнього кола:
— Боже мій! Боже мій!
Клайд скочив, судорожно зціпивши руки. Нерви його були натягнуті, мов струна, готова лопнути. Убивця! А тепер сам, певно, чекає смерті. І обплакує свою скорботну долю, таку ж, як і в нього, Клайда. Стогне — як часто і він у Бріджбурзі стогнав, тільки про себе, не вголос. Плаче! Господи! І адже він не один тут такий, напевно.
І ось це буде день у день, ніч у ніч, поки, може… хто знає… якщо тільки не…
О, ні, ні! Ні! З ним цього не буде… ні, його день не настане. Ні, ні! Раніш як через рік це взагалі не може статися, так сказав Джеф-сон. Може, навіть через два роки. Але ж усе-таки!., через два роки!!! Дрож пройняв його при думці про те, що так скоро, всього тільки через два роки…

Та кімната! Вона теж десь тут. Туди веде хід просто з цього приміщення. Він знає, йому казали. Там є двері. Відчиняєш, а за ними стілець. Той стілець.
І знову цей моторошний голос:
— Боже мій! Боже мій!
Він упав на постіль і закрив руками вуха,

РОЗДІЛ XXIX

Оселя смерті в обернській тюрмі була одним з тих жахливих витворів людської бездушності і дурості, справжнього винуватця яких важко буває вказати. Будова цього будинку та розпорядок у ньому були наслідком ряду окремих урядових актів, на які поступово нашаровувалися рішення і постанови, що ухвалювалися різними начальниками відповідно до темпераменту і примх кожного, причому жодний з них не дав собі клопоту подумати над тим, що робить; зрештою, тут підібралися і тепер застосовувалися на практиці всі можливі зразки непотрібної і по суті незаконної жорстокості, безглуздої, убивчої муки. І все для того, щоб людині, засудженій на смерть, довелося пережити тисячу страт ще до страти, призначеної їй судовим вироком. Бо саме розташування Оселі смерті, так само як і режим, якому підкорялися її мешканці, сприяли цьому.
Це була будівля з каменю, бетону і сталі — сорок футів завдовжки, тридцять завширшки і скляний дах на висоті тридцяти футів. Порівняно з старою, менш упорядкованою Оселею смерті, яка з нею межувала, планування було удосконалено: на всю довжину проходив широкий коридор, обабіч якого містилися камери, кожна вісім на десять футів; на першому поверсі їх було дванадцять: шість справа, шість зліва, одна проти одної. А над ними тягнулася так звана галерея— другий ярус камер, розташованих точнісінько так само, тільки по п'ять з кожного боку.
У центрі головний коридор перетинав інший, вужчий, що поділяв обидва нижні ряди камер пополам; один його кінець упирався в стару Оселю смерті, як її називали (там тепер тільки приймали відвідувачів, що приходили до смертників), на другому містилася кімната страти, де стояв електричний стілець. Дві з нижніх камер, розташовані на перехресті, були звернені в бік кімнати страти. З двох протилежних видно було інший кінець вузького коридора і двері, що ведуть у стару оселю смерті, яку при жвавій уяві можна було назвати приймальнею засуджених, бо там двічі на тиждень відбувалися побачення з найближчими родичами та адвокатом. Більше нікого до смертників не допускали.
Камери старої Оселі смерті (вони збереглися в колишньому вигляді і їх тепер використовували як частину приймальні) розташовані були в один ряд і тільки на одному боці коридора; таким чином, ув'язнені не могли спостерігати один одного; крім того, були спеціальні залізні завіси, якими можна було закрити кожну камеру. За колишніх часів, коли ув'язненого приводили чи виводили, або коли він ішов на свою щоденну прогулянку, чи до лазні, або коли його вели до маленьких залізних дверей у західному кінці, де тоді містилася кімната страти, — усі завіси були спущені. Іншим ув'язненим не дозволялося його бачити. Проте згодом вирішили, що стара Оселя смерті, через таку передбачливу ізоляцію ув'язнених, що прирікає їх на цілковиту самітність, — заклад недосить гуманний, і тоді було спроектовано і збудовано новий будинок, досконаліший з точки зору дбайливих і жалісливих властей.
Тут, правда, камери були не такі тісні і похмурі, яку старій Оселі з її низькою стелею і первобутньою санітарією; стеля тут була висока, в камерах і коридорах багато світла, і самі камери просторіші. Але величезним

недоліком порівняно з старою Оселею було те, що все життя ув'язненого проходило на очах у інших.
Крім того, при такому скупченні всіх камер в одному двохярусно-му коридорі, кожний ув'язнений повинен був мучитися, мимоволі стаючи свідком чужих настроїв — чужого гніву, люті, відчаю, туги. Ніякої можливості залишитися справді одному. Вдень — потік засліплюючого світла, що безперешкодно лине через скляний дах. Уночі— яскраві, сильні лампи, які освітлюють геть усі куточки камери. Ні спокою, ні розваг, крім карт і шашок — єдиних ігор, в які ув'язнені могли грати, не виходячи з своїх камер. Правда, для тих, хто здатний був читати і мати насолоду від читання при таких обставинах, були ще книги і газети. І відвідування духовних наставників: уранці і ввечері приходив католицький священик; рабин і протестантський пастор, хоч і менш регулярно, теж навідувалися для молитви і розради тих, хто погоджувався їх слухати.
Але справжнім прокляттям цього місця було те, що всупереч усім добрим намірам удосконалювачів створювався цей постійний і неминучий контакт між людьми, чия свідомість була затуманена' і викривлена перспективою смерті, яка насувалась, і для багатьох була така близька, що вони вже відчували на своїх плечах холод її важкої руки. І ніхто, хоч би як нахвалявся своєю мужністю, не міг уберегтися від тих чи інших проявів розпаду особистості під впливом цих тортур. Смуток, безнадійність, несвідомі страхи, немов подих, линули по всій Оселі, всіх по черзі проймаючи жахом чи відчаєм. У найнесподіваніші моменти все це проривалося прокляттями, зітханнями, навіть сльозами, звідкілясь раптом долітало жалібне благання— ради бога! хоч би заспівали що-небудь! — або просто зойки і стогони.
Та найнестерпніші, мабуть, муки були пов'язані з поперечним коридором, що сполучав стару Оселю смерті з кімнатою страти. Адже йому — на жаль, досить часто! — доводилося бути підмостками для однієї із сцен тієї трагедії, яка регулярно відбувалася в цих стінах, — трагедії страти.
Бо цим коридором засудженого напередодні страти переводили з упорядкованої камери нової будівлі, де він протомився рік чи два, в одну з камер старої Оселі смерті, щоб він міг перебути свої передсмертні години в тиші і самітності; але в останню хвилину він мав пройти — на очах у всіх — зворотну путь, усе тим самим вузьким коридором, до кімнати страти, розташованої в іншому його кінці.
Ідучи на побачення з адвокатом чи з ким-небудь з рідних, теж треба було пройти спочатку головним коридором, а потім вузьким поперечним до дверей, що ведуть у стару Оселю смерті. Там ув'язненого вводили в камеру, і він міг втішатися розмовою зі своїм гостем (дружиною, сином, матір'ю, дочкою, братом, оборонцем), причому кожне слово цієї розмови чув наглядач, що сидів між гратами камери і дротяною сіткою, натягнутою за два фути від неї. Ні потиск руки, ні поцілунок, ні ласкавий дотик, ні інтимне слово не могли приховатися від цього стража. І коли для одного з ув'язнених наставала вирішальна година, всі інші — похмурі і добродушні, чутливі і товстошкірі — якщо не через чиюсь злу волю, то через обставини повинні були спостерігати всі заключні приготування: переведення засудженого до однієї з камер старої Оселі, останню скорботну зустріч з матір'ю, сином, дочкою, батьком.
І ніхто з тих, хто планував будинок і установлював порядки в ньому, не подумав, на які непотрібні, невиправдані муки вони прирікали тих, кому доводилося відсиджувати тут довгі місяці, чекаючи ухвалень вищого апеляційного суду.
Спочатку, зрозуміло, Клайд нічого цього не помічав. У свій перший день у цій тюрмі він тільки пригубив гірку чашу. А назавтра, на полегшення чи

посилення його страждань, приїхала мати. Не діставши дозволу супроводжувати його, вона затрималася, щоб іще раз порадитися з Белнепом та Джефсоном і написати докладний звіт про свої особисті враження, пов'язані з синовим від'їздом. (Скільки жагучого болю таїлося в цих враженнях!) І хоч як турбувала її необхідність підшукати кімнату якнайближче до тюрми, все ж після приїзду вона відразу поспішила в тюремну канцелярію і, показавши розпорядження судді Оберуолцера, а також письмове клопотання Белнепа і Джефсона про надання їй особистого побачення з Клайдом, дістала дозвіл побачити сина, причому не в старій Оселі смерті, а зовсім в іншому приміщенні. Справа в тому, що начальник тюрми читав про її енергійну діяльність на оборону сина, і йому самому цікаво було поглянути і на неї, і на Клайда.

Та несподівана і разюча зміна в зовнішності Клайда так вразила її, що вона не відразу зміркувала, що сказати, побачивши його бліді, запалі щоки, його позападалі, гарячково блискучі очі. Ця коротко обстрижена голова! Ця смугаста куртка! І ця жахлива Оселя із залізними дверима і важкими засувами і довгими переходами, а по них охорона в тюремній формі…

На мить вона здригнулася, похитнулась і ледве не знепритомніла, хоч їй не раз доводилося бувати в тюрмах, великих і малих — у Канзас-Сіті, Чікаго, Денвері; вона ходила туди роз'яснювати слово боже і повчати і пропонувати свої послуги тим, кому вони могли знадобитися. Але це… це! Син, рідний син! Її міцні, широкі груди піднімалися і опускалися. Вона поглянула ще раз і відвернулася, щоб на мить сховати обличчя. Губи і підборіддя її тремтіли. Вона почала шукати в сумочці носову хустку, і в той же час повторювала напівголосно:

— Господи, за що ти покинув мене?

Але в ту саму хвилину в її свідомості виникла думка: ні, ні, він не повинен бачити її такою. Так не можна, так нікуди не годиться, її сльози тільки хвилюють його. Та навіть її сильної волі неви-стачило, щоб відразу пересилити себе, і вона продовжувала тихо плакати.

Бачачи це, Клайд забув про своє рішення тримати себе в руках і знайти для матері якесь слово заспокоєння і підбадьорення і безладно забелькотів:

— Ну, ну, мамо, не треба. Не треба плакати. Я знаю, що тобі важко. Але все ще уладнається. Напевно, уладнається. І не так уже тут погано, як я думав. А про себе вигукнув: "Боже мій, до чого погано!"

І м-с Гріфітс одразу відізвалася:

— Бідний мій хлопчику! Синку мій дорогий! Але ми не повинні втрачати надії. Ні, ні. "І врятую тебе від тенет зла". Господь не покидав нас досі. Не кине й надалі, я твердо знаю це. "Він водить мене до тихих вод". "Він зміцнює дух мій". Будемо уповати на нього. І потім, — додала вона швидко і діловито, щоб підбадьорити не тільки Клайда, а й себе, — адже я вже все підготувала для апеляції. На цьому тижні її буде подано. А це означає, що твоя справа не може бути розглянута раніше, як через рік. Просто я не чекала побачити тебе таким. Тому й розгубилася. — Вона випростала плечі, підвела голову і навіть витиснула деяку подобу усмішки. — Начальник тюрми, видно, добра людина, так хороше до мене поставився, та коли я побачила тебе…

Вона витерла очі, ще вологі після цієї несподіваної і страшної грози, і, щоб відвернути свої і його думки, заговорила про наступні невідкладні справи. М-р Белнеп і м-р Джєфсон подали велику надію їй в останній раз, коли вона з ними бачилася. Вона заходила до них у контору перед від'їздом, і вони сказали, що ні вона, ні Клайд не повинні сумувати. А тепер вона, не відкладаючи, почне свої лекції, і це відразу ж дасть їй необхідні кошти. Нехай Клайд і не думає, що все вже закінчено. Нічого подібного! Той вирок

напевно буде скасовано, і справу передадуть на новий розгляд. Адже той процес був цілковитою комедією, він сам це знає.
Ну от, а вона, як тільки знайде собі кімнату де-небудь недалеко від тюрми, подасться до найвидатніших представників обернського духовенства і постарається домогтися, щоб їй дозволили влаштувати свої виступи в церкві, і не в одній, а в кількох. М-р Джефсон через два-три дні надішле їй деякі матеріали, вона зможе їх використати. А потім вона поїде в Сіракузи, Рочестер, Скенектеді та інші міста: на Сході і їздитиме, поки не набере досить грошей. Та вона не залишить і його. Вона приїжджатиме до нього принаймні раз на тиждень і писатиме йому листи через день або навіть щодня, якщо зможе. Вона поговорить з начальником тюрми. І нехай Клайд не впадає в одчай. Звичайно, перед нею сила-силенна роботи, але господь буде з нею в усіх її починаннях. Вона це знає твердо. Хіба він не явив уже їй свою велику і чудотворну милость?
А Клайд нехай молиться за неї і за себе. Нехай читає Ісайю. Псалми 23-й, 50-й і 91-й, кожного дня. І Аввакума теж. "Чи є перепони правиці господній?" І кінець кінцем, після нових сліз, після зворушливого прощання, що краяло серце, вона пішла, а Клайд повернувся до себе в камеру, безмежно вражений її горем. Мати. В її роки, убога, без копійки, мандруватиме по містах, збираючи гроші, необхідні для його порятунку. А він був таким поганим сином, — тепер він розуміє це.
Він сів на край ліжка і схилив голову на руки, а в цей самий час м-с Гріфітс спинилася біля воріт тюрми — важкі залізні ворота захлопнулися за нею, а попереду на неї чекала чужа непривітна кімната і всі випробування задуманої нею поїздки… Сама вона зовсім не відчувала тієї впевненості, яку намагалася передати Клайдові. Та, звичайно, господь допоможе їй. Адже він ніколи не покидав ЇЇ. То невже ж він кине її тепер — у найстрашнішу її годину, в найстрашнішу годину її сина? Невже?
Вона дійшла до автомобільної стоянки, що була поблизу, і знову спинилася, щоб іще раз поглянути на тюрму, на її високі сірі мури, сторожові башти з озброєними вартовими в тюремній формі, вкриті гратами вікна й двері. Каторжна тюрма. І її син тепер там, у самому її серці — тісній і відгородженій від світу Оселі смерті. І його чекає смерть на електричному стільці. Якщо тільки… якщо тільки… Ні, ні, ні,— це неможливо. Цього не буде. Апеляція. Необхідні кошти. Вона мусить зразу ж узятися до діла, а не піддаватися тузі й відчаю. Ні, ні! "Щит мій і опора моя". "Світло моє і джерело сили моєї". "О господи, ти сила моя і рятунок мій. На тебе уповаю". Знову вона витерла очі і прошепотіла:
— Вірую, господи! Допоможи моєму невір'ю.
І пішла далі, продовжуючи молитися і плакати.

РОЗДІЛ XXX

Для Клайда потяглися довгі дні ув'язнення. Тільки раз на тиждень його самітність уривалася побаченням з матір'ю, бо справа, в яку м-с Гріфітс поринула з головою, не залишала їй часу для більшого — за два місяці вона об'їздила все навколо від Олбені до Буф-фало, побувала навіть у Нью-Йорку, але результати обманули її сподівання. Бо після тритижневих завзятих, фанатичних зусиль домогтися успіху вона змушена була стомлено признатися (якщо не Клайдові, то самій собі), що християни поставилися до неї щонайменше байдуже, зовсім не так, як годиться християнам. Бо всі, до кого вона зверталася, принаймні всі місцеві духовні керівники, які вважали себе зобов'язаними якомога стриманіше і обережніше висловлювати думку своєї пастви, схильні були вбачати в справі Клайда тільки нашумілий і досить скандальний процес, що закінчився засудженням цілком справедливим з точки

зору всіх найконсервативніших елементів країни — принаймні, якщо судити з газет.
По-перше, хто така, власне, ця жінка — мати цієї людини? Самозванка, підпільна проповідниця, яка, в обхід усіх настановлень організованої церковної ієрархії, що історично склалася і віками була освячена (богословські семінарії, офіціальна церква та її відгалуження і новоутворення, які методично і обачно займаються традиційним і догматичним, а тому законним тлумаченням слова божого), надумала на свій страх і риск керувати ніким не дозволеною і, отже, сумнівною місією. А по-друге, якби вона сиділа вдома, як добра мати, і присвятила себе вихованню сина та інших своїх дітей, може, тоді і не сталося б те, що сталося.
Та й крім того — вбив чи не вбив Клайд цю дівчину, але, хоч як би там воно було, він мав з нею грішні стосунки, що видно з його власних свідчень на суді. А це в очах багатьох — гріх навряд чи менший, ніж убивство. І в цьому гріху він сам признався. То чи дозволено в церкві виголошувати промови на оборону засудженого перелюбника, а можливо, і вбивці,— хто знає. Ні, ні,— окремі християни будь-якого напрямку мають право скільки завгодно співчувати м-с Гріфітс чи обурюватися юридичними неправильностями, допущеними під час розгляду справи її сина, але християнська церква — не місце для критики цього процесу. Ні, ні! Це було б порушенням моральних основ. Це навіть загрожувало б згубними наслідками, бо привертало б увагу молоді до подробиць злочину.
Нарешті, під впливом газетних повідомлень про мету приїзду м-с Гріфітс на Схід, доповнених особистими враженнями від її старомодної химерної постаті, більшість клерикальних властей вирішила, що перед ними просто одна з напівбожевільних фанатичок, що не визнають ні релігійних сект, ні наукового богослов'я, і що сама її поява' перед аудиторією може накинути тінь на істинну і непогрішну релігію.
Через усе це кожний із запрошених — не те, щоб озлобивши своє серце, а просто як слід подумавши, — вирішував: ні, можна знайти інший спосіб, менш рискований для християн, — скажемо, найняти в місті приміщення, і, безперечно, при належному впливі через пресу, вдасться зібрати там численну аудиторію з тих же добрих християн. Таким чином, м-с Гріфітс незмінно діставала відмову і пораду звернутися в інше місце. Шукати ж допомоги в католицького духівництва їй навіть ні разу не спало на думку, почасти через упередження, почасти ж через несвідоме недовір'я, не позбавлене підстав. Вона знала, що милосердя христове в розумінні ключара св. Петра не для тих, хто відмовляється визнавати намісника Христа.
І от, після того як вона багато днів марно стукала то в одні, то в другі двері, довелося їй, згнітивши серце, звернутися до одного єврея, власника найбільшого в Утіці кінотеатру — справжнього вертепа. І він надав їй безплатно свій зал для виступу з промовою про обставини засудження Клайда. "Промова матері на оборону сина" — так сповіщали афіші, і при вхідній платі в двадцять п'ять центів це принесло їй двісті доларів. Хоч яка мала була ця сума, м-с Гріфітс у першу хвилину зраділа; їй уже здавалося, що всупереч недружелюбності ортодоксальних християн вона неодмінно збере гроші, необхідні для апеляції. Нехай на це потрібний буде час, але вона їх збере.
Проте дуже швидко виявилося, що є ще статті витрат, на які слід зважати: проїзд, її власне утримання в Утіці та інших містах, не кажучи вже про ті суми, які вона має надсилати в Денвер чоловікові — йому зовсім не було'на що жити, і до всього того він тяжко захворів від трагічних переживань, що випали на долю сім'ї, і листи Френка і Джулії звучали дедалі тривожніше.

Мабуть, його стан був небезпечний, і боялися, що він уже зовсім не видужає. Допомога була необхідна.
Таким чином, крім особистих витрат, м-с Гріфітс доводилося знову і знову запозичати з цього єдиного джерела своїх прибутків. Це було жахливо, якщо враховувати становище Клайда, але хіба вона не повинна всіляко підтримувати свої сили в ім'я остаточної перемоги?! І чоловіка теж не можна було зовсім закинути заради Клайда.
Але хоч виступи її збирали дедалі менше і менше народу (через тиждень їй уже доводилося говорити перед яким-небудь десятком чоловік) і хоч вона ледве зводила кінці з кінцями в своєму особистому бюджеті, незважаючи на це, їй все ж удалося, сплативши всі витрати, відкласти тисячу сто доларів. Саме в цей час, у найважчу для неї хвилину, вона одержала телеграму від Френка і Джулії, що коли вона хоче побачити Ейсу ще живим, то нехай поспішає додому. Йому дуже погано, і дні його, як видно, злічені. Не знаючи, що робити під натиском усіх цих нещасть, не наважуючись позбавити Клайда своїх відвідувань, іноді раз на тиждень, іноді двічі, якщо обставини дозволяли, — єдиної радості, яку вона могла йому зараз дати, вона кинулася по пораду до Белнепа і Джефсона.
Поважні адвокати, переконавшись, що добуті її працею тисяча сто доларів їм забезпечені, в пориві людяності порадили їй їхати до чоловіка. Становище Клайда тепер не таке вже погане, бо має минути не менше десяти місяців, чи навіть рік, поки апеляційна інстанція запросить необхідні матеріали і документи. І безперечно, до рішення мине ще рік. За цей час вона, мабуть, ще встигне забрати решту грошей на витрати, пов'язані з апеляцією. А якщо це нгавіть і не удасться — ну, все одно, нехай вона не турбується. М-р Белнеп і м-р Джефсон (що бачать, як вона замучилася і настраждалася) стоятимуть на варті інтересів її сина. Вони подадуть апеляційну ска)ргу, підготують матеріали для оборони і взагалі зроблять усе необхідне для того, щоб забезпечити своєчасний і неупереджений розгляд справи.
Таким чином, головний тягар упав з її душі, і, побувавши ще двічі у Клайда, якого вона запевнила, що повернеться дуже скоро, — як тільки Ейса видужає і можна буде знайти кошти на нову поїздку, — вона вирушила в Денвер, де відразу ж переконалася, що навіть з її приїздом про швидке видужання старого не може бути й мови.
А Клайд залишився коротати час, роздумуючи і намагаючись якось пристосуватися до існування в цьому духовному пеклі, що над ним, немовби над Дантовим пеклом, можна було написати: "Облиш надію кожен, хто ввійде сюди".
Ця безпросвітність. Цей тупий, але нестерпний утиск. Жах і відчай, що повсякчасно, невідривно охоплює всіх — сміливців і боягузів, тих, хто схильний до бравади і хто поринув у цілковиту байдужість (були навіть і такі), — всіх, хто змушений ще думати і чекати. Бо, через умови цієї жорстокості і тяжкої тюремної обстановки, він перебував у повсякчасних, якщо не фізичних, то психічних взаєминах з двадцятьма іншими засудженими різних темпераментів і національностей, і кожний з них, так само як і він, не устояв перед якою-небудь пристрастю чи слабкістю своєї вдачі або згубним збігом обставин. І заключним актом драми стало вбивство, що дало вихід надмірному напруженню душевних і фізичних сил; а потім, переживши спіймання та арешт і пройшовши через жахливі етапи безуспішних спроб юридичного і морального самозахисту, — що так добре знайомі і Клайдові,— всі вони опинились тут, замкнені, замуровані в одній з двадцяти двох залізних кліток, сподіваючись — чого? О, вони добре знали — чого, добре знав і він. Які страшні напади шаленства, відчаю, молитовного екстазу доводилося тут чути і спостерігати! А іноді — лайка, брутальні і

непристойні жарти, довгі розповіді на повний голос, похітливий сміх чи зітхання і стогін у ті пізні години, коли повинен був настати відпочинок для тіла і для стомленої душі.
Наприкінці довгого центрального коридора було подвір'ячко для прогулянок, і туди двічі на день, між десятою і п'ятою годиною, виводили на кілька хвилин ув'язнених групами по п'ять-шість чоловік розім'яти ноги, подихати повітрям, виконати кілька гімнастичних вправ та навіть побігати і пострибати, якщо в кого-небудь було до цього бажання. Але все це під невсипущим наглядом охорони, досить численної, щоб приборкати їх на випадок спроби бунту. Сюди ж, з другого дня його перебування в тюрмі, почали виводити і Клайда, щоразу з іншою групою. Та спершу він був твердо переконаний, що ніколи не братиме участі в жалюгідних розвагах, які, незважаючи на атмосферу приреченності, що панувала навколо, очевидно, задовольняли інших в'язнів.
Два чорнооких похмурих італійці: один зарізав дівчину, яка не захотіла вийти за нього заміж; другий пограбував і вбив свого тестя, бо йому і його дружині не давали спокою гроші старого, а потім намагався спалити його труп. Потім велетень Леррі Донех'ю з квадратною головою, з квадратними плечима, з величезними руками й ногами, колишній солдат експедиційного війська, який, втративши посаду сторожа на одній із бруклінських фабрик, підстеріг уночі і вбив директора, який звільнив його, але при цьому мав необережність загубити на місці злочину військову медаль, і по ній його потім пізнали і зловили. Все це Клайд довідався від тюремників, які вартували коло нього попарно, змінюючись через кожні вісім годин; до ув'язнених вони ставилися дивно байдуже, але загалом досить поблажливо. Був там ще поліцейський офіцер Райордан з Рочестера; він убив дружину за те, що вона хотіла покинути його, а тепер і сам мав померти. І Томас Маурер, той самий "фермер", стогони якого Клайд чув першого вечора, — насправді це був наймит з ферми, що заколов свого хазяїна вилами: до страти йому залишилося всього кілька днів, — так сказали Клайдові,— і на прогулянці він усе ходив і ходив попід самою стіною, похнюпивши голову, заклавши руки за спину, сильний незграбний чоловік років тридцяти, на вигляд такий затурканий і загнаний, що його важко було уявити собі в ролі мучителя і вбивці. Клайд дивився на нього і думав: невже він і справді винуватий?
Далі — Міллер Ніколсон, адвокат з Буффало, років сорока, високий, стрункий, — зовні він вигідно відрізнявся від усіх інших — витончений інтелігент, так само мало схожий на убивцю, як і Клайд, і проте він був засуджений за те, що отруїв багатого старика і потім намагався заволодіти його майном. Дивлячись на нього, Клайд ніяк не міг би подумати, що він учинив такий страшний злочин.
Це був ввічливий, люб'язний чоловік, який першого ранку, помітивши Клайда, підійшов до нього і спитав: — Страшно? — таким ласкавим, співчутливим тоном, що Клайд не міг не відчути цього, хоч від жаху зовсім заціпенів, боявся навіть ворушитися, навіть думати.
Підкоряючись цьому почуттю жаху, усвідомленню, що він загинув, Клайд відповів:
— Так, ніби страшно.
І одразу сам здивувався з свого принизливого признання, і саме через те, що в цій людині було щось підбадьорливе, пошкодував за своїми словами.
— Адже ваше прізвище — Гріфітс?
— Так.
— А моє — Ніколсон. Не бійтеся. Скоро звикнете.

Він усміхнувся блідою ласкавою посмішкою. Але в очах у нього посмішки не було.
— Та ні, не так уже мені страшно, — заперечив Клайд, намагаючись згладити враження від своєї першої, надто поквапної відповіді.
— Ну, тим краще. Не вішайте носа. Нам не можна розпускатися, бо інакше тут зовсім збожеволієш. Краще намагайтесь якнайбільше наковтатися свіжого повітря. Походіть швидким кроком. Побачите, як це допомагає.
Він відійшов на кілька кроків і почав виконувати різні гімнастичні вправи для рук, а Клайд, усе ще не оволодівши собою, залишився стояти на тому ж місці, повторюючи мало не вголос: "Нам не можна розпускатися, бо інакше тут зовсім збожеволієш". Справедливі слова, — хіба не відчув він цього в першу свою ніч у тюрмі? Саме так— збожеволієш. Або замучить на смерть повсякчасне споглядання чужих трагедій, їхня страшна, руйнуюча сила. Та чи довго йому доведеться терпіти це? Чи надовго вистачить у нього сил?
Та минув день чи два, і він переконався, що не все в цій Оселі смерті таке похмуре, як йому здалося спочатку; не все в ній є суцільним жахом — зовні принаймні. Справді, незважаючи на близькість смерті, що тяжіла над кожним мешканцем тюрми, тут жартували, сміялися, глузували, навіть грали, сперечалися на всі можливі теми від смерті до жінок і спорту, змагалися в різних відтінках людського дотепу чи його відчутності,— усе це відповідно до досить низького загального рівня розвитку.
Зразу ж після сніданку ті, хто не потрапляв у першу чергу на прогулянку, бралися звичайно до шашок чи карт. Це не означає, що гравці виходили з своїх камер і сідали вдвох за одну дошку чи здавали партнерам карти з однієї колоди: ні, просто тюремник давав кожному любителеві шашок дошку, але без фігур. У них не було потреби. Один з гравців оголошував перший хід: f2—e1. Усі горизонтальні ряди кліток позначалися цифрами, а вертикальні — буквами. Ходи відзначалися олівцем.
Другий гравець, відмітивши на своїй дошці хід противника і вивчивши, як він відбився на його становищі, в свою чергу оголошував: e7—f5. Якщо траплялися охочі взяти участь у грі на боці того чи іншого з гравців, кожному теж приносили дошку та олівець. І тоді можна було почути голос, скажемо, "Коротуна" Брістола, зацікавленого в перемозі "Голландця" Суїгхорта, який сидів через три камери від нього:
— Не раджу, Голландець. Почекай хвилинку, тут можна краще піти.
І гра тривала під крики, насмішки, регіт, суперечки з приводу кожного промаху чи успіху. Так само грали і в карти. Тут теж кожний партнер залишався замкненим у себе в камері, проте інтерес до гри від цього не зменшувався.
Та Клайд не любив карт і не мав задоволення від брутальних балачок, що тривали годинами. Крім Ніколсона, всі навколо вправлялися в непристойних і навіть образливих висловах, які різали його вуха. До Ніколсона його вабило. Через якийсь час йому стало здаватися, що близькість адвоката, дружні розмови з ним під час прогулянки, коли вони потрапляли в одну групу, допоможуть йому стерпіти все це. Ніколсон був найінтелігентнішим, найпристойнішим з усіх в'язнів тюрми. Всі інші дуже відрізнялися від нього: вони або похмуро мовчали, або, — що бувало частіше, — говорили один з одним, але їхні розмови здавалися Клайдові надто похмурими, грубими чи незрозумілими.
Минав другий тиждень його перебування в тюрмі, і завдяки Ніколсону він уже став почувати себе трохи твердіше, але ось настав день, призначений для страти Паскуале Кутроне, італійця з Брукліна, який убив рідного брата за те, що той намагався звести його дружину. Він був ув'язнений в одній з камер біля схрещення коридорів, і Клайд чув, що від страху його розум

трохи помутився. В усякому разі, його ніколи не виводили на прогулянку разом з іншими. Але Клайд добре запам'ятав його обличчя, яке бачив, проходячи мимо, — жахливе, схудле обличчя, немовби розрізане натроє двома глибокими борознами — тюремними зморшками горя, — що проходили від очей до куточків рота.

Як і того вечора, коли Клайда було доставлено в тюрму, Паскуале враз почав молитися і молився, невгаваючи, день і ніч. Потім виявилося: його попередили, що він має померти на наступному тижні. Після цього він і почав повзати по камері рачки, цілувати підлогу і лизати ноги Христові на невеликому бронзовому розп'ятті. Кілька разів його відвідували брат і сестра, які недавно приїхали з Італії, і для побачення з ними його виводили в стару Оселю смерті. Але навколо шепотілися, що потьмарений розум Паскуале вже не може сприйняти ніякої родинної розради.

Цілий день і цілу ніч, крім цих годин побачення, він повзав уперед і назад і бурмотів молитви, і ті з ув'язнених, хто не міг заснути і читав, щоб згаяти час, повинні були безперестанку слухати його бурмотіння і постукування чоток, на яких він відлічував незчисленні "Отче наш" та "Ave Maria".

І так без кінця, без кінця-краю, хоч часом і лунав звідкілясь жалібний голос: "О господи, хоч би він поспав трохи!" І знову глухий стукіт земного поклону — і знову молитва, і так аж до передодня страти, коли Паскуале перевели в стару Оселю смерті, де, як Клайд довідався пізніше, відбувалися останні прощання, якщо було з ким прощатися. Крім того, засудженому надавалося кілька годин спокою і самотини, щоб він міг приготувати свою душу до побачення з творцем.

Але страхітливий стан заволодів цієї ночі усіма мешканцями останньої Оселі. Майже ніхто не доторкнувся до вечері, про що доводили віднесені підноси. В камерах панувала тиша, дехто молився напівголосно, знаючи, що і йому в недалекому майбутньому судилося те саме. Потім з одним італійцем, засудженим за вбивство сторожа в банку, стався нервовий припадок: він почав волати, поламав свій стілець і стіл об прутки грат, на клапті подер простирало на ліжку і навіть намагався задушити себе, але його зв'язали і понесли в інше відділення тюрми, де лікар мав установити його осудність. Інші під час цієї метушні бігали туди й назад по своїх камерах і твердили молитви; дехто кликав тюремників, вимагаючи, щоб було наведено порядок. А Клайд, який ніколи ще не переживав і не уявляв собі нічого схожого, невгамовно тремтів від страху та огиди. Усю цю ніч, останню ніч життя Паскуале Кутроне, він лежав на своєму ліжку, відганяючи кошмари. Ось вона яка тут смерть: люди кричать, моляться, божеволіють, але страшна процедура, незважаючи ні на що, відбувається своїм звичаєм. О десятій годині, щоб заспокоїти тих, хто ще залишався жити, принесли холодну закуску, але ніхто не став їсти, крім китайця напроти Клайда.

А на світанку другого дня, точно о четвертій, тюремні служителі, виконуючи свій жахливий обов'язок, безшумно з'явилися в центральному коридорі і затягнули важкі зелені завіси перед гратами камер, щоб ніхто не побачив, як сумна процесія пройде з старої Оселі смерті в кімнату страти. Але це не допомогло: Клайд і всі інші в'язні прокинулися від першого ж звуку.

Ось вона, страта! Година смерті пробила. Це був сигнал. Ті з ув'язнених, яких страх, чи каяття, чи природжене релігійне почуття спонукали шукати захисту і розради у вірі, стояли навколішки і молилися. Інші просто ходили по камері, бурмотіли щось про себе. А хтось скрикував раз у раз, не справившись з гарячковим приступом жаху.

Клайд же немовби отупів і онімів. Навіть думки в нього завмерли. Зараз там, у тій кімнаті, уб'ють людину. Стілець, цей стілець, який від першого

дня стояв перед ним невідчепним кошмаром, він тут, Зовсім близько. Та адже і мати, і Джефсон казали, що його строк настане дуже нескоро, якщо тільки… якщо взагалі настане… якщо… якщо…
Нові звуки. Чиїсь кроки вперед і назад коридором. Десь далеко грюкнули двері камери. А це відчиняються двері старої Оселі,— цілком ясно, бо тепер чути голос, голоси… поки що у вигляді невиразного гулу. От іще голос, чіткіший, наче хтось читає молитву. Зловісне човгання підошов — процесія іде коридором.
— Боже, змилуйся над нами! Ісусе, змилуйся!
— Маріє! Преблага мати Маріє! Мати милосердна, молися за мене! Ангел-хранителю, молися за мене!
— Свята Маріє, молися за мене! Святий Йосипе, молися за мене! Святий Амвросію, молися за мене! Усі святі і ангели, моліться за мене!
— Святий Михаиле, молися за мене! Ангел-хранителю, молися за мене!
То був голос священика, який супроводжував засудженого на смерть і напучував його святими словами. А той, казали, давно не при своєму розумі. Та адже ось і його голос теж чути. Так, його. Клайд упізнав цей голос. Останнім часом він досить часто чув його. Ось зараз відчиняться ті, другі двері. Він загляне туди — чоловім, засуджений померти, — так скоро, так скоро… побачить… усе побачить… цей шолом… ці ремені. О, Клайд уже добре знає, які вони на вигляд, хоч йому, може, ніколи не доведеться надіти їх… може…
— Прощай, Кутроне! — хрипкий, зривистий голос з якоїсь камери недалеко. Клайд не міг визначити, з якої саме. — Щасливої дороги у кращий світ!
І зразу інші голоси підхопили:
— Прощай, Кутроне! Бережи тебе господь, ХОЧ ти не розмовляєш по-англійському.
Процесія пройшла. Грюкнули ті двері. Ось він уже там. Зараз його, напевно, прив'язують ременями. Запитують, чи не хоче він сказати ще що-небудь, — він, який не при своєму розумі. Тепер, напевно, ремені вже закріпили. Наділи шолом. Ще мить, ще одна мить, і…
Тут, — хоч Клайд у цей момент не помітив чи не зрозумів, — усі лампочки в камерах, у коридорах, по всій тюрмі враз мигнули, — через чиюсь дурість чи недоумство електричний стілець діставав струм від тієї ж мережі, що й освітлення. І одразу ж хтось відізвався:
— Ось воно. Готово. Капут хлопцеві.
І хтось інший:
— Так, зіграв у ящик, бідолаха.
А через хвилину лампочки мигнули знову, і через півхвилини ще раз, третій.
— Так. Ну, от і кінець.
— Так. Тепер він уже бачить, що там, на тому світі, робиться.
І потім тиша — замогильне мовчання. І тільки зрідка чути, як хтось шепоче молитву. Але Клайда б'є якийсь страшний, моторошний дрож. Він не сміє навіть думати, не те що плакати. Виходить, ось як це буває… Затягують зелені завіси. А потім… потім… Паскуале немає більше. Тричі мигнуло світло. Це коли пропускали струм, ясно. Як він молився всі ці ночі! Як стогнав! Скільки бив земних поклонів! І адже тільки хвилину тому він ще був живий — ішов он там, коридором. А зараз помер. А коли-небудь і він… він сам… хіба можна поручитися, що цього не буде? Хіба можна?
Він лежав ницьма, уткнувшись обличчям у подушку, і весь тремтів. Пройшли тюремники і відтягли зелені завіси — так спокійно, такими впевненими, жвавими порухами, неначе б у світі зовсім не було смерті. Потім він почув розмову в коридорі; зверталися не до нього— він надто осторонь тримався до цього часу, а до когось з його сусідів.

Бідолашний Паску але! Треба б взагалі скасувати смертну кару. Начальник тюрми так вважає. І вони теж. Начальник навіть подав клопотання про скасування страти.
Але Кутроне, Кутроне! Як він молився! А тепер його вже немає. Камера його порожня, і скоро в неї ув'язнять іншого, а рано чи пізно і його не стане. І тут, у цій камері, теж був інший… багато інших… таких самих, як і він, як Кутроне… і вони лежали на цій самій койці. Він підвівся, пересів на стілець. Але той… ті… теж сиділи на цьому стільці. Він схопився — і знову кинувся на койку. Боже мій! Боже мій! Боже мій! — повторював він про себе, і відразу пригадав того ув'язненого, який налякав його в перший раз. Він ще тут. Але незабаром і його не стане. І так буде з усіма… можливо, і з ним, якщо тільки… якщо тільки…
Це була перша страта при Клайді.
РОЗДІЛ XXXI
Тимчасом здоров'я Ейси поправлялося погано, і минуло аж чотири місяці, поки він зміцнів настільки, що міг хоч би сидіти на ліжку, і м-с Гріфітс дістала можливість ізнову подумати про свої виступи. Але за цей час інтерес у публіки до неї і до долі її сина значно підупав. У Денвері не знайшлося газети, яка вважала б вигідним для себе фінансувати її поїздку. Щождо жителів того району, де вчинився злочин, вони, правда, ще досить добре пам'ятали всю справу і до самої м-с Гріфітс ставилися співчутливо, але на сина її дивилися, як на злочинця, що дістав кару по заслузі, і через те вважали, що апеляцію взагалі нема чого подавати, а якщо її буде подано, то на неї мусять відповісти відмовою. Ото ще ці злочинці з своїми безконечними апеляціями!
А в оселі Клайда страта проходила за стратою, але кожного разу він з жахом переконувався, що до таких речей не звикають. Було страчено наймита Маурера за вбивство хазяїна, офіцера Райордан за вбивство дружини, — і яким бравим воякою він здавався ще за хвилину до смерті! Далі в тому місяці настала черга китайцю, в якого чомусь усе це особливо затягнулося (пішов він на смерть, нікому нічого не сказавши на прощання, хоч відомо було, що кілька слів по-англійському він знає). Потім пішов Леррі Донех'ю, солдат експедиційної армії; цей хоробро крикнув перед тим, як двері зачинилися за ним:
— Прощайте, хлопці! Бажаю щастя!
А далі… о, це було найжахливіше, найтяжче для Клайда, — здавалося навіть, що після цього у нього невистачить сил тягнути далі гнітючу лямку тюремного існування, — настала черга Міллера Ніколсона. За ці п'ять місяців вони так звикли гуляти разом, розмовляти, іноді переговорюватися, сидячи в своїх камерах, і Ніколсон радив йому, які книги читати, і дав одну дуже цінну вказівку на випадок перегляду справи і повторного суду, а саме: всіма засобами протестувати проти прилюдного оголошення листів Роберти на тій підставі, що сила їх емоціонального впливу на будь-який склад присяжних перешкоджає тверезій і неупередженій оцінці фактів, про які в них мовиться, і домагатися, щоб їх не оголошували повністю, а зробили вибірки по суті і тільки ці вибірки дали присяжним на розгляд.
— Якщо вашим адвокатам пощастить переконати апеляційний суд у справедливості такої вимоги, можете вважати свою справу виграною.
Клайд одразу ж зажадав особистого побачення з Джефсоном і переказав йому це міркування, яке Джефсон визнав цілком розумним і сказав, що вони з Белнепом неодмінно використають його при складанні апеляційної скарги.
Але одного разу тюремник, замикаючи Клайда після повернення з прогулянки, кивнув головою в бік камери Ніколсона і шепнув:
— Наступна черга — його. Він вам сказав? Через три дні.

Клайд здригнувся — на нього немов дихнуло крижаним холодом від цієї звістки. Тільки-но вони гуляли разом, розмовляючи про нового ув'язненого, що прибув сьогодні,— угорця з Утіки, який спалив у печі свою полюбовницю і сам потім признався. Це був величезний, тупий, неосвічений хлоп'яга з обличчям химери. Ніколсон казав, що в ньому безумовно більше від тварини, ніж від людини. Але про себе Ніколсон так і не сказав ні слова. Через три дні! А він так спокійно гуляв і розмовляв, неначе б нічого особливого не повинно було статися, хоч, з слів тюремника, його попередили ще напередодні.

І наступного дня він поводився так само: гуляв, розмовляв, ніби й не було нічого, дивився на небо і дихав свіжим повітрям. Зате Клайд, який цілу ніч не міг заснути від самих тільки думок про це, крокуючи поруч нього, почував себе зовсім розбитим і хворим, нездатним розмовляти, і тільки думав: "І він ще може гуляти! І здаватися таким спокійним! Що ж це за людина така?" — і завмирав від благоговійного жаху.

Другого ранку Ніколсон не вийшов на прогулянку: він сидів у себе в камері і рвав листи, силу-силенну яких він одержував звідусюди. Близько полудня він гукнув Клайдові, який сидів через дві камери від нього:

— Я вам тут дещо посилаю на пам'ять.

І жодного слова про те, що на нього чекало.

Наглядач передав Клайдові дві книги: "Робінзона Крузо" і "Тисячу й одну ніч". Увечері Ніколсона перевели в стару Оселю смерті, а на світанку повторилася звичайна процедура: зелені завіси, кроки зловісної процесії по коридору — все те, що було вже так добре знайоме Клайду. Але цього разу він сприймав це інакше, особливо глибоко, з особливою мукою. І перед тим як грюкнули двері,— голос:

— Бережи вас усіх бог, друзі! Бажаю вам щасливо вибратися звідси.

А потім та страшна тиша, яка завжди настає під кінець.

Для Клайда почався період цілковитої самітності. Не було тепер нікого — жодної людини, яка хоч скільки-небудь була йому близька. Йому залишалося тільки думати, або читати, або удавати, ніби він цікавиться розмовами навколишніх, бо насправді відчувати до них інтерес він не міг. Склад його розуму був такий, що коли йому щастило відвернутися думкою від своєї нещасної долі, його більше вабило до мрій, ніж до дійсності. Йому більше подобалося читати легкі романтичні твори, що змальовували той світ, в якому йому хотілося б жити, ніж книги, що нагадували про сувору непривабливість теперішнього життя, не кажучи вже про його життя в тюрмі. А що чекало його попереду? Він був такий самітний! Тільки листи від матері, брата і сестер порушували його самітність. Та в Денвері все було не гаразд: здоров'я Ейси не поправлялося, мати не могла ще й думати про повернення. Вона підшукувала собі яке-небудь діло, яке можна було б сполучити з доглядом за хворим"— заняття в релігійній школі, приміром. Але вона звернулася до преподобного Мак-Міллана, молодого священика, з яким познайомилася під час своїх виступів у Сіракузах, і просила його побувати в Клайда. Це дуже добра, великої душі людина. І вона переконана, що Клайд знайде в ньому підтримку і опору в ці гіркі дні, коли сама вона не може бути поруч нього.

Ще в той час, коли м-с Гріфітс шукала допомоги у клерикальних авторитетів округу, — що, як відомо, закінчилося невдачею, — вона зустріла преподобного Данкена Мак-Міллана. Це було в Сіракузах, де він очолював маленьку незалежну церковну громаду, що не належала ні до одної певної секти. Він був молодий і так само, як Ейса і вона, священствував, не маючи духовного сану, проте в нього був набагато енергійніший і палкіший релігійний темперамент. Ще до появи на сцені м-с Гріфітс він багато читав

про Клайда та про Роберту і вважав ухвалений вирок справедливим, що не викликав жодних сумнівів. Але горе м-с Гріфітс і її метання, її розшуки допомоги глибоко зворушили його.
Він сам був відданим сином. І завдяки своїй високопоетичній та емоціональній, незважаючи на придушену сексуальність, вдачі він був одним з небагатьох жителів цього північного краю, якого по-справж-ньому схвилювали обставини злочину, приписуваного Клайду. Ці листи Роберти, сповнені пристрасті і муки! Це сумне її життя в Лікурзі і в Більці! Скільки разів він замислювався над усім цим ще до своєї зустрічі з м-с Гріфітс! Прості і високі чесноти, носіями яких були, видимо, Роберта та її рідні у тихому поетичному маленькому світі, звідки вони вийшли!
Винуватість Клайда, здавалося, не підля~ гала сумніву. Та ось несподівано з'являється м-с Гріфітс, нужденна, прибита горем, і стверджує, що син її не винуватий. А десь там, у тюремній камері, сидить приречений на смерть Клайд. Чн можливо, що через нещасний збіг обставин було допущено судову помилку, і Клайда засуджено безневинно?
Мак-Міллан — людина виняткового темпераменту, — він був невгамовний, не знав компромісів. Справжній св. Бернар, Савонарола, св. Симеон, Петро Пустельник наших днів. Усі форми життя, мислення, суспільної організації для нього були словом, виявом, диханням господнім. Саме так, і не інакше. Проте в його уявленні про світ знайшлося місце і для диявола з його сатанинською злістю — Люцифера, вигнаного з раю. Любив він розмірковувати про Нагірну проповідь, про св. Іоанна, який бачив Христа і витлумачив слово його: "Хто не зі мною, той проти мене; хто не збирає зі мною, той марнує". Загалом це була своєрідна, сильна, багата, неспокійна, добра і по-своєму прекрасна душа, сповнена прагнення до справедливості, недосяжної на землі.
М-с Гріфітс, розмовляючи з ним, наполегливо нагадувала, що й Роберта була не безгрішна. Хіба не погрішила вона разом з Клайдом? Як же можна повністю виправдувати її? Тут велика юридична помилка. Її сина засуджено несправедливо, і все через жалісливі, а проте сповнені романтики листи цієї дівчини, листи, які взагалі не треба було показувати присяжним. Мужчини, стверджувала м-с Гріфітс, нездатні судити справедливо і неупереджено там, де мовиться про горе молодої і гарної дівчини. Вона досить уже переконалася б цьому на своїй місіонерській роботі.
Ця думка здавалася преподобному Данкену істотною і вірною. А м-с Гріфітс тимчасом продовжувала: коли б який-небудь авторитетний і справедливий посланець божий відвідав Клайда і силою своєї віри і божого слова змусив би його зрозуміти те, чого він до цього часу не розуміє і чого вона, як мати, до того ж пригнічена горем, не має сили пояснити йому, — всю глибину і всю ганьбу його гріха з Робертою і все, чим загрожує цей гріх його безсмертній душі в цьому світі і в потойбічному, — він би пройнявся вдячністю, вірою і повагою до бога, і все зло, яке він учинив, було б змите. Адже все одно, чи вчинив він приписуваний йому злочин чи ні,— вона упевнена, що ні! — але тепер йому загрожує електричний стілець, загрожує небезпека закінчити своє земне існування і стати перед творцем з душею, яку обтяжує смертний гріх перелюбства, не кажучи вже про брехню і двоєдушність, що в них він винуватий не тільки перед Робертою, а й перед тією, іншою дівчиною з Лікурга. А визнання своїх помилок і каяття очистять його від цієї скверни. Тільки б урятувати його душу, і тоді зона — та й він — знайдуть спокій.
І от після двох благальних листів від м-с Гріфітс, уже з Денвера, де вона описувала йому самотність Клайда і те, як він потребує допомоги й поради, преподобний Данкен вирушив до Оберна. І, пояснивши начальникові тюрми

справжню мету своїх відвідин, — врятування душі Клайда заради його власного благополуччя і благополуччя його матері і на славу божу, — дістав право доступу в Оселю смерті і в камеру Клайда. Біля самих дверей він почекав трохи, розглядаючи камеру і жалюгідну постать Клайда, який скрутився калачиком на койці з книгою в руці. Далі Мак-Міллан припав своїм довгим худорлявим тілом до прутків грат і без усякого вступу, схиливши голову в молитовному пориві, почав:
— "Помилуй мене, боже, по великій милості твоїй і по безлічі щедрот твоїх згладь беззаконня мої.
Многократно омий мене від беззаконня мого і від гріха мого очисть мене.
Бо беззаконня мої я визнаю і гріх мій завжди передо мною…
Тобі, тобі єдиному згрішив я і лукаве перед очима твоїми вчинив, так що ти праведен у вироку твоєму і чистий у суді твоєму.
От я в беззаконні зачатий і в гріху породила мене мати моя.
От ти полюбив істину в серці і всередину мене явив мені мудрість твою.
Окропи мене гісопом, і буду чистий; омий мене, і буду біліший від снігу.
Дай мені почути радість і веселість, і зрадіють кості, тобою засмучені.
Відверни лице твоє від гріхів моїх і згладь усі беззаконня мої.
Серце чисте сотвори в мені, боже, і дух правий онови всередині мене.
Не відкинь мене від лиця твого і духа твого СВЯТОГО не Е1ДН1МЙ від мене.
Поверни мені радість спасіння твого і духом владицьким укріпи мене.
Навчу беззаконних шляхам твоїм, і нечестиві до тебе звернуться.
Визволи мене від крові, боже, боже спасіння мого, і язик мій звеличить правду твою.
Господи! Одверзи уста мої, і уста мої оповістять хвалу твою.
Бо жертви ти ке бажаєш — я дав би її; всеспаленню не благоволиш.
Жертва богові — дух скрушений; серця скрушеного і смиренного ти не знехтуєш, боже".
Він замовк тільки тоді, коли своїм звучним, надзвичайно багатим інтонацією голосом дочитав 50-й псалом до кінця. У цей час Клайд, нічого не розуміючи, спочатку сів на койці, потім, приваблений чарівністю цього по-юнацькому стрункого, міцного на вигляд, хоч і блідого чоловіка, підвівся і підійшов до дверей, — і, бачачи це, гість підвів голову і промовив:
— Клайд, я приніс вам милость і спасіння господнє. Він покликав мене — і от я тут. Він послав мене сповістити вас, що коли гріхи ваші червоні, мов кров, вони стануть білі, мов сніг. І якщо вони багряні, мов пурпур, убіляться, мов руно. Давайте ж поміркуємо про силу господа бога.
Він помовчав, ласкаво дивлячись на Клайда. Ясна, трохи мрійлива юнацька напівусмішка грала на його губах. Його принаджувала молодість і стриманість Клайда, а той теж дедалі більше піддавався чарівності незвичайного гостя. Ще один новий священик, звичайно. Але зовсім не схожий на тюремного пастора, в якому не було нічого привабливого і симпатичного.
— Мене звуть Данкен Мак-Міллан, — сказав він, — і я з Сіракуз, де працюю на славу господа. Це він послав мене сюди, він і вашу матір навернув до мене. З її слів я зрозумів, що вона думає про вашу справу. З газет довідався, що ви самі казали. І мені відомо, чому ви тут. Та я тут для того, щоб дати вам радість і веселість духовну.
І він раптом навів третій стих з 12-го псалма:
— "Доки мені складати поради в душі моїй, скорбота в серці моєму день і ніч". Це псалом дванадцятий, стих третій. А от і ще слова, які спливають у моїй пам'яті,— слова, які я мушу сказати вам. Це теж з біблії — псалом дев'ятий: "Говорить у серці своєму: не похитнуся; в рід і рід не трапиться мені зла". Але от вам трапилося зло. Усім нам, нечестивим, не минути цього. А от і ще слова, які вам корисно почути, — це з дев'ятого псалма,

стих тридцять другий: "Говорить у серці своєму: забув бог, закрив обличчя своє, не побачить ніколи". Але мені звелено сказати вам, що бог не закрив обличчя свого. Мені звелено навести вам ще ось оці слова з сімнадцятого псалма:
"Вони повстали проти мене в день лиха мого, але господь був мені опорою. Він простягнув руку з височини і взяв мене і витяг мене із вод багатьох; урятував мене від ворога мого сильного і від ненавидячих мене, які були сильніші за мене.
Він вивів мене на просторе місце і врятував мене, бо він благоволить до мене".
— Клайд, усе це слова, звернені до вас. Вони спадають мені на думку тут у розмові з вами, немовби хтось пошепки підказує мені їх. Я тільки рупор, що доносить ці слова, сказані безпосередньо для вас. Спитайте ж поради у власного серця. Зверніться з пітьми до світла. Розіб'ємо кайдани горя і смутку; розженемо тінь і морок. Ви погрішили. Господь може простити вам і простить. Покайтеся. Прийдіть до того, хто створив цей світ і охороняє його. Він не відхилить ваших молитов, не знехтує вірою вашою. Зверніться до господа — всередині себе, не поки даючи цих тісних стін, і скажіть: "Боже, допоможи мені! Боже, почуй мою молитву! Боже, дай світло очам моїм!"
Чи ви думаєте, що немає бога, що він не відповість вам? Моліться! В біді звертайтесь тільки до нього, ні до мене, ні до кого іншого. Тільки до нього одного. Моліться. Говоріть з ним. Благайте його. Повідайте йому правду і просіть його про допомогу. І якщо тільки в душі своїй ви по-справжньому зазнаєте каяття в учиненому злі, воістину, воістину ви почуєте його і відчуєте — це так само вірно, як те, що я зараз стою перед вами. Він візьме вас за руку. Він увійде в цю камеру і ввійде в душу вашу. Ви впізнаєте його з того світла і спокою, якими сповняться ваш розум і ваше серце. Моліться. А якщо ви відчуєте, що я можу що-небудь зробити для вас — помолитися з вами, зробити якусь послугу, просто полегшити на якийсь час вашу самотність, — вам треба тільки покликати мене, хоч би поштовою листівкою. Я дав слово вашій матері і ладен зробити все, що тільки в моїх силах. Моя адреса є у начальника тюрми.
Він спинився, промовляючи останні слова особливо значуще і переконливо, бо досі в погляді Клайда було більше цікавості і здивування, ніж будь-яких інших почуттів.
Але юний, майже хлоп'ячий вигляд Клайда і якийсь жалісний, безпорадний вираз, що не покидав його після від'їзду матері і страти Ніколсона, примусили Мак-Міллана тут же додати:
— Пам'ятайте, я завжди до ваших послуг. У мене багато роботи в Сіракузах, але я охоче припиню її, як тільки довідаюся, що можу ще чим-небудь бути вам корисним.
З цими словами він повернувся, немов хочучи піти. Але Клайд, уже зачарований ним — тією атмосферою життя, впевненості і добра, якою враз війнуло від священика серед постійного напруження, страху та самітності, що весь час мучили його в тюрмі,— гукнув услід Мак-Міллану:
— Не йдіть ще! Будьте ласкаві, не йдіть. Це так добре з вашого боку, що ви приїхали відвідати мене, і я вам такий вдячний. Мені мати писала, що ви, може, приїдете. Тут, знаєте, дуже тоскно. Можливо, я не дуже замислювався над тими речами, про які ви тут казали, але це тому, що я за собою не почуваю тієї провини, яку мені приписують. Та я дуже шкодую про багато чого. І, звичайно, кожний, хто сюди потрапляє, платиться дуже гірко.
Погляд у нього був напружений і сумний.

І Мак-Міллан, тільки зараз глибоко, по-справжньому зворушений, поспішив відгукнутися:
— Не сумуйте, Клайд. Я знову приїду до вас не пізніше, як через тиждень, адже тепер я бачу, що потрібний вам. Я не того прошу вас молитися, що вважаю вас винуватим у смерті Роберти Олден. Цього я не знаю. Ви мені ще нічого не казали. Всі ваші гріхи і всі ваші печалі відомі тільки вам та господу богу. Але я знаю, що ви маєте потребу в духовній підтримці, а це ви знайдете — вірте мені. "І буде господь захистом стражденному, захистом у годину лиха".
Він усміхнувся так, неначе вже по-справжньому полюбив Клайда. І Клайд, на чималий свій подив, відчув це і відповів, що тепер йому нічого не треба, він тільки просить повідомити матір, що здоровий, і, якщо можна, нехай хоч трошки підбадьорить її. Листи від неї надходять дуже сумні. Вона надто тривожиться за нього. Правду кажучи, він і сам почуває себе поганувато останні дні — тяжко і тривожно на душі. Що ж, не дивно. Слово честі, якщо молитва може дати йому хоч трохи душевного спокою, він з радістю молитиметься. Мати завжди прагнула привчати його до цього, та, сором признатися, він не дуже прислухався до її порад. Вигляд у Клайда був пригнічений і похмурий — обличчя його давно вже набрало землистого відтінку, характерного для ув'язнених.
І преподобний Данкен Мак-Міллан, остаточно розчулений його жалюгідним становищем, відповів:
— Нічого, Клайд, не сумуйте. От побачите, спокій і благодать зійдуть на вашу душу. Я в цьому не сумніваюся. У вас, я бачу, є біблія. Розкрийте псалтир на будь-якій сторінці і читайте п'ятдесят перший псалом, дев'яносто перший, двадцять третій. Розкрийте євангеліє від Іоанна, прочитайте його від початку до кінця. Думайте і моліться — думайте про все, що вас оточує: про місяць, зорі і сонце, про дерева і море, про ваше власне серце, що колотиться, про ваше тіло, про вашу силу, і спитайте себе: хто все це створив? Звідки взялося воно? І якщо не знайдете пояснення, спитайте себе ще: невже у творця всього цього — і вас у тому числі,— хто б він не був, де б не перебував, невистачить мудрості і милосердя і сили допомогти вам у годину, коли ви маєте потребу в допомозі, просвітити вас, утішити і вказати вам шлях? Тільки спитайте себе: хто ж творець цього зримого світу? А потім зверніться до нього, творця всього сущого, і в нього шукайте відповіді, як бути і що робити. Не піддавайтеся сумнівам. Запитуйте — і ви дістанете відповідь. Запитуйте вдень і вночі. Схиляйте голову, моліться і чекайте. Воістину він не залишить вас. Я знаю, бо сам знайшов спокій душевний.
Він пильно подивився на Клайда, немов намагаючись передати йому свою віру, потім усміхнувся і пішов. А Клайд задумався, притулившись до грат. Творець! Його творець! Творець світу!.. Запитуйте і дістанете відповідь. І все-таки ще жило в ньому колишнє недовір'я до релігії та її наслідки — пам ять про повсякчасні та марні молитви і проповіді батька й матері. Невже ж тепер і він звернеться по розраду до релігії, тільки через те, що йому так тяжко і страшно? Ні вже. Або в усякому разі не в такій формі. Та все ж преподобний Данкен Мак-Міллан— його темперамент і натхненна сила його переконання, його юнацька стрункa постать, обличчя, очі — усе це справило на Клайда таке глибоке враження, якого ніколи не справляв жодний проповідник чи священнослужитель. Віра цієї людини зацікавила, заполонила і немов загіпнотизувала його, хоч він і не знав, чи зуміє сам коли-небудь до краю пройнятися такою вірою.

РОЗДІЛ XXXII

Яких-небудь півтора роки тому людина типу преподобного Мак-Міллана навряд чи могла б вразити Клайда силою духу і релігійного переконання (адже він з дитячих років звик до таких речей), але тепер це справило на нього зовсім інше враження. Сидячи за гратами, оддалік від світу, змушений через обмеженість тюремного життя шукати притулку і втіхи у власних думках, Клайд, як і кожний інший в таких обставинах, повинен був зосередитися на своєму минулому, теперішньому і майбутньому. Та про минуле згадувати було надто важко. В ньому все пекло і палило. А теперішнє (його безпосереднє оточення) і майбутнє з грізною перспективою того, що мусить статися, якщо апеляція не матиме успіху, однаково лякали його пробуджувану свідомість. І сталося те, що неминуче буває при пробудженні свідомості, затьмареної тривогою. Від того, що викликає страх чи зненависть, але є невідхильним, вона звертається до того, що обіцяє надію чи хоча б втішає мрією. Але на що міг сподіватися Клайд, про що мріяти? Завдяки ідеї, поданій Ніколсоном, єдиний шанс на порятунок полягав для нього в ухвалі про перегляд справи, і коли б новий суд визнав за можливе виправдати його, він міг би поїхати куди-небудь якнайдалі—в Австралію, Африку чи Мексіку і там, — прибравши інше ім'я, відмовившись від честолюбних домагань, пов'язаних з життям вищих кіл суспільства, життям, яке ще так недавно вабило його, — тихо і скромно почати нове життя. Та шлях до цих мрій, що подавали йому надію, заступала грізна примара — можлива відмова апеляційного суду передати справу на новий розгляд. Це цілком можливо — після бріджбурзького суду. І тут, як у тому сні, коли він, відступаючи від кубла змій, наткнувся на рогате чудовище, поставало перед ним страшне видиво — стілець з кімнати в кінці коридора. Той стілець! Ремені і струм, від якого так методично мигтіло світло в Оселі смерті. Думка про те, що коли-небудь доведеться переступити поріг цієї кімнати, була йому нестерпна. І все-таки — а що, як апеляція зустріне відмову? Ні! Не треба думати про це.

Та коли не про це, то про що ж тоді думати? Це питання і мучило Клайда, коли прийшов преподобний Данкен Мак-Міллан і почав закликати його звернутися безпосередньо до творця всього живого з благанням, яке (він запевняв у цьому) не могло залишитися без відповіді. І от як просто розв'язується це питання!

— "Дано вам пізнати світ божий", — наполягав Мак-Міллан словами апостола Павла, і потім, наводячи окремі фрази з послань до корінфян, галатів, ефесян, доводив, як легко Клайдові — якщо тільки він захоче виконувати всі його напучування і молитися — пізнати "світ божий, що найвищий від усякого розуму", і втішитися ним. Бо світ цей з ним і навколо нього. Треба тільки шукати; признатися в слабкостях і помилках душі своєї і принести каяття. "Просіть, і дано вам буде; шукайте, і знайдете; стукайте, і відкриється вам. Бо кожний, хто просить, одержує; і шукаючий знаходить; і хто стукає, тому відчиняють. Чи є між вами така людина, яка, коли син її попросить хліба, подала б йому камінь? І коли попросить риби, подала б йому змію?" — Так, зосереджено і натхненно, повторював він святі слова.

І все ж перед Клайдом незмінно стояв приклад його батька й матері. Чого вони досягли в житті? Не дуже ж допомогли їм молитви. Ось і тут він поки що не помічав, щоб молитва допомогла його товаришам по ув'язненню, хоч більшість з них щиро слухала молитви і напучування католицького священика, рабина і пастора, які щодня по черзі відвідували тюрму. Все одно, в призначений строк кожний ішов на смерть — хто нарікаючи, хто з протестом, хто збожеволівши, як Кутроне, хто байдуже. Щодо Клайда, то він досі не звертав ніякої уваги на священиків. Нісенітниця! Фантазія! А чому? Цього він ке міг би сказати. Та от преподобний Данкен Мак-Міллан. Його ясний лагідний погляд. Його мелодійний голос. Його віра. Вона і зворушила, і

зацікавила Клайда. А може… може? Він такий самітний, такий нещасний, так потребує допомоги.
І хіба неправда (настільки вже вплинули повчання Мак-Міллана), що коли б він провадив порядніше життя, — більше прислухався до слів і настійних вимог матері, не ходив би в той будинок розпусти в Канзас-Сіті, не переслідував би своїми домаганнями Гортеизію Брігс, а згодом Роберту, думав би тільки про роботу і заощадження, як, певно, більшість людей, — усе склалося б для нього набагато краще. Але, з другого боку, нема чого заперечувати наявність владних бажань і прагнень, які так важко подолати і разом з тим ке можна примусити замовкнути. Це теж спонукало його задумуватися. Адже багатьох інших людей, — хоч би його матір, дядька, двоюрідного брата, цього священика, — мабуть, не тривожать такі почуття. Проте, іноді йому спадало на думку, що, можливо, і їм не чужі такі ж пристрасті і бажання, але вони, маючи більшу духовну і моральну силу, легше справляються з ними. Може бути, він просто давав надто багато волі цим думкам і почуттям, як, очевидно, вважають його мати, і Мак-Міллан, і ті, чиї розмови йому доводилося чути від часу арешту.
Що ж це все значить? Чи є бог? Чи втручається він у справи і вчинки людей, як стверджує м-р Мак-Міллан? Чи вірно, що в тяжку хвилину ти можеш звернутися до нього або до якоїсь іншої всемогутньої сили і просити про допомогу, навіть якщо ти ніколи не вірив раніше? А допомога така потрібна, коли ти самітний і покинутий і перебуваєш під владою закону — закону, а не людей, бо всі ці люди навколо тебе — тільки слуги закону. Але чи захоче ця таємнича сила допомогти? Чи існує вона, чи доходять до неї людські молитви? Преподобний Мак-Міллан стверджує, що так. "Говорить він: забув бог, закрив обличчя своє. Але бог не забув. Він не закрив обличчя". Але чи так це? Чи можна вірити цьому? Знемагаючи, перед лицем смертельної небезпеки, жадаючи підтримки хоча б моральної, якщо не матеріальної, Клайд робив те, що робить кожний при таких обставинах: шукав — і до того найдовшим, навкружним, звивистим шляхом, мало чи не наосліп — ознак існування якої-небудь хоч би надприродної особи чи сили, яка могла б і захотіла б допомогти йому; і він уже починав схилятися — поки що нетвердо і несвідомо ще — до надання людських рис і властивостей тим силам, які були йому відомі тільки у формах, що підказуються релігією. "Небеса виголошують славу господу, і твердь являє плоди трудів його". Він згадав плакат з цими словами у вікні місії, якою керувала його мати. Згадав і інший: "Бо він є життя твоє і міра днів твоїх". І все-таки, навіть при раптовій своїй прихильності до преподобного Данкена Мак-Міллана, невже він серйозно може допустити, що яка б не була релігія дасть йому порятунок від його нещастя?
Та час минав, і не менше двох разів на місяць, а то й щотижня преподобний Мак-Міллан відвідував Клайда в тюрмі, розпитував про його самопочуття, вислухував його нарікання, давав поради, як зберегти фізичну і душевну рівновагу. І Клайд, боячись втратити цс співчуття і ці зустрічі, дедалі більше піддавався його дружньому впливу. Високий дух цієї людини. Його чудесний голос. І завжди він знаходив такі слова, що просто линуть у душу.
"Брати, всі ми— чада господні. І невідомо ще, чим ми будемо; знаємо тільки, що, коли він прийде, будемо подібні йому, бо побачимо його, як він є. І кожний, хто має цю надію на нього, очищає себе, тому що він чистий".
"Дізнаємось, що перебуваємо в ньому, він же в нас, бо він приділив нам від духу свого".
"Бо нам є ціна".
"Із власної волі зачав він нас словом істини, і ми повинні бути немовби першими плодами серед створеного ним. І всяке благо і всякий учинений дар

дарований зверху і виходить від батька всіх світів, який не відає змін, ні тіні відхилення".
"Наблизьтеся до господа, і він наблизиться до вас".
Часом Клайд схильний був повірити, що, звернувшись до цієї сили, можна знайти мир і спокій, і навіть — як знати? — реальну допомогу. Так впливали на нього наполегливість і зосередженість преподобного Мак-Міллана.
Але поставало питання про каяття і, отже, про сповідь. Кому ж сповідатися? Преподобному Мак-Міллану, зрозуміло. Той неначе відчував потребу Клайда відкрити свою душу перед ним — чи перед ким-небудь подібним до нього, — посланцем божим, духовним, але втіленим у плоть. Але ось тут і виникали труднощі. Як бути з тими неправдивими свідченнями, які він давав на суді і на яких грунтувалася вся його апеляція? Зректися їх тепер, коли апеляційній скарзі вже дано хід? Краще почекати, подивитися, до чого приведе апеляція.
Ох, який він жалюгідний, лицемірний, мінливий, фальшивий! Буде господь бог панькатися з людиною, яка ось так торгується через дрібниці. Ні, ні! Це теж неправильно. Що подумав би про нього преподобний Мак-Міллан, якби міг прочитати його думки?
Але знову в свідомості поставало тривожне питання про його справжню винуватість — про міру цієї винуватості. Звичайно, він дуже добре знав, що на початку в нього був задум убити Роберту, задум, який тепер здавався йому жахливим. Бо коли трохи розвіявся хаос суперечностей і пристрастей, створений його нестямним потягом до Сондри, він набув здатності міркувати, не відчуваючи того болісного стану одержимості, який його не залишав у період зустрічі з нею. Ті неспокійні, страшні дні, коли він, всупереч своїй волі (тепер, після оборонної промови Белнепа, він це добре розумів), палав від пристрасті, яка в своїх проявах нагадувала якусь форму психічної хвороби… Прекрасна Сондра! Чудова Сондра! Яка чарівницька сила і вогонь були тоді в її посмішці! Навіть тепер полум'я не зовсім пригасло в ньому — воно ще жевріє, наперекір усім страшним подіям, які відбулись за цей час. І треба, необхідно віддати йому належне: ніколи, ні за яких обставин не виникла б у нього така страшна думка чи намір — убити людину, дівчину, та ще таку, як Роберта, коли б не ця пристрасть, що опанувала його, неначе наслання. Та не захотіли ж у Бріджбурзі зважити на цей довід. Чи захоче апеляційний суд? Напевно, не захоче. А тимчасом хіба це неправда? Хіба він і справді суціль винуватий? Чи може преподобний Мак-Міллан чи хтось інший, почувши від нього докладну розповідь про все, відповісти на це запитання?
Йому хотілося почати розмову з преподобним Мак-Мілланом — признатися в усьому, щоб раз назавжди все було ясно. Адже нехай люди не знають цього, та бог знає — задумавши злочин ради Сондри, він, кінець кінцем, не зумів учинити його. А на суді про це не було мови, бо хибна основа, обрана для оборони, не дозволила тоді розкрити всю істину у а тут дуже важлива пом'якшуюча обставина, — чи зуміє преподобний Мак-Міллан зрозуміти це? Джефсон наполіг на тому, щоб він збрехав. Та хіба від цього правда перестала бути правдою?
Пригадуючи тепер цей свій дикий, жорстокий задум, він Еііразно бачив у ньому такі моменти, такі заплутані і суперечливі обставини, які не можна було ось так просто взяти і скинути з рахунку. Найсерйозніших було два моменти: по-перше, коли він завіз Роберту в далеку, безлюдну бухту на тому озері і враз відчув, що нсспро-можний вчинити задумане, його охопила така жагуча і безсила злість на самого себе, що він злякав її і тим самим примусив підвестися і кинутись до нього. І тоді він випадково ударив її, і таким чином все-таки виходило, що він в якійсь мірі винуватий у цьому ударі — адже так? — ударі, який у цьому розумінні став злочинним. Може

бути. Що скаже на це преподобний Мак-Міллан? І друге: якщо від цього удару вона, кінець кінцем, упала у воду, — виходить, він винуватий в її падінні. Його тепер більш за все бентежила думка про його реальну, фактичну провину в нещасті, що скоїлося. Правда, Оберуолцер на суді сказав (коли мова зайшла про те, як він відплив від неї) — якщо вона впала у воду випадково, то небажання допомогти їй ще не є злочином з його боку, але сам він тепер, розглядаючи це в зв'язку з своїм колишнім ставленням до Роберти, доходив до думки, що все одно злочин був. Хіба бог — або Мак-Міллан— не вирішить так само? Цілком вірно відзначив на процесі Мейсон — адже він безумовно міг врятувати її. І врятував би, без жодного сумніву, якби це сталося із Сондрою чи з тією самою Робертою, але минулого літа. А крім того, страх, що вона потягне його з собою під воду, — негідний страх! (Про все це він думав і сперечався з собою ночами, після того як Мак-Міллан почав спонукати його покаятися і примиритися з богом). Так, він мусить признатися собі в цьому. Якби це була Сондра, він одразу ж кинувся б рятувати її. А тому він повинен буде визнати це і вголос, якщо вирішить покаятися перед Мак-Мілланом, або перед ким там чинять такі каяття… можливо, навіть, що слід каятись прилюдно? Та адже таке каяття, якщо на нього наважитися, напевно приведе його до остаточного і безповоротного засудження. А хіба він хоче визнати себе винуватим і померти?
Ні, ні, краще почекати ще трохи, хоча б до ухвалення апеляційного суду. Для чого рискувати? Адже бог все одно знає правду. А він гірко, дуже гірко шкодує про все. Він тепер добре розуміє, яке все це жахливе, скільки горя і нещастя, не кажучи вже про смерть Роберти, він посіяв скрізь. Але… але життя таке гарне… Ах, коли б тільки вирватися! Коли б тільки вийти звідси і ніколи більше не знати, не почувати, не пригадувати кошмару, який тепер нависає над ним! Повільно густішає присмерк. Повільно настає світанок. Довга ніч! Ці зітхання… ці стогони! Тортури, які тривають удень і вночі, так що часом здається: от-от він збожеволіє; і напевно б збожеволів, якби не Мак-Міллан, що дедалі більше прив'язується до нього і так уміє обійтися ласкаво, утішити, підбадьорити. От добре було б як-небудь сісти поруч нього тут чи в іншому місці, і розповісти йому все, і від нього почути, чи винуватий і наскільки винуватий, — і якщо винуватий, то щоб Мак-Міллан помолився за нього! Іноді Клайд виразно почував, що заступницькі молитви його матері і преподобного Данкена Мак-Міллана матимуть більший успіх у цього бога, ніж його власні. Він ще не міг молитися. І, слухаючи іноді лагідний мелодійний голос Мак-Міллана, що ніс до нього крізь грати слова молитви чи послання до галатів, корінфян, фессалоні-кійців, він думав, що треба розповісти цій людині все — і якнайшвидше.
Та дні минали, а він уперто мовчав, і преподобний Данкен почав уже втрачати надію коли-небудь схилити його до каяття і спасіння душі, як раптом через півтора місяці надійшов лист, вірніше — записка, від Сондри. Його було одержано через канцелярію начальника, а Клайду передав преподобний Престон Гілфорд, протестантський духівник тюрми. Підпису не було, але папір був дуже хороший і дорогий. Згідно з тюремними правилами, лист розпечатали і прочитали. Але в змісті його начальник і преподобний Гілфорд не побачили нічого, крім співчуття і докору, а до того ж було цілком очевидно, що автором його є саме згадувана не один раз на суді міс Х, тому після відповідного обміркування було вирішено, що Клайд може прочитати його, що йому навіть треба його прочитати. Це може стати йому корисною наукою. "Шляхи беззаконних…" А тому якось надвечір — це було восени, після того як минуло довге, нестерпне літо, і вже минув рік перебування Клайда в тюрмі — йому принесли цього листа. Він узяв його в руки. І хоч він був надрукований на машинці і не мав ні дати, ні зворотної

адреси (тільки поштовий штемпель був нью-йоркський), він інстинктивно відчув, що це від неї. І відразу ж схвилювався — навіть рука, що тримала конверт, злегка затремтіла. Потім прочитав рядки, які багато днів після цього перечитував без краю:
"Клайд! Ці рядки пишуться для того, щоб Ви не думали, ніби та, хто була Вам дорога колись, зовсім забула Вас. Вона так само багато вистраждала. І хоч вона ніколи не зрозуміє, як Ви могли вчинити те, що вчинили, все ж і зараз, хоч Ви з нею ніколи більше не побачитеся, вона жаліє Вас і бажає Вам свободи і щастя".
Без підпису — без єдиного сліду її руки. Вона побоялася підписати своє ім'я і всім своїм єством уже настільки віддалилася від нього, що не захотіла навіть повідомити, де вона тепер. Нью-Йорк! Та лист міг бути написаний де завгодно і тільки відправлений з Нью-Йорка. І він ніколи не довідається… ніколи не довідається… навіть якщо помре в цих стінах, що легко може статися. Загинула його остання надія, останній проблиск його мрії. Кінець! Так буває, коли ніч гасить останню слабку смужку світла над обрієм. Невиразний, рожевуватий відблиск — і потім цілковита темрява.
Він сів на койку. Смугаста тканина його жалюгідного одягу і сірі повстяні туфлі привернули його погляд. Карний злочинець. Ці смужки. Ці туфлі. Ця камера. Ця невиразна загроза попереду, про яку завжди однаково страшно думати. І тепер — цей лист. От і закінчився його чудесний сон. І заради цього він так відчайдушно прагнув позбутися Роберти — хотів був навіть убити її. Заради цього! Цього! Він повертів у руках листа, потім руки його опустилися. Де вона тепер? У кого закохана? Її почуття могли змінитись за цей час. Може, в неї це було тільки легке захоплення. А страшні вісті про нього, мабуть, знищили будь-яке почуття до нього. Вона вільна. Вона гарна… багата. І, напевно, хтось інший…
Він встаз і пройшовся до дверей камери, щоб пригасити зростаючий біль. Напроти, в камері, де раніше був китаєць, тепер сидів негр Уош Хіггінс. Казали, що він зарізав у ресторані офіціанта, який відмовився подавати йому і до того ж образив. А поряд сидів молодий єврей. Він убив власника ювелірного магазина з метою грабунку. Але тут, чекаючи страти, він весь час був засмучений, пригнічений— сидів цілими днями на койці, обхопивши голову руками, і мовчав. Клайд з своєї камери бачив їх обох. Єврей сидів, як завжди, схиливши голову на руки. А негр лежав на койці, закинувши ногу на ногу, курив і співав:
Ось велике колесо котиться — бумп!
Ось велике колесо котиться — бумп!
Ось велике колесо котиться — бумп!
Просто н-а-а мене!
Клайд відвернувся, не можучи врятуватися від власних думок.
Попереду страта! Він має померти! А цей лист — ознака, що і з Сондрою теж усе закінчено. Ясно. Це — прощання! "Хоч Ви з нею ніколи більше не побачитеся…" Він кинувся ницьма на койку — не плакати, просто відпочити, він так стомився. Лікург. Дванадцяте озеро. Сміх… Поцілунки… Усмішки. Те, чого він жадав минулої осені. І от— через рік…
Але тут пролунав голос молодого єврея. Коли мовчання ставало нестерпним для його змучених нервів, він починав бурмотіти співучим голосом щось подібне до молитви, але так, що це краяло душу. Багато хто з ув'язнених намагався протестувати. Але зараз його голосіння було саме доречним.
— Я був злим. Я грішив. Я брехав. О-о-о! Я ламав слово. В серці моєму містився порок. Я був заодно з тими, хто коїв погані справи. О-о-о! Я лицемірив. Я був жорстокий. О-о-о!

З другого кінця відгукнувся Великий Том Руні, засуджений за вбивство Томаса Тайса, що відбив у нього якусь дівчину із карного кубла.
— Слухай, бога ради! Тобі не легко, згодний. Та адже й мені не легше. Ради бога, облиш!
Клайд сидів на своїй койці, і думки його кружляли в такт голосінню єврея, мовчки вторячи йому: "Я був злим. Я брехав. О-о-о! Я ламав слово. В серці моєму містився порок. Я був заодно з тими, хто коїв погані справи. О-о-о! Я лицемірив. Я був жорстокий. Я замишляв убивство. О-о-о! А заради чого? Заради пустої, незбутньої мрії. О-о-о! О-о-о!"
Коли через годину тюремник поставив вечерю на поличку дверного віконця, Клайд не ворухнувся. Вечеряти! І, повернувшись через півгодини, тюремник побачив піднос на тому самому місці, і Клайд не доторкнувся до нього, як і єврей навпроти, і відніс його, не сказавши ні слова. Тюремники знали, що коли мешканців цих кліток охоплює туга, вони не можуть їсти. А траплялося, що навіть самим тюремникам не ліз шматок у горло.
РОЗДІЛ XXXIII
Пригнічений стан Клайда не випав з ока Мак-Міллана, який прийшов через два дні, і він захотів дізнатись причину. В їх останні зустрічі Клайд своєю поведінкою дав йому право думати, що хоч не всі його повчання сприймаються з таким запалом, як хотілося б, та все ж Клайд потрошки-трошки починає прийматися тими релігійними ідеями, які він намагався передати йому. Здавалося, він зумів довести до свідомості Клайда думку, що не треба впадати в смуток і відчай. — Як! Хіба путь до благодаті господньої не відкрита для вас? Той, хто шукає і знаходить господа, — а хто шукає, той знаходить, — не відає печалі, а тільки радість. "Дізнаємось, що перебуваємо в ньому, він же в нас, бо він приділив нам від духу свого". — Такою була суть усіх його повчань і цитат, — і от, нарешті, через два тижні після листа Сондри, все ще перебуваючи під тим тяжким враженням, яке цей лист на нього справив, Клайд попросив Мак-Міллана поклопотатись перед начальством тюрми, щоб їм дозволили побути наодинці в якій-небудь іншій камері, далі від цієї частини тюрми, де, здавалося Клайду, самі стіни пройняті були його важкими думками, і там він, Клайд, хоче поговорити з ним і просити його поради. Очевидно, сказав він Мак-Міллану, він неспроможний сам вирішити, якою великою є його відповідальність за все те, що сталося в його житті останнім часом, і саме через це він не може знайти той душевний спокій, про який так багато говорить преподобний Мак-Міллан. Може… може, він помиляється в чомусь основному. Одне слово, він хотів би обміркувати з Мак-Мілланом усі деталі злочину, в якому його обвинувачують, і з'ясувати, чи немає помилки в тому, як він сам ставиться до всього цього. У нього виникли деякі сумніви. І Мак-Міллан, дуже схвильований — чи це не духовна перемога, чи це не винагорода за віру і благочестя! — поспішив до начальника тюрми, який був радий сприяти такій благій меті і тут же дав дозвіл на побачення з Клайдом в одній з камер старої Оселі смерті на необмежений час і без наглядача, тільки з охороною в коридорі.
І Клайд розповів Мак-Міллану всю історію своїх відносин з Робертою і Сондрою. Про те, що було відоме з судових звітів, він тільки згадав, — а втім, він обійшов аргументи оборони, історію з душевним зламом та інше; далі докладніше спинився на згубному епізоді в човні. Він хотів би знати думку преподобного Мак-Міллана: чи винен він, якщо в нього був такий задум і, отже, спочатку був такий намір? А тут ще його безумне захоплення Сондрою, всі мрії про майбутнє, пов'язані з нею… Отже, його справді треба вважати вбивцею? Він запитує про це, бо ось так насправді все й було — саме так, а свідчення на суді не показували правди. Невірно, начебто в його душі стався злам. Його адвокати придумали це для його оборони, бо

вважали його невинуватим і думали, що так найлегше буде домогтися його виправдання. Але це неправда. І щодо його думок і почувань там, у човні, перед тим як Роберта підвелася і рушила до нього, і потім, — тут він теж сказав неправду, вірніше, не всю правду. Той випадковий удар, якого він завдав… йому дуже хотілося розібратися в усьому, що пов'язане з цим ударом, бо це перешкоджало його спробам релігійного просвітлення, його бажанню з чистою совістю стати перед творцем. Він не згадав, що досі це його мало непокоїло. Але сам він ще не зовсім розібрався в усьому цьому. Навіть зараз тут для нього багато сумнівного і незрозумілого. На суді він сказав, що не почував до неї злості, що в його душі стався злам. Але ніякого зламу не було. Насправді за хвилину перед тим, як вона підвелася, щоб підійти до нього, ним оволодів якийсь дивний, похмурий настрій — щось схоже на транс чи стовбняк, так йому тепер здається, — а чим він був викликаний, Клайд і сам не знає. Тоді — ні, потім — він думав, що, може, йому враз стало шкода Роберти чи соромно за свою жорстокість до неї. А з другого боку, була й злість, і навіть зненависть, бо вона хотіла примусити його зробити те, чого він не хотів. І третє — правда, цього він не певний (він стільки думав про це, а все-таки досі не певний) — був ще, може, і страх перед наслідками такого злочину, хоч тепер йому здається, що в ту мить він думав не про наслідки, а тільки про свою нездатність учинити задумане, і злився на себе за Цю слабкість.
Та коли він ударив її,— ненавмисне ударив у той момент, як вона підвелася з місця і рушила до нього, — може, тут несвідомо проявилася і злість на неї за те, що вона хоче підійти до нього. І може— напевно він цього навіть зараз не знає,— але, може, саме тому удар вийшов такий сильний. В усякому разі, так він подумав потім. Але вірно і те, що, підводячись, він хотів допомогти їй, незважаючи на свою ненависть. У цю хвилину він пошкодував, що ударив її. Та коли човен перевернувся і вони обоє опинилися у воді і вона стала захльобуватися, в нього відразу промайнула думка: "Нехай". Бо це була нагода позбутися неї. Вірно, у нього була така думка. Але не треба забувати, — і це особливо підкреслювали містер Белнеп і містер Джефсон, — весь той час він був захоплений пристрастю до міс Х: це була головна причина всього, що сталося. Так от, якщо взяти до уваги все, як було, від початку до кінця, — і те, що хоч він ударив Роберту й ненавмисне, а все-таки від злості, бо він був сердитий на неї за її упертість, — так, був, — і те, що потім він не став рятувати її (він сам зараз чесно намагається підкреслити це), — то чи думає преподобний Мак-Міллан, що він усе-таки винуватий у вбивстві, що він учинив смертний гріх, кривавий злочин, і по совісті і по закону заслуговує на страту? Так? Він хотів би знати це задля власного спокою, щоб можна було хоча б молитися.
Преподобний Мак-Міллан слухав усе це глибоко вражений, — він ще ніколи в житті не стояв перед необхідністю розв'язувати таку складну і незвичайну проблему, а крім того, довір'я і пошана, які проявив до нього Клайд, накладали на нього величезну відповідальність. Він сидів не ворушачись, глибоко, сумно, майже болісно роздумуючи: надто серйозною і важливою була та відповідь, якої від нього чекали, відповідь, в якій Клайд сподівався знайти земний і душевний спокій. А преподобний Мак-Міллан був надто приголомшений, щоб так швидко знайти потрібну відповідь.
— Клайд, виходить, до того як ви сіли з нею в човен, ваш настрій не змінився, — я хочу сказати, ваш намір її… її…
Обличчя преподобного Мак-Міллана осунулося і зблідло. Очі дивились засмучено… Він тільки-но вислухав сумну і страшну сповідь — недобру, жорстоку сповідь, сповнену нестерпно-тяжкого самобичування. Цей хлопчик… отже, справді… Пристрасна, неспокійна душа, яка зчинила бунт через те, що

їй невистачало багато такого, чого ніколи не жадав преподобний Мак-Міллан. І, збунтувавшись, допустила смертний гріх і була приречена до загибелі. Серце преподобного Мак-Міллана стискалося від жалю, а в думках панувало збентеження.
— Ні, не змінився.
— І ви сердилися на себе, кажете ви, через те, що не знаходили в собі сил вчинити задумане?
— Так, це теж було. Але я і шкодував, розумієте? А може, ще й боявся. Я сам зараз точно не знаю. Може — так, а може — й ні.
Преподобний Мак-Міллан похитав головою. Так дивно все це! Так непевно! Так погано! І все ж…
— Але в той же час, якщо я вас вірно зрозумів, ви сердилися і на неї через те, що вона довела вас до такого становища?
— Так.
— Примусила вас розв'язувати таку тяжку проблему?
— Так.
— Тц-тц-тц! І тоді вам захотілося ударити її?
— Так, захотілося.
— Але ви не змогли?
— Не зміг.
— Хай буде благословенна милость божа. Але в цьому ударі, якого ви їй завдали, — ненавмисне, як ви кажете, — проявилася вся ваша злість проти неї. І через те удар виявився такий… такий сильний? Ви не хотіли, щоб вона наближалася до вас?
— Так, я не хотів. Принаймні так мені тепер здається. Я не можу сказати з певністю. Можливо, я був трошки не в собі. Тобто… ну, дуже схвильований… майже хворий. Я…
Клайд сидів перед ним, у тюремному смугастому одязі, обстрижений під машинку, і силкувався чесно і неупереджено навести все, як воно було насправді, жахаючись, що він не може навіть для самого себе точно визначити, винуватий він чи не винуватий. Так чи ні?
І преподобний Мак-Міллан, сам дуже схвильований, міг тільки пробурмотіти:
— "Широкі ворота і просторий шлях, що веде до загибелі". — Та потім додав: —Але ви підвелися, щоб допомогти їй?
— Так, потім я підвівся. Я хотів підхопити ЇЇ, коли побачив, що вона падає. Від того і перевернувся човен.
— Це вірно, що ви хотіли підхопити її?
— Не знаю. В ту хвилину, по-моєму, хотів. В усякому разі, я пошкодував, що так вийшло.
— Чи не можете ви сказати точно і певно, як перед богом, що ви пошкодували про це і що в ту хвилину ви хотіли врятувати її?
— Знаєте, все це сталося так швидко, — почав Клайд нервово, майже з відчаєм у голосі,— я просто боюся стверджувати. Ні, я не впевнений, що пошкодував дуже сильно. Ні. Слово честі, я тепер сам не знаю. Іноді мені здається: так, мабуть, а іноді я сумніваюся. Але коли вона зникла під водою, а я виплив на берег, тут я пошкодував… трошки. Але була й радість — розумієте, адже я відчув, що вільний… і страх теж… Ви розумієте…
— Так, так, я розумію. Ви думали про цю міс Х. Але раніше, коли ви тільки побачили, що вона потопає…
— Тоді — ні.
— Вам не хотілося врятувати її?
— Ні.
— Тц-тц-тц! Вам не було тяжко? Не було соромно?

— Соромно — так, мабуть. Можливо, і тяжко теж. Я розумів, що все це жахливо. Я це відчував. Та все-таки… розумієте…
— Так, так, звичайно. Ця міс Х. Вам хотілося бути вільним.
— Так… але головне, я злякався, і мені не хотілося допомагати їй.
— Зрозуміло, зрозуміло. Тц-тц-тц! Ви думали про те, що, коли вона потоне, ви зможете піти до міс Х. Про це ви думали?
Губи преподобного Мак-Міллана щільно і скорботно стиснулися.
— Так.
— Сину мій! Сину мій! Виходить, ви вчинили вбивство в серці своєму!
— Так, ви кажете правду, — задумливо сказав Клайд. — Я вже й сам дійшов до думки, що це було саме так.
Преподобний Мак-Міллан почекав, потім, щоб укріпити свій дух для непосильного завдання, почав молитися — мовчки, про себе: "Отче наш, іже єси на небесах — хай святиться ім'я твоє, хай прийде царство твоє, хай буде воля твоя — яко на землі і на небесах". Потім вийшов з своєї непорушності.
— Послухайте мене, Клайд. Немає гріха надто великого для милосердя божого. Я твердо знаю це. Він сина свого послав смертю спокутувати зло світу. Він простить і ваш гріх, якщо тільки ви покаєтеся. Але цей задум! Цей ваш вчинок! Багато вам треба замолювати, сину мій, дуже багато! Бо в очах господніх, боюся я… так… Та все ж… Я молитимуся про те, щоб господь просвітив мене і напутив. Те, що ви розповіли мені, дивне і страхітливе. На це можна дивитися по-різному. Може… та проте, моліться. Моліться тут, зі мною, про дарування світла очам нашим.
Він схилив голову і кілька хвилин сидів мовчки, і Клайд, теж мовчки, охоплений сумнівом, нерішучий, сидів поруч нього. Потім Мак-Міллан почав:
— О господи, не відкинь мене в люті твоїй і не покарай в гніві твоєму. Помилуй мене, господи, бо я слабкий… Зціли мене в моєму соромі і смутку, бо душа моя поранена і темна перед очима твоїми. Прожени нечестя із серця мого. Осіни мене, господи, праведністю твоєю. Прожени нечестя із серця мого і забудь про нього.
Клайд сидів, схиливши голову, — тихо, зовсім тихо. Тепер і він був вражений і сповнений скорботи. Так, мабуть, він учинив великий гріх. Великий, тяжкий гріх! І все ж… Але тут преподобний Мак-Міллан замовк і підвівся, і Клайд теж поспішив підвестися.
— Мені вже час, — сказав Мак-Міллан. — Я мушу помолитися… подумати. Усе, що ви розповіли, збентежило і схвилювало мене. Бачить бог, це так. А ви — ви, сину мій, ідіть до себе і продовжуйте молитися на самоті. Кайтеся. На колінах благайте в господа прощення, і він почує все. Так, так. Почує. А завтра — або як тільки я відчую себе готовим — я знову прийду. Але не впадайте в одчай. Моліться і моліться, бо тільки в молитві і каятті — спасіння. Уповайте на могутність того, хто весь світ тримає в правиці своїй. Його могутність і милосердя обіцяють вам прощення і спокій душі вашій. Істинно так.
Він постукав об грати кільцем ключа, який тримав у руці, і наглядач, що крокував коридором, одразу ж підійшов.
Преподобний Мак-Міллан проводив Клайда до його камери і постояв, поки його знову замикали в цю тісну клітку; потім він попрощався і вийшов. Усе, що він почув сьогодні, важким каменем лежало на його душі. А Клайд залишився зі своїми розмірковуваннями про все сказане і про те, як це відіб'ється на Мак-Міллані і на ньому самому. Його новий друг був такий пригнічений. З яким жахом і болем він вислухав усе це! Невже ж він, Клайд, справді і беззастережно винуватий? Справді і беззастережно заслуговує смерті за свою

провину? Чи може бути, щоб преподобний Мак-Міллан вирішив саме так? Незважаючи на всю свою лагідність і милосердя?
Минув тиждень, — протягом цих днів преподобний Мак-Міллан, під враженням очевидного каяття Клайда і всіх ускладнюючих і пом'якшуючих обставин, на які той йому вказував, ще і ще раз ретельно продумав усі моральні аспекти справи, — і от він знову біля дверей його камери. Але він прийшов тільки сказати, що він, навіть з усією поблажливістю розглядаючи факти, як їх, нарешті, правдиво змалював Клайд, не може зняти з Клайда провину — безпосередню чи побічну. Він замишляв убити Роберту — чи не так? Він не робив спроби врятувати її, коли міг це зробити. Він бажав їй смерті і не відчував жалю потім. В ударі, який перевернув човен, набула виходу його злість. І навіть до почуттів, що перешкодили йому заподіяти цей удар свідомо, теж домішувалася злість. Те, що він задумав свій злочин, захоплюючись красою і високим суспільним становищем міс Х, і що Роберта, після їхніх беззаконних стосунків, наполягала, щоб він одружився з нею, — не може бути йому виправданням; навпаки, це тільки нові докази його гріховності і злочинства перед людьми. Грішний він багато в чому і перед господом. У той страшний час він, на жаль, являв собою тільки поєднання користолюбства, беззаконних бажань та блуду — всіх тих пороків, які бичував апостол Павло.
І так тривало без змін аж до кінця, поки його не заарештували. Він не розкаявся, навіть на Ведмежому озері, де в нього було досить часу для роздумів. І крім усього: хіба не збільшував він свою провину, від початку і до кінця, свідомою і зловмисною брехнею? Істинно так.
З другого боку, без сумніву, послати його на електричний стілець тепер, коли він уперше, але так очевидно проявив ознаки каяття, коли він тільки-тільки почав розуміти весь жах учиненого, то чи не означає це помножити злочин на злочин, причому злочинцем у даному разі була б держава? Як і начальник тюрми і багато інших, Мак-Міллан був противником смертної кари, вважаючи, що розумніше примушувати правопорушника в тій чи іншій формі служити державі. Та проте він повинен був визнати, що Клайд зовсім не є безневинно засудженим. Хоч скільки він думав і хоч як хотів знайти виправдання в своїй душі, але хіба не був Клайд насправді винуватий? Надаремно Мак-Міллан указував Клайдові, що його пробуджена моральна і духовна самосвідомість робить його більш довершеним, більше придатним для життя і діяльності, ніж колись. Клайд почував, що він самітний. Не було в цілому світі людини, яка б вірила в нього. Нікого. Жодної людини, яка в його безладних і суперечливих діях перед катастрофою побачила б що-небудь, крім найтяжчого злочину. І все ж… все ж (наперекір Сондрі і преподобному Мак-Міллану і всьому світові, включаючи Мейсона, присяжних у Бріджбурзі та апеляційний суд в Олбені, якщо він підтвердить рішення бріджбурзьких присяжних) у глибині його душі жило почуття, що він не такий винуватий, як усім їм, очевидно, здається. Адже їх, кінець кінцем, не мучили, як мучила його Роберта своїм упертим намаганням вийти за нього заміж і тим зіпсувати йому життя. їх не палила непереборна пристрасть до Сондри, до втілення своєї казкової мрії. Вони не знали всіх мук і принижень його нещасного дитинства, їм не доводилося співати і молитися наі вулиці, палаючи від сорому, коли вся душа, все єство поривалося до іншої, кращої долі. Хто з усіх цих людей, серед них і його мати, посмів осуджувати його, не знаючи, які моральні, тілесні і душевні муки він встиг пережити? Навіть зараз, думкою переживаючи все це знову, він так само гостро відчував біль цих страждань. Хоч факти всі були проти нього і хоч не було людини, яка не вважала б його винуватим, щось у глибині його єства голосно протестувало проти цього, так що навіть сам він часом дивувався. Та адже от преподобний

Мак-Міллан — така справедлива, хороша і добросердечна людина. Звичайно, він краще, ніж сам Клайд, здатний бачити і оцінити все, що сталося… Так іноді тверде усвідомлення своєї невинуватості поступалося в ньому перед тяжкими сумнівами.
Ах, ці суперечливі, заплутані, болючі думки! Невже йому так і не удасться виразно — раз і назавжди — зрозуміти все це?
Так і не може Клайд знайти справжньої втіхи в прихильності, дружбі і вірі такої чистої і люблячої душі, як преподобний Мак-Міллан, або у всемогутньому і всемилостивому бозі, чиїм посланцем він є,
Що ж усе-таки робити? Де взяти слова для молитви, проникливої, чистої і смиренної? І, додержуючи настійних вимог преподобного Данкена, який побачив у сповіді Клайда доказ цілковитого його навернення до бога, він ізнову перегортає вказані йому сторінки, читає і перечитує всі добре знайомі псалми, сподіваючись, що вони надихнуть його на каяття — запоруку спокою і твердості духу, яких він так жадав у ці довгі тяжкі години. Та натхнення не приходить.
Так минуло ще чотири місяці. А після закінчення цього строку, в січні 19.. року апеляційний суд у складі Кінкейда, Бріггса, Трумена і Добшутера, розглянувши справу (по доповіді Дж. Фулхема, який підбив підсумки матеріалам Белнепа і Джефсона), визнав Клайда винуватим і ухвалив підтвердити вирок суду присяжних округу Катаракі і виконати його в один з днів тижня, що починається 23 лютого, тобто через шість тижнів. В ухвалі говорилося:
"Ми враховуємо, що обвинувачення грунтується виключно на побічних доказах, і єдиний очевидець заперечує, що смерть була результатом злочину. Але представник обвинувачення відповідно до найсуворіших вимог, що ставляться до цього роду обвинувачень, дуже ретельно і уміло зібрав величезний матеріал у вигляді побічних доказів та свідчень і подав судові для правильного розв'язання питання про винуватість підсудного.
Можна було б вважати, що деякі факти, взяті окремо, є спірними через недостатність або суперечливість доказів і що деякі обставини допускають тлумачення на користь підсудного. Оборона дуже талановито намагалася обстояти цю точку зору.
Але, будучи розглянуті в загальному зв'язку, факти являють собою такий переконливий доказ винуватості, що ми не можемо спростувати його ніяким логічним міркуванням і змушені заявити, що вирок не тільки не суперечить даним слідства та суду і тим висновкам, які належить з них зробити, але, навпаки, цілком такими виправдується. Ухвалення нижчої інстанції одноголосно підтверджується".
Мак-Міллан почув про це в Сіракузах і негайно поспішив до Клайда, щоб у момент офіціального оголошення результатів апеляції бути поруч нього і духовно підтримати його, бо він був переконаний, що тільки господь — постійна і всюдисуща опора наша в тяжку хвилину — може дати Клайдові силу стерпіти цей удар. Але, на глибоке його полегшення, виявилося,^ що Клайд ще ні про що й підозри не має, бо в таких випадках ухвалу оголошували засудженим тільки тоді, коли прибувало розпорядження про страту.
Після сердечної і натхненної розмови, в якій Мак-Міллан наводив слова Матвія, Павла та Іоанна про тлінність світу цього і про справжні радощі майбутнього, Клайд повинен був вислухати від свого друга звістку про те, що суд ухвалив справу не на його користь. Правда, Мак-Міллан тут же згадав, що він і ще ряд осіб, на яких він розраховував вплинути, звернуться з проханням до губернатора штату, але це означало, що, коли губернатор не захоче втрутитися, через шість тижнів Клайд помре. Але, нарешті, ці страшні слова були вимовлені, і Мак-Міллай продовжував

говорити про віру — захисток, який людина знаходить у милосерді і мудрості божій, — а Клайд стояв перед ним випроставшись, і погляд його був твердий і мужній, як ніколи за все його коротке і бурхливе життя.
"Отже, вони ухвалили проти мене. Виходить, все-таки я ввійду в ті двері, як багато інших. І для мене спустять завіси перед камерами. І мене поведуть у стару Оселю смерті і потім вузьким коридором назад, і я, як інші, скажу що-небудь на прощання, перед тим як зайти. А потім і мене не стане". Він немовби перебирав у пам'яті всі деталі процедури — деталі, які так добре були йому знайомі,— тільки тепер він уперше переживав усе, знаючи, що це станеться з ним самим. Тепер, уже вислухавши вирішальну звістку в усій її грізній і немов гіпнотизуючій силі, він не почував себе пригніченим і ослаблим, як гадав. Навпаки, на свій подив, він зосереджено і зовні спокійно розмірковував про те, як тепер поводитися, що говорити. Повторити молитву, яку прочитав преподобний Данкен Мак-Міллан. Так, звичайно. Навіть з радістю. Та все ж…
У своєму миттєвому заціпенінні він не помітив, що преподобний Данкен шепоче:
— Тільки не думайте, що це вже кінець. У січні приступає до своїх обов'язків новий губернатор. Кажуть, це дуже розумна і добра людина. У мене є знайомі, які близько знають його, і я розраховую піти до нього особисто, заручившись листами від людей, які його знають і які напишуть на підставі моїх слів.
Але з очей Клайда і з його відповіді Мак-Міллан зрозумів, що той не слухав його.
— Мати… Треба, щоб хто-небудь телеграфував матері. їй буде дуже тяжко. — І потім — Мабуть, вони не погодилися, що неправильно було читати ті листи повністю, так? А я сподівався, що погодяться.
Він думав про Ніколсона.
— Не турбуйтеся, Клайд, — відповів змучений і зажурений Мак-Міллан; йому зараз найбільше від усього хотілося не говорити, а обійняти Клайда, приголубити і втішити його. — Вашій матусі я вже телеграфував. А щодо самої ухвали суду, я зразу ж побачусь з вашими адвокатами. І потім, — я вже сказав вам, — я сам поїду до губернатора. Він з нових людей, от що важливо.
І знову він повторив усе те, чого Клайд першим разом не почув.
РОЗДІЛ XXXIV
Місце дії — кабінет тільки-но обраного губернатора штату Нью-Йорк, тижнів через три після того, як Мак-Міллан сповістив Клайда про ухвалу апеляційного суду. Після багатьох попередніх і безуспішних спроб Белнепа і Джефсона домогтися заміни смертної кари довічним ув'язненням (звичайна просьба про помилування, далі посилання на неправильне тлумачення доказів, на незаконність оголо-шення листів Роберти, що, однак, ні до чого не привело, бо губернатор Уолтхем, колишній окружний прокурор і суддя з південної частини штату, вважав за свій обов'язок відповісти, що не бачить приводів до втручання) перед губернатором Уолтхемом постала м-с Гріфітс у супроводі преподобного Мак-Міллана. Губернатор погодився, нарешті, прийняти її, почасти зважаючи на широкий громадський інтерес до справи Клайда, а почасти й тому, що мати, яку спонукала її непохитна любов, довідавшись про ухвалу апеляційного суду, знову поспішила в Оберн і відтоді настійливо вимагалаї в листах і через пресу, щоб він зацікавився пом'якшуючими обставинами, пов'язаними з падінням сина, а потім почала домагаітися особистого побачення з ним, бажаючи викласти власну точку зору на справу. Губернатор вирішив, що шкоди від цього не буде. А матері, мбже, стане легше. Крім того, мінлива в своїх настроях громадськість, — якої б

думки вона не була в тому чи іншому випадку, — якщо вірити газетам, схильна була вважати Клайда винуватим. Але м-с Гріфітс, після тривалих роздумів про Клайда і Роберту, про все, що витерпів Клайд під час і після суду, і, нарешті, про те, що, за словами преподобного Мак-Міллана, він повністю покаявся в своєму гріху і звернувся до бога, — тепер, більше ніж будь-коли, була переконана, що за законами людяності і навіть справедливості йому повинні хоча б зберегти життя. І от вона стоїть перед високим, стриманим і дещо похмурим губернатором, який навряд чи хоч раз у житті відчував на собі подих тих пристрастей, що охоплювали Клайда, але, як зразковий батько і чоловік, хотів зрозуміти переживання м-с Гріфітс. А втім, зараз він нервувався під тягарем обов'язків, що їх накладали на нього, з одного боку, уявлення, яке склалося вже* про обставини справи, а з другого боку — звична і непохитна відданість законові і порядкові. Він уважно прочитав і всі матеріали, що фігурували в апеляційному суді, і останні документи, подані Белнепом і Джефсо-ном. Але на якій підставі він, Девід Уолтхем, не маючи перед собою ніяких нових даних, — тільки спробу іншого тлумачення вже розглянутих доказів, — візьме на себе риск замінити Клайдові смертний вирок довічним ув'язненням? Адже два суди вже ухвалили, що він повинен умерти!

І коли м-с Гріфітс тремтячим голосом почала докладно розповідати всю історію життя Клайда з самого початку, — який він був хороший, ніколи не зробив поганого чи жорстокого аж до цього випадку (а тут і сама Роберта не без гріха, не кажучи вже про міс Х), — губернатор тільки дивився на неї з глибоким хвилюванням. Яка велика в ній сила материнської любові! Як вона страждає зараз, як твердо вірить, що її син не винуватий у злочині, в якому викривають його факти, незаперечні для нього, Уолтхема, і для всякого іншого.

— О, дорогий пане губернатор, якщо ви відберете життя у мого сина тепер, коли він омив свою душу від гріхів і готовий присвятити себе служінню господу, — хіба ви цим відшкодуєте державі смерть цієї бідної дівчини, чим би вона не була викликана? Невже мільйони громадян штату Нью-Йорк нездатні бути милосердними? Невже ви, їхній представник, не можете проявити на ділі милосердя, яке, напевно, пробудилося в них?

Голос її зірвався… вона не могла продовжувати. Вона відвернулася і беззвучно заридала, а Уолтхем розгублено дивився на неї, насилу стримуючи хвилювання, що охопило його. Бідна жінка! Така щира і чесна, — це відразу видно. Тоді, скориставшись з моменту, слово взяв преподобний Мак-Міллан. З Клайдом сталася велика зміна. Він не береться говорити про його минуле життя, але з часу свого ув'язнення — за останній рік в усякому разі — Клайд навчився по-новому розуміти життя, свій обов'язок перед собою, свої обов'язки перед богом і людьми. Якби тільки можна було замінити йому смертну кару довічним ув'язненням…

Губернатор, людина сумлінна і вдумлива, надзвичайно уважно слухав Мак-Міллана, який здався йому неабиякою особистістю з високими моральними ідеалами. Він ні на хвилину не взяв під сумнів, що кожне слово цієї людини правдиве — в тому єдиному розумінні правди, яке було йому доступне.

— Але скажіть, містер Мак-Міллан, — зумів, нарешті, вимовити губернатор, — ви особисто, після ваших тривалих зносин з ним у, тюрмі, змогли б ви навести який-небудь конкретний факт, що не фігурував на суді і міг би змінити чи спростувати значення тих чи інших показань свідків? Зрозумійте, ми маємо справу з законом. Я не можу діяти, слухаючись тільки голосу почуття, особливо після того, коли два різних суди дійшли до одноголосної ухвали.

Він дивився просто в вічі Мак-Міллану, а Мак-Міллан не відривав своїх очей, блідий, не кажучи ні слова, бо тепер на його плечі ліг весь тягар ухвали, від його слова залежало, чи визнають Клайда винуватим чи ні. Але як він може? Хіба він не вирішив уже після певних роздумів над вислуханою ним сповіддю, що Клайд винуватий перед богом і людьми? То чи сміє він зараз, в ім'я милосердя, зрадити своє глибоке душевне переконання, що змусило його осудити Клайда? Чи буде це правильним, істинним і незаперечним в очах господа? І відразу Мак-Міллан вирішив, що він, як духовний наставник Клайда, мусить повністю зберегти в його очах свою духовну перевагу. "Ви сіль землі; коли ж сіль втратить силу, то чим зробиш її солоною?" І він відповів губернаторові:
— Як духовний наставник я цікавився тільки його духовним життям, а не юридичною його стороною.
Та щось у виразі його обличчя тут же підказало Уолтхему, що Мак-Міллан, як і всі, переконаний у винуватості Клайда. І він, нарешті, знайшов у собі мужність сказати м-с Гріфітс:
— Поки передо мною нема цілком конкретних і раніше невідомих даних, які ставили б під сумнів законність двох попередніх процедур, я не маю права, місіс Гріфітс, що-небудь змінити у вироку. Я глибоко уболіваю за цим, уболіваю всім серцем. Але якщо ми хочемо, щоб люди поважали закон, ми не повинні змінювати рішення, що грунтуються на ньому, не маючи на те законних же підстав.
Я був би щасливий, якби міг відповісти вам інакше. Повірте, це не слова. Молитимуся за вас і за вашого сина.
Він натиснув кнопку. Зайшов секретар. Було зрозуміло, що прийом закінчено. М-с Гріфітс усе ще не могла вимовити ні слова, дивна ухильність Мак-Міллана в критичний момент розмови, коли губернатор одверто поставив йому найважливіше запитання, — запитання про винуватість Клайда, — абсолютно приголомшила її. Що ж тепер? Куди кинутися? У кого шукати допомоги? У бога — і тільки у бога. Господь винагородить її і Клайда за горе, за тілесну загибель у цьому світі. Заглиблена в ці думки, вона продовжувала тихо плакати; преподобний Мак-Міллан бережно взяв її під руку і повів з кабінету.
Коли вона вийшла, губернатор повернувся до секретаря:
— Ніколи мені не доводилося виконувати більш сумного обов'язку. Це не зникне з моєї пам'яті до кінця днів моїх.
Він відвернувся і почав дивитися у вікно на сніговий лютневий пейзаж.
І після цього Клайду залишилося всього два тижні. Про це останнє і остаточне рішення повідомив його той самий Мак-Міллан, але в присутності його матері, з обличчя якої Клайд усе зрозумів, перш ніж Мак-Міллан почав говорити, і вона знову повторила йому, що він повинен шукати захисту в богові, спасителі нашому. І от він ходить уперед і назад по тісній камері, бо спокій і непорушність для нього тепер нестерпні. Зараз, коли остаточно і безповоротно вирішено, що він помре через кілька днів, він відчув потребу ще раз пригадати усе своє безталанне життя. Юність. Канзас-Сіті. Чікаго. Лікург. Роберта і Сондра. Як швидко промайнуло перед його розумовим зором усе, що було пов'язане з ними обома. Нечисленні, короткі, яскраві хвилини. Його бажання продовжити це — владне бажання, що цілком захопило його тоді в Лікурзі, після зустрічі з Сондрою, — і потім, це, це! А тепер і цьому підходить кінець — і цьому теж… Але ж він ще майже й не жив: уже два роки він знемагає в гнітючих стінах тюрми. Та і тут йому залишилося тільки чотирнадцять, тринадцять, дванадцять, одинадцять, десять, дев'ять, вісім хистких, гарячкових днів. Вони відходять… відходять… Але життя… життя… як же не буде життя — краси днів, сонця і

дощу, праці, кохання, енергії, бажань? Ні, ні, він не хоче помирати. Не хоче. Навіщо всі ці розмови матері і Мак-Міллана про те, що треба уповати на милосердя боже і думати тільки про бога, коли головне— це сьогодні, зараз?! А Мак-Міллан стверджує, що тільки в Христі і в потойбічному житті справжній мир. Так, так… та все ж, хіба він не міг сказати губернаторові… хіба він не міг йому сказати, що Клайд не винуватий, чи не зовсім винуватий, — тільки в ту хвилину так поглянути на це, — і тоді… тоді… можливо, губернатор замінив би йому страту довічним ув'язненням… можливо… Він спитав у матері, що преподобний Мак-Міллан сказав губернаторові (промовчавши про свою сповідь), і вона відповіла, що він говорив про щире смирення Клайда перед господом, але не сказав, що він не винуватий. І Клайд думав: як дивно, що Мак-Міллан не зумів примусити себе зробити для нього більше! Як сумно! Як жахливо! І невжй ніхто не зрозуміє, не оцінить його людських пристрастей — нехай поганих, нехай надто людських, але ж і багатьох інших вони мучать так само, як і його.
Та от що найгірше: м-с Гріфітс знала, що преподобний Мак-Міллан сказав (вірніше — чого він не зумів сказати) у відповідь на останнє запитання губернатора Уолтхема, — те саме він повторив пізніше і їй, відповідаючи на таке ж запитання, і її вразила думка, що, можливо, насправді Клайд таки винуватий, як вона спочатку побоювалась. І тому вона якось сказала:
— Клайд, коли є що-небудь таке, в чому ти не признався, ти повинен признатися, перш ніж настане кінець.
— Я признався богові і містеру Мак-Міллану, мамо. Хіба цього не досить?
— Ні, Клайд. Ти сказав усьому світові, що не винуватий. Якщо це не так, ти мусиш сказати правду.
— Але як сумління моє каже мені, що правда на моєму боці, хіба: цього не досить?
— Ні, Клайд, якщо господь каже інакше, — схвильовано відповіла м-с Гріфітс, зазнаючи жорстоких душевних мук.
Але він цього разу визнав за: краще припинити розмову. Як міг він обмірковувати з матір'ю чи з усім світом дивні, невиразні відтінки почуттів і подій, які залишилися для нього неясними навіть після сповіді і дальших розмов з Мак-Мілланом? Про це нема чого й думати.
Син відмовився довіритися їй! М-с Гріфітс і як служителька релігії, і як мати жорстоко страждала від цього удару. Рідний син на порозі смерті не захотів сказати їй те, що він, очевидно, вже сказав Мак-Міллану. Невже господь вічно випробовуватиме її? І все ж Мак-Міллан сказав, що, на його думку, які б не були гріхи Клайда в минулому, нині він покаявся і став чистий перед всевишнім, і справді цей юнак готовий стати перед лицем творця; пам'ятаючи ці словак Мак-Міллана, вона ладна була трохи заспокоїтися. Господь великий і милостивий. У лоні його знайдеш мир. Що означає смерть і що означає життя для того, чиє серце і дух перебувають у мирі з господом? Ніщо! Ще кілька років (дуже небагато!) — і вона, і Ейса, а потім і брат та сестри Клайда з'єднаються з ним, і всі його земні знегоди забудуться. Але якщо немає примирення з богом, немає остаточного і прекрасного усвідомлення його близькості, любові, піклування і милосердя… Хвилинами вона тремтіла в релігійному екстазі, вже не зовсім нормальному, як бачив і відчував Клайд. І в той же час з її молитов і тривоги про його душевне благополуччя він бачив, як мало, власне, вона завжди розуміла його справжні думки і прагнення. Тоді, в Канзас-Сіті, він мріяв про багато дечого і мав так мало. Речі — просто речі — так багато означали для нього, йому було так гірко, що його водять вулицями, виставляючи напоказ перед іншими дітьми, — і в багатьох з них є всі ті речі, яких він так жадав… і тоді він був би щаслизий опинитися де завгодно, аби не бути там, на

вулиці! Ох, це життя місіонерів, яке здавалося матері чудесним, а йому таким тужливим. Але, може, не гаразд, що він так думав? Чи можливо? Мабуть, бог тепер розгнівається на нього за це? Може, мати була справедлива в своїх думках про нього. Безперечно, він більше досягнув би, коли б послухався її порад. Але як дивно: мати сповнена любові і жалості до нього, вона прагне допомогти йому з усією силою своєї суворої самопожертви — і, однаково, навіть тепер, у свої останні години, коли він сильніш за все на світі жадає співчуття і більше, ніж співчуття — справжнього і глибокого розуміння, — навіть тепер він не може довіритися їй і сказати їй, рідній матері, як усе це сталося. їх немовби роз'єднував глухий мур, нездоланна перепона взаємного нерозуміння, — в цьому вся суть. їй ніколи не зрозуміти, як він жадав комфорту і розкошів, краси, кохання — того кохання, що невіддільне від пишноти, насолод, багатства, значного становища в суспільстві,— не зрозуміти його пристрасних, непоборних бажань і прагнень. Вона не може зрозуміти цього. Вона б визнала усе це дуже поганим — гріхом, себелюбством. А в його згубних учинках щодо Роберти і Сондри вона побачила б розпусту, перелюбство, навіть убивство. І вона вперто чекає від нього проявів глибокого і цілковитого каяття, тоді як навіть тепер, незважаючи на все, що він казав преподобному Мак-Міл-лану і їй, його почуття були не такими… не зовсім такими, хоч як палко він хотів знайти захисток у богові, а краще, коли б це було можливо, в люблячому і всерозуміючому серці матері. Коли б це було можливо…
Господи, яке все це жахлцве! Він такий самітний, навіть у ці останні лічені дні і години, що невловимо линуть (вони минають так швидко…), — самітний, бо хоч мати і преподобний Мак-Міллан з ним, але ні вона, ні він не розуміють Клайда.
Та головне (і це гірше за все), його ув'язнено тут, і його не випустять. Він давно вже зрозумів, що ця система — страшна, раз назавжди встановлена. Залізна. Вона діяла автоматично, як машина, без допомоги людей чи людських сердець. Ці тюремники! Вони теж залізні — з усією своєю відданістю букві закону, із своїми розпитами, нещирими люб'язностями, готовністю зробити дрібну послугу, вивести заарештованих на прогулянку чи відвести їх до лазні… це— тільки машини, автомати, вони штовхають тебе кудись… тримають в оцих стінах… вони однаково готові і прислужитися, і вбити на випадок опору… але головне — вони штовхають, штовхають, безперестанку штовхають — туди, до тих маленьких дверей… туди, звідки немає порятунку… немає порятунку… вперед і вперед… поки, нарешті, не вштовхнуть в ті двері… і не буде вороття! Не буде вороття!
Кожного разу, подумавши про це, він підводився і починав ходити по камері. Потім звичайно повертався все до того самого нерозв'язного питання: до своєї провини. Він намагався думати про Роберту і про зло, яке заподіяв їй, читав біблію і навіть, лежачи ницьма на залізній койці, знову і знову твердив: "Боже, дай спокій моїй душі! Боже, просвіти мене! Боже, дай мені сили чинити опір усім поганим думкам, яких я не повинен був би мати! Я знаю, сумління моє не зовсім чисте. О ні! Я знаю, я замишляв зло. Так, так, я знаю це. Я визнаю. Але невже й справді я повинен умерти? Невже немає звідки чекати допомоги? Невже ти не допоможеш мені, господи? Невже не явиш свою могутність, як каже про це мати? Не звелиш губернаторові в останню хвилину замінити смертну кару довічним ув'язненням? Не звелиш преподобному Мак-Міллану змінити свою думку і піти до губернатора? І моя мати могла б піти… Я віджену всі грішні думки. Я стану іншим. Так, так, я стану зовсім іншим, якщо тільки ти врятуєш мене. Не дай мені померти так рано. Не дай померти тепер. Я молитимуся, молитимуся. Дай мені сили розуміти і вірити… і молитися. Дай, господи!"

Так думав і молився Клайд у ці короткі, страшні дні — відтоді як мати і преподобний Мак-Міллан повернулися після вирішальної розмови з губернатором і до своєї останньої години… душа його була сповнена жаху перед близькою та неминучою смертю і невідомим потойбічним життям, і цей жах, разом з вірою та хвилюванням матері і преподобного Мак-Міллана (він приходив до Клайда щодня, говорив йому про милосердя боже і переконував у необхідності цілком уповати на господа), примусили Клайда, нарешті, вирішити, що він не тільки повинен знайти віру, але вже знайшов її, і з нею цілковитий і непохитний душевний спокій. У такому стані, погоджуючись на просьбу матері і преподобного Мак-Міллана, який безпосередньо допомагав йому, давав вказівки і тут же, при ньому і за його згодою змінив деякі його вислови, Клайд склав такого листа, зверненого до всього світу і особливо до молодих людей його віку:

"Вступаючи в тінь Долини Смерті, я хочу зробити все можливе, щоб усунути будь-який сумнів у тому, що я знайшов Ісуса Христа, спасителя мого і незмінного друга. Нині я шкодую лише про те, що, маючи можливість трудитися в ім'я його, не віддав своє життя служінню йому.

Якби тільки я міг силою слів своїх навернути до нього молодих людей, я визнав би це найбільшим із благ, дарованих мені. Але тепер я можу сказати тільки одно: "Я знаю, в кого увірував, і вірю, що в його владі зберегти запоруку мою на оний день" (цитата, добре йому відома завдяки Мак-Міллану).

Якби молоді люди нашої країни могли збагнути насолоду і відраду життя во Христі, я знаю, вони зробили б усе, що тільки в їхніх силах, щоб стати істинними, діяльними християнами, і прагнули б жити, як звелів Христос.

Я не залишив жодної перепони, яка перешкодила б мені стати перед господом. Знаю, що гріхи мої відпущені, бо я був чесний і одвертий з моїм духовним наставником, і господу відома вся правда про мене.

Завдання моє виконано, перемогу здобуто.

Клайд Гріфітс".

Написавши цього листа і передаючи його Мак-Міллану, Клайд і сам здивувався: так мало схожі були ці його твердження на бунтівничий настрій, який володів ним ще зовсім недавно. А Мак-Міллан, зраділий і тріумфуючий, вигукнув:

— Так, Клайд, воістину перемогу здобуто! "В оний день будеш зі мною в раю". Він обіцяв вам це. Душею й тілом ви належите йому. Хай буде навіки благословенне ім'я його!

Він був такий зворушений своїм тріумфом, що взяв руки Клайда в свої, поцілував їх і потім схопив Клайда в обійми.

— Сину мій, сину мій, у тобі моя відрада. Істинно, в тобі господь явив правду свою і рятівну силу свою. Я це бачу. Я це почуваю. В твоєму зверненні до світу воістину пролунав голос самого господа!

І він сховав лист; вирішили, що його буде надруковано після смерті Клайда, не раніше. Але, навіть написавши такого листа, Клайд усе ж у деякі хвилини відчував сумнів. Чи вірно, що він врятований? За такий короткий строк? Чи може він так твердо і беззастережно уповати на бога, як він це заявив у своєму листі? Чи вірно це? Життя — таке дивне. Майбутнє таке темне. Чи правда, що є потойбічне життя, що є бог, який зустріне його з любов'ю, як запевняють мати і преподобний Мак-Міллан? Чи правда це?

А тим часом за два дні до його смерті м-с Гріфітс у пориві безмірного жаху і відчаю телеграфувала високоповажному Девіду Уолтхему:

"Чи можете ви сказати перед богом, що у вас немає сумнівів щодо винуватості Клайда? Прошу телеграфуйте. Інакше кров його впаде на вашу голову. Його мат и".

І секретар губернатора Роберт Феслер відповів телеграмою:
"Губернатор Уолтхем не вважає для себе можливим скасувати ухвалу апеляційного суду".
І, нарешті, останній день… остання година… Клайда переводять у камеру старої Оселі смерті і після гоління та ванни видають йому чорні брюки, білу сорочку без комірця (потім її мали відкрити на шиї), нові повстяні туфлі і сірі шкарпетки. В цьому вбранні йому дозволено було ще раз побачитися з матір'ю і Мак-Мілланом, — з шостої години вечора напередодні страти і до четвертої години останнього ранку їм дозволено було залишатися поруч Клайда, розмовляючи з ним про господню любов і милосердя. А о четвертій годині з'явився начальник тюрми і сказав, що м-с Гріфітс час уже йти, залишивши Клайда на опікування Мак-Міллана. (Сумна необхідність, якої вимагає закон, сказав він.) І далі — останнє прощання Клайда з матір'ю; в ці хвилини, весь час замовкаючи, почуваючи, як боляче стискається серце, він усе ж з зусиллям вимовив:
— Мамо, ти повинна вірити, що я вмираю покірливо і спокійно. Смерть мені не страшна. Бог почув мої молитви. Він дарував сили і спокій моїй душі. Але про себе він додав: "Чи так?"
І м-с Гріфітс вигукнула:
— Сину мій! Сину мій! Я знаю, знаю, я вірю в це! Я знаю, що визволитель мій живий і не залишить тебе. Нехай ми вмираємо, але житимемо вічно! — Вона стояла, підвівши очі до неба, пройнята стражданням. І враз обернулася, схопила Клайда в обійми і довго й міцно пригортала його до грудей, шепочучи — Синку… хлопчику мій…
Голос її обірвався, вона задихалася… здавалось, уся її сила перейшла до нього, і, нарешті, вона відчула, що зараз упаде, як не залишить його… Похитнувшись, вона швидко обернулася до начальника тюрми, який чекав, щоб відвести її до обернських друзів Мак-Міл-лана.
І потім, у темряві цього зимового ранку, — останні хвилини: прийшли тюремники, зробили надріз на правій штанині, щоб можна було прикласти до ноги металічну пластинку, потім пішли закривати завіси перед камерами.
— Здається, вже час. Сміливіше, сину мій! — це сказав, побачивши, що наближаються наглядачі, преподобний Мак-Міллан; разом з ним тепер біля Клайда був і преподобний Гілфорд.
І от Клайд підвівся з койки, на якій він сидів поруч Мак-Міл-лана, слухаючи читання 14, 15 і 16-ої глав євангелія від Іоанна: "Хай не бентежиться серце ваше. Віруйте в бога — і в мене віруйте". І потім— остання путь, преподобний Мак-Міллан праворуч, преподобний Гілфорд ліворуч, а наглядачі — попереду і позаду Клайда. Але замість звичайних молитов преподобний Мак-Міллан проголосив:
— Упокоріться під всемогутньою правицею господа, аби він міг вас піднести, коли настане година. Покладіть на нього всі турботи свої, бо він піклується про вас. Нехай буде спокій у душі вашій. Мудрі і праведні шляхи того, хто через Ісуса Христа, сина свого, після коротких страждань наших покликав нас до вічної слави своєї. "Аз есм путь і істина і життя. Лиш через мене прийдете до отця небесного".
Та коли Клайд, простуючи до дверей, за якими чекав його електричний стілець, перетинав коридор Оселі смерті, почулися голоси:
— Прощай, Клайд!
І в Клайда вистачило земних думок і сили, щоб озватися:
— Прощайте всі!
Але голос його пролунав так дивно і кволо, так здалеку, що Клайду і самому здалося, наче це гукнув не він, а хтось інший поруч нього. І ноги його, здавалося, переступали якось автоматично. І він чув знайоме човгання

м'яких туфель, поки його вели все далі й далі до тих дверей. Ось вони перед ним… от вони широко відчинилися. І ось, нарешті, електричний стілець, який він так часто бачив уві сні… якого так боявся… до якого його тепер примушують іти. Його штовхають до цього стільця… на нього… вперед… вперед… через ці двері, які відчиняються, щоб впустити його, і так швидко захлопуються… а за ними залишається все земне життя, яке він встиг звідати.

За чверть години преподобний Мак-Міллан із зовсім сірим, змученим обличчям, дещо нетвердою ходою людини, розбитої морально і фізично, вийшов з холодних дверей тюрми. А який немічний, який жалюгідний і похмуро сірий був цей зимовий день… зовсім як він сам… Мертвий! Він, Клайд, так напружено і все ж довірливо йшов поруч нього всього лише кілька хвилин тому, а тепер він мертвий. Закон! Ось такі тюрми. Дужі й злі люди вже глумляться там, де Клайд молився. А ця сповідь? Чи вірно він вирішив, ведений мудрістю господа, наскільки господь прилучив його до своєї мудрості? Чи вірно? Очі Клайда! Преподобний Мак-Міллан і сам мало не впав, знепритомнівши, біля Клайда, коли тому наділи на голову шолом… і подано було струм… він весь тремтів, його нудило… на превелику силу, з чиєюсь допомогою він вибрався з цієї кімнати — він, на кого так надіявся Клайд. А він просив бога дарувати йому сили, просив…

Він побрів безлюдною вулицею, але йому довелося спинитись, притулившись до дерева, безлистого в цю зимову пору, такого голого і похмурого… Очі Клайда! Його погляд у ту хвилину, коли він безсило сів на цей страшний стілець., тривожний погляд, благально і здивовано, як подумалося Мак-Міллану, спрямований на нього і на всіх, хто був навколо.

Чи правильно він зробив? Чи було його рішення в розмові з губернатором Уолтхемом справді здоровим, справедливим і милосердним? Чи не слід було тоді відповісти губернаторові, що, може… може… Клайд був іграшкою тих, інших впливів?.. Невже душі його більше не знати спокою?

"Я знаю, визволитель мій живий і збереже його на оний день".

І ще довгі години Мак-Міллан блукав по місту, перш ніж зібрався з силами з'явитися до матері Клайда. А вона в домі преподобного Френсіса Голта і його дружини — діячів "Армії Спасіння" в Оберні — з пів на п'яту ранку на колінах молилась за душу свого сина; думкою вона все ще намагалася узріти його таким, що знайшов спокій в обіймах творця.

"Я знаю, в кого увірувала", молилася вона.

СПОМИН

Літній вечір, присмерк.

І торговий центр Сан-Франціско — високі будинки, високі сірі стіни у вечірній імлі.

І на широкій вулиці на південь від Маркет-стріт, тепер майже затихлій після гомінкого дня, — група з п'ятьох чоловік: мужчина років шістдесяти, куценький, огрядний, але з застиглим обличчям і збляклими, тьмяними очима мерця — дуже миршава і стомлена особа; густа грива сивого волосся вибивається з-під старого круглого фетрового капелюха; на ремені, перекинутому через плече, невеликий органчик, яким звичайно користуються вуличні проповідники і співаки. З ним жінка, всього років на п'ять молодша, трохи вища, не така огрядна, але кремезна, з білим, мов сніг, волоссям, уся в чорному з голови до ніг — чорне плаття, капелюх, черевики. Її широке обличчя виразніше, ніж обличчя чоловіка, але глибоко порите зморшками — слідами злигоднів і страждань. Поруч, тримаючи в руках біблію і кілька книжечок псалмів, іде хлопчик років семи-восьми, не більше, меткий, окатий, не дуже добре одягнений, та жвавий і граціозний; видно, він дуже прив'язаний до літньо" жінки і намагається триматися якнайближче

до неї. Слідом за ними, трохи віддалік, ідуть змарніла і невродлива жінка років двадцяти семи і друга — п'ятдесяти, дуже схожі одна на одну — очевидно, мати й дочка.
Було жарко, але в повітрі почувалася приємна знемога тихоокеанського літа. Дійшовши до рогу Маркет-стріт, великої і людної вулиці, по якій снувало в протилежних напрямах безліч автомобілів і трамваїв, вони затрималися, чекаючи знака полісмена на перехресті.
— Стань ближче до мене, Рассел, — сказала старша жінка. — Дай-но руку.
— Мені здається, рух тут зростає з кожним днем, — тихо і невиразно промовив її чоловік.
Дзенькотіли трамвайні дзвінки, пирхали і гуділи автомобілі. Але маленька група здавалася байдужою до всього і тільки намагалася якнайскоріше перейти вулицю.
— Вуличні проповідники, — зауважив, проходячи мимо, банківський клерк своїй приятельці-касирці.
— Так, я їх зустрічаю тут майже кожної середи.
— Ну, по-моєму, зовсім не діло тягати такого малюка по вулицях. Він надто малий для цього, правда, Елла?
— По-моєму, теж. Не хотіла б я, щоб мій братік займався такими справами. Що за життя для дитини? — підтримала Елла.
Перейшовши вулицю і дійшовши до дальшого перехрестя, маленька група спинилася і оглянулася, немов досягнувши своєї мети; чоловік поставив органчик на землю, відкрив його і підняв невеликий пюпітр. Тим часом його дружина взяла з рук онука біблію і книжечки псалмів, передала біблію та одну з книжечок чоловікові, іншу поклала на пюпітр, ще одну залишила собі і дала по книжечці всім іншим. Чоловік неуважливо, та все ж з удаваною впевненістю поглянув навколо і проголосив:
— Сьогодні ми почнемо з двісті сімдесят шостого псалма: "Яка міцна твердиня". Міс Шуф, прошу вас.
І молодша з жінок, дуже худа, висохла, вайлувата і негарна, — доля нічим не обдарувала її,— сіла на жовтий складаний стілець і, пробігши пальцями по клавішах і перегорнувши ноти, заграла названий псалом; усі підхопили наспів.
Тим часом люди різних професій і стану, що розходилися по домівках, помітивши маленьку групу, яка так зручно розташувалася поблизу головної вулиці міста, нерішуче уповільнювали кроки і скоса оглядали її або трохи спинялися довідатися, що діється. І поки ті співали, невиразний та індиферентний вуличний натовп видивлявся на них, приваблений дивним виглядом цієї непоказної групи, яка піднесла свій голос проти загального скептицизму і байдужості. Цей сивий, жалюгідний і нікчемний старик у поношеному, мішкуватому синьому костюмі, ця дужа, але грубувата і стомлена жінка з зовсім білим волоссям, цей свіжий, чистий, незіпсутий і наївний хлопчик… а він тут навіщо? І ще ця безбарвна і охляла стара діва та її мати, така ж охляла, з розгубленим поглядом… З усієї цієї групи тільки у сивоволосій жінці перехожі могли відчути силу і рішучість, що сприяють, хоч які б були сліпі і хибно спрямовані, якщо не успіхозі в житті, то самозбереженню. В ній, більше ніж у будь-кому з цієї групи, помітна була переконаність, — хоч і неуцька, та все ж вона викликала повагу. Жінка стояла з книгою псалмів в опущеній руці, дивлячись поперед себе, — і багато з тих, хто затримався тут, дивлячись на неї, казали собі, кожний на свій лад: "Так, от вона, незважаючи на всі свої вади, напевно, прагне робити тільки те, в що вірить". Уперта, непохитна віра в мудрість і милосердя тієї вищої могутньої і пильної сили, яку вона прославляла, відбилася в кожній рисі її обличчя, в кожному жесті.

Коли псалом було проспівано, дружина прочитала довгу молитву; потім чоловік виголосив проповідь, а всі інші посвідчили все, що вчинив господь для кожного з них. І далі, коли книжки було зібрано, а орган закрито і чоловік перекинув його на ремені через плече, вони рушили назад.
— Чудовий вечір. Здається, публіка була трохи уважніша, ніж звичайно, — заговорив чоловік.
— О так, — підхопила жінка, яка грала на органі.— Щонайменше одинадцять чоловік узяли брошурки. І один старий джентльмен спитав мене, де міститься місія і коли у нас буває служба.
— Хвала господу! — сказав чоловік.
І ось, нарешті, сама місія — "Зоря упования. Місія дисидентів. Молитовні збори щосереди і щосуботи від 8 до 10 години вечора; у неділю об 11, 3 і 8 годині. Двері відчинені для всіх". Під цим написом на кожному вікні інший: "Бог є любов", а ще нижче дрібнішими буквами: "Скільки часу ти не писав матері?"
— Дай мені монетку, бабусю! Я побіжу на ріг по морозиво! — попросив хлопчик.
— Гаразд, Рассел. Тільки відразу ж повертайся, чуєш?
— Ну, звичайно, бабусю! Не турбуйся!
Він схопив десятицентову монетку, яку бабуся видобула з глибоченної кишені спідниці, і бігом подався до морозивника.
Її дорогий хлопчик. Світло і радість її на схилі літ. Вона повинна бути добра до нього, поблажлива, не надто сувора, як, може, вона була до…. З ніжністю і трошки неуважливо дивилася вона вслід хлопчикові, що побіг. "Заради нього".
І вся маленька група, крім Рассела, зайшла в непоказні жовті двері і зникла.